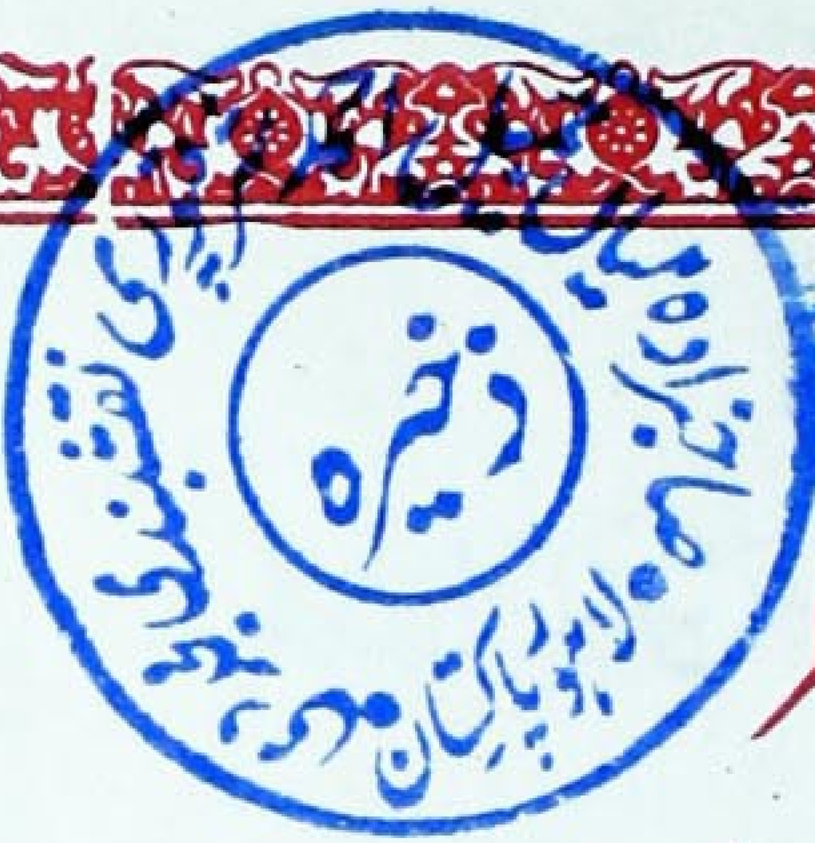
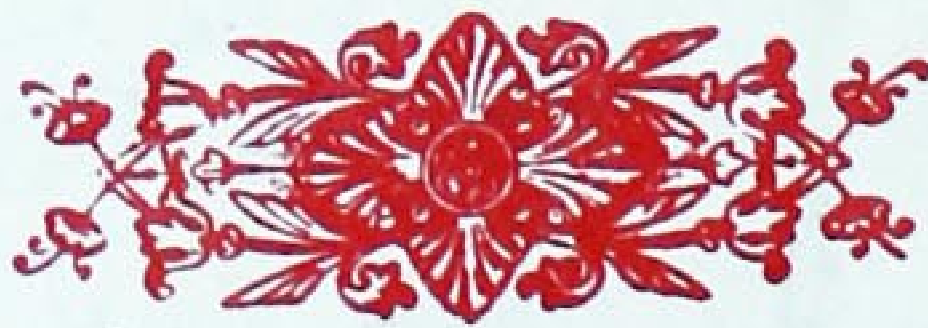

شرح

مکتوباتِ قدسی آیات

مجبوبِ سبحانی امامِ ربّانی حضرت مجدّد الفِ ثانی رح

کابلی، سرہندی

شارح

مولوی نصر اللہ ولد حاجی محمد شاہ خان

ابن محمد حید خان ہوتکی

رکن جمعیۃ العلماء دولتِ عالیہ جمہوریہ اسلامی، افغانستان

مرصع رقم

رِجَالٌ لَّا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَّلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ

شرح مکتوبات قدسی آیات

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حصّہ اوّل

شارح

مولوی نصر اللہ ہونکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خاں

رکن از ارکین جمعیت العلماے دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خاں سیرت بدخشی طالقانی ولد مرحوم صفر علیخان

ینگ باشی

سنہ طباعت — ۱۳۹۷ھ / ۱۹۷۷ء

تعداد طبع — ایک ہزار

مقام طباعت — مشہور آفسٹ پریس کراچی

ناشر — حاجی علی میمن پاکولا والا

ملنے کا پتہ

مکان جناب مستطاب حضرت صاحب ضیاء المشائخ

خانقاہ مجددی۔ کابل (افغانستان)

فہرست مضامین

مکتوبات قدسی آیات حصہ اوّل

هوالله

تقریظ

(از جناب مستطاب مرشد معظم حضرت ضیاء المشائخ صاحب دام فیوضاتہ)

الحمد لله عجزت الفحول عن کنہ ذاتہ وخلق الانسان واودع فیہ مکوناتہ و فضلہ علی سائر بریاتہ ولآلی الصلوات وفرائد التحیات علی اشرف مخلوقاتہ والمظہر الاتم لظہوراتہ سیدنا ونبینا محمد وجواہر التسلیمات علی آلہ واصحابہ الذین جاؤا بتعمتہ صحابتہ وعلی جمیع اولیاء امتہ الذین بذلوا ہممہم فی احیاء سنتہ وزینوا ظواہرہم وبواطنہم بمکارم اخلاقہ وشیمہ اما بعد برائے انسان ہیچ مقامے بالاتر از مقام معرفت نبودہ وہیچگونہ کیفیاتِ حسنہ برجستہ تر از کیفیتِ عرفان نیست گرچہ بطوریکہ شاید وباید نمی دانم کہ اسم مدارج کمال وصفائے وجدان وضمیر وپاکی طینت وطریق معرفت خداوندی جل شانہ را کہ بلفظ عرفان تعبیر نمودہ اند مراد اہل تصوف وطبقہ روحانیوں کہ راسخین در علم اند تنہا وتنہا بمعنائے نیکوئی وشناسائی کہ بکسر حرف اول است، دانستہ اند یا طورِ دیگر بہرحال در ادب کدہ ہائے معانی وحقایق ودر دوحہ ہائے عالی تفکر بشر رسیدہ تا کنون حالتے گوارا تر از حالِ عرفان بظہور نرسیدہ والبتہ طلوع این نجمِ ہدایت از سرزمینِ مشرق ظاہر وکیفیت ضوء آفتاب جہانتاب را در مرتبہ تکمیل کمیت وکیفیت خویش حاصل نمودہ ودر اقطار گیتی وتکوین درمیان اقوام وعشائر ومسلک ہائے آں جامعۂ انسانیت کہ دوچار زکام تعصب نبودہ حالاتی حسنہ را بار آوردہ از کشفِ حقائقِ حقہ معرفت چہ در آفاق وچہ در انفس بل ماورائے آفاق وانفس وماورائے طبیعت ریشہ طیبہ خود را دوانیدہ وفضائے برتر معرفت وعالم عقول ونفوس طیبہ را بہ کیفیاتِ روحانی ومعنوی

عطر آگیں ساختہ، بالفرض دین و آئین را اگر بحیث یک انسان بدانیم عرفان را دل او می یابیم و
اگر آنرا بہ شجرۂ طیبہ تعبیر کنیم باز عرفان ثمرۂ نیکوے آں شجرہ است کہ اصلہا ثابت فی الارض
وفرعہا فی السماء ازآن بے نشان نشانہ است البتہ عرفان کعبہ وقبلہ مقصود است کہ سالکان
راہ رشد و محبت و عاشقان اسرار قدم و بقاء ازلیت و علم و معرفت بآں میرسند البتہ بنیان
گذار عرفان در ہر زبان علوم مقدسہ تنزیلی بودہ کہ بواسطہ حضرات انبیاے عظام علیہم السلام در
ہر قرن و زبان علماً و ذوقاً و عملاً تمثیل گردیدہ بلے درک صحیح عرفان از حیث کیفیت و کمیت
آن ربط خلل ناپذیرے بدین اسلام دارد کہ ازآن تعبیر بروح قرآنی بلکہ روح اسلامی نمودہ اند بلے بیت

گر نہ علمِ حال فوق قال بودی کے شدی بندہ اعیانِ بخارا خواجہ نساج را

گفتہ می توانیم کہ تصوفِ حقایق دین و علم است و عارف واقعی کسے ہست کہ بر حقیقت فضائل و
رذائل واقف گشتہ متحلی بہ فضائلِ روحی و معنوی گردیدہ و متخلی از رذائل اخلاقی شدہ و باعلاے صفائی
قلب و قالب و روح و نفس متصف گردیدہ و چناں وسعتِ فکری و انشراحِ صدری را دارا گشتہ کہ
صحبتش بہر جنسے از بشر کہ رسیدہ سبب ہدایت طرف مقابل و تکمیل ذاتی آن شدہ و بر عظمت دستگاہ
معرفت خداوند وقوفِ وجدانی و قلبی و روحی علمی و عرفانی حاصل کردہ چنانچہ آثار ایں وقوف در
تکوین و مافوق تکوین از اعمال و اقوال و حالات ذوقیہ اہل معرفت ہویدا است بلے بیت

از درِ نفس تا بکعبۂ دل عارفاں را ہزار و یک منزل

ازہمیں سبب است کہ حدیثِ معرفت را تفہیم نمی تواند نمود و عبارات آنرا کما ہی شرح نمی تواں کرد
ممکن نیست بخیال و فکر خود کسی ازآں مقام تعبیر نماید و آنکہ می خواہد ازآں حقیقت آگاہ گردد
باید بکوشد تا آنرا ببیند نہ آنکہ خبرے ازآن بشنود و چنگ بدامنِ کسانی بخلوصِ محبت و پاکی باید زد
کہ بعین آن رسیدہ اند بلے بیت

پیش اربابِ حسب ترک نسب باید کرد دیدۂ دل فرشِ ادب باید کرد

ہمیں است کہ در اصطلاح علم در حقیقت بین ہر عالم و معلوم بالضرورۃ نسبت خاص وجود دارد کہ در

مصطلحات علمی آنرا تعلق نامید و تعلق بین دو چیز که باہم تمایز دارند قابل تصور است و تمایز حاصل نمی شود مگر وقتی که برائے ہر یک از آں دو چیز ثبوتے باشد و البتہ تعلق در خارج وجود ندارد و آں عبارت از امر نسبیت کہ در ذہن موجود است و ایں موجود در ذہن علم است اگرچہ تعلق خارج از حقیقت علم است اما لازم ملزوم آنست لذا علم و معلوم بالذات متحد اند و بالاعتبار مختلف، بل موجود ذہنی گاہی با موجود خارجی مطابقت دارد، و گاہ گاہی مطابقت ندارد و باعتبار مطابقت عقل می تواند احکام خارجی را بہ موجود ذہنی مترتب ساخت چنانچہ آثار بزرگی در مسائل علمی و عرفانی برایں اصل از طریق شناخت ماہیت علم موجود است وکذا کیفیات حسنہ از راہ ادراک ذوقیات باطنی و روحی در حضرت انسان حاصل می گردد لہذا جماعہ متصوفین کہ عرفائے حقیقی اند ایں مطابقت را از طریق عرفان دریافتہ اند و از طریق شناخت شعبہ ہائے علمی کہ عبارت از بدیہیات و حسیات و وجدانیات و مشاہدات و الہامات است بدیں منزلت قصوی کہ حصول عرفان حقیقی است نائل گردیدہ اند بلے بیت

جسم خاک از عشق بر افلاک شد		کوہ در رقص آمد و چالاک شد

لذا تصوف در ہر مسلک و دین موجود بودہ و البتہ صورت حقیقی آن در اسلام بطوریکہ شاید و باید جلوہ نمود چنانچہ حقایق نص قرآنی و دقایق سنت نبوی علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام در محکمات و متشابہات کتاب عزیز و فرقان حمید معلوم و در آثار قولی و فعلی و تقریری نبوی ہویدا است اما تکمیل تدوین عرفان در قرن دوم ہجری بوجود آمدہ زیرا شریعت اسلامی اہتمام بعبادات و معاملات و حیات اجتماع را کہ دارا ست ہمچنان اہتمام بمجاہدہ و محاسبہ و مراقبہ و تزکیہ نفس و تصفیہ قلب و تطہیر قالب را اہم لازم می داند ازیں حیث صنفی از دانشمندان در تحقیق عبادات و معاملات و اجتماعیات و طبعیات پرداختند کہ بنام محدث فقیہ عالم متکلم یاد میشوند و صنفی بمجاہدہ و تزکیہ و تطہیر قالب و تقویۃ غرائز حسنہ و کیفیات ذوقی و روحی و ماورای طبیعت ہمت گماشتند کہ آنرا صوفیہ میگویند البتہ موضوعات تصوف در قرن دوم ہجری

تحت عنوانهاے ورع و تقوی و مراقبہ و زہد و توکل و شکر و مجاہدہ و اخلاص و محبت و معرفت و
ولایت و عشق بصورت یک عرفان تکمل حقیقی و معرفت لازمی براۓ انسان مکرم تبارز نمود
چنانچہ این مقامات مذکور توسط بزرگترین دانایان راہِ عرفان و برگزیدگان حضرت سبحان جلشانہ
تمثیل گردید و صورت حالی را بخود گرفت کہ از طریق تصفیہ و تزکیہ و تخلیہ و تحلیہ انسانہا با سرمایۂ
علوم ظاہر شریعت بہ آن عرفان و معرفت نایل گردیدند، این طبقہ ہمیشہ کوشش و مجاہدہ میگردند کہ از
وساوس نفسانی و خطرات قلبی و تشوشات جسمی رہائی یابند و میکوشیدند تا بر خواطر قلبی و
نفوس حاکمیت پیدا کنند و آنرا محکوم خود سازند چنانچہ می فرمایند. مثنوی

و یا دوران تکمیل سرمایهٔ ظاہر شریعت

چون بدانستی تو اورا از نخست — سوے آنحضرت نسب کردی درست
چون کہ دانستی کہ ظل کیستی — فارغی گر مردی و گر زیستی

واین سلسلہ رفتہ رفتہ در قرن سوم و چہارم بصورت دو مکتب عرفانی کہ بنام وحدت الوجود و وحدت الشہود
نامیدہ میشوند بظہور آمد و ہزاران اہل معرفت از عرفان آن بہرہ ور گردیدند و طریق حصول معرفت را براے
حضرتِ انسان این دانایان و آنہائیکہ در رأس این ادب کدہ ہاے عرفانی قرار داشتند تلقین و تدریس
نمودند و از اذواق روحانی و کیفیات عالم ناسوت و ملکوت و جبروت کہ از مصطلحات تصوف است
آگاہ گردیدند بمراتب علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین رسیدہ از معارف کہ با آفاق و انفس متعلق
است و یا اثرے کہ در مراتبِ کثرت از مراتب وحدت ظہور فرمودہ یقین قلبی حاصل کردند و بحفظ تہذیب
غرایز انسانی ہمت گماشتند و بتکریمات فضائل انسانیت نائل شدند بل بزرگترین شعبۂ علم در
اسلام تصوف است کہ این عرفانِ عالی حقایق علیا کرامتِ انسانی را بظہور می آورد البتہ تفصیل
این سلسلہ یک کتاب خاصی را می خواہد کہ دارا باشد و در ہمین تقریظ بہمین اندازہ اکتفا نمودہ میگویم بیت

نہ حُسنت غایتے دارد نہ سعدی را سخن پایان — بمیرد تشنہ مستسقی و دریا ہمچنان باقی

آرے من افتخار دارم و بدان می نازم کہ افکار پریشان من مشغول نوشتن جملاتی است کہ
حاوی بیان بمقام آن ذات برگزیدہ است کہ کاشف اعظم حقایق تصوف اسلام بودہ و در فن حصول

احسان ونقوی مجدد کامل بوڈ آرے پیشِ نظر وضمیر ووجدان من شخصیتے ظاہر می گردد وہستی نمایان
بیشود کہ در وقتِ خود مجموعِ فضائل عرفانی وجامع کمالاتِ انسانی وتہذیبات اخلاقی بوڈ بطورِ
مثال حافظِ قرآن، عارفِ اسرار معارف متشابہات ومحکمات ومقطعاتِ قرآنی مدرس حقایق علوم
منقول ومعقول محدث اسرارِ سنتِ نبوی فقیہ صاحب ملکہ علیا در استنباطات علمی وحقوقی واعظ
منبر علیای مراکزِ دینی اسلام صوفی صاف طینت حقیقت عرفانیات مراتب وجود ووجوب و
شیونات واعتبارات ومقام لاہوت وجبروت ومتکلم کیفیات مسائل کلامیہ ودقایق ونکات بارعہ اسرار
قدم وقضا وقدر ومعاد ومعاش ومبین رموز تکوینیات علوی وسفلی وناشر قواعد غرائے مدنیت
وشریعت بیضا ملت حنیفہ اسلام ادیب برجستہ وصاحب وجدان راسخ در اذواق روح افزائے
بلاغت ومعانی ومکنونات بدیعہ کمالات فصاحت صاحبِ خانقاہ کہ در وصفش گفتہ شدہ بیت

تصنیفِ اوست درس مقیمانِ مدرسہ — تلقین اوست ذکر مریدان خانقاہ

اعنی صاحب المجد ابوالمکارم مجدد الفِ ثانی محدث رحمانی الشیخ الاجل احمد الفاروقی الکابلی سرہندی
قدس سرہ السامی

بہرحال من امروز خود را در مقابلِ آن شخصیت مشاہدہ میکنم کہ استاذ بزرگ در راہِ عرفان است
وباب نوین در معرفت برائے عالم باز نمود ودر تقویتِ ملت بیضا اسلام چنان ہمت گماشت کہ
آثار اسلامی کہ قریب بمتلاشی شدن بوڈ دوبارہ آن را مستقر نمود مومنین ومومنات را بہ ثقافتِ
اسلامی ہدایت نمود، صراط المستقیم شرع مطہر اسلامی را از طریق علم بروے ابنائے آن وقت کشود
وثابت ساخت کہ ملتِ اسلام در حفظ حیات مادی ومعنوی احتیاج یا اساس اسلامی داشتہ
وبدون انکار بدین ناموس الٰہی نمیتواند حیات خود را وقایہ نماید وہم استقلال تصوف
اسلام را بدلائل واضح عرفانی بمسلمانان از طریق علم ومعرفت ثابت ساخت کہ تصوف اسلام زادۂ خود
دین اسلام است این شخصیت بزرگ وصاحب معرفت علیا کہ در تصوف تجدید نمود وآثار بزرگی را
از طریق عرفان ومعرفت وکشف بصورت یک وثیقہ مقدس گران بہائے عرفانی تدوین وذوقاً

وحالاً و علماً آنرا ثابت فرمود ملقب بمجدد الف ثانی گردید و طریق شناخت علوم باطنیه و رسیدن باسرار و معارف ذوقیه روحیه را آب و تاب دیگری داد و از اسرار و معارف ذات مقدس و شیونات و اعتبارات مراتب وجود و وجوب عالم اسلام را آگاه ساخت و از مراتب محبت و محبیت و محبوبیت و خلت و فنا و بقا و سیرهای اربعه و جواهر خمسه معارف اجزای انسانی بزرگ را در معرض بیان و تبیین آورد چنانچه آثار برگزیده عرفانی حضرتش شاهد عدل در این مدعا است این ذات خجسته و مجتهد اعظم در علم عقائد و تصوف اسلامی و مجاهد اکرم در ابقا و اعلای دین قویم اسلام ثابت فرمود که شریعت و طریقت و حقیقت باهم ارتباط ذاتی و صفاتی داشته و از یک منبع بزرگ علوم ذات الهی جل شانه سرچشمه گرفته آنجا که گفت طریقت و حقیقت خادمان شریعت اند و رسیدن بمراتب عرفان را منابع کیفیات علیای شریعت اسلام دانست بیت

شرع بیضا محمد را یقین حامی توئی
معدن الطاف فیض پاک سبحانی توئی

حضرت مجدد الف ثانی در مکتوبات معدن الفتوحات که بنام در المعرفة و نور الخلائق و معرفة الحقائق یاد می شود روشنی علیا بر تصوف انداخته و در رسائل مقدس عرفانی خویش که بنام مبدأ و معاد و معارف لدنیه و مکاشفات غیبیه و اثبات نبوت و رساله اسرار توحید مسمی به تهلیلیه بزرگترین دقائق عالیه عرفان را بیان فرموده که بر اصحاب که بصیرت علمی و اذواق عرفانی دارند مخفی نمانده درین وقت چون ضرورت مبرم بشرح اصول عرفان مجدد الف ثانی دیده میشود و جامعه را بطرف اذواق عرفانی و معنوی متوجه اند احتیاج بزرگ برائے فهم اصول این تصوف که در الف ثانی بظهور پیوسته داشتند. به عقیده من دانایان راز های آفاق و انفس و مربیان عالم انسانیت بجان کرامنهای اخلاق و تهذیب حیات مدنی اثر علمی و عرفانی آنها در وقت معلوم و هویدا می گردد که آنها در زمانه که حیات بسر می برند آن وقت مورد مطالعه قرار گیرد لذا نظر بسیطی بدوره حیات حضرت مجدد الف ثانی چون می نمائیم نیم قاره هند در آن وقت بطرف ارتجاع در مسائل ایدیالوژی اسلام مواجه بوده بالخصوص اصول تصوف اسلامی تحت تاثیر طبقه مرتاضان هنود آمده و می خواستند که که تصوف اسلامی را صبغ رهبانیت داده و اصولیکه برائے حفظ مقام برتر تنزیه احدیت از عنصرهای

بزرگ روحانیون اسلامی هویداست، آنرا بغبار ظلمانی حلول و اتحاد مراتب ظهور وحدت در کثرت
دخل دهند و صورتِ انقطاع کلی را از تشبث به اصلاح عامه و حیاتِ معاش بترک التعرض و حیاتِ
منفی از کیفیت و ارتقاء رشد و ہدایت توده بوجود آرند صوفیهٔ خام که در قرون پنج تا ہشت زندگانی
داشتند کیان علیاے تصوف اسلام را نادیده پنداشته بحیاتِ ریاضت مشغول بوده حجره نشینی ها را
اختیار کرده بودند ریاضاتِ شاقه آن غیر ازینکه باشراق نفس را می افزود دیگر ثمره براے اعلاے روح
و کیفیت بلند بردن غرائز علیا و تهذیب و انکشاف مقام برتر آفاقی و انفسی و وصول معارف مراتب
صفات و شیونات و کشف اسرار روح اسلامی را دارا نبوده حتی با صول بودا بزم که تمائل
عوام بہم رسیده بود که از اصول عبادتی آں که بر ثنویت بنا دارد و بطرف تناسخ و حلول مایل است
پیروی می کردند و از جانب دیگر اصول ظاہر شریعت غراء اسلامی و ملتِ حنیفه اسلام نیز رو بضعف و
انحطاط نهاده بود و اساس اسلامی از یک مفهوم ہمه جانبه و شامل از ہدفها و موفقیت ہاے زندگانی
باسعادت نزول نمود و قریب بود که ساقط شود و اسلام بصورت تنها یک اساس عبادتے جلوه گر میگردد معاندین
می خواستند معاندین که دین اسلام را که بصفت یک دستور مکمل و ہمه جانبه و شامل بر تمام کیفیات
حیاتی بشر حکم میکرد از بین ببرند بدل اساسی که بر اقتصادیات و اجتماعیات زندگی بشر حکومت
می نمود و بر مادیات و معنویات تاثیر بارزی داشت و بر سیاسیات و افکار و مشاعر آن نفوذ قوی را
دارا بود و بر روشهاے عملی زندگی فردی و فامیلی بطور یک وثیقه مقدس حاکمیت داشت از مفاہیم
صالیه خود پاشیده گردد بصورت ادراکات سرگشته و بے پایه ظاہر شود تا نعوذ باللہ ہیچ گونه از
واقعیت و اعتباری را حائز نباشد و در اذہان مردم بطور عبادت خالص جلوه کند در حالے که اسلام
اساسی است که زندگانی فردی و اجتماعی و حیات زن و مرد و خانواده را شامل است و بحیات دنیا و
آخرت و علوم زمین و آسمان و طبعیات و ماوراء طبیعت احاطه دارد ——— آیا چگونه این
افکار بیگانه و ذلیل کننده حریتِ بشری در مزرعه دلها و حجره ہاے افکار دماغی و غرائز نفسی کشت
گردید و چگونه در درون مسلمین و مسلمات مستقر گردید که آنها از سیستم ہاے غیر اسلامی که در

آن وقت در نیم قاره هند که صورت مرکزیت را در ایشیا دارا بوده استفاده کنند و اصول حقه و برتر ثقافت اسلامی را فراموش کنند این قسم پیش آمد سهوی در آن زمان بظهور آمده و قریب بود که مقابل امانت بزرگ خداوندی جل شانه که ناموس بزرگ اسلام است توده مسلم آن وقت مرتکب خیانت بزرگ گردند لا سمح الله بطور مثال یعنی شرک بکنند و دروغ بگویند و کینه ورزی کنند و پرده ناموس را ابرا نند و غیبت کنند و چنان بترک التعرض اغشته شوند که حفظ ناموس اجتماع و ناموس فرد را فراموش نمایند و زندگانی خود را برهم زده از دیگران نمایند و مسلمانان بمرگ جاودان مواجه شوند خلاصه آنکه اسلام را با زندگانی چه کار و دین را با واقعیت هاے که مردم بروے زمین در آن دارند و بطور خفیفت دران زندگانی بکنند و حفظ حقوق عامه و خاصه در آن بعمل می آید چه پیوند و چه ارتباط البته براے ثبوت این امر وسائل بسیار در آن وقت موجود بود مراکز اداره که عبارت از قوة حاکمه آن وقت بود تحت تاثیر مفاسد اخلاقی آمده و مبتلا بمفاسد اجتماعی و فردی بودند و قواے استعمار غرب در تقویه این مفاسد مداخله میکرد البته صحف تواریخ به این ارتجاع روشنی انداخته و دورے مسلمانان را از ثقافت اسلامی بیان کرده در آن هنگام بود که اختلاف بزرگ در اجتماع پدید آمده اختلال کلی واقع گردیده ، حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی در نصف شب جمعه بتاریخ ۱۴ شوال ۹۷۱ هجری قمری در شهر مشهور سرهند بسیرآے وجود بظهور آمد و در حجر تربیت والد با فضیلت خود که عالم و فقیه و حافظ آداب ظاهره اصول اسلام و صاحب معارف بلند روحانی تصوف اسلام بودند تربیه گردید بسیارے کتب عربیه و حفظ قرآن مجید را در فصل اول صباوت فرمود سپس بمرحله دومی حیات نیک اسلامی پا نهاد به فراگرفتن و وصول تعلیمات ثقافت اسلامی اشتغال ورزیده و وصول علمی منقول و معقول را با انتهاء تحقیق و تدقیق از جماعه فحول علماء و مدققین آن زمان که متصف بتقوی و حفظ نوامیس اسلامی بودند فرا گرفتند مثل مولنا کمال الدین کشمیری و مولنا یعقوب الکشمیری للصرفی و این ذوات از کبار محققین طبقه دانایان ثقافت اسلامی در آن وقت بوده اند و در سلسله حدیث و تفسیر بسیط و وسیط و وجیز و اسباب نزول واحدی و مثل تفسیر بیضاوی و منهاج الاصول و غایت قصوی و صحیح بخاری و مسلم

ومشکوٰۃ مصابیح وجامع صغیر سیوطی وغیرہ را از عالم ربانی قاضی بہلول بدخشانی فرا گرفتند حضرت مجدد الف ثانیؒ تمام این علوم را کہ سنین عمر این پیشوای بزرگ اسلام بسال ہفدہم رسیدہ تمام نمودند وطرق روحانی کہ مربوط سلسلۂ قادریہ وسہروردیہ وچشتیہ بودند از حضور والد بزرگوار وصاحب معارف علیا شیخ عبدالاحد قدس سرہ اخذ نمودند در طریقۂ عالیہ نقشبندیہ کہ سبب ارتقاء تمام کیفیات تقوی وفضیلتِ ظاہری وباطنی حضرت امام گردید از حضور مؤید الدین المرضی محمد باقی باللہ قدس سرہ در مدت دو ماہ وایام چند نسبت باطنیہ حاصل نمودند وسلسلۂ نسبی حضرت امام بحضرت خلیفۂ دوم اسلام الناطق بالحق والصواب فاروق اعظم سیدنا عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالی عنہ منتہی می شود[1] واجداد حضرت امام از افغانستان کہ وطن اصلی شان بودہ در حدود سنہ ۵۰۷ ہجری برای ایفای جہاد با فیروز شاہ تغلق کہ بہند رفتہ و جدِ حضرت مجدد الف ثانی کہ امام رفیع الدین قدس سرہ نام دارند واز کبار روحانیون آن وقت بودند با فیروز شاہ تغلق بہ ہند آمدہ ودر شہر سرہند یا سہرند توقف نمودند ومرکز رشد وہدایت در شہر شہیر سرہند اقامہ فرمودند ولادت حضرت امام در ہمین شہر واقع شد کہ قبلاً بہ آن اشارہ گردید حضرت امام از بدو حیات بہ نشر علوم دینی اسلامی در سرہند پرداختند وتربیہ روحانی بہ اساس طریقہای قادری سہروردی وچشتی اشتغال داشتند وبعد از وفات والد معظم خود در سال ۱۰۰۸ھ بحضور حضرت خواجہ باقی باللہ قدس سرہ رسیدہ وبہ اجازہ مطلقہ از طریق عالیہ نقشبندیہ نایل گردیدند وبہ امر مرشد عالی مقام خود بنشر طریقۂ نقشبندیہ ہمت گماشتند چون مناسبت این طریق بظاہر شریعت اسلامی بیشتر بود ابتکار کامل حضرت امام ربانی بدین سلسلہ گردید ودر این راہ عرفانی نفوس بشریت را بطرف تصفیہ وتزکیہ متوجہ ساخت واز انعکاسات آثار آفاق و انفس وکیفیات ولایت سہ گانہ ورواج لطائف خمسہ حظے وافر ذوق وحال نفوس طیبہ را بخشید واز اسرار خاصۂ محبوبیت علیا وخلت ومحبت ومحبوبیت بر لطائف طالبین راہ جذبہ وسلوک آثار گرانبہای تصوف را تزئین فرمود واز مراتب ہفت گانہ فہم قرآن مجید ضمائر وجدان ومدرکہ آنہا را مستعد بفہم آن در رکنو ساخت بلی این آثار برگزیدہ کہ ذکر یافت از علوم وعرفان خاص مجدد الف ثانیؒ کہ نائب اکمل پیغمبر اولو العزم است

[1] و مادر حضرت امامؒ از طائفہ ترین افغان بودہ نسب مادری ایشان بہ ترین منتہی می شود

اسرار ۱ ملحضہ ... جمادی الاخری ۱۳۹۸ھ

بوده که در آثار قلمی آں عارف ربانی بیان گردیده بلے بیت

ہمین فرزند فاروق است چون اب   کنون نطق از زبان او کند رب

سراپا نسخۂ اخلاق فاروق   بزهر منقصت تریاق فاروق

حضرت مجدد الف ثانیؒ که سنین عمر مبارکش بسنت نبوی بسال شصت و سه ۶۳ رسید بحکم قضا و قدر سفر آخرت اختیار فرمود و در سرہند مدفون گردیدند که مصادف بسال ہزار و چہل و سه ۱۰۴۳ بوده بطرف جنت شتافت مصرع (اکتب بعام رحلته وارث الرسول) تاریخ وصال آں سرتاجی اسلام است و بر مزار مبارکش قبۂ علیا و مسجد کبیر بنا شده و ہم مدرسۂ بنام مدرسه مجدد اعظم تعمیر یافت و سرہند بنام دار الارشاد مسمی گردید و طریق تصوف بر اساس وحدت الشهود بلکه بالاتر رعالم از حضرتش بصورت یک دستور ثابت روحانی و وثیقۂ عرفانی باقی ماند که به ہزاران مرد مسلم و زن مسلمه ہر کدام باندازۂ قابلیت خود نموده و می نمایند اصول علیا که در تصوف کیان عرفاے اسلامی محافظ نموده اہل سلوک از آن علماً و عملاً و ذوقاً پیروی کرده و میکنند۔

از مدتے بود که آرزوے اکثر شان بر این تمنا بود تا شرحی بمکتوبات معدن الفتوحات کرده شود لذا فاضل دانشمند مولوی نصر اللہ ہوتکی بر مکتوبات معدن الفتوحات شرح نمودند، آرے مولانا ے مذکور سالیان متمادی در حضور حضرت شیخ الاسلام صاحب قدر البازغ مرشدنا نور المشائخ قدس سرہٗ از معارف که خاصۂ مکتب وحدت الوجود و وحدت الشهود بطریق خاص تصوف مجدد الف ثانیؒ ہست بصفت تلمیذ رشید آں قبله صفاکیشان بہرۂ علمی و ملکۂ علیا حاصل نموده و درین ایام بشرح مکتوبات حضرت مجدد الف ثانی نائل گردیده و اینک یک وثیقه مقدس عرفانی و یک ذخیرۂ بزرگ معارف روحانی را براے برادران اسلامی خود ترتیب نمودند این شرح بنام معنی با اصول خوانده را تصوف دورۂ جدید عرفان آشنا بسازد و از دوحۂ برگزیده این بوستان معرفت ابناے مسلمین رائحه خوشگوار روح افزا را استشمام خواہند نمود و به منازل و مدارج قصوی کرامت انسانی نائل خواہند گردید۔

جزاه الله عنا وعن سائر المؤمنین خیر الجزاء

از برادر دینی و محب اہل عرفان حاجی علی محمد میمن سپاس می نمائیم کہ در طبع این اثر بزرگ روحانی اسلامی ہمت گماشت و آنرا بزیور طبع رسانید و در آثار نیک اسلامی سعادت علیا را بخود افزود خاتمہ اختتام بہ صفات عالیہ و کرامت نفس و تطہیر قلب و قالب و تمسک بمقدسات اخلاقی اسلام بابی را از رحمت در دل انسان باز می نماید و ایمان بہ مقدسات دینی سبب انکشاف روحانی گردیدہ نظم و ترتیب حیات مبدأ و معاد مختل نمی شود پس بیائید بحضرت احدیت جل سلطانہ در ایمان باللہ و ما جاء من عند اللہ راسخ تر شویم و از متابعت دین الٰہی قلباً و قالباً علماً و عقیدتاً ذوقاً و حالاً پیروی کنیم و با انجام فرائض اسلامی بمراتب برگزیدہ کہ بذات مقدس و صفات عالیہ او تعالی تعلق دارد نزدیک تر گردیم البتہ از عنایات او تعالی بہرہ حاصل خواہیم نمود کہ سزاوار مقام برگزیدہ حضرت انسان است این عنایت بر ذات اقدس او تعالی گران نیست والسلام علی من اتبع الھدی والتزم متابعۃ المصطفٰے علیہ وعلی الہ واصحابہ الصلوات العلی۔ بیت

مصلحت دید من آنست کہ یاران ہمہ کار بگذارند و خم طرۂ یاری گیرند

محمد ابراہیم مجددی ابن عمر

خانقاہ مجددی کابل

۱۳۹۶-۱۶- ذیقعدۃ الحرام

تقریظ

(از حقایق و معارف آگاہ سیادت پناہ حضرت مولانا سید زوار حسین شاہ صاحب دام فیوضاتہ)

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفیٰ اما بعد، قال اللہ تعالیٰ عز و جل
وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُوْنِ ۝ قال المفسرون ای لیعرفون پس ازین کریمہ معلوم شد کہ مقصودِ اصلی درین نشأۃِ فانیہ از تخلیقِ جن و انس تحصیلِ معرفتِ حق است جلّ و علا و معرفتِ حق بر دو نوع است، نوعِ اول معرفتیست کہ علمائے عظام بیان فرمودہ اند و نوعِ ثانی آنست کہ صوفیۂ کرام بآن ممتاز اند و بیانش در کتبِ شان یافتہ میشود تا این زمان در بارۂ حقایق و معارفِ الٰہیہ بسیار کتب و رسائل تصنیف و تالیف گشتہ از ان جملہ مکتوباتِ قدسی آیات قدوۃ الواصلین امام المتقین قطب العارفین و المحققین شیخ الاسلام والمسلمین امام ربانی مجدد و منور الف ثانی قدسنا اللہ تعالیٰ بسرہ الاقدس امتیاز خصوصی دارد، حق سبحانہ و تعالیٰ در ذات ستودہ صفات حضرت ایشان قدس سرہ السامی چندین فضائل و کمالات تفویض فرمودہ و ودیعت نہادہ کہ در اولیائے امت بعد صحابۂ کرام رضی اللہ عنہم کم کسے را باشد، ولنعم ما قیل بیت:-

لیس علی اللہ بمستنکر ۔۔۔ ان یجمع العالم فی واحد

حق آنست کہ بعد کتاب اللہ و کتب احادیث کم کتابے ہمچو مکتوبات حضرت ایشان بظہور آمدہ باشد، حقایق و معارف و علومِ شرعیۂ ظاہری و باطنی کہ دریںہا مبیّن گشتہ خصوصیت بالفِ ثانی دارد از پیشین کسے تفصیل این حقائق و معارف پے نبردہ و لب نکشودہ۔ حضرت ایشان قدس سرہ مقامات و اصطلاحات جدیدہ بسیار در طریقۂ خود بیان فرمودہ اند و ہر مقام را شانے جدا و کیفیتے علیحدہ و اسرار و انوار مختلفہ ایضاح نمودہ اند، ہزاران علما و عقلا بتربیتِ ایشان بآن حالات و کیفیات و اسرار و غوامض سرفراز گشتہ و اقرار نمودہ اند، بشہادتِ اہلِ علم و شرع در طریقۂ حضرت موصوف اشتباہے نماندہ، عالمے باین طریقہ و اصلانِ حق شدہ اند و مے شوند، اولیائے امت در مجالسِ خود درسِ مکتوبات قدسی آیات را التزام داشتہ اند، اما ضرورت بود کہ کتابے در حلِ مشکلات اسرار و

غوامض اینها نوشته وچاپ زده شود تا از اینها استفادۂ عمومی نموده شود۔ الحمد للہ کہ درین ایام فرخندہ فرجام جناب مستطاب عالم نبیل فاضل جلیل حضرت مولانا نصر اللہ صاحب کابلی متعنا اللہ تعالیٰ بطول بقائہ کتابے در حلِ حقائق ومعارف واسرار وغوامض این مکتوبات شریفہ تصنیف فرمودہ اند وبامر واہتمام حضرت ضیاء المشائخ دام ظلہم العالی ولا زالت فیوضہم المتعالی بصرفِ جناب مخدومی حاجی علی محمد صاحب باکولا والا در بلدۂ کراچی پاکستان عنقریب از زیورِ طبع آراستہ شدہ نشر خواہد گشت۔ مولانا نصر اللہ خاں موصوف در حلِ مشکلاتِ مکتوباتِ امام ربانی قدس سرہٗ مہارتِ تامہ دارند، ایشان از پیر و مرشدِ خود حضرت نور المشائخ نور اللہ مرقدہ سالہا باقاعدہ درسِ این مکتوباتِ عالیہ گرفتہ وبمطالعۂ کثیرۂ خود در فہم آنہا بہرۂ تام بہم رسانیدہ اند، وتا این عمر در تدریس اینہا در کابل و قندھار ودیگر مقامات مشغول بودہ اند، درین زمان در حلِ غوامضِ این مکتوبات مثل مولانا موصوف شخصے دیدہ وشنیدہ نشد، وقبل ازین ہمچنیں کتابے در شرح آنہا چاپ نگشتہ، این خاکسار درین ایام بخدمت مولانا موصوف مجالس دارد وحلِ بعض مقامات ازاں موصوف استماع می نماید، ماشاء اللہ باین خوبی شرح مید ہند کہ سامع را اطمینانِ تام حاصل شود، ونیز شرح را از جا بجا مطالعہ کردہ مفید ترین یافتہ ام۔ انشاء اللہ این شرح عنقریب چاپ شدہ باعث تسکینِ لب تشنگانِ این معارف خواہد شد، اللہ تعالیٰ مصنف موصوف ومشائخ مصنف وناشرین ومعاونین را در دارین جزائے خیر روزی کناد واین شرح مستطاب را قبولیتِ عامہ ارزانی دہاد وجمیع مسلمانانِ عالم را از فیوض وبرکاتِ حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی دائماً ابداً متمتع ومنتفع سازاد بحرمۃ سید المرسلین والہ واصحابہ اجمعین علیہ وعلیہم الصلوات والبرکات والتحیات وآخر دعوانا ان الحمد للہ رب العالمین ط

خادم خدامِ سلسلۂ عالیۂ نقشبندیہ مجددیہ

خاکسار زوار حسین غفر اللہ لہ ولوالدیہ

۲۸ صفر ۱۳۹۷ھ

مقدمہ شارح

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

خداوند ہادی دانا و توانا را شکر گذاریم کہ توسط حضرات انبیاے عظام کہ فرستادگانِ خاص حضرت حق سبحانہ می باشند از ذاتِ مقدس و صفات ثمانیۂ خود ما ناقصان عقل را باخبر و آگاہ ساختہ اند و اگر وجود شریف حضرات پیغمبران نمی بود ما ہم مانند فلاسفۂ یونان از سعادت معرفت حق سبحانہ بے بہرہ می ماندیم چنانچہ فلاسفۂ یونان کہ بزعمِ خود خود را استادِ کل و اعقل زمان می دانستند باوجود چنیں ادعاء از معرفت خالق لایزال محروم و بے بہرہ ماندند و از راہِ خداشناس انحراف ورزیدند و در مسائل توحیدِ ذات و قدم صفاتِ ثمانیہ او تعالیٰ خبطہا نمودند چوں عنایت خداوند شاملِ حالِ ما بود لہٰذا از طریق شرائع بہ اسرار ذات مقدس و صفات ثمانیہ خود واقف و بآں مصدق گردانید، نحمدہ حمداً کثیراً علیٰ ھذہ النعماء الکاملہ

ہمچنیں بروحِ مبارک سردار دو عالم کہ خاتم النبیینؐ است درود بے پایاں می فرستم کہ فخر کائنات بودہ و تمام عالم بواسطۂ او ایجاد گردیدہ است، دریں مورد مؤلف کتاب مجموعہ خوانی در شعرے چہ خوش بیان داشتہ اند

لہ ھمم لا منتھا لکبارھا   وھمتہ الصغریٰ ان اخرج الدنیا من العدم

یعنی سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم دارائے آں ہمتہاے عالی است کہ بزرگی آں انتہا ندارد، اما از خورد ترین ہمت شان این است کہ ببرکتِ آں دنیا از کتم عدم بصحرائے وجود آمدہ است۔

علی الخصوص کہ ما مسلمانان جہان را از تاریکی شرک و جہالت نجات دادہ و بشاہراہ مرضیات

خداوند متعال ہدایت فرمودہ اند واگر ہدایت ایشان نمی بود ما ہم مثل دیگران از مفاد معاش ومعاد بے خبرو در گو دال جہالت باقی می ماندیم، ونیز شکر گذاریم کہ خداوند مہربان از لطف ومرحمت خود مارا باخلاص دوستان خود مشرف ساختہ وبکمالات قدسیہ شان معتقد گردانیدہ علی الخصوص در فہم مکتوبات قدسی آیات حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی یک اندازہ ملکہ عالی عطا فرمود و مکتوبات شان کہ معلم ظاہر شریعت ومبین باطن شریعت بودہ ومشتمل بیان درجات ہفتگانہ متابعت سردار دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم است ومسائل بزرگ عقائد اسلامی کہ علمائے کرام اسلام بروئے علم واستدلال بیان کردہ اند، دریں کتاب از روئے کشف وذوق تشریح گردیدہ است ومسائل مہمی کہ اکثر دانشمندان جہان در حلِ آن عاجز شدہ اند در این کتاب بصورت واضح موجود است۔ چنانچہ در مورد اینکہ وجود حق سبحانہ عین ذات او تعالیٰ بودہ است ویا غیر ذات مقدس او در یں کتاب مفصل تشریح شدہ کہ حق سبحانہ بذات خود موجود است نہ بوجود، وصفاتِ ثمانیۂ حق تعالیٰ بذات پاک او موجودند نہ بوجود ووجود ووجوب ہم دران بارگاہ مقدس رسیدہ نمی توانند۔ بیت

زاعلیٰ بالا وبالا زبالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

وحل این مسائل از فہم وادراک بسیارے علماء وعرفاء ودانشمندان سراسر جہان بلند است اما در مکتوبات قدسی آیات تمامی ہمچو مسائل بیک منطق سلیم واصول قوی علوم عرفانی توضیح کامل یافتہ است۔ راجع بمراتب حقیقتِ محمدی وحقیقتِ احمدی وحقیقتِ کعبۂ معظمہ وحقیقتِ قرآنِ کریم وحقیقتِ صلوٰۃ کہ دریں وثیقۂ منظمہ عرفان تفصیل دادہ شدہ در کتب دیگر دیدہ نمی شود۔ حقایق سبعہ کہ عبارت از حقیقت ابراہیمی وحقیقت موسوی وحقیقت محمدی وحقیقت احمدی وحقیقت کعبۂ معظمہ وحقیقت قرآن کریم وحقیقت صلوٰۃ وہمچنان برتری یک حقیقت بحقیقت دیگر دریں کتابِ مقدس بیان گردیدہ یگانہ دستور قصویٰ وکیان علمی است کہ از سینہ مملو از حقایق روحانی حضرتش بظہور پیوستہ واز مختصات کمالات مجدد الفِ ثانی است، وہم در بارے فضائل صحابہ کرامؓ وبرتری شان نسبت باولیاے امت وافضلیت خلفاے راشدین بیش از ہر کتاب دیگر بیانات کافی دادہ شدہ است۔

مطالب ارزندہ کہ راجع بولایتِ صغریٰ کہ ولایتِ اولیاے کرام است وولایتِ کبریٰ کہ ولایتِ انبیاے عظام است وولایتِ علیا کہ ولایت ملاء اعلیٰ است چنین اقلاع کنندہ بحث علمی دریچ اثرے از علومِ روحانی دیدہ نشدہ درمورد کمالاتِ نبوت وکمالاتِ رسالت وکمالات حضرات انبیاے اولوالعزم نیز درین کتاب مطالب مفید بتفصیل ذکر است۔

کمالات لطائف عشرہ انسانی کہ پنج آن از عالمِ امر است یعنی قلب نوری وروح وسر وخفی واخفیٰ۔ و پنج دیگر از عالم خلق اند کہ عبارت از نفس ناطقہ وعناصر اربعہ بودہ، ومبدأ فیض آنہا کہ از عالم وجوب است در تمام صفحاتِ علمی چنیں توضیح نامہ شایستہ مقام کیفیات باطنی انسان ذکر نشدہ است۔

تفصیلات مبادی فیوض لطائف انسانی کہ دریں کتاب مذکور است درکتب دیگر یافت نمی شود و درمورد مبادی فیوض لطائف انسانی فرمودہ اند۔ مبدأ فیض قلب نوری، صفات اضافیہ وفعلیہ است کہ برزخ وجوب وامکان است، ومبدأ فیض روح صفاتِ ثبوتیہ ثمانیہ می باشد و مبدأ فیض لطیفۂ سر شیونات ذاتیہ است، ومبدا فیض خفی صفاتِ سلبیہ است کہ باعتباراتِ ذاتیہ راجع می شود، ومبدا فیض اخفیٰ شان العلم کلی می باشد۔

مبدا فیض نفس ناطقہ وعناصر ثلاثہ غیر از عنصر خاک اسم باطن خداوند جل شانہ است (و دوائر ثلاثہ) ومبدا فیض عنصر خاک تجلیاتِ ذاتیہ است وادراک ذات مقدس او تعالیٰ بہیئتِ وحدانی انسانی مربوط است وبتفصیل آمدہ کہ مبدا فیض کدام پیغمبر اولوالعزم کدام صفت حق تعالیٰ است، ومبدا فیض پیغمبر اولوالعزم دیگر کدام صفت حق جل جلالہ است، ومبدا فیض اولیاے آدمی مشرب کدام صفت خداوند کریم است، ومبدا فیض اولیاے نوحی مشرب کدام صفت او تعالیٰ بودہ، ومبدا فیض اولیاے ابراہیمی مشرب کدام صفت باری تعالیٰ می باشد ومبدا فیض اولیاے موسوی مشرب کدام صفت بودہ، و مبدا فیض اولیاے عیسوی مشرب کدام صفت مربی آنہا است، ومبدا فیض اولیاے محمدی مشرب کدام صفت قادر سبحان است واین مسائل دقیق کہ اولیاے این امت مرحومہ چرا مشارب انبیاے عظام گذشتہ بودہ باشند دریں کتاب مبارک تفصیلات زیادی دادہ شدہ است۔

ہمچنین تعین اول ظہور ممکنات عالم کہ دریں کتاب تفصیل دادہ شدہ نسبت بتعین اول کہ دیگران گفتہ اند پنج مرتبہ برتر است ودربارہ اینکہ ظہور اول ممکنات کدام چیز بودہ است نیز مطالب ارزندہ دارد وبعض مسائل مہم عقائد اسلامی کہ علماے ماتریدیہ واشعریہ دران اختلاف نظر داشتہ وبکدام فیصلہ نرسیدہ اند، حضرت امام فیصلہ آں مسائل را بہ محضر حضرات انبیاے عظام عرض کردہ وفیصلہ تصویب مبارک شان را حاصل داشتہ وبراے ما عنایت فرمودہ اند، این موضوع درمکتوب ۵۹ مفصل بیان شدہ است۔ سبحان اللہ چہ لیاقت خدادادی کہ در حین حیات این جہان فانی بہ زندگان جہان ابدی ملاقات می نمایند واز حضور شان فیصلہ میگیرد ودر مورد اینکہ حق سبحانہ "از ما بما نزدیکتر است" توضیحات فرمودہ وروشن ساختہ کہ بماہیت ظلی نسبت بخود ماہیت ظلی ماہیت اصل نزدیک تر است، زیرا کہ قیام ظل بہ وجود ظلی خود نبودہ بلکہ قیام آں بواسطۂ اصل او بودہ لہذا چیزے کہ سبب قیام ماست ذات مقدس او تعالیٰ است کہ از ما بما نزدیک تر است۔

وہم درمکتوب ۱۲ حصہ ششم فرمودہ اندکہ "قلب انسان نسبت بہ عرش مجید یک فضیلت جزئی دارد زیرا کہ عرش مجید مظہر ذات وصفات ثمانیہ او تعالیٰ است اما قلب عارف کہ عاشق ذات مقدس است تنہا مظہر ذات منزہ او تعالیٰ میگردد چنانچہ بزرگان فرمودہ اند۔ بیت

عرش وغزنین ہر دو یک طبق است ۔۔۔ بلکہ غزنین شریف تر طبق است

ودربارہ اینکہ مقام عروج ومقام استقرار انبیاے عظام از ہم جدا می باشد ومقام استقرار شان صفت مربی آں بزرگواران است وعروجات شان بذات مقدس او تعالیٰ است ونیز عروج اولیاے کرام از مقام استقرار انبیاے عظام فوق تر واقع می شود اما عروجات حضرات انبیاے عظام غیر متناہی است ومقام استقرار ہر کدام از انبیاے عظام واولیاے کرام صفت مربی آنہا است وعروج شان از مقام استقرار شان بلند تر می باشد واقل قلیل از اولیاے کرام بعروجات حضرات انبیاے عظام مشرف می شوند۔

راجع بتصدیق قلب ویقین آن فرمودہ کہ تصدیق عبارت از یقین و تسلیم وگرویدن است و یقین تنہا ایقان بدون تسلیم است، چنانچہ کسے فکر کند کہ شخص دیگرے نسبت باو فاضل تر است کہ اگر فضیلت اورا نسبت بخود قبول نماید دراین صورت یقین او تصدیق گفتہ می شود ورنہ صرف یقین است وازاینجاست کہ درداشتن ایمان بشریعت محمدی تنہا یقین را اعتبار نداده تصدیق را ایمان دانستہ اند۔ چنانچہ یہود ونصاریٰ بحقیقتِ قرآن ورسالت حضرت پیغمبر اکرم صلی اللہ علیہ وسلم یقین داشتہ اما تصدیق ندارند (این مطلب بہ مکتوب ۵۱ حصہ ہشتم موجود است)۔

خلاصہ اینکہ معارف مکتوبات قدسی آیات از فہم اکثر علماء حتی از فہم خواص کہ اولیاء اند نیز بلند تر است، چنانچہ خود حضرت امام در مکتوبے می فرمایند" این معارف خاصۂ اولیاے مرادان ومحبوبان است اولیاے مریدین ومحبین در عمر حضرت نوح ہم باین معارف نمیرسند بلکہ این معارف خاصۂ محبوبان است محبان اینجا قدمگاہ ندارند اگرچہ اولیاے محبین و مریدین در سیرہاے عرفانی متوجہ عالم ملکوت وجبروت ولاہوت ہم گردند نمیتوانند بدین دقت وتوانائی کہ حضرت مجدد الف ثانیؒ ارشاد نمودہ اند دھندی گردند، ونیز فرمودہ کہ" این معارف معارفِ حضرات انبیاے عظام است واز معارف اکثر اولیاے کرام برتر است ذلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء واللہ ذوالفضل العظیم

ونیز در مکتوب ۲۵۱ فرمودہ اند" انگارم کہ حضرت مہدی موعود کہ باکملیت ولایت معہود است نیز برین نسبت خواہد بود وتتمیم وتکمیل این سلسلہ علیہ خواہد فرمود"۔

اے عزیز! کمالات حضرت امام کمالات حضرات انبیاے عظام می باشد از ادراک اکثر اولیاے کرام بلند تر است بسیار اقل قلیل اگر بامثال معارف حضرت امام رسیدہ باشد یقین است کہ بعین حضرت امام نرسیدہ اند واین طور اشخاص اقل قلیل می باشند۔ ذلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء واللہ ذوالفضل العظیم

مولانا عبدالحکیم سیالکوٹی کہ علماے علام پایۂ علمیت اورا می دانند از جملہ خادمان و زمرۂ

53175

خلفاے حضرت امام است در مدح حضرت امام میفرمایدؒ ملجاے مشیخت معدن عرفان" وحضرت شیخ فضل اللہ برہانپوری صدیقی کہ معاصر حضرت امام بودہ میفرمودند آن چیزے کہ قطب الاقطاب حضرت مجدد میفرماید ہمہ صحیح می باشد و او در بیان آن اسرار صادق و بآن اسرار مشرف است ۔ حضرت شیخ حسن غوثی در کتاب مناقب اولیا حضرت مجدد را برایں طور می نویسند بالانشین مسند محبوبیت صدر آراے محفل وحدانیت خداوند مقام فردیت صاحب مرتبۂ قطبیت ۔

از مردم معتمد منقول است کہ یک نفر مریدے میر مومن بلخی براے اخذ فیض بحضور حضرت امام حاضر و سلام شیخ خود را و سلام مولانا میرک شاہ و سلام شیخ حسن قبادیانی و سلام قاضی القضاۃ تولک را بحضور حضرت امام رسانید و عرض نمود کہ شیخ من گفت کہ اگر کبر سن و بعد مسافت مانع نمی بود بخدمت او حاضر و عمر باقی را بحضور شان می گذراندم ۔ چون موانع موجود است بنابراں امیدوارم کہ مرا غائبانہ در جملہ مخلصین خود حساب فرمایند و طور غائبانہ از انوار خود افاضہ فرمودہ باشند و نیز منقول است کہ یک عزیز از بلخ بہ ہندوستان آمدہ بود گفت وقتی کہ میر محمد مومن بلخی مکتوبات حضرت امام مطالعہ کرد آنرا بالاے سر خود گذاشتہ و بدون اختیار رقص کرد و گفت کہ اگر ایں بزرگ بزمانۂ سلطان العارفین و در وقت سید الطائفہ حضرت جنید می بود خدمت او را می کردند ۔

حضرت شیخ احمد جام زندہ فیل نوالہ حضرت عبداللہ بجلی یمنی کہ از جملہ اصحاب کرام بود و از جملہ بسیار اولیاے قدیم است میفرماید کہ ما چند احمد می باشیم احمد آخرین ما کہ در ہند خواہد بود بہ تہنیت ہمہ ہم نام ہاے خود بلند تر و کامل تر است ۔

حضرت شیخ خلیل اللہ بدخشی کہ مزار مبارک او در قریہ اور سج و پرخار می باشد و از مشائخ سہروردیہ است در مدح حضرت امام فرمودہ کہ در ہند یک شخص ظہور خواہد کرد کہ عالم را انوار خود منور خواہد ساخت، کاشکے حیات وفا میکرد کہ از حضور شان استفادہ می کردم از مقدرات خداوندی وفات حضرت خلیل اللہ و تولد حضرت امام در یک سال رخ دادہ است

بہ علماے کرام معلوم است کہ کتاب تتمہ علم عقائد کہ کتاب بسیار نادر و بسیار دقیق
است تصنیف علامہ یوسف کوسج قرہ باغی است مولانا محمد یوسف مذکور از جملہ مخلصین
حضرت شیخ خلیل اللہ بودہ و تتمہ را در خانقاہ حضرت شیخ تصنیف فرمودہ بنا بران نام آنرا خانقاہی
گذاشتہ اکثر علماء آنرا نہ خواندہ و نہ دیدہ اند اما از فضل و مرحمت وہاب حقیقی بندہ بقراءت
آن مشرف شدہ ام لطیفہ اینکہ دیگر اینکہ نام پسر مولاناے مذکور یعقوب بودہ بنا براں در
مرثیہ پدر خود فرمودہ مصرع

رفت یوسف ز خانۂ یعقوب

حضرت امام مبفر بابرکہ در ابتداے احوال سلوک بہ مزارات بزرگان می رفتم دران اثنا بہ زیارت
شاہ ابوی بخاری سرہندی مشرف شدم فرمودند کہ تو یک نفر مہمان عزیز می باشی نزد ما چیز نیست
کہ بخدمت شما تقدیم گردد این قدر ہست کہ تصرف سرہند را بہ من سپردہ بودند آنرا بہ تو بخشیدم۔

این بود نمونۂ از خصوصیات بعض از معارف حضرت امام کہ مشت نمونہ خروار براے
علاقمندان عقاید و دوستداران عرفان و تصوف عرض شد و تذکار احصاے تمام کمالات حضرت
امام ربانی درین مقدمہ مختصر گنجایش ندارد۔

خلاصہ تشریح این کتاب مقدس یک انعام بزرگی است از حق سبحانہ تا تمام مسلمانان بمعارف
عالیہ آن کتاب مستطاب یک اندازہ آشنا شوند و این تشریح فی الجملہ کہ ما نمودہ ایم نیز از اثر فیض
تعلیمات قطب ارشاد وقت خود جناب شیخ الاسلام حضرت نور المشایخ قدس سرہ بودہ است یعنی
این کمینہ بحیث تلمیذ آں عارف سبحانی مکتوبات قدسی آیات حضرت امام ربانی مجدد الف ثانیؒ را
کہ در ۹ حصہ و در داخل سہ دفتر می باشد کہ دفتر اول آن حاوی ۳۱۳ مکتوب در داخل پنج حصہ
بنام در المعرفت، و دفتر دوم آن داراے ۹۹ مکتوب در دو حصہ بنام نور الخلائق، و دفتر سوم آن
داراے ۱۲۴ مکتوب در دو حصہ بنام معرفت الحقائق یاد می شود۔ از نزد این شخصیت عالی
عرفانی خاندان مجددیہ استفادہ نمودہ ام و در طول زندگی تدریس و تعلیم آن را بطالبان و علاقمندان

آن این مکتب عرفانی بکمالِ اخلاص و علاقهٔ قلبی شیوهٔ خود قرار دادم و در خلال تدریس این رشتهٔ تصوف سالها باین اندیشه و آرزو بودم تا بتوانم استفاده این مسائل دقیق علمی و تصوفی را که از جناب نورالمشائخ علیه الرحمه بدست آورده ام بنام شرح مکتوبات شریف در قید تحریر آورده باستفاده و مطالعه کافه علاقمندان و برادران دینی عرضه نمایم.

بالآخره بعد از پنجاه سال تعلیم و تعلم درین سالهای اخیر فرصتی بمن دست داد تا بهمکاری برادر عزیزم حفیظ الله خان سیرت بدخشی تالقانی که در مضامین مکتوبات قدسی آیات آشنا بوده کتابت و ترتیب شرح این کتاب مقدس را به عهده داشت به تحریر و ترتیب آن پرداختیم و در نتیجه بروز دوشنبه ۱۷ شوال سال ۱۳۹۶ هجری قمری که مطابق به ۹ میزان ۱۳۵۵ شمسی است.

پوشیده نماند که مدیر صاحب مطبوعات آغای خیری نزد در بعض مسودات با ما معاونت زیاده فرموده اند، و درین راه آرزوی دیرینه ام از لطف و مرحمت خداوندی برآورده شد. وما توفیقی الا بالله علیه توکلت والیه انیب.

یارب آن غنچهٔ خندان که سپردی بمنش
می سپارم بتو از کید حسود چمنش

مولوی نصرالله

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

شرح حصہ اول مکتوبات قدسی آیات

مکتوب اول

حضرت امام دریں مکتوب از اسم ظاہر و توحید وجود، عروجات فوق العرش بیان فرمودہ اند مراد از اسم ظاہر دریں جا چنانچہ اسم ظاہر و ضمیر نحوی مراد نیست، تکرار اسم با ظاہر و باطن نیز مراد نمیباشد بلکہ مراد از معارف اسم ظاہر آن معارف و تجلیات است کہ در ادراک و تعبیر سالک میگنجد، چنانچہ تجلیات اسماء و صفاتِ او تعالیٰ۔

و مراد از معارف اسم باطن ہماں تجلیات و معارف است کہ در ادراک و تعبیر سالک نمیگنجد چنانچہ تجلیات و معارف ذات بحت او تعالیٰ کہ بسبب بیچونی و بے کیفی از ادراک سالک بلند است و آنچہ عرفاء فرمودہ اند: من عرف اللہ طال لسانہ منوط بمعارف اسم ظاہر است و آنکہ فرمودہ اند من عرف اللہ کل لسانہ مربوط بمعارف اسم باطن است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید خالسیر فی العلم، سیر فی الاسم الظاہر، والسیر فی العلیم، سیر فی الاسم الباطن و تجلیات حق تعالیٰ با نواع متعددہ است یعنی بصورت، صفات و ظلال صفات و بصورت اشجار، و گل و چراغہا، این مکتوب شریف از جملہ حالات ابتدائی حضرت امام است و در ابتداء توحیدِ وجودی بحضرت امام نیز ظہور کردہ بود بعد ازاں حق تعالیٰ حضرت امام را بمعارف بلند رسانیدہ و از مضیق توحیدِ وجودی خلاص گردانیدہ و معلوم است کہ نزد حضراتِ صوفیہ وجودیہ تمام مخلوقات ظہوراتِ حق تعالیٰ می باشد۔

چنانچہ مغربی می فرماید۔ بیت

زدریا موجِ گوناگون برآمد زبیچونی برنگِ چون برآمد
گہے درکسوتِ لیلیٰ فروشد گہے برصورتِ مجنون برآمد
چویارآمدزخلوت خانہ بیرون ہمان نقشِ درون بیرون برآمد
ازان دریادرین امواج ہردم ہزاران گوہرِ مکنون برآمد

یعنی حضرات انبیاے عظام برآمدند۔ حضرت شیخ اکبر علامہ محی الدین ابن عربی میفرماید۔ البحر بحر علی ما کان فی القدم ان الحوادث امواجٌ وانھارٌ وایضاً - درتفسیر صادی وغیرہ موجود است کہ درروزِقیامت حق تعالیٰ بصورتِ ہرحرفِ قرآن تجلی خواہد کرد، وآنچہ درحدیث شریف وارد است رأیت ربّی فی احسن صورۃ۔ آنجانیز مراد تجلی حق تعالیٰ است، زیراکہ اللہ تعالیٰ ازصورت منزہ است۔ حضرت امام درمکتوبے میفرماید: تجلیاتیکہ درصورحسی ومثالی، وآنچہ درپردہ انوار است ہمہ داخل سیرآفاقی است۔

تذکرہ: ترقیاتِ سالک این راہ بتکرارِاسم ذات وتکرارِنفی واثبات وتلاوتِ قرآنِ عظیم درنماز وخارجِ نماز مربوط است، وبتکرارِاسم باظاہر وباطن تعلق ندارد، مقتدایان طریقۂ علیہ نقشبندیہ درحقِ مبتدی تکرارِاسم ذات ودرحقِ منتہی ومتوسط تکرارِنفی واثبات، ودربدایت نہایت تلاوت قرآن عظیم بیرون نماز، ودرنہایت النہایت تلاوت قرآن عظیم درنماز مقررفرمودہ اند، و میفرمایند کہ عمل بردونوع است اعمالِ ابرار واعمالِ مقربین، عملِ ابرار آنست کہ سبب ثواب بودہ، اما سببِ ترقیات وعروجات نمیباشد۔ وعملِ مقربین باآنکہ ثواب است سبب ترقیات وعروجات نیزمیگردد وبفنا وبقاکہ دورکن ولایت اندمیرسانند، پس درابتداء درحق مبتدی تکرارِاسمِ ذات ازاعمالِ مقربین بودہ وتکرارِنفی واثبات وتلاوت درحقِ او اعمالِ ابرار است کہ سببِ ترقی او نمی گردد ودرحین ابتداء توسط تکرارنفی واثبات وتلاوت قرآن خارج نماز عمل مقربین وتکرارِاسم ذات عملِ ابرار است، ودرحقِ منتہی تلاوت قرآن کریم درنماز عملِ مقربین، وتکرارِاسم ذات ونفی واثبات عملِ ابرار است۔

ع
ہرسخن جاے وہرنکتہ مکانے دارد

نمی بینی کہ فضیلت سورۂ فاتحہ از فضیلت تشہد زیادہ تر است، اما خواندن فاتحہ در قعدہ خطا است۔ تکرار اسم او تعالیٰ سبب جذب و محبت و میلان طالب است بطرف عالمِ وجوب، زیرا کہ فرمودہ اند من احب شیئاً اکثر ذکرہ و چون نسبت از امور منکرہ است معنی جملہ مذکورہ این می شود من کثر ذکرہ احبہ کسیکہ بسیار یاد کند چیزے را آن چیز محبوب او خواہد گشت۔ ازین جہت مجتہدینِ طریقت تکرار اسم ذات او تعالیٰ را در حق بتدی مقرر فرمودہ اند تا سالک بجہت عالمِ وجوب شرف و بآن طرف جذب شود، و مراتبِ وجوب در حقِ او مشہود گردد، اگر صاحب کشف بودہ ورنہ در بینِ او، و بین عالم وجوب حجاب نخواہد ماند اگرچہ در کشفِ او نہ در آید مگر بذوق خود خواہد فہمید کہ حجاب نماندہ است، و چون مراتب وجوب ظلال بسیار دارد، بنا برآن در حق متوسط تکرار نفی و اثبات را وظیفہ ساختہ اند تا از ظلال باصل برسند۔

چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرمایند کہ تکرار کلمہ طیبہ ولایت را از ظلال باصل می رساند و نبوت را بدرجات علیا میرساند و تلاوت قرآن کریم را در حق منتہی برائے آن گذشتہ اند کہ اگر سالک از گرفتاری غیر و نیز از گرفتاری ظلال رہائی نیابد، و از محبتِ نفس خلاص نشود از تلاوتِ قرآن کریم محظوظ نمی گردد و اسرارِ قرآنی را درک کردہ نمی تواند۔ بیت

عروس معنی قرآن حجاب آنگہ براندازد کہ دارالے ایمان امجرد بیند از غوغا

ظلال عبارت از تعلقاتِ صفات و یا از تمثال صفات می باشد، تعلقات صفات چنانچہ تعلق علم بمعلومات، و تعلق قدرت بمقدورات است و تمثال صفات دیدن نمونۂ صفات است در عالم مثال چنانچہ صورتِ زید در آئینہ تمثال زید است پس عارفی کہ در بین او و در بین ظلال صفات حجاب نماندہ باشد بولایتِ صغری رسیدہ و ولایتِ صغری ولایت اکثر اولیاء است و بعض حضراتِ آنہا تجود صفات میرسند کہ ولایتِ کبریٰ است، و ولایت انبیائے عظام است و کمالاتِ نبوت انبیاءِ عظام بذاتِ بحت او تعالیٰ متعلق است و ولایت ملاءِ اعلیٰ بشیونات ذاتیہ او تعالیٰ تعلق دارد، پس ولایتِ ملائکہ از ولایتِ انبیاءِ کرام برتر است و فضیلت انبیاءِ کرام بر ملائکہ

باعتبار کمالاتِ نبوت است پس لازم است کہ مراتب اسماء وصفات او تعالیٰ را یک اندازہ مفصل تر بیان کنیم۔

پوشیدہ نماند کہ صفات ثمانیہ او تعالیٰ کہ در خارج بوجود زائد موجود اند، این صفاتِ ثمانیہ ظلال نیز دارند کہ عبارت از تعلقاتِ صفات و یا تمثالات صفات است و ظلال صفات را مجازاً صفات می نامند۔ اسم وصفت او تعالیٰ دارا سہ مراتب ذیل است:

(۱) مرتبۂ ظلال

(۲) مرتبۂ خود صفات

(۳) مرتبۂ شیونات

(۴) مرتبۂ اعتبارات

وصول بظلالِ صفات ولایت صغریٰ و وصول بخود صفات ولایتِ کبریٰ است کہ ولایتِ انبیاءِ عظام است و وصول بشیوناتِ ذاتیہ ولایت ملاءِ اعلیٰ است و وصول بذات او تعالیٰ کمالاتِ نبوت است و فرق در بین صفات و شیونات و اعتبارات آنست کہ صفات وجود خارجی زاید داشتہ و شیونات از ذاتِ او تعالیٰ منتزع بودہ وجود خارجی ندارند پس مرتبۂ شیونات از مرتبۂ صفات بلند تر است و اعتبارات نیز منتزع از ذات او تعالیٰ می باشند و فرق در بین شیونات و اعتبارات باعتبار ادراکِ عارف است، اگر عارف مشاہدہ کند کہ انتزاع علم و یا قدرت و یا صفت دیگر از صفات ثمانیہ او تعالیٰ منتزع گردیدہ، این مشہودات را شیونات می نامند و اگر عارف بداند کہ یک صفت از صفات او تعالیٰ منتزع گردیدہ اما تعین آن صفت در ادراکِ او نمی آید این مرتبہ را اعتبارات می نامند و مرتبۂ اعتبارات فوق مرتبۂ شیونات است، زیرا کہ ہر اندازہ کہ عارف بذاتِ او تعالیٰ نزدیک تر گردد ادراک او بسبب بے کیفی آں مرتبۂ مقدسہ کم شدہ می رود۔

زاعلیٰ بالا و بالا ز بالا   بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

حضرت امام در مکتوب ہیفر ماید کہ تفاضل اقدام اولیاءِ کرام باعتبار تفاوت این مراتب متفاوتہ است

حضرت امام در بارۂ وحدۃ وجود و یک قسم خاص از توحید کہ برائے شان ظہور یافتہ

میفرماید کہ حق تعالیٰ در جمیع اشیاء بتجلی خاص علیحدہ علیحدہ ظاہر گشت الخ

پوشیدہ نماند کہ توحیدِ وجود چند قسم است، اول آنکہ سالک خود را عین حق بیند، دوم آنکہ خود را ظلِ حق می بیند، سوم آنکہ خود را و عالم را مظہر و مرآتِ حق می بیند، چہارم آنکہ احاطۂ حق را بعالم احاطہ ذاتی می بیند یعنی ذاتِ او تعالیٰ را محیط عالم می بیند، پنجم آنکہ معیت او تعالیٰ را بعالمِ معیت ذاتی می بیند نہ علمی، و حال آنکہ احاطہ و معیت او تعالیٰ علمی است۔

سوال: این گفتار وجودیہ خلاف عقیدۂ اسلامی و خلاف عقیدۂ اہل سنت و جماعت است آنہا را چگونہ بزرگ بدانیم۔

جواب: این فرمودہ اولیاءِ کرام عقیدہ نیست بلکہ بیان حال است و بہ ثبوت رسیدہ است کہ حضرت منصور در محبس در شبانہ روز یک ہزار رکعت نماز ادا می نمود، و طعامے کہ دست ظلمہ بہ آن مساس میکرد نمیخورد، و در روزے کہ بشہادت رسید پنجصد رکعت شبانہ خود را ادا کردہ و پنجصد رکعت روزانہ او ادا نشدہ بود۔ پس عُقلا باید فکر کنند کہ اگر اظہار کلمہ انا الحق عقیدۂ او می بود این قدر نماز را برائے کہ و برائے چہ ادا میفرمود۔

پوشیدہ نماند کہ توحیدِ وجود یک حالت و معرفت ابتدائیست و اکثرے اقسامِ توحید در مرتبہ علم الیقین است یعنی سالک تا این وقت از مقام عین الیقین و حق الیقین خبر ندارد، و شہودِ او از عالمِ امکان بالا نرفتہ بلکہ ممکن را بعنوان واجب می بیند، اگرچہ یک نوع توحید، در عین الیقین ہم پیدا می شود و معرفت توحیدِ شہودی ازین معرفت برتر است و توحیدِ شہودی آنست کہ شہود عارف بذاتِ او تعالیٰ تعلق گرفتہ باشد و عالم از شہودِ او برآمدہ باشد و این مرتبہ عین الیقین است و حق الیقین ازین دو معرفت برتر است و حق الیقین آنست کہ عارف بعد از عین الیقین بسبب انعکاس مراتبِ وجوب ہر دوے واجب و ممکن را مشاہدہ کردہ بتواند۔

سوال: علم الیقین و عین الیقین نقیض یکدیگر اند، چہ علم الیقین شہود ممکنات است و عین الیقین شہود مراتبِ وجوب، و حال آنکہ تا ممکن فراموش نشود عالمِ وجوب مشہود نمیگردد

ودر وقت شہود عالم وجوب عالمِ امکان از شہود می برآید پس اجتماع این ہر دو علم چگونہ خواہد شد۔

جواب: سالک دارائے لطائفِ عشرہ است ودر مقام حق الیقین نفس عارف بعد از متخلق شدن باخلاق اللہ واطمینان نزول می فرماید و روحِ او از برائے طے نمودن مقاماتِ عالیہ در عروج می باشد پس در مقام حق الیقین، علم الیقین وعین الیقین جمع می شوند یعنی روح در عین الیقین است ونفس در علم الیقین، ویا اینکہ بعد از عین الیقین سالک متخلق باخلاقِ خداوندی میگردد وعلمِ او پرتو علمِ الٰہی می شود، چون در علمِ الٰہی ہر دوے واجب وممکن حاضر است، در علمِ عارف نیز ہمچناں خواہد بود۔

حضرت امام میفرماید کہ عروجات بر فوق محدد یعنی عروج فوق العرش بسیار واقع شدہ است و عروجِ علمی وروحی اولیائے کرامؒ بلکہ عروج تمام لطائف شان بعرش و فوق العرش واقع می شود، بمقام پنجگانۂ عالمِ امر وعالمِ روح کہ بفوق العرش می باشند عروج میکنند واز انجا نیز گذشتہ بعالم وجوب می رسند، تفصیل مقام قرار ذیل است۔

انسان از لطائف عشرہ واجزائے دہ گانہ مرکب است کہ پنج آن از عالم خلق کہ تحت العرش میباشند یعنی عناصرِ اربعہ ونفسِ ناطقہ ونفس خلاصہ وعصارہ عناصر اربعہ است وپنج دیگر آن از عالمِ امر است یعنی قلب نوری وروح وسر وخفی واخفی کہ در وجودِ انسان بودہ وموطن اصلی شان فوق العرش است پس قول حکماءِ یونان کہ گفتہ اند کہ فوق العرش چیزے نیست باطل است، تابعانِ دینِ محمدیؐ وملت مصطفوی این عوالم پنجگانہ فوق العرش را دیدہ می توانند، واین اجزائے پنجگانہ عالم امر ہر کدام در وجودِ انسان جائے جداگانہ دارد، مقام قلب نوری کہ اصل آن فوق العرش است در قلب صنوبری بودہ، ومقام روح در زیر پستان راست میباشد، ومقامِ سر فوق پستانِ چپ، وخفی فوق وقریب پستانِ راست مائل بسینہ واخفی در وسطِ سینہ میباشد، وہر کدام این لطائف بسبب انابتِ سالک وذکرِ او تعالیٰ بلکہ بمحض عنایت او تعالیٰ از بدن انسان فرداً فرداً وبابر سبیلِ اجتماع عروج فرمودہ بمقام اصلی خود، واز انجا نیز عروج نمودہ بعالم وجوب میرسد ودر انجا فنائی و

بقاے یافتہ نزول می فرمایند۔ درحالیکہ منعکس بتجلی اسما و صفات او تعالیٰ گردیدہ باشند وجود شان معدوم نمیگردند چنانچہ حضرت حافظ شیرازی میفرمایند۔ بیت

ہرگز نہ میرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است بر جریدۂ عالم دوامِ ما

دوام وجود، وعدم فنا، دربارۂ انبیاءِ کرام منصوص است ودر حقِ اولیاءِ کرام قیاسی وشہودی است زیرا تابع کامل تمام کمالات متبوع خود را جذب میفرماید ویکے از کمالات متبوع عدم فنا و خاک ناشدن است چنانچہ آنحضرت میفرمایند ان اللہ حرم علی الارض اجساد الانبیاء بنابرآن تمام اجزاء عارف بعد از فنا وبقا اکمل از خاک شدن محفوظ است۔ نمی بینی کہ حضرت خواجۂ بزرگ و حضرت غوث الثقلینؒ وشیخ الشیوخ شہاب الدین سہروردیؒ وحضرت خواجہ معین الدین اجمیریؒ و حضرت حکیم سنائیؒ از قبور مبارکہ خود ارشاد میفرمایند بلکہ یک ادنائے صوفی کہ قلب او بذکر متاثر شدہ باشد بفائدہ قبور میفہمد وایں افادہ واستفادہ از مشاہدات بودہ۔ اجتماع حضرات انبیاء عظام در مسجد اقصیٰ

سوال: دربالا مذکور شد کہ از انجا عروج کردہ بعالم وجوب میرسد یعنی چہ

جواب: اطلاق عروج درانجا اعتبار عرف صوفیہ کرام است ومراد شان از عروج وصول بلاکیف آن مرتبۂ مقدسہ میباشد ورنہ اللہ تعالیٰ نہ در فوق عالم ونہ تحت ونہ یمین ونہ شمال میباشد واز جہاتِ ستہ مبرا است بلکہ نسبت خالق بمخلوق قریب نسبت نقطۂ جوالہ ودائرۂ موہومہ است کہ اگرچہ ہیچ کدام جز دائرہ از اشراق نقطہ خالی نیست با آن گفتہ نمی شود کہ نقطہ بہ یمین دائرہ ویا شمال دائرہ، یا فوق دائرہ ویا بہ تحت دائرہ است، بلے عروج سالک تا بہ عرش کہ آنرا سیر الی اللہ فی الاشیاء می نامند عروج مکانی بودہ کہ از پست بمقام بلند میرود وعالمِ امر کہ بالاے عرش است در آنجا نیز فوقیت وتحتیت موجود است زیرا قلبِ نوری کہ اصل قلبِ نسانی است فوق از عرش وروح، فوق از قلب وسر فوقِ روح وخفی فوقِ سر واخفی کہ بلندترین عالم امر است فوق خفی می باشد۔ حضرت امام میفرماید کہ در جمیع اشیا علیحدہ علیحدہ ظاہر گشت خصوصاً در کسوت نساء الخ یعنی چون حقیقت ممکنات عدمات وانعکاس صفات او تعالیٰ است پس در ہر فرد ممکنات پرتو

وفات حضرت سرور دو عالم ﷺ نسبت بجسد روح است نہ بصورت جسد چنانچہ حضرت شیخ عبدالعزیز دباغ آن را تصریح فرمودہ افسوس از حالات بعض مردم کہ جواب با خبری صرف حدیث می کنند واز حدیث خبر ندارند۔

یک صفت موجود است، ایں قدر ہست کہ ما آنرا نمی بینیم و اولیا می بینند، و در تخصیص نسا دو وجہ است
اول اینکہ استعداد آنہا الطف است و در وجودِ شان ہر دو قوۂ فاعلہ و منفعلہ موجود است،
قوۂ فاعلہ عبارت از تربیۂ ولد است در وجود خود، و منفعلہ عبارت از قبول نطفہ است، وجہ دوم آنکہ
دریک وقت خاص بحضرت امام در وجود زنہا تجلی زیادہ تر معلوم گردیدہ نہ آنکہ ہمیشہ در وجود آنہا
تجلی زیادہ تر است۔ نمی بینی کہ بحضرت موسیٰ گاہے در کوہ طور و گاہے در شجرہ تجلی ظاہر میگردد و زیادت
تجلی طعام لذیذ و آب شیرین از طعام غیر لذیذ و آب غیر شیرین برائے آن خواہد بود کہ چوں ممکنات از
عدم ساختہ شدہ و عدم سراسر ظلمت و کدورت و مرارہ است و شیرینی آن از انعکاس ظلال
صفاتِ او تعالیٰ است پس در طعام لذیذ و آب شیرین انعکاس صفات زیادہ تر خواہد بود۔

وآنچہ میفرماید در اثنائے این تجلیات آرزوئے رفیق اعلیٰ داشتم و میفرماید کہ این تجلی
باآن نسبت تنزیہی جنگ ندارد الخ۔ یعنی سالکان و عارفان در استعدادات متفاوت اند چون
استعداد حضرت امام کامل تر است باین تجلی مغرور نشدہ، طلب رفیقِ اعلیٰ را از دست
ندادہ اند، واگر استعداد ناقص باشد شاید کہ سالک باین تجلیات قناعت کند و از طلب باز ماند،
وآنچہ فرمودہ کہ این تجلی باآن نسبت تنزیہی جنگ ندارد، بنا بر آنست کہ سالک دارائے ظاہر و باطن
است، ظاہر شان باین تجلی مشغول و مسرور و باطن متوجہ ذات او تعالیٰ است و بتجلیاتِ ظلیہ
ملتفت نیست وآنچہ میفرماید کہ آن تعین علمی کہ بعد از عود تعین پیدا شدہ بود درین فنا گم شد
واثرے از مظان انا الخ یعنی جائے رجوع انا نماند۔

پوشیدہ نماند کہ تعین دو قسم است، تعین جسدی و تعین علمی، در وقتیکہ سالک عروج میکند
تعین جسدی خود را فراموش می گرداند و در وقتیکہ سالک خود را نمی بیند درین وقت دو حالت خواہد بود
اول آنکہ اگرچہ خود را نمی بیند و از شہود خود گذشتہ است مگر بوجود سابق خود علم دارد، زیرا در سابق
تعین جسدی او مشہود او بودہ، دوم آنست کہ ہمچنانکہ تعین جسدی خود را نمی بیند، علم بر تعین سابق
خود نیز ندارد، و از تعین علمی و جسدی خود گذشتہ است۔ مثال این معرفت مثال شخصیت کہ دو روز

رمضان المبارک تشنہ شدہ باشد، ودر وقت افطار آب بنوشد، درین وقت دو صورت خواہد بود،
اول اینکہ تشنگی روز خود را فراموش کنند، دوم اینکہ تشنگی روز بیاد او مانده باشد و بداند کہ اگرچہ درین
وقت سیرابم اما در روز کہ تشنہ بودم چنیں وچناں بودم، درصورت ثانی اگرچہ تعین وجودی تشنگی معدوم
است اما تعین علمی او باقی ہست ودرصورت اول تعین علمی تشنگی نیز فانی شدہ وآنچہ فرمودہ کہ آن
تعین علمی کہ بعد از عود تعین پیدا شدہ بود، وجہ اش آنست کہ عروج ونزول آنی نیز میباشد الخ یعنی
درآنی عروج ودرآنِ دیگر نزول واقع می شود، پس در وقتِ نزول آنرا می یابد وگاہے عروج شان طویل
میباشد- وآنچہ میفرماید کہ دار الخلد از آنجا بما تحت مشہود گشت الخ- بلی چون قرار حدیث شریف سقفِ
جنت عرشِ رحمان است ثابت شد کہ عرش فوق جنت است-

سوال: جنتہا دارائے طبقات ہفتگانہ میباشد وبعضے طبقات فوق طبقات دیگر ہست
ونیز جنت بعضے اشخاص فوق جنت بعض دیگرے ہست پس چگونہ عرش سقف ہمہ جنتہا خواہد بود-

جواب: فوقیت بعضے طبقات جنت بر بعض دیگر مثل فوقیت مدارج منبر میباشد ویک
درجہ حاجب درجہ دیگر نمی باشد وسقف ہمہ طبقات عرش مجید میباشد-

مکتوب دوم

حضرت امام میفرماید کہ امر باستخارہ متصل ماہ مبارک رمضان رسید-

تبصرہ: چونکہ اولیاءِ کرام در ہر کار استخارہ میکنند، بنابرآن شیخ المشائخ حضرت
خواجہ باقی باللہ صاحبؒ بحضرت امام امر کردہ بود کہ استخارہ کردہ بدہلی بیایند، حضرت در جواب شان
می نویسد کہ امر مبارک متصل ماہ مبارک رمضان رسید وچون ایام ماہِ مبارک اوقات طاعات و
عبادات است ودر بین دہلی وسرہند مسافت طویل است بعد از گذشتن ماہِ مبارک بحضور اشرف
خواہم شد- وآنکہ میفرماید کہ ابتداءِ عالم صحو وبقاء از اواخر ماہ ربیع الآخر است، مراتبِ سلوک
متضمن عروج ونزول وفنا وبقا وسکر وصحو می باشد- حضرت امام می نویسد کہ قبل از اواخر ماہ

ربیع الآخر عروج و سکر و فنا بودہ و بعد ازان نزول و صحو و بقامی باشد الخ۔ یعنی بقا عبارت از متخلق شدن باخلاق خداوندی و منعکس گشتن بانعکاس صفات او تعالیٰ می باشد۔

سوال: چون قرار فرمودہ حضرت امام ترکیب تمام عالم از عدمات و انعکاس صفاتِ او تعالیٰ است پس انعکاس مقام بقا بعد الفنا بہ چہ معنی خواہد داشت؟

جواب: در مرتبہ تخلیق ابتدائی انعکاس صفات در عدمات یعنی در وجود ممکنات کہ از عدم ساختہ شدہ اند بدون واسطہ اضداد صفات یعنی عدمات متقابلۂ صفات نبودہ و در مقامِ بقا انعکاس صفات در وجود اولیاءِ کرام بدون توسط آن عدمات متقابلہ است چنانچہ در وجودِ مبارک انبیاءِ عظام و موجودات نشاۃ آخرت مثل حور و قصور و جنات و انہار و اشجار، انعکاس صفات در خلقت ابتدائی بدون توسط عدمات است و ازین جا است کہ وجود مبارک انبیاءِ عظام و اثمار و اشجارِ جنت ابدی است، و وجودِ مبارک اولیاءِ کرام بعد از حصول بقا نیز ابدی بودہ و از خاک شدن محفوظ است بدلیل آنکہ در مقام بقا انعکاس در وجود مبارک شان نیز بے توسط عدم است و فرق در بین انبیا و اولیا آنست کہ انعکاس صفات در وجود ابتدائی انبیاءِ عظام بدون توسط عدم است و در وجود اولیاءِ کرام نہ چنان است بلکہ در وجود ابتدائی شان انعکاس صفات توسط عدمات بودہ و بعد از فنا و بقا انعکاس در وجود شان بے توسط عدم است معنی توسط عدم و عدم توسط عدم قرار ذیل است صفاتِ ثمانیہ او تعالیٰ دارائے اضداد متقابلہ می باشد چنانچہ در مقابل علم عدم علم کہ معبر بجہل است و مقابل قدرت عدم قدرت کہ معبر بعجز است و مقابل کلام عدم کلام یعنی گنگ شدن و علیٰ ہذا القیاس بقیہ صفات، بنا بر آن انعکاس صفات در وجود ابتدائی باین عدمات متقابلات خودہا رسیدہ بعد ازان بوجود زید و عمرو و غیرہ رسیدہ است و بعد از بقا نہ چنان است، چنانچہ مذکور شد۔

حضرت امام میفرماید کہ در نزول و عروج علوم غریبہ افاضہ میفرمایند، و باحسان و شہود خاص در ہر مرتبہ مشرف می سازند الخ۔ یعنی علومِ غریبہ عبارت از آن مکشوف است کہ

منافی توحید وجود است زیرا کہ متعارف در آنوقت توحید وجود بودہ واحسان عبارت از شہود مراتب وجوب است وبقا عبارت از قبول انعکاس صفاتِ او تعالیٰ است چنانچہ گذشت۔
وآنچہ میفرماید کہ بتاریخ ششم ماہ رمضان ببقائے مشرف ساختند واحسانے بیسر شد کہ چہ عرض نماید شاید کہ این فرمودہ شان تعبیر از شہود بلا کیفے مرتبۂ مقدسہ ذات او تعالیٰ بودہ باشد۔
وآنچہ میفرماید کہ جہت جذبہ اکنون تمام شد شروع در سیر فی اللہ کہ مناسب مقام جذبہ است واقع شدہ الخ یعنی جذبۂ اولی کہ خاصۂ طریقۂ نقشبندیہ علیہ است تمام گشت وبجذبۂ ثانیہ کہ در تمام طرق ہست رسید پوشیدہ نماند کہ جذبۂ ثانی کہ آنرا جذبۂ منتہی می نامند جذبۂ حقیقی است وجذبۂ اولیٰ جذبۂ صوری زیرا کہ جذبہ خاصۂ روح است کہ در انتہا بعد از تفریق لطائف وانحلال آن نفس نزول می کند وروح برائے طے نمودن مقاماتِ عالیہ در عروج می ماند وجذبۂ صوری نہ چنان است زیرا کہ آن در ابتدا وقبل از تصفیہ لطائف است وصرف برائے تسہیل منازل سلوک بحضرت خواجۂ بزرگ عنایت گردیدہ است و درین جذبۂ قلب وروح ونفس مجتمع اند وتنہا جذبہ روحی نیست۔

سوال: در انتہا جذبہ بچہ کاری آید ومنتہی بجذبہ چہ ضرورت دارد؟
جواب: منتہی آنست کہ باسم مربی خود رسیدہ باشد ومقاماتِ عالیہ تا وصول بذاتِ بحت او تعالیٰ ہنوز بسیار است۔

تبصرہ: ہر شخص در صفات او تعالیٰ صفت مربی معین دارد اگر محمدی المشرب است مربی او ظل صفت العلم است واگر موسوی المشرب است مربی او ظل صفت الکلام است و اگر عیسوی المشرب است مربی او صفت القدرت است وعلی ہذا القیاس، وچون مربی اولیائے کرام ظلال صفات است، پس عارفیکہ بظل صفت العلم ویا ظل صفت الکلام میرسد، منتہی دانستہ میشود ووصول او بذات او تعالیٰ ہنوز مراتب بسیار در پیش دارد یعنی از ظل علم بخود صفت العلم باید برسد واز ولایتِ صغریٰ کہ تعلق بظل داشت بولایتِ کبریٰ کہ متعلق بخود صفت ست میرسد

واز آنجا نیز نزول خواہد کرد و این نزول نسبت بنزول سابق اتم است و از مرتبۂ صفات بمراتب شیونات نیز عروج باید کرد و بولایتِ علیا باید رسید و مراتب اعتبارات و تجلیات ذاتیہ ہنوز در پیش است۔ بیت

کیف الوصول الی سعاد و دونہا　　قلل الجبال و دون ھن حیوف

حضرت امام فرق جذبۂ ابتدا و جذبۂ انتہا در حصہ پنجم در مکتوب جذبہ و سلوک مفصل بیان فرمودہ است

مکتوب سوم

تبصرہ: یارانِ اینجائی کہ درین مکتوب مذکور است عبارت از صوفیان سرہند است و یارانِ آنجائی صوفیانے است کہ شیخ المشائخ خواجہ باقی باللہ صاحب برائے تربیت بحضرت امام فرستادہ است و چون عروج و نزول طالب بتصرف شیخ است و این وقت ابتدا حضرت امام است، بنابران میفرمایند کہ آن قدر قدرت نیست کہ آنرا از حبس آن مقام برآرم و آنکہ میفرمایند قدم برقدم حقیر دارد الخ۔ یعنی استعداد او باستعداد فقیر نزدیک است و آنکہ میفرمایند کہ بعض از یاران آنجائی بطریق مقربین مناسبت ندارند الخ یعنی بعض مردم استعداد عشق و عروج و نزول و فنا و بقا دارند و بعض ندارند، بنابران مشائخ کرام سبق ہاے وظائف مقربین و ابرار را تفریق کردہ اند۔

مکتوب چہارم

تبصرہ: این مکتوب شریف از جملہ مغلق ترین مکتوب ہاے مکتوبات قدسی آیات است قبل از آنکہ در مباحث مکتوب داخل شویم۔ باید کہ اول تر وجودِ خارجی صفات و زیادت آنہا بر ذات او تعالی توضیح بدہیم وجود خارجی صفات ثمانیہ او تعالی و زیادتی آنہا بر ذات او تعالی کہ عبارت از حیات و علم و قدرت و ارادہ و سمع و بصر و کلام و تکوین می باشد کہ عقیدہ اہل سنت است، ہیچ کدام از ہفتاد و دو فرقہ دیگر بوجود خارجی صفات او تعالی پے نبردہ اند و در خرخشہاے حوادثِ نفسی

گرفتار ماندہ راہ این مطلب عالی رانیافتہ اند علمائے کرام اہل سنت در اثبات این مطلب عالی دلائل شرعی و علمی و کشفی و عقلی دارند دلیل شرعی آن حدیث شریف است کہ آنحضرت فرمودہ: ان للہ سبعین الف حجاب من نور و ظلمۃ لوکشفت لاحرقت سبحات وجھہ ما انتھی الیہ بصرہ یعنی در بین بندہ و حق تعالیٰ ہفتاد ہزار حجاب نورانی و ظلمانی موجود است کہ اگر دور کردہ بشوند ہر آئینہ میسوزاند تجلیہائے ذات او تعالیٰ ہر آن چیزے را کہ آن تجلی باو برسد یعنی صفات کہ حجابہائے نورانی اند در بین حق و خلق حائل بودہ بنا بر آن روشنی ذات او تعالیٰ بعالم نمیرسد تا بسوزد۔

سوال: تجلی صفات او تعالیٰ نیز تجلی عالم وجوب ست و در بین صفات و عالم حائلے ہم نیست پس چرا عالم را نمی سوزاند؟

جواب: صفات او تعالیٰ یک مناسبت فی الجملہ بعالم دارند چنانچہ کہ علم بندہ نمونہ علم او تعالیٰ است و قدرت بندہ نمونہ قدرت او تعالیٰ است و ارادۂ بندہ نمونہ ارادۂ او تعالیٰ است و تکوینِ بندہ نمونہ تکوین او تعالیٰ است و فقط ذات او تعالیٰ است کہ در عالم نمونہ ندارد و عالم بذاتِ او تعالیٰ ہیچ مناسبتے ندارد ما للتراب و رب الارباب۔ صفات او تعالیٰ اگرچہ بذات او تعالیٰ انصال و معیت بلا کیف دارند و تمام صفات در یک مرتبہ موجود اند اما در کشف عارف مرتب ظہور می نمایند یعنی عارف صفت الحیات را قریب ترین صفات بذات او تعالیٰ می بیند و بعد ازان علم و بعد ازان قدرت و بعد ازان ارادہ و بعد ازان سمع و بعد ازاں بصر و بعد ازاں کلام و بعد ازان تکوین و مقتضائے عقل نیز چنین است زیرا ذاتی کہ حیات نداشتہ باشد علم کجا خواہد داشت؟ وذاتی کہ علم نداشتہ باشد از قدرت خود چہ کار خواہد گرفت؟ وذاتی کہ قدرت نداشتہ باشد چہ طور ارادہ خواہد نمود؟

دلیلِ علمی زیادتی صفات مقدسہ قرار ذیل است۔

نزد علمائے کرام ثابت است کہ صدق مشتق قیام مبدا میخواہد یعنی در وقتیکہ او تعالیٰ را علیم

مبدا ئیم وکلمۂ علیم وعلم را با و تعالیٰ محمول می داریم لازم است مبدا علیم کہ علم است وجود خارجی داشتہ وبذات او تعالیٰ قایم بودہ باشد زیرا اگر قضیۂ "زید عالم" مقتضی قیام مبدا نشود لازم کہ شخص عالم وغیر عالم ہر دو را عالم بگوئیم و "زیدٌ عالم" و "بکرٌ عالم" ہر دو صادق بودہ باشد وحال آنکہ بکر نام عالم نیست وقضیہ "بکرٌ عالم" قضیۂ کاذبہ است پس معلوم شد کہ صدق مشتق قیام مبدا می خواہد۔

سوال: ہفتاں ودو گروہ دیگر صفات را عین ذات او تعالیٰ می دانند وثمرا تیکہ بصفاتِ ثمانیہ مترتب است بذاتِ او تعالیٰ مترتب میدانند پس حمل عالم بآن اعتبار صادق خواہد بود۔

جواب: بطور آنہا قضیہ مقتضی حمل مواطات بیشود نہ حمل اشتقاق، ومراد ما حمل اشتقاقی است ونصوص مثبت حمل اشتقاقست نہ مواطات۔

سوال: چون حق تعالیٰ بذاتِ خود عالم است حاجت لصفۃ العلم چیست؟

جواب: بیشک وبے شبہ حق تعالیٰ بذاتِ مقدس خود در تمام کمالات کافی است و محتاج ہیچ صفت نیست اما از زیادتی صفات فوائد بسیار دارند، اول آنکہ اگر حیلولۃ صفات در بین او تعالیٰ ودر بین عالم نبودہ باشد در آن وقت نصیب عالم غیر از احراق چیزے دیگر نخواہد بود چنانچہ از حدیث شریف ان للہ بسبعین الف حجاب مستفاد است۔ دوم افادہ واستفادہ بروے عادت وتجربہ ومشاہدہ مربوط بمناسبت طرفین است وحالانکہ ذات او تعالیٰ بعالم ہیچ مناسبت ندارد پس اگر وجود صفات زائدہ نباشد عالم از استفادہ محروم خواہد ماند از ینجا است کہ در شب معراج خطاب قف یا محمد فان ربك یصلی بآنحضرتؐ رسید یعنی اے محمدؐ ایستادہ شو کہ پروردگارِ تو بر تو رحمت نزول کند تا کہ استعداد وادراکِ تو تکمیل شود ومناسبت فی الجملہ بہم رسد وشایانِ حضور ذاتِ کبریا شوی وبدون واسطۂ ملک لائق خطاب خداوندی بگردی وکلام السلام علیك ایھا النبی را بالذات بشنوی۔

اگر فکر کنیم اکثر کارہاے او تعالیٰ منوط بعادت است ونیز اگر فکر ودقت نمائیم چنانچہ باران را توسط سحاب می باراند ونبات را توسط باران می رویاند وآنرا وسیلۂ قوت مردم میگرداند ورنہ ذاتیکہ

مائدہ را بہ بنی اسرائیل نازل میفرمود، میتوانند کہ بغیر از توسط باران مرغ پختہ ابخانہ ہرکس برساند پس سبب وعادت یک امر ضروری است بنا برآن اولیاے کرام نیز در عروجاتِ خود اول مناسبت فی الجملہ بصفات اضافیہ وفعلیہ پیدا کردہ وبعد بمدد نور صفاتِ فعلیہ مناسبت بصفاتِ ثبوتیہ بہم می رسانند وبعد بسبب انعکاس نور صفات ثبوتیہ لائق تجلیات ذاتیہ می شوند۔

سوال: صوفیۂ کرام میفرمایند کہ صفات او تعالیٰ ظلال ذات او تعالیٰ میباشند وکمالات صفات مستفاد از کمالاتِ ذات است واین معنی مستلزم حدوث صفات است وحالانکہ مقرر اہل سنت وجماعت است کہ صفاتِ ثمانیہ او تعالیٰ قدیم اند؟

جواب: این ظل لازم آن اصل است وہیچ تاخرازان ندارد، نمی بینی کہ نور شمع ظل آن شمع است ونور آفتاب ظل آفتاب است لیکن تقدم وتاخر زمانی در بین آفتاب ونور آفتاب وجود ندارد۔

دلیل کشفی زیادتی صفات ثمانیہ او تعالیٰ اینکہ محققین صوفیۂ کرام وجود خارجی وتمایز صفات مقدسہ را مشاہدہ میکنند ومیفرمایند کہ صفات ثمانیہ او تعالیٰ در خارج موجود اند واز ذات او تعالیٰ ممتاز اند وامتیاز آن موطن بیچون نیز بیچون است وآن امتیاز بمثل امتیاز عالم امکان نیست ومیفرمایند کہ در وقت ابتداے شہود مراتب وجوب بسبب ضعف بصیرت عارف وغلبہ شعشعان تجلی ذاتی صفات مشہود نمیشوند اما وقتیکہ دیدۂ بصیرت عارف را بکحل نور تجلی ذات منور میسازند، در آن وقت صفات را از ذات او تعالیٰ جدا می بیند وانعکاس ہر صفت را در وجود خود مشاہدہ می کند واین اعطاے بصیرت از کمالِ عنایت او تعالیٰ است کہ عارف را بنعمت تجلی ذات مقدس خود مشرف میگرداند

بیت

تو مرا دل دہ ودلیری بین   روبخویش خوان وشیری بین
اگرچہ این لحظہ ممکن کار شب نیست   زبختِ مقبلان این ہم عجب نیست

پوشیدہ نماند کہ صفاتِ او تعالیٰ از صفاتِ بندگان بزرو جامع تر اند یعنی ہر کدام از صفاتِ ثمانیہ متضمن کمالات صفات دیگرے است مثلاً سمع او تعالیٰ داراے بصیرت، وبصر او تعالیٰ داراے سمع می باشد وعلی ہذا القیاس، زیرا کہ صفات او تعالیٰ از ہر حیث کامل واز نقص مبرا می باشند

وصفات بندگان نہ چنان است، زیرا کہ سمع ما در شنیدن زندہ و در دیدن مردہ است و بصر ما در دیدن زندہ و در شنیدن مردہ است۔ خلاصہ اینکہ حضرت امام درین مکتوب شریف بحضور شیخ المشائخ قدوم ماہ مبارک رمضان را نعمت بزرگ دانستہ تبریک میدہند۔

حضرت امام میفرماید کہ ماہِ مبارک را با قرآن مجید مناسبت تمام است الخ یعنی تمام کمالات اصلی در قرآن وصفت الکلام است و تمام برکات ظلی در رمضان۔

تذکرہ: کمالات اگر در واجب است و یا در ممکن کمالات ثمانیہ متضمن آنست یعنی حیات وعلم وقدرت وارادہ وسمع وبصر وکلام وتکوین۔ خلاصہ اینکہ ہیچ کمالے نیست کہ کمالاتِ ثمانیہ متضمن آن نبودہ باشد وتخلیق وترزیق واحیاء واماتت وغیرہ ظلال این کمالات اند وتمام صفاتِ بندگان اثر ظلال کمالاتِ ثمانیہ است واصل آن کمالات در عالم وجوب وظل آن در عالمِ امکان است وممکن غیر از ظل کمالاتِ ثمانیہ ہیچ کمال دیگرے ندارد چہ علم ما پرتو علم او تعالیٰ وقدرتِ ما پرتو قدرت او تعالیٰ است۔

وآنچہ حضرۃ امام میفرماید کہ قرآن مجید حاوی جمیع کمالات ذاتی وشیونی است الخ۔ در سابق معلوم شد کہ یک صفت او تعالیٰ دارائے تمام صفات ثمانیہ است بنابران صفت الکلام دارائے تمام صفات ثمانیہ وشان الکلام حاوی تمام شیوناتِ ذاتیہ میباشد۔ وآنچہ میفرماید کہ داخل دائرہ اصل است الخ یعنی تمام صفاتِ او تعالیٰ از عالم وجوب است وداخل دائرہ اصل اند وظلال صفات ثمانیہ داخل دائرہ ظل وممکنات در دائرہ دیگر ظلیت وجود دارند یعنی ظل الظل میباشند، بنابر آن تمام خیرات وبرکات اصلی در قرآن مجید بودہ وتمام برکات ظلی در ماہِ مبارک رمضان است چنانچہ در حدیث شریف وارد است کہ تمام برکات در ماہِ رمضان نازل وبعد بر تمام سال تقسیم می شود۔
وآنچہ حضرت امام کمال حقیقتِ محمدی را بیان میفرماید وآنرا ظل حقیقت قرآنی میداند بیان آن قرآنی است۔

کلام او تعالیٰ دارائے مراتب چہارگانہ می باشد چنانچہ کلام لفظی کلام اللہ است وصفۃ الکلام کلام اللہ است وشان الکلام نیز کلام اللہ است وچون صفات در مرتبہ ذات عین ذات اند

بنابرآن در مرتبہ ذاتِ مقدس او تعالیٰ اللہ کلام نیز صادق است و حقیقتِ محمدی کہ آن حقیقت بابرکت را قابلیتِ اولی می نامند، عبارت از شان العلم است و شان العلم بلکہ تمام شیون ظلال او تعالیٰ می باشند پس ثابت شد کہ حقیقتِ محمدی ظل حقیقتِ قرآنی است۔ زیرا کہ در مرتبہ مقدسہ اللہ کلام حقیقت قرآنی ثابت است و حقیقتِ محمدی کہ عبارت از شان العلم است از ان پایان تر است پس ثابت شد کہ حقیقت قرآنی اصل و حقیقتِ محمدی ظل آنست اگرچہ در مرتبہ ذات او تعالیٰ اللہ علمٌ نیز صادق است۔ اما حقیقتِ محمدی در مرتبہ شیون است نہ در مرتبہ ذات او تعالیٰ، بنابر آن حقیقتِ قرآنی اصل است و حقیقتِ محمدی ظلِ آن۔

وآنچہ میفرماید کہ قابلیت اولیٰ نہ قابلیت ذات است مر اتصاف جمیع صفات را الخ

تبصرہ: ہر انسان دارای دو حقیقت است یکے حقیقت وجوبی است و دیگر حقیقت امکانی، حقیقتِ امکانی عبارت از عالمِ خلق، و عالمِ امر انسان است و حقیقتِ وجوبی عبارت از مبدأ فیض آن شخص است در عالم وجوب چنانچہ مبدأ فیض آنحضرتؐ شان العلم است و مبدأ فیض سیدنا موسیٰؑ صفت الکلام است و مبدأ فیض سیدنا عیسیٰؑ صفت القدرت است و مبدأ فیض سیدنا آدمؑ صفت التکوین است و مبدأ فیض سیدنا نوحؑ و سیدنا ابراہیمؑ صفت العلم است یعنی شان العلم مبدأ فیض آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و تفصیل علم مبدأ فیض حضرت ابراہیمؑ و برزخ اجمال و تفصیل علم مبدأ فیض حضرت نوحؑ است، چونکہ وجود برزخ فرع وجود طرفین است بنا بر آن حضرت ابراہیمؑ پیشقدم است و حضرات انبیاء دیگر با این حضرات اولو العزم در مبادی فیوض شرکت دارند و مبادی فیوض اولیاء کرام ظلال صفات ثبوتیہ می باشد مگر مبادی فیوض اولیاء محبوبان و محمدی المشربان ظل شان العلم است و مبدأ فیض باین اعتبار گفتہ می شود کہ فیضے کہ از ذاتِ او تعالیٰ بآن شخص می رسد بواسطہ آن صفت و یا بتوسط ظل آن صفت است و نیز در وقتیکہ انسان از کدورات بشری صافی شود آن شخص مظہر آن صفت خواہد گشت و تجلی آن صفت در وجود او ظاہر خواہد بود۔

پوشیدہ نماند کہ اولیاے کرام در مبدا فیض آنحضرت اقوالِ مختلفہ دارند و ہر کدام شان از مکشوف خود بیان میفرماید، زیرا کہ اختلافِ اولیاء اختلافِ استدلالی نیست بلکہ تفاوتِ اختلاف احوال است بنا بر آن در مبدا فیض آنحضرت بعضے اولیاء فرمودہ اند کہ حقیقتِ محمدی قابلیت ذات او تعالیٰ است بر جمیع صفات را، و حضرت امام کہ کشف و سیر شان بلند تر است میفرماید کہ نہ چنان است بلکہ حقیقتِ محمدی قابلیت ذات است مر شان العلم را کہ فوق صفات است و مشتمل بر تمام صفات و شیونات است و ظلال این شان جامع کہ جزئیاتِ آن شانِ کلی میباشد مبادی فیض اولیاء محمدی المشرب است و این شان جامع کلی ظلال و جزئیات بسیار دارد، بنا بر آن یک جزئی آن مبدا فیض یک شخص و جزی دیگر آن مبدا فیض دیگرے ست، خلاصہ اینکہ قابلیت شان بنسبت قابلیتِ صفات بلند و عالی است و مبدا فیض آنحضرت آن مرتبہ بلند است، و آنچہ میفرماید قابلیت اتصاف کہ مناسب خانہ صفات است حقائق انبیاء دیگر است الخ

تبصرہ: مبدا فیض آنحضرت معلوم شد و مبدا فیض حضرات انبیاء دیگر قابلیت ذات است بر جمیع صفات را و این قابلیتِ ذات مر صفات را حقایق متعددہ گشتہ شامل تمام حقایق انبیاء عظام است یعنی قابلیتِ ذات مر صفت العلم را مبدا فیض حضرت نوحؑ و حضرت ابراہیمؑ است و قابلیتِ ذات مر صفت الکلام را مبدا فیض حضرت موسیٰؑ و مر صفت القدرۃ را مبدا فیض حضرت عیسیٰؑ و مر صفت التکوین را مبدا فیض حضرت آدمؑ است علی نبینا و علیہم الصلوۃ والسلام و اولیائے کہ بر قدم ہر یکے ازین بزرگواران اند مبادی فیوض آنہا ظلال این صفات مقدسہ می باشد و اولیاء محمدی المشرب کہ تحت قدم آنحضرتؐ میباشند مبادی فیوض آنہا ظلال شان العلم است۔

تذکرہ: قابلیت نسبتی است درمیان ذات و شیونات و یا درمیان ذات و صفات و نسبتِ ظل طرفین می باشد و حکم آن حکم طرفین است پس در قابلیت ذات او تعالیٰ مر شان العلم را یک طرف قابلیت ذات او تعالیٰ و طرفِ دیگر شان العلم است و در قابلیت ذات مر صفات را یک طرف آن قابلیتِ ذات او تعالیٰ و طرف دیگر آن قابلیت صفات است و چون ذاتِ او تعالیٰ

موجود خارجیست و شانِ امر اعتباری و عین ذات است پس قابلیت شان العلم راجع بذات او تعالیٰ است و در قابلیتِ ذات مرصفات را، قابلیت رنگ صفات را گرفته زیرا که ذات او تعالیٰ بلا کیف است قابلیت رنگ او را گرفته نمی تواند و صفات بوجود خارجی موجود اند پس این قابلیت بصفات راجع است نہ بذاتِ مقدس۔ خلاصہ اینکہ مبدا فیض حضرات انبیاء و یگر صفات میباشند و مبدا فیض آنحضرت ﷺ شان بوده که بذاتِ او تعالیٰ راجع است ازین سبب تجلی ذاتی خاصہ آنحضرت است صلی اللہ علیہ وسلم، و برائے انبیاء دیگر بطفیل آنحضرت ﷺ است و برائے اولیاء این امت بتبع آنحضرت ﷺ میرسد و امتانِ دیگر باین نعمت سرفراز نشده اند۔

تذکرہ دوم: بعضے اولیائے کرام حقیقتِ محمدی را در بین عارف و ذات او تعالیٰ حایل میدانند و نزد بعض اکابر این حیلولۃ نیست، این اختلاف مبنی بر اختلاف احوال و مقامات است یعنی کسانیکہ عروج شان از صفات بالا رفتہ۔ گفتہ اند کہ حقیقتِ محمدی عبارت از قابلیت ذات است مرصفات را و نیز گفتہ اند کہ حقیقتِ محمدی ہمیشہ حائل است و اکابرے کہ عروج شان از صفات بلند رفتہ فرمودہ اند کہ حقیقتِ محمدی قابلیت ذات است مر شان العلم را، و گفتہ اند کہ حقیقتِ محمدی حائل نیست زیرا شان وجودِ خارجی نداشتہ و یک امر انتزاعی است و امور منتزعہ حائل شدہ نمیتوانند و صفات چون وجود خارجی دارند بنا بر آن حائل می شوند۔

حضرت امام در مکتوبے از بزرگی نقل می کنند کہ بی بی رابعہ بصری نیز ازاں جملہ است کہ حقیقت محمدی را حائل نمی داند۔

سوال: تمام کمالاتِ ایمانی و عرفانی مربوط بتوسط و متابعت آنحضرت ﷺ است و شخصے کہ از حقیقتِ محمدی بگذرد و بدون توسط آنحضرت استفادہ نماید چگونہ او را تابع و پیرو آنحضرت ﷺ گفتہ بتوانیم؟

جواب: متابعتِ آنحضرت ﷺ بدو معنی است، اول متابعت بمعنی پیروی شریعت و متابعت سنت آنحضرت است، دوم بتوسط آنحضرت اخذ کمالات و عروجات میسر می شود، متابعت بمعنی اول

برائے ہرکس از عارف و غیر عارف تا بقیام قیامت واجب بلکہ فرض است، اما متابعت بمعنی ثانی تا بوقتے است کہ عارف بحقیقتِ محمدی نرسیدہ باشد، وقتیکہ عارف بسبب متابعت آنحضرتؐ بحقیقتِ محمدی برسد، آن عارف آن وقت میتواند کہ بدون توسطِ آنحضرتؐ نیز از عالمِ وجوب استفادہ کند، رسیدنِ عارف بحقیقتِ محمدی نیز از خصائص کمالاتِ محبوبیت آنحضرتؐ است کہ تابع کامل او بدون توسطِ او از دربارِ مقدس کبریا، استفادہ کردہ میتواند چنانچہ شخصے کہ بپادشاہ وقت قریب بسیار داشتہ باشد و غلام خود را بپادشاہ معرفی کند آن غلام معرفی شدہ میتواند کہ بدونِ حضور بادار خود بحضور بادشاہ مشرف شود و شخصے کہ بحضور بادشاہ آنقدر قرب نداشتہ باشد، غلام او بدون حضورِ او بحضور بادشاہ مشرف شدہ نمی تواند۔ بیت

گر عشق نبودی و غمِ عشق نبودی　　　چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

وآنچہ میفرماید کہ آن قابلیت محمدیہ برزخ است میانِ ذات جلشانہ و میانِ این قابلیت الخ یعنی باید کہ محمدی المشربان اول بحقیقتِ محمدی برسد بعد از آں بذات بلاکیف او تعالیٰ خواہند رسید۔

سوال: چون حقیقتِ محمدی شان العلم است و شان امر اعتباری است و وجودِ خارجی ندارد پس چگونہ در بین حق تعالیٰ و بین اولیائے محمدی المشربان برزخ خواہد شد؟

جواب: برزخ دریں جا بمعنی حائل نیست بلکہ عبارت از مرتبہ متوسط است یعنی تا عارفان بآن مرتبہ نرسند بذات او تعالیٰ نمیرسند اگرچہ آں مرتبہ قابل حیلولت نبودہ باشد ــــ

وآنچہ میفرماید، مقام قطبیت منشاءِ دقائق علوم مقام ظلی است و مقام فردیت واسطہ ورودِ معارف دائرۂ اصل الخ

تبصرہ: عارفیکہ کمالاتِ نبوت نبی را بانجام برساند بمقام امامت رسیدہ باشد اگر از اہل منصب بودہ بمنصب امامت سرفراز خواہد شد و اگر از اہل منصب نبودہ بکمالات مقام امامت سرفراز خواہد بود و مرتبہ امامت بلندترین مراتبِ ولایت است و عارفیکہ کمالات ولایت نبی را بانجام رسانیدہ باشد اگر از اہل منصب است بمنصب خلافت سرفراز خواہد شد والا کمالاتِ خلافت

باو حاصل است، منصب خلافت اگرچہ از منصب امامت پایان تراست زیراکہ کمالاتِ خلافت تجلیات صفات او تعالیٰ است و داخل دائرہ اصل است اما مقامِ امامت کہ معارف ذات او تعالیٰ است ازان بلند تراست و مقام قطبِ ارشاد و قطب مدار ظل مقام اصل است کہ بظلال صفات او تعالیٰ مربوط است و قطب فرد اگرچہ مثل خلیفہ نیست لیکن از اصل خبردار است و حصہ او در مقام اصل بنسبت قطب ارشاد و مدار زیادہ تراست۔

تبصرہ: خدمت قطب مدار کارہائے غیبی است مثل نجات کشتی از غرق و دفع شیر و اژدہا وغیرہ و در وصولِ ارزاق و نزولِ باراں، نیز او را دخل است و خدمت قطبِ ارشاد، ارشاد و ہدایتِ خلق است و قطبِ فرد چندان نزول ندارد و اکثر در عروج میباشد ازینجا است کہ حضرت خواجہ محمد پارسا چندان ارشاد نمیکردند۔ و اگر قطب فرد نزول فرماید فائدہ ارشاد او از فائدہ قطبِ ارشاد بلند تراست۔

سوال: قطب ارشاد محمدی المشرب میباشد و محمدیان از مقام اصل خبردار می باشند؟ وحالانکہ در سابق تذکار یافت کہ قطب ارشاد در مقام ظلال است؟

جواب: شاید مراد حضرت امام آن باشد کہ معارف اصلی قطب فرد بنسبت معارف اصلی قطبِ ارشاد زیادہ تراست نہ آنکہ قطب ارشاد از اصل خبرے ندارد۔

مکتوب پنجم

حضرت امام میفرماید کہ فقیر رسالہ در بیان طریقہ حضرات خواجگان نقشبندیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم نوشتہ فرستادہ است الخ و نیز میفرماید کہ روزے رسالہ سلسلۃ الاحرار الخ یعنی رسالہ کہ حضرت شیخ المشائخ نوشتہ و سلسلۃ الاحرار نامیدہ اند و آن رسالہ مبنئی از علم توحید بودہ بعد ازان بخاطر فاتر رسید کہ بحضور ایشان عرض کردہ شود تا خود شان معارف آن رسالہ را بشریعت مطہر تطبیق نمایند و یا بفقیر امر کنند کہ در آن بارہ چیزے بنویسد بعد ازان بعضے مکشوفات رسالہ این فقیر

فائض گشتہ در قید قلم آوردہ شد۔ و رسالہ فقیر متضمن تطبیق مضامین آن رسالہ مبارکہ است و معارف آن را بشریعت غرا تطبیق دادہ است۔

مکتوب ششم

حضرت امام میفرماید کہ مرشد حقیقی الخ۔ یعنی حق تعالیٰ ببرکت توجہ حضرت شیخ المشائخ بہر دو طریق جذبہ و سلوک تربیت فرمود و بہر دو صفت جلال جمال مربی ساخت، الحال جلال عین جمال است و جمال عین جلال۔

تبصرہ: بیان جذبہ و سلوک در سابق گذشتہ است، عارف وقتیکہ بذات او تعالیٰ میرسد انعکاس صفات جلال و جمال را گرفتہ و برنگ آنہا رنگین میشود تا این انعکاس سبب لیاقتِ عروجِ او گردیدہ باشد، اتحاد جلال و جمال برائے آن خواہد بود کہ بعد از تزکیۂ نفس جلال و جمال یکسان است زیر نفس است کہ از جلال گریزان و خواہان جمال است، و در وقتیکہ نفس تزکیہ میشود و عارف محب ذاتِ او تعالیٰ میگردد جمال و جلال نزد او فرق ندارد زیرا کہ ہر دو افعال محبوب اند و عارف محب محبوب خصوصیت جلال و جمال از نظر او برخاستہ است کل ما یفعل المحبوب محبوب وقبل از وصول بہ محبت ذاتی جمال و جلال در حق او یکسان نیست، زیرا کہ او تا ہنوز محب ذاتِ بحت او تعالیٰ نگردیدہ و بآن حب مشرف نشدہ است۔ وآنچہ میفرماید کہ این مساواتِ جلال و جمال وتحقق محبت ذاتی علامۃ فنا است کہ عبارت از نسیان ماسوی است الخ۔ یعنی تا زمانیکہ علم ماسوی از صحن سینہ رفتہ نشود و عارف از تمام ماسوی بیخبر نگردد، از فنا بہرہ ندارد، حافظ شیرازی میفرماید بیت

تو از سرائے طبیعت نمیروی بیرون کجا بکوئے حقیقت گذر توانی کرد

وآنچہ میفرماید کہ این حیرت و جہل دائمی است الخ یعنی تا زمانے کہ عارف در عروج است باید کہ اشیاء دیگر بیاد او نباشد و صفات خسیسہ او بصفاتِ حسنہ تبدیل شدہ باشد۔ بیت

تخلیہ با تحلیہ آمد ضرور تا تمامی بحرِ عرفان را عبور

واگر در وقتِ عروج گاہے اشیاء فراموش وگاہے بیادِ او بودہ باشد فنائے او ناقص است یعنی در وقت کمالِ عروج وکمال فنائے نسیان تمام اشیاء لازم است، زیراکہ علم الیقین وعین الیقین نقیض یکدیگر اند چہ شخصے کہ مشاہدہ ماسوی است و در مرتبہ علم الیقین است از عین الیقین بے بہرہ است ونیز شخصے کہ در مرتبہ عین الیقین است ومشاہد عالم وجوب است از ماسوا خبر ندارد وبوجود و عدم اشیاء کاری ندارد وبنفی واثبات آں لب نمی کشاید۔

خلاصہ این کہ علم اشیاء قبل از عروج علم الیقین است ونسیان اشیاء در وقتِ عروج ومشاہدہ عالم وجوب مرتبہ عین الیقین است وعلم الیقین در وقت بقاء وجود بشری است وعین الیقین در وقت فناء وجود بشری است اما مرتبہ حق الیقین ازین ہر دو بلند تر است کہ وقتِ وجود موہوبی است وآنرا بقا باللہ می نامند کہ حین انعکاس عارف است پرتوِ صفات او تعالیٰ کہ آنرا تخلق باخلاق اللہ می نامند وعارف مستعد نزول است درین وقت عارف صاحب دو علم است یعنی علم بماسوی وعلم باو تعالیٰ۔

تذکرہ: عارف دو نوع نزول دارد، اول در وقت کمالات ولایت کہ نفس او بعد از عروج نزول می کند وروح او در عروج می باشد ونفس مشاہد ماسوی وروح مشاہد عالم وجوب است نزول دوم در وقت حصول کمالاتِ نبوت است کہ عارف بنفس وروح خود نزول می کند وایمانِ شہودی او واپس بایمان غیبی تبدیل میشود۔

سوال: وقتیکہ عارف بنفس وروح خود نزول می کند وایمانِ شہودی او بغیبی تبدیل بیشود آیا درین وقت عالم وجوب را دیدہ مینواند یا نہ؟

جواب: عارف متخلق باخلاق اللہ گردیدہ وعلم او بانعکاس علم او تعالیٰ منصبغ است وچون در علم او تعالیٰ ہر دوے واجب وممکن معلوم است در علم عارف نیز ہر دوے آن معلوم خواہد بود ونیز عارف بمنزلہ وزیر پادشاہ است یعنی وزیرے کہ در حضور پادشاہ نشستہ وبہ تنظیم امور عالم مامور است اگرچہ توجہ او بعالم است اما در ہر آن کہ بخواہد شاہ را دیدہ مینواند۔

تذکرہ ثانی: عدم رویت ونادیدن او تعالیٰ در دنیا بدو چشم سر اتفاقی است زیراکہ

دنیا و چشم دنیا لیاقت آن دیدار را ندارند، اما در رویتِ قلبی او تعالیٰ در دنیا عرفا مختلف اند، کسانیکہ برویتِ قلبی مشرف گشتہ اند میفرمایند کہ رویت قلبی ہست و کسانیکہ تاہنوز باین سعادت مشرف نگشتہ اند انکار رویت می نمایند، جناب میان عبدالحکیم کاکری در رسالۂ خود تثبیت رویتِ قلبی را می نمایند و اگر رویتِ قلبی نباشد عین الیقین و حق الیقین چہ معنی خواہد داشت و حضرت امام کہ پیشوا و رہنما و رئیس عرفاء الف ثانیست در مکتوبے میفرمایند کہ عالم را دلیل وجود حق تعالیٰ ساختن کار علماء ظواہر است و نزد صوفیہ کرام حق تعالیٰ دلیل اشیاء است و اشیاء دلیل حق تعالیٰ نیستند و استدلال از طرف واجب است بر ممکن نہ، از طرف ممکن بواجب تعالیٰ چہ ظلمت دلیل نور شدہ نمیتواند پس برہان نزد علماء انی بباشد و نزد صوفیہ کرام برہان برہان لمی است و اختلاف این دو طائفہ مبنی بر اختلاف منظر است یعنی منظر علماء عالم است و منظر صوفیہ عالم وجوب است۔ و نیز در مکتوبے از مکتوبات قدسی آیات دفتر ثالث میفرمایند، حاصل عبارت اینکہ در انتہا مقامات ادراک موجود است و درک ادراک ہم موجود۔ و میفرمایند آنچہ در حدیث شریف وارد است لاتتفکروا فی ذات اللہ، این نہی تفکر در تفکر چونی و چندی است و در وقتیکہ عارف بے چون بیشود بینوا اند کہ بہ تفکر بیچونی در بیچون حقیقی تفکر کند۔

سوال: عارف چگونہ بیچون بیشود و حال آنکہ بیچونی خاصۂ حق تعالیٰ است؟

جواب: عارف بعد از فناء و بقاء صاحب بیچونی فی الجملہ میگردد، بیچون فی الجملہ دیگر است و بیچون حقیقی دیگر از بیچون تا بیچون فرق بسیار است، نمی بینی کہ تمام عالم ارواح بیچون است۔

و آنچہ میفرمایند کہ عارف در موطن حق الیقین در عین نادانی بشعور است و در عین حیرت بحضور الخ یعنی از حیث روح بحیرت و نادانی است از وجود عالم و بحضور است در مشاہدہ عالمِ وجوب و یا اینکہ بشعور عالم است از حیث نفس و عالم در وقتِ نزول مشہود نفس اوست و از حیث روح در حیرت است از وجودِ عالم۔ و آنچہ میفرمایند علمے کہ پیش از چنیں جہالت حاصل شود از حیز اعتبار خارج است الخ۔ یعنی بحث ما در علمِ عارف بہ ممکنات در آن علمِ عارف است کہ بعید از فنا و نسیان

ماسوی برائے او عنایت شود، نہ علم ماسوی قبل از فنا کہ آن علم برائے تمام عوام حاصل است۔
وآنچہ میفرمایند با وجود آن اگر علم است درخود است واگر شہود است ہم درخود واگر معرفت است یا حیرت نیز درخود است الخ۔ یعنی این مقام بہ بیان یک مقدمہ توضیح بیشود سالک درحین سیر انفسی ومقام ولایتِ صغریٰ کہ ولایتِ ظلی است ہر تجلی کہ می بیند درخود می بیند وحیرت در آن تجلی برائے آنست کہ آن تجلی از عالم وجوب است وبے کیف است وسبب حیرت وعدم ادراک اوست درین مقام سالک کوشش دارد کہ تجلی آفاقی بالکل قطع شود زیرا کہ تجلی آفاقی ظل این تجلی انفسی است وتا تجلی آفاقی قطع نشود فنائے کامل دست نمی دہد وچون فنا ناقص باشد بقا نیز ناقص است، زیرا کہ بقا باندازۂ فنا است وفنائے مطلق دیگر است ومطلق فنا دیگر، یعنی فنائے مطلق فنائے تام است ومطلق فنا فنائے ناقص، وفرق این دو فنا درجائے دیگر بتفصیل مذکور است، این شہود عارف در انفس در وقتِ ولایتِ ظلی است اما در وقتیکہ عارف بکمالات ولایتِ نبوت مشرف میگردد میداند کہ شہود انفسی ہم ظلی از ظلال مطلوب است وخود مطلوب ہنوز کجاست۔ مصرع

تا یار کرا خواہد ومیلش بہ کہ باشد

واین مکتوب چون در وقت ابتداء حضرت امام است لہذا شہود انفسی را اصل ومقصد میداند، وبعد ازان کہ بکمالاتِ ولایتِ نبوت مشرف شدہ است فرمودہ کہ مطلوب ورائے آفاق وانفس است ہمیں طور حضرت خواجہ بزرگ در وقت ولایتِ صغریٰ میفرمایند کہ اہل اللہ بعد از فنا، وبقا ہر چہ می بیند در خود می بیند وبعد در وقت کمالاتِ نبوت میفرمایند کہ ہر چہ دیدہ شد ودانستہ شد آں ہمہ غیر است۔ وآنچہ میفرمایند عجب کارے است در اول ہر بلا ومصیبت کہ واقع می شد باعث سرور وفرحت میشد الخ۔

تبصرہ: سالک در وقتِ عروج بعالم ہیچ کار ندارد وتکلیفات دنیوی زیادہ تر بسببِ کمالِ توجہ او بعالم وجوب میگردد، اما در وقتِ نزول بلا ومصیبت را مصیبت میداند، زیرا کہ بعالم اسباب نزول فرمودہ بنا بر آن اگر عارف در وقتِ عروج دعا می کند مقصد او دفع بلا نمی باشد، صرف امتثالِ امر ادعونی میکند ودر آنوقت گمان میکند کہ دعائے حضرات انبیاء جہت دفع بلا ومصیبت نبودہ

بلکہ صرف برائے امتثال امر او عوفی بودہ، اما در وقتِ نزول میفہمد کہ دعاے حضرات انبیاء برائے دفع مصیبت وبلا بودہ، چہ در صحو ونزول ہر چیزیکہ عوام بآن محتاج اند خواص نیز بآن احتیاج دارند چہ نظر شان بعالم اسباب افتادہ است۔

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرماید مقامے کہ فوق محدد بود، روح خود را بطریق عروج در آنجا می یافتم وآن مقام بحضرت خواجۂ بزرگ اختصاص داشت بعد از زمانے بدن عنصری خود را نیز در آن مقام یافتم الخ۔

تبصرہ: ولایت متضمن چہار سیر است کہ دو سیر آن عروجی و دو سیر آن نزولی می باشد، سیر اول عبارت از سیر الی اللہ فی الاشیاء است وسیر ثانی عبارت از سیر الی اللہ فی اللہ می باشد وسیر سوم کہ سیر اول نزولی است مسمی بسیر عن اللہ فی اللہ می باشد وسیر چہارم عبارت از سیر عن اللہ فی الاشیا است، وسالک در سیر اول بعرش بلکہ بعالم ارواح کہ فوق العرش است عروج می فرماید وعروج روح وعلم وادراک سالک در آنجا میشود مسلم است کہ درین وقت عالم اسفل از علم او بر آمدہ بعالمِ اعلی میرسد واز ان اعلیٰ باعلیٰ دیگر عروج میفرماید تاکہ تمام عالم امکان را فراموش نمودہ بوصول بلاکیف بعالم وجوب برسد ودر آن عالم بترتیب عروج فرماید، واز ظلالِ صفات بجود صفات او تعالی وبعد بشیونات واعتبارات عروج کردہ تاکہ بوصول بلاکیف بذات بے کیف او تعالیٰ برسد۔

سوال: عروج در عالم امکان معقول ومسلم است چہ عالمِ امکان بعض اعلی وبرتر از بعض دیگر است چنانچہ آسمانہا از زمین بلند وجنت از آسمان فوق وعرش از ہمہ بلند تر است و عالمِ امر یعنی قلب نوری وروح وسر وخفی واخفی از عرش بلند تر اند واخفی بلند ترین مقام عالمِ امر است اما عروج در عالم وجوب چہ معنی خواہد داشت زیرا کہ عالم وجوب بسبب لامکانیت نہ فوق عالمِ امکان ونہ تحت عالمِ امکان ونہ در یمین ونہ در شمال آن است؟

جواب: عروج در عالمِ امکان تا بہ کرۂ اخفیٰ بمعنی حقیقی است اما اطلاق عروج در عالمِ وجوب بمعنی مجازی است و عروج حقیقی نیست زیرا کہ بعد از رسیدن بعالم وجوب سیرِ معشوق در عاشق است نہ سیرِ عاشق در معشوق، زیرا بہ سبب نسیانِ عالم، عاشق لایق آن گشتہ کہ معشوق در آن ظہور کند چنانچہ عارفے فرمودہ۔ بیت

روز نور نگار از رخِ خود پاک کن　　بعد ازان آن نور را ادراک کن

بنا بر آن اگر سالک مظہر ظلال صفات او تعالیٰ شدہ باشد در آں وقت میگوید کہ عروج من بصفاتِ اضافیہ است و اگر عارف مظہر صفات ثبوتیہ ثمانیہ گردیدہ باشد میگوید کہ عروج من بصفاتِ ثبوتیہ است یعنی مظہرِ تجلی صفات ثبوتیہ می باشم۔ خلاصہ اینکہ عروجِ حقیقی در عالم وجوب امکان ندارد و ممکن کہ سالک است از دائرۂ امکان خارج شدہ نمی تواند۔ بیت

ذرہ گر بس نیک و در بس بد بود　　گرچہ عمرے تگ زند در خود بود

بلے دریں وقت عارف لایق آن گشتہ کہ کمالاتِ عالم وجوب در وے ظاہر شود، مثال واجب و ممکن، مثال نقطۂ جوالہ و دائرۂ موہومہ بیباشد، اگرچہ ہیچ حصہ دائرہ از اشراق نقطہ خالی نیست اما گفتہ نمی توانیم کہ نقطہ بیمین و یا بشمال دائرہ می باشد۔ بیت

بہتر آن باشد کہ سرِّ دلبران　　گفتہ آید در حدیثِ دیگران

و دیدن بدن عنصری خود بفوق عرش۔ بنا بر آنست کہ در آن وقت بدن بانعکاس روح منصبغ میگردد و سالک خیال میکند کہ بدنِ عنصری نیز در عرش است اگرچہ بدن عارف نیز قابلِ سیرِ عروج است چنانچہ حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصومؒ در مکتوبے میفرماید کہ سیرِ روحی بہ نسبت سیرِ بدنی سریع تر است۔ و فرو رفتن عالم بنا بر آنست کہ سالک وقتیکہ بلند تر میرود، عالم امکان را پایان تر می بیند، و ازاں دور تر میرود۔ و اختصاص مقام بیک شخص عبارت از معلومات بسیار آن شخص است در آن مقام و انعکاس خاص اوست بانوار آن مقام و اختصاص بمعنی آن نیست کہ آن عارف ازان مقام بالا رفتہ نتواند و یا عارف دیگرے از انجا عبور نہ کردہ است عبور و گذشت

ازان مقام ممکن است لیکن تخصص علوم آن مقام باآن شخص است ۔ وآنچہ میفرماید کہ در آن مقام نبودند مگر بعض اولیاے کبار الخ۔ یعنی در وقتِ عروج بدون بعضے اولیاء دیگرے رانمی دیدم حال در وقتِ نزول کہ تمام عالم را نخود درجاے و مقام شریک می یابم حیرت دست میدہد کہ باوجود بیگانگی تمام خود را بایشان می بینم۔

تبصرہ: عروج حب و تعلق عارف را از عالم منقطع می سازد و در نزول اگرچہ باعالم است تعلق بعالم ندارد، ازین جا است کہ بزرگان فرمودہ اند آمیختہ باش و آویختہ می باش یعنی دل را از گرفتاری عالم باز دار۔ ونیز میفرماید گریان بکن بحال شخصے کہ با مردم خوش است و بے مردم ناخوش۔ حضرت مولانا عبدالرحمٰن جامی میفرماید۔ بیت

الٰہی ہمہ را بمن بدخو کن روے مرا از ہمہ جہانیان یکسو کن

در مکتوبات قدسی آیات حضرت عروۃ الوثقیٰ این مضمون را باشعار عربی چنین تعبیر فرمودہ اند۔ شعر

لیتك تحلو والحیاۃ مریرۃ ولیتك ترضیٰ والانام غضاب

لیت الذی بینی وبینك عامر والذی بینی وبین العالمین خراب

یعنی کاش تو شیرین باشی و زندگی تلخ بود ۔ وکاش تو راضی باشی و مردم غضبناک باشند۔ کاش علاقہ کہ در بین ما و شما است محکم باشد۔ وعلاقہ ما با تمام عالم خراب باشند۔

این فرمودہ حضرت امام در حالت نزول بودہ و بعد شروع بحالت عروج می کند و میفرماید حالتے کہ گاہ گاہ دست میداد کہ در آنوقت نہ خود را میدیدم ونہ عالم را در حال آن حالت مستمر و دائمی است و وجود خلقت عالم از دید و دانش برآمدہ الخ۔ یعنی در ابتداشروع عروج گاہے نسیان عالم بودہ وگاہے شہود عالم و بعد از کمال عروج نسیان عالم دائمی است یعنی تا وقتیکہ عارف براے دعوت خلق نزول نفرمودہ باشد از شہود و علم تخلیق عالم فارغ است وآنچہ بعض اولیاء را بلند تر و بعض را پایان تر دیدہ اند، این دید دلیل فضیلت یکے بردیگرے نیست، زیرا می تواند کہ در مقام دیگر معلومات و معارف آن دیگر زیادہ تر باشد چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ در کمالاتِ ولایت حصہ

حضرت امیر زیادہ تراست ودر معارف وکمالاتِ نبوت حضرات شیخین فاضلتر ودر وجود مبارک حضرت عثمان هر کمالات هر دو مقام مساوی است وشاید ازین جهت اورا ذوالنورین گویند۔ وآنچه میفرماید ازین واقعه اضطراب تمام پیدا شد الخ یعنی چون استعداد حضرت امام بلند بوده ودر آن وقت بآن مقام نرسیده بود لهذا آن دید سبب اضطراب شان گردیده است ۔ وآنچه میفرماید مجذوب سلوک ناکرده را ازان مقام بهره نیست الخ یعنی در جذبهٔ بدایت که قبل از سلوک است اگرچه عروج موجود است امّا بآن مقام نمیرسد۔ وآنچه میفرماید که آن مقام بحضرت امیر اختصاص داشت الخ یعنی معارف حضرت امیر در آن مقام بنسبت اولیاء دیگر زیاده تر بود۔ وآنچه میفرماید که اخلاق سیئه گاهے در رنگ رشته وگاهے در رنگ دود بیرون میشود الخ یعنی هر اندازه که عارف انعکاس صفات کامله را میگیرد۔ بهمان اندازه اخلاقِ سیئه از وجود شان می برآید چنانچه حضرت امام در جلے دیگر میفرماید که منزل ومسکن وخانهٔ شیطان که در قلب فقیر بوده آنرا بیرون انداخته وخانهٔ اورا خراب کردند، بلے در حدیث شریف وارد است که شیطان در وجود هر انسان جاے ومکانے داشته می باشد۔ باقی چند سوالے که حضرت امام از حضور شیخ المشائخ حضرت خواجه باقی بالله میکنند شاید که جوابهاے شان در مکتوبات حضرت خواجه بوده باشد ومکتوبات شریف حضرت خواجه بزبان فارسی موجود است۔

مکتوب هشتم

حضرت امام میفرماید ازان زمانے که بصحو آورده اند وبقا بخشیده اند علوم غریبه فائض اند که اکثر آنها ببیان قوم موافقت ندارد یعنی متعارف صوفیه معارف وحدة الوجود است ومعارف فقیر نه چنان است یعنی در اوائل حال حضرت امام را بمعارف توحیدی مشرف ساخته بودند وبعد ازان از کمال بنده نوازی که در حق حضرت امام داشتند بدرجاتِ بالا بردند که مصداق معارف امام در کلام قوم یافته نمیشود اگرچه بعض بزرگان گذشته برمز واجمال بمعارفیکه مماثل معارف امام است اشاره نموده اند لیکن گواه صحت این معارف موافقت ظاهر شریعت واجماع اهل سنت است

یعنی معارف توحیدِ وجودی بظاہر شریعت موافقت ندارد۔

تذکرہ: معارف توحیدِ وجودی علی الاکثر در مرتبہ علم الیقین می باشد کہ سالک در آن وقت از ممکنات نگذشتہ مگر ممکنات را بعنوان وجوب دیدہ است، و برای بعضے اولیائے کرام در مرتبہ عین الیقین نیز توحیدِ وجودی دست میدہد و فنا در محبوب باعث آن گفتگو میگردد۔

و معارف توحید شہودی در مرتبۂ عین الیقین دست میدہد کہ غلبۂ شہود محبوب مشہود ماسوی را از نظر عارف مستور می سازد، و فرق در بین این دو توحید آنست کہ توحیدِ وجودی قبل از فناء و توحیدِ شہودی بعد از فنا می باشد و سالک در توحیدِ وجودی ماسوی را نفی می کند و ہمہ را بعنوانِ وجوب بیند و ہمہ اوست میگوید و در توحید شہودی ماسوی را نمی بیند و از نفی و اثبات آن ساکت است اما مرتبۂ حق الیقین کہ مقام صحو و بقاء است سالک ممکن را ممکن و واجب را واجب می داند، توحید شہودی اگرچہ بنسبت توحیدِ وجودی بلند تر است و نیز موافق شریعت است اما مقام حق الیقین جای صحو و کمال معارف است۔

و آنچہ میفرماید کہ معارف فقیر باصول حکماء یونان موافقت ندارد بلکہ از علمائے اسلام طوائفے کہ مخالف اہل سنت اند مکشوفات و معارف فقیر باصول آنہا نیز موافقت ندارد الخ۔ یعنی در مسئلہ استطاعت کہ مع الفعل است یا قبل فعل کشف حضرت امام موافق علمائے اہل سنت است کہ استطاعت مع الفعل است نہ قبل الفعل۔ و نیز میفرماید کہ در معارف فقیر قدرۃ بمعنی صحت فعل و صحت ترکِ فعل است، و معرفتِ فقیر موافق حکماء نیست کہ قدرت را بمعنی ان شاء فعل و ان لم یشاء لم یفعل دانستہ و شرطیہ ثانیہ را ممتنع میدانند و بایجاب واجب قائل اند۔ و فقیر مسئلہ قضا و قدر را بطور علماء میداند الخ۔ یعنی طوریکہ علماء فرمودہ اند برای من مکشوف گردیدہ یعنی قضاء و قدر سبب ایجاب واجب تعالیٰ و سبب مجبوریت بندہ نمیگردد۔

تبصرہ: در مسئلہ قضا و قدر جبریہ و قدریہ تردد و اضطراب کردہ اند و گفتہ اند کہ اگر در قضا و قدر ثبت شدہ باشد کہ در فلان وقت باران میشود، باید کہ باران بدون ارادہ

واجب تعالیٰ بیا ردو معنی ایجاب بے اختیاری است و نیز میگویند کہ اگر در قضا و قدر تثبیت شدہ باشد کہ فلان شخصے در فلان وقت نماز میخواند و یا فلان شخص در فلان وقت دزدی میکند، باید کہ آن شخص بہ نماز یا بدزدی مجبور و معذور دانستہ شود، حضرت امام این را تردید می کند یعنی قضا و قدر کسے را مجبور نمی سازد و نہ قضا و قدر سبب ایجاب حق تعالیٰ میگردد، زیرا در قضا و قدر چنین تثبیت شدہ است کہ در فلان وقت مطابق ارادۂ حق تعالیٰ باران خواہد بارید و فلان شخص در فلان وقت باختیار خود نماز خواہد خواند و یا باختیار خود دزدی خواہد کرد یعنی قضا و قدر مثبت ارادۂ حق تعالیٰ و مثبت ارادہ بندہ است و باین قسم مکشوف فقیر گردیدہ است۔

و آنچہ میفرماید حاصل این کمال بعد و بیگانگی است الخ یعنی در وقت کمال معرفت و کمالِ قربِ عارف میفہمد کہ در بین واجب و ممکن ہیچ مناسبت نیست، واجب در کمال قدسیت است و ممکن در کمال خساست و نیز میفہمد کہ با وجود بے پردگی تنہا عظمت و کبریا مانع ادراک سالک است۔ بیت

تو از خوبی نمی گنجی بعالم مرا ہرگز کجا گنجی در آغوش

و آنچہ میفرماید کہ خود را بندہ مخلوق میداند الخ یعنی این فرمودہ شان نیز تردید معارف توحیدی است زیرا کہ اہل توحید ممکن را عین واجب تعالیٰ میدانند۔ و آنچہ میفرماید کہ حق سبحانہ تعالیٰ را نہ عین عالم میدانم و نہ متصل عالم و نہ منفصل و نہ با عالم و نہ جدا از عالم و نہ محیط و نہ ساری در عالم الخ یعنی نسبت ممکن بواجب تعالیٰ مثل نسبت دائرہ موہومہ بنقطہ جوالہ است کہ نسبت اتصال وانفصال و معیت در آنجا وجود ندارد و احاطہ و معیت و سریان او تعالیٰ در عالم علمی ہست یعنی علم حق تعالیٰ با عالم معیت دارد و ہمچنان علم حق تعالیٰ بعالم محیط و در عالم ساری است۔

و آنچہ میفرماید نہ آنکہ صفات اینہا صفات او تعالیٰ است الخ۔ این فرمودہ شان نیز تردید معارف توحیدی است، زیرا کہ اہلِ توحید میگویند کہ این صفاتے کہ در بندہ ظاہر است صفاتِ بندہ نیست بلکہ صفات حق تعالیٰ است کہ در بندہ ظاہر گردیدہ چنانچہ آب از باران است و در ناودان ظہور کردہ ظاہر گردیدہ و آنہا ممکنات را نیز ظہوراتِ خداوندی میدانند حاصل فرمودہ حضرت امام

اینکہ صفاتِ بندہ صفاتِ بندہ است وخالق آنہا حق تعالیٰ است۔ وآنچہ میفرماید کہ صفاتِ سبعہ را
موجود میدانم الخ۔ این ہم تردید قول صوفیہ وجودیہ وتردید ہفتاد و دو گروہ دیگر است کہ بوجودِ خارجی
وزیادتی صفات او تعالیٰ پے نہ بردہ اند۔ حاصل فرمودۂ حضرت امام اینکہ زیادتی صفات او تعالیٰ
علاوہ بر دلائلِ دیگر بکشف فقیر نیز ثابت گردیدہ۔

مکتوب نہم، کہ در بیان نزول است

حضرت امام میفرماید: مدبر سیاہ رُو و مقصر بدخو، مغرور وقت وحال مفتون وصل وکمال الخ
حضرت شان درین الفاظ از وصل وکمال خود تعبیر میفرماید ونمیگوید کہ بعد از وصل نزول کردہ ام
بلکہ اظہار میکند کہ بوصل وکمال مفتون شدہ ام، این فرمودہ شان اظہار کمال تواضع است۔
وآنچہ میفرماید کہ فقیر عیوب مجسمہ است وذنوب مجتمعہ الخ یعنی اظہارِ معارف مقامِ عبدیت است
چہ اولیا محبوبین کہ بمقام عبدیت مشرف میگردند نظر شان بر ذلت وافتقار وعجز وانکسار بشریت
واقع میشود، ومیدانند کہ وجودِ من از عدم است کہ سراسر ظلمت وکدورت است پس از ظلمت وکدورت
کدام عمل لایق صادر خواہد شد ازینجا است کہ میفرماید کل ما یفعلہ القبیح قبیح۔ یعنی
قبیح ہر کارے را کہ بکند قبیح است چنانچہ میفرماید ع

زگندم جو زجو گندم نیاید

ومیفرماید چیزے کہ ذاتی باشد از ذات انفکاک ندارد ع

سیاہی از حبشی کے رود کہ خود رنگ است

ومیفرماید کہ مرض او ذاتی است علاج نمی پذیرد الخ۔ یعنی ازالۂ عدم از ذات سالک
بتوجہ ورقیہ وافسون ممکن نیست زیرا کہ ذاتی اوست۔

تبصرہ: انسان از عدم وانعکاس صفات کاملہ مرکب است در مقام عبدیت مشاہد
می بیند کہ انعکاس از جائے دیگر است وذاتِ من ہمیں عدم است ونیز وجودِ سالک از لطائف

عالمِ خلق و عالمِ امر مرکب است و چون لطائف عالم امر کہ نورانی اند عروج میکند و نظر عارف تنہا بر عالم خلق می افتد و ظلمت ذاتی آں محسوس او میگردد ناچار چنین میفرماید۔ و میفرماید کہ حق تعالیٰ باآنہا ظلم نہ کردہ ولکن ذاتِ خود شان ہمیں عدم تاریک است۔

وآنچہ میفرماید در مقابل خیر محض شر محض می باید تا حقیقت خیریت بظہور آید الخ از ینجا بمدح انسان شروع می نماید۔ و میفرماید کہ خیر و کمال و حسن و جمال در واجب تعالیٰ موجود بودہ در مقابل آن شر و نقص در کار است تا آئینۂ ظہور حسن و جمال او تعالیٰ بشود چہ اگر خود ممکن حسن و جمال میداشت حسن و جمال او تعالیٰ در روے نمایاں شدہ نمیتوانست و این ہنرہاے عدم است۔ چنانچہ میفرماید: این ذم معنی مدح پیدا کرد و این شرارت و نقصان محل ظہور خیر و کمال گشت و این معرفت الخ۔ یعنی خود را عدم و ظلمت دانستن در مقامِ عبدیت است کہ فوق جمیع مقامات است چہ قبل از مقام عبدیت سالک گاہے خود را عینِ حق و گاہے ظل حق و گاہ ذات حق تعالیٰ با خود محیط و معی میداند و معلوم است کہ درین وقت عجز بشریت منظورِ نظر او نیست، زیرا کہ ہر کدام از عینیت و ظلیت و معیت یک نوع مناسبت است باو تعالیٰ۔ وحال آنکہ بندہ باو تعالیٰ ہیچ مناسبت ندارد، و این سخن گفتن از ادب دور تر است وآنچہ میفرماید کہ محبوبان را باین مقام مشرف می سازند محبان بذوقِ شہود متلذذ اند الخ۔ یعنی بشہود ظلی متلذذ اند۔

تبصرہ: اولیاے کرام دو قسم اند محبوبان و محبان، محبوبان محمدی المشرب اند، و محبان بمشرب حضرات انبیاء دیگر اند یعنی کسیکہ مبدا فیض او شان العلم است محمدی المشرب است وکسے کہ مبداء فیض او تفصیل صفت العلم است ابراہیمی مشرب است وکسے کہ برزخ اجمال و تفصیل صفت العلم مبدا فیض اوست نوحی المشرب است وکسے کہ مبداء فیض او صفۃ الکلام است موسوی المشرب است وکسے کہ مبدا فیض او صفت القدرت است عیسوی المشرب است وکسے کہ مبدا فیض او صفت التکوین است آدمی المشرب است، واین تقسیم تقدیر ازلی و تقسیم خداوندی است زیرا کسے کہ انعکاس شان العلم بعدم او قبل از تخلیق او رسیدہ است محمدی المشرب است وکسے کہ

عدم او انعکاس صفت الکلام رسیدہ موسوی المشرب است وکسے کہ بعدم او انعکاس صفت القدرت رسیدہ باشد عیسوی المشرب است وکسے کہ بعدم او انعکاس صفت التکوین رسیدہ باشد آدمی المشرب است چون عدم نیز در رنگ وجود در علم الٰہی معلوم بود در علمِ او تعالیٰ انعکاس یک صفت معین بیک عدم معین رسیدہ واین رسیدن انعکاس فقط در علم او تعالیٰ بودہ نہ در خارج، زیراکہ آن عدم ناہنوز موجود نگشتہ بعد ازان صفت التخلیق خداوند انعکاس و پرتو وجود حق تعالیٰ را بآں عدم انداختہ وآنرا موجود گردانیدہ آست پس محمدی المشربان محبوب اند و باقی اقسام محبین، در محبوبین چوں محبوبیت ذاتی موجود است محبوبیت دارند و تقدم جذبہ خاصۂ محبوبین است۔

تنبیہ: دریں موضع شرح چند چیز لازم است، اول فرق محبین ومحبوبین. دوم فرق تقدم جذبہ و تقدم سلوک، سوم امتیاز طریقہ علیہ نقشبندیہ از طرق دیگر پوشیدہ نماند۔ محبوب آنست کہ در مبداء فیض باآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اشتراک داشتہ باشد ومبداء فیضِ او ظل شان العلم بودہ باشد این طور شخص را محبوب و مرادمی نامند ومیگویند کہ این شخص محبوبیت ذاتی دارد یعنی از حیث خلقت در مبداء فیض باآنحضرت مناسبت وشرکت فی الجملہ دارد ومحب آنست کہ بمشارب انبیاء دیگر بودہ باشد یعنی مبداء فیض او صفت التکوین بودہ باشد کہ او را آدمی المشرب مینامند و یا ظل صفت العلم بودہ باشد کہ او را نوحی المشرب و یا ابراہیمی المشرب می نامند، و یا مبدأ فیض او ظل صفۃ الکلام بودہ باشد کہ او را موسوی المشرب مینامند و یا مبدأ فیض او ظل صفت القدرت بودہ باشد کہ او را عیسوی المشرب می نامند در محبین سلوک شان بر جذبہ شان مقدم است۔

پوشیدہ نماند محبوبین ومرادین بمجرد یکہ بتلقین ذکر و تعمیل آن مشرف میگردند، جذبہ بدایت وجذبۂ اولیٰ برائے شان میرسد در ہر طریقے کہ باشند و در طریقہ علیہ نقشبندیہ جذبہ بدایت بمحبوبین ومرادین ومحبین ومریدین ہمہ می رسد جذبہ دریں طریق بمحبوبیت طالب تعلق ندارد زیراکہ خاصہ طریقہ علیہ چنان است و در طرقِ دیگر چنان نیست بلکہ جذبہ اولیٰ مخصوص بمحبوبین است کہ قبل از وصول بسیر فی اللہ بسالک عنایت می شود واین احسان وصدقہ خواجۂ بزرگ

شاہ نقشبندیہ است کہ از طرف حق تعالیٰ برائے شان عنایت گردیدہ۔ ازین جا است کہ حضرت خواجہ میفرماید کہ ما نہایت را در بدایت درج می کنیم و میفرماید کہ از حق تعالیٰ طریقہ خواستہ ام کہ البتہ موصل باشد و میفرماید کہ ما فضلیانیم و مرادانیم ع

تو نقش نقشبندان راچہ دانی

بیت درخت سبز داند قدر باران تو خشکی قدر باران راچہ دانی

و این جذبۂ بدایت کہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است، سالک را بمقاماتِ عالیہ جذب میکند اگرچہ در ابتداء بعالم وجوب نمیرساند اما سلوک سلوک را سہل میگرداند، ازین سبب این جذبہ را جذبۂ صوری می نامند و جذبۂ ثانیہ کہ در تمام طرق موجود است و در سیر فی اللہ دست میدہد سالک را بمراتب وجوب میرساند و این جذبہ را جذبۂ حقیقی می نامند، بیان فرق طرق قرار ذیل است۔

در طریقہ علیہ نقشبندیہ جذبہ بر سلوک مقدم است یعنی در سیر الی اللہ فی الاشیاء و قبل از وصول سیر فی اللہ دست میدہد و بدون آنکہ طالب محمدی المشرب بودہ باشد و یا نباشد جذبہ بدایت و در طرق دیگر اگر طالب محمدی المشرب نباشد جذبہ بدایت ندارد و طریقہ نقشبندیہ طریق محبوبی است یعنی طالب محب و مرید ہم درین طریقہ بشان محبوب و مراد سیر میکند و صاحب جذبۂ اولی میگردد و کار بجذب و عنایت مربوط است۔ حضرت خواجۂ بزرگ میفرماید جذبۃ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین یعنی یک جذبہ از جذباتِ خداوندی بعمل ثقلین برابر است۔ بزرگے میفرماید۔ بیت

مرا گر توسن دل نیست در راہ کند زلف او ہم نیست کوتاہ

و میفرماید: بخود راہے نیست در کوے تو مشتاقان شیدا را خم زلفت بقلاب محبت میکشد ما را و نیز میفرماید اگر از جانب معشوق نباشد کششے، کوشش عاشق بیچارہ بجاے نرسد الخ و در طرق دیگر طالب محمدی المشرب جذبۂ بدایت بنا بر استعداد فطری خود دارد و دیگران (غیر محمدی المشرب) ندارند۔ و آنچہ میفرماید: نہ ہر کہ جذبۂ او بر سلوک مقدم است از محبوبین است یعنی درین محبوب

و تقدم جذبہ عموم و خصوص مطلق است و محبوب اخص مطلق است و تقدم جذبہ اعم مطلق یعنی ہر محبوب جذبہ بدایت داشتہ می باشد و لازم نیست کہ ہر کہ جذبہ او مقدم است محبوب بودہ باشد، زیرا کہ محبوبیت مخصوص محمدی المشرب است و این شخصے محمدی المشرب نیست، اما بسبب متابعت سنت لایق جذبہ بدایت گردیدہ و باعتبار متابعت سنت محبوبیت عارضی پیدا کردہ است۔ و آنچہ میفرماید کہ اظہار محبوبیت ذاتی نیز باتباع سنت سنیہ مربوط است الخ۔ یعنی میتواند شد کہ یک شخص در مبدا فیض با آنحضرت شرکت و مناسبت داشتہ باشد و محمدی المشرب بودہ باشد، اما شخص غافل و بدون کسب و ریاضت است اگرچہ محبوبیت ذاتی دارد مگر بسبب عدم متابعت سنت استعداد خود را ضائع نمودہ لایق جذبہ نیست۔

بیت ہر کرا روی بہ بہبود نبود دیدن روی نبی سود نبود

و آنچہ میفرماید: شہسواریکہ تا زمیدان عبدیت سید اولین و آخرین است الخ۔ یعنی کسے را کہ حق تعالی بمحض فضل خود بخواہد کہ بدولت مقام عبدیت برساند او را بکمال متابعت آنسرور سرفراز میفرماید، شاید کہ این فرمودہ شان کنایہ از شخص خود حضرت امام بودہ باشد۔

و آنچہ میفرماید: درین مقام شر و نقص نیست بلکہ علم ذوقی بشرارت و نقصان خود براے عارف حاصل میشود الخ یعنی او درین وقت متخلق باخلاق اللہ است، صدور شر و نقص ازین طور عارف متصور نیست و دیدن شر و نقص بواسطۂ آن است کہ درین وقت شہود عارف بقدسیت مرتبۂ وجوب و خیریت آن مرتبۂ مقدسہ تعلق می گردد و مرتبۂ ممکنات کہ مقابل آنست شریر و ناقص معلوم می گردد۔

و آنچہ میفرماید کہ این دید در وقت نزول است الخ۔ یعنی در وقت عروج ممکنات و شر و نقص آن ہیچ مشہود نیست۔

و آنچہ میفرماید: تا این قسم خود را بر زمین نزند، از دریافت کمال مولاے خود بے نصیب است الخ۔ یعنی معلوم است کہ کسیکہ خود را عین مولا داند و صفات خود را صفات مولا انگارد از عظمت و کبریاے عالم وجوب بے خبر است۔

مکتوب دہم

حضرت امام درین مکتوب از حالت نزول بیان می کند۔ ومیفرماید میدانم کہ شایان دولت حضور نیستم الخ۔ درین فرمودہ خود کمال لیاقت خود را در پردہ الفاظ بیان میفرماید کہ نشانہ تواضع داشتہ باشد یعنی شایان دولت حضور حق تعالی نبودم بنا برآن نزول کردم وایمان شہودی بایمان غیبی تبدیل شد۔

تن کرہ: اولیاے کرام بدو نوع تقسیم میشود مستہلکین ومرجوعین، مستہلکین آنان اندکہ ہر دوے نفس وروح شان تا بوقت موت در عروج بودہ ودر شہود محبوب مستغرق گردیدہ باشد وہمیشہ از ایمان شہودی ملتذذ اند، ومرجوعین آنان اندکہ بسبب کمال لیاقت واستعداد براے دعوت خلق نزول میفرماید وخلق را بحق دعوت می نمایند این افراد کامل الاستعداد اند، بادشاہان وزیران لایق را نزبیہ رعایا تعین می نمایند اگرچہ شرافت وقرب براے مستہلکین است، اما فضیلت ونیابت انبیاے عظام نصیب مرجوعین می باشد، عارف صاحب نزول بزبان تازی میفرماید۔ شعر

اریدُ وصالہا ویریدُ ھجری — فاترکُ ما اریدُ لما یرید

لانی فی الوصال عبیدُ نفسی — وفی الھجران مولی للموالی

ترجمہ: من ارادہ وصالِ محبوب دارم واو ارادہ ہجران من پس ترک میکنم ارادۂ خود را براے ارادۂ او۔ زیرا کہ در وصالِ غلام نفس خود میشوم کہ نفس وصال میخواہد ودر ہجران غلام بادار خود۔

حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ ایمان شہودی نصیب اولیا است وایمان بالغیب نصیب انبیاے عظام، ومینواند شد کہ مراد از حضور حضور حضرت شیخ المشائخ بودہ باشد یعنی لایق حضور شما نبودم۔ وآنچہ میفرماید، نہایت بُعد را قرب نامیدہ اند وغایتِ فراق را وصل گفتہ اند الخ یعنی بعد از عروج وکمال وصل چون عارف قدسیت واجب وعدم مناسبت می بیند۔ میداند کہ درین واجب وممکن بسیار بون بعید است ومیفہمد کہ این خساست را با آن قدسیت چہ مناسبت واز ان سببے کہ ہیچ مناسبت نیست، بنا برآن سید الکونین دائم الفکر و

دائم الحزن بودہ کہ فرمودہ اند منفر نگشتہ ہیچ نبی مثل ایذاے من یعنی استعداد آنحضرت برکمال بودہ وعشق شان افزون تر، چون بآن قدسیت ہیچ مناسبت نمی دیدند بنا بر آن متفکر و دائم الحزن می بودند۔

وآنچہ میفرماید کہ محبوبان را تحمل این بار دشوار است الخ یعنی محبان ہمیشہ بار زحمت و ریاضت کشیدہ اند، اما محبوبان کہ بسیر محبوبانہ واصل اند، این دید عدم مناسبت کہ در حقیقت فراق است درحق شان دشوار و آنحضرت کہ راس و رئیس و سردار محبوبان و مرادان است دید این فراق و عدم مناسبت درحق شان دشوار تر است۔

مکتوب یازدہم

حضرت امام میفرماید، مقامیکہ سابق خود را در آن دیدہ بود چون حسب الامر عالی باز ملاحظہ نمودم الخ یعنی مقامیکہ در مکتوب ہفتم ذکر شدہ و یا مقامیکہ شفاہا بحضور شیخ المشائخ عرض گردیدہ بود، چون در مرتبہ ثانی قرار ارشاد حضرت شیخ ملاحظہ گردید عبور خلفاء ثلاثہ یعنی حضرت صدیق اکبرؓ وحضرت عمر فاروقؓ وحضرت ذی النورینؓ در آن مقام در نظر در آمد، اما چون استقرار در آنجا نداشتم و یا حضرات خلفاے ثلاثہ در آنجا استقرار نداشتند در دفعہ اولی بنظر نہ در آمدند۔

تذکرہ: مقام دو نوع است، مقام استقرار عارف و مقام عبور او، مقام استقرار ہر شخص اسم مربی و مبدا فیض اوست و مقام عبور مقام گذشت اوست یعنی ممکن است کہ یک ولی کم مرتبہ بمقام ولی بزرگ عبور کند۔ اما مقام استقرار او پایان تر از آن باشد۔ و میشود کہ اولیاے کرام بمقام استقرار انبیاء عظام عبور نمایند، اگرچہ مقام استقرار شان پایان تر از آن باشد۔ حضرت امام میفرماید، راہ ہاے کہ موصل آن مقام اند، دو اند الخ یعنی یکے از راہ ہائے وصول آنمقام آنست کہ سالک عمل خود را ناقص و قاصر داند تا شکست و تواضع و فروتنی حاصل و سبب وصول او گردد ع

سر موے گر اینجا خم شوی بشکن کلاہ آنجا

و راہ دوم صحبت شیخ مجذوب سلوک تمام کردہ است کہ سبب وصول آنمقام میگردد، ازین فرمودہ

معلوم شد کہ حضرت شیخ المشائخ محمدی المشرب و مجذوب سالک بودہ است چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ راہ دوم توجہ حضرت ایشان است، وآنچہ میفرماید کہ حضرت خواجہ نقشبند را در ہر مقامے باخودمی یافتم شاید مراد حضرت امام آن باشد کہ حضرت خواجہ امداد می کردند۔ وآنچہ میفرماید "تفاوت نیست الا در عبور و مقام و مرور و ثبات الخ۔ یعنی یک مقام معین کہ مقام استقرار یک عارف است عبور عارف دیگر ازان مقام میشود و استقرار آن عارف دیگر خواہ ازین مقام بلندتر و یا پست تر بودہ باشد، زیراکہ در وقت عروج عبور اولیاے کرام بمقامات استقرار انبیاے عظام واقع می شود چنانچہ فقرا و مساکین بدربار سلاطین صرف جہت بازدید و یا طلب حاجتے حاضر میشوند لیکن مقام استقرار شان بدرجہا ازاں پایان تر می باشد۔ وآنچہ میفرماید خود را ہم بانعکاس آن مقام رنگین یافتم الخ۔ درست است و ہیچ جاے اشتباہ نیست، اولیاء در وقتِ عروج انعکاس مقامات عالیہ میگردند و برنگ کمالاتِ آن مقام رنگین میشوند، زیراکہ انسان لائق ترین و جامع ترین مخلوقات خداوندی ست فرق انسان و ملک آنست کہ شہود ملک بیرونی است و شہود انسان درونی یعنی انسان ہر مقامے راکہ مشاہدہ کند و یا بآن مقام برسد تجلی و انعکاس و پرتو آن مقام جز لطائف بدن او میگردد چہ بقا عبارت از قبول و گرفتن ہمیں انعکاس است، و شہود ملک فقط بیرونی است لیاقت قبول انعکاس را در وجود ملایک تعبیہ نکردہ اند، و از درون تا بیرون فرق بسیار است۔ بیت

قدسیان را عشق ہست و درد نیست
درد را جز آدمی درخورد نیست

و کریمہ ولقد کرمنا بنی آدم شاہد این معنی است۔ وآنچہ میفرماید کہ حضرت خواجہ بزرگ در مقام صدیق اند الخ۔ یعنی بالاتر از مقام حضرتِ صدیقؓ با بندہ موافقت نکردند، نہ آنکہ بالاتر ازاں رفتہ نمی توانند الخ۔ وآنچہ میفرماید کہ خود را لطیف و در رنگ قطعۂ ابر پراگندہ دیدم الخ شاید کنایہ از جامعیت استعداد عالمگیر حضرت امام بودہ باشد۔ وآنچہ میفرماید کہ ترک اشتغال باین عمل مرضی نیست الخ یعنی ترک اشتغال بارشاد مرضی فقیر نیست و یا مرضی او تعالیٰ نیست اگرچہ عروجات در پیش دارم، زیراکہ عالم بگردابِ ضلالت غرق میشود مرضی بودن ارشاد مشروط

بآن است کہ از وساوسِ نفسانی خالی باشد۔

تذکرہ: خلیفہ دو قسم است، یکے خلیفہ مطلق است و دیگرے خلیفہ مقید ارشاد، خلیفہ مطلق ہمیشہ مرضیٔ او تعالیٰ است، زیرا کہ نفس آن عارف تزکیہ شدہ است و بعد از تزکیۂ نفس وساوسِ نفسانی معدوم و تمام اعمالِ عارف مرضیٔ او تعالیٰ میگردد، و خلیفہ مقید آنست کہ بعض لطائف او فنا و بقاء یافتہ و مصفی شدہ باشد و نفس او ناہنوز کمال تزکیہ نیافتہ باشد، بنا برآن ارشاد این عارف مشروط است بنا بودن حوادث و وساوس و لازم است کہ این چنین عارف در ہر امر استخارہ کند و معلوم نماید کہ درین ارشاد مرضی حق تعالیٰ است یا نیست و چون این وقت وقتِ ابتداءِ حضرتِ امام است بنا برآن میفرماید کہ ارشاد کمینہ گاہی داخل رضا ہست و گاہی نیست الخ۔ و حضرت خواجہ علاؤالدین عطارؒ چونکہ بکمال تزکیۂ نفس مشرف شدہ اند بنا برآن ارشاد شان بدون ہمہ شرائط مرضیٔ او تعالیٰ بودہ و خالی از ہوا و ہوس است۔ بلے شخصے کہ از خواہشات نفس بگذرد۔ و نفس او مطمئنہ گردد و عمل او خالصاً لوجہ اللہ باشد، معلوم است تمام اعمال او مرضی و مقبول است و آنچہ میفرماید کہ کافر فرنگ را از خود بہتر میدانم الخ۔ اشکالے کہ ازین فرمودہ در توہم می آید بہ بیان یک مقدمہ حل خواہد شد، توہم اشکال این است کہ مسلمان چہ طور کافر فرنگ را از خود بہتر میداند، مقدمہ اینست کہ انسان مرکب از عالم خلق است و لطائف عالم امر جواہر نورانی بودہ و لطائف خلق ظلمانی است و نورانیت شان از پرتو لطائف عالم امر است و در وقتیکہ لطائف عالم امر عروج میکند و لطائف عالمِ خلق در نزول می ماند و نظرِ عارف تنہا بر عالم خلق خود افتد خود را ظلمانی خواہد دید، و در وجود کافر چون لطائف باہم ممتزج است نورانیت عالم امر در او مشاہدہ میشود لاجرم او را نورانی می بیند، این مسئلہ بیان دید عارف است و عقیدہ نیست۔

و آنچہ میفرماید کہ جہت جذبہ تمام شدہ است الخ یعنی جذبۂ نقشبندیہ کہ در بدایت و سیر فی الاشیاء است تمام شدہ است و وصول بسیر فی اللہ میسر شدہ است الخ و شاید کہ مرکز

سیر فی اللہ مبداء فیض خود عارف بودہ باشد و یا مرتبۂ مقدسہ ذات او تعالی را مراد داشتہ باشد یعنی جذبۂ اولی و جذبۂ بدایت در سیر اول است و جذبۂ ثانی یا نہایت در سیر دوم کہ سیر فی اللہ است دست میدہد، و سیر فی اللہ مقام فنا است و جذبہ نہایت دریںجا درکار است تا بذات بلاکیف وصول بلاکیف میسر شود و آں وصول تا ہنوز درکجا است ع

تا یار کرا خواہد و میلش بکہ باشد

و آنچہ خواجہ احرار نہایت ایں کار را فنا گفتہ اند ہماں فنا است کہ بعد از تجلی ذات متحقق شود و فنائے ارادہ سالک ہم در آنجا دست میدہد و سالک خود را بے ارادہ می بیند۔ و آنچہ میفرماید کہ تطبیق فرمودہ شیخ ابوسعید ابوالخیر و حضرت محی الدین ابن العربی مشکل می نمود بعد از توجہ تام حضرت حق سبحانہ سر آنرا منکشف ساخت الخ

تذکرہ: فنا بر دو نوع است اول تنہا فنا عین سالک، دوم فنا عین و اثر او، فنائے عین و اثر در وقتے است کہ سالک از صفات گذشتہ بشیونات برسد، دریں وقت عین و اثر او فانی میگردد و اگر تنہا بصفات رسیدہ باشد و بشیونات نرسیدہ باشد عین او فانی و اثر او فانی نشدہ یعنی چوں سالک اثر یک صفتے از صفات او تعالی می باشد زیرا انعکاسی کہ در عدم ذاتی او ہست البتہ اثر یک صفتی از صفاتِ او تعالیٰ می باشد پس در وقتے کہ سالک از ممکنات گذشتہ بشہود صفات میرسد عین او فانی و از شہودِ او می برآید، زیرا کہ خودِ او ہم از ممکنات است و شہود او دریں وقت از ممکنات گذشتہ و بصفات وجوبی رسیدہ است، پس عین او فانی گردیدہ، اما اثرِ او ہنوز باقی است زیرا کہ تجلی کہ در عدم سالک است اثر آں صفت است کہ مشہود او گردیدہ۔ بنا بر آں ظہور و شہود آں صفت اثر آنرا از بین نمیبرد۔ بلے اگر سالک بشیونات عروج می فرماید و صفات را نیز فراموش کند دراں وقت اثر او نیز فانی خواہد شد، زیرا کہ ذات سالک اثر آں صفت بودہ و چوں صفت فانی شد و از شہود برآمد اثر او نیز فانی میگردد، پوشیدہ نماند کہ فنا عبارت از فنا شہودی است نہ وجودی زیرا کہ فنائے وجودی در صفات او تعالی ممکن نیست۔

خلاصہ اینکہ اگر سالک محمدی المشرب است کہ عروج او بشیونات است ہر دوے عین و اثر او فانی میگردد و اگر محمدی المشرب نباشد بشیونات نمی رسد و شہود او در صفات است بنا بر آن عین او فانی و اثر او فانی نمی شود، از بیان فوق معلوم گردید کہ بیان حضرت ابن العربی در وقتِ شہود صفات است و فرمودہ حضرت ابو سعید ابو الخیر در وقت شہود شیونات و ہر کدام شان از احوال خود خبر دادہ اند و حضرت امام کہ محمدی المشرب تمام الاستعداد است و بشہود شیونات مشرف شدہ میفرماید کہ در خود نیز این معنی را یافتم اگرچہ از نوادر است یعنی تجلی ذاتی در حق منتہی دائمی است نہ برقی، حاصل اینکہ فنا عین و اثر خاصہ محمدی المشرب است، زیرا کہ عروج شان بشیونات است و غیر محمدی المشرب از فنائے عین بہرہ ور اند و از فنائے اثر حصہ ندارد لیکن مرشد محمدی المشرب از فنائے اثر نیز برخوردار خواہد شد۔

پوشیدہ نماند کہ اصطلاح صوفیہ دریں جا غیر اصطلاح علما ظواہر است، زیرا کہ در نزد علما بقائے اثر بعد از فنا عین ممکن نیست چہ اثر صفت عین است و بقا صفت بعد از فنائے موصوف از نا ممکنات است، اما نزد صوفیہ قرار تفصیل سابق بقائے اثر بعد از فنا عین شہودی است و این اثر غیر آن اثر است کہ علما آنرا بمعنی صفت تعبیر مینمایند۔ وللناس فیما یعشقون مذاہب۔ وانچہ میفرماید کہ مقام این معرفت نیز در نظر درآمد فوق مقامے است کہ شیخ ابن العربیؒ فرمودہ اند الخ یعنی مقام این معرفت در عالمِ مثال مشاہدہ شد،

چہ کہ در عالمِ مثال صورِ اجسام و ارواح و معانی و کمالات تماما معاینہ و مکشوف میگردد و آن عالم آئینہ دار تمام عوالم است، وآنچہ میفرماید کہ سخنانِ توحید و تنزلات را مطالعہ نمی توانم کرد الخ

چون حضرت امام درین وقت از مراتب توحیدِ وجودی گذشتہ است و دانستہ اند کہ توحید معرفت ابتدائی است بنا بر آن مطالعہ بیان آنرا مناسب وقت خود نمیداند حاصل فرمودہ آیندہ حضرت امام اینکہ شیخ علاؤ الدولہ علوم توحیدی را خوب نمی بیند من ہم با و متفقم این قدر فرق است کہ شیخ علاؤ الدولہ صاحب علوم توحیدی را ملامت میداند و فقیر او را بد نمی داند، زیرا سالک را

در حصول آن حالت دخلے نیست بلکہ بدون اختیار شان برائے شان ظہور می کند مگر گذشتن ازان لازم است۔ وآنچہ میفرماید کہ: ہیچ چیز خود را جمع نمیتوانم ساخت الخ یعنی بعروجات مشغولم و در وقتِ عروج التفات بممکنات نمی ماند ازان سبب میفرماید: بعضے شدائد از مردم بفقیر گذشت ہیچ غبار و کلفت بخاطر راہ نیافت الخ بلے در عروج عالم و حوادث آن از نظر عارف می خیزد، بعد ازین حضرت امام احوال منتسبین خود را بحضور حضرت شیخ المشائخ عرض می نماید۔ وآنچہ میفرماید کہ بعض یاران در مقام جذبہ شہود پیدا کردہ اند و تاہنوز قدم در سلوک نہ نہادہ اند الخ یعنی شہود جذبہ بدایت برائے شان حاصل شدہ است اگرچہ درین جذبہ شہود اصل مراتب وجوب نیست بلکہ شہود مقامات عالیہ و شہود ظلال مراتب وجوب است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ مشہود جذبہ بدایت روح است کہ در بدن منفوخ و در آن ساری است الخ۔ و نیز میفرماید کہ سالکے گفتہ است سی سال روح را بخدائی پرستیدم الخ۔ یعنی در جذبہ بدایت فرق عالمِ ارواح و عالمِ وجوب نمی شود چہ عالم ارواح دارائے نوعے بیچونی است، بنا بر آن سبب اشتباہ سالک بعالم وجوب میگردد۔ وآنچہ میفرماید کہ اجازہ مولانا معہود الخ یعنی خلیفہ گردانیدن او از جملہ مرضیات است۔ اما اجازتے کہ مناسب مقام جذبہ است نہ اجازت مطلقہ، چون جذبہ بدایت نیز دارائے عروج و نزول است بنا بر آن صاحب نزول جذبہ بدایت خلیفہ مفید شدہ میتواند و باو فہمانیدہ شود کہ طالب را تا کمال جذبہ بدایت رسانیدہ و بعد رخصت کند کہ کمالات سلوک را از جائے دیگر حاصل کند و در اصطلاح صوفیہ این چنین پیرو مرشد را پیر تعلیم میگویند نہ پیر تربیہ۔

تذکرہ: ارواح قبل از آنکہ با بدان بیایند فوق از عرش بودند و در آنجا توجہی جانب حق تعالیٰ داشتند بعد از علاقہ و تعلق در بدن آن توجہ را فراموش کردند مگر بعضے ارواح کہ آنرا فراموش نکردند صاحبان این ارواح را سابقان می نامند، و فراموش کنندگان را ناسیان بینامند این توجہ روح قبل از فنائے روح است و توجہ دیگر بطرف عالم وجوب بعد از فنا و بقا روح است این توجہ نسبت بتوجہ اول کامل تر و فاضل تر است و این خلیفہ مفید کہ در قِبل ذکر گردید بیتواند

کہ آن توجہ سابق طالب را بیاد روح او بدہد۔ ازاں سبب او را پیر تعلیم میگویند نہ پیر تربیہ،
و پیر تربیہ آنست کہ در صحبتِ او توجہ جدیدی بروح بعد از فنا حاصل میشود و در حقیقت پیر ہم ہمین
است، ناگفتہ نماند کہ استعداد ناسیان نسبت باستعداد سابقان لطیف تر است۔

مکتوب دوازدہم

حضرت امام میفرماید، علومیکہ بمقام فنا فی اللہ و بقا باللہ تعلق داشتند حق تعالیٰ
بعنایت خود منکشف ساخت و معلوم کرد کہ وجہ خاصی ہر شے چیست و سیر فی اللہ بچہ معنی است
و تجلی ذاتی برقی چہ می باشد و محمدی المشرب کیست الخ یعنی معلوم کردند کہ فنا، عبارت از نسیان
ماسوی است و بقاء تخلق باخلاق خداوندی است و رنگین شدن عارف است بانعکاس
صفاتِ او تعالیٰ و وجہ خاص ہر کس تجلی آن صفت است کہ ظلال آن صفت بحقیقت عدمیت
آن شخص رسیدہ باشد و بعد از وجود مبدأ فیض او ہماں صفت می باشد و فیوضات عالم قدس
بتوسط آن صفت باو می رسد۔ و آنچہ میفرماید در ہر مقامے لوازم و ضروریات آنرا می نمایند الخ
یعنی ہر مقام را مفصل نشان می دہند۔ و نیز میفرمایند چیزے کہ اولیاے خدا بیان فرمودہ اند
کم چیزے ماندہ خواہد بود کہ آنرا نشان ندادہ باشند۔ و نیز میفرماید کہ قبول شد کسے کہ قبول شد
بلا علت عقیدہ اہل سنت و جماعت را از روے کشف تثبیت میفرماید۔ و نیز میفرماید کہ فقیر
چنانچہ ذوات اشیا را مخلوق او تعالیٰ میداند قابلیت و استعداد آنہا را نیز مخلوق او تعالیٰ
میداند الخ یعنی ہیچ چیز بر خداوند تعالیٰ حاکمیت ندارد، و این قول شان تردید قول حکماء
یونان است کہ میگویند استعداد حاکم است و مقتضی خود را می خواہد و بر خداوند لازم است کہ بصاحب
استعداد مقتضی استعداد او را بدہد، و اہل سنت میگویند کہ نہ چنین است زیرا کہ۔ بیت

اوفتادہ است در جہان بسیار
بے تمیز ارجمند و عاقل خوار

مکتوب سیزدہم

حضرت امام میفرماید آہ ہزار آہ، از بے نہایتی این راہ الخ حضرت امام درین کلمات طول این سیر را اظہار میکند و میفرماید کہ از درازی این سیر بمرتبہ یاس رسیدہ بودم اما رحمتِ خداوندی متکفل حال شدہ و بانتہا رسانید و چند روز است کہ سیر در اشیا واقع شدہ الخ یعنی بسیر چہارم کہ سیر چہارم کہ سیر عن اللّٰہ فی الاشیاء است رسیدہ و نزول کردہ ام و طالبان سلوک بسیار شدہ اند و در ارشاد شان یک اندازہ شروع کردہ ام، اما ہنوز خود را قابل این مقام نمی بینم لیکن بواسطہ حیا و مروت ایشان را جواب نمیدہم یعنی اگر ولایت صغری بانتہا رسیدہ مگر ولایت کبری و رسیدن بکمالاتِ نبوت ہنوز در پیش است، و در مسئلہ توحید وجود کہ در سابق متوقف بودم کہ توحید معرفت ابتدائی است و یا معرفت انتہائی حال از توقف برآمدم و معلوم گشت کہ توحید معرفت ابتدائی است و مقولہ ہمہ از وست از مقولہ ہمہ اوست چرب تر است و نیز میفرماید کہ افعال و صفات را ہم برنگِ دیگر معلوم کردند الخ

تذکرہ: در معرفت توحید وجودی صفاتِ بندہ را عین صفات او تعالیٰ میداند و میگوید کہ عین صفات او تعالیٰ درین جا ظاہر شدہ است چنانچہ آب از باران است و از ناودان ظاہر گشتہ و بعد از طے کردن این مقام سالک صفات بندہ را پرتو صفات او تعالیٰ میداند و میداند کہ صفات از بندہ است مگر پرتو صفات او تعالیٰ است و چنانچہ بندہ مخلوق او تعالیٰ است صفاتِ او نیز مخلوق او تعالیٰ است۔ حضرت امام میفرماید کہ منتہی حقیقی علوم حقیقت را موافق ظاہر شریعت میداند و میگوید کہ علماء از روے استدلال میدانند الخ۔ و این بزرگواران از روے کشف و آن اجمال است و این تفصیل ع

شنیدہ کے بود مانند دیدہ

و میفرماید یضیق صدری ولا ینطلق لسانی یعنی دل میخواہد کہ تمام مسائل را تفصیلاً آنشاندہد کہ در استدلال اجمال است و کشف تفصیل، اما چون مسائل بسیار است بیان تمام مسائل دشوار۔

مکتوب چہاردہم

حضرت امام میفرماید، تجلیاتیکہ در ممکنات ظاہر شدہ بود، در عرضداشت سابق معروض داشتہ بود الخ یعنی در مکتوب اول عرض کردہ بودم بعد ازان مرتبہ وجوب کہ جامع صفات کلیہ است ظاہر شد۔

تذکرہ: سالک صفات ثمانیہ او تعالیٰ را بدو قسم می بیند گاہے بعنوان کلیت، یعنی صفات بدون تعلقات در نظر او مشہود میگردد، وگاہے صفات را متعلق بمعلومات ومقدورات می بیند، ومی بیند کہ علم او تعالیٰ بفلان معلوم تعلق گرفتہ وقدرت او بفلان مقدور متعلق است شہود اول را شہود صفات کلیہ می نامند وشہود ثانی را شہود صفات جزئیہ میدانند ومرتبۂ دید کلیت از مرتبۂ دید جزئیت بلند است، زیرا کہ صفات را در آنجا تعلق بعالم نیست واینجا متعلق بعالم است ونسبت بدید اول کہ کلی بود جزئیت دارد۔ وآنچہ میفرماید کہ بصورت مرد وبازن ظاہر شد الخ یعنی تجلیات عالم وجوب بانواع مختلف ظاہر می شود، مصور وغیر مصور، باکیف وبے کیف، حتیٰ در تفاسیر مذکور است کہ حق تعالیٰ در روز قیامت بصورت ہر حرف قرآن تجلی خواہد کرد۔ ومیفرماید کہ این ہر دو تجلی بعنوان حقانیت ظاہر شد، بخلاف تجلیات سابق کہ باین عنوان نبودند وشناختن اینکہ این تجلی حقیقت دارد یا بے حقیقت است بشہود اہل حال مربوط است یا مردم بے حال، در آن بارہ چہ خواہم گفت، وآرزوے موت بنا بر آن خواہد بود کہ عارفے کہ قدسیت عالم وجوب را مشاہدہ کند وصل آنرا خواہاں می شود، وچون وصل در نشاۂ دنیویہ ممکن نیست آرزوے موت می کند وشاید کہ دریاے محیط کنایہ از مراتب وجوب بودہ باشد ونارسیدن بآن عبارت از آن است کہ روح تا ہنوز از تعلقات بدن خلاصی نیافتہ تا بمراتب وجوب تنجز نماید۔

تذکرہ: صفات او تعالیٰ را بعنوان کلیت وبے تعلق دیدن ویا بمتعلقات مخصوصہ

متعلق یافتن، بیان دو حال مختلف است یعنی وقتیکہ سالک صفات او تعالیٰ را متعلق بخود، ویا عالم دیگر می بیند، خود را نیز صاحب قدرت وعلم وارادہ خواہد دانست، زیراکہ صفات او پرتو صفات او تعالیٰ است واگر صفات او تعالیٰ را بے تعلق وبعنوان تجرید از خصوصیات مشاہدہ کند خود را نیز از صفات خالی ومجرد خواہد دانست، واین است معناے دادن صفات باصل۔ وآنچہ صاحبانِ تجلی صوری میگویند کہ ما صفات را باصل دادہ ایم معنی ندارد، زیراکہ وقت دادن صفات باصل وقت فنا است وصاحب تجلی صوری تاہنوز فانی نگردیدہ است، تجلی صوری آنست کہ حق تعالیٰ بصورت خود سالک ویا بصورت چیز دیگرے از ممکنات تجلی فرماید۔ مولانا عبدالرحمٰن جامی می فرماید اگر خواہد در ہر صورت از صور عالم ظاہر گردد واگر خواہد از ہمہ منزہ باشد، وآنچہ میفرماید، فناے حقیقی این زمان متحقق گشت واگر فرضاً سالہا فکر کنم، ہرگز در علم نمی آید کہ یک ذرہ از عالم مخلوق است الخ یعنی در مقام عروج سالک از دید وشہود عالم میگذرد وصفات خود را وصفات غیر خود را بر یک نہج وطرز می یابد، یعنی وقتیکہ تعلق صفات او تعالیٰ را از ممکنات منفک بیند خود را از صفات خود چنان خالی وبیگانہ خواہد دانست مثلے کہ از صفات شخص دیگر خود را بیگانہ میداند وخواہد گفت کہ این صفات ہم از من نیست وآن ہم از من نیست درین وقت سالک از شرکِ خفی خلاص خواہد گشت زیراکہ خود را صاحب علم وقدرت وغیرہ دیدن یک نوع شرکت است بواجب تعالیٰ وخود را از صفات عاری دانستن وصفات خود را پرتو صفات او تعالیٰ دیدن دلیل بندگی است واگر آن پرتو نباشد این جا صفات از کجا می شود۔ بیت

نیاوردم از خانہ چیزے نخست ۔۔۔ تو دادی ہمہ چیز من چیز تست

وآنچہ میفرماید، بعد از ان تعین خود در نظر آمد ووجہ خاص خود نیز الخ۔ یعنی تعین عبارت از وجود خاص یک شخص است ووجہ خاص عبارت از تجلیات اسم مربی آن شخص است کہ انعکاس تجلیات آن اسم بحقیقت عدمیہ آن شخص امتزاج یافتہ باشد بنا بر آنحضرت امام میفرماید کہ تعین در رنگ جامہ کہنہ دیدم کہ شخصے پوشیدہ باشد وآن شخص را وجہ خاص دانستم اما بعنوانِ حقانیت۔

متصور نہ گشت یعنی معلوم نشد کہ در حقیقت ہمیں طور ہست یا نیست وبعد ازاں بالائے آن شخص پوست رقیق در نظر آمد، وخود را عین آن پوست یافتم واین جامہ تعین را از خود بیگانہ دیدم، ونورے کہ در آن پوست بود نور نظر آمد الخ۔ این فرمودہ شان بیان واقعہ ایست کہ صوفیہ کرام آنرا می بیند وتعبیر واقعہ را خود شان فرمودہ اند کہ این صورت واقعہ شہود عین ثابتہ است کہ برزخ وجوب وامکان است یعنی آن شخص لابس۔ عبارت از تجلیات اسم مربی است وجامۂ کہنہ عبارت از حقیقت عدمی آن شخص است وآن پوست رقیق کہ درمیان آن جامہ وآن نور واقع شدہ مقام برزخیت وجود وعدم است کہ نور عبارت از عالم وجوب وجامہ کہنہ عبارت از عدم است شہود این واقعات برائے سالک بسیار می شود کہ وقتے آنرا در آفاق می بیند ووقتی در انفس وعین ثابتہ عبارت از عدمات متقابلہ صفات او تعالیٰ است کہ صفات کاملہ در آن عدمات پرتو انداختہ ونزد محققین صوفیہ حقیقت ممکنات ہمیں عدمات متقابلہ وانعکاس صفات کاملہ است یعنی حقیقت ممکنات مرکب از عدم وآن تجلیات است وامتزاج آن تجلیات بعدمات متقابلہ در علم او تعالیٰ است۔ زیرا کہ عدم در خارج وجود ندارد، بعد ازان صفت التخلیق آن عدم ممتزج را وجود بخشیدہ است وماہیت ممکنات وجود خارجی پیدا کردہ است پس اعیانِ ثابتہ آن مرتبہ امتزاج عدمات است کہ تاہنوز در خارج وجود نیافتہ است وصرف وجود علمی دارند، ازین جہت وجودیہ میگویند کہ الاعیان ماشمت رائحۃ الوجود یعنی اعیان موجوداتِ علمی بوئے وجود خارجی را نہ شمیدہ واینکہ اعیان وجود خارجی ندارند حال صوفیہ وجودیہ است۔ ونزد محققین صوفیہ ممکنات ظلال آن اعیان ثابتہ اند یعنی امتزاج عدم بانعکاس صفات کاملہ ابتدا در علم او تعالیٰ بودہ وبعد ازان در خارج نیز موجود گردیدہ، ومرتبہ سابق امتزاجِ شان در علم او تعالیٰ ہمیشہ ثابت است وآن مرتبہ را باطن وجودی گویند، ورسیدن سالک بآن مرتبہ ممزوج علمی کہ قبل از وجود خارجی است وصول باعیان ثابتہ است۔ خلاصہ اینکہ مرتبہ اعیانِ ثابتہ مرتبہ امتزاج عدم وتجلیات است قبل از وجود خارجی شان ووجود خارجی ممکنات ظل آن وجود

علمی است یعنی وجود خارجی شان بر طبق وجود علمی است، اگر در وجود علمی برائے یک عدم معین، تجلیات صفۃ العلم رسیدہ باشد بعد از وجود خارجی آن شخص محمدی المشرب خواہد بود و اگر در آن مرتبہ انعکاس صفۃ القدرۃ بیک عدم معین رسیدہ باشد بعد از وجود خارجی آن شخص عیسوی المشرب خواہد بود، وعلیٰ ہذا القیاس۔ واآنچہ میفرماید کہ بے عنایاتِ حق وخاصانِ حق، گر ملک باشد سیاہ ہستش ورق الخ دریں جا محل یک سوال است۔

سوال: وقتیکہ ملائکہ معصیت ندارند ونیز ترقیات مقامات برائے شان نیست بعنایت دوستان حق چہ احتیاج دارند؟

جواب: ملایک اگرچہ عصیان ندارد مگر تقصیر و ارتکاب زلت و ترک اولی از نزد شان ممکن است حکایت است کہ روزے خواجہ جہان خواجہ عبدالخالق غجدوانی در مجلس خود تشریف داشتند کہ جوان خوبصورت بحضور شان مشرف شد و اظہار احتیاج خود نمود۔ حضرت خواجہ دستہائے مبارک خود را برداشتہ عرض نیاز نمود، آن جوان بسیار مسرور گردیدہ و رخصت خواست۔ شخصے از حضورِ خواجہ پرسید۔ حضرت شان فرمودند کہ ملکے بود و در آسمانِ چہارم جائے داشت بسبب کدام تقصیر او را باسمانِ دنیا تنزل دادہ بودند، خداوند تعالیٰ از کرم خود نیاز این فقیر را قبول فرمودہ او را واپس بجائے خود فرستادند۔ پس معلوم شد کہ ملک ہم بخاصان حق احتیاج دارند۔

وآنچہ میفرماید کہ خدام حاجی عبدالعزیز الخ این از ادبیات محاورہ آن وقت است و مراد خود حاجی عبدالعزیز است۔ وآنچہ میفرماید بطریق رابطہ مشغول اند الخ رابطہ عبارت از شہود تمثال شیخ است و با تصور او کہ برائے طالب مستعد مشہود می شود و سبب ترقیاتِ او می گردد۔ خواجہ احرار فرمودہ ع "سایۂ رہبر بہ است از ذکرِ حق"۔ بلکہ رابطہ در حالت ابتدائی از ذکر ہم مفیدتر است۔

زیرا کہ در آن وقت طالب بعالمِ وجوب ہیچ مناسبت ندارد کہ آنجا قدسیتِ محض است و در طالب بشریت محض و شیخ مناسبت فی الجملہ دارد، زیرا کہ او جامع قدسیت و بشریت است

درظاہر او بشریت و در باطن او قدسیت است۔ مرید بنابر بشریت با و مناسبت دارد و حکمت در بعثتِ انبیاء از بشر ہم ہمیں مناسبت خواہد بود۔ عروۃ الوثقیٰ حضرت خواجہ محمد معصومؒ در مکتوبات قدسی آیات خود میفرماید کہ استفادہ از قبور بزرگان قبل از فنائے قلب متعسر است۔ شاید کہ این ہم از عدم مناسبت بودہ باشد و چون مناسبت فی الجملہ بعد از فنائے قلب حاصل میشود استفادہ از قبور ممکن میگردد۔ وآنچہ حضرت امام میفرماید کہ بعض از آنہا صفات را ہم باصل میدہند اما ہیچ کس براہِ توحید نمی رود، مراد ہماں یاران است الخ

تذکرہ: صفات باصل دادن دو معنی دارد، اول آنکہ صفاتِ خود را عین صفاتِ او تعالیٰ بداند، دوم آنکہ صفات خود را مخلوق او تعالیٰ وانعکاس صفات او تعالیٰ بداند و مراد درین جا شق ثانی است، زیرا شق اول حال صوفیہ وجودیہ است واین طالب ازان جملہ نیست چہ حضرت امام میفرماید کہ ہیچ کس براہ توحید نمیرود۔ وآنچہ میفرماید ملا قاسم علی وملا مودود محمد بنقطۂ فوق از مقام جذبہ رسیدہ اند۔

تذکرہ: جذبۂ بدایت وجذبۂ اولیٰ وجذبۂ بندی کہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است ودر طرق دیگر وجود ندارد ونیز این جذبہ دارائے عروج ونزول است چنانچہ در سلوک عروج ونزول موجود است درین جذبہ نیز وجود دارد۔ وآنچہ میفرماید ملا عبدالہادی حضور واستغراق در جذبہ پیدا کردہ است ومیگوید کہ مطلق منزہ را در اشیاء بصفتِ تنزیہ می بینم الخ، یعنی ملا عبدالہادی مائل بتوحیدِ وجود است۔ وآنچہ میفرماید کہ حضرت پیر دستگیر الخ یعنی شیخ المشائخ در واقعہ بمن فرمودہ بودند کہ اگر معنی محبوبیت دار نمی بود۔ یعنی اگر حضرت امام ربانی محبوب او تعالیٰ نمی بود توقف بسیار در وصول او واقع می شد۔ وآنچہ میفرماید محبوبیت او را نسبت بعنایتِ خود ہم بیان فرمودہ بودند الخ، یعنی حضرت خواجہ فرمودہ بودند کہ نزد من ہم محبوب است واین از کمال حضرت خواجہ بود کہ استعداد بلند حضرت امام را شناختہ ومحبوبیت او را دانستہ بودند۔

مکتوب پانزدہم

حضرت امام مبیفرمایند عرضداشت حاضر غائب، واجد فاقد مقبل معرض الخ یعنی اولیاء کرام وقتیکہ بمبدا فیض خود میرسند، درین وقت نفس شان نزول می کند و روح شان برائے طے نمودن کمالات عالیہ در عروج میباشد، عارف در آن وقت از حیث روح حاضر و واجد و مقبل مراتب وجوب است و از روئے نفس غائب و معرض و فاقد عالم وجوب است۔ زیراکہ توجہ او طرف خلق است و آنہارا بطرف حق دعوت میکند و ایمانِ او از حیث نفس بالغیب و از حیث روح بالمشاہدہ است۔ و آنچہ میفرمایند، نہ تنہا او را میجست خود را می یافت الخ یعنی در عروج کار بآنجا انجامید کہ اگر خود را میجست او را می یافت۔ زیراکہ در وقتِ عروج عالمِ امکان فراموش و عالمِ وجوب مشہود می گردد، و در وقتِ نزول ایمان شہودی بایمان غیبی تبدیل میشود از ین جہت میفرمایند کہ اکنون او را گم کردہ ام و با وجود گم کردن جویائے او نیستم الخ، یعنی عدم طلب بواسطہ آنست کہ وصل حاصل شدہ و عارف مامور بدعوت خلق است۔ و آنچہ میفرمایند از روئے علم حاضر و واجد و مقبلم، و از روئے ذوق غائب و فاقد و معرض الخ، یعنی اگرچہ در حال عالم وجوب مشاہد نیست و از روئے ذوق و حال غیبوبت است، اما علم حضور سابق موجود است و شہود سابق مراتبِ وجوب را از روئے علم میدانم، اگرچہ ذوق و حال شہود گذشتہ است، و آنچہ میفرمایند ظاہرم بقا است و باطنم فنا، یعنی از حیثِ نفس بانعکاس صفات او تعالیٰ رنگین گشتہ و نزول کردہ ام و از حیثِ روح فانی و از شہود ممکنات بیخبر و بر نزم۔ و آنچہ میفرمایند، فنا علمی است و بقا ذوقی است الخ یعنی از حیثِ نفس درین وقت فنا در علم من است و حال فنا گذشتہ است و بقا ذوقی است، زیراکہ بقا عبارت از گرفتن انعکاس و متعلق شدن باخلاق اللہ است۔ و آنچہ میفرمایند، ہمچنانکہ مرا از قلب بمقلب قلب بردہ بودند اکنون باز از مقلب قلب در مقام قلب فرود آوردند الخ، مقلبِ قلب عبارت از حق تعالیٰ و یا عبارت از اسم مربی عارف است

ومقامِ قلب عبارت از شہود عالم ومقام فرق بعد الجمع است۔

تذکرہ (۱): مقام جمع بنزد وجودیہ واجب وممکن را یک چیز دانستن است ومقام فرق تمیز واجب وممکن است وبنزد حضرت امام کہ از محققین صوفیہ می باشد وحقائق اشیاء را کما ینبغی میدانند، مقام جمع عبارت از یک دیدن روح ونفس است ومقام فرق امتیاز روح ونفس است۔

تذکرہ (۲): روح قبل از تعلق ببدن فوق العرش ودر عالم امر بودہ، چون در آنجا بمثل ملایک بے ترقی بودہ ودر نہاد او استعداد عروج موجود بود، حکمتِ ازلی حقتعالیٰ مقتضی آن شد کہ ترقیات او بظہور برسد وبمراتبِ قرب او تعالیٰ مشرف شود ودر عالم اسباب قرب مربوط بمجاہدہ است، آنرا در وجود انسان بمعیت نفس کہ مقابل اوست جاے داد، وروح را بمخالفت نفس امر کرد، بعد از استقرار در بدن روح عاصیان وغافلان در نفس فانی گردیدہ وعالم قدس را فراموش کردند وروح صالحین ومقربین وطن اصلی خود را بیاد آوردہ وطرف آن رجوع نمودند حضرت شاہ شرف قلندر بروح خطاب کردہ میفرماید۔ بیت

چند باشی از مقامِ خود جدا چند گردی در بدر اے بے حیا

این روح شریف در وقتِ عروج نفس را در انوار خود مستغرق ساختہ وبعالمِ وجوب را با خود میبرد تا وقتیکہ نفس در انوار روح مستور است آنرا مقامِ جمع مینامند، وبعد از رسیدن بمبداءِ فیض خود وقتیکہ نفس بعد از اطمینان خود نزول میکند وبدعوتِ خلق مشرف میشود، واز روح جدا میشود وانیست مقام فرق بعد الجمع۔ وآنچہ میفرماید کہ مرا جامع ہر دو جہت روح ونفس ساختند در عین استفادہ مفید می باشم ودر عین افادہ مستفید یعنی عارف در ہمان یک وقت بروحِ خود از عالم وجوب استفادہ وبنفس خود بعالم افادہ می نماید۔ این حالت قبل از انجام کمالاتِ عالیہ است وبعد فراغ از عروج مراتب وجوب روح نیز بمثل نفس نزول میکند واین در کمالاتِ نبوت است ودعوت این مرتبہ اتم است وارشاد او اکمل۔ عارف درین وقت بدون آنکہ توجہ بعالمِ وجوب داشتہ باشد مظہر کمالات وجوبی میگردد وبرنگ صفات او تعالیٰ منصبغ می شود

وحجابہاے کہ وقت عروج خرق شدہ بود دیگر عود نمی کند وکدوراتِ بشری کہ مانع مظہریت بود مفقود میشود و عارف مرآت کمالات وجوبی میگردد۔ عارفے میفرماید۔ بیت

رو بو زنگار از رخ خود پاک کن بعد ازاں آن نور را ادراک کن

ونیز میفرماید۔ بیت

درپے این عیش و عشرت ساختن صد ہزاران جان ببا ید باختن

وآنچہ میفرماید، دست چپ عبارت از مقام قلب است الخ یعنی صاحبان دستِ چپ و اصحاب شمال صاحبان حجبِ ظلمانی اند، واصحابِ میمنہ صاحبان حجبِ نورانی وسابقان آنانند کہ از حجبِ ظلمانی ونورانی گذاشتہ اند وبذات بلاکیف او تعالیٰ بوصول بلاکیف رسیدہ اند۔

تذکرہ: نزد صوفیہ کرام ارباب قلوب آنان اند کہ قلوب شان در تقلب احوال بودہ و بمقلب قلب ومبدا فیض خود نہ رسیدہ باشند یعنی مقامِ قلب قبل از عروج عبارت از تقلبِ احوال قلب است ومقامِ قلب بعد از نزول عبارت از مقام فرق بعد الجمع است واین مقام قلب غیر ازان مقام اول قلب است، چہ درین وقت قلب برزخ چپ وراست کہ انوار روح را بنفس میرساند ودرین روح ونفس برزخ است واین مقام قلب برائے آن سالک است کہ در سلوک عروج ونزول کردہ باشد ومجذوبان سلوک ناکردہ اگرچہ نزول کردہ باشند از اربابِ قلوب اندو بمقلب قلب نرسیدہ اند، ورسیدن شان بتوسط جذبہ اولی چندان اعتباری ندارد۔ وآنچہ میفرماید تعلق مقام بشخصے کنایہ از حصول شان خاص است اورا در آن مقام الخ یعنی معنی تعلق مقام بشخص نہ آنست کہ شخص دیگر بآن مقام نرسیدہ ویا ازان مقام ببالا نرفتہ بلکہ مراد آنست کہ تفصیلات معارف آن مقام زیادہ تر از دیگران بآن شخص حاصل شدہ است وآنچہ میفرماید عزیز متوقف از فوق فرود آمدہ است در مقام جذبہ اما رویش بعالم نیست الخ۔

تذکرہ: در تعیین آنکہ عزیز متوقف عبارت از کیست۔ مخلصین حضرت امام دو طائفہ اند طائفہ میگویند کہ عزیز متوقف عبارت از کرام مخلص دیگرے است، وطائفہ میفرماید کہ

عزیز متوقف عبارت از حضرت خواجہ است۔ زیراکہ حضرتِ او چوں بحضرت امام مکتوبے مینوشت خود را فقیر متوقف می نوشت۔ بنا بر آن حضرت امام موافقت مکتوب شان را کردہ، در جواب شان عزیز متوقف مینوشت ودلیل اینکہ عزیز متوقف عبارت از حضرت خواجہ می باشد آنست کہ حضرت امام در آخر این مکتوب می نویسد، امید است کہ در وقت مطالعہ این کلمات نا مربوط دخول تام در آن مقام میسر شود و معلوم است کہ مکتوب حضرت امام را حضرت خواجہ مطالعہ میفرماید اگر عزیز متوقف شخص دیگرے باشد مطالعہ حضرت خواجہ با وچہ فائدہ می رساند و نیز در اخیر مکتوب ہٰذا ہم اشارہ بوجود حضرت خواجہ معلوم میشود۔ وحضرت شاہ فضل اللہ مجددی در عمدۃ المقامات میفرماید از مکتوبہائے حضرت خواجہ کہ بحضرت امام نوشتہ اند، استفادہ حضرت خواجہ از حضرت امام معلوم میشود و نیز از مکتوب شانزدہم معلوم میشود کہ حضرت خواجہ از حضرت امام استفادہ میکردند، و آنچہ حضرت امام از قبر مبارک حضرت خواجہ استفادہ کردہ اند، منافی این تحقیق نیست۔ زیرکہ عروجات آن موطن کہ برزخ آخرت است بلکہ عین آخرت است بسیار سریع وفوق العادۃ می باشد بلکہ موطن آخرت قرب وقت شرف دیدار او تعالیٰ است۔

وآنچہ حضرت خواجہ در مدح حضرت امام نوشتہ اند کہ شیخ احمد آفتابے است کہ مثلِ ما ہزاران ستارہ در تور او مستور اند شاہد این مدعا است، وآنچہ میفرماید عزیز متوقف از فوق فرود آمدہ است در مقام جذبہ الخ یعنی برائے عزیز متوقف جذبہ خواجہ احرار رسیدہ است وتوجہ فقیر نیز ممد آن جذبہ است وبمثلِ روح است در جسد الخ

سوال: حضرت خواجہ منتہی بودہ واز جذبہ وسلوک فارغ گردیدہ نزول فرمودہ بودند مشغول دعوت وارشاد بودند، درین وقت بجذبہ وتوجہ حضرت امام چہ حاجت داشتند؟

جواب: جذبۂ خواجہ احرار غیر جذبہ نقشبندیہ وغیر جذبہ نہایت است بلکہ جذبہ ایست کہ حضرت خواجہ احرار از اجداد مادری خود یعنی شیخ عمر باغستانی کہ فاروقی بودند یافتہ بودند وآن جذبہ ایست کہ سالک را بذات بلاکیف او تعالیٰ میرساند، وآنچہ میفرماید کہ عروج تو وفانی الخ مراد توجہ

حضرت امام است کہ تا بوقت نوشتن مکتوب باقی بودہ عجائب کاروبار است حق تعالیٰ دوستانِ خود را عجب قدرت دادہ است از سرہند بدہلی توجہ میکند و اسرار آن توجہ را تفصیل میدہند، برائے ما بیچارہ گان تصدیق این معارف ہم نعمتِ عظمیٰ است۔ بیت

گر ندارم از شکر جز نام بہر
ازاں بہتر کہ اندر کام زہر

ودرین وقتیکہ حصولِ جذبہ خواجہ احرار بوقوع پیوستہ بود، بعضے طالبان در واقعہ دیدہ بودند کہ حضرت خواجہ، حضرت خواجہ احرار را خوردہ است یعنی کمالات حضرت خواجہ احرار را حاصل نمودہ است، وآنچہ میفرمایند این جذبہ بمقام افادہ مناسبت ندارد۔ جذبہ دو قسم است، یک نوع آن منافی سلوک است و نوع دیگر آن موافق سلوک، درین جذبہ چون رو بفوق است صاحبِ آن روے بعالم کردہ نمیتواند و ہمچناں درین جذبہ احراری کہ وقت اضمحلال واستہلاک سالک است سلوک کردہ نمی شود اما صاحبِ معاملہ تاہنوز علم کامل بشانِ آن مقام ندارد۔

مکتوب شانزدہم

حضرۃ امام میفرمایند، درکشف ہر یک از مقدمہ مذکورہ مسودہ کردہ شد و بعضی متممات و تکملات آں علوم مسطورہ نیز محظور شدہ بود الخ

تبصرہ: حضرت امام بنویسد، درکشف بعضے مقامات کہ حضرت خواجہ امر کردہ بودند توجہ کردہ شد، وحل آن مقامات مکشوف گردیدہ است و درثانی بحضور شما فرستادہ خواہد شد۔ وآنچہ میفرمایند ازان روز یکہ از ملازمت برآمدہ ام بواسطہ میل بفوق بمقام ارشاد چنداں مناسبت ندارم الخ

تبصرہ: حضرت خواجہ بحضرت امام اجازہ ارشاد دادہ بودند چون استعداد حضرت امام بلند بود و بر طبیعت مبارک شان میل عروج غالب بود، وبارشاد مردم چندان التفات نمیکرد، ازین سبب میفرمایند کہ مردم در صحبت ہمچو بر و شیر در نظر می درآمدند الخ بلے! در وقتِ عروج بمدارج قرب التفات بماسوی نمیکنند۔ وآنچہ میفرمایند گلی بر دندزین دلیز نیست، بدان درگاہ والا دست بر دست الخ

یعنی اشارہ است بتوسط روحانیت مشائخ گذشتہ، یعنی مشائخ گذشتہ امدادہا فرمودند واز جمیع مقامات اصل در رنگ مقامات ظل گذرانیدند واصل عبارت از صفات اوتعالی وظل عبارت از ظلال صفات اوتعالی می باشد وآنچہ میفرماید قبل من قبل بلا علة الخ، یعنی توجہ مشائخ کرام گذشتہ نیز از عنایاتِ اوتعالی است کہ برائے محبوبان بہانہ می سازند۔ ع

گر نیاید بخوشی موے کشاں کش آرند

وآنچہ میفرماید چندان وجوہ ولایت وکمالات آنرا وانمودند کہ چہ در تحریر آوردہ شود الخ یعنی حق تعالیٰ بعنایت بے غایت خویش ولایتِ صغری کہ ولایت اولیائے کرام است، وولایتِ کبری انبیائے عظام است وولایتِ علیا کہ ولایت ملاء اعلیٰ است ومقامِ شہادت ومقامِ صدیقیت را عنایت فرمودند وبا اینکہ ولایاتِ انبیائے اولوالعزم را علیحدہ علیحدہ نشان دادہ وعنایت فرمود وارشاد کردند کہ حقیقتِ محمدی وولایت ابراہیمی وولایت موسوی وولایت عیسوی چہ چیز ہستند، وولایت حضرت آدمؑ وحضرت نوحؑ کدام چیز بودہ، وفرق کمالات آن ولایات را عنایت فرمودند ونشان دادند کہ ولایت ہر کدام این بزرگان بکدام لطیفہ وبکدام اسم اوتعالیٰ تعلق دارند، وبا اینکہ فرق کمالاتِ نبوت وکمالاتِ رسالت وکمالات اولوالعزمی را نشان دادہ عنایت فرمودند وتفصیل مشارب مبارک حضرات انبیائے عظام در سابق ذکر گردیدہ است، وآنچہ میفرماید این وجوہ مخصوص مرادان است ومعلوم نیست کہ مریدان را در عمر حضرت نوحؑ میسر شود الخ یعنی این عروجات مخصوص محبوبان ومرادان است محبین ومریدین بآن مقامات رسیدہ نمیتوانند ومیفرماید عروج افراد تا بدایت مقام اصل است الخ یعنی حصہ قطب فرد بہ نسبت قطب ارشاد در مقام اصل زیادہ تر است۔ وآنچہ میفرماید وجہ توقف در مراتب تکمیل وارشاد اینست کہ تا ہنوز بعضے متممات ومکملات آن مقام حاصل نشدہ چون استعداد حضرت امام بلند بودہ وکمالات عالیہ یعنی کمالاتِ نبوت وکمالاتِ رسالت وکمالات اولوالعزمی تا حال طے نہ گردیدہ، بنا برآن بارشاد وتکمیل دیگران چندان التفاتے نیست۔

سوال: کمالاتِ نبوت ورسالت واولوالعزمی در حق ولی چہ معنی دارد؟

جواب: کمالات نبوت و رسالت تبعیت انبیائے عظام باولیائے کرام حاصل میشود بلکہ نتیجہ متابعت ایشان است، اما منصب نبوت و رسالت امر بزرگ است حصولِ آن در حقِ اولیا امکان وقوعی ندارد، امکانِ وقوعی دیگر است و امکانِ عقلی دیگر، و آنچہ میفرماید، مردم در متخیلات خود چیزہا می پرند الخ یعنی اشخاصیکہ بحضورِ شما رسانیدہ اند کہ شیخ احمد اطاعتِ امر شما را انکار کردہ ارشاد نمیکند، سبب آن مشغولیت فقیر است بعروجات و چیز دیگرے نیست چنانچہ آنہا فہم نمودہ اند۔ بیت

در نیابد حال پختہ ہیچ خام پس سخن کوتاہ باید والسلام

و آنچہ میفرماید، عدم نورانیت بواسطہ ظہور نور ظلمت غیب است الخ، یعنی آنچہ بحضور شما عرض شدہ بود کہ در آن مقام عدم نورانیت است سبب آن ظہور نور و ظلمت غیب بودہ، زیرا کہ ظلمت مناسب غیب است۔ و آنچہ میفرماید، و فرق درین موطن عبارت از جدا شدن نفس است از روح و روح از نفس الخ و بعد ازان کہ نفس در نور روح داخل بود و آن عبارت از مقام جمع بود۔ در سابق معلوم شدہ است کہ روح قبل از دخول در بدن فوق عرش بود و بعد داخل بدن گردیدہ و در نفس فانی شد بحدیکہ از خود تعبیر بنفس امارہ کرد تا آنکہ اللہ تعالیٰ او را العروجات مشرف ساخت و نفس را با خود عروج داد، چون در آن وقت نفس در انوارِ روح مستور است و معلوم نمی گردد، بنا بر آن آنرا مقام جمع می نامند و در مقام حق الیقین کہ نفس بعد از اطمینان از انوار روح خارج گردیدہ و برائے دعوت و ارشاد خلق نزول میفرماید و روح برائے طے کردن کمالات عالیہ در عروج میماند این مقام را فرق بعد الجمع می نامند یعنی مقام جمع مقام اتحاد روح و نفس است و مقام فرق مقام جدا شدن روح و نفس است۔ اما وجود یہ گفتہ اند کہ مقام جمع عبارت از جمع واجب و ممکن است یعنی یک دیدن واجب و ممکن و فرق عبارت از جدا دیدن ممکن است از واجب، زیرا کہ واجب با ممکن جمع نمیشود و نہ یک جا دیدہ می شود و یک دیدن آن از سکر است و علوم سکریہ حقیقت ندارند۔

مکتوب ہفدہم

حضرت امام میفرماید، عزیزیکہ چندگاہ متوقف بودند روز تحریر چنان ظاہر شد کہ ازاں مقام عروج نمودہ و پایان فرود آمدہ اند، اگر صاحب معاملہ بعد از انکشاف حال خود چیزے نویسد بصواب نزدیک تراست۔ ونیز میفرماید، حدوث این قضیۂ نزول پر نور بودہ وحقیر را بواسطۂ تناول جلاب ضعفے طاری شدہ بود، بانجام کار این نزول نپرداختم انشاء اللہ تعالیٰ ظاہر شدہ خواہد شد الخ ازین فرمودہ شان دو چیز معلوم می شود، اول اینکہ از سیاق وسیاق مکتوب حضرت امام معلوم میشود کہ عزیز متوقف شیخ المشائخ است، دوم اینکہ در نزول ہم توجہ مرشد درکار است چنانچہ در عروج ضرورت دارد۔

مکتوب ہژدہم

حضرۃ امام مینویسد، عرضداشت کمترین بندگان پر تقصیر آنکہ تا زمانے کہ از قسم احوال و موارید رو میداد بعرض آں گستاخی می نمود، چون حق سبحانہ وتعالیٰ ببرکت توجہات عالیہ از رقیت احوال محررساخت واز تلوین بتمکین مشرف فرمود حاصل کار خبر حیرت و پریشانی بدست نیامد لاجرم در درعرضداشت توقف واقع شد۔

تبصرہ: بفکر ناقص این کمینہ مکتوب ہژدہم قبل از مکتوب شانزدہم وہفدہم تحریر شدہ باشد چنانچہ بندہ مکتوب چہاردہم را مکتوب دوم میداند، زیرا کہ حضرت امام در مکتوب چہاردہم می نویسد، چنانچہ در مکتوب سابق عرض شدہ بود وآن مضمون چوں در مکتوب اول است وحضرت امام آن را مکتوب سابق میداند بنا در از عبارت حضرت امام آنست کہ مکتوب چہاردہم را متصل وبعد از مکتوب اول تحریر فرمودہ اند، پس شاید کہ حضرت مولانا یار محمد جدید کہ جامع دفتر اول مکتوبات قدس آیات است۔ بترتیب صدور مکاتیب ملتفت نشدہ باشند۔ دوم اینکہ حضرت امام مینوسد کہ بعد از تمکین در عرضداشت ہا توقف واقع شد یعنی تا وقتیکہ مقام تلوین بود واحوال متفاوتہ مشاہدہ میشد بعرض آن

گستاخی بیشتر حال کہ بتمکین مشرف ساختہ اند واردات وحالات مختلفہ وجود ندارد چہ چیز را عرض نمایم الخ

تن کرہ : تلوین در اصطلاح صوفیہ کرام عبارت از واردات وتجلیات مختلف است کہ قبل از وصول لطیفہ بمبداء فیض خود رو میدہد وتمکین عبارت از وصول لطیفہ است بمبداء فیض خود و در آنجا تمکین است وحالات مختلفہ وجود ندارد، ازان سبب تمکین را مقام وتلوین را حال میدانند۔ پوشیدہ نماند کہ تمکین بدو قسم است اول تلوین وتمکین لطیفہ، دوم تلوین وتمکین عارف۔ تلوین لطیفہ آنست کہ لطیفہ مورد حالات مختلفہ بودہ وبمبداء فیض خود نرسیدہ باشد وتمکین لطیفہ عبارت از وصول لطیفہ است بمبداء فیض وشہود دائمی آن مبداء، وتلوین عارف آنست کہ بعضے لطائف او واصل شدہ باشد وبعض دیگران لطائف تا ہنوز نرسیدہ باشد، این عارف صاحب تلوین است وتمکین عارف عبارت از وصول تمام لطائف اوست بمبادی فیوض خود واین مقام عزیز الوجود است باکابر اکابر اولیاء میسر خواہد شد، چنانچہ حضرت امام در بعض مکاتیب خود میفرماید، حاصل کار جز حیرت وپریشانی بدست نیامد الخ یعنی در انتہاے مقامات چون سالک از ادراک مرتبۂ ذات مقدس او تعالیٰ عاجز است ونیز بے مناسبتی عالم امکان را بمقابل عالم وجوب می بیند، پریشانی وحیرت براے شان دست میدہد، حیرت بسبب عدم ادراک وپریشانی از بسیارے بُعد این دو حقیقت یعنی حقیقت واجب وممکن، این حیرت وپریشانی در وقت مشاہدہ عظمت وجلال وکبریائی عالم وجوب دست خواہد داد۔ وآنچہ میفرماید دل را برودت بہ نہجی مستولی شدہ است کہ ہیچ امر سرگرمی ندارد ودر رنگ بیکاران بکاری نمیتوانم پرداخت الخ یعنی بعد از اتمام کار وقت بیکاری است زیرا کاری نماندہ است وآنچہ میفرماید درحالیکہ بحق الیقین مشرف ساختہ اند حرا زدیاد جہل وحیرت نیست یعنی باآنکہ عارف بکمالِ علم ومعرفت متحلی است لیکن بازہم در ادراک مرتبۂ مقدسہ ذات او تعالیٰ عاجز وحیران است۔

ع عجب اینست کہ من واصل وسرگردانم

حضرت سعدی میفرماید بیت

اے برتر از خیال وقیاس وگمان ووہم ... وزہرچہ گفتہ اند شنیدیم وخواندہ ایم

چوں مرتبۂ ذات او تعالیٰ از ادراک خیال بلند تر است، از آں سبب میفرمایدکہ بیت

دفتر تمام گشت و بہ پایاں رسید عمر ما ہمچناں در اول وصفِ تو ماندہ ایم

حضرت مولانائے روم در مرض موت خود منع عافاک اللہ فرمودند یعنی مرا مگوئید کہ خدا ترا عافیت دہد زیراکہ در دنیا اسیر قید خیالم، و از ادراک و وصال آن مرتبۂ مقدسہ عاجزم و بعد از موت امیدوار وصالم، از آں سبب میفرمایدکہ بیت

کے شوم عریان زتن و از خیال تا خرامم در نہایت الوصال

تذکرہ: عرفائے کرام بردو نوع اند نوعیت کہ در حیات از مرتبۂ خیال نمیگذرند و نوع دیگر در حیات این جہان از مرتبۂ خیال میگذرند و آنچہ در ادراک خیال نمی گنجد در ادراک شان میگنجد چنانچہ حضرت امام در دفتر ثالث مکتوبات قدسی آیات تصریح فرمودہ کہ در وقتیکہ عارف بمقام بیچونی برسد و بیچون گردد، میتواند کہ بیچونِ حقیقی را ادراک نماید۔

سوال: سالک چہ طور بیچون خواہد شد؟

جواب: بیچونِ حقیقی دیگر است و بیچونِ فی الجملہ دیگر، و از بیچون تا بہ بیچون فرق بسیار است و نیز حضرت امام میفرماید: تفکر ذات او تعالیٰ کہ در حدیث شریف منع آن وارد گردیدہ تفکر چونی و چندی است و تفکر بیچونی ممنوع نیست زیراکہ عارف کہ بیچون فی الجملہ است ادراک بیچون حقیقی میتواند کرد۔

تذکرۂ ثانی: ظلال صفات او تعالیٰ در خیال می گنجد

تبصرہ: در خیال آن چیز می گنجد کہ در دنیا نمونہ داشتہ باشد، نمونہ صفات او تعالیٰ درین جہان موجود است چہ علم و قدرت بندہ نمونۂ علم و قدرت او تعالیٰ است، تنہا ذات او تعالیٰ است کہ در دنیا نمونہ و مثل او موجود نیست لَیْسَ کَمِثْلِہٖ شَیْءٌ پس ذات او تعالیٰ در ادراک خیال نمی گنجد اما عرفائے کرام دو نوع میباشد بعضی شان در دنیا از مرتبۂ خیال میگذرند و ادراک شان مربوط بہ خیال نمی باشد و آنہا بہ ادراک بلاکیف مشرف شدہ میتوانند و بعضے بزرگان آنانندکہ در حیات دنیا از مرتبۂ

خیال بالاتر ترقی نمیکنند و ادراک مرتبۂ مقدسۂ او تعالیٰ در حق آنہا وجود ندارد و علمائے معقول کہ لا یتصور ولا یدرک گفتہ اند آنہا نیز مربوط خیال اند ورنہ ادراک بلا کیف ذات بے کیف او تعالیٰ برائے بندگان اولیائے کرام ہست و آنچہ میفرماید فوق مقام ولایت مقام شہادت است و فوق مقام شہادت مقام صدیقیت است الخ یعنی در مقام ولایت معاریف سکریہ چنانچہ وحدت الوجود شہود وحدت در کثرت وغیرہ رومی دہر و در مقام شہادت معاریف سکریہ کمتر است اگرچہ مقام شہادت از معاریف سکریہ بالکل خالی ہم نیست اما در مقام صدیقیت سکر وجود ندارد، معاریف صدیق مثل معارف پیغمبر است و فرق در بین این دو معارف آنست کہ معارفِ پیغمبر قطعی است و معارفِ صدیق ظنی۔ و آنچہ میفرماید کہ فوق مقامِ صدیقیت مقامِ نبوت است الخ یعنی در بین مقامِ نبوت و صدیقیت دیگر مقامے نیست و آنچہ بعضے اکابر فرمودہ اند کہ درمیان صدیقیت و نبوت مقام قربت واسطہ است این فرمودہ اولیائے کرام محل تامل است یعنی قربت در بین نبوت و صدیقیت واسطہ نیست و قربت مقام علیحدہ ہم نیست بلکہ جزاخیر صدیقیت است زیرا مقام آنست کہ عروج و نزول داشتہ باشد و قربت عروج و نزول ندارد۔ و آنچہ میفرماید زیادتی وجود حق تعالیٰ بر ذات او تعالیٰ دربین مقام ظاہر می شود الخ، این کشف حضرت امام مطابق عقیدہ اہل سنت و جماعت است۔ زیرا کہ بنزد آنہا وجود زائد است، و آنچہ میفرماید ہمان علوم اجمالی را تفصیلی ساختہ و از نظر بیداہت آوردہ اند الخ یعنی فرمودہ علماء شریعت اجمال است و کشفِ فقیر تفصیل آنست، علماء میفرمایند کہ ثواب، و عذاب قبر حق است و صاحب کشف تفصیل آنرا می بیند، پس معارف مقامِ صدیقیت تصدیق و تفصیل معارف شرعیہ میباشد۔ و آنچہ میفرماید بر سر مسئلہ قضاء و قدر نیز اطلاع دادند الخ یعنی سر قضاء و قدر برائے فقیر کشفی گردیدہ و معلوم شدہ است کہ قضاء و قدر سبب ایجاب واجب تعالیٰ و سبب مجبوریت بندگان نیست تفصیل مقام این است کہ بعضے ہا گمان می برند کہ قضاء و قدر بندہ را مجبور خواہد ساخت زیرا کہ در قضاء و قدر تثبیت شدہ است کہ فلان شخص در فلان وقت نماز میخواند و یا در فلان وقت دزدی میکند۔ چون نوشتہ قضاء و قدر لا محالہ بوقوع می رسد پس باید کہ آن شخص در ادائے نماز صاحب ثواب و در دزدی مستحق عذاب نگردد، بنابر آن حضرت امام میفرماید کہ سر قضاء و قدر مکشوف گردیدہ

کہ قضا و قدر موجب مجبوریت بندگان نیست الخ یعنی در قضا و قدر چنان تثبیت شدہ است کہ فلان شخص در فلان وقت باختیار خود نماز خواہد خواند و یا در فلان وقت باختیار خود دزدی خواہد کرد، خلاصہ اینکہ در علم خداوندی دیدن نماز آن شخص و یا دیدن دزدی آن شخص قبل از تحریر قضا و قدر است حق تعالیٰ بعلم ازلی خود نماز اختیاری آن شخص را و یا دزدی اختیاری آن شخص را دیدہ و بعد ازان در قضا و قدر تثبیت کردہ است پس قضا و قدر مثل بیان تاریخ گذشتگان است چنانچہ در تواریخ مسطور است کہ سلطان محمود غزنوی چنان و چنین کرد و صلاح الدین ایوبی جہاد صلیبی[1] چنان کرد چنانچہ این نوشتہ تواریخ آن دو بزرگ را بجہاد و غیرہ مجبور ساختہ نمی تواند قضا و قدر نیز کسے را مجبور نمی گرداند۔

مثال دیگر شخصے کہ کشف داشتہ باشد و افعال آئندہ یک شخص را در کشف بہ بیند و کشف خود را در قید تحریر بیاورد کہ فلاں شخص دو سال بعد در فلاں وقت نماز خواہد خواند این کشف اگرچہ از ادائے نماز آن شخص پیشتر است، اما آن شخص را بخواندن نماز مجبور نمیگرداند و آنچہ در سابق فرمودند کہ حضرت خواجہ بزرگ فرمودہ اند مقصود سلوک آنست کہ معرفت اجمالی تفصیلی شود و استدلالی کشفی گردد یعنی مصداقات تمام مسائل شرعیہ کشف و مصداق تمام اوامر شرعیہ مشاہدہ شود۔

سوال: بعضے عرفا کشف دارند و بعضے کشف ندارند چہ لازم نیست کہ ہر کسی کہ بمقام قرب مشرف شود کشف داشتہ باشد بلکہ قرب بعضے اشخاص بے کشف بہ نسبت صاحبان کشف زیادہ تر میباشد۔

جواب: این فرمودہ خواجہ بزرگ در حق صاحبان کشف است و نیز عارف بے کشف نہ چنان است کہ از علمائے ظواہر فرق ندارد بلکہ مصداق مسائل شرعیہ برائے او بدیہی و وجدانی گردید مگر از تعبیر آں عاجز است این مبحث را بہ مثالی واضح گردانیم: دو نفر خواب می بینند یک نفر شان آن دید خود را فراموش کردہ و بہ تعبیر آن ہیچ قادر نیست و شخص دیگر خواب خود را تفصیل میدہد این ہر دو شخص در دیدن خواب فرقے ندارند و فرق صرف در تعبیر است، و یا اینکہ دو شخص را آتش و یا آفتاب گرم ساختہ است ہر دوے شان حرارت را حس میکنند مگر آن یکے از آنہا میداند کہ این حرارت از آفتاب است کہ مارا گرم ساختہ است و دیگر ازین تعبیر عاجز است این ہر دو شخص در ذوق حرارت فرق ندارند و صرف در تعبیر فرق دارند و آنچہ

متصل آن فرموده اند که عجب است که بعضے اہل اللہ بہ حصول مقامِ صدیقیت قائل اند و مکشوفات شان موافق مقامِ صدیقیت نیست این موضوع را حضرت امام در مکتوب دیگر تحلیل میفرماید که ہر مقام را ظلی است و اصلی، کسانیکہ بہ ظلِ آن مقام میرسند گمان می کنند که باصل آن مقام رسیده اند بنا بر ان علوم شان مناسب آن مقام نمی باشد و فرق درمیان ظل و اصل بسیار دقیق است، زیرا که تا بہ اصل نرسد بہ ظلیت ظلل نمی فہمد و آنرا اصل می انگارد۔ و آنچہ میفرمایند کہ اسرار قضا و قدر از ظاہر شریعت ہیچ مخالفت ندارد الخ۔ عجب است کہ شارع مقدس این اسرار را چرا پوشیده داشته اند۔

جواب: این اشکال را حضرت امام بہ این عبارت داده اند۔ لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ و آنچہ میفرمایند کہ علوم و معارف در رنگ ابر نیسان میریزند و قوتِ مدرکه از تحمل آن عاجز است بلکه قوۃ مدرکہ صرف تعبیر است لَا يَحْمِلُ عَطَايَا الْمَلِكِ إِلَّا مَطَايَاهُ برداشته نمی تواند بخشش ہای پادشاہ را مگر شتران وے، شتران پادشاہ درین جا وجود موہوبی است و آنچہ میفرمایند بعضے علوم را بہ عرض میرساند حق تعالٰی فرموده: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

تبصره: حضرت امام تشریح این آیہ کریمہ را مطابق مکشوف خود تعبیر و نیز مکشوف توحید وجودیہ را درین موضوع بیان میفرمایند یعنی بیان میکنند کہ وجودیہ این آیہ کریمہ را بیان تنزیہ و تشبیہ میدانند زیرا کہ مسلک آنہا است کہ حق تعالٰی را جامع تنزیہ و تشبیہ میدانند و میگویند کہ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ بیان مرتبہ تنزیہ است وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ بیان مرتبہ تشبیہ چہ نزد آنہا مراتب وجوب شش مرتبہ است، اول مرتبہ تنزیہ و ذاتِ بحت او تعالٰی کہ آنرا مرتبہ لاتعین و احدیت مجرده می نامند، دوم مرتبہ علمِ اجمالی، سوم مرتبہ علم تفصیلی، مرتبہ دوم را وحدت و مرتبہ سوم واحدیت می نامند، مرتبہ چہارم عالمِ ارواح، مرتبہ پنجم عالمِ مثال، مرتبہ ششم عالمِ اجساد۔ غیر از مرتبہ لاتعین و مراتب پنجگانہ دیگر را تنزلاتِ خمسہ و نیز حضرات خمسہ می نامند و ہمہ را مراتب وجوب می انگارند۔ حضرات مولانا عبدالرحمن جامی چون از اہلِ توحید است و ہمہ مراتب را وجوب می دانند احکام ہر مرتبہ را جداگانہ می دانند۔ بنا بر آن میفرمایند ع

گر فرقِ مراتب نکنی زندیقی

یعنی این ہمہ مراتب وجوب است مگر احکام ہر مرتبہ جدا است، مناسب مرتبہ لاتعین احکام و لوازم جداگانہ است و مرتبۂ تعین اول خواص جداگانہ و مرتبۂ تعین ثانی احکام علیحدہ دارد و علیٰ ہٰذا القیاس پس صوفیہ وجودیہ وھو السمیع البصیر را مرتبۂ تشبیہ عالم وجوب میدانند و میگویند کہ این سمع و بصر ما ہمان سمع و بصر او تعالیٰ است کہ درین جا ظہور کردہ است چنانچہ آب باران در ناوہ دان ظاہر میشود، آب از ناوہ دان نیست صرف در ناوہ ظاہر شدہ است، ہمچنان سمع و بصر ما سمع و بصر او تعالیٰ است و در ممکنات ظہور نمودہ' این بود شہود وجودیہ۔ حضرت امام این را تردید و میفرمایند کہ این علوم مناسب مقام ولایت است و علوم مقام شہادت را کہ مکشوف حضرت امام است و موافق شریعت غرا است شرح میدہد کہ قضیہ وھو السمیع البصیر متمم و مکمل تنزیہ است و او سبحانہ کہ بیچون و بے چگون است از مرتبۂ تشبیہ منزہ و مبرا است، تفصیل مقام قرار ذیل است یعنی وھو السمیع البصیر آنست کہ خاص حق تعالیٰ سمیع و بصیر است و بندہ سمیع و بصیر شدہ نمیتواند زیرا سمیع و بصیر ذاتی است کہ سمع و بصر او سبب سماع و رویت شدہ نتواند سمع و بصر ما در سماع و رویت کافی نیست بلکہ حق تعالیٰ از روے عادتی کہ دارد سمع و بصر ما را در سماع و ابصار مسموعات و مبصرات تاثیری میدہد کہ سبب سماع و ابصار شدہ بتواند و اگر آن تاثیر را نہ بخشد سمع و بصر ما سماع و ابصار ندارد و این علم مناسب مقام شہادت است، زیرا مقام شہادت بنا براں گوید کہ عارف صفات ممکنات را مردہ و میت و شبیہ میداند یعنی خود این صفات جماد محض اند، اگر حق تعالیٰ ایشان را تاثیر ندہد خود شان جماد محض اند و در سماع و رویت ہیچ تاثیر ندارند و صوفیہ وجودیہ کہ حصر و اختصاص وھو السمیع البصیر را دلیل آن ساختہ اند کہ این سمع و بصر ما عین سمع و بصر او تعالیٰ است حقیقت ندارد و از سکر است و آنکہ میفرمایند لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَاتِ رَبِّي یعنی صفات حق تعالیٰ بسیار و از حصر بیرون است بنا بر آن صفت سمع و بصر را یک اندازہ تشریح و تمامی صفات را تشریح نکردند۔

❊

مکتوب نوزدہم

از مکتوب شریف در سفارش بعضے حاجتمندان تحریر شدہ است و عرض میکند وظیفہ کہ حضرت شیخ فرید بخاری برائے صوفیانِ دہلی و سرہند مقرر فرمودہ اند، شنیدہ شد کہ آنرا بہ حضور شما فرستادہ است اگر آن سخن صدق داشتہ باشد وظیفہ این دو نفر را بآدم شان کہ بحضور شما رسیدہ است خواہند داد۔

مکتوب بستم

حضرت امام بحضور حضرت شیخ المشائخ معروض میدارد کہ چند مراتبہ در بارہ وظائف این چند نفر بحضور شما تکلیف دادہ شدہ است اگر مبلغ وظیفہ آنہارا بدہلی آوردہ باشند مولانا علی را حکم خواہند فرمود کہ تسلی آنہا را نماید و اگر نیاوردہ باشند مشار الیہم حیات و در ینجا ہستند التماس تصحیح اسناد حیاتی خود می نماید، چوں حاجت روائی اربابِ حوائج و رفع تکلیف آنہا سبب اجرِ عظیم است بنا بر آن حضرت خواجہ و حضرت امام بمساکین و غربا معاونت سفارشی میکند۔

در حدیث شریف است کسی کہ از کسی یک تکلیف دنیوی رفع کند حق تعالی تکالیف آخرت را از و رفع میکند و نیز در حدیث شریف است کسی کہ برائے حاجت روائی کسی سفر کند حق تعالی بین او و بین دوزخ خندقے خلق میکند کہ پنجصد سالہ راہ باشد یعنی پنجصد سالہ راہ از دوزخ دور می شود و اگر اجلِ او رسیدہ بود و دوران سفر فوت کرد شہید است بلی خیر الناس من ینفع الناس۔

مکتوب بست و یکم

حضرت امام میفرماید اَعْلَمُوْا اِخْوَانِی الخ یعنی موت قبل الموت کہ اہل اللہ آنرا فنا می نامند تا وقتیکہ متحقق نشود وصول بجناب قدس نمی شود بلکہ نجات از عبادتِ معبوداتِ باطلہ آفاقی و معبوداتِ انفسی نمی شود، پس حقیقتِ اسلام و کمال ایمان بدون پناہ حاصل نمی شود تا وقتیکہ فنا،

دست ندہد و نسیان عالم نشود از عبادت خدایانِ آفاقی و انفسی نجات متعذر است خدایانِ آفاقی چون لات و عزیٰ وغیرہ، و خدایانِ ہوائی و انفسی خواہشاتِ نفس است پس تا وقتیکہ فنا، دست ندہد از عبادت این معبوداتِ باطلہ نجات حاصل نمی شود و حقیقتِ اسلام و کمالِ ایمان دست نمی دہد زیرا کہ حقیقتِ ایمان بعد از تزکیۂ نفس است تا وقتیکہ قلب تصفیہ و نفس تزکیہ نشود اگر اسلام است صورت اسلام است و اگر ایمان است صورتِ ایمان و اگر نماز است صورتِ نماز و اگر روزہ است صورت روزہ است۔

سوال: فرق صورتِ ایمان و حقیقتِ ایمان چیست و صورت نماز حقیقتِ نماز چہ خواہد بود؟

جواب: صورتِ ایمان تصدیق احکام شرعیہ است و حقیقتِ ایمان شہود مصداق احکامِ شرعیا است و صورت نماز آنست کہ با مزاحمت نفس و بدون رغبت آن ادا می شود و حقیقتِ نماز آنست کہ نفس دران رغبت پیدا کند، زیرا در صورتِ نماز اگرچہ قلب مصدق خوبی نماز است اما نفس منکر آنست و از نماز کراہیت دارد۔ نمی بینی کہ مومن و منافق ہر دو نماز میخوانند لیکن منافق چون انکار باطن دارد نمازِ او صورتِ نماز است و مومن چون اذعان باطن دارد نماز او حقیقتِ نماز است و چون بدون فنا کمال ایمان والسلام۔ حاصل نمی گردد دخول در زمرہ بندگان و وصول بدرجہ او تا دکجا میسر خواہد شد حضرت امام میفرماید با آنکہ فنا قدم اول ولایت است پس آخر ولایت از اول قیاس باید کرد و چون قدم اول ولایتِ فنا است اخیر او چہ خواہد بود یعنی آخر آن وصول بہ حق تعالیٰ و حصول رضائے او تعالیٰ است، بزرگان فرمودہ اند کہ فنا بمنزلہ وضو و طہارت است و قرب او تعالیٰ بمنزلہ نماز است یعنی قربِ او تعالیٰ بدون فنا صورت نمی بندد حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

ہیچ کس را تا نگردد او فنا　　　نیست رہ در بارگاہِ کبریاء

حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

بزرگے فرمودہ،

نواز سرائے طبیعت نمیروی بیرون　　　کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

یک قدم بر نفسِ خود نہ دان گرد کوئے دوست　　　زین نکوتر رہ روان را چابکی رفتار نیست

حضرت امام میغر باید ، اذ علی قدم کل نبی ولایۃ خاصۃ بہ -

تبصرہ: ولایت دو قسم است ولایت عامہ و ولایتِ خاصہ ۔ ولایتِ عامہ برائے ہر مسلمان حاصل است چنانچہ اللہ تعالیٰ میفرمایند اَللّٰہُ وَلِیُّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا و ولایت خاصہ کہ عبارت از عروج و نزول و فنا و بقا می باشد بر پنج قسم است بہ اعتبار قدم حضرات انبیاے اولو العزم و بلند ترین این ولایت خاصہ ولایتے است کہ بر قدم سرور انبیاء بودہ باشد چہ ہر کدام از حضرات انبیاے اولو العزم ولایت جداگانہ دارند و ہر کدام شان از یک لطیفۂ معین بکمال خود میرسند چنانچہ حضرت آدم علیہ السلام از لطیفۂ قلبی و حضرت نوح و حضرت ابراہیم علیہما السلام از لطیفۂ روح و حضرت موسیٰ علیہ السلام از لطیفۂ سر و حضرت عیسیٰ علیہ السلام از لطیفۂ خفی و سردارِ دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم از لطیفۂ اخفیٰ رسیدہ اند و مربی ہر کدام از انبیاے اولو العزم یک صفتے از صفات او تعالیٰ است ۔ چنانچہ مربی حضرت آدم علیہ السلام صفت التکوین است و مربی حضرت نوح و حضرت ابراہیم علیہما السلام صفت العلم است و مربی حضرت موسیٰ علیہ السلام صفت الکلام است و مربی حضرت عیسیٰ علیہ السلام صفت القدرت است و مربی سیدنا خاتم الانبیاء علیہ الصلوٰۃ والسلام شان العلم است کہ از صفات بلند تر است و آنچہ بزرگان گفتہ اند خطوتان وقد وصلت ، یعنی این راہ دو قدم است و باین قدم بمقصد رسیدی یک قدم کلام لفظی و قدم دیگر کلام نفسی است یعنی صفتِ او تعالیٰ پس ہر کدام ازین بزرگان از کلام لفظی بکلام نفسی و صفتی از صفات او تعالیٰ میرسند و چون صفات از ذات او تعالیٰ انفکاک ندارند بنا بر آن بذاتِ او تعالیٰ میرسند ع

تا یار کرا خواہد و میلش بہ کہ باشد

بیت ازپے این عیش و عشرت ساختن صد ہزاران جان بباید باختن

سوال: مربی حضرات انبیاء دیگر از عالم قدس چیست؟ و نیز حضرات اولیاے کرام از عالم قدس مربی دارند یا نہ؟

جواب: حضرات انبیاے دیگر بہ انبیاے اولو العزم درین مشارب شرکت دارند اما

مربی اولیاے کرام ظلال این صفاتِ مقدسہ اند وظلال عبارت از تعلقات صفات است و
نیز شاید کہ ظل عبارت از تمثال صفات باشد و بلند ترین درجۂ ولایت ولایت آنحضرت است
وتجلی ذاتی مخصوص بآن ولایت است و دیگران بطفیل وتبعیت آنحضرت می رسد یعنی براے
انبیاے عظام بطفیل وباولیاے کرام بتبع آنحضرت ﷺ میرسد۔ وآنچہ میفرماید وخرق جمیع الحجب
الوجودیۃ یتحقق فی ھذا المقام یعنی خرق ہفتاد ہزار حجب کہ بعضے ظلمانی وبعضے نورانی اند در
ولایت آنحضرت است ودر دیگر ولایات، اگرچہ حجب ظلمانی از بین می رود۔ اما بعضے حجب
نورانی می ماند یعنی حقیقتِ محمدی کہ مربی آنحضرت است حائل می باشد۔

تذکرہ: حجب ظلمانی عبارت از عالم امکان وکدوراتِ بشریہ است وحجب نورانی
عبارت از صفات وشیونات واعتبارات است وزوالِ حجاب بر دو قسم است، زوالِ علمی وزوالِ
وجودی، در حجب نورانی کہ صفات وشیونات است زوال حجب زوال علمی است نہ وجودی،
زیراکہ صفات اوتعالیٰ از بین نمی رود بلکہ از دید سالک بیرون می شود چنانچہ عارفے میفرماید۔ بیت

حسنی تو چنان کرد مرا زیر وزبر   کز خال وخط زلف توام نیست خبر

مراد او صفات وشیونات است وزوال حجب ظلمانی زوال وجودی است وازالہ کدورات بشریہ
است وحجب نورانی دو قسم است وجودی چنانچہ صفات واعتباری چنانچہ شیونات زیراکہ شیونات
وجود خارجی ندارند ودر ولایت آنحضرت وصل عریان ویافتن حقیقی است، نہ گمانی وکسانی کہ حجب
نورانی در بین دارند وصل شان وصل گمانی است نہ تحقیقی۔ حضرت امام میفرماید کہ براے تابع کامل
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نصیب کامل است ازین مقام عزیز الوجود ازین سبب میفرماید کہ اگر تکمیل
این درجۂ علیا را میخواہید در متابعت آنحضرت ﷺ بکوشید وآنچہ میفرماید کہ این تجلی ذاتی نزد اکثر مشائخ
برقی است ودائمی نیست یعنی زمان اندک حجب اسماء وصفات از علم ودید عارف بیرون می شود
وباز دوبارہ حائل میگردند پس حضور ذاتی براے ایشان اندک وغیبت در حق شان بسیار است ونزد
اکابر مشائخ نقشبندیہ حضور ذاتی دائمی است وحضور زائل وتنزل نزد اینہا اعتبار ندارد پس

کمال این بزرگواران فوق جمیع کمالات ونسبت شان فوق جمیع نسبت ہاست ومراد شان ازنسبت حضور ذاتی دائمی است وعجب ترآنکہ نہایت دربدایت این حضرات مندرج است یعنی جذبہ کہ در طرق دیگر درنہایت است درین طریقہ عالیہ دربدایت دست میدہد واین صدقہ وخیرات خواجۂ بزرگ خواجہ بہاؤالدین بلاگردان است کہ بمنتسبین خود گذاشتہ اند حضرت امام میفرماید کہ اقتدائے مشائخ نقشبندیہ در اندراج نہایت دربدایت بصحابہ کرام آنحضرت است۔ زیرا کہ صحابہ کرام آنحضرت در اول صحبت آنحضرت چیزمی یافتند کہ دیگران درانتہا می یابند چہ درصحبت آنحضرتؐ اندراج النہایت فی البدایت بودہ۔ درین جا دو سوال وارد است اول اینکہ مشائخ طرق دیگر تمام شان اہل سنت و محب اصحاب کرامؓ اند، پس تنہا اقتدائے نقشبندیہ بچہ معنی خواہد بود؟ سوال دوم: آیا صحابی کہ دہ سال حبت کردہ بود با صحابی کہ یکبار صحبت کردہ درکمالات یکسان است؟

جواب سوال اول: درست است کہ تمام اہل سنت متابعین اصحاب کرام اند، اما افادہ واستفادہ طرق دیگر برریاضت است وافادہ واستفادہ درطریقہ علیہ منوط بصحبت است چنانچہ ترقیات صحابہ کرام منوط صحبت آنحضرتؐ بودہ پس این یک مناسبت خاصہ است بصحابۂ کرامؓ۔

جواب سوال دوم: درصحبت آنحضرتؐ اندراج النہایت بود وشخصے کہ بآن صحبت کیمیا اثر میرسید اگرچہ بکمالات نہایت میرسید مگر بصحابی دہ سالہ برابر نمی شد زیرا کہ نہایتِ مراتب متفاوت دارد۔

ع اے برادر بے نہایت درگہے است

حضرت امام میفرماید کہ ولایت نقشبندیان منسوب بصدیق اکبر است الخ یعنی این بزرگان بدو طریق بہ نسبت رسیدہ اند، از راہ حضرت صدیقؓ و از راہ حضرت امیرؓ، وطرقِ دیگر بہ تنہا از راہ حضرت امیرؓ میرسند وحضور وآگاہی حضرت صدیقؓ فوق حضور وآگاہی حضرات صحابہؓ است۔

سوال: مشائخ نقشبندیہ ومشائخ طرق دیگر ہمہ بہ امام جعفر صادقؒ میرسند ونسبت تمام شان نسبت امام جعفر صادقؒ است، پس امتیازِ نقشبندیان از چہ رہگذر خواہد بود؟

جواب: در وجودِ مبارک امام جعفر صادقؒ ہر کدام از آن دو نسبت صدیقی وعلوی

جداگانہ ظہور داشتند کہ اختلاط و امتزاج باہم نداشتند، چنانچہ دریاے جمنا و گنگا در یک دریا خانہ جاری اند مگر ہر کدام شان علیحدہ است و عدم امتزاج دریا ہاے بحرین منصوصی است چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيٰنِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيٰنِ ٥ و آنچہ می فرماید کہ براے بعضے مشائخ اگرچہ این نسبت الخ یعنی دوام تجلی ذاتی رسیدہ است مگر آن ہم اقتباس از ولایت صدیق اکبر است، چنانچہ ابوسعید ابوالخیر کہ بہ سبب رسیدن عباے مبارک صدیق اکبرؓ بہ حضرت شیخ این نسبت رسیدہ است۔ قطعہ ازان خرقۂ مبارک ہم اکنون در شہر ہرات موجود است۔ بیان اصل واقعہ ازیں قرار است کہ حضرت ابوسعید ابوالخیر در وقتِ وفات خود وصیت کردند کہ شخصے خواہد آمد و طلب جبۂ مبارکہ خواہند نمود و دراں وقت حضرت ابوسعید ابوالخیر قرص نانے را در طاق بلندی گذاشت کہ بغیر زینہ دست کسے بآنجا نمی رسد و فرمودند کہ اگر دست شخص طالب جبہ بدون زینہ باین نان برسد و نان ہم دران وقت گرم باشد این جبۂ مبارکہ ازان اوست و باو بدہند وقتے کہ شیخ احمد جام زندہ فیل بسبب الہام و فراست فہمیدند کہ خرقۂ مبارکہ ازان او و براے اوست نزد بازماندگان بدن ابوسعید ابوالخیر تشریف بردند و دست مبارک او بہ نانے کہ بیشتر ذکر شد رسید و نان ہا ہم گرم یافتند، بنابران جبۂ مبارکہ را باو سپردند و بعد چوں ورثا احمد جام زندہ فیل در تقسیم متفق نبودند کہ جبۂ مبارکہ را یک نفر شان بدہند ہماں بود کہ جبۂ مبارکہ را برابر بعدد ورثہ قطعہ نمودہ کہ یک قطعۂ آں در دار النصرت ہرات موجود است۔

در مکتوبات قدسی آیات حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم میفرمایند کہ فنا و بقا کہ براے یک عارف حاصل میشود لباس و جاے نشیمن آن عارف ازاں بہرہ می یابد و نیز انعقاد دیوان الصالحین کہ در غار حرا میشود و در دیگر جا ہا کمتری شود دلیل آن برکات نشیمن فخر عالمیان است و حدیث ابوہریرہؓ کہ میفرمایند کہ آنحضرت جامہ مرا تبرک فرمودہ من آن جامہ را بسینۂ خود چسپانیدم بعد ازاں ہیچ چیز را فراموش نکردم۔

✣

مکتوب بست ودوم

حضرت امام درین مکتوب مبارک تعلق روح ونفس وعروج ونزول این ہردو فنا وبقاے جسدی یعنی نفسی وفنا وبقاے روحی را بیان می فرمایند چنانچہ میفرمایند پاکیست مرزانی را کہ نور و ظلمت ومکانی ولامکانی را جمع ساختہ است الخ یعنی روح را کہ نور ولامکانی است با نفس کہ ظلمت ومکانی است مقترن ساختہ ومیفرمایند پس ظلمت را براے نور محبوب گرداسد ونور بر ظلمت عاشق شد وبسبب کمال محبت باو ممتزج گردید تا کہ جلاے آن نور باین تعلق زیادہ گردد وبسبب مجاورت ظلمت صفائی آن نور کامل وظاہر گردد چنانچہ آئینہ زنگ زدہ را براے ظہور لطافت آن خاک آلود میگردانند تا کہ بسبب ظلمت ترابیہ نورانیت وبہاے آن ظاہر گردد الخ روح چون فوق العرش ودر لامکان بودہ قبل از ابدان مخلوق گردیدہ بود. اگرچہ در آنجا بعالم قدس توجہے داشت اما چون کمال وصل مربوط بمجاہدہ بود ودر آنجا مجاہدہ وجود نداشت ازان سبب حق تعالیٰ او را در ظلمت بدن گذاشتہ وبہ مخالفتِ نفس مامور ساخت تا کہ روح خود را لامکانیت خود فراموش گردانید چنانچہ حضرت امام میفرمایند کہ شہود قدسی خود را فراموش ساخت بلکہ خود را ولامکانیت خود را بسبب استغراق معشوق ظلمانی فراموش ساخت ودر سابق از اصحاب میمنہ بود حال از اصحاب مشئمہ گردید ازینجا است کہ حضرت بوعلی قلندر خطاب بروح کردہ میگوید. بیت

چند باشی از مقامِ خود جدا چند گردی در بدر اے بے حیا

وآنچہ میفرمایند کہ اگر روح در تنگی ہمین استغراق باقی بماند وبفناے اطلاق نرسد واے وہزار واے بروے، زیرا چیزے کہ مقصود از و بود حاصل نشد وجوہر استعداد وضائع گردید وگمراہی بزرگ نصیب او گردید واگر سعادت ازلی وعنایتِ خداوندی باو رسید متوجہ خود گشتہ وگم شدہ خود را بیاد خواہد آورد الخ یعنی بعد ازانکہ روح در بدن مستغرق شد ووطنِ اصلی خود را فراموش کرد حق سبحانہ از کمال کرم خود حضرات انبیاء را فرستاد وبتوسط آن بزرگان او را بخود دعوت کرد ووطن اصلیش را بیاد دادہ

کسیکہ از اہلِ سعادت بود باآں طرف رجوع واز معشوقۂ ظلمانی اعراض کرد چنانچہ روح صالحان و مقربان وکسیکہ سعادتِ ازلی نداشت روحِ او در استغراق معشوقۂ ظلمانی مستغرق ماند چنانچہ روحِ عاصیان وفاجران حضرت امام دربارۂ روح کہ بعالم قدس رجوع میکند میفرمایند بعد ازانکہ در معشوق ظلمانی فانی شدہ بود اگر در معشوق نورانی یعنی مراتب وجوب فانی شود ظلمت (نفس) تابع او گردیدہ در انوار او مندرج میگردد وقتیکہ بسبب این استغراق عالمِ قدس معشوق ظلمانی خود را بالکل فراموش کند در مشاہدہ نورالانوار مستغرق گردیدہ وحضور مطلوب بدون حجاب برائے او نصیب خواہد شد وبقبلۂ جسدی وروحی مشرف خواہد گشت۔

تبصرہ: روح بعد از تعلق ببدن وطن اصلی خود را کہ لامکان است فراموش کردہ بود در معشوق ظلمانی فانی شدہ بود وقتیکہ بعالمِ قدس واپس رجوع میکند نفس را در انوارِ خود مستغرق ساختہ باخود عروج میدہد وبعد از حصول اطمینان او نفس از انوار روح خارج شدہ نزول میکند روح برائے طے کردن کمالاتِ عالیہ در عروج میباشد حضرت امام در مکتوبے میفرمایند ارواحے کہ در بدن استغراق دارند بدو قسم اند الخ، اول روح کہ وطنِ اصلی خود را بالکل فراموش نکردہ وچیزے بیادِ او ماندہ باشد، دوم روحیکہ وطنِ اصلی خود را بالکل فراموش کردہ باشد، طائفہ اول سابقان و طائفہ دوم را ناسیان می نامند، استعداد ناسیان از سابقان بلند تر روح شان لطیف تر است روح ناسیان چوں لطیف تر است در عالم قدس نیز استغراق تمام پیدا خواہد کرد و روح سابقان نہ چنان است ومیفرمایند کہ روح بہ این عروج وتخلص از نفس از اصحاب یمین گشت الخ یعنی بعد ازانکہ در وقت استغراقِ نفس از اصحاب شمال بود اگرچہ در آنجا یمین وشمال نیست زیراکہ لامکان است اما یمین کہ یمن وخیر وبرکت است. بحال او انسب است ومیفرمایند کہ اسمِ ولایت درین وقت باآن شخص صادق است یعنی کسیکہ بمبدا فیض خود برسد ونفس او مطمئن گشتہ وفنا، وبقا حاصل کند اطلاق اسم ولایت در حق او صحت دارد الخ. ونیز میفرمایند کہ دریں وقت حال او از دوام خالی نیست یا استغراق واستہلاک در عالمِ قدس علی الدوام است ویا رجوع است برائے دعوتِ خلق الخ یعنی شخصے کہ

روح و نفس او در استغراق مشہود بماند و نزول نکند آں شخص از اولیائے مستہلکین است و اگر نفس کہ عبارت از ظاہر اوست نزول فرماید و روح کہ عبارت از باطن اوست در عروج باشد این شخص از اولیائے مرجوعین است۔

سوال: اولیائے مستہلکین نیز شعور بعالم دارند و اختلاط بہ بنی نوع خود میکنند پس استغراق و استہلاک دائمی چہ خواہد بود؟

جواب: استغراق دائمی عبارت از آنست کہ ہر دوے نفس و روح در عروج بودہ مستغرق مشاہدہ محبوب بودہ باشد، درین وقت تعلق او بعالم بحواس و جوارح کہ تفاصیل نفس است می باشد حواس و قوی را بآن سبب تفاصیل نفس می نامند کہ نفس و قلب صنوبری باہم تعلق دارند و ہر دو از عالم خلق اند و قلبِ صنوبری با حقیقتِ جامعہ یعنی قلب نوری تعلق ظرفیت و مظروفیت دارد و قلب نوری مناسبت بروح دارد، زیرا ہر دو از عالم امر اند۔ پس فیوضاتے کہ بروح وارد است از روح بہ قلب نوری و از او بقلب صنوبری و از آنجا بہ نفس میرسد، و بعد بواسطۂ نفس بحواس و جوارح میرسد، پس خلاصہ حواس و جوارح در نفس موجود است، حاصل اینکہ مستہلک آنست کہ نفس و روح او تعلقے بعالم نداشتہ باشد و تعلق او بعالم فقط بواسطہ حواس بودہ باشد و مرجوع آنست کہ نفس او بعد از اطمینان نزول فرمودہ بعالم مناسبتی پیدا می کند۔

تذکرہ: علمائے معقول در ادراک حواس مختلف اند بعضے از آنہا حواس را مدرک میدانند و بعضے دیگر حواس را صرف آلۂ ادراک نفس میدانند از مشاہدہ و فرمودہ حضرت امام معلوم است کہ حواس مدرک است ازین بیان فوق مستہلکین و مرجوعین واضح گردید کہ مستہلک آنست کہ نفس و روح او در عروج بودہ و تعلق او بعالم صرف بحواس بودہ باشد، و مرجوع آنست کہ نفس او نزول فرمودہ تعلق ارشاد و ہدایت بعالم داشتہ باشد حضرت امام میفرماید کہ شرافت و قرب برائے مستہلکین است، زیرا کہ ایمان شان شہودی ست و فضیلت برائے مرجوعین است کہ بدعوت و ہدایت خلق مصروف اند۔ پوشیدہ نماند کہ بعد از نزول حجابہائے مرتفعہ باز عود نمیکند و عارف بعد از نزول گرفتار حب ماسوا نمیگردد و اگرچہ آمیختہ

مکتوب بیست و سوم

حضرت امام میفرمایند نجانا اللہ عن المقال الخالی عن الحال الخ یعنی حق تعالیٰ از قال بدون حال و علم بدون عمل نجات دہد بحرمت سید البشر کہ مبعوث است باسود و احمر یعنی جن و انس یا بعرب و عجم۔ ویرحم اللہ عبدا قال امینا۔ این مصرعہ شعر بیست کہ مجنون گفتہ است نقل است کہ پدر مجنون او را بہ حرم بیت اللہ شریف بردہ و استار کعبۂ معظمہ را بدست او داد و گفت کہ دعا کن کہ محبت لیلیٰ از دل تو برود مجنون در دعا این شعر را۔ گفت

یارب لا تسلبنی حبها ابدًا　　ویرحم اللہ عبدًا قال امینا

الٰہی محبتِ لیلیٰ را تا ابد از دلم دور مکن و رحمت کن بر کسے کہ بر دعاے من آمین گوید۔ حضرت امام میفرماید اعلم ایها الاخ القابل الخ یعنی بدان اے برادر کہ قابل بالقوہ کمالات ولایت ہستید حق تعالیٰ آنرا بالفعل بگرداند۔ بدان کہ دنیا مزرعۂ آخرت است یعنی بدن انسان مزرعہ تخم ولایت است۔ ویل و افسوس است براے کسے کہ چیزے دران نکشت و زمین استعداد را معطل گذاشت و تخم اعمال نیک را ضائع گردانید تعطیلِ زمین استعداد بدو قسم است اول آنکہ در زمین استعداد خود چیزے کشت نکند، دوم آنکہ در زمین استعداد خود تخم فاسد را بکارد یعنی طریقہ را از شیخ ناقص بگیرد زیرا کہ شیخ ناقص تابع ہواے خود است و صحبت و ظلمت بر ظلمت است و نیز شیخ ناقص طریق موصل و غیر موصل را تمیز نمیکند و استعدادات مختلف طالبان را نمی فہمد۔ و قتیکہ تمیز نکرد مستعد جذبہ را براہ سلوک و مستعد سلوک را براہ جذبہ خواہد برد و استعداد او را ضائع خواہد کرد چنانچہ خود ش گمراہ است او را نیز گمراہ خواہد کرد چوں مردم در استعدادہاے خود مختلف اند بعضے آنہا محبوب و مجذوب و محمدی المشرب اند و بعضے دیگر شان محب و مرید و غیر محمدی المشرب میباشد ذوقہا و سبقہاے محبوبان دیگر است و اوراد و وظائف محبان دیگر، یعنی محبوبان را بتکرار اسم ذات و مراقبہ مامور میگردانند تا جذبہ شان از قوہ بفعل آید و محبان را بتکرار نفی و اثبات و ریاضات

مامور میگردانند تا نفوس شان تزکیہ شود در ابتدائے محبوبان تقویۂ عالم امر در کار است و در محبان تضعیف عالم خلق تا کہ عالم امر غلبہ پیدا کند۔ شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصاریؒ میفرمایدکہ فراست بر دو نوع است اول فراست اہل جوع و ریاضت، چنانچہ جوگیہ و براہمہ ہند کہ بکشف امور کونیہ میرسند، دوم فراست اہلِ معرفت و صلاح کہ تمیز استعدادات طالبانِ راہ حق را دارند می فہمند کہ کدام شخص قابل حصول معرفت او تعالیٰ ہست و کدامی نیست و نیز مرتبہ استعداد طلبہ را تمیز کردہ میتواند کہ آیا با وجود محبوبیت و یا محبیت بلند استعداد و یا متوسط الحال و یا کم استعداد است۔

تذکرہ: سیر عالم امر را جذبہ و سیر عالمِ خلق را سلوک می نامند و نیز سیر عالم امر را تصفیہ و سیر عالم خلق تزکیہ می نامند و زیرا عالم امر در ذات خود پاکیزہ بودہ غبارے کہ از مجاورت عالم خلق بآن نشستہ است تصفیہ باید کرد و عالم خلق چون در ذات خود ظلمانی و متلوث است آنرا بریاضات تزکیہ باید ساخت تا لیافت جذبہ پیدا کند زیرا کہ جذبہ محبوبیت میخواہد خواہ محبوبیت ذاتی باشد چنانچہ در محمدی المشرب و خواہ محبوبیت عارضی چنانچہ در غیر محمدی المشرب یعنی محمدی المشرب قبل از تزکیہ نیز دارائے جذبہ است و غیر محمدی المشرب قبل از تزکیہ عالم خلق دارائے جذبہ نیست۔ پس اگر شیخ طالب محمدی المشرب را براہ سلوک می برد استعداد او را ضائع و راہ او را دراز می نماید، بنا بر آن حضرت امام میفرمایدکہ شیخ کامل اگر ارادہ تربیت این طالب بکند بآن مختلج میگردد کہ اول دفع ضرر فساد تربیت شیخ ناقص نمودہ و بعد حسب استعداد او تخم صالح بکارد الخ میفرمایدکہ صحبت شیخ کامل مکمل کبریت احمر یعنی کیمیا است نظرِ او دوا و کلامِ او شفا است الخ

تذکرہ: شیخ کامل مکمل نیز بدو نوع است اول مجذوب سالک یعنی محبوب سلوک تمام کردہ دوم سالک مجذوب یعنی غیر محبوب سلوک تمام کردہ۔ و صحبت شیخ اول عزیز الوجود است و اگر آن صحبت دستیاب نشود صحبت شیخ دوم غنیمت و سبب وصول است۔ پوشیدہ نماند کہ ایصال و تسلیک این دو شیخ بسیار تفاوت دارد۔ اگرچہ ہر دو صحبت نعمت است اما جائیکہ شیخ اول طالب را رسانیدہ میتواند شیخ دوم ازان عاجز است۔ بیت

آسمان نسبت بہ عرش آمد فرود　　　گرچہ بس عالی است پیش خاک تود

وآنچہ حضرت امام بہ خانخاناں می نویسند، عجب بسیار عجب برادر صادق کہ مکتوب شمار آوردہ بود نقل کرد کہ از ہمنشینان ایشان شخصے است از شاعران کہ در شعر بہ کفری ملقب است وحال آنکہ او از سادات عظام وسرداران کرام است کاش می فہمیدم کہ چہ چیز او را بہ این اسم شنیع باعث گردانیدہ است ونیز میفرماید آنچہ از بعضے مشائخ در غلبات سکر از مدح کفر صادر شدہ است از ظاہر مصرف است الخ زیرا کہ آنہا بسبب غلبہ کفر معذور رند پس لازم است کہ عاقلان قیاس یکے را بدیگرے نباید کرد ومیفرماید کہ او را از طرف من بگوئید کہ این اسم را تغیر دہد وباسم بہتر از آن تبدیل کند ولقب خود را اسلامی بگذارد ونیز میفرماید با آنکہ کفر حقیقت بہ نسبت اسلام حقیقت نقصان است وکمال نیست الخ

تبصرہ: اسلام دو نوع است اسلام صوری واسلام حقیقی۔ اسلام صوری اسلام علمائے ظواہر است کہ مصداق قضایائے شرعیہ را اگرچہ تا ہنوز ندیدہ اند بآن گرویدہ اند، واسلام حقیقی اسلام صوفیہ محققین است کہ مصداق تمام قضایائے شرعیہ را مشاہدہ کردہ اند وایمان استدلالی شان بایمانِ شہودی تبدیل یافتہ وعلوم اجمالی در حق شان تفصیلی گردیدہ۔ آری

شنیدہ کے بود مانند دیدہ

مکتوب بیست وچہارم

حضرت امام میفرماید کہ صوفی کائن وبائن است وتعلق قلب بدو چیز نمی باشد الخ یعنی محبوب قلب یک چیز می باشد ودو محبت در قلب نمی گنجد ودر وقت ظہور محبت ذاتیہ یعنی وقتیکہ عارف محب ذات او تعالی میگردد ایلام وانعام او تعالی برائے او برابر است وفرق میان عبادت مقربین وعبادت ابرار چیست واولیائے مستہلکین ومرجوعین چہ فرق دارند یعنی کسیکہ قلب او بسبب فنا از حب ماسوا فارغ شد وغیر از رضائے او تعالی برائے او مقصدی نماند پس اگرچہ این شخص در ظاہر با خلق است در حقیقت در خلوت است یعنی ظاہر کائن است با خلق ودر باطن از آنہا جدا

وبا خدا است وقلب در تمام عمر خود دارای یک محبت است وتا محبت آن محبوب از وے زایل نشود محبت دیگرے در وے نمی گنجد یعنی تا کہ محبت نفس در وے موجود است محبت خداوندی در وے جاے ندارد، اگر کسی سوال کند کہ قلب محبت ہائے بسیار دارد چنانچہ مال واولاد وریاست ومدح وغیرہ۔ حضرت امام جواب میدہد کہ درآن وقت نیز محبوب او یکے است کہ نفس است ومحبت این چیزہا فرع آن یکے است کہ نفس اوست نمی بینی کسیکہ از محبت نفس فارغ گشتہ از محبت باغ وراغ فارغ است ومیگوید۔ بیت

این سرائے وباغ تو زندانِ تو　　خانمانِ تو بلائے جانِ تو

شاعرے در تنہائی محبت قلب میفرماید۔

دل در بر من گم شدہ تہمت بہ کہ بندم　　غیر از تو درین خانہ کسے راہ ندارد

حضرت امام میفرمایند کہ حجاب درمیان عبد ورب نفس عبد است نہ عالم الخ۔ زیرا عالم مراد او نیست بلکہ ہمہ را برائے نفس خود میخواہد نہ برائے عالم، چہ اولاد وباغ را برائے نفس خود میخواہد، وباغ را برائے باغ نمیخواہد۔ عارفی فرمودہ است:" انت الغمامة على شمسك "۔ یعنی کدورات نفسی تو برا استعداد قلبی تو ابر گردیدہ۔ حضرت حافظ شیرازی میفرماید" تو خود حجاب خودی حافظ از میاں برخیز۔" ونیز میفرماید بیت

تو از سرائے طبیعت نمیروی بیرون　　کجا بکوئے حقیقت گذر توانی کرد

حضرت امام میفرمایند کہ این محبت ذاتیہ بدون فنائے مطلق میسر نمی شود چنانچہ حضرت مولانائے روم میفرماید

بے فنائے مطلق وجذبِ قوی　　کے حریم وصل را محروم شوی

فنائے مطلق عبارت از رسیدن لطیفہ است بمبدأ فیض خود ونسیان تمام ماسوا ومطلق فنا غیر فنائے مطلق است، پوشیدہ نماند کہ فنائے مطلق سالک دیگر است وفنائے مطلق لطیفہ دیگر، فنائے مطلق سالک آنست کہ تمام لطائف او بکمال رسیدہ وماسوا را فراموش کند وفنائے مطلق لطیفہ آنست کہ یک لطیفہ تمام ماسوا را فراموش کند حضرت امام میفرماید کہ فنائے مطلق مربوط بتجلی ذاتی است الخ زیرا کہ تجلی صفات تمام کدورات بشریہ را ازالہ نمیکند وبمحبت ذاتی مشرف نمی گرداند۔ پس وقتے کہ سالک محب ذات او تعالی گشت ایلام وانعام در حق او برابر است پس درین وقت حقیقت اخلاص

دست میدہد و عبادت او تعالیٰ را برائے رضائے او تعالیٰ میکند نہ برائے طلب انعام و دفع ایلام و این است مرتبہ مقربین و عبادت ابرار نہ چنان است. زیرا عبادتِ آنہا برائے خوف و طمع است کہ ہر دو خوف و طمع راجع بہ نفوس شان است و بہ محبت ذاتیہ بہرہ مند نشدہ اند پس حسناتِ ابرار از جہت کہ عبادت است حسنہ است و از حیث آنکہ بنفوس شان راجع است سیئہ است و حسنات مقربین حسنات محض است پوشیدہ نماند کہ این عدم خوف و عدم طمع مقربین در وقت عروج است و در وقت نزول اگرچہ عبادت شان برائے خوف و طمع است اما آن خوف و طمع راجع بہ نفوس شان نیست بلکہ عبادت شان برائے طمع رضائے او تعالیٰ است. جنت را برائے آن میخواہند کہ محل رضائے او تعالیٰ است نہ برائے نفس خود و از دوزخ برائے آن می ترسند کہ محل قہر او تعالیٰ است و دفع ایلام مقصد شان نیست زیرا کہ آنہا از غلامی النفس آزاد و بندگان خالص او تعالیٰ گشتہ اند و این رتبہ مقربین نسبت بہ مرتبہ سابق شان یعنی بہ مرتبۂ عروج شان بلند تر است زیرا کہ مقام نزول مقام دعوت و ارشاد است.

مکتوب بیست و پنجم

حضرت امام میفرمایند، خداوند تعالیٰ دل شمارا سالم گرداند و سینۂ شمارا منشرح سازد و نفسِ شمارا تزکیہ کند و پوست شمارا نرم گرداند الخ، تمام اینہا بلکہ تمام کمالات روح و کمالاتِ سر و خفی و اخفیٰ بمتابعت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مربوط است، سلامتئ قلب بہ نسیان ماسواء مربوط است و انشراح سینہ بہ تزکیۂ نفس مربوط است، درین وقت پوست عارف ہم تلیین و ترمی پیدا میکند، کمالِ روح مربوط بتجلی صفات است و کمالِ سر مربوط بتجلی شیونات و کمالِ خفی مربوط بتجلی صفات سلبیہ و کمالِ اخفیٰ مربوط بتجلی شان جامع است.

و میفرمایند کسے کہ در جبلت و خلقت و طبیعت او مخالفت صحابہ کرام بودہ باشد بہ تحقیق بگمراہی بزرگ گمراہ شدہ است۔

مکتوب بست و ششم

حضرت امام میفرمایند کہ حق سبحانہ وتعالیٰ شوق را درحق ابرار ثابت گردانیدہ است، چہ مقربین و اصلین شوق ندارند الخ زیراکہ شوق مقتضی فقدان مطلوب است و مطلوب این حضرات برایشان حاضر است و مفقود نیست۔ نمی بینی کہ ہیچ کس اشتیاق وجود خود را ندارد اگرچہ بوجود خود محبت بسیار دارد و چون برائے ہمیشہ حاضر است مشتاق او نیست پس مقرب واصل کہ از صفات بشری فانی و بصفات او تعالیٰ باقی گشتہ باشد حال او با او تعالیٰ بمثال حال شخصے است بنفس خود چون مدام برائے او حاضر است مشتاق او نیست و مراد از مقرب مقرب واصل است زیراکہ مقرب مبتدی و متوسط نیز دارائے شوق است و ابرار آنانند کہ بفنا و بقا ہیچ مشرف نشدہ اند و از معارف عروج و نزول خبر ندارند و حکایت صدیق اکبر را برائے آن ابرار فرمودہ اند کہ مقرب واصل شوق ندارد۔ و میفرمایند کہ حضرت شیخ ما میفرمود کہ بسیار وقت منتہی واصل تمنائے شوق و طلب ابتدائے خود را میکند و میگوید کہ چہ شد شوق و طلبی کہ در ابتدا موجود بود و میفرمایند کہ برائے رفع شوق مقام دیگر است اکمل تر از اول و تمام تر از آن و آن مقام یاس و عجز ادراک است الخ۔

یعنی سبب رفع شوق دو چیز است اول وصل دوم، عجز از ادراک و استعداد طالب نیز بر دو نوع است، اول آنکہ بہ صرف وصل قانع شود و طالب ادراک نشود، دوم آنکہ بسبب بلندی استعداد خود طلب ادراک میکند، این دو عارف در وقتِ نزول فرق دارد یعنی شخصیکہ بوصل قناعت کردہ بود و طالب ادراک نبود در حالت نزول کہ وقت غیبوبت مطلوب است باز صاحب شوق خواہد شد و خواہان مطلوب خواہد گردید و کسے کہ طالب ادراک و از ادراک عاجز شدہ بود در وقت نزول نیز شوق نمیکند، زیراکہ میفہمد کہ در عروج ہم ادراک ممکن نیست و استعداد این شخص بہ نسبت شخص اول بلند تر است۔

پوشیدہ نماند کہ این معارف از وقت ابتدائے حضرت امام است و معارف وقت اخیر شان بمثل معارف حضرات انبیاء از ادراک مستمعان بالاتر است و دران وقت بہ ادراک و درک ادراک نیز مشرف شدہ اند

چنانچہ از مکتوب ہاے اخیر دفتر ثالث معلوم است حضرت امام میفرمایند، گفتہ نشود کہ مراتب اصول ابدالآباد قطع نمی شود پس شوق وطلب ہمیشہ باید بود الخ۔ زیراکہ مامیگوئیم کہ عدم انقطاع مراتب بینی برسیر تفصیلی است کہ سیر سالک بہ تفصیلات تمام اسماء وصفات وشیون اعتبارات واقع شود و تفصیلات تعلقات صفات راملاحظہ میکند، درحق این شخص نہایت نیست وہمیشہ درشوق وطلب است، زیراکہ تعلقات وتفصیلات صفات غیر متناہی است، اما عارفے کہ مادرصدد بیان آنیم عارفے است کہ بسیر اجمالی بجاے رسیدہ است کہ تعبیر آن درعبارت نمیگنجد واین قسم عارف از خواص اولیاء است یعنی از محبوبین است کہ سیر شان اجمالی است تابرسد۔ زیراکہ وصول بآن مرتبہ مقدسہ بدون سیر اجمالی متصور نیست، کسانیکہ بسیر تفصیلی میروند، آنہا ابدالآباد درتجلیات صفاتیہ محبوس اند ووصول شان فقط بہ صفات است واز تجلیات ذاتیہ نصیب ندارند۔ سر گفتہ حضرت شیخ اکبر ازینجا ظاہر می شود کہ گفتہ خاتم النبوت از خاتم الولایت اخذ فیض میکند وعلما این مقولہ راسبب کفر او می دانند حضرت مولانا عبدالرحمن جامیؒ توجیہ کلام حضرت شیخ رابہ تمثیل بادشاہ وخزانہ دار جواب میدہد میفرماید کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مثل بادشاہ است وشیخ بمثل خزانہ دار او بادشاہان از خزانہ داران ہر چیز طلب میکند معلوم است کہ حضرت مولانا این توجیہ را از قوۃ علم ظاہری خود کردہ است، حضرت امام است کہ حضرت حق سبحانہ وتعالی بفضل وکرم خود اورابہ کشف تمام مقامات مشرف ساختہ است بنابرآن درمکتوبے میفرماید کہ سیر محبوبان سیر اجمالی ببیاشند تابمقصود برسند وتمام تفاصیل صفات التفات نمیفرماید الخ۔ پس اگر تفصیل کدام صفت بواسطہ شیخ بآنحضرتؐ مکشوف شود جاے اعتراض نیست وآن تفصیل کہ بحضرت شیخ مکشوف شود درحال بہ آنحضرتؐ مکشوف میگردد، زیراکہ پیغمبر را از تمام کمالات امت نصیب است چہ این کمالات نیز بواسطہ متابعت آنحضرت حاصل شدہ است واین کمال مقصود اصلی نیست زیراکہ از ظلال است وشان آنحضرتؐ ازین کمال بلند تر است ونیز حضرت امام میفرمایند کہ اگر بادشاہی یک سنگرے رابواسطہ کدام منصبدار فتح نماید این نیز از شوکت آں بادشاہ است زیراکہ بخزانہ وعسکر او فتح شدہ است وبراے منصبدار غیر از فضیلت جزئی چیزے نیست۔

مکتوب بیست و ہفتم

این مکتوب مبارک را نخواجہ عمک بخاری بہ بخارائے شریف فرستادہ اند، شاید کہ خواجہ عمک از
ہم پیرگان حضرت شیخ المشائخ بودہ باشد حضرت امام درین مکتوب مزیت و برتری نسبت نقشبندیہ بیان
میفرماید کہ نسبت نقشبندی عبارت از آن حضور و آگاہی عارف است کہ ہیچ غیبت در آن نبودہ باشد
و تعبیر ازاں بیاد داشت میکنند یعنی یاد کرد دیگر است و یاد داشت دیگر۔ یاد کرد آنست کہ گاہے غیبت و گاہے
حضور است بلکہ اکثر غیبت است و کمتر حضور و یاد داشت آنست کہ حضور ذات او تعالیٰ دائمی
گردیدہ باشد و تا کہ در عروج است ہیچ غیبت در حق او نباشد و این را مقام تجلی ذاتی دائمی می نامند
و یاد کرد را تجلی ذاتی برقی بلکہ برقی از یاد کرد ہم پائین تر است زیرا کہ در یاد کرد گاہے حضور است و گاہے
غیبت و در تجلی برقی غیبت بسیار است و حضور اندک و در حقیقت یاد کرد و تجلی برقی تجلی ذات نیست
زیرا کہ تجلی ذات وقتیکہ ظہور کند باز استتار ندارد و تجلی برقی را بعضے مشائخ سلاسل دیگر نہایت النہایت
گفتہ اند پس نسبت این اکابر را با نسبت ہائے دیگران قیاس باید نمود و بے تکلف فوق ہمہ باید دانست۔
و میفرماید کہ این نسبت عالیہ بر نہج غرابت پیدا کردہ است کہ اگر فرضاً پیش ارباب ہمیں سلسلہ
بزرگ گفتہ شود محتمل کہ اکثر آنہا در مقام انکار آیند نسبتے کہ الحال درمیان این خانوادۂ بزرگ متعارف شدہ است
عبارت از حضور حق است و شہود او تعالیٰ بر وجہے کہ از وصف شاہدی و مشہودی منزہ باشد و دوام پذیرد۔

تذکرہ: حضور حق تعالیٰ در دو وقت میسر میشود، اول در جذبہ بدایت کہ بتوجہ شیخ و یا بجذب
خداوندی سالک قبل از تصفیہ و تزکیہ لطائف بشہود مشرف گردد، دوم آنکہ بعد از جذبہ و سلوک و بعد از تزکیہ و
تصفیہ لطائف بمقام شہود رسیدہ باشد این عارف شاہد است و او تعالیٰ مشہود بخلاف سالک اول کہ تا ہنوز قابل
مشاہدہ نیست و در جذبہ بدون سلوک بآن مقام رسیدہ است لہذا او را شاہد گفتہ نمیشود۔ زیرا کہ نصیب او
استہلاک و اضمحلال است بہ لیاقتِ مشاہدہ نرسیدہ و شخصیکہ بمقام یاد داشت رسیدہ است شہود و مشاہدہ
در حق او درست است زیرا کہ این عارف بوجود موہوبی بقا یافتہ لیاقت شہود و مشاہدہ را حاصل نمودہ است۔

مکتوب بیست و ہشتم

حضرت امام بخواجہ عمک می نویسد، مرحمت نامۂ گرامی کہ از روے کرم نامزد این مخلص ساختہ بودند
بمطالعہ آں مشرف گشت چہ نعمتی است کہ آزادان یاد گرفتاران کنند وچہ دولتی است کہ رسیدگان
غمخوارگی مہجوران نمایند، بیچارہ مہجور چون خود را شایان وصال نیافت بضرورت محمول زاویۂ ہجران
گشت، حضرت امام این مکتوب را بہ عبارتی نوشتہ اند کہ موہم تنزل است اما در حقیقت ترقی و منزلت است
زیرا کہ آزادان آن بزرگان اند کہ در عروج بیبا شد و نزول نکردہ باشند و گرفتاران و مہجوران بزرگان
مرجوع اند کہ بہ نیابت حضرات انبیاء دعوت و ارشاد می کنند و اینہا قائم بمراد حق اند و اشخاصیکہ
در عروج اند قائم بمراد خود اند۔ شعر

وشغلی بالحبیبی لکل حال　　　احب الی من شغلی بحالی

ازین سبب حضرت امام میفرمایدکہ در اختیار آزادی گرفتاری بمراد خود بود و در ہجر و نزول گرفتاری
بمراد حق است و آنچہ میفرماید چوں خود را شایان وصال نیافتم الخ یعنی حق تعالیٰ استعداد مرا لائق دعوت
ساختہ اند، اگرچہ شرف مقام عروج بیشتر است لیکن فضیلت نزول راست و وظیفہ
نیابت انبیاے عظام درین جا اجرا می شود۔

مکتوب بیست و نہم

حضرت امام بہ شیخ نظام تھانیسری ہدایت می دہند تا دوبارہ نوافل را بہ جماعت ادا
نکنند و آب مستعمل وضوے خود را بخوردن مریدان ندہند و خلفاے خود را از سجدۂ مریدان
منع کنند تا مریدان بہ آنہا سجدہ نکنند الخ زیرا سجدہ در نہایت درجہ تذلل و انکسار است کہ بدرس
حق سبحانہ براے کسے دیگر این قسم تذلل و خضوع و انکسار جائز نیست۔ حضرت امام میفرمایند کہ علم
احوال ثمرۂ اعمال است الخ کسیکہ اعمال ندارد و اعمال را درست نکند احوال از کجا خواہد کرد۔

مکتوب سی ام

حضرت امام درین مکتوب فرق شہود آفاقی وانفسی میفرمایند ودرمیان شہود انفسی وتجلی صوری فرق میکنند ودرح مقام عبدیت میفرمایند کہ مکشوفات آن مقام مطابق علوم شرعیہ است ودران وقت ہیچ کشف مخالف شرع پیدا نمی شود وقبل ازان ہمہ مکشوفات مطابق بعلوم شرعیہ نمی باشد بنا بران حضرت امام میفرمایند کہ ممکن ومحدث بیچارہ از بیرون خود خبرے ندارد الخ یعنی شہود او در نفس اوست کہ این را شہود انفسی می نامند واز شہود آفاقی بلند تر است وشہود آفاقی را بے حاصلی می نامند یعنی شہودِ آفاقی اگرچہ از جملہ شرائط ومعدات است اما حصول اصل مطلب دران نیست بلکہ در شہود انفسی وسیر انفسی است چنانچہ حضرت خواجہ بزرگ فرمودہ اند کہ اہل اللہ بعد از فنا وبقا، ہرچہ می بینند در خود می بینند وحیرتِ ایشان در وجود خود شان است زیرا کہ آن تجلی انفسی نیز در ادراک نمی گنجد۔

تذکرہ: این معرفت از معارف ابتدائی حضرت خواجہ بزرگ وابتدائی حضرت امام می باشد زیرا کہ مطلوب ماورائے آفاق وانفس است چہ آفاق وانفس لیاقت شہود مطلوب را ندارند شہودِ آفاقی وانفسی بظلال مربوط اند وچون در ظلال نیز تفاوت است شہود انفسی بہ نسبت شہود آفاقی بلند تر است ازینجاست کہ حضرت خواجہ بزرگ میفرمایند آنچہ دیدہ شد ودانستہ شد آن ہمہ غیر است، و حضرت امام میفرمایند کہ حق سبحانہ وتعالیٰ وراء الوراء است ثم وراء الوراء ثم وراء الوراء، معرفت ثانی کہ معرفت انتہائی این دو بزرگ است معرفت حقیقت دارد مطابق شریعت غرا است۔

سوال: بزرگانِ دین باآنکہ بوفور علم ومعرفت متحلی اند چرا بشہود قلبی وانفسی گمان حق سبحانہ میکنند؟

جواب: در حدیث شریف وارد است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ کہ حق تعالیٰ میفرماید کہ آسمان وزمین گنجائش مرا ندارد یعنی لائق آن نیست کہ جاے من شود وقلب بندہ مومن جاے گنجایش من است از حدیث شریف معلوم است کہ در قلب یک گنجایش بلاکیف ہست اگرچہ حالیت و

محلیت وظرفیت ومظروفیت نیست۔ بمی بینی آئینہ ظاہری وصوری کہ صورت دران نمودار است دربین صورت وآئینہ ہیچ حالیت ومحلیت وظرفیت ومظروفیت نیست پس اگر قلبِ عارف رامثل آئینہ بدانیم گنجایش داردو یا قلب عارف رامثل عینک چشم بدانیم نیز گنجایش دارد۔ وآنچہ میفرماید شہودِ انفسی را در رنگ تجلی صوری خیال نکنند الخ یعنی تجلی صوری کہ بشان خود سالک مصور شدہ باشد وجود خود سالک دیدہ می شود، چہ این قبل از فنائے سالک است شہود انفسی گفتہ نمی شود وشہود انفسی بعد از فنائے عارف است اما در تجلی صوری آثار وجود بشری می افتد ودر شہود انفسی آثار وجودِ موہوبی است اما تجلی صوری وشہود انفسی ہر دو در وقت بقاست یعنی تجلی صوری در وقت بقائے وجود بشری است وشہودِ انفسی در وقت بقائے وجود موہوبی است وبعضے سالکان کہ فرق دو بقا را نکردہ اند بقائے تجلی صوری را بقائے شہود انفسی دانستہ اند وشتان ما بینہما۔

تذکرہ: فنا کنندہ وجود سالک تجلیات عالم قدس است اما تجلی صوری تا بحد فنائی رساند اگرچہ ازالۂ بعضے کدوراتِ بشریہ رامیکند وبعضے تجلیات دیگرے ہم است مثل تجلی نوری و با تجلیات بلاکیف کہ وجود بشری را فانی می سازند۔ حاصل فرمودہ حضرت امام این است کہ سالک فرق این دو بقارا کردہ نمی تواند کہ آیا این بقائے قبل از فناست ویا بقائے بعد الفنا کہ آنرا بقائے باللہ می نامند یعنی باقی بودن است بصفاتِ خداوند ورنگین شدن است بانعکاس صفات او تعالی کہ آنرا تخلق باخلاق اللہ نیز میگویند۔

سوال: از عبادات بعضے سالکین معلوم می شود کہ بقائے باللہ عبارت از یافتن خود است عین حق سبحانہ یعنی خود را بعنوانِ حق می بینند؟

حضرت امام این را جواب میدہد کہ این توہم در مقام جذبہ فقط یعنی جذبہ بدایت بعضے را بسبب استہلاک واضمحلال کہ مشابہ بفناست دست میدہد ودر آن وقت آن گمان پیدا می شود واین حالت دوام ندارد وزائل شدنی است یعنی تجلیات عالم وجوب گاہے او را معدوم نشان میدہند وگاہے موجود، در وقت تجلی مثل معدوم می شود ودر وقت انقطاع آن وجود بشری او عود میکند زیرا کہ تا ہنوز بہ فنا

مشرف نشدہ است واکابر نقشبندیہ تعبیر ازین حالت بوجود عدم می کنند یعنی سالک عدمیت خود را
مشاہدہ میکند وآن بیش از فناست گاہے او را ازوے می ستانند وگاہے بازمید ہند و بقاے کہ بعد از فنای
اتم است از زوال وخلل محفوظ است تمثیل وجود عدم وتمثیل وجود فنا را در مثال آتی خواہیم فہمید، مثال
وجود عدم مثال آہنی است کہ در کوزہ آہنگر آتش بگردد اما در وقت سرد شدن پس ہماں آہن است و
مثال وجود فنا، مثال مسی است کہ بعمل کیمیا بطلا تبدیل میشود و در ہیچ وقت باز مس نمیگردد۔

سوال: فرق سیر انفسی وشہود انفسی چیست؟ وجذبہ وسیر انفسی چہ فرق دارد؟

جواب: شہود انفسی شہود تجلی عالم وجوب است در نفس عارف بعد از بقاے عارف
خواہ آن تجلی مصور بصورت عارف و یا بدون مشاکلت عارف در نفس او مشہود شدہ باشد و سیر انفسی
تبدل صفات خسیسہ است بصفات حسنہ وجذبہ نیز تبدل صفات خسیسہ است زیرا کہ در وقت
جذب میلان لطائف عالم امر بعالم وجوب اخلاق سالک تبدیل میگردد و مناسبت سیر انفسی
بہ لطائف عالم امر است زیرا در وقت جذب وعروج آنہا اصلاح اخلاق سالک می شود و چون
اخلاق سالک درست شود نتیجہ مقامات عشرہ کہ عبارت از سلوک است بدست می آید و سلوک عبارت
از طے مقامات عشرہ است کہ باصلاح عالم خلق وسیر آفاقی تعلق دارد، چہ در سلوک بہ سبب طے کردن
مقاماتِ عشرہ محبت آفاق یعنی تعلق باغ وقصر واولاد وغیرہ انقطاع می یابد و جذبہ وسیر انفسی با آفاق
تعلق ندارد وقتیکہ اخلاق درست شود تعلق آفاق خود بخود قطع میگردد خلاصہ اینکہ در سیر آفاقی قطع
تعلقات آفاقی منظور است و در جذبہ وسیر انفسی اصلاح خود اخلاق کہ قطع تعلق آفاق در ضمن آن
حاصل میشود ازین سبب میفرمایند کہ جذبہ متضمن سلوک است وآنچہ فرمودہ اند واز حضرت خواجہ بزرگ
حکایت کردہ اند کہ وجود عدم بوجود بشریت عود میکند اما وجود فنا بوجود بشریت عود نمیکند پس حالِ ایشان
سرمدی ووقت ایشان دائمی است بلکہ از وقت وحال گذشتہ اند کار ایشان با موقت اوقات و معاملہ
ایشان با محول احوال است یعنی بعد از فنا متخلق باخلاق اللہ گشتہ اند وانعکاس صفات کاملہ گرفتہ اند
پس ہر آئینہ وقت ایشان دائمی است وگمان نکنی کہ اثر آن وقت باقی وخود آنوقت وحال تغیر یافتہ باشد

بلکہ نفس آن حال باقی است نہ آنکہ خود او زائل شدہ و علم آن باقی است و آنچہ میسر باید در درجاتِ ولایت فوق عبدیت مقامی نیست زیرا در مقام عبدیت خود را بندہ و مخلوق و او تعالیٰ را خالق میدانند نہ آنکہ ذات خود را با ذاتِ او تعالیٰ و صفات خود را با صفات او تعالیٰ مناسبت دہند و یا خود را ظل او تعالیٰ بدانند و از توحید فعلی نیز اجتناب میکنند یعنی آنچہ وجودیہ افعال بندگان را افعال او تعالیٰ میدانند این بزرگواران کہ صاحبان مقام عبدیت اند میدانند کہ خالق افعال یکے است و فاعل آن متعدد کہ عبارت از بندگان است و در مقام عبدیت علوم استدلالی کشفی می شوند۔

مکتوب سی و یکم

این مکتوب را بشیخ صوفی نوشتہ اند و برایشان نوشتہ اند کہ از مجلس شریف شما کسے گفت کہ در مجلس شما از مخلصان شیخ نظام تھانیسری از این فقیر مذکور ساخت و گفت کہ او انکار وحدت وجود می نماید الخ یعنی انکار او مثل انکار علمائے ظواہر است کہ از علوم توحید وجودی خبر نداشتہ و نا دیدہ انکار کردہ است و آن شخص ناقل از فقیر التماس کرد کہ آنچہ حقیقت است برائے اینہا بنویس تا مردم در سوء ظن نیفتند و بدگمانی نکنند، بنا بران بشیخ نظام نوشتہ اند کہ فقیر از خوردی مشرب اہل توحید را داشت و والد فقیر در ظاہر برہمین مشرب بودند یعنی در باطن متوجہ احدیت و مرتبہ تنزیہ می بودند، فقیر از این مشرب از روے علم حظ وافر داشتم نہ از روے حال زیرا کہ حال مربوط بہ سلوک است تا وقتیکہ بخدمت شیخ المشائخ مشرف شدم و ایشان طریقہ عالیہ نقشبندیہ را بہ فقیر تعلیم فرمودند در اندک مدت توحیدِ وجودی منکشف گشت و دقائق معارف شیخ محی الدین ابن عربی واضح گشتند و آن تجلی ذاتی کہ شیخ آنرا مخصوص بخود میدانند بآن نیز مشرف شدم و سکر وقت و غلبہ حال بسیار موجود گشت ناگاہ عنایت بے غایت حضرت حق سبحانہ از دریچہ غیب در عرصہ ظہور آمد و پردہ روپوش بیچونی و بیچگونی را برانداخت بعد ازان علوم و مکشوفات سابق کہ مخبر از اتحاد و وحدت بودہ اند رو بہ زوال آوردند و احاطہ و سریان و قرب و معیت ذاتیہ کہ در آن مقام منکشف شدہ بود مستور گشتند و بہ یقین یقین معلوم گشت کہ

صانع را جل شانہ بعالم ازین نسبت ہاے مذکورہ ہیچ ثابت نیست او است تعالیٰ و عالم عالم بیچون را عین چون نتوان گفت واجب تعالیٰ را عین ممکن نتوان خواند انقلاب حقائق شرعاً و عقلاً محال است الخ یعنی نزد علما ثابت است کہ حقائق سہ مرتبہ دارد حقیقت واجبی و حقیقت امکانی و حقیقت ممتنع و ہیچ یکے ازین حقایق بہ دیگرے تبدیل نمی شود کہ آن محال عقلی و شرعی است پس اگر توحید وجود محقق شود و صدق داشتہ باشد ممکن واجب بشود و آن محال است حضرت امام احوال خود را برائے آن تحریر فرمودہ تا شیخ نظام تھانیسری و ہم نشینان او بدانند کہ انکار حضرت امام از معارف توحید وجودی بعد از گذشتن از معارف توحید وجودی است نہ آنکہ از توحید وجودی خبر نداشتہ انکار دارد یا صاحب معارف توحیدی را بد بدانند و از جملہ اولیاے او تعالیٰ ندانند بلکہ میفرمایند کہ اینہا دوستان حق اند و در محبت او تعالیٰ خود را و غیر خود را باختہ اند اما اینقدر ہست کہ معرفت توحید وجودی از معارف ابتدائی است و تطبیق آن بشریعت غرا مشکل می نماید پس ازین معارف باید گذشت و تتبع توحید شہودی و معارف بالاتر از آں را باید کرد تا فناے حقیقی دست دہد و کمال انسانی حاصل شود چہ کمالِ انسانی مربوط بہ تصفیہ قلب و تزکیۂ نفس است کہ بفنا و بقا مربوط است تا رضاے او تعالیٰ در ہمہ امور منظور نظر عارف بگردد چہ قبل از فناے نفس عمل انسانی در بین قبول و عدم قبول متردد است یعنی بعضے اعمال براے مرضی نفس است و بعضے براے مرضی او تعالیٰ چہ در جبلت نفس مخالفت او تعالیٰ گذاشتہ شدہ است از ینجا است کہ در حدیث قدسی وارد است۔ عاد نفسك فانها ان نصبت بمعاداتی یعنی عداوت کن با نفس خود۔ بدستیکہ او بدشمن من ایستادہ است و نیز جہاد اکبر در حدیث شریف وارد است جہاد با نفس است و در معارف توحیدی فناے نفس حاصل نیست۔ خلاصہ اینکہ در وقتِ ظہور توحید وجودی اگرچہ بعضے لطائف فانی گردیدہ مگر تمام لطائف بفنا مشرف نگردیدہ زیرا در وقت فناے تمام لطائف انا گم میگردد و مصداق انا الحق موجود نمی باشد و آنچہ میفرمایند عجب است کہ شیخ محی الدین ذات واجب تعالیٰ را مجہول مطلق می گویند و مع ذالک۔ احاطہ ذاتی و قرب و معیتِ ذاتیہ را اثبات می نماید الخ یعنی حضرت شیخ وقتے میفرماید کہ ذات او تعالیٰ از ادراکات ما برتر و مجہول

مطلق است و ہیچ حکمے بر آن مرتبہ نمی شود و بعد حکم بقرب و معیت ذاتی میکند و احاطہ ذاتی اثبات می نماید پس این دو قول متناقض است و آنچہ میفرمایند ہمیں مناسبت بعضے را بواسطہ بعض عوارض باعث حصول آن نسبت ہاے وہمیہ میگردد۔ حضرت امام آن عوارض را تشریح میدہد و میفرمایدکہ بعضے را کثرت مراقبات توحید برین احکام می آرد کہ صورت آن مراقبات در متخیلہ او نقش می بندد الخ یعنی این شخص در تکرار کلمۂ لاالہ الا اللہ کہ معنی آن را لا موجود الا اللہ کردہ است و معنی ہمیں کلمہ از کثرت تکرار آن در متخیلہ او نقش بستہ است و بعض دیگر را علم توحید و تکرار آن و مطالعہ کتب شیخ اکبر یک نوع ذوق باحکام توحیدی بخشیدہ است و این ہر دو قسم توحید وجودی معلول و ضعیف اند و داخل دائرہ علم است و مجال کارے ندارند یعنی این دو شخص صاحب احوال نیستند، و بعض دیگر را انشاء این احکام غلبہ محبت است کہ بواسطہ استیلاے حب محبوب غیر محبوب از نظر محب می خیزد و جز محبوب ہیچ چیزے را نمی بیند۔ یعنی در عشق چنین بوالعجبی ہا می باشد و میفرمایند کہ این قسم توحید بہ نسبت دو قسم سابق عالی تر است و داخل دائرہ حال است ہر چند مطابق نفس الامر و موافق شریعت نیست۔

مکتوب سی و دوم

حضرت امام میفرمایند مخدوما شرح امثال این سخنان بطریق تحریر بلکہ بتقریر ہم مناسب نمی نماید حضور بشرط حسن ظن و یا طول صحبت بہر نہجے کہ باشد در کار است الخ وقتیکہ مرزا حسام الدین احمد بحضور حضرت امام نوشتہ بود معارفے کہ از قلم شما ظاہر شدہ در وقت حضرت شیخ المشائخ این قسم معارف تحریر نمی شد و حال آنکہ ما و شما ہم پیرہ ایم پس این معارف از کجاست؟ حاصل جواب حضرت امام اینکہ این معارف معارف صحابہ کرام است کہ بعد از الف ثانی سر از نو ظہور نمودہ و این معارف از جذبہ و سلوک برتر است زیراکہ جذبہ و سلوک در مقامات ظلیہ است و این معارف نتیجہ کمالات اصلیہ است و ہر مقام کمالات دیگرے است اینقدر فرق است صحابہ کرام قبل از سلوک و جذبہ بمقامات ظلیہ باین معارف و مقامات مشرف شدہ بودند و دیگرے را چون حضرت امام اگر باین نسبت مشرف سازند و

بکمالات صحابہ کرام برسانند بعد از طے منازل جذبہ و سلوک باین دولت عظمیٰ مستسعد خواہد گشت و
در ابتدا از ظہور این معارف مخصوص بہ صحبت خیر البشر است، خلاصہ اینکہ صحابہ کرام ابتداءً بدون طے کردن
کمالات ظلیہ بکمالات اصلیہ مشرف می شدند و بعضے اخص خواص اولیاء مثل حضرت امام اگر باین کمالات
مشرف میشوند بعد از حصول کمالاتِ ظلیہ بکمالات اصلیہ مشرف خواہند گشت و راساً و ابتداءً
رسیدن بکمالات اصلیہ مخصوص برکت صحبت خیر البشر است۔ حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

یک زمانہ صحبتِ با اولیا ❊ بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

چون قرار فرمودہ حضرت مولانا یک ساعت صحبت اولیاء از عبادت صد سالہ بہتر است البتہ صحبت
سرور انبیاء و اولیاء از عبادت ہزار سالہ بہتر خواہد بود، از ینجاست کہ یک چیتل و یک دانگ و یک پیسہ
صدقہ کردن صحابہ کرام از صدقہ نمودن کوہ طلائے دیگران بہتر است زیراکہ قرب و منزلت عمل باندازہ قرب و
منزلت عامل است، سبحان اللہ حق سبحانہ و تعالیٰ در حق حضرت امام چہ کرم ہا نمودہ است کہ وجود مبارک
او را بعد از ہزار و چند سال نمونہ وجود مبارک صحابہ کرام گردانیدہ است و آنچہ میفرماید تواند بود کہ از متابعان
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نیز کسے را باین برکت مشرف سازند تا صحبت او نیز در ابتدا سبب ظہور این نسبتِ
عالیہ گردد و در ابتدائی صحبت او کمالاتِ اصلیہ بطالب ظہور کند۔ شنیدہ ایم کہ حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ
محمد معصومؒ در صحبت حضرت امام ابتداءً بکمالاتِ اصلیہ رسیدہ بودند۔ سبحان اللہ معارف حضرت امام از
ادراک افہام بسیار بلند است۔ بیت

قیامت میکنی حضرت باین شیرین سخن گفتن ❊ مسلم نیست طوطی را بدوران شکر خائی

وآنچہ میفرماید در مقامی ذکر و توجہ مناسب است و در مقام دیگر تلاوت و نماز و مقامی مخصوص بجذبہ است
و مقامی بسلوک و مقامی باین ہر دو دولت ممتزج است و مقامی است کہ از ہر دو جہت جذبہ و سلوک جدا ست
نہ جذبہ را با و مساسی و نہ سلوک را بآن تعلقی این مقام بے شگرف است یعنی مناسب بتدی ذکر و
توجہ است و در ولایت صغریٰ ذکر و توجہ مفید است و در مقام دیگر یعنی ولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاء است
تلاوت در نماز و یا بدون نماز است و در کمالات نبوت انبیاء کہ از ولایت شان بسیار بلند تر است

عروجات آنجا مربوط بہ نماز است، زیرا ولایت انبیاء مربوط بصفات است وکمالات نبوت انبیاء منوط بذات بحت او تعالیٰ است ومقامیکہ مخصوص بجذبہ است چنانچہ بدایت طریقہ عالیہ نقشبندیہ و مقامیکہ مخصوص بسلوک است چنانچہ ابتدائے طرق دیگر ومقامیکہ باین ہر دو دولت ممتزج است، چنانچہ نہایت طرق اربعہ ومقامیکہ از ہر دو جہت جذبہ وسلوک جدا است چنانچہ کمالات ولایت انبیاء و کمالات نبوت انبیائے عظام کہ جذبہ وسلوک متعارف کہ مخصوص کمالات ظلیہ است در آنجا ہیچ نیست یعنی جذبہ مقامات ظلیہ در آنجا وجود ندارد وجذب و اجتباء انبیائے عظام از جذبہ وسلوک مقامات ظلی بلند و برتر است و این جذبہ وسلوک بآنجا نمیرسد و آنچہ میسر باید این نسبت از گذشت اصحاب کرام در حضرت مہدی بوجہ اتم ظہور خواہد یافت یعنی با این قرب تصرفات ظاہری نیز خواہد داشت و با ولایت (مفتوح الواو) بولایت (مکسور الواو) نیز بہرہ مند خواہد بود زیرا کہ ولایت بفتحہ بمعنی قرب وبکسرہ بمعنی تصرف است و آنچہ میسر باید درین نسبت نیز اندراج النہایت فی البدایت متحقق خواہد شود چنانچہ در تقدم جذبہ بر سلوک متحقق است الخ یعنی در کمالات مجددی اندراج النہایت فی البدایت بدو نوع موجود است اول در تقدم جذبہ بر سلوک اندراج النہایت فی البدایت موجود است، دوم ظہور کمالات اصحاب کرام چنانچہ در صحبت حضرت امام واقع می شد کہ از کمالات انتہائی است نیز اندراج النہایت فی البدایت موجود است و این اندراج امر غریب و عزیز القدر است، و آنچہ میسر باید از مشائخ طبقات کم کسے ازین مقام خبر دادہ است فکیف کہ از علوم و معارف آن بحث کردہ باشد، ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ الخ یعنی مشائخ کرام کہ بعد صحابہ و تابعین و تبع تابعین گذشتہ اند ازین مقام ہیچ خبر ندادہ اند پس علوم و معارف این مقام را چگونہ بیان کردہ باشند، طبقات مشائخ کرام را اول حضرت عبد الرحمٰن سلمی بیان فرمودہ است و مشائخ ہر وقت و زمان را طبقہ اول و طبقہ ثانی ذکر نمودہ اند وبعد از و حضرت مولانا جامی نیز طبقات مشائخ را بہ ترتیب طبقات بیان فرمودہ اند حضرت عبد الرحمٰن سلمی از اولیائے کبار است، عارفی در بارۂ کمال او می نویسد کہ بعد از وفات او از حضور شان پرسیدم کہ شما اکثر در مقام قربت دیدہ می شوید و حال آنکہ اولیائے دیگر بعضے وقت در مقامے و بعضے وقت

درمقامِ دیگر دیدہ می شوند فرمودند کہ وفات وانتقال من درمقام قربت بودہ است۔ وآنچہ بحضرت
حسام الدین احمد می نویسد کہ درباب بعضے ازیاران قلمی فرمودہ بودید فقیر از زلات انسان درگذشت
حق سبحانہ وتعالیٰ ارحم الراحمین است عفو فرماید الخ بیان حقیقت این واقعہ آن بود کہ بعد از وفات حضرت
شیخ المشائخ بعضے مخلصین حضرت شان فرمودہ ہاے حضرت امام تعجب آوردانستہ زبان اعتراض در از
کردند۔ حضرت امام چون صاحب وقت بودہ وحق سبحانہ ارادۂ کمال او داشتہ واو را درزمرۂ محبوبان خ
محسوب نمودہ بود بنا برآن احوال معترضین روبہ خرابی آورد وباطن ہاے شان تیرہ گردید۔ بنا بر آن
حسام الدین احمد عرض عذرخواہی آنہا را کردہ وحضرت امام درجواب آنہا می نویسد کہ سلب نسبت ہاے
آنہا باختیار نبود یعنی من متوجہ سلب نسبت ہاے آنہا نشدہ ام واز سبب بے ادبی نسبت ہاے شان خود
سلب شدہ است وآواز ذکرے کہ شنوند دیگر است ونسبت چیز دیگر یعنی نسبتہاے شان تا ہنوز سلب
است دوا پس اعادہ نکردہ اگر آنہا از بے ادبی اعتراض تائب نشوند ورجوع نکنند این حالت شان
تغیر خواہد کرد چنانچہ میفرمایند این سخن اگر امروز پوشیدہ است منتظر باشند فردا انشاء اللہ تعالیٰ ظہور خواہد
حضرت امام دراینجا بہ تصرف خود اشارہ می فرمایند ونشان میدہند کہ صاحب وقت اوست چنانچہ
حضرت امام درمکتوبے می نویسد کہ ارشاد وہدایت قطب وقت بمثال دریاے ایستادہ است کہ براے
ہرکس باندازۂ استعداد وصحبت شان کہ بآن صاحب وقت داشتہ باشد فیض میرسد وکسانیکہ آن عا
رانمی شناسد وبعبادت او تعالیٰ مشغول اند ازان دریا فیض میرسد لیکن بہ نسبت شخص اول چیزے کم
میرسد اما شخصے کہ ازاں عارف منکر اند ویا آن عارف از آنہا درآزار باشد آنہا از رشد وہدایت محروم ا
وصرف رشد ظاہری دارند ورشد صوری وظاہری قلیل النفع است۔

مکتوب سی وسوم

این مکتوب شریف حاجت بہ تشریح ماندارد صرف جملات اخیر آن تشریح میکنم حضرت امام
میفرمایند جمعے از مشائخ کہ از خود وبایست خود بہ تمام برآمدہ اند بواسطہ بعضے نیابت حقانیہ اختیا

صورت اہلِ دنیا نمودہ اند و بظاہر راغب می نمایند فی الحقیقت ہیچ تعلق ندارند الخ

تذکرہ: تعلق بہ دنیا و عدم تعلق بدنیا مربوط بہ تزکیہ و عدم تزکیہ نفس است تا وقتیکہ نفس تزکیہ نشدہ قطع تعلق ماسوا مشکل و حصول محبت او تعالی محال است، زیراکہ انسان در تمام عمر خود از دو محبت خالی نیست یا محبت نفس است و یا محبت او تعالی و تا کہ محبت نفس موجود است محبتِ او تعالی مشکل است زیراکہ این دو محبت در دو طرف نقیض واقع شدہ اند و در جبلت و خلقت نفس مخالفتِ او تعالی مرکوز و مضمر است پس وقتیکہ نفس تزکیہ شود تعلق بماسوا ہبائً منثورا میگردد زیرا تعلق ماسوا فرع تعلق نفس بودہ وقتیکہ آن زائل گردد تعلق دیگران بتبع آن زائل میگردد پس بعضے اولیائے کمل کہ بعد از فنا و بقا و تزکیہ نفس شغل دنیوی میکنند ہیچ ضرر ندارد و تعلق بدنیا گفتہ نمی شود حضرت مولانائے روم میفرمایند۔ بیت

چیست دنیا از خدا غافل شدن — نے قماش و نقرہ و فرزند و زن

و نیز حضرت خواجہ عزیزان میفرمایند۔ بیت

از درون شو آشنا و ز بروں بیگانہ وش — این چنین زیبا روش کم می بود اندر جہان

و نیز بعد از کمالِ ولایت لطائف از ہم جدا می شوند و شغل ظاہری مانع شغل باطنی نمیگردد حضرت فاروق رض میفرمایند اصلی و اجھز بجیش یعنی در نماز فکر تجہز جیش میکنم و شغل ظاہر من مانع عروجاتِ باطن نیست بلے انسان کامل جمعیت تمام دارد۔

مکتوب سی و چہارم

حضرت امام میفرمایند، فلسفی کہ دیدہ بصیرت او بہ کحل متابعت صاحب شریعت مکتحل نشدہ است از حقیقت عالم امر نابینا است و جواہر خمسہ کہ اثبات نمودہ اند در عالم خلق اند نفس و عقل را کہ از مجردات شمردہ اند از نادانی است۔

تذکرہ: حکمائے یونان ہیولا و صورت جسمیہ[2] و نفس[3] و عقل[4] و مرکب از ہیولا و صورت جسمی را جواہر خمسہ گفتہ اند حضرت امام آنرا تردید میکنند و میفرمایند کہ خذف ریزہ را جواہر انگاشتہ اند۔ جواہرِ خمسہ

فوق العرش اند و برائے مصلحت و ترقیات و مجاہدہ در وجود انسان گذاشتہ شدہ اند این لطائف عالم امر کہ از جسمیت بری و نورانی ولامکانی میباشد لائق بآن است کہ جواہر خمسہ انگاشتہ شوند و آن خذف ریزہ ہا لایق آن نیست کہ جواہر نامیدہ شود و نفس ناطقہ ہمیں نفس امارہ است کہ بتزکیہ محتاج است و بالذات ہمت او بہ دنائت و پستی است بعالم امر اورا چہ نسبت و تجرد را بہ او چہ مناسبت زیرا کہ فرار گفتہ شما مجردات کمال منتظر ندارند و کمالات شان بالفعل است و حالانکہ نفس بہ تزکیہ محتاج است بنابراں کامل و مجرد گفتہ نمیشود و عالم امر طبعاً طرف او تعالیٰ مائل است، و نورانی لایق آنست کہ جواہر نامیدہ شود و عقل خود ادراک نمیکند مگر امورے را کہ بمحسوسات مناسبت داشتہ باشد لہذا نظر او از احکام بیچونی کوتاہ است و در معرفتِ غیب محض گمراہ و این علاً عالم خلق است اما عالم امر رو بہ بیچونی است و توجہ بہ بیچگونگی یعنی عالم امر خود بخود عالم قدس است و اما عالم خلق بہ پستی و دنایت مائل نیست، و میفرماید کہ عرش مجید مبدا این جواہر خمسہ عالم کبیر است در ینجا لازم است کہ چند چیز را بدانیم اول آنکہ عالمِ کبیر و عالمِ صغیر چیست دوم آنکہ عالمِ امر و عالمِ خلق چیست و مکان طبیعی ہر کدام کجاست و عالم مثال چیست عقل و نفس و خیال چہ چیز میباشد و انسان از کدام اشیا ترکیب یافتہ؟ عالم کبیر عبارت از تمام ممکنات فوق العرش و تحت العرش میباشد و عالم صغیر عبارت از انسان است و عالم اصغر عبارت از قلب انسان است. جواہر خمسہ پنج لطائف عالم امر است کہ مکان شان فوق العرش میباشد یعنی قلب نوری و روح و سر و خفی و اخفی و عالم خلق عبارت از عناصر اربعہ و نفس ناطقہ میباشد کہ مقام شان تحت العرش است و این عالم امر و عالم خلق کہ در عالم کبیر واقع است در عالم صغیر کہ انسان است نیز موجود است و در عالم کبیر برزخ درمیان عالم امر و عالم خلق عرش مجید است کہ فوق آن عالم امر و تحت آن عالم خلق است و حکم محدب عرش حکم عالم امر و حکم مقعر عرش حکم عالم خلق است یعنی آن طرف عرش بیچون و بےکیف و این طرف آن دارائے چونی و چندی است و فوق عرش مقام قلب نوری است و فوق آن مقام روح و فوق آنمقام سر و فوق آنمقام خفی و فوق آنمقام اخفی است. پوشیدہ نماند کہ اطلاع بر حقایق عالم امر و مشاہدہ مکان طبعی شان خاصہ تابع کامل آنحضرت ﷺ است فلسفی کہ از شرف متابعت محروم است از عالم امر چہ خبر خواہد داشت و بظن و تخمین

خواہد گفت کہ بالاے عرش نہ خلاست و نہ ملاء، عجب است کسیکہ معتقد آنست کہ آسمان خرق والتیام ندارد و ہیچکس از آسمان اول گذشتہ نمیتواند باین عقیدہ از فوق عرش سخن میکند شاید کہ در خواب بانجا سفر نمودہ باشد۔

بیت آنکس کہ نداند و نداند کہ نداند در جہل مرکب ابدالدہر بماند

و برزخ در بابین عالم خلق و عالم امر در عالم صغیر قلب انسان است ازینجاست کہ قلب را عرش اللہ می نامند زیرا کہ در عالم کبیر در بین عالم خلق و عالم امر عرش مجید صفت برزخیت را داشتہ و در عالم صغیر در بین عالم خلق و عالم امر قلب صفت برزخیت دارد۔

سوال: برزخیت عرش مسلم است زیرا کہ فوق او عالم امر و تحت او عالم خلق است و برزخیت قلب نہ چنان است زیرا کہ در وجود انسان عالم خلق و عالم امر ممتزج است و این طور نیست کہ یکطرف قلب عالم امر و طرف دیگر آن عالم خلق بودہ باشد، پس برزخیت او چہ معنی خواہد داشت؟

جواب: برزخیت عرش باعتبار مکان بودہ و برزخیت قلب نوری بواسطہ وصول و ایصال فیوضات است و برزخیت مکانی مراد نیست و برزخیت قلب نوری کہ در وجود انسانی است قرار ذیل است۔

تبصرہ۔ فیوضات عالم قدس اول بروح میرسد چون روح از عالم امر است و قلب نوری از عالم امر است از روح بقلب نوری میرسد و قلب صنوبری ظرف قلب نوری است پس آن فیض بواسطہ ظرفیت و مظروفیت از قلب نوری بقلب صنوبری میرسد و چون قلب صنوبری از عالم خلق بودہ و نفس از عالم خلق است بدین مناسبت آن فیض از قلب صنوبری بہ نفس میرسد و نفس چون کل است و حواس و جوارح اعضاے آنست آن فیض از نفس بحواس میرسد پس معنی برزخیت قلب توسط ایصال فیض ہست نہ برزخیت مکانی چنانچہ در عرش است۔

تذکرہ: قلب را از سبب دیگر نیز عرش میتوان گفت، یعنی چونکہ عرش مظہر اتم ذات و صفاتِ او تعالی است قلب عارف کہ از کشاکش ماسواء فارغ و فنا و بقا یافتہ است نیز مظہر ذات و صفات او تعالی میگردد بلکہ فضیلت جزئی نسبت بہ عرش نیز او را حاصل می شود و آن عبارت از عشق و گرفتاری او بعالم قدس است کہ عرش آن را ندارد۔ بیت

ما ہر چہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم الا حدیث یار کہ تکرار می کنم

دعرش این عشق وگرفتاری ندارد۔ ازین جاست کہ فرمودہ اند۔ بیت

عرش و غزنین ہر دو یک طبق است　　بلکہ غزنین شریف تر طبق است

زیرا عشقیکہ قلوب اولیاے غزنین بعالم قدس دارند عرش مجید ازاں عشق بے شعور است۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نبودی　　چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

ترکیب انسان از عالم خلق و عالم امر است وانسان از دہ جزء مرکب است کہ پنج آن از عالم امر و پنج دیگر آن از عالم خلق وہر کدام این اجزا بکمال مخصوص است وعروجات وتجلیات جداگانہ دارند۔ اگر از تعلقات پراگندہ خلاصی یافتہ وبکمالات خود ہا برسند زہے سعادت، زیرا آنچہ از خلقت انسانی منظور بودہ بحصول پیوست وغایہ وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون انجام یافت۔

اجزاء عالم امر انسان عبارت از قلب نوری وروح وسر وخفی واخفی می باشد واجزاء عالم خلق او عناصر اربعہ ونفس ناطقہ کہ شیرہ وعصارہ عناصر اربعہ است کہ محل آن تمام بدن مگر مرکز بیت او در دماغ است وبعد از تزکیہ بہ سینہ میرود۔

سوال: انسان دو جزو دیگر نیز دارد کہ عبارت از عقل وخیال ست محل و مرکز آن در کجا خواہد بود؟

جواب: عقل قوۃ ایست در نفس وجوہر مستقل نیست و خیال نمونہ عالم مثال است کہ در جوف دماغ انسان متمرکز است عالم مثال کہ از عالم اجساد لطیف واز عالم ارواح کثیف میباشد مرکز آن در عالم کبیر در بین عالم ارواح وعالم اجساد است۔ وبرعکس سراب کہ موہوم نماست یک عالم موجود موہوم نما است یعنی این دو چیز اجزاے مستقل نیست واین عالم مثال عالم عجیب ست کہ باموہومیت وجود آن آئینہ وتمثیل جمیع عوالم است یعنی عکوس تمام ارواح واجساد ومعانی درآنجا منتقش است وتمثال اشیاے گذشتہ وآئندہ درآنجا دیدہ میشود، وآنچہ میسر باید مطالعہ اصول این جواہر را دران موطن نیز نماید۔ واین جواہر صغیرہ وکبیرہ را در رنگ ظلال آن جواہر خفیفہ معلوم فرماید یعنی کسیکہ بمحض فضل او تعالی بمشاہدہ عالم وجوب مشرف شود اصول این جواہر صغیرہ یعنی عالم امرے کہ در انسان است و اصول جواہر کبیرہ یعنی عالم امرے کہ در عالم کبیر است در آنوقت مشاہدہ خواہد کرد و خواہد فہمید کہ اصول این لطائف صغیرہ وکبیرہ

صفات اضافیہ او تعالیٰ است و وجود عالم خلق و عالم امر اثر صفات اضافیہ او تعالیٰ است۔ وصفات اضافیہ چنانچہ تخلیق و ترزیق و احیاء و اماتت وغیرہ کہ برزخ وجوب و امکان است عبارت از تعلقات صفات قدیمہ است و در ذات خود نہ ممکن اند و نہ واجب و فوق آنہا صفات حقیقیہ ثمانیہ است و قلب بہ تجلیات صفات اضافیہ مشرف است و روح را از تجلیات صفات حقیقیہ ثمانیہ نصیب است و بواقی جواہر علیاء یعنی سر و خفی و اخفیٰ فوق صفات حقیقیہ اند یعنی مبداء فیض شان فوق صفات مذکورہ اند نہ آنکہ خود شان فوق صفات حقیقیہ اند۔ زیراکہ خود این لطائف از عالم امکان و صفات حقیقیہ از عالم وجوب است، بلی مبداء فیض شان کہ عبارت از شیونات ذاتیہ و صفات سلبیہ و شان جامع است فوق صفاتِ حقیقیہ است لہذا تجلیات این مراتب سہ گانہ را تجلیات ذاتیہ میگویند۔

سوال: تجلیات شیونات و صفات سلبیہ و شان جامع بکدام سبب تجلیات ذاتیہ می نامند؟

جواب: تجلیات ذاتی بدو معنی اطلاق می شوند اول تجلیات ذاتی بمعنی اعم، دوم تجلیات ذاتی بمعنی اخص تجلیات ذاتی بمعنی اعم آنست کہ تجلی صفات زائدہ نباشد و تجلیات ذاتی بمعنی اخص آنست کہ تنہا تجلی ذات بحت او تعالیٰ بودہ باشد و تجلی شیونات و اعتبارات نیز ملحوظ عارف نبودہ باشد پس تجلی شیونات و اعتبارات بمعنی اعم تجلی ذات دانستہ می شود چہ شیونات و اعتبارات وجود زائد خارجی ندارند بلکہ وجود شان انتزاعی است و آنچہ میفرمایند منع از اظہار حقایق عالم امر بواسطہ دقت آن معانی مکنونہ است یعنی نزد علماء ثابت است کہ بحث از حقیقت عالم امر و حقیقت روح ممنوع است و آیہ کریمہ را درین بارہ شاہد می آرند و علماء حق دارند کہ ازان بحث نکنند چہ عالم ارواح بسبب بیچونی مناسبت فی الجملہ بہ بیچون حقیقی دارد و چون کشف کنہ حقیقت وجوب از امور غوامض است بیان روح را نیز بر آن قیاس کردہ اند، اما علماء راسخین کہ تلامیذ خاص انبیاء کرام اند ازین ماجرا آگاہ اند و این باخبرے شان از اِلَّا قَلِیۡلًا بیرون نیست، زیرا دانستگی آنہا با عالم ارواح از دانستگی حق سبحانہ و تعالیٰ باز ہم بسیار کمتر است۔

مکتوب سی و پنجم

حضرت امام میفرمایند مقصود از سیر و سلوک تزکیہ و تطہیر نفس امارہ است الخ یعنی چون نفس در ذات خود خبیث و نجس است پس طہارت او لازم است کہ از عبادت معبودات باطلہ نجات میسر شود و عالم امر در ذات خود پاکیزہ و متوجہ بعالم قدس است غباری کہ از مجاورت عالم خلق بآن نشستہ است آنرا تصفیہ باید کرد و تطہیر نمی خواہد از ان سبب صوفیہ کرام تصفیہ را دربارۂ عالم امر و تزکیہ را دربارۂ عالم خلق استعمال میکنند۔ و آنچہ میفرمایند این دولت وابستہ بہ حصول فنا است و تحقق محبت ذاتی الخ یعنی رسیدن بمقامات مقربین مربوط بفنا مطلق است کہ از صفات و اعتبارات بگذرد و بمطلق فنا، این کار نمی شود و بسبب مطلق فنا بمحبت ذاتی نمیرسد و بعد از فنا مطلق عارف محب ذات او تعالیٰ شدہ و در آنوقت ایلام و انعام منظور او نمیباشد و آنچہ میفرمایند حقیقت اخلاص اینجا دست میدہد، یعنی عبادتے کہ خالص برائے رضائے او تعالیٰ کردہ شود بعد از فنا مطلق و تحقق محبت ذاتی متصور است و در آنجا سرور و نجات خویش ہیچ منظور نظر نیست و عبادتے کہ برائے منفعت خود کردہ بشود از حقیقتِ اخلاص عاری است۔

مکتوب سی و ششم

حضرت امام میفرمایند شریعت متکفل جمیع سعادات دنیویہ و اخرویہ است۔

تبصرہ: حضرت امام درین مکتوب دو طائفہ را تنبیہ میفرمایند اول صوفیہ کہ بکمال شریعت نفہمیدہ اند و طریقت و حقیقت را مغز و شریعت را پوست دانستہ اند شاید گمان میکنند کہ ما از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم محبوب تریم کہ مغز را بما دادہ است و پوست را بآنہا عجب بیفکری است۔ ع

بخواب اندر مگر موشی شتر باشد

دوم علمائے کہ طریقت و حقیقت را سوائے شریعت انگاشتہ فضولی و بدعت دانستہ اند در حالیکہ تصوف کمالے زائد از شریعت نیست بلکہ یک جزو شریعت است چہ اخلاص از مامورات شرعیہ است۔

تنبیہ : علماء قرار ذیل است، علماء در علم و عمل میکوشند و بغرض جاہ و ریاست بہ علم و عمل مشغول اند و از اخلاص کہ جزو اعظم ماموراتِ شرعیہ است غافل اند اخلاصے کہ دارند صورتِ اخلاص است، طریقت و حقیقت را کہ اسبابِ حصول حقیقتِ اخلاص می باشد چیز لایعنی شمردہ اند و از تزکیہ نفس کہ جزو اعظم بدن انسان است و مشارٌ الیہ بہ لفظ انا است بے خبر اند و بصورت اخلاص گاہے متلبس اند و گاہے از آن ہم عاری۔

سوال : صورت و حقیقت اخلاص چہ فرق خواہد داشت؟

جواب : صورت اخلاص آنست کہ شہرت و رفعت را دوست داشتہ و بہ تشہیر اعمال حسنہ خود ملتذ میگردد اما بہ تکلف ازاں اجتناب میکند بنا برآں اعمال او محتمل است، گاہے برضائے نفس است و گاہے برضائے او تعالیٰ، و حقیقت اخلاص کہ بعد از تزکیہ نفس دست میدہد ترک شہرت و ترک رفعت وجدانی میگردد، و عارف ازین اشیاء دنیہ حظ نمیگردد تمام اعمال او در ہر وقت و ہر آن مخصوص برائے رضائے او تعالیٰ میشود و نیز صاحبان صورت اخلاص عملے را کہ بہ اخلاص بکنند منظور نظر شان جلب منفعت و دفع مضرت از خود خواہد بود و لایق عبادت او تعالیٰ نخواہد بود۔ پس ازین تحقیق معلوم شد صوفیہ کہ کمالات خود را از کمالات شریعت برتر میدانند مغرور اند و علمائے کہ طریقت و حقیقت را بیگانہ از شریعت میدانند بیخبر اند آیہ کریمہ مخلصین لہ الدین و کریمہ الا للہ الدین الخالص از یاد شان رفتہ است۔ حضرت امام میفرمایند از تجلیات سہ گانہ و مشاہدات عارفانہ گذرانیدہ از ہزاران یکے را بہ دولتِ اخلاص و مقام رضا میرسانند۔

سوال : تجلیات سہ گانہ عبارت از تجلی افعال یعنی تجلی صفات اضافیہ و تجلی صفاتِ حقیقیہ و تجلیات ذاتیہ می باشند و حال آنکہ بہ تجلی صفات حقیقیہ تزکیہ نفس شروع و بہ تجلی ذاتی تزکیہ نفس کمال میرسد و تزکیہ نفس مقام رضا است و از فرمودہ حضرت امام معلوم می شود کہ مقام رضا بعد ازین است؟

جواب : شاید مراد حضرت امام از تجلیات سہ گانہ درین جا ظلال تجلیات باشد

نہ اصل تجلیات، وآنچہ میفرماید کو تاہ اندیشان احوال ومواجید را از مقاصد می شمارند لاجرم گرفتار زندان وہم وخیال می مانند، مراد از زندان وہم، خیال ناقصِ شان است کہ ظلال را مطالب انگاشتہ از مطلب غافل ماندہ اند، احوال ومواجید اگرچہ معدات مطلوب اند اما مطلوب ہنوز بر تر است۔ ع

رخسار من اینجا و تو در گل نگری

مکتوب سی و ہفتم

حضرت امام میفرماید الحال آرزوئے نماندہ است مگر آنکہ احیاے سنت از سنن آنحضرت نمودہ اید الخ یعنی بعد از بسیار وقت معلوم شد کہ یافت مطلوب ورائے احوال ومواجید است وغیر از اتباع سنت راہی بآں مقصد اشنا، وجود ندارد۔

مکتوب سی و ہشتم

حضرت امام میفرماید ہر چہ مادون ذات بحت است تعالیٰ شانہ معبر بہ غیر است اگرچہ اسماء وصفات بودہ باشد الخ مراد حضرت امام ترغیب عروجات است وتنبیہ است بآنکہ طالب این راہ ہمت را بلند باید داشت وبہ ظلال قناعت نباید کرد حضرت مولانا روم میفرماید۔ بیت

آنچہ جز ماہی است از عشق سیر شد آنچہ بیروزی است روزش دیر شد

مقصد حضرت امام آنست کہ گرفتار صفات نیز گرفتار غیر است۔

سوال: متکلمین صفات را لا ھو ولا غیرہ گفتہ اند وشما آنرا غیر میدانید؟

جواب: غیریت دو معنی دارد، اول آنکہ در بین دو چیز اتحاد مفہوم واتحاد مصداق نبودہ باشد چنانچہ در بین ذات او تعالیٰ ودر بین صفات او مغایرت مفہومی ومصداقی موجود است زیرا کہ مفہوم اللہ معبود ومحبوب است ومفہوم علم وقدرت دانستن وتوانائی است ومصداق اللہ ذات او تعالیٰ است ومصداق علم وقدرت صفت العلم وصفت القدرت است این است معناے

غیریت مطلق کہ مغایرت مفہومی و مصداقی درآن موجود است۔ دوم غیریت اصطلاحی است، غیریت اصطلاحی آنست کہ انفکاک بودہ باشد وایں راغیر مصطلح میگویند پس صفات او تعالیٰ اگرچہ مغایرت مفہومی و مصداقی دارند اما چوں انفکاک از ذات او تعالیٰ ندارند اگرچہ غیریت مطلق دارند اما غیریت اصطلاحی ندارند و متکلمین غیریت اصطلاحی را بکلمہ لا غیرہ سلب و غیریت مطلق را بکلمہ لا ھو اثبات کردہ اند ازینجاست کہ لا ھو فرمودہ اند یعنی از حیث مفہوم و از حیث مصداق عین ذات نیستند پس سالک را باید کہ باآنہا گرفتار نشوند۔ وآنچہ میفرمایند چون رابیچون تصور کردہ اند الخ۔ یعنی سالکان ناقص عالم روح وگاہے ظلال صفات وگاہے خود صفات را عین مطلب تصور کردہ اند و شہود و معرفت را باو وراہ دادہ اند و حال آنکہ مطلب از شہود و معرفت ایشان برتر است وآنہا غیر مطلب را مطلب انگاشتہ اند وانچہ میفرمایند چون معرفت وراء علم باشد الخ۔ یعنی معرفت از علم و دانش متعارف جدا است چراکہ علم و دانش بیک چیزے سبب ادراک آن چیز است و در معرفت اگرچہ شناخت است اما درک نیست ازین سبب آنرا ادراک بسیط می نامند یعنی چنان ادراک است کہ مدرک (بکسر را) از تعبیر مدرک (بفتحہ را) عاجز است ازین سبب ادراک او بسیط است و در تعبیر او نمی گنجد۔ پوشیدہ نماند کہ معرفت بعد از فنا می باشد چون در فنا اقدام متفاوت اند لاجرم منتہیان در معرفت از یکدیگر تفاضل دارند یعنی فنا چند نوع است فنا اول، در مرتبہ صفات اضافیہ است وقتیکہ سالک از ممکنات گذشتہ بظلال صفات رسیدہ باشد فنا ابتدائے حاصل کردہ باشد وایں صورت فنا است زیراکہ صفات اضافی برزخ وجوب و امکان است و عین وجوب نیست۔ فنا دوم، فنا در صفات است۔ فنا سوم، در شیونات و اعتبارات است، تاکدام صاحب دولتے باشد کہ بفنائے ذاتی مشرف شود۔

سوال: علامہ محب اللہ بہاری در سلم العلوم ونیز قاضی مبارک در خطبہ کتابہائے خود لا یتصور ولا یدرک می نویسند وحضرت شیخ مصلح الدین شیرازی میفرماید۔ بیت

اے برتر از خیال وقیاس وگمان ووہم　　وزہرچہ گفتہ اند وشنیدیم وخواندہ ایم

وصاحب امالی در رویت جنت نیز بعدم ادراک قایل است چنانچہ فرمودہ اند۔ بیت

یراہ المؤمنون بغیر کیف وادراک وضرب من مثال

واز فرمودہ ہاے حضرت امام نیز عدم ادراک معلوم میشود بنا برآن پرسیدہ می شود کہ آیا ادراک آن ذات کعبہ مرادات کہ از عقول وادراکات ما بلند است درحق بعضے خواص بلکہ اخص خواص در حیات دنیوی ممکن الوقوع است یا نہ؟

جواب: شاید کہ اخص خواص کہ تلامیذ خاص انبیاے عظام اند از ادراک آن مرتبہ مقدسہ بہرہ داشتہ باشند۔ چنانچہ حضرت امام در مکتوبہاے اخیر دفتر ثالث میفرمایند وقتیکہ سالک از چونی و چندی بگذرد بیچون فی الجملہ شود بیتواند کہ بکنہ بیچون خود بیچون حقیقی را ادراک نماید و بہ ادراک بلکہ بدرک ادراک آن مرتبہ مقدسہ سرفراز گردد۔ بیت

اگرچہ این لحظ ممکن کار شب نیست ز بخت مقبلاں این ہم عجب نیست

پوشیدہ نماند کہ بیچون حقیقی دیگر است و بیچون فی الجملہ دیگر عالم روح بلکہ تمام عالم امر بیچون فی الجملہ است۔ وآنچہ میفرمایند فناء موہبت محض است اما مقدمات ومبادی آن بہ کسب تعلق دارد الخ،

یعنی مقدمات فناء مقامات عشرہ است اگرچہ فنا عنایت محض است ولکن علی الاکثر رعایت مقامات عشرہ سبب فنا میگردد و نیز می شود کہ در حق بعض اشخاص با رعایت مقامات مذکور فناء دست ندہد و نیز ممکن و واقع است کہ براے بعضے بدون رعایت مقامات عشرہ فنا عنایت شود، بلے گاہے بہ سلامی برنجند و گاہے بہ دشنامی خلعت دہند، کار بعنایت است و باقی ہمہ بہانہ۔ وآنچہ میفرمایند حال او از دو صورت خالی نیست یا بہ موقف المواقف او را باز دارند یا بہر تکمیل ناقصان بعالم او را باز گردانند

یعنی عارفے کہ بسیر اجمالی بہ نہایت مراتب کمال خود برسد و بمشاہدہ عالم وجوب مشرف شود از دو صورت خالی نیست یا آنکہ ہمیشہ در عروج بودہ و بہ ایمان شہودی مشرف باشد و یا براے تکمیل ناقصان نزول فرمودہ ایمان شہودی او بہ ایمان غیبی تبدیل شدہ باشد قرب و شرافت براے اول است و فضیلت و نیابت انبیاے عظام براے دوم است۔

تبصرہ: سیر عروجی اجمالی است تا برسند و بعد از نزول سیر تفصیلی است کہ او را بتجلیات اسمائی و

صفاتی بے نہایت مشرف خواہند ساخت تا طالبان مختلف الاستعداد را تربیہ کردہ بتواند۔

تذکرہ: شخصے کہ ارشاد میکند البتہ مسترشدان مختلف الاستعداد خواہد داشت و ارباب مشارب مختلف را تربیہ خواہد کرد و ہر کدام شان را بہ اسم مربی او دلالت خواہد کرد، معلوم است کہ اگر خود او از تجلیات صفات متنوعہ بے بہرہ باشد دیگراں را بآن کجا رہبری خواہد توانست۔ بیت

عالمت خفتہ و تو ہم خفتہ　　خفتہ را خفتہ کے کند بیدار

وآنچہ میفرمایند بعد از فنا کمال اخلاص متحقق میشود الخ یعنی عمل علمای ابرار و صلحای اخیار کہ بحقیقت فنا مشرف نشدہ اند گاہے برائے رضائے او تعالی است و گاہے نفس امارہ دران شرکت میکند و بعد از فنا عمل خالصاً للہ کردہ میشود چہ نفس از بین رفتہ است و تزکیہ یافتہ و شیطان از حجرۂ قلب برآمدہ است فقہائے کرام میفرمایند نیت در امر محتمل در کار است و در متعین احتیاج بہ تعین نیست۔ ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشآء واللہ ذو الفضل العظیم۔

مکتوب سی و نہم

حضرت امام میفرمایند مدار کار بر قلب است اگر دل بغیر او سبحانہ گرفتار است خراب و ابتر است سلامتی قلب از التفات بماسوی او تعالی و اعمال صالحہ کہ ببدن تعلق دارد ہر دو در کار است الخ، حضرت امام درین مکتوب اشخاصے کہ عبادت را در اعمال جوارح یعنی در ظاہر شریعت منحصر ساختہ و از اخلاص و حضور قلبی غافل اند تنبیہ میکند و ہمچنان ملحدانی را کہ بدون اعمال صالحہ و دعوی سلامتی قلب میکنند تہدید میفرمایند بے عمل ریائی را ظاہر شریعت نیز نمی پسند و ریا را مفسد عمل میداند، شریعت مقدس فرق کفر و شرک و ریا را چنان توضیح میفرماید کہ کفر و شرک تمام اعمال صالحہ را برباد و ریا تنہا مفسد آن عملی است کہ دران واقع شدہ است و بہ بطلان اعمال سابقہ تعلق ندارد و نیز شریعت مطہر عبادتیکہ حضور قلبی در آن نباشد عبادت ندانستہ چنانچہ آنحضرت میفرمایند کہ لاصلوۃ الا بحضور القلب وصلوۃ را معراج مومن فرمودہ و نماز بدون حضور البتہ معراج شدہ نمی تواند، و ملحدانی کہ بدون تعمیل اوامر و نواہی شرعیہ دعوائے سلامتی قلب میکنند از اسلام دور اند زیرا اگر کسے بعد از سلامتی قلب از عبادت معاف میگردید انبیائے عظام بآن لائق تر می بودند چہ سلامتی

قلب دیگران بہ عشر عشیر سلامتی قلب ایشان نمیرسد با آنکہ آنہا در عبادت پیش قدم ترین مردمانند و تادم آخر
از عبادت باز نہ نشستہ اند حضرت امام میفرمایند ہمچنانکہ در حیاتِ دنیوی روح بدون بدن غیر متصور است
احوال قلبی بدون اعمال صالحہ بدنی محال است حضرت امام سلامتی قلب را روح و اعمال صالحہ را بدن قرار
دادہ اند، حاصل کلام شان آنکہ در بین سلامتی قلب و اعمال صالحہ در حقیقت تلازم است کہ یکے بدون دیگرے
اعتبار ندارد، از حضور حضرت امام پرسیدہ شدہ است آیا چنان ہشود کہ عارف از عبادت فارغ و معاف شود؟
در جواب فرمودہ اند کہ اگر عارف از حوائج ضروری بشری مستغنی شود از عبادت فارغ خواہد شد و چون عارف
از گرسنگی و تشنگی و مریض شدن وغیرہ از عوام ممتاز نیست در فراغت از عبادت چہ گونہ ممتاز خواہد شد۔

مکتوب چہلم

حضرت امام میفرمایند بعد از طے منازل سلوک و قطع مقامات جذبہ معلوم شد کہ مقصود ازین
سیر و سلوک تحصیل مقام اخلاص است کہ مربوط بفناء آلہٗ آفاقی و انفسی است و این اخلاص جزوی
از اجزاے شریعت یعنی علماے کہ از اخلاص غافل اند و فنا و بقا را کہ محصل کمال اخلاص میباشد از
شریعت ندانستہ چیز زائدمی انگارند کم علم اند و از اجزاے ثلاثہ شریعت کہ علم و عمل و اخلاص است
جاہل و آیہ کریمہ مخلصین لہ الدین را نخواندہ اند و نیز ناقصانیکہ حرف فنا و بقا و بر زبان دارند
و بحقیقت آن نرسیدہ اند شریعت را پوست خیال میکنند و بحقیقت ناقصے کہ دارند و آنرا مغز میدانند
مغرور و مفتون اند۔ اگر بحقیقت فنا و بقا میرسیدند میفہمیدند کہ حقیقت حقیقت شریعت است و حقیقت
کہ ما داریم ظلی از ظلال آن حقیقت است ہرگز این طور چیزہا نمی گفتند و باین ترہات لب نمی کشادند
این بود شرح حصہ اول مکتوبات قدسی آیات حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی رحمۃ اللہ تعالیٰ
در سہ ثور ۱۳۴۷ ازاں فراغت حاصل گردید۔ ومن اللہ التوفیق۔

وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُوْنَ

شرح مکتوبات قدسی آیات

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرہندی

حصۂ دوم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خاں

رکن از ارکین جمعیت العلماے دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی نالقانی ولد مرحوم صفر علیخان

بینگ باشی

فہرست مضامین شرح مکتوبات حصہ دوم

تمت

قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان للقرآن ظهرا وبطنا یعنی قرآن کریم دارائے ظاہر و باطن می باشد

حاصل اینکہ ظاہر آن بہ نزد علمائے علم ظاہر است و ظاہر و باطن ان بہ نزد صوفیہ مخلصین می باشد۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات حصۂ دوم

مکتوب چہل و یکم

حضرت امام میفرماید: محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم محبوب رب العالمین است ہر چیزے کہ خوب و مرغوب است از برائے مطلوب است یعنی قرآن کریم کہ بہترین قوانین آسمانی و شریعتِ محمدی کہ بہترین شرائع ربانی است برائے آنحضرت ﷺ دادہ شدہ است۔

شریعت، عبارت از اوامر و نواہی و احکام و اسرار است، طریقت حقیقت و اخلاصِ عمل، این ہر سہ اجزائے شریعت اند و تمام آنہا با آنحضرت ﷺ دادہ شدہ است۔ (۱) طریقت، عبارت از تعمیل احکام و اوامر الٰہی و امتناع از مناہی است۔ (۲) حقیقت، عبارت از شہود و کشف مصداقات مسائل شرعیہ است یعنی بعد از وصول بحقیقت تمام قضایائے شرعیہ کشفاً مشہود و وجدانی میگردد و معاملہ از استدلال بکشف و شہود می کشد و نفس انسانی تزکیہ می شود۔ (۳) اخلاص عمل، عبارت از نتیجہ طریقت و حقیقت است، یعنی از تکمیل طریقت حقیقت و از تکمیل حقیقت اخلاص عمل دست میدھد و در مرتبہ اخلاص عمل تعمیل اوامر شرعیہ یک امر ذوق و وجدانی میگردد، و تکلفاتِ عمل بکلی از بین می رود و ذوق عبادت حاصل می شود۔

تبصرہ: فرق در بین طریقت و حقیقت آن است کہ اگر تعمیل اوامر شرعیہ بتکلف اجراء شود آنرا طریقت گویند و اگر تعمیل اوامر شرعیہ بدون تکلف اجراء و از اجرائے آں سالک محظوظ گردد آنرا حقیقت گویند ناگفتہ نماند کہ این معاملہ محظوظیت مربوط بہ تزکیہ و اطمینان نفس می باشد یعنی تا زمانے کہ نفس تزکیہ و اطمینان نیافتہ انسان از تعمیل و اجرائے احکام شرعیہ محظوظ نمی گردد و نیز قبل از نسیان ماسوٰی طریقت و بعد از نسیان حقیقت است۔ زیرا کہ وجود کدورت ہائے نفسانی

مانع محظوظیت می گردد، در حدیث قدسی وارد است کہ حق تعالیٰ میفرماید "عداوت نما با نفس خود زیرا کہ او بدشمنی من ایستادہ است" از اینجا است کہ تمام حرکات و اعمال انسان از دو حال خالی نمیباشد یا برضاے حق تعالیٰ است و یا برضاے نفس، زمانے کہ نفس مطمئنہ و راضیہ و مرضیہ میگردد آنگاہ تمام اعمال و حرکات عارف صرف براے رضاے او تعالیٰ صورت می گرد۔

پوشیدہ نماند طریقت مقدمہ وصول بحقیقت بودہ و حقیقت وسیلہ حصول اخلاص عمل است یعنی از تکمیل طریقت حقیقت و از تکمیل حقیقت جزء سوم شریعت کہ عبارت از اخلاص عمل می باشد دست می دہد، چنانچہ حق تعالیٰ می فرماید مخلصین لہ الدین بموجب این آیہ کریمہ عمل بدون اخلاص سبب مواخذہ عامل آں می گردد و لایق قبول نمی باشد۔ بنا بر آں حضرت امام دو طائفہ را تنبیہ میفرماید

(۱) صوفیان نارسیدہ کہ ہنوز بحقیقتِ شریعت نائل نگردیدہ و بطلی از ظلال آں قرار آرند گمان کردہ اند کہ مغز نزد آنہا است و شریعت پوست این مغز بودہ درحالیکہ این چنین نمی باشد و ایشان اشتباہ کردہ اند، بلکہ حقیقت جزء اعظم و صورت جزو اصغر شریعت است۔ چہ شریعت مرکب از صورت و حقیقت و با عبارہ دیگر داراے پوست و مغز است، صورت شریعت نزد علماے ظواہر بودہ صورت و حقیقت آں نزد محققین صوفیہ است و اگر صوفیان نارسیدہ بپایۂ صوفیان کامل می رسیدند آنگاہ میفہمیدند کہ حقیقت ہم جزو شریعت بودہ و شریعت داراے پوست و مغز است و تنہا پوست نیست۔

(۲) علماے ظواہر کہ شریعت مقدسہ را عبارت از احکام ظاہری پنداشتہ از اخلاص و اسرار شریعت کدام اطلاع ندارند و ندانستہ اند کہ تزکیۂ نفس و اطمینان آں از ماموارت شرعیہ است بیت

بے خبرے چند ز خود بے خبر عیب پسندند بزعم ہنر

چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید قد افلح من زکھا یعنی کامیاب و رستگار شد کسے کہ نفس خود را تزکیہ نمودہ است و نیز میفرماید یا ایتھا النفس المطمئنۃ الخ یعنی اے نفس اطمینان یافتہ باز گرد بسوے خداے خویش راضی شوندہ و راضی کردہ شدہ پس داخل شو در جملہ بندگان من و داخل شو در جنت من۔ حق تعالیٰ نفس را بعد از کمال آں راضیہ و مرضیہ وانمود ساختہ و نیز فرمودہ

یا ایہا الذین آمنوا آمنوا، یعنی اے آں کسانیکہ ایمان صوری آوردہ اید ایمان حقیقی بیاورید و اخلاص کامل حاصل نمائید و مصداقات مسائل شرعیہ را مشاہدہ کنید تا تمام اعمال شما خالص برائے رضائے او تعالیٰ گردد۔ خلاصہ اینکہ کمال اخلاص در ہمہ اعمال و در ہمہ وقت بدون تزکیۂ نفس یک امر دشوار میباشد اگرچہ مجرد اخلاص موقت در بعض اوقات و در بعضے اعمال با تکلف قبل از تزکیۂ نفس نیز دست میدھد اما درین جا مقصد از اخلاص دوام اخلاص است کہ بدون تکلف دست بدہد، لہذا کمال اخلاص بدون تزکیۂ نفس میسر نمی گردد و این امر مربوط بتصوف میباشد کہ عبارت از طریقت و حقیقت است یعنی شریعت دارائے ظاہر و باطن و یا بعبارہ دیگر دارائے طریقت و حقیقت و دارائے صورت و حقیقت میباشد

(۱) طریقت عبارت از راہے است کہ از صورت شریعت بحقیقت شریعت می رساند۔

(۲) حقیقت شریعت محل تزکیہ و اطمینان نفس است و سبب ایجاد اخلاص دائمی است چنانچہ تفصیل آن گذشت صاحب دوام اخلاص را مخلَص گویند بفتح لام، کسانیکہ دوام اخلاص نداشتہ باشند یعنی اعمال شان گاہے بروئے اخلاص و گاہے بدون اخلاص باشد آنرا مخلِص گویند بکسر لام در بین مخلَص و مخلِص فرق زیاد موجود است، زیرا کہ تمام اعمال مخلَص برائے خداوند گردیدہ و از طلب شہرت خالی شدہ است و صرف برضائے حق تعالیٰ صورت میگردد و اعمال مخلِص گاہے برضائے حق تعالیٰ و گاہے برغبت نفس صورت میگیرد بلکہ اکثر اوقات تحت تاثیر خواہشات نفسانی قرار داد۔

و آنچہ میفرماید جمعے از سکریہ باحاطہ ذاتی قائل گشتہ اند الخ یعنی ذات او تعالیٰ را محیط عالم میدانند و حالانکہ احاطہ او تعالیٰ بعالم احاطہ علمی بودہ نہ احاطہ ذاتی۔ زیرا کہ نسبت واجب تعالیٰ بہ ممکن مثل نسبت نقطہ جوالہ بدائرۂ موہومہ میباشد اگرچہ ہیچ حصہ دائرہ از اشراق نقطہ خالی نمی باشد باز ہم گفتہ نمی شود کہ نقطہ در محیط دائرہ و یا داخل دائرہ و یا در خارج دائرہ قرار دارد۔ زیرا در جائیکہ نقطہ است از دائرہ در آنجا ہیچ نام و نشانے نیست، یعنی نقطہ در خارج موجود است و دائرہ در وہم، اما این وہم وہم متقن است نہ وہم سوفسطائیہ۔

و آنچہ میفرماید ہرگاہ ہمیں صوفیہ قائل باشند کہ ذات او تعالیٰ بہ ہیچ حکم محکوم نمی گردد الخ۔

یعنی وقتیکہ یک مرتبہ صوفیہ وجودیہ گفتہ اند کہ حق تعالیٰ از بلندی و برتری کہ دارد بہ ہیچ حکم محکوم نمی گردد و بہیچ علمی معلوم نمی گردد، پس حکم احاطہ و سریان نمودن مخالف و مناقض آن قول است و نیز صوفیہ وجودیہ حق تعالیٰ را در عالم چنان ساری میدانند مثل سریان رطوبت در برگ درخت۔

سوال: اقوال این صوفیہ وجودیہ کہ فوقاً گفتہ شد، مخالف شریعت مقدس است پس بروے چہ وچگونہ ایشان را بزرگ می دانیم؟

جواب: این گفتار صوفیہ وجودیہ از روے احوال است نہ از روئے عقیدہ یعنی ایشان درکشف خود اشتباہ کردہ اند احاطہ علم و سریان علم او تعالیٰ را اشتباہاً احاطہ و سریان ذات او تعالیٰ پنداشتہ اند و عقیدہ آنہا نبودہ۔ بنا برآن این احوال مناقض بزرگی آنہا نیست۔ و آنچہ میفرماید و الحق کہ ذات او تعالیٰ بے چون و بچگونہ است الخ۔ یعنی ذات او تعالیٰ خارج از ادراکات ماست و ہیچ شخصے از روئے ادراک آن مرتبہ مقدسہ را کردہ نمی تواند، چنانچہ عارفے میفرماید۔ بیت

زاعلیٰ بالا و بالا ز بالا — بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

حضرت مصلح الدین شیرازی نیز میفرماید۔ بیت

اے برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم — وز ہرچہ گفتہ اند شنیدہ ایم و خواندہ ایم

حضرت بیدل میفرماید۔ بیت

بحر بیتاب کہ آن گوہر نایاب کجاست — چرخ سرگشتہ کہ خورشید جہانتاب کجاست

و آنچہ میفرماید کہ اعتذار صوفیہ آنست کہ مراد شان از ذات او تعالیٰ علم او تعالیٰ است و علم او تعالیٰ ساری و محیط عالم است الخ لہذا چون علم را محیط دیدہ اند احاطہ علم را احاطہ ذات او تعالیٰ پنداشتہ اند نا گفتہ نباید گذاشت کہ صوفیہ وجودیہ میگویند کہ در خارج بجز از ذات حق تعالیٰ ہیچ چیزے وجود ندارد و از وجود خارجی صفات ثمانیہ نیز انکار می ورزند، وہکذا این طائفہ میگویند کہ تمام عالم وجود خارجی نداشتہ بلکہ یک وجود حق تعالیٰ است کہ باقسام مختلفہ و انواع متباینہ ظہور فرمودہ است۔ چنانچہ این طائفہ میگویند کہ ذات حق تعالیٰ بصورت علم اجمالی و باز بصورت علم

تفصیلی و باز بصورت عالم ارواح و بصورت عالم مثال و باز بصورت عالم اجساد و اجسام ظاہر شدہ است و این مراتب پنجگانہ را تنزلات خمسہ و حضرات خمسہ نیز گویند، علم اجمالی را تعین اول، علم تفصیلی را تعین دوم و عالم ارواح را تعین ثالث و عالم مثال را تعین رابع و عالم اجساد را تعین خامس مینامند وذات او تعالیٰ را احدیت مجردہ و مرتبہ لاتعین میگویند، اہل سنت وجماعت مخالف گفتار مذکورہ بودہ وصفات ثمانیہ او تعالیٰ را زائد وجدا از ذات حق تعالیٰ میدانند و عقیدہ دارند کہ صفات ثمانیہ حق تعالیٰ دارای وجود خارجی بودہ و عالم نیز موجود خارجی می باشد، مقصد حضرت امام این است کہ صوفیہ وجودیہ چون علم را عین ذات او تعالیٰ میدانند لہذا احاطہ علم را احاطہ ذات خیال کردہ اند نزد علمای اہل سنت وجماعت تمام صفات او تعالیٰ غیر از ذات او تعالیٰ بودہ و احاطہ علم او تعالیٰ احاطہ ذات او تعالیٰ نمی باشد، صوفیہ وجودیہ کہ علم او تعالیٰ را ذات او تعالیٰ دانستہ اند از سکر شان میباشد علم کہ در نزد صوفیہ وجودیہ ذات او تعالیٰ بودہ نزد علمای کرام داخل ماسوی است یعنی از صفات است۔

آنچہ میفرمایند، وہم برین قیاس است قرب و معیت ذات او تعالیٰ یعنی صوفیہ وجودیہ ذات او تعالیٰ را قریب عالم و با عالم میدانند، علمای اہل سنت وجماعت بقرب علمی و معیت علمی او تعالیٰ قایل اند۔

آنچہ میفرمایند، موافقت معارف باطنیہ با علوم شرعیہ ظاہریہ در مقام صدیقیت است کہ بالاتر از مقامات ولایت است و فوق مقام صدیقیت مقام نبوت است الخ یعنی چیزہای کہ برای نبی بوحی گفتہ می شود برای صدیق بطریق الہام منکشف میگردد قبل از رسیدن بمقام صدیقیت معارف باطن گاہے موافق شریعت است و گاہے مخالف شریعت یعنی در مرتبہ ولایت صغری سکر بسیار زیاد است و مقام شہادت ہم کہ یک نوع از ولایت صغری می باشد لہذا از سکر خالی نیست، خلاصہ تنہا مقام صدیقیت است کہ معارف شان شبیہ معارف انبیای عظام میباشد و درین موطن ہیچ کشف کہ مخالف شریعت تلقی شود وجود ندارد خلاصہ مقام صدیقیت مقام ولایت کبری است کہ ولایت انبیای عظام است۔

و آنچہ میفرمایند، در انتقای صفات نفس با وجود اطمینان آن فواید و منافع است الخ یعنی چون سلوک حضرات صوفیہ تدریجی بودہ لہذا حضرت امام درین وقت بمقام انتہائی نرسیدہ اند بنا بر آن

میفرماید کہ باوجود اطمینان نفس باز ہم مجال مخالفت در وے می ماند و میفرماید کہ در بقاے صفات نفس دوام مجاہد موجود است اما زمانیکہ حضرت امام بکمالاتِ ولایتِ نبوت رسیدہ اند یعنی در مقام انتہاء اظہار داشتہ اند کہ در نفس ہیچگونہ مخالفتے نماندہ است، بلے در مقام ولایت صغریٰ اطمینان نفس کہ حاصل شدہ است توسط تجلیات ظلیہ بودہ و درین مرحلہ اضمحلال نفس بطریق کمال میسر نمی گردد و در مقام ولایت کبریٰ کہ مقام ولایت نبوت است اطمینان نفس در آنجا ذریعہ تجلیات اصلیہ صورت میگیرد، لہذا درین وقت ہیچ گونہ مخالفتے در نفس باقی نمی ماند بعد از مرحلہ اطمینان نفس جہاد عناصر اربعہ آغاز میگردد و این جہاد عناصر اربعہ تا دوام حیات باقی بودہ و مجاہدہ شان ادامہ دارد۔ زیرا ہر عنصرے از عناصر اربعہ امر جداگانہ را اقتضاء بنماید، یعنی عنصرِ خاک پستی، عنصرِ نار سرکشی، عنصرِ آب حرص و عنصر باد اضطراب و غرور را میخواہد۔ خلاصہ این معرفت و احوال ثانی حضرت امام منافی احوال و معرفت اولی شان نمی باشد، زیرا کہ معرفت اولی شان در مقام ولایت صغریٰ قرار داشتہ و معرفت ثانی شان در مقام ولایت کبریٰ و کمالات ولایتِ نبوت قرار دارد، لہذا در بین این دو معرفت ابتدائی و انتہائی ہیچگونہ تناقض وجود نداشتہ است، زیرا گفتار مشائخ و عرفاے کرام بر روے احوال و مکشوفات شان میباشد و این احوال و مکشوفات مشائخ کرام یکسان و بیک حال تقرر ندارد، بنابرآن اگر در مرحلۂ ظلال و ولایت صغریٰ در گفتار شان از مرحلہ ولایت کبریٰ فرقے پیدا شود آنرا حمل بتفریق احوال باید نمود، بنابر ہمین اساس است کہ می گویند گفتار و تالیفات علماے ظواہر از سویہ علمی شان بلند است بدلیل اینکہ علماء در حین تحریر یک اثر و یا ابراز یک نظریہ تتبعات بیشترے و عمیق تری بنمایند و این معلومات شان علی الدوام نمی باشد، برعکس مشائخ کرام ہر چیزے کہ می گویند بر روے کشفیات شان می گویند و این کشفیات و احوال مشائخ مندرجاً بلند میرود یعنی رو بارتقاء می باشد، لہذا گفتار و آثار مشائخ از سویہ کمال شان پائین تر میباشد چہ چیزے را کہ امروز گفتہ اند، فردا باثر عروج و ارتقاء بیک حال و مقام دیگرے قرار دارند، خلاصہ اینکہ اثر علماے ظواہر از سویہ علمی شان بلند بودہ و اثر عارف از سویہ شان پائین تر است۔

سوال: حضرت امام میفرماید، آن تعین ہم اگر نزد علماے کرام ثابت شود نیز زائد خواہد بود

وتعین عبارت از علم او تعالیٰ است وعلم او تعالیٰ بدون شک وشبہ ثابت است وعلما بآں اقرار دارند پس این فرمودہ حضرت امام چہ مفہوم ومعنی خواہد داشت؟ کہ میفرماید کہ اگر آن تعین نزد علماء ثابت شود؟

جواب: مراد حضرت امام آن است کہ علمائے کرام بالائے علم او تعالیٰ اطلاق تعین نمی نمایند بدلیل اینکہ اطلاق تعین نزد علمائے کرام ثابت نیست اگرچہ علم او تعالیٰ را ثابت می دانند، لہذا بعلم او تعالیٰ اطلاق تعین نمی کنند، بنابرآں حضرت امام میفرماید کہ اگر تعین شود علماء ثابت شود۔

سوال: معنائے تعین چہ خواہد بود؟

جواب: این اطلاقات در اصطلاح صوفیہ وجودیہ می باشد کہ ظہور علم اجمالی را تعین اول وظہور علم تفصیلی را تعین ثانی می نامند، نزد صوفیہ محققین تمام مراتب وجوب در مرتبۂ لاتعین داخل میباشد الخ یعنی تمام صفات حق تعالیٰ داخل مرتبہ لاتعین اند ودر ادراک نمی گنجد، خلاصہ معنی ومفہوم تعین چیزیست کہ در ادراک میگنجد ولاتعین چیزیست کہ در ادراک نمی گنجد ناگفتہ نماند کہ صوفیہ محققین مانند علمائے ظواہر صفات ثمانیہ را موجود خارجی دانستہ وظہورات نمی دانند۔

سوال: صوفیہ وجودیہ بوجود صفات قائل نمی باشند، پس برروے کدام دلیل وچگونہ علم اجمالی را تعین اول گفتہ اند؟

جواب: صوفیہ وجودیہ اگرچہ بوجود خارجی صفات قائل نمی باشند مگر بظہورات صفات قائل اند، فرق ظہور ووجود مانند فرق اشیاء است در خارج آئینہ ودر آئینہ یعنی اشیاء در خارج آئینہ موجود بودہ ودر آئینہ ظہورات آنہا دیدہ میشوند نہ خود آنہا صوفیہ وجودیہ می گویند کہ صفات او تعالیٰ وہکذا تمام عالم امکان وجود خارجی ندارند بلکہ ظہور خارجی دارند ونیز این صوفیہ کرام علم اجمالی را مدرک انتہائی وعلم تفصیلی را مدرک ابتدائی میدانند وصوفیہ محققین تمام مراتب وجوب را غیر مدرک میدانند، مدرک در این جا بہ فتح را میباشد یعنی در ادراک نمی گنجد۔

❁

❁

مکتوب چہل ودوم

حضرت امام میفرماید آدمی تا زمانیکہ بدنس تعلقات پراگندہ متلوث است محروم است تصقیل حقیقت جامعہ از زنگ محبت ما دون او تعالیٰ لابد است الخ یعنی حقیقتِ جامعہ کہ عبارت از قلب نوریست تا از محبت وشہود ما سوی بتوسط فنائے مطلق خلاص نشود از قرب او تعالیٰ محروم می باشد چنانچہ حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

بے فنائے مطلق وجذبِ قوی کے حرم وصل را محرم شوی

حضرت حافظ میفرماید۔ بیت

روے جانان طلبی آئینہ را قابل ساز ورنہ ہرگز گل ونسرین ندمد ز آہن روے

صوفیہ کرام صاحبان قلب گرفتار را ارباب تفرقہ می مانند واہل دل را ارباب جمعیت گویند، اہل دل کسانے را گویند کہ قلب شان بمحبت عشق وشہود مراتب وجوب خرسند بودہ باشد۔

حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔

دست از مس وجود چو مردان رہ بشوی تا کیمیاے عشق بیابی وزر شوی

شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصار میفرمایند، وقتیکہ از سفر حج مراجعت کردم بخدمت حضرت شیخ ابوالحسن خرقانی رسیدم بمجرد دیدن از کمال فراست خود استعداد فقیر را درک نمودہ وچنین فرمودند:

"بیا از دریاے تفرقہ بگشتن جمع" این جملہ را سہ مراتبہ تکرار نمودند بزرگان اسلام فرمودہ اند۔

اشتغالِ دنیا چیست؟ شغل قلب و ثقل حساب۔ ترکِ دنیا چیست؟ فراغت قلب و خفت حساب۔

از زبان یکے از بزرگان منقول ست کہ بزرگی در یک دعوت شامل شدہ بود بزرگ موصوف درین دعوت صرف یک دو لقمہ نان خشک ویک جرعہ آب صرف نمودہ ودیگران از انواع طعام کہ دران محفل ترتیب گردیدہ بود صرف نمودند در ختم دعوت بزرگ موصوف تاوہ آہنی را سرخ کردہ درمیان گذاشت و فرمود کہ ہر کس پاے خود را درین تاوہ سرخ نہادہ، انواع طعام صرف نمودگی خود را یکایک بیان کردہ

در محضر محفل حساب بدہد۔ درین وقت خود بزرگ از ہمہ اول پاے خود را در ناوہ گذاشتہ (آب و نان) گفتہ بُرد و نزین فرصت گذشت دیگران از دادن حساب طعام عاجز ماندہ پاے خود را در بالاے ناوہ گذاشتہ نتوانستند، بدلیل اینکہ اگر پاے خود را در بالاے ناوہ میگذاشتند تا ختم حساب وقت زیاد را در بر میگرفت و پاے شان در ناوہ میسوخت لہذا از دادن حساب طعام دعوت یک وقتہ عاجز و ناکام ماندند پس می باید انسان دل خود را بدر پاے تفرقہ نیانداز د و از حساب روز جزا غافل نگردد۔

آنچہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بہترین آلہ تصیقل در ازالہ آن زنگ گرفتاری اتباع سنت سنیہ است الخ یعنی اتباع سنت سبب تصفیہ قلب و تزکیہ نفس است، ناگفتہ نماند کہ ذکر او تعالیٰ و صحبت مشائخ نیز داخل اتباع سنت میباشد، چہ حق تعالیٰ میفرماید "یاد کنید او تعالیٰ را بسیار یاد کردن شاید کہ فلاح یابید" و نیز حق تعالیٰ میفرماید "با صادقان باشید" و نیز او تعالیٰ با آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خطاب کردہ میفرماید "نفس خود را با کسانے بدار کہ خدا را یاد میکنند" و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم میفرماید "خدایا محبت خود را روزی ما گردان و محبت کسانے را کہ بتو محبت دارند روزی ما گردان"

پوشیدہ نباید گذاشت بسیار یاد کردن او تعالیٰ بدون تصوف در جملہ عمل ابرار ابرار بودہ و سبب قرب و عروج نبودہ و در داخل تصوف و طریقہ سبب ترقی و قرب او تعالیٰ میگردد و از عمل مقربین گفتہ میشود یعنی بسلسلہ تصوف و سلوک تمام لطائف و اعضاے سالک ذاکر می گردد و از گرفتاری ماسوی رہائی می یابد۔

انسان دارا ے لطائف عشرہ و اجزاے دہ گانہ میباشد و ہر لطیفہ عارف مشغول بذکر او تعالیٰ میگردد۔ چنانچہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم میفرماید "چشم من میخوابد و دل من خواب نمی کند" اولیاے کرام کہ نائبان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اند نیز در وقت خواب غافل نمی باشند و بیاد خدا میباشند، چنانچہ حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم مجددی میفرماید کہ گاہے تجلی و ظہور حق تعالیٰ کہ در خواب میسر می گردد در بیداری میسر نیست زیرا عادت معشوقان چنین است وقتیکہ عاشق را متوجہ خود بینند خود را مستور و مخفی می دارند زمانیکہ عاشق را غیر متوجہ و غافل یابند خود را نمایاں می سازند۔ بیت

پری رو تاب مستوری ندارد　　چو در بندی ز روزن سر برآرد

حضرت خواجہ محمد معصومؒ وقتے در اعتکاف خواب بودند شخص آمدہ آں بزرگوار را در حال خواب دیدہ در دل او یک نوع انکار و شک پیدا شد، دریں اثنا حضرت از خواب بیدار گردیدہ و ایں بیت حافظ را خواندند و بآں شخص فہمانند کہ غافل نمی باشم۔ بیت

سحر کرشمۂ وصلش بخواب میدیدم　　زہے مراتب خوابی کہ بہ ز بیداریست

یعنی خواب طبقۂ عوام الناس وغیر کامل سراسر غفلت بودہ برعکس خواب طبقۂ خواص و اولیائے کرام مانند خواب عوام الناس نبودہ بلکہ تمام لطائف دہ گانہ شان کہ عبارت از لطائف عالمِ امر و عالم خلق است بعد از تصفیہ و تزکیہ ہر کدام آن بوظائف و اذکار و انوار جداگانہ ممتاز میباشند در خواب و بیداری یکسان اند، فرقِ انسان عارف وغیر عارف ایں است کہ عارف را ناس گویند و غیر عارف را نسناس گویند۔ چنانچہ حضرت مولانائے روم میفرماید۔

اتصالے بے تکلف بے قیاس　　ہست رب الناس باجانِ ناس

لیک گفتم ناس را نسناس نہ　　ناس غیر از جان جاں اشناس نہ

یعنی حق تعالیٰ با جان مردم عارف وذاکر یک اتصال بلا کیف دارد، حضرت مولانا میفرماید کہ مراد من ناس است نہ نسناس، نسناس بنزد مولانا انسان بے معرفت می باشد۔

لطائف عشرہ انسانی عبارت از عالم امر و عالم خلق میباشد کہ پنج لطائف آن از عالم امر و پنج لطائف دیگران از عالم خلق می باشد۔ (۱) عالم امر عبارت از قلب نوری، روح، سر، خفی و اخفیٰ است۔ (۲) عالم خلق عبارت از عناصر اربعہ و نفس ناطقہ انسانی میباشد و نفس کہ جزِ عالم خلق است سرشیرہ عناصر اربعہ است در وجود عارف ہر کدام ازیں لطائف ذکر و تجلیات جداگانہ دارد و در وجود غیر عارف و طبقۂ عوام ایں لطایف غافل بودہ از کمال تصفیہ و تزکیہ بہرہ ندارند۔ اگرچہ ایں لطائف دہ گانہ در وجود انسان عارف وغیر عارف موجود است ولے در وجود انسان عارف ہمہ ذاکر و در وجود غیر عارف تماماً غافل و تحت ظلمت و تاریکی غفلت قرار دارند، بنا بران در بین عارف وغیر عارف فرق زیادی موجود است۔

چنانچہ حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

کار پاکاں را قیاس از خود مگیر　　گرچہ باشد در نوشتن شیر و شیر

تبصرہ: قلب نوری در بین قلب صنوبری ست و اشتباہ نشود کہ انسان دارائے دو قلب می باشد زیرا کہ قلب نوری یک جز تابع قلب صنوبری ست کدام مکان جداگانہ دیگر ندارد۔ چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید کہ یک آدم دارائے دو قلب نمی باشد۔

اعتراض مورچہ: مورچہ اعتراض نمودہ کہ من با وجود این جسد کوچک و ناچیز خود حق تعالیٰ را چندین مراتب ذکر می نمایم ولے انسان با این جسد بزرگ خود کہ چندین ہزار برابر من است یک مرتبہ ذکر خدا را نمی کند و باین دلیل می بائیست کہ عوض انسان مورچہ خلق می گردید تا ذکر او تعالیٰ را زیادتر میگفتند۔

جواب: چوں وجود عارف مرکب از لکہا و بلیون ہا حجرات و انسجامات کوچک و سلولہا تشکیل یافتہ است لہذا این ہمہ حجرات و انسجامات و سلول ہائے ذرہ وجود انسانی بعد از تصفیہ و تزکیہ لطائف عشرہ ذاکر می گردند کہ این حجرات سلول ہائے وجود انسانی نسبت بوجود مورچہ چندین بار کوچک تر است، بنا بر آن اعتراض مورچہ موردے ندارد۔

مکتوب چہل و سوم

حضرت امام میفرماید، توحید یکہ در اثنائے راہ این طائفہ عالیہ را دست میدہد دو قسم است توحید شہودی و توحید وجودی۔ الف، توحید شہودی کہ در مرتبہ عین الیقین است آن ست کہ سالک غیر از محبوب خود چیزے دیگرے را نمی بیند و بنفی و اثبات اشیاء کارے ندارد۔ ب توحید وجودی آنست کہ سالک محبوب خود را موجود میداند و ماسوائے آن را معدوم می انگارد با وجود عدمیت آن ماسوی را مظہر تجلی محبوب خود میداند۔

سوال: معدوم چگونہ مظہر تجلی شدہ می تواند؟

جواب: پوشیدہ نماند کہ ماسوا در نزد صوفیہ وجودیہ معدوم مطلق نمی باشد بلکہ ماسوی را

موجود علمی و معدوم خارجی میدانند یعنی در نزد این صوفیہ کرام ماسوی وجود خارجی ندا شتہ اما وجود علمی دارند و در علم او تعالیٰ مظہر تجلی می باشند نہ در خارج۔

تبصرہ: اکثر اقسام توحید وجودی در مرتبہ علم الیقین می باشند کہ درین مرحلہ سالک از شہود ماسوی نگذشتہ بلکہ از علم ماسوی گذشتہ است الخ یعنی ماسوی را بعنوان وجوب می بیند و در توحیدِ شہودی عارف از شہود ماسوی گذشتہ بشہود مراتب وجوب رسیدہ است۔ ناگفتہ نماند کہ سالک در وقت توحیدِ وجودی ماسوی را معدوم میداند و حکم بنفی آن میکند و در مقام و مرتبہ توحید شہودی عارف در مقام حیرت است و بنفی و اثبات اشیاء لب نمی کشاید و توحید وجودی در مرتبہ علم الیقین و توحید شہودی در مرتبہ عین الیقین قرار داد و مقام حق الیقین از این دو معرفت بلند تر بباشد۔ در مرتبہ حق الیقین عارف متخلق باخلاق اللہ گردیدہ علمِ او پرتو علم او تعالیٰ میگردد و این عارف ہر دوے واجب و ممکن را می بیند و حاصل این دید این است کہ روح این عارف در عروج بباشد۔ در حالت عروج روح او مشاہد عالم وجوب است و نفس او تنزل کردہ و در عالم امکان آمدہ لہذا نفس او مشاہد عالم امکان است و یا اینکہ چون علم این عارف پرتو علم حق تعالیٰ گردیدہ و در علم او تعالیٰ ممکن و واجب ہر دو معلوم است بنا بران در علم این عارف نیز ممکن و واجب معلوم می باشد۔

سوال: قرار فرمودہ حضرت امام تمام ممکنات از عدم و تجلیات صفات او تعالیٰ ساختہ شدہ اند، پس معنائے این قول کہ در حق الیقین عارف منعکس انعکاس صفات او تعالیٰ میگردد چہ مفہوم خواہد داشت، زیرا کہ تمام عالم منعکس بتجلی صفات اند و از عدم و تجلی ساختہ شدہ اند۔

جواب: تجلیات اسماء و صفات در تمام ممکنات بواسطہ عدمات است یعنی صفات ثمانیہ در اضداد متقابلہ شان کہ عدمات است پسر تو انداختہ اند۔ چنانچہ علم بعدم علم و قدرت بعدم قدرت پسر تو انداختہ و بعد از آن پسر تو بزید و بکر و غیرہ رسیدہ است، اما در مقام حق الیقین تجلیات اسماء و صفات او تعالیٰ بدون واسطہ عدمات بوجود عارف می رسد۔ چنانچہ در موجودات بہشت کہ تجلیات اسماء و صفات او تعالیٰ بدون واسطہ عدمات می باشد و ہکذا تجلیات اسماء و صفات حق تعالیٰ در

وجود مبارک انبیاے عظام نیز بدون واسطہ عدمات است، خلاصہ اینکہ در صورت اول تجلی بواسطہ عدمات و در صورت ثانی و بعد از فنا و بقا تجلی بدون واسطہ عدمات میرسد۔

سوال: فرق عرفا و انبیاء عظام چگونہ خواہد بود؟

جواب: فرق عرفاء و انبیاء آن است کہ در خلقت ابتدائی عارف عدم غلبہ داشتہ و در حقیقت ابتدائی انبیاے عظام تجلیات غلبہ داشتہ و عدم بسیار ضعیف و کمتر می باشد از انجاست کہ حضرت انبیاء عظام معصوم و عارف معصوم نمی باشد و نیز در وجود حضرات انبیاء تجلیات خود صفات و در وجود اولیاء تجلی ظلال صفات است، ناگفتہ نماند کہ در وجود عارف نیز بعد از ولادت ثانی (بعد از فنا و بقاء) تجلیات غلبہ پیدا می کند و عدم ضعیف گردیدہ و از بین می رود، زیرا کہ وجود بشری عارف بعد از فنا و بقا بوجود موہوبی تبدیل گردیدہ است۔ فرق دیگرے کہ موجود است این است کہ ہیولای وجود تمام ممکنات عدم بودہ و تجلیات اسماء و صفات بمثل صورت حالہ دراں عدمات می باشد، بخلاف وجود انبیاے عظام کہ ہیولاے وجود مبارک شان تجلیات بودہ و عدم دران بمثل صورت حالہ می باشد، یعنی در وجود دیگران عدم قوی بودہ تجلیات ضعیف می باشد، اما در وجود مبارک انبیاے عظام عدم ضعیف بودہ و تجلیات قوی میباشد، بنابراں در بین این دو تجلی صرف اشتراک لفظی موجود بودہ و در حقیقت در بین این دو تجلی فرق زیادی موجود میباشد یعنی تجلیات کہ در وجود انبیاے عظام است تجلیات دیگر یست و تجلیات کہ در وجود عرفاء است تجلیات دیگر یعنی تجلیات خود صفات در وجود ابتدائی اولیاے کرام تجلیات ظلال می باشد۔

وآنچہ میفرماید، توحید شہودی از ضروریات این راہ است یعنی انقطاع از ماسوی بدون فنا و نسیان ماسوی میسر نمی گردد و نسیان ماسوی براے قطع علائق سالک یک امر ضروری است۔ خلاصہ اینکہ مرتبہ توحید شہودی بعد از فنا و نسیان ماسوی حاصل میشود و در مرتبہ عین الیقین قرار دارد۔ توحید وجودی در راہ سلوک یک امر ضروری بحساب نمی رود بدلیل اینکہ توحید وجودی در مرتبہ علم الیقین می باشد و علم الیقین براے علماے ظواہر بلکہ براے عوام نیز میسر است و نیز توحید وجودی از

معارف قلبیہ است و توحید شہودی در وقت فنائے نفس است قرب و معیت ذاتی و احاطہ و سریان وغیرہ از اقسام توحید وجودی می باشند

و آنچہ میفرمایند، رویت و دیدن یکے با استیلای دیدان مستلزم عدم رویت ماسوی اوست الخ یعنی در مقام عین الیقین کہ عارف بمراتب وجوب ممارستے زیاد نداشتہ و بصیرت او ضعیف میباشد نور واجب تعالیٰ او را از دیدن ماسوی باز میدارد اما در مقام حق الیقین چون بصیرت عارف بانوار وجوب مکتحل گردیدہ و فی الجملہ ممارست در معارف عالم وجوب پیدا کردہ است شہود وجوب مانع شہود ماسوی نمی گردد صاحب توحید وجودی بمنزلہ شخصے است کہ در روز از وجود ستارہ ہا انکار می کنند و صاحب توحید شہودی بمنزلہ شخصے است کہ اگرچہ در روز ستارہ ہا را نمی بیند اما از وجود ستارہ ہا انکار نمی کند و نمی گوید کہ ستارہ نیست و صاحب حق الیقین بمانند حدید البصر (تیز بین) است کہ در روز با وجود غلبہ شعاع آفتاب ستارہ ہا را نیز می بیند۔

و آنچہ میفرمایند، پس اقوال بعض از مشائخ کہ بظاہر شریعت حقہ مخالفت بینماید الخ یعنی بہتر است کہ اقوال و احوال این طبقہ مشائخ را بتوحید شہودی محول داریم و بتوحید وجودی محول ننمائیم۔ چہ مرتبہ آن بزرگان از مقام علم الیقین کہ توحید وجودی میباشد بلند تر است چنانچہ ابن منصور الحلاج کہ انا الحق گفتہ و سلطان بایزید بسطامی سبحانی گفتہ این ہر دو بزرگان در مقام عین الیقین و توحید شہودی میباشند چون ماسوی بسبب شعشان وجوب از نظر شان مخفی گردیدہ در غلبہ آں حال باین الفاظ تکلم فرمودہ اند و خود را حق دیدہ اند و قتیکہ این طائفہ را حق تعالیٰ ازین مقام میگزارند و بحق الیقین میرسانند از گفتار امثال چنیں کلمات اجتناب میکنند چہ صاحب حق الیقین حدید البصر می گردد۔

و آنچہ میفرمایند، بسیارے ازین طائفہ صوفیہ الخ یعنی بعض مردم بطرز صوفیان خود را نشان میدہند و توحید وجودی را شائع ساختہ اند و بہ علم الیقین از عین الیقین باز ماندہ اند و اقوال مشائخ بزرگ را بمعانی متخلیہ خود فرود آوردہ و مقتدائے روزگار خود ساختہ و یا بعبارہ دیگر بازار خود را باین روش ہائے کاذبانہ گرم ساختہ اند و گفتہ بایزید بسطامی را سند خود میدانند اگرچہ حال ندارند و توحید وجودی ہم برائشان حاصل نیست۔

بیت کارِ پاکاں را قیاس از خود مگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر و شیر

آنچہ میفرمایند، اگر بالفرض در عبارات بعضے از مشائخ ما تقدم الفاظیکہ تصریح بتوحید وجودی دارند واقع شدہ باشد چنانچہ گفتہ اند" فی الدار لیس غیرہ دیار" یعنی در دنیا غیر او تعالیٰ دیگر دیار نمیباشد حمل براں باید کرد کہ الخ، یعنی در ابتداء آن تکلم فرمودہ باشند و آخر کار از مقام علم الیقین بمقام عین الیقین رسیدہ باشند۔ و آنچہ میفرمایند، این جواب بمثالی واضح گردد یعنی صاحب توحید وجودی صورت مثالی توحید شہودی را دیدہ و ہنوز بخود توحید شہودی نرسیدہ است مانند شخصیکہ در خواب خود را پادشاہ دیدہ است و اگر آن شخص بتوحید شہودی میرسد حکم بنفی ما سوٰی نمیکرد زیرا کہ مقام توحید شہودی مقام حیرت است بنفی و اثبات ممکنات کارے ندارد و دلیل حیرت عارف این است کہ تصور می کند دیروز ممکنات در نظر او جلوہ می نمود و امروز آن ممکنات کجا بودہ کہ دیدہ نمی شود۔

ناگفتہ نباید گذشت کہ دربارۂ توحید در شرح مکتوب اول حصہ ششم دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات نیز تفصیلات بیشتر دادہ شدہ است از آنجا حل مطلب خواہد شد۔

مکتوب چہل و چہارم

حضرت امام درین مکتوب مدح آنحضرتؐ میفرمایند، و برائے شیخ فرید ہدایت میدہد کہ اگر از نزد مخالفین ہجرت ظاہری میسر نیست ہجرت باطنی را مراعات داشتہ باشید و با یشان بے ایشان باشید و بشارت میدہد کہ شاید حق تعالیٰ معاملہ دیگرے را پیش بیاورد و شما را ازین تکلیف مخالفین نجات دہد الخ چوں حضرت شیخ فرید حضرت امام را دعوت کردہ بود، حضرت امام در جواب آن می نویسند موسم نوروز رسیدہ است و معلوم شما است الخ۔ یعنی معلوم شما است کہ در ایام و لیاک روزہائے مذہب اہل ہنود است کہ در بازارہا و کوچہ ہا رنگ پاشی ہا و خرافات زیادی بعمل می آید بنا براں آن معاملہ اہالی را در تفرقہ می اندازد و ازین سبب درین وقت آمدن فقیر مناسب دیدہ نمی شود در حدیث شریف آمدہ است کہ اگر در حضور یک شخص مردم دیگرے مرتکب عصیانی گردند و آن شخص بآن راضی نباشد

این شخص در حکم غائب می باشد واگر از مسافہ دور بعصیان مردم طرفدار و مائل بآں باشد آن شخص مانند مرتکب آن گناہ داخل معصیت می گردد۔

مکتوب چہل و پنجم

حضرت امام این مکتوب را بعد از وفات مرشد شان حضرت خواجہ باقی باللہ رحمۃ اللہ علیہ نوشتہ اند ومیفرمایند، قرار حدیث شریف دوستان او تعالیٰ با خدائے کریم معیت دارند تعلق روح شان ببدن شان یک نوع حجاب آن معیت است یعنی حیات شان نوعی از موانع آن معیت و اتصال است بعد از انفصال روح از جسد ہمہ قرب در قرب واتصال در اتصال است وشیخ فرید را تنبیہ میکند کہ فیض گرفتن از روحانیت بزرگان مشروط بشرائط است الخ، یعنی عارف مرحوم روحانی خالص گردیدہ و علاقہ اش بجسد کمتر است وروح مسترشد مبتدی محبوس بدن است از روح آن بزرگ استفادہ کردہ نمیتواند ومرشدے کہ حیات داشتہ باشد بجسد خود بمسترشدین خویش مناسبت داشتہ میباشد، چنانچہ در یکے از مکاتیب حضرت خواجہ محمد معصوم صاحب تذکرداده شده کہ مبتدی قبل از شروع فنائے قلب از قبور بزرگان استفادہ کردہ نمی تواند وبعد از فنائے قلب از قبور بلکہ از عالم وجوب نیز استفادہ کردہ بتواند یعنی بدون واسطہ مرشد از عالم وجوب نیز استفادہ کردہ بتواند، زیرا کہ یک نوع مناسبت پیدا شدہ است ۔ انچہ خواجہ بزرگ حضرت بہاؤالدین بلاگردان فرمودہ ۔ ع

تو تا کے گور مردان را پرستی

این نصیحہ شان را شاید در حق مبتدی فرمودہ باشد واستفادہ سالک متوسط ومنتہی از قبور بزرگان مشہور ومعروف است، چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرمایند کہ توحید وجودی را مخصوص بمقام علم الیقین می دانستم تا آنکہ در روز عید مبارک بزیارت شیخ المشائخ مشرف واز روحانیت شان استفادہ شد کہ توحید وجودی در مقام عین الیقین نیز وجود می داشتہ باشد ودر جاے دیگر میفرمایند کہ یک مشکل بنزد فقیر موجود بودہ درآں اثناء گذرے بر مزار عزیزے واقع شد از برکت روحانیت آن بزرگ

آن مشکل حل گردید۔

مولانا بدرالدین سرہندی در کتاب حضرات القدس در احوال حضرت امام مینویسد کہ فرمودہ اند در ابتدا ء سلوک بزیارت مزارے از مزارات سرہند یعنی بمزار شاہ ابوی بخاری سرہندی مشرف شدم صاحب آن مزار فرمودہ اند کہ تصرف علاقہ سرہند بمن تعلق داشت و تو کہ یک مہمان عزیز بیباش آن را عوض مہمانی بتو سپردم، مقصد اینکہ استفادہ از قبور بزرگان و یکرا تصرفات اموات اولیاء بعد از موت شان ثابت و متواتر بیباشد حضرت امام شکر او تعالیٰ را بجامی آورد و میفرماید کہ باوجود آن حادثہ ہولناک و این واقعہ متوحشہ الخ یعنی وفات حضرت شیخ المشائخ بیت

میان ما کہ پیراہن بودی بار دو عالم درمیان شد چوں شود کار

بیت افغانی گلاں لہ خاورے پیدا کی زی زماں جانان نزگل نازک خاورتہ زینہ

باز ہم شکر است کہ مربی این فقراے بے سروپا از خاندان اہل بیت آن حضرت است کہ عبارت از سیادت پناہ شیخ فرید بیباشد آنجناب در ہندوستان امنتسبین نقشبندیہ شریفہ بالخصوص از مخلصین حضرت شیخ المشائخ بودہ بصوفیہ و طالبان خدمت و معاونت میفرمودند حضرت امام در شکرانہ او میگوید چوں نسبت نقشبندی نسبت اہل بیت است یعنی از حضرت امام جعفر صادق بمارسیدہ است مربی آنہم از اہل بیت مناسب است کہ عبارت از شیخ فرید است۔ و میفرماید کہ بر ذمہ شیخ فرید نیز شکرانہ این نعمت لازم است و حضرت امام این موضوع را توضیح نیز مید ہند بزرگی و معرفت و عرفان انسان را از ضروریات بشری فارغ نمی سازد، حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ بزرگان از گشنگی و تشنگی گرمی و سردی مانند دیگران متاثر بیشوند ظاہر شان مانند ظاہر عوام الناس بودہ و این ہمہ از حکمت ہاے حق تعالیٰ می باشد، زیرا کہ اگر عوض بشر پیغمبر از ملک مبعوث گردید و یا مرشد از ملک می بود افادہ و استفادہ بسیار مشکل می بود بدلیل اینکہ مسائل افادہ و استفادہ مربوط بمناسبت است در بین ملک و انسان این مناسبت موجود نیست چہ انسان بیس احتیاجات انسانی مواجہ بودہ و ملک از آن نیازمندی ہاے بشری کہ از قبیل خوراک و پوشاک و غیرہ باشد مبراست لذا بواسطہ عدم مناسبت مسائل افادہ و

استفادہ یک امر مشکل می بود بنا برآں انبیاء عظام از نوع بشر مبعوث شدہ اند و بزرگان نیز مانند دیگران از ضروریات بشری مستغنی نمی باشند۔ آنچہ میفرمایند شدت احتیاج بشر بواسطہ جامعیت او آمدہ است الخ یعنی انسان از دہ اجزاء مرکب می باشد و ہر جزء از اجزاء عشرہ بشری دارائے نیازمندی ہائے بشری میباشد و ہر تعلق مستلزم اعراض است از جناب قدس خداوندی ازین سبب عارفے گفتہ۔ بیت

پایہ آخر آدم است و آدمی گشت محروم از مقام محرمی

گر نگردد باز مسکین زین سفر نیست از وے ہیچ کس محروم تر

یعنی روح قبل از تعلق بدن یک لطیفہ نوری و متوجہ عالم قدس بودہ و بعد از تعلق ببدن از مقام محرمی مہجور گشت اگر ازین سفر باز نگردد و عروج نکند و در ظلمت و تاریکی بدن قرار بگیرد محروم ترین مخلوق بحساب می رود چنانچہ روح کفار و فجار کہ از حیوان ہم پائین تر می باشد خوشا بحال آں روح کہ واپس بعالم قدس متوجہ و بمقام اصلی خویش مشرف گردد حضرت شاہ شرف قلندر بروح خطاب کردہ میگوید۔ بیت

چند باشی از مقام خود جدا چند گردی دربدر اے بے حیا

قرار مسموعی حضرت شاہ شرف عالم کلاں و قاضی شہر دہلی بودہ پادشاہ آں وقت بیک دختر غریب عاشق گشتہ وا و را بنکاح گرفت اما بخلوت کردن او قادر نمی شود، پادشاہ ہمہ علماء و وزراء مکلف ساخت کہ سرّ آن بگویند شاہ شرف ہم باین تکلیف مکلف بودہ و جواب ہم نداشت روزے یک نوشتہ دید کہ این دختر خود پادشاہ میباشد، شاہ شرف حیران شد کہ این را کدام شخص نوشتہ باشد حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی تشریف آوردہ برائے او گفت کہ من نوشتہ ام بعد ازاں شاہ شرف بخدمت او رسیدہ و عارف و خلیفہ حضرت گنج شکر گردید باقی ماند مسئلہ پادشاہ و دختر۔ پادشاہ برائے دختر گفت کہ پدر تو کیست؟ دختر گفت کہ مادرم را پادشاہ طلاق دادہ بود و من در خانۂ آن غریب کلاں شدہ ام۔

حضرت امام میفرمایند چنانچہ ہمیں جامعیت انسان سبب قرب اوست ہمچنان کثرت احتیاجات او سبب محرومیت اوست الخ زیرا احتیاج انسان بہ نسبت ہمہ حیوانات زیادہ تر است

چنانچہ اکثر حیوانات صرف بخوردن علف اکتفا کردہ و برخی صرف بخوردن خاک و بعض صرف بخس و خاشاک قناعت کردہ اند بر عکس انسان کہ خواہشات متنوعہ و آرزوہاے لا متناہی دارد و این خواہشات و آرزوہاے زیاد انسانی بہ نسبت جامعیت انسانی و کثرت اجزاے او میباشد و میفرمایند کہ ہمچنانکہ جامعیت انسان سبب محرومیت و اعراض اوست از جناب قدس او تعالیٰ "اما عیب من جملہ بگفتی ہنرش نیز بگو" بنا بر آں میفرمایند کہ ہمیں جامعیت سبب تفضیل و تکریم و تجلیل انسان است و آئینہ او تمام تر است آنقدر گنجایش انعکاس تجلیات عالم قدس کہ انسان دارد آسمان ہا زمین ہا، کوہ ہا و دریا ہا ندارد زیرا کہ خاک با کلانی و بزرگی خود تنہا خاک است و کرہ آب با وسعت سطح خود تنہا آب است و ہکذا ہوا وغیرہ موجودات با انسان مقابلہ شدہ نمیتوانند و انسان با بساطت و صغارت خود جامع تمام انواع عالم است آنقدر تجلی عالم قدس کہ در وجود انسان گنجایش دارد این گنجایش در آسمانہا و زمین نمی باشد۔ چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید "زمین و آسمان من گنجایش مرا ندارد قلب بندۂ مومن محل گنجایش ظہور من است" بواسطہ ہمیں جامعیت انسان است کہ حامل بار امانت گردیدہ کوہ ہا زمین ہا و آسمان ہا از تحمل این بار امانت عاجز آمدہ اند چنانچہ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

آسماں بار امانت نتوانست کشید　　قرعۂ فال بنام من دیوانہ زدند

در بارہ جامعیت انسان در آیندہ قریب در مکتوب ہفتادم ہمیں حصہ مکتوبات قدسی آیات تفصیلات بیشتری بمطالعہ خواہد رسید۔

مکتوب چہل و ششم

حضرت امام میفرمایند وجود باری تعالیٰ و تقدس و ہمچنیں وحدت او تعالیٰ بلکہ نبوت آنحضرت ﷺ بلکہ جمیع ما جاء بہ من عند اللہ بدیہی اند و محتاج بہ ہیچ فکر و دلیل نیستند بہ تقدیر سلامتی مدرکہ از آفات ردیہ و امراض معنویہ محتاج ہیچ فکر و دلیل نیستند احتیاج فکر و نظر تا زمان وجود علت و ثبوت آفت است الخ یعنی گرفتاری قلب بما سوی و امارگی نفس مرض قلبی و غشاوہ بصری میباشد

اگر قلب تصفیہ و نفس تزکیہ یابد درآں صورت تمام مسائل شرعیہ بدیہی شدہ کشفی می گردد ــــ
ومیفرماید کہ جولانگاہ استدلال بسیار تنگ است از دلیل چہ طور یقین حاصل شود کہ وجدان مستدل بالذات منکر احکام شرعیہ است مثل وجدان صفرائی کہ بہ تلخی نبات حاکم است یعنی قائل شدن شخص صفرائی بشیرینی نبات بدون ازالہ صفرا غیر ممکن میباشد وہکذا کشف مصداقات مسائل قضایائے شرعیہ نیز بدون تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس امکان پذیر نیست وحصول یقین بدون تزکیۂ نفس دشوار است بنابرآں تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس یک امر ضروری محسوب میگردد ومیفرماید ثابت شد کہ منکر این شریعت باہرہ وایں ملت ظاہرہ وطاہرہ دررنگ منکر حلاوت نبات است ومیفرماید کہ باوجود این آفت قلبی ونفس اگر ایمان است بحسب ظاہر است وبس ووجدان وادراک نفس امارہ بمخالفت احکام شرعیہ حاکم است وبر حقیقتِ کفر خود اصرار دارد آنرو حضرت امام میفرماید کہ این ایمان وتصدیق صوری مثل ایمان صفرائی است بحلاوت وشیرینی قند ونبات کہ وجدان او بخلاف آن گواہی می دہد حضرت امام میفرماید کہ بعد از تزکیۂ نفس واطمینان آن حقیقتِ ایمان حاصل ووجدانی میگردد واین قسم ایمان از زوال محفوظ است یعنی بعد از تصفیۂ قلب وتزکیۂ نفس تصدیق تمام احکام شرعیہ کشفی و وجدانی میگردد واین قسم ایمان از زوال محفوظ است اما قطعیت حسن خاتمہ موقوف بہ نصوص است چنانچہ عشرۂ مبشرہ ۔ اما ایمان عارف ہم بنابر ظن غالب محفوظ می باشد کریمہ الا ان اولیاء اللہ لاخوف علیھم ولا ھم یحزنون ۔

مکتوب چہل و ہفتم

حضرت امام بسیادت پناہ شیخ فرید بخاری کہ از مخلصین شیخ المشائخ واز جملہ وزرائے سلاطین مغلیہ ہند بودہ چنین میفرماید، اگر در ابتداء بادشاہت ترویج دین میسر شود بہتر است مبادا ضالی ومضلی درمیان آمدہ خلل در کارخانہ اہل اسلام اندازد ودر رنگ قرن سابق سازد الخ، یعنی قرن سابق عبارت از وقت سلطنت اکبر است وابتداء بادشاہت عبارت از عصر سلطنت جہانگیر میباشد ووفات

حضرت امام نیز در دورۂ سلطنت سلطان جہانگیر تصادف نمودہ است و خود سلطان جہانگیر نیز بفاتحہ شان در سرہند تشریف آوردہ است۔ پیغمبر باید کہ امداد دین وملت مخصوص بہ علمائے اہل حق است یعنی علمائے متقی اہل سنت کہ روے بآخرت دارند وآنچہ پیغمبر باید کہ در قرن ماضی ہر بلائے کہ بر سر آمد از شومیٔ این جماعہ بودہ پادشاہان را این جماعہ از راہ می برند یعنی علمائے کہ روے بدنیا دارند خدمت اسلام از ان ہا توقع نمی رود۔ در بعض رسائل دیدہ شدہ است کہ بعض علمائے سوء وابن الوقت سجدۂ تحیہ وتعظیم را برائے پادشاہان مجاز دانستہ بودند ودر بین سجدۂ تعظیم وسجدہ عبادت فرقے قایل بودند یکے از عوامل محبوسیت حضرت مجدد نیز ہمیں چیز ہا بودہ چنانچہ اول اینکہ حضرت امام سجدہ را بپادشاہ مجاز نمیدانستند۔ دوم اینکہ در وقت ملاقات پادشاہ رسم سجدہ را بجا نیاوردند۔ سوم خانم ہا و بیگم ہاے سلطان ہاے آن وقت اکثر روافض بودند بنابر آن مکتوب ہاے کہ در رد روافض وذم آنہا تحریر میگردید بیگم ہاے دربار در اوقات مساعد ہمچو مکاتیب را بحضور سلاطین وامرا خواندہ ودر ضمن آن از حضرت امام شکایت مینمودند اے عزیز روافض بدترین فرق ضالہ میباشند وبنام اسلام از اسلام خارج شدہ اند۔

مکتوب چہل و ہشتم

حضرت امام میفرماید آرے صوفی را کہ بعد از فنا وبقا باز بعالم گردانیدہ باشند وبدعوت خلق فرود آوردہ باشند، این صوفی از مقام نبوت نصیبے دارد داخل مبلغان شریعت است حکم علمائے شریعت دارد الخ۔ حضرت امام در جاے دیگر میفرماید کہ این صوفی از علمائے ظواہر شریعت جامع تر و کامل تر است، زیرا کہ علم ظاہر وباطن ہر دوی آن از پیغمبر متبوع بہ تابعین شان یعنی بہ پیروان شریعت شان میراث ماندہ اند ووارث کامل آنست کہ از تمام متروکہ مورث سہم کامل داشتہ باشد، در غیر آن وارث کامل گفتہ نخواہد شد لہذا صوفی کامل در عین حال کہ مبلغ ظاہر شریعت است مبلغ باطن شریعت نیز محسوب میگردد، باطن شریعت عبارت از مصداقات تمام قضایاے شرعیہ میباشد کہ بعد از فنا وبقا و تزکیہ نفس احکام شرعیہ کشفی ووجدانی میگردد واحکام برغبت تعمیل می گردد۔

مکتوب چہل و نہم

حضرت امام میفرمایند دولت صوری متجلی شدن ظاہر است باحکام شرعیہ وسعادت معنوی خلاصی باطن است از گرفتاری ماسوے حق سبحانہ یعنی فنائے قلب و تزکیہ نفس منتج باین سعادت بزرگ است۔

مکتوب پنجاہم

حضرت امام درین مکتوب نکوہش ابنائے دنیا میفرمایند و نشان میدہند کہ دنیا سمی است قاتل و متاعیست باطل یعنی کسانیکہ بطراوت ظاہری چندروزہ این دنیاے دون بازی میخورند مانند آنست کہ طعام زہردار را بنام غذاے خوب صرف نمایند و از زہر آن واقف نباشد و در نتیجہ بمرگ شان تمام گردد و نیز حضرت امام سفارش شیخ زکریا المرسل الیہ میکند کہ از محاسبہ عاجلہ الخ یعنی از دادن حساب دنیاوی ہراسان است کہ نسبت بمحاسبہ اجلہ یعنی حساب آخرت آسان تر است و حساب دنیاوی کہ بنسبت حساب آخرت آسان تر بودہ با آن ہم شیخ زکریا از اں در ہراس میباشد۔

مکتوب پنجاہ و یکم

حضرت امام میفرمایند ہلال ماہ مبارک رمضان در حضرت دہلی دیدہ شد و مرضی حضرت والدہ بزرگوار در توقف مفہوم گشت الخ دہلی را کہ حضرت دہلی نام بردہ اند دلیلش این است کہ حضرت شیخ المشائخ و غیرہ بزرگان در انجا مدفون اند، مراد از والدہ بزرگوار والدہ حضرت شیخ المشائخ میباشد کہ از خاندان سادات بودہ و بعد از وفات حضرت شیخ المشائخ در قید حیات بودند و خود حضرت شیخ المشائخ در عرصہ جوانی یعنی در سن چہل سالگی مرحوم شدہ اند بحضور جناب مستطاب قطب ارشاد وقت خود حضرت نور المشائخ علیہ الرحمۃ مکتوبات قدسی آیات قرات می شد درین اثنا مکتوبیکہ حضرت امام بحضور شیخ المشائخ فرستادہ بودند خواندہ شد، درین وقت حضرت نور المشائخ در مسجد مبارک معتکف بودند، چندی بعد جناب

شان فرمودند کہ حضرت شیخ المشائخ را دیدم کہ تشریف آوردہ اند ریش مبارک شان سیاہ می باشد تعجب کردم کہ چہ طور ریش مبارک شان سیاہ است زیرا گمان می رفت کہ در پیری فوت شدہ باشند بعد ازاں در کتاب دیدہ شد جناب شان بعمر چہل سالگی چشم از جہان پوشیدہ اند و نیز از زبان مبارک حضرت ضیاء المشائخ شنیدہ شد کہ میفرماید کہ در مسجد حضرت شیخ المشائخ رحمۃ اللہ علیہ بحضور مبارک جناب نور المشائخ قبل از طلوع فجر نشستہ بودم ناگاہ شخصے از در در آمد کہ موے مبارک شان بمحاذی گوش ہاے مبارک شان رسیدہ بود یعنی بہ طور مسنون بود در حین ورود شان در مسجد جناب نور المشائخ دست بسینہ گرفتہ بحضور شان استادہ شدند آن شخص مبارک لحظۂ توقف داشتند دوبارہ از مسجد تشریف بردند وقتے از حضور مبارک نور المشائخ پرسیدم کہ این شخص محترم کی بودند بجواب فرمودند کہ حضرت شیخ المشائخ اند، درحالیکہ از وفات حضرت شیخ المشائخ بیش از سہ صد سال انقضاء یافتہ بود۔ ناگفتہ نباید گذاشت کہ حضرت ضیاء المشائخ فرزند دلبند و خلیفہ حضرت نور المشائخ اند۔

مکتوب پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرمایند، یرحم اللہ عبداً قال اٰمینا۔ این قطعہ شعر مجنون عاشق معروف است در وقتیکہ پدرش او را بحرم محترم کعبہ مشرف گردانید و استار کعبہ معظمہ را بدست او دادہ گفت دعا کن کہ عشق لیلیٰ از دلِ تو برود مجنون اشعار ذیل را در دعا خواند:

یا ربی لا تسلبنی حبھا ابدا　　یرحم اللہ عبدا قال اٰمینا

یعنی پروردگارا حب لیلی را از دل من نیست و نابود نگردان و کسیکہ بدعاے من آمین گوید با و رحم کن۔

حضرت امام درین مکتوب مذمت نفس و بیان مرض ذاتی او و علاج ازالہ آن مرض را بیان میفرماید کہ نفس امارہ انسانی مجبول بر حب جاہ و ریاست است و ہمگی ہمت او ترفع و برتری بر اقران و امثال است الخ۔ و ہکذا میفرماید و این دعوی الوہیت است از وے و شرکت است بخداے بے ہمتا جل سلطانہ الخ و نیز میفرماید کہ تربیت نفس نمودن و بہ تحصیل مرادات او از جاہ و ریاست و ترفع

وتکبر مشغول شدن فی الحقیقت امداد کردن است بدشمن خدائے عزوجل وہکذا میفرماید ریاضات ومجاہدات که بمقتضی شریعت غرا واقع نشده اند موئد ومقوی ہوائے نفسانی میباشد الخ یعنی ریاضت بدو نوع است
(۱) ریاضت تابعان آنحضرت ﷺ است که برائے اصلاح نفس میباشد واین ریاضت سبب تصفیۂ قلب وتزکیہ واطمینان نفس میگردد۔ (۲) ریاضت برہمنان وجوگیان ہند وحکمائے یونان می باشد که ریاضت این طائفہ ہوائے نفسانی شان را تقویت می بخشد واین نوع ریاضت سبب تزکیہ وتطہیر نفس انسان نگردیده صرف سبب صفائے نفس میشود که باین صفائے نفس مکونات را کشف کرده بتوانند وازکشف عالم وجوب بے نصیب اند، چه کشف عالم وجوب بدون تزکیۂ نفس امکان پذیر نیست و تزکیۂ نفس بدون متابعت شریعت وپابندی باحکام الٰہی وپیروی نبی متبوع ممکن نمی باشد بنا برآن ریاضت این طائفۂ غیر اسلامی که تابع احکام شریعت نیستند سبب تزکیہ وتطہیر نفس شان نمی گردد بلکه صرف سبب صفائے نفس شان میگردد وبس وصفائے نفس مانند زراندود ساختن مس است وتزکیۂ نفس مانند طلا ساختن مس است به عمل کیمیا۔ حضرت امام میفرماید۔ بیت

تا بجاروب لا نروبے راه　　نرسی در سرائے الا الله

یعنی بتکرار این کلمۂ طیبہ تمام ماسوی را نفی کن تا بواجب تعالی برسی واز آلہۂ باطلہ وگرفتاری تمام ماسوی منصرف شوی تا بدرگاه الوہیت او تعالی مقبول گردی یعنی سالک بتکرار نفی واثبات از شرک خفی وجلی پاک ومبرا میگردد وبمقام بندگی واقعی نایل میگردد۔

تبصره: در کلمۂ نفی واثبات دو مقام موجود است یکے مقام طریقت است ودیگرے حقیقت
(۱) در تکرار این کلمه که سالک بنفی ماسوی مصروف است تا که ماسوی از شہود او زایل نگردیده است سالک در مقام نفی یعنی در مقام طریقت قرار دارد۔ (۲) زمانیکه سالک به اثر تکرار نفی واثبات از شہود ماسوی فارغ وبشہود مراتب وجوب نایل گردد ومصداقات قضایائے شرعیه را مشاہده نماید بمقام حقیقت رسیده است خلاصه طریقت راہے ست که انسان را از صورت بحقیقت شریعت میرساند وحقیقت مرتبه است که سالک تمام قضایائے شرعیه را از روئے کشف مشاہده میفرماید، اگر صاحب کشف بوده باشد

ورنہ در بین او و بین عالم وجوب حجاب نمی ماند۔

حضرت امام در مکتوب بے میفرماید کہ مقام نفی و انتفارا حضرت ابراہیم علیہ السلام بانجام رسانیدہ اند و تمام ماسوی را نفی کردہ اند مگر بدیدار حق تعالیٰ در دنیا مشرف نشدہ اند و تنہا آنحضرتؐ بمقام اثبات رسیدہ اند و قبل از وقوع قیامت بدیدار حق تعالیٰ مشرف شدہ اند یعنی تکرار لا الہ الا اللہ دو صورت دارد۔ (۱) صرف تکرار و بزبان آوردن و یا بدل این کلمہ مبارکہ را تکرار کردن بدون آنکہ سالک از ماسوی ہائی یا بد این است مقام طریقت۔ (۲) بمصداق الا اللہ و با و تعالیٰ رسید نسبت این است مقام حقیقت اگرچہ درین مقام عارف بحقیقت مشرف میشود مگر حق تعالیٰ را در دنیا بچشم دیدہ نمی تواند و دیدن حق تعالیٰ قبل از قیامت خاصہ آنحضرتؐ میباشد کہ قبل از قیام قیامت بدیدار حق تعالیٰ مشرف و اثبات را بانجام رسانیدہ اند مختصر اینکہ مقام نفی را حضرت ابراہیم علیہ السلام و اثبات را آنحضرت بانجام رسانیدہ اند۔ مقصد از تخلیق عالم آن بودہ کہ حق را عبادت و از گرفتاری غیب نجات حاصل شود حضرت ابراہیم گرفتاری غیر را ترک نمودہ اما در دنیا بر رویت معبود خود مشرف نشدہ و سردار دو عالم کہ برویت مشرف شدہ مفاد خلقت بانجام رسید حاجت بفرستادن پیغمبر دیگر نماندہ۔

مکتوب پنجاہ و سوم

حضرت امام درین مکتوب سیادت مآب جناب شیخ فرید را تنبیہ میفرمایند کہ دربارہ انتخاب علمائے دین بدربار پادشاہ سعی بلیغ باید نمود تا عالم متدین کہ رو با آخرت داشتہ باشد انتخاب گردد۔ و میفرماید کہ در قرن سابق اختلافات علماء عالم را در بلا انداخت یعنی بعض علما ابن الوقت سجدہ تحیہ و تعظیم را برائے اکبر و جہانگیر مجاز دانستہ بودند و سجدہ تعظیم و عبادت را تفریق و از ہم جدا می دانستند یعنی سجدہ تعظیم را بہ پادشاہ جائز نمودہ و سجدہ عبادت را خاصہ او تعالیٰ میدانستند درین بارہ علمائے وقت غفلت و بے پروائی نمودہ بودند سعی گردد تا ہمچو بے اعتنائی ہا و بے احتیاطی ہا دوبارہ تکرار و عملی نگردد۔

مکتوب پنجاہ و چہارم

حضرت امام درین مکتوب مبارک شکرانہ سیادت پناہ شیخ فرید را بجا آوردہ و میفرماید کہ سبب جمعیت حضرت خواجہ ما شما بودہ اید یعنی بصوفیان و منتسبین حضرت خواجہ امداد و معاونت کردہ اید و ہکذا حضرت امام شیخ فرید را از صحبت و محبت مبتدعین ممانعت و با جتناب آن توصیہ می فرمایند و میفرمایند کہ فساد صحبت مبتدع الخ یعنی آنحضرت توقیر و احترام مبتدع را گناہ بزرگ خواندہ اند و فرمودہ اند "ہر کہ صاحب بدعت را احترام کند در حقیقت بہدم و ویرانی دین اسلام کوشیدہ است" و بدترین مبتدعین فرقی است کہ با صحاب پیغمبر بغض می ورزند و با صحاب کرام طعن می نمایند یعنی روافض درحالیکہ ہمیں صحابہ کرام اند کہ قرآن و شریعت بواسطہ ایشان تبلیغ و شیوع یافتہ است و ایشان اند کہ از صحبت خیر البشر نفوس ایشان بہ تزکیہ رسیدہ و از امارگی آزاد گشتہ اند و اگر ایشان مطعون باشند قرآن و شریعت نیز مطعون خواہند بود خصوصاً حضرت عثمانؓ کہ جامع قرآن گفتہ میشوند اگر حضرت عثمانؓ مطعون باشد قرآن نیز مطعون خواہد بود، چنانچہ حضرت امام میفرماید، قرآن جمع حضرت عثمان است اگر حضرت عثمانؓ مطعون و غیر معتمد باشد قرآن ہم مطعون و غیر معتمد میگردد الخ" یعنی قرآن مجید از طرف حضرت عثمانؓ نشر گردیدہ است و ہمیں قرآن مجید جمع و انتشار یافتہ زمان خلافت حضرت عثمانؓ تا این دم بحیث یک کتاب کامل فرستادہ الہی و مومن بہ تمام اسلام احترام میگردد و کافہ اسلام کہ منسوب بہر فرقہ و مذاہب باشد بدون ہیچ گونہ اعتراض احترامے بقرآن مجید و باین کتاب کامل آسمانی ایمان و عقیدہ کامل دارند محتویات آن در تمام مدارس و نقاط مختلف کشورہاے اسلامی تدریس و تبلیغ میگردد و در عین حال ذریعہ دار الحفاظ ہاے متعدد اسلامی در ہر کنج و کنار ممالک اسلامی قرآن مجید حفظ میگردد با وجود آن جماعہ از مبتدعان اگرچہ بخود قرآن احترام دارند اما بجامع قرآن احترام نگذاشتہ بلکہ با ایشان بغض می ورزند و او را مطعون میدانند و در عین حال خود را مسلمان نیز میدانند و از آیہ لیغیظ بھم الکفار نیز خبر دارند۔ خلاصہ جماعہ کہ بہ صحابہ کرام آنحضرت احترام نکنند مانند

منافقان اند کہ ظاہر و باطن شان یکسان نبوده و از حقیقت انحراف می ورزند و از تزکیۂ نفس و مقامات معنوی اصحاب آنحضرت ﷺ خبر ندارند و ایشان را بغیر حق مطعون می پندارند یعنی بعمل اصحاب کہ عبارت از جمع و انتشار قران باشد تابع و قانع می باشند، اما بخود شان طعن می گویند۔

تبصرہ: نفس دارای مراتب ذیل می باشند

(۱) مرتبۂ امارگی نفس است کہ انسان را با مور نامشروع و شرارت ہا تشویق مینماید۔ (۲) مرتبہ لوامگی نفس است کہ خود را ملامت کرده تائب می شود۔ (۳) مرتبۂ اطمینان نفس است کہ درین مرحلہ نفس تزکیہ گردیده و اوامر خداوندی را قبول و بآن اطمینان مینماید و بدرجۂ اطمینان مشرف می گردد۔ (۴) مرتبہ راضیہ و مرضیہ نفس است کہ درین مرحلہ از نزد حق تعالیٰ راضی و حق تعالیٰ نیز از وے راضی میگردد، ناگفتہ نماند کہ اسباب اطمینان نفس اتباع سنت سنیہ است، و بس۔ (۵) صحبت کسانیکہ دارای نفس ہای مطمئنہ باشند نیز سبب اطمینان نفس میگردد۔ چنانچہ صحبت مبارک آنحضرت ﷺ یک نفر صحابی را بانتہای کمالات می رسانید و بہ نفس او اطمینان کامل حاصل می شد، صحبتِ مشائخ نیز از ماموراتِ شرعیہ بوده و داخل اتباع سنت سنیہ محسوب میگردد، بدلیل اینکہ حق تعالیٰ میفرماید" بطرف خدا وسیلہ طلب کنید"۔ و وسیلہ چنانچہ ادای عبادات میباشد مرشد کامل نیز وسیلہ تقرب گفتہ میشود۔ چنانچہ حدیث شریف است کہ میفرماید" نظر کردن بہ علی عبادت است" و ہکذا حضرت مولانای روم میفرماید۔ بیت

یک زمانہ صحبت با اولیا بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

بیعت یک امر مسنون است. بیعت آنحضرت ﷺ بجہاد و ترکِ معاصی در احادیث مشہور و معروف است۔ جہاد ۲ نوع میباشد۔ اول جہادِ کفار، دوم جہادِ نفس۔ جہادِ کفار را جہادِ اصغر فرموده و جہادِ نفس را جہاد اکبر فرموده اند۔

تفصیل جمع و انتشار قرآن مجید قرار ذیل است: (۱) قرآن مجید را در مرتبۂ اول خلیفہ اول بہ سبب عرض حضرت فاروق جمع نموده و داخل یک وقایہ نموده اند۔ قرآن کریم در ابتدا، بہ لغات

هفتگانه قبایل عرب نازل شده بود و تا آخر خلافت خلیفهٔ دوم بهمان لغات هفت گانه قرائت و تلاوت میگردید، اگرچه در بین این لغات سبعه کدام تفاوت معنوی وجود نداشت صرف اختلاف لفظی بمشاهده میرسید و در وقت خلافت حضرت عثمانؓ رقبه ممالک اسلامی توسعه یافته بود، بنابر آن در حین جهاد از نقاط مختلف ممالک اسلامی صحابه کرام و مسلمین آن زمان در موضع جهاد اجتماع ورزیدند و درین اجتماع مسلمین هر کدام قرآن را به لغات های قبیلوی خویش تلاوت و قرائت می نمودند که یک لغت مغایر لغات دیگرے قرآنی احساس میگردید ولے از حقیقت آن خبر نداشتند که در معنی فرق ندارد و این لغات سبعه قرآنی همه دارای یک مفهوم و معنی بوده و بذریعه حضرت جبریل آورده شده و به آنحضرتؐ القا شده بود تا برای افهام و تفهیم قبائل مختلفه اعراب آسانی و سهولت فراهم شده باشد و در معنی اختلاف نداشتند. ناگفته نباید گذاشت که این چنین اجتماعات اسلامی در زمان حیات آنحضرتؐ نیز رخ میداد و هر قبیله اسلامی قرآن را به زبان قبیلوی خود تلاوت نموده لغات قبیله دیگر را غلط می پنداشتند تا اینکه بعض آنها برای محکمه و حکمیت به حضور مبارک آنحضرت حاضر و هر کدام به لغات قبیله خویش تلاوت می نمودند و آنحضرتؐ لغات هر کدام از قبائل مسلمین اعراب را به صحتش اشاره میفرمودند که چنین نازل شده است. خلاصه اینکه اگرچه این اختلاف قرائت به لغات های سبعه اعراب مسلم اختلاف معنی نبوده، از این که در عرب قبائل متعدد از قبیل قریش هوازن، سقیف وغیره طوایف عمده هفت گانه موجود بود که هر کدام این طوایف عمده عربی از خود لغات های جداگانه داشتند لهذا قرآن مجید برای افهام و تفهیم آنها بلغات سبعه عربی نازل شده بود در زمان حضرت عثمانؓ از جمله لغات سبعه صرف لغات قریش انتخاب و از سائر لغات های سبعه عربی صرف نظر گردید و نسخه های دیگر مدفون گردید.

سوال: حضرت عثمانؓ یک فرد از افراد امت آنحضرتؐ بودند چه صلاحیت داشتند که از جمله لغات های سبعه صرف لغات قریش را انتخاب و دیگر نسخه های قرآنی را مدفون بسازند و آنرا متروک قرار بدهند.

جواب: علت نزول قرآن مجید به لغات سبعه عربی این بوده که قبل از بعثت آنحضرتؐ

قبائل عرب بصورت عموم بے علم و دانش بودند و ہر کدام بہ لغات قبیلوی خود محاورہ داشتند و از لغات قبائل دیگرے عربی معلومات نداشتند و در نتیجہ بعد از بعثت آنحضرت ﷺ در عربستان علم و دانش توسعہ یافت واسلام روز بروز با اثر تماس ہائے مسلسل و اجتماعات اسلامی بہ لغات و اصطلاحات یک دیگر آشنائی و معلومات کامل حاصل کردند و مشکلاتیکہ در مسائل افہام و تفہیم موجود بودند تدریجاً از بین رفت۔ بنا بر آن حضرت عثمان رضی از جملہ لغات سبعہ عربی لغات قبیلۂ قریش را کہ افصح سایر لغات ہائے عربی بودہ و در عین حال قریش اشرف طوایف اعراب محسوب میگردید در مصحف باقی گذاشتہ کہ حضرت جبریل در ہر ماہ مبارک رمضان با آنحضرت ﷺ قرآن را تکرار مینمودند، طوریکہ یک حصہ قرآن را حضرت جبریل تلاوت میفرمود و آنحضرت ﷺ گوش میدادند و حصہ دیگرے قرآن را آنحضرت ﷺ قراءت می نمودند و حضرت جبریل گوش میدادند، بالآخر در رمضان سال آخر کہ سال رحلت آنحضرت ﷺ بود تلاوت قرآن مجید مکرراً بزبان و لغات قریش صورت گرفت، لہذا حضرت عثمان رض این تکرار قرآن مجید را کہ دو مراتب بلغاتِ قریش صورت گرفتہ بود آنرا از سایر لغات سبعہ عربی ترجیح دادہ در مصحف باقی گذاشتہ و از سائر لغات ہائے سبعہ صرف نظر نمودہ اند در اصل شان نزول قرآن علامہ ابن کثیر در جلد اخیر تفسیر ابن کثیر چنین توضیح میدہند کہ آنحضرت ﷺ میفرمایند وقتیکہ در معراج بحضور او تعالیٰ مشرف شدم حین مراجعت حضرت میکائیل علیہ السلام بر سر راہ من توقف داشتند و بمن اظہار نمودند کہ شما بیک قوم بے علم و دانش مبعوث شدہ اید کہ آنہا لغات مختلف دارند و بزبان ہائے یک دیگر نمی فہمند، بنا بر از حضور او تعالیٰ تمنا کنید تا قرآن را بہ لغات طوائف و قبائل مختلف عرب نازل فرمایند و بااساس این مشورہ حضرت میکائیل بحضور حق تعالیٰ عرض کردم قرآن مجید را بدو لغات قبول فرمودند باز حضرت میکائیل اظہار داشتند کہ این دو لغات کافی نمی باشد و باین ترتیب ہفت مراتب بحضور حق تعالیٰ مکرر عرض نمودم کہ بالآخرہ بہ لغات سبعہ عربی قبول و شرف نزول فرمود۔ این حدیث شریف نقل بالمعنی میباشد تفصیل بیشتر جمع و نشر قرآن مجید در مکتوب ۸۰ ہمین حصہ مکتوبات قدسی آیات نیز ارقام یافتہ است در آئندہ مطالعہ خواہید نمود۔

مکتوب پنجاہ و پنجم

حضرت امام میفرماید حق سبحانہ تعالیٰ بہ محبت ایشان استقامت ارزانی فرماید الخ آنحضرت ؐ میفرماید کسے کہ نسبت با اہل بیت من محبت بیشتر و محکم تر داشتہ باشد در حین عبور از پل صراط قدم ثابت تر و استوار تر بودہ و از آنجا نخواہد لغزید۔

مکتوب پنجاہ و ششم

حضرت امام میفرماید اظہار مودت ایشان کہ بآن مامور است می نماید الخ یعنی محبت سادات و اہل بیت آنحضرت ؐ بجمیع امت و پیروان آنحضرت ؐ توصیہ گردیدہ۔ چنانچہ حق تعالیٰ باآنحضرت ؐ میفرماید بگو بہ مردم کہ من بہ تبلیغ قرآن از شما چیزے نمی خواہم و نہ چیزے میگیرم مگر دوستی اقربائے خود را یعنی دوستی اہل بیت نبوت را از شما طالب دارم۔

مکتوب پنجاہ و ہفتم

حضرت امام میفرماید ظاہر را بظاہر شریعت و باطن را بباطن شریعت کہ عبارت از حقیقت است آراستہ و مزین دارند الخ یعنی حقیقت شریعت عبارت از رسیدن بہ صفت الکلام و شہود صدق مصداقات تمام قضایائے شرعیہ میباشد کہ بعد از تزکیہ نفس میدہد اگر انسان از نفس و خواہشات نفس بگذرد بالآخرہ بہ تزکیہ نفس و بکمالات حقیقت شریعت میرسد و از کشاکش نفس خلاص می گردد چنانچہ حضرت میرزا مظہر جان جاناں دہلوی علوی مجددی میفرماید۔ بیت

مظہر طلبی گز جہان منزل راحت بگذر تو ز خود در پس این پردہ مقام است

آنچہ میفرماید طریقت آن حقیقت الخ یعنی مراد از حقیقت حقیقت شریعت است کہ وصول

بہ صفت الکلام و یا صفت العلم او تعالیٰ بیا شد زیرا کہ قرآن و شریعت از صفت الکلام و صفت العلم او تعالیٰ نازل شدہ است و قرآن لفظی ظل و اثر کلام نفس است و حقیقت قرآن صفت الکلام است و طریقت عبارت از راہ وصول بحقیقت است الخ۔ یعنی تعمیل اوامر و اجتناع از مناہی راہیے است کہ انسان را از صورت شریعت بحقیقت شریعت میرساند۔

مکتوب پنجاہ و ہشتم

حضرت امام میفرماید، این راہ کہ ما درصدد قطع انیم ہمہ گی ہفت گام است الخ یعنی لطائف ہفت گانہ انسانی دارائے ہفت قدم است، دو قدم آن در عالم خلق است کہ بقالب یعنی عناصر اربعہ و نفس ارتباط دارد و پنج قدم آن بعالم امر مربوط است کہ عبارت از طے نمودن لطائفِ قلب، روح، سر، خفی و اخفیٰ است۔

ناگفتہ نباید گذاشت کہ در بین بندہ و او تعالیٰ ہفتاد ہزار حجاب ہائے ظلمانی و نورانی وجود دارد و بہر قدم ازیں اقدام سبعہ دہ ہزار حجاب از بین میرود یعنی بہر گام ازین گام ہا انسان از خود دور و بہ حق تعالیٰ نزدیک می گردد، چنانچہ حضرت حافظ شیرازی چہ خوب گفتہ

دست از مس وجود چو مردان رہ بشوی تا کیمیائے عشق بیابی و زر شوی

و نیز میفرماید۔

میان عاشق و معشوق ہیچ حائل نیست تو خود حجاب خودی حافظا از میان برخیز

تو از سرائے طبیعت نمی روی بیرون کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

و آنچہ میفرماید، مشائخ طریقہ نقشبندیہ ابتداء سیر را از عالم امر اختیار نمودہ اند یعنی مشائخ نقشبندیہ بہ تصفیہ قلب تو دی، روح و لطائف دیگرے عالم امر شروع می کنند تا بلطائف جذبہ و عروج پیدا شود و در ضمن این عروج تحلیہ بفضائل و تخلیہ از رزائل بدست آید، درین طریقہ تحلیہ لطائف عالم امر سبب تخلیہ و تزکیہ لطائف عالم خلق میگردد ازیں ناحیہ راہ این طریق از سایر طرق قریب تر است زیرا دیگران عالم خلق را علیحدہ و عالم امر را جداگانہ سیر می نمایند و در طریقہ علیہ نقشبندیہ

درضمن تصفیہ عالم امر تزکیہ عالم خلق خود بخود صورت میگردد و باین ترتیب منزل این طریق کوتاہ ترمیگردد
دراین طریق تحلیہ قبل از تخلیہ و در طریق دیگر تخلیہ از تحلیہ مقدم است۔ و آنچہ میفرماید طریق این بزرگواران
بعینہٖ طریق اصحاب کرام رضی میباشد الخ یعنی استفادہ طالب این طریق بہ صحبت شیخ مربوط است و بریاضت
شاقہ ارتباطی ندارد چنانچہ صحابہ کرام کہ ترقیات شان بہ صحبت آنحضرت صلعم بودہ نہ بریاضت۔ در طرق
دیگر استفادہ طالب بدون ریاضت زیاد میسر نمی گردد۔ و آنچہ میفرماید درک دیگران چہ طور خواہد گنجید الخ
یعنی دیگران را وصل مطلق میسر است و نقشبندیان را وصل عریان، وصل مطلق آنست کہ حجاب ہاے
ظلمانی مرفوع و حجاب ہاے نورانی ہنوز از بین نرفتہ باشد وصل عریان آنست کہ از صفات و شیونات و
اعتبارات کہ حجاب ہاے نورانی است ہیچ حایلے درمیان نماند۔ بیت

حسن تو مرا کرد چنان زیر و زبر کز خال و خط و زلف توام نیست خبر

مکتوب پنجاہ و نہم

حضرت امام میفرماید، علم و عمل و اخلاص الخ، یعنی شریعت داراے اجزاے ثلاثہ است کہ عبارت
از علم، عمل و اخلاص می باشد۔ اخلاص دو نوع است یکے صورتِ اخلاص و دیگرے حقیقتِ اخلاص
میباشد۔ (۱) حقیقتِ اخلاص آن است کہ در تمام اعمال حرکات و سکنات انسان اخلاص بدون
ہیچ گونہ تکلیف میسر گردد و این مرحلہ مربوط بہ تزکیہ نفس است کہ سالک از تعمیل اوامر شرعیہ محفوظ میگردد۔
(۲) صورت اخلاص آنست کہ بعض اعمال شریعت بروئے تکلف و بعضا بدون تکلف اجرا گردد۔
بعد از تزکیہ نفس کمال اخلاص دست می دہد۔ زیرا کہ وجود نفس امارہ مانع کمال اخلاص بودہ و زوال
امارگی آن سبب کمال اخلاص میگردد۔

و آنچہ میفرماید، خوش بختی است براے کسے کہ بمتابعت علماے اہل سنت توفیق یافتہ باشد
و ویل و ہلاک است براے کسیکہ مخالف اہل سنت بودہ باشد و از آنہا کنارہ گرفتہ باشد و اصول آنہا
را ترک کردہ باشد و از زمرۂ ایشان خارج شدہ باشد الخ یعنی معتزلہ و روافض و خوارج کسانیکہ از

جماعہ اہل سنت خارج شدہ اند گمراہان اند۔ چنانچہ خوارج از محبت اہلبیت و دوستی اولاد بی بی فاطمہؓ و از شفاعت آنحضرتﷺ انکار دارند، لہذا از خیر و برکت زیادیکہ نصیب اہل سنت است بے نصیب و محروم ماندہ اند و روافض اصحاب کرامؓ را بہ بدی یاد می کنند و معتزلہ از طریق اصحاب کرامؓ کنارہ شدہ اند۔

و آنچہ میفرماید، مناسب است کہ دانستہ شود کہ انکار از بعض صحابہ کرامؓ انکار از ہمگی شان میباشد الخ زیرا کہ شخص کہ از اصحاب کرام انکار نمودہ است درحقیقت از فضیلت آنحضرتﷺ منکر است و اگر بفضیلت صحبت آنحضرتﷺ احترام قائل شوند از صحابی نیز انکار نمی ورزند و با آنہا بغض نمی داشتہ باشد و آنہا را مطعون نمیدانند۔

مکتوب شصتم

حضرت امام میفرماید، یادکرد در طریقت است و یادداشت درحقیقت الخ یعنی در طریقت کہ سالک ہنوز بہ نسیان ماسوی نرسیدہ است در مقام یادکرد بودہ و بتکلف میباشد و در مقام حقیقت کہ مقام یادداشت و دوام حضور است از مراحل تکلف و تصنع گذشتہ است و بدون تکلف مطلوب مقدس مشہود می گردد، خلاصہ برائے مبتدی ذاکر و متوجہ دوام نگرانی بتکلف موجود است کہ بتکلف متوجہ عالم وجوب میباشد و برائے منتہیان توجہ عالم وجوب بدون تکلف میسر است و دوام حضور می باشد۔ دوام نگرانی دیگر و دوام حضور چیز دیگر است، دوام نگرانی توجہ قلب است بہ عالم وجوب و دوام حضور رسیدن بمراتب وجوب است

مکتوب شصت و یکم

حضرت امام میفرماید، استعداد شما بطریق ایشان مناسبت کمتر است الخ یعنی مشائخ مستعد استعداد طالب را میدانند کہ طالب بکدام مشرب است بلندترین استعداد، استعداد محمدی المشرب میباشد۔ بنابراں اگر مرشد و مسترشد را استعداد اختلاف داشتہ باشند دراں صورت افادہ استفادہ

کمتر میباشد واگر متحد المشرب باشند دراں صورت افادہ واستفادہ خوب تر میباشد اما مرشد محمدی المشرب تمام استعدادہا را تربیہ کردہ میتواند۔ زیرا کہ او جامع است ومبدأ فیض او متضمن مبادی تمام مشارب است۔

مکتوب شصت ودوم

حضرت امام میفرماید طریق وصول دو جز دارد جذبہ وسلوک تصفیہ وتزکیہ الخ یعنی جذبہ و تصفیہ مرادف میباشند تصفیہ عبارت از صفائی وتوجہ عالم امر است بعالم وجوب، تزکیہ عبارت از تطہیر وتوجہ عالم خلق است بطرف وجوب ویا بعبارہ دیگر تصفیہ عبارت از تحلیہ وزیور دار شدن است بفضائل وکمالات وتجلیات عالم وجوب وتزکیہ عبارت از تخلیہ از رزائل است۔ باید دانست کہ تصفیہ را در عالم امر وتزکیہ را در عالم خلق استعمال می نمایند زیرا کہ عالم امر در ذات خود پاکیزہ بودہ واگر غباری از مجاورت عالم خلق وخصوصاً از ہمسائگی نفس امارہ تاریکی وغباری کہ با آئینہ عالم امر نشستہ باشد بتصفیہ نیازمند است عالم خلق خصوصاً نفس ظلمانی کہ در خلقت وطبیعت آن نفس امارہ مخالفت احکام الٰہی موجود است ودر ذات خود نجس است لہذا تزکیہ وتطہیر بکار دارد تا از مخالفت بمتابعت آوردہ شود۔ چنانچہ فقہاے کرام جلد حمار را ذریعہ اش دادن تزکیہ میگویند وآنرا قابل جواز صلوات میدانند نفس نیز بعد از تزکیہ از دشمن حق سبحانہ بدوستی او تعالیٰ مبدل می گردد۔

تبصرہ: جذبہ دو نوع است یکے جذبہ بدایت است ودیگرے جذبہ نہایت جذبہ بدایت خاصہ طریقہ عالیہ نقشبندیہ میباشد کہ در حین انابت سالک واشتغال بذکر او تعالیٰ جذبہ دست میدہد واین جذبہ از صدقہ وخیرات حضرت خواجہ بزرگ سید بہاؤالدین بلاگردان می باشد کہ بہ منتسبین شان نثار کردہ اند واین جذبہ اگرچہ طالب را بعالم وجوب نمی رساند بلکہ بمقامات عالیہ میرساند اما مسالک سلوک را سہولت می بخشد، جذبہ نہایت در مقام طرق موجود است، وقتیکہ سالک باسم مربی ومبدأ فیض خود میرسد دراں وقت نفس او تزکیہ وتنزول می کند وروح او در عروج می ماند۔ خلاصہ جذبہ کہ بمقامات وجوب میرساند وروح را بعد از نزول نفس عروجات می دہد ہمین جذبہ نہایت است زیرا کہ جذبہ تنہا

خاصہ روح است و در جذبہ بدایت نفس و روح و قلب ہمہ منجذب و یکجا عروج می نمایند و در جذبہ نہایت تنہا روح عروج می کند و بس۔

سوال: وقتیکہ سالک منتہی گردد و کار او تمام شود و باسم مربی خود می رسد بہ جذبہ چہ ضرورت خواہد داشت؟

جواب: منتہی آں را گویند کہ بمبدا فیض خود رسیدہ باشد و باقی مراتب وجوب ہنوز در پیش است و رسیدن بذاتِ مقدس تا ہنوز کجاست۔ مصرعہ "تا یار کرا خواہد و میلش بہ کہ باشد"

مکتوب ۶۳ حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب شصت و چہارم

حضرت امام میفرمایند درین جہان کہ روح بمقام جسم نزول نمودہ الخ یعنی عالم ارواح قبل از تخلیق بدن و قبل تخلیق عالم اجساد خلق گردیدہ علامہ ملا علی قاری ہروی مینویسد کہ روح مدت چہار لک سال قبل از عالم تخلیق گردیدہ و خود بخود متوجہ عالم قدس بودہ است ازینکہ رسیدن بعالم قدس مربوط بمجاہدہ و مقابلہ میباشد و امور مجاہدہ بدون وجود مقابل امکان پذیر نمیباشد لہذا آن روح را در جسم انسانی تنزل دادہ بمقابلہ و مجاہدہ نفس امارہ کہ ضد آن میباشد مامور ساخت سعادتمندان باین نعمت مجاہدہ مشرف گردیدہ عالم جسمانی و روحانی شان را در راہ ارتقا و وصول بحقیقت و معرفت امتیاز بخشیدہ اند کسانیکہ روح شان گرفتار خواہشات نفس امارہ گردیدہ و بعلایق جسمانی خود باقی ماندہ اند ازین نعمت مجاہدہ و ارتقائی روحی و جسمی خویش محروم و بے نصیب گردیدہ اند و وطن اصلی روح خود را فراموش کردہ اند حضرت شاہ شرف قلندر با این چنین روح خطاب نمودہ میفرمایند:

چندی باشی از مقام خود جدا　　چند گردی در بدر اے بے حیا

مکتوب شصت و پنجم

حضرت امام میفرماید، درسلطنت پیشین عنادے بدین مصطفوی مفہوم می شد سلطنت پیشین عبارت از وقت اکبر است - وآنچہ میفرماید محبت طبعی وغریزی کہ بواسطہ مناسبت فطری است الخ یعنی انسان ہا دارائے مشارب مختلفہ می باشند وبعض آنہا اشتراک مشارب داشتہ میباشند درباره مشارب درچند جاه تذکراتی بعمل آمده دریجا حاجت بشرح نیست، آنحضرتؐ میفرماید کہ ارواح جنود مجندہ است ہمان روحی کہ درعالم ارواح بروح دیگر محبت نموده باشد درین عالم نیز باہم محبت خواہد داشت وروحیکہ دراں عالم از روح دیگر نفرت داشتہ باشد درین عالم نیز از یک دیگر نفرت خواہد داشت خلاصہ محبت فقیر باشما دلیل مناسبت فطری ما وشماست -

مکتوب شصت وششم

حضرت امام میفرماید، این طریق بعینہ طریق اصحاب کرام است یعنی این طریق بہ نسبت طرق دیگر بطریق اصحاب کرام مناسبت بیشتر دارد - زیراکہ ترقیات صحابۂ کرام مربوط باتباع سنت وصحبت آنحضرتؐ بوده وترقیات طالبان این طریق نیز مربوط باتباع سنت وصحبت مرشد می باشد وبریاضت شاقہ ارتباطی ندارد وترقیات طرق دیگر مربوط بریاضت است - وآنچہ میفرماید از کمال فضل درآغاز شربے از انجام ارزانی دارند الخ یعنی حق تعالی از کمال فضل خود بہ نقشبندیان در ابتداء نمونہ انتہا راعنایت فرموده چنانچہ جذبہ کہ در طرق دیگر درانتہا ودر سیر فی اللہ می باشد درین طریق در ابتدا ودر سیر فی الاشیاء دست میدہد مکاتیب ۶۷ و ۶۸ حاجت بشرح نیست -

مکتوب شصت ونہم

حضرت امام میفرماید بلکہ گشت الخ یعنی حضرت امام درین جا از کشف خود اظہار فرموده است وآنچہ میفرماید، چنان تصور فرمایند کہ این انابت بدست درویش از درویشان واقع شده است منترصد ثمرات آن باشد الخ یعنی بدست این فقیر باین عبارت از کمال فقر ومنصب مجددیت شان اظہار فرموده اند -

مکتوب ہفتادم

حضرت امام میفرماید ہمچنانکہ جامعیت سبب قرب و تکریم و تفصیل است، سبب بعد و تجہیل نیز ہماں جامعیت است الخ یعنی انسان دارائے اجزائے دہ گانہ و لطائف عشرہ میباشد و این جامعیت ہم سبب تکریم و تفصیل انسانی است و ہم سبب بعد و حرمان او زیرا آئینہ استعداد انسان نسبت بہ سائر مخلوقات کامل تر و اتم تر میباشد یعنی انسان قابل تجلیات اسماء و صفات او تعالی بلکہ لائق تجلیات ذاتیہ او تعالی میباشد و غیر از انسان ہیچ مخلوقی مانند انسان آئینہ کامل ندارد و نیز ہمیں جامعیت انسان است کہ سبب بعد و دوری انسان میشود، زیرا ہر جز از اجزائے انسانی مقتضی چیزے و خواہش امرے را می نماید، چنانچہ دیدہ میشود کہ انسان بواسطہ کثرت اجزائے خود بیشتر مقتضی انواع مرغوبات میباشد از قبیل خوراک، پوشاک، فرش و ظروف وغیرہ و حیوانات دیگر مانند انسان خواہشات متنوعہ ندارند چنانچہ بعضی حیوانات صرف بخاک و برخی صرف بہ علف و بعض صرف باب اکتفا کردہ است و اگر انسان ازین سفر غفلت باز نگردد و وطن اصلی روحانیت خود را بیاد نیاورد پس جائے تاسف خواہد بود، و اگر عنایت ازلی سبقت نماید و طرف عالم قدس رجوع کند زہے سعادت کہ از ملایک ہم سبقت مینماید و تجلیات او تعالی در آئینہ او منعکس میگردد چنانچہ عارفے میفرماید۔ بیت

گر نگردد باز مسکین زین سفر   نیست از وے ہیچ کس محروم تر

و نیز میفرماید۔ بیت

قدسیاں را عشق ہست و درد نیست   درد را جز آدمی درخورد نیست

و آنچہ میفرماید، اگر حقیقت نیت میسر نشود بتکلف خود را باین نیت باید آورد الخ یعنی تا نفس تزکیہ نگردیدہ تکلف موجود است و بعد از تزکیہ نفس حقیقت نیت دست میدہد۔ آنحضرت ﷺ میفرماید "اگر گریان نمی کنید و گریان شما نمی آید گریان تکلفی نمائید" یعنی در وقت دعا تضرع نمائید اگر گریان شما نمی آید بتکلف خود را بگریانید۔ خلاصہ اینکہ تا رسیدن بحقیقتِ نیت از صورت نیت کار گرفتہ شود۔

مکتوب ہفتاد و یکم

حضرت امام میفرماید کہ تصفیہ وتزکیہ ادائے شکراست الخ یعنی تصفیہ عبارت از مصفی نمودن لطائف عالم امراست وتزکیہ عبارت از تطہیر لطائف عالم خلق می باشد یعنی لطائف عالم امر در ذات خود نورانی بودہ واگر غبارے از مجاورت لطائف عالم خلق بروی آن نشستہ باشد آنرا تصفیہ باید نمود۔ لطائف عالم خلق ذاتاً مکدر بودہ بہ تزکیہ وتطہیر نیازمند است۔ خلاصہ اینکہ باید انسان تمام اجزائے خودرا از گرفتاری ماسوی فارغ وبمحبت وبندگی واجب تعالیٰ وادار ومشغول سازد واین است معنائے شکر۔ زیراکہ صرف تمام قوائے انسانی در خدمت وبندگی او تعالیٰ شکر است۔ بیت

بعد ازیں دست من و دامن دوست		بعد ازین گوش من و حلقۂ یار

بے غم و درد تو صد حیف زعمرے کہ گذشت		پیش ازیں کاش گرفتار غمت می بودم

حضرت عالمگیر از نزد نواب مکرم خان پرسید کہ نواب صاحب شما چند سالہ می باشید؟ در جواب عرض نمود کہ چہار سالہ می باشم، عالمگیر از روے تعجب گفت، نواب صاحب چہ میگوئید؟ فرمود عمر ہمان ست کہ بخدمت حضرت عروۃ الوثقیٰ گذشت باقی بعمر حساب نیست' نواب مکرم خان از خلفائے حضرت عروۃ الوثقیٰ بودہ ۔۔ مکتوب ہفتاد ودوم حاجت بشرح نمی باشد۔

مکتوب ہفتاد و سوم

حضرت امام بہ مخلص خود نصیحت میفرمایند، واز بلندی استعداد او خبر میدہند۔

تبصرہ: انسان ہا در استعداد خود متفاوت اند یعنی بعض محمدی المشرب وبرخی آدمی المشرب وبعضیہا نوحی المشرب وابراہیمی المشرب، موسوی المشرب وعیسوی المشرب میباشد واولیاء کرام برروے فراست خداداد کہ حق تعالیٰ بایشاں عنایت فرمودہ است استعداد طالبان رامیدانند ودر حدیث آمدہ است کہ مردم مانند خزائن اند بعض خزانہ طلا وبعض فضہ اند یعنی استعداد ہا متفاوت میباشد۔

بیت	گرچہ سیم وزر زسنگ آید ہمی		در ہمہ سنگی نباشد زرہمی

مکتوب ہفتاد و چہارم

حضرت امام بمحبت فقراتر غیب وتشویق میفرمایند چنانچہ در حدیث شریف ارشاد است کہ اللھم ارزقنا حبك وحب من یحبك۔ وحق سبحانہ میفرماید وکونوا مع الصادقین۔ آنحضرت ﷺ با آنکہ سردار محبوبان است بمحبت ومعیت دوستان خدا مامور گردیدہ اند غافلان رامی فہمانند کہ صحبت دوستان او تعالی یک امر مہم واز نعمت ہای خداوندی ست حضرت امام از خطاب لفظ شہنشاہ خود را دور دانستہ اند ومتابعت وبندگی وخاکساری حضرت امام نیز دریں مکتوب شریف وضاحت کامل دارد۔ چنانچہ حضرت امام درین مکتوب میرزا بدیع الزمان را از نوشتن لفظ خدیو ممنوع میفرمایند میفرمایند کہ این صفت پادشاہی دنیا وآخرت خاصہ واجب الوجود است الخ یعنی پادشاہ ومالک دوجہان بدون از حق تعالی کسی دیگر شدہ نمیتواند مناسب نبودہ کہ مرا بنام خدیو نشانیں یاد کردہ اید۔

مکتوب ہفتاد و پنجم

حضرت امام میفرمایند کہ از نزد حق سبحانہ تعالی او تعالی را باید طلبید و بوسیلۂ شیخ باید بدون وسیلہ معرفت او تعالی را طلب یاد کرد الخ۔ شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبد اللہ انصار از بزرگی نقل میفرماید کہ میگفت الہی مردم از تو حاجات ہا میخواہند ومن آمدہ ام از تو ترا میخواہم یعنی قرب ترا میخواہم حقیقت آنست کہ اگر رضائے حق تعالی نصیب کسے گردد ہمہ چیز از وست۔ بیت

گر از و گشتی ہمہ چیز از تو گشت ور از و گشتی ہمہ چیز از تو گشت

حضرت امام میفرماید کہ قبلہ توجہ را متعدد ساختن خود را در تفرقہ انداختن است یعنی اگر مرید خاص و تنہا متوجہ مرشد خود باشد قابل توجہ شیخ مقتدا واقع میگردد واگر توجہ او پراگندہ باشد از التفات شیخ محروم است محبت یک رشتہ باطنی ست کہ ہر آن بقلب شیخ مقتدا رسیدہ او را بخود ملتفت و مایل میگرداند ونیز دریں مکتوب حضرت امام از کشف شان اظہار فرمودہ اند کہ سالم وغانم ازین سفر مراجعت خواہی کرد

گمان میرود کہ این سفر جہاد است۔

تبصرہ: وصول بدون وسیلہ معاملہ محبوبان است کہ فضل او تعالیٰ متکفل رسانیدن اینہاست چنانچہ حضرت امام در مکتوب بے پیغمبر باید بہر شرطے و ادبے کہ در کار شود حق تعالیٰ باآنہا تعلیم خواہد داد و یا ایشان را بہ کدام شیخی رہنمونی خواہد فرمود۔ ذٰلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء۔ اما محبان بہ وسیلہ محتاج می باشند۔ ع کار پاکان را قیاس از خود مگیر

مکتوب ہفتاد و ششم

این مکتوب شریف حاجت بہ تشریح ندارد صرف یک حدیث مبارک تشریح میگردد آنحضرتؐ میفرماید لا یزال طائفۃ من امتی ظاہرین علی الحق الخ علمائے کرام در ترجمہ این حدیث شریف دو نظریہ دادہ اند بعضے غلبہ را بہ سیف و شمشیر تعبیر کردہ اند و برخی غلبہ را بحجت و دلیل تفسیر نمودہ اند کہ اسلام از حیث دلیل و حجت بتمام طوائف عالم غالب است و ہیچ طائفہ در مقابل اسلام اقامہ دلیل کردہ نمی تواند اما در صحیح نسائی شریف لفظ مقاتلہ صادر گردیدہ و آنحضرتؐ فرمودہ اند لا یزال طائفۃ من امتی یقاتلون علی ھذا الدین ازین حدیث شریف غلبہ سیف نیز معلوم میشود اما چیزیکہ قابل بحث دیدہ میشود این است کہ قرآن و حفاظت این دین بواسطہ شمشیر نصیب کدام قوم و قبائل خواہد بود صراحت ندارد عدہ از بے خردان ادعا می نمایند کہ ما ہمیشہ غالب ہستیم و مسلمانی محفوظ است و دلیل شان این است کہ میگویند کہ حق تعالیٰ حفاظت کلام شریف را کہ بآن ایمان آوردہ ایم وعدہ دادہ است بنا بر آن قرآن کریم کہ مومن بہ ماست محفوظ بودہ و ما ہم ہمیشہ غالب خواہیم بود اما این قدر فکر نکردہ اند کہ حفاظت قرآن مجید یا غلبہ اسلام بیک قوم و یا بکدام مملکت معین منحصر و محدود نیست یعنی قدرت و غلبہ اسلام وابستہ بہ عقیدہ راسخ و پابندی بہ محتویات قرآن است و بس۔ ہر ملت و اجتماعیکہ دارائے چنین اوصاف و عقیدہ باشد قدرت و غلبہ نیز نصیب ایشان خواہد بود و الا از ادعائے لفظی و عقیدہ سست راہ نجات و کامیابی بہ ہیچ قوم و ملت دست نخواہد داد و احتمال دارد کہ قرآن کریم ہمیشہ محفوظ و مروج بودہ باشد

اما کسانیکہ باحکام آں پیروی نداشتہ باشند آنہا در وطن آنہا از انوار قرآن محروم خواہند شد پس محفوظیت قرآن دلیل اسلامیت و مصئونیت ہیچ قوم وملت معین نمی گردد و معلوم نیست کہ قرآن کریم در کجا باقی خواہد بود۔

مکتوب ہفتاد و ہفتم

حضرت امام میفرماید: عبادت او تعالی وقتی میسر می شود کہ از بندگی تمام ماسوی آزاد شدہ قبلہ توجہ جز ذات احدیت ہیچ نماند و انعام و ایلام او تعالی مساوی گردد و سالک بمحبت ذاتیہ مشرف شود الخ یعنی عبادت اگر از برائے نجات از ایلام و حصول انعام و محبت نفسانی صورت بگیرد این عبادت ناقص گفتہ میشود زیرا کہ این نوع عبادت در حقیقت برائے نجات نفس صورت گرفتہ است، اما زمانیکہ بواسطہ حصول ولایت خاصہ محمدیہ بفنائے مطلق مشرف گردد و عروج سالک بذات بلا کیف او تعالیٰ برسد آنگاہ بندگی خالص نصیب او میگردد و عبادت او خاص برضائے حق تعالی صورت میکرد۔ باید دانست کہ مرغوب دانستن ایلام خاصہ بعض محبوبان است ہر کس باین مقام نمی رسد۔ بنا بر آن درین مرحلہ انعام وایلام ہر دو را یکساں می پندارد۔ حضرت امام میفرماید شریعت ہر نبی مناسب ولایت او ست الخ یعنی چوں ولایت آنحضرت ؐ بلند ترین ولایات انبیاے عظام است، لہذا قرآن حمید افضل ترین و جامع ترین کتب سماوی ست و آنچہ میفرماید لہذا گفتہ اند ولایت نبی افضل است از نبوت او حضرت امام این عبارت را از بیان اولیاے دیگر نوشتہ اند یعنی کسانیکہ بکمالات نبوت انبیاے عظام نرسیدہ اند وازاں کمالات بہرہ و معلوماتی ندارند بنا براں ولایت انبیاے عظام را از نبوت شان بہتر میدانند اما کسانیکہ بکمالات نبوت رسیدہ اند ولایت انبیاء را از نبوت شان یافتہ اند۔ تفصیل بیشتر این موضوع در مکتوب نود و پنجم این دفتر مکتوبات قدسی آیات مطالعہ گردد۔

حضرت امام مکرر میفرماید کہ ولایت اولیاے کرام تعلق بظلال صفات او تعالی داشتہ و ولایت انبیاے عظام بہ خود صفات ارتباط دارد و ولایات ملا اعلیٰ بشیونات ذاتیہ او تعالیٰ مربوط است اما نبوت انبیاء بمعرفت ذات او تعالی ممتاز است و تمام ولایات از وصول آن مرتبہ مقدسہ

قاصر اند و ازیں تشریحات واضح گردید کہ مقام نبوت عالی ترین مقامات است و مقام ولایات بآن مقام قابل مقایسہ نیست و کسانیکہ مقام ولایت را از مقام نبوت عالی تر گفتہ اند از نارسائی شان بیباشد و بس، و اگر بکمالات نبوت میرسیدند آنگاہ چنیں چیزہا نمی گفتند۔ مصرع: چون ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

مکتوب ہفتاد و ہشتم

حضرت امام دریں مکتوب شریف لطافت فرمودہ و از سفر ظاہری و مکانی بہ سفر سلوک انتقال فرمودہ و میفرماید کسانے را کہ حق تعالیٰ میرساند بعد از جذبہ اولی بجذبۂ ثانی و سیر انفسی میرساند و دریں فرمودہ حضرت امام دو تعبیر موجود است یکے تعبیر ظاہری ست و دیگرے تعبیر باطنی و معنوی۔

(۱) تعبیر ظاہری عبارت از سفر دہلی و آگرہ بودہ۔

(۲) تعبیر معنوی آن عبارت از سیر آفاقی و انفسی میباشد —— سیر دو نوع است یکے سیر آفاقی و دیگرے انفسی است۔ سیر آفاقی عبارت از مشاہدات انوار و تجلیات است در بیرون وجود سالک چنانچہ در عالم مثال و یا در زمین و آسمان وغیرہ و بعبارہ دیگر سیر آفاقی عبارت از ترک محبت ماسوی و ترک امتعہ دنیاوی است و از یاد بردن و فراموشی ماسوی است۔ (۲) سیر انفسی عبارت از گذشتن سالک است از محبت نفس خود و مشاہدات انوار و تجلیات و علایم قدرت حق تعالیٰ است در وجود خویش و از خلق سیئہ بخلق حسنہ رفتن است۔ چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید: وفی انفسکم افلا تبصرون۔ اینجا دقیقہ است۔ باید دانست کہ جذبہ را مرادف سیر انفسی و سلوک را مرادف سیر آفاقی میدانند و نیز میفرماید کہ در طریقہ عالیہ نقشبندیہ شریف جذبہ بر سلوک مقدم است و حالانکہ حضرت امام در مکتوب چہاردہم میفرماید کہ آن معرفت در آفاق بودہ و این معرفت در انفس میباشد۔

سوال: ازیں عبارت صراحتاً معلوم میشود کہ سیر آفاقی دریں طریقہ عالیہ نیز مقدم است یعنی از فرمایشات حضرات نقشبندیہ معلوم میگردد کہ دریں طریق سیر انفسی مقدم است نسبت سیر آفاقی و از فرمودہ حضرت امام معلوم شدہ کہ سیر آفاقی مقدم است بر سیر انفسی و فرمایشات فوق متضاد

دیدہ میشود علت آنچہ خواہد بود؟

جواب: آنچہ گفتہ اند کہ در نقشبندیہ جذبہ مقدم است، مراد جذبہ بدایت است و آنچہ گفتہ اند کہ جذبہ مرادف سیر انفسی است جذبہ ثانی بیباشد نہ جذبہ اولی جذبہ اولی از سیر آفاقی مقدم است و جذبۂ ثانی کہ مرادف سیر انفسی است از سیر آفاقی موخر بیباشد جذبہ اولی صورت جذبہ است نہ عین جذبہ، ازین سبب حضرت امام میفرماید کہ چاشنی و یک نمونہ از سیر انفسی درین طریق در ابتداء دست میدہد الخ، یعنی نمونہ جذبہ در ابتدا دست میدہد نہ عین جذبہ و جذبہ کہ مرادف سیر انفسی است از سیر آفاقی موخر بودہ کہ در سیر فی اللہ دست میدہد و درین مکتوب نیز تصریح بآن بیباشد کہ سیر آفاقی نسبت بسیر انفسی درین طریقہ ہم مقدم واقع شدہ است و در بعضی رسالہ ہائے بزرگان دیدہ شد. است تا کہ سیر سالک در ممکنات است یعنی تا بعرش سیر آفاقی است و بعد ازاں سیر یکہ در عالم ارواح و اسماء و صفات است سیر فی اللہ و سیر انفسی است۔

مکتوب ہفتاد و نہم

حضرت امام میفرماید کہ آنحضرتؐ جامع جمیع کمالات اسمائی و صفاتی است و مظہر جمیع صفات کتابیکہ بروے نازل شدہ خلاصہ جمیع کتب سماوی ست و شرائع و احکامیکہ بالآنحضرتؐ نازل شدہ زبدہ و خلاصہ جمیع کتب ما تقدم است الخ یعنی در وجود آنحضرتؐ ظہور تمام صفات عالیہ و سافلہ موجود بودہ و لے سایر انبیاے عظام دارائے چنیں اوصاف جامع نمی باشند بنا برآن نہایت عروج عارفان غیر محمدی المشربان کہ بمشارب انبیاے دیگر اند تا بمقام خفی بودہ و نہایت عروج محمدی المشربان تا بمقام اخفی است و قتیکہ عارف از تعلقات ماسوی رہائی یافتہ و از حجت اغیار بگذرد دراں صورت مظہر کمالات وجوبی میگردد، بعضے عرفا مظہر کمالات عالیہ و بعضے شان مظہر کمالات سافلہ میگردند یعنی عرفا در انوار و مراتب شان و ہکذا در مشارب شان متفاوت بودہ و یکساں نمی باشند یعنی سردار دو عالم مظہر صفت العلم و شان العلم است کہ از صفات دیگر فوق تر است و صفت حیات خود مربی عالم انبیا شد۔

مکتوب ہشتادم

حضرت امام میفرماید کہ قرآن کریم را یک یک آیت ویا دو دو آیت از ہر صحابی گرفتہ جمع ساختہ اند۔

سوال: قرآن کریم متواتر بودہ طرف اطمینان وایقان جمیع امتان آنحضرت ﷺ بہ باشد واگر مطابق تذکر فوق یک یک آیت ویا دو دو آیت از ہر صحابی گرفتہ شد وباین ترتیب جمع آوری قرآن صورت گرفتہ باشد درین صورت قرآن چگونہ متواتر گفتہ خواہد شد۔

جواب: این یک یک آیہ ویا دو دو آیات کہ از ہر صحابی گرفتہ شدہ است تفصیل آن باین ترتیب بہ باشد کہ این یک یک آیہ ویا دو دو آیاتی را کہ بعضے صحابہ کرام بیاد داشتہ اند ودیگران بخاطر نداشتہ اند اما وقتیکہ در محضر کافہ صحابہ این آیات کریمہ قراءت شدہ بعد از ان بخاطر ہمگی شان آمدہ علی الاتفاق آنرا تائید وتصدیق فرمودہ اند ومعنای متواتر ہمین بودہ کہ عرض شد یعنی ہمگی صحابہ کرام رض فرمودہ اند کہ ما از آنحضرت ﷺ شنیدہ ایم اگرچہ بیاد ما نماندہ بود۔

حضرت امام میفرمایند کہ جامع قرآن فی الحقیقت حضرت صدیق رض وحضرت فاروق رض اند یعنی این موضوع را تفسیر ابن کثیر در جلد آخر خود چنان شرح میدہد کہ قرآن مجید را حضرت صدیق رض باساس خواہش حضرت فاروق رض جمع آوری نمودہ اند ولے قرآن مجید دران وقت بہ لغات سبعہ عربی یعنی بلغات ہائے قریش ہوازن بنی تمیم وبنی ثقیف وغیرہ بودہ واین لغات سبعہ تا بدورۂ خلافت حضرت عثمان رض ادامہ داشت بالآخرہ در زمان خلافت سیدنا عثمان رض چون رقبہ اسلام وسعت یافتہ بود در ہنگام کدام غزوہ کافہ مسلمین در یک مرکز اجتماع ورزیدہ بودند ہر کدام یعنی ہر قبیلۂ از قبائل عمدہ اعراب قراءت یک دیگر را غلط می پنداشتند چنانچہ این اختلافات در زمان حیات آنحضرت ﷺ نیز بواسطہ بے خبری بعض قبائل اعراب از لغات سبعہ عربی رخدادہ بود۔ بنابرآن ہر کدام از صحابی کرام بہر قبیلہ اعراب کہ منسوب بودند غرض صحت ورفع اشتباہ شان بحضور مبارک آنحضرت ﷺ مشرف وبزبان قبیلہ خود قراءت می نمودند وآنحضرت ﷺ بجواب ہر کدام شان کہ بلغات سبعہ آشنائی نداشتند میفرمودند کہ ھکذا انزل

و باین ترتیب قرائت ہر کدام از صحابی کرام را بہر قبیلہ کہ منسوب بودند صحیح وانمود بیساختند ابن کثیر
می نویسد کہ آنحضرت ﷺ میفرمایند کہ حضرت میکائیل درین مورد با من کمک زیاد نمودہ است چنانچہ در
شب معراج بمن مشورہ دادند شما بیک قوم بے علم و دانش مبعوث شدہ اید کہ بقبائل متعدد منقسم میباشند
و ہر کدام دارائے لغات ہائے جداگانہ میباشد و بہ لغات ہائے یک دیگر آشنائی ندارند لہٰذا شما بحضور
ذات اقدس عرض و خواہش کنید تا قرآن کریم نیز بہ لغات طوائف مختلفہ اعراب نازل شود بنابران
بحضور حق تعالیٰ عرض کردم بالاثر نزول قرآن بدو لغات عربی قبول گردید و باز حضرت میکائیل
فرمودند کہ این دو لغات کافی نیست بنابرآن مکرر بحضور حق تعالیٰ عرض شد تا اینکہ نزول قرآن بلغات
سبعہ عربی نازل شد۔ در زمان خلافت حضرت عثمان رضی اللہ عنہ این اختلافات مسلمین بیشتر گردیدہ سبب تشویش
مسلمانان گردید و بالخاصہ خلیفہ وقت ازین اختلافات مسلمین و طوائف ہفت گانہ اعراب زیادہ
مشوش گردیدند۔ زیراکہ دیدہ شد دران وقت باوجودیکہ قرب عہد نبوت بودہ باہم ہمچو اختلافات
بوجود آمد لہٰذا ہمہ باین اندیشہ آمدند کہ باید ہرچہ زودتر این اختلافات مرفوع گردد و الا خوف آن میرود
کہ این اختلافات لغوی و قبیلوی بالآخرہ منجر بیک اختلافات بزرگ تر گردد و ہر کدام ازین قبایل
مسلمین عرب لغات ہائے خود را صحیح پنداشتہ و قبائل دیگر را حکم تکفیر نمایند۔ بنابرآن حضرت عثمان رضی اللہ عنہ
قرآن مجید را کہ بلغات سبعہ عربی جمع گردیدہ و در منزل حضرت بی بی حفصہ رضی اللہ عنہا موجود بود از نزد بی بی صاحبہ
خواستہ از جملہ لغات سبعہ عربی لغت قریش را انتخاب و بانتشار قرآن کریم پرداختند کہ قرآن موجودہ عبارت
از ہمان قرآن منتشرہ میباشد کہ بلغات قریش انتشار یافتہ است و نسخہ ہائے دیگر یکہ بلغات سبعہ
نوشتہ شدہ بود آن را مدفون ساختند و یا در آب انداختہ شد۔

سوال: حضرت عثمان رضی اللہ عنہ از جملہ امتان آنحضرت ﷺ بحساب میروند یک نفر امت چہ صلاحیت
خواہد داشت کہ سایر نسخہ ہائے قرآنی را منسوخ تلاوت قرار دادہ و از ان جملہ لغات یک قبیلہ را
انتخاب و انتشار نماید۔

جواب: در صحاح ستہ موجود است کہ حضرت جبرئیل ہر سال در ماہ مبارک رمضان

تشریف آوردہ با آنحضرت ختم قرآن بنمودند و در سال آخر کہ سال رحلت آنحضرتؐ بودہ ختم قرآن بہ لغات قریش صورت گرفتہ لہٰذا یکے بواسطہ تکرار ختم قرآن بلغات قریش ودیگر بواسطہ اینکہ ختم آخری کہ در سال رحلت آنحضرتؐ بلغات قریش صورت گرفتہ بود، بنا براں لغات قریش نسخہ باقی گذاشتہ شدہ وانتشار یافت وبتاقی لغات ہائے عربی مدفون ومتروک قرار دادہ شد، خلاصہ قراءت آخر حضرت جبرئیل سبب انتخاب لغات قریش گردیدہ است نا گفتہ نماند کہ در لغات سبعہ اختلاف معنی وجود نداشتہ صرف اختلاف لفظی موجود بودہ کہ برائے تفہیم آنہا نازل شدہ بود چنانچہ عہن وصوف کہ معنیٰ آں یک چیز است۔ آنچہ میفرماید نفوس شریفہ ایشان از امارگی نجات یافتہ وباطمینان رسیدہ بود الخ یعنی نفوس بچند چیز تزکیہ می یابد۔

اول، بصحبت بزرگان کہ نفوس قدسیہ داشتہ باشند۔

دوم: بواسطہ ریاضت کہ شریعت نبوی امر کردہ باشد۔

سوم: بواسطہ موہبت وعنایت الٰہی چنانچہ دربارہ بعض مجذوبان ومحبوبان بمشاہدہ میرسد۔

تبصرہ: ریاضت جوگیہ وبراہمہ سبب صفائی نفوس شان میگردد اما سبب تزکیہ نمی گردد بدلیل اینکہ ریاضت این طائفہ ہا بر روے متابعت شریعت نمی باشد حضرت امامؒ در مکتوبے میفرماید صفائی نفس بمانند زراندودن نجاست است در غلاف زر تزکیہ نفس تطہیر نفس است چنانچہ بعمل کیمیا مس را طلا میگرداند۔ صفائی نفس سبب کشوفات کونیہ میگردد، ولے از کشوفات الٰہیہ وقدسیہ بہرہ ندارد۔ تزکیہ نفس سبب کشوفات قدسیہ وامور اخرویہ میگردد۔

مکتوب ہشتاد ویکم

حضرت امام میفرماید کہ در ابتداء پادشاہت اگر مسلمانی رواج یابد الخ یعنی مراد شان دورہ سلطان جہانگیر است حضرت امامؒ این مکتوب از ضعف وزبونی اسلام شکایت می نمایند، زیرا کہ در وقت اکبر رسوم کفر رائج وشعائر اسلامی رو بانحطاط آوردہ بود چنانچہ ذبح بقر ممنوع قرار دادہ شدہ بود

وہکذا گرفتن زنان مشرکین نیز یک امر عادی بشمار میرفت۔ واکبر بسیارے از رسومات ہنود را ترویج کردہ بود
ویک مسلک جدید را بنام دین الٰہی رواج کردہ بود کہ یک جزء آن از مذہب یہود و دیگر آن از مذہب مجوس وغیرہ بود

مکتوب ہشتاد و دوم

حضرت امام میفرماید حق سبحانہ تعالی ہموارہ باخود دارد و بغیر خود نگذارد الخ یعنی حق تعالی شما را ہمیشہ و با تمام قوی و لطائف تان با خود داشتہ باشد۔ و آنچہ میفرماید آنچہ بر ما و شما لازم است سلامتی قلب است از ماورن حق تعالی الخ یعنی فنا کہ عبارت از نسیان ما سوی است برائے سلامتی قلب یک امر ضروری و لازمی است۔ آنچہ میفرماید کہ اگر غیر را بہ تکلف در دل بگذرانند ہرگز نگذرد الخ یعنی تا کہ سالک در عروج است از ما سوی فارغ و تمام ما سوی را فراموش کردہ است و در حین نزول واپس از ما سوی باخبر میگردد و این خبرداری و آگاہی او از ما سوی سبب گرفتاری او نمیشود، زیرا کہ عروج آویختن قلب او را از عالم مقطوع ساختہ درین مرحلہ اگرچہ عارف در عالم است ولے بے عالم است، زیرا کہ در وقت نزول حجب مرتفعہ باز عود نمیکند قلب نوری از عالم امر و لامکانی بودہ قبل از عروج در قفس بدن محبوس بودہ و در عروج صاحب پر و بال گشت لہذا دوبارہ بہمان صفات بشری در قفس بدن محبوس نمیگردد، از اینجا است کہ فرمودہ اند" آمیختہ باش و آویختہ مباش" لہذا روح و نفس سالک بعد از عروج و نزول اگرچہ آمیختہ است اما آویختہ نیست —
بزرگے میفرماید: بیت

از درون شو آشنا و از بروں بیگانہ وش این چنیں زیبا روش کم می بود اندر جہاں

از برون در میان بازارم و ز درون خلوتے است۔ یعنی با وجودیکہ در ظاہر با مردم سروکار آمیختگی داری ولے در باطن با خدا باش، خلوت در انجمن کہ خاصہ نقشبندیہ است عبارت از ہمیں روش و شیوہ شریف است کہ باطن با حق باشد و ظاہر با خلق، چنانچہ حق تعالی میفرماید" رجال لا تلہیہم تجارۃ ولا بیع عن ذکر اللہ الخ یعنی مومنان کامل آنانند کہ تجارت خرید و فروش ایشان را از ذکر حق تعالی

غافل نمی سازد حضرت خواجہ بزرگ میفرمایند کہ در بازار منیٰ شریف تاجرے را دیدم کہ چند ہزار دینار خرید و فروش داشت ولے لحظہ دل او از ذکر حق تعالیٰ غافل نبود حضرت شاہ فضل اللہ مجددی میفرمایند، بیت

بنشین بہ محمل دل و ہر دم بعرش تاز طے میشود زمان و مکان زیر پائے دل

بزرگے بخارائے میفرمایند۔ بیت

رو بر در دل بنشیں آن دلبر خرگاہی وقت سحری آید و یا نیم شبی آید

حاصل این مکتوب شریف اینکہ بعد از سلامتی قلب تعلق دنیا مانع حضور باطن نمیگردد ازین جا است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم میفرمایند لا رھبانیۃ فی الاسلام الخ یعنی ہیچگونہ رہبانیت در اسلام نیست و انسان مسلمان باید شیوہ اجتماعی داشتہ و ہمیشہ با برادران اسلامی و دینی خود انس و الفت برادری داشتہ و آنہا را براہ راست و عمل نیک ترغیب نماید، چنانچہ بزرگان گفتہ اند" دست بکار و دل بیار" و حضرت خلیفہ ثانی رضی اللہ عنہ میفرمایند اصلی و اجھز الجیش یعنی در وقت نماز خواندن تجہیز جیش نیز بینمایم اجرائے این عمل ازین ناحیہ است کہ انسان دارای دو قوی یعنی دارائے لطائف عشرہ است کہ پنج آن از عالم امر و پنج دیگران از عالم خلق میباشد عالم امر را باطن و عالم خلق را ظاہر می نامند۔ عالم امر عبارت از لطائف قلب، نوری، روح، سر، خفی و اخفیٰ است ــ عالم خلق عبارت از آب، خاک، ہوا و آتش است کہ بنام عناصر اربعہ یاد میشوند و برعلاوہ این عناصر اربعہ شیرہ کہ ازین عناصر پیدا شدہ است، آنرا نفس ناطقہ گویند و این نفس ناطقہ نیز بنام جزء پنجم، عالم خلق یاد میشود در وجود انسان کامل ہر جزء ازین اجزائے دہ گانہ مشغول وظائف جداگانہ میباشد۔ بنا بر آن انسان یک مخلوق جامع و عجیب است کہ نظیر آن در سایر مخلوقات وجود ندارد و ہکذا ہیچ مخلوقی با انسان مقایسہ شدہ نمی تواند از قبیل ملائک جن وغیرہ کہ دارائے این اوصاف و قوائے متذکرہ انسانی نمی باشند و این اوصاف جامعیت را کہ خاصہ انسان است دیگران ندارند، ازینجا است کہ انسان خلیفہ رحمٰن گردیدہ و متحمل بار امانت شد کہ آسمان ہا و زمین ہا و کوہ ہا از برداشت آن عاجز و ناتوان ماندند بالخاصہ این قابلیت انسان از برکت و فضیلت جزء خاکی اوست۔

بیت آسمان بار امانت نتوانست کشید قرعۂ فال بنام من دیوانہ زدند

حضرت امام در مکتوب فرمودہ کہ پستی خاک در حقیقت باعث سربلندی او گردیدہ چنانچہ عارفے میفرماید۔

خاک شو خاک تا بروید گل　　کہ بجز خاک نیست مظہر گل

غلام خویشتم خواند لالہ رخسارے　　سیاہ روئی من کرد عاقبت کارے

یعنی پستی زمین سبب سربلندی گردیدہ است و آنچہ میفرماید امروز این نسبت عنقاے قاف است الخ یعنی این نسبت را کہ بعنقاے قاف تشبیہ کردہ اند و ہمچو دل لا از جملہ نادرات دانستہ اند واقعاً امروز ہمچو دلیلے کہ خالص محل محبت حق تعالیٰ گردیدہ و ماسوی محبت حق تعالیٰ را در دل خود جاے ندہد اقل قلیل خواہد بود و مانند عنقا از جملہ نادرات بحساب می رود۔ اما سرہند کہ مکان تجدید بودہ این نسبت در آنجا موجود بودہ است۔

مکتوب ہشتاد و سوم

حق سبحانہ تعالیٰ از تعلقات شتی نجاتے ارزانی فرمودہ بکلیت گرفتار جناب قدس خود گرداند الخ یعنی حضرت امام در حق مرسل الیہ دعا میفرماید و جمعیت او را می طلبد ظاہر او را بظاہر شریعت غرا آراستہ و باطن او را بباطن شریعت زیور دار و متحلی میخواہد یعنی شریعت دارا ے ظاہر و باطن است و ہکذا انسان نیز دارا ے ظاہر و باطن بودہ لہذا می باید کہ ظاہر انسان بظاہر شریعت و باطن انسان بباطن شریعت کہ حقایق و اسرار است متحلی بودہ باشد۔ در حدیث شریف ارشاد است کہ ان للقران ظہرا و بطنا الخ یعنی قرآن دارا ے ظاہر و باطن میباشد کہ ہر کدام ظاہر و باطن دارا ے علم جداگانہ است بنابراں بعضے علماے بے سرانجام کہ از حقیقت شریعت خبر ندارند تصوف را یک امر زائد پنداشتہ اند از جملہ بے خبران بشمار میروند و ہکذا برخی صوفیان خام و ناقص کہ تجلیات ظلیہ را دیدہ تصور نمودہ اند کہ حقیقت نزد ایشان است و شریعت را صورت پنداشتہ اند این طبقہ نیز از جملہ جاہلان و بے خبر اند درحالیکہ شریعت دارا ے صورت و حقیقت بودہ و این ناقصان بظلی از ظلال حقیقت شریعت اکتفا ورزیدہ و ہنوز بحقیقت شریعت نرسیدہ اند حق تعالیٰ علماے ظاہر را از حقیقت شریعت واقف و

وارث کامل شریعت بگرداند تا از حقیقت شریعت کہ مربوط بہ تصوف است انکار نکنند و صوفیان ناقص را نیز دانا بگرداند تا شریعت را پوست و معاملہ خود را مغز تصور نکنند بلکہ شریعت را جامع مغز و پوست بدانند، اللھم ارنا حقائق الاشیاء کما ھی۔ مصرعہ

چوں ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

مکتوب ہشتاد و چہارم

حضرت امام میفرماید کہ حق سبحانہ تعالیٰ بر جادہ شریعت استقامت ارزانی داشتہ ما را بہ تمام از ما بستاند و بکلیہ اعراض از ما دون بیسر گرداند الخ یعنی حق تعالیٰ ظاہر و باطن ما را بفنا و بقا مشرف ساختہ و طرف جناب قدس خود متوجہ گرداند و ما را از ما بستاند یعنی نفس ما را مزکی گرداند زیرا کہ تا نفس تزکیہ نشود وصول بحق سبحانہ یک امر دشوار است، ناگفتہ نماند کہ صوفیہ کرام تصفیہ را در عالم امر و تزکیہ را در عالم خلق استعمال می نمایند، چوں عالم امر در ذات خود پاک و خود بخود متوجہ عالم وجوب بودہ داگر غبارے باثر مجاورت عالم خلق در آئینہ او نشستہ باشد آنرا تصفیہ باید نمود اما نفس در ذات خود خبیث و در جبلت او مخالفت حق تعالیٰ موجود است او را تطہیر و تزکیہ باید نمود تا مخالفت او بمحبت و دوستی تبدیل یابد، چنانچہ پوست حمار بواسطہ تزکیہ قابل جواز صلوات میگردد و نجاست او زائل میشود در حدیث قدسی وارد است عاد نفسک فانھا انتصبت بمعاداتی الخ یعنی عداوت نما با نفس خود زیرا کہ او بدشمنی من استعداد است، بزرگی میفرماید انت الغمامۃ علیٰ شمسک الخ یعنی ابر نفس تو لیاقت آفتاب روح ترا پوشانیدہ است و دیگرے میفرماید "تو یوسفی فتادہ درچاہ" الخ یعنی لیاقت و استعداد تو مانند حضرت یوسف است مگر درچاہ نفس افتادہ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

میان عاشق و معشوق ہیچ حائل نیست — تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز

و نیز میفرماید۔

روئے جاناں طلبی آئینہ را قابل ساز — ورنہ ہرگز گل و نسرین ندمد ز آہن روئے

حضرت میرزا جان جاناں علوی مجددی میفرماید۔

مظہر طلبی گر بجہان منزل راحت بگذر تو زخود در پس این پردہ مقام است

خلاصہ اینکہ قبل از تزکیہ نفس معاملہ عبادت و دعوٰی بندگی نمودن صدق کامل ندارد، زیرا کہ نفس خواہان الوہیت خود است و این مرض ذاتی اوست تا تزکیہ و تطہیر نگردد ہمان خباثت و مرض ذاتی والوہیت خود باقی است شیطان علیہ اللعنہ دزد بیرون و نفس دزد داخل و درونی است شیطان بواسطہ این دزد خانگی دل را تاراج و از حقیقت منحرف می سازد لہذا کسانیکہ بہ تزکیہ نفس نرسیدہ باشند دارای وسوسہ ہای نفس و تفرقہ باطنی میباشند و کسانیکہ بہ نعمت تزکیہ نفس رسیدہ باشند از وسوسہ ہای درونی و تسلط شیطان نجات می یابند۔ و آنچہ میفرماید "ہرچہ گفتہ میشود از دوست نہ سخن اوست" الخ یعنی سخن ما بمعرفت او تعالیٰ ہیچ مناسبت ندارد، زیرا کہ او تعالیٰ از ادراک ما بیرون است لہذا از کمالات او و از ذات مقدس او چہ بیان کردہ خواہد شد و کمالات او را چگونہ عیان خواہد ساخت در حدیث شریف وارد است لا احصی ثناء علیك انت کما اثنیت علی نفسك الخ یعنی ثنای ترا گفتہ نمی توانم تو خود ثنای خود را گفتہ و گفتہ می توانی، خلاصہ ثنا و صفت بیان کمال یک ذات است وقتیکہ درجہ کمالات او تعالیٰ از ادراک ما بلند است چگونہ ثنای او را گفتہ میتوانیم، چہ ثنا گفتن فرع ادراک کمالات محمود است کہ ما از ادراک آن عاجزیم پس چگونہ ثنای حق تعالیٰ را ادا کردہ می توانیم مصرع

من بعجز و قصور معترف ام

آنچہ میفرماید "شریعت و حقیقت عین یک دیگراند و در حقیقت از یک دیگر جدا نیستند فرق اجمال و تفصیل و استدلال و کشف است غیبت و شہادت است تعمل و تکلف و عدم تعمل است" الخ یعنی صورت شریعت یک امر اجمالیست و حقیقت آن تفصیل آن اجمال است و صورت شریعت امر استدلالی و حقیقت آن کشفی است، صورت شریعت غیبت و حقیقت آن حضور و شہود است در صورت شریعت معاملہ بہ تعمل و تکلف است و در حقیقت آن تعمیل اوامر شرعیہ ذوقی بودہ بلکہ ملکہ می گردد، چنانچہ بطور مثال شریعت فرمودہ کہ عذاب و ثواب قبر موجود است، در صورت شریعت علم این ہر دو امر اجمالی است

وقتیکہ معاملہ بحقیقت شریعت رسید آنگاہ ہر روی آن تفصیلا دیدہ بیشود یعنی کشفا مشاہدہ میگردد و نیز در صورت شریعت عبادت بتکلف وتعمل است وقتیکہ معاملہ بحقیقت کشید دراں صورت تمام اوامر شرعیہ ذوقی تلقی شدہ عارف از تمام عبادات خویش محظوظ میگردد۔ حضرت خواجہ بزرگ میفرمایند" در تصوف علوم اجمالی تفصیلی واستدلالی کشفی میگردد۔

سوال: صوفیان دو نوع است یکے صاحبان کشف، دیگرے بدون کشف اند، پس این فرمودہ حضرت خواجہ بزرگ درحق اوشان چگونہ مطابقت خواہد کرد۔

جواب: بزرگانیکہ بہ تزکیہ نفس رسیدہ اندولے معاملہ باطنی شان درخیال شان منتقش نشدہ کہ آنرا بیان نمایند اما درحقیقت از تفصیل معارف شرعیہ بے بہرہ نمی باشند الخ یعنی از تفصیل شریعت آگاہ اند مگر از بیان تفصیل عاجز میباشند زیرا کہ حصول آن کمال در خیال او منتقش نگشتہ است۔

آنچہ میفرمایند، علامہ وصول بحقیقت حق الیقین مطابقت علوم ومعارف آن مقام است بعلوم و معارف شرعیہ الخ یعنی در مقام حق الیقین تمام مکشوفات عارف مطابق شریعت است ومعارف توحیدی کہ مخالف شریعت است قبل ازین مرحلہ است یعنی قبل از مرتبہ حق الیقین است۔

تبصرہ: علم دارائے سہ مراتب است، اول علم الیقین دوم عین الیقین سوم حق الیقین۔

اول: علم الیقین استدلال از طرف اثر است بہ مؤثر۔

دوم: عین الیقین شہود خود موثر است۔

سوم: حق الیقین انعکاس گرفتن باوصاف مؤثر است بعد از شہود مؤثر۔ و دراین وقت برہان برہان لمی است واستدلال از طرف موثر است۔ یعنی بعد از فنا وبقا علم عارف پرتو علم وقدرت او پرتو قدرت او تعالی می گردد علی ہذا القیاس۔ صوفیانیکہ بعروجات مشغول وہنوز بموثر نرسیدہ اند آنہا نیز در مرتبہ علم الیقین قرار دارند فرق علم الیقین صوفیان کرام وعلم الیقین علمائے ظواہر این است۔

(۱) ربطیکہ در بین اثر ومؤثر است در نزد علمائے ظواہر استدلالی و در نزد صوفیہ آن ربط کشفی میباشد۔

(۲) علمائے ظواہر در علم الیقین بودہ وگرفتار اثر است وبموثر نرسیدہ اند اما صوفیان کرام گرفتار

موثراست الخ یعنی عاشق ومشاہد وے است وبا ثر التفات نمی نمایند۔ بیت

اگر ندہی بکف داماں یارم　　گرفتاری بہ کس دیگر ندارم

سوال: قرار فرمودہ حضرت امام تمام عالم از عدم وتجلی اسماء وصفات او تعالی ترکیب یافتہ درین صورت تمام عالم منعکس بہ پرتو صفات او تعالیٰ است، پس تخصیص عارف بگرفتن انعکاس صفات او تعالی چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: پرتو اسما وصفات در ممکنات بواسطہ عدم است یعنی صفات ثمانیہ در عدمات متقابلہ خود پرتو انداختہ وبعد ازاں انعکاس در وجود زید وبکر آسمان وزمین وغیرہ رسیدہ است اما پرتو یکہ در وجود عارف بعد از فنا وبقا یعنی بعد از ولادت ثانی پیدا شدہ است وجود عارف راموہوبی گردانیدہ است درین مرتبہ پرتو تجلیات بدون واسطہ عدمات است اما در وجود انبیا علیہم السلام در خلقت ابتدائی بدون عدمات بودہ یعنی فیوضات وتجلیات از عالم وجوب بخلقت ابتدائی شان بدون واسطہ عدمات متقابلہ رسیدہ است۔

سوال: فرق درمین وجود انبیاے عظام واولیاے کرام چہ خواہد بود؟

جواب: فرقیکہ درمین وجود انبیاے عظام واولیاے کرام موجود است این است کہ پرتو تجلیات در خلقت ابتدائی حضرات انبیاء بے واسطہ عدمات است واز اولیاے کرام بواسطہ عدمات است یعنی در خلقت ابتدائی اولیا پرتو صفات بواسطہ عدمات رسیدہ بعداً در ولادت ثانی وجود اولیاے کرام نیز موہوبی گشتہ وپرتو صفات در وجود شان بے واسطہ عدمات میباشد، فرق دیگر یکہ درمین اولیاے کرام وانبیاے عظام موجود است این است کہ ہیولاے وجود انبیاے عظام تجلیات بودہ وعدم یک صورتی است کہ دران تجلیات جاگزین شدہ است وہیولاے وجود دیگران عدم است تجلیات دران جاگزین شدہ است خلاصہ اینکہ عدم در وجود انبیاے عظام ضعیف وتجلیات قوی میباشد، بنا بر آن انبیاے عظام معصوم واولیا معصوم نمیباشد ودر وجود دیگران عدم قوی وتجلیات ضعیف میباشد ونیز تجلیاتیکہ در وجود انبیاے عظام است تجلیات دیگر است ودر وجود دیگران تجلیات دیگر واین دو

تجلی صرف اشتراک لفظی دارند وبس۔ درحقیقت دریں شان تفاوت زیاد موجود است، زیراکہ در وجود انبیاء تجلی خود صفات ودر وجود دیگران تجلی ظلال می باشد۔

تبصرہ: عدمات متقابلہ عبارت از اضداد صفات ثمانیہ است یعنی عدم حیات، عدم علم عدم قدرت، عدم ارادہ، عدم سمع، عدم بصر، عدم کلام، عدم تکوین است۔ قرار فرمودہ حضرت امام ہر صفت از صفات قدیمہ او تعالی در عدم مقابل خود پرتو انداختہ وبعد ازاں صفت تخلیق خداوندی آں عدم کہ ممزوج بتجلی صفات بیباشد مخلوق گردانیدہ بصورت زید وبکر وغیرہ بوجود آوردہ است الخ یعنی قبل از تخلیق عالم امتزاج تجلیات اسماء وصفات بعدمات تنہا در علم او تعالی بودہ نہ در خارج۔ زیراکہ عدم وجود خارجی ندارد وبعد ازاں صفت تخلیق آں عدم ممزوج علمی را وجود خارجی بخشیدہ است۔

حضرت امام در مکتوبے میفرمایند، در افراد عوام عدم بسیار قوی بودہ تجلیات محض در آنجا جاے گرفتہ ودر وجود عارف تجلیات آنقدر قوت میگردد کہ عدم بتدریج ضعیف وناچیز میگردد وبجاے عدم تجلیات جانشین میگردد۔ بیت

مرا دیگر بجاے من نہ بینی چو جان آئی بجاے من نشینی

توئی از ہر دو عالم آرزویم ترا چوں یافتم از خود چہ گویم

حضرت امام میفرماید کہ عالم خلق ظاہر دیگر انست وعالم امر باطن شان اما ظاہر عارف تجلیات اسما وصفات است وباطن شان تجلی ذات او تعالی وعالم خلق وعالم امر از حقیقت وذات عارف برآمدہ محض لباس بیرونی او میشود ومردم ظاہر بین چوں حدت بصر ندارند ظاہر آنہا را دیدہ او را مانند دیگران می انگارند یعنی اگر کفار از حقیقت انبیاے عظام خبردار می بودند گاہے نمی گفتند کہ ما لھذا الرسول یاکل الطعام ویمشی فی الاسواق الخ یعنی چگونہ پیغمبر است کہ بمانند ما طعام میخورد ودر بازار گردش مینماید، طبقہ جاہل وبے دانش وبے معرفت نمی دانند کہ در افادہ واستفادہ مناسبت طرفین یک امر ضروری ست ونیز در افادہ واستفادہ عاطفہ قرابت وجنسیت یک امر لازمی است، لہذا عوض بشر اگر ملک پیغمبر می شد چوں دریں انسان وملائک مناسبت طرفین وجنسیت موجود نیست

بس مسائل افادہ و استفادہ طوریکہ شاید و باید از ملائک صورت پذیر نمی شد، بنا بر آن حضرات انبیاے عظام از جنس بشر مبعوث شدہ اند۔ آنچہ میفرمایند تا سر موے مخالفت است دلیل عدم وصول است بحقیقت الحقایق الخ یعنی تا زمانے کہ عارف بحقیقت الحقایق نمی رسد تمام مکشوفات او مطابق شریعت نمی باشد بلکہ بعض موافق و برخی مخالف می باشد۔ ناگفتہ نماند کہ حقیقت الحقایق عبارت از آن صفت او تعالی است کہ مبدا فیض و مربی آنحضرتؐ است و یا عبارت از حقیقت قرآن میباشد کہ عبارت از صفت الکلام و صفت العلم او تعالی است، زیرا کہ شریعت از صفت الکلام و صفت العلم نازل گردیدہ و ظل آنہا است بعد از رسیدن بہ حقیقت شریعت تمام مکشوفات موافق شریعت میگردد۔

مکتوب ہشتاد و پنجم

حضرت امام میفرمایند جامع ترین عبادات ادائے صلوٰۃ است الخ یعنی نماز جامع ارکان خمسہ میباشد چہ در صلوٰۃ توحید و شہادتین کہ رکن اول ایمان است موجود است و نیز در نماز صوم و حج، زکوٰۃ ہمہ موجود است، چہ در صلوٰۃ امساک از طعام کہ عبارت از روزہ است و توجہ بکعبہ تمثال از حج است و ہکذا پوشیدن لباس پاک نمونہ زکوٰۃ میباشد این ہمہ نمونہ ارکان خمسہ اسلامی در نماز موجود است و نیز نماز مانند ایمان حسن لذاتہ بودہ و حسن ذاتی دارد بخلاف ارکان دیگر کہ حسن شان عرضی میباشد نہ ذاتی۔ زیرکہ نماز تعظیم منعم است کہ در ذات خود محمود است و جہاد کشتن انسان است کہ در ذات خود محمود نیست و روزہ تکلیف نفس است و زکوٰۃ اخراج مال است کہ در ذات خود محمود نیست اما نماز در ذات خود محمود است۔

آنچہ میفرمایند تا زمان حصول حقیقت صلوٰۃ صورت صلوٰۃ را از دست نباید داد الخ یعنی تا زمانیکہ نفس تزکیہ نگردیدہ مصلی مودی صورت صلوٰۃ است بعد از تزکیہ نفس حقیقت صلوٰۃ دست میدہد۔

سوال، صلوٰۃ عبارت از ارکان مخصوصہ است ہر کہ آنرا بجا آرد گویا حقیقت آنرا بجا آوردہ باشد، پس امتیاز صورت و حقیقت چہ خواہد بود؟

جواب: قبل از تزکیہ نفس عدم رغبت و منازعت نفس امارہ کہ در حقیقت منکر عبادت است در وجود مصلی موجود میباشد و مصلی درین عرصہ صرف ایمان قلبی دارد اما اذعان نفس ندارد لهذا صلوات او صورت صلوٰۃ است یعنی درین اثنا نفس عارف بطوع و خشوع و محبت و عشق اقامہ صلوٰۃ نمی نماید نمی بینی کہ مومن و منافق ہر دو نماز میخوانند مگر منافق چوں اذعان قلبی ندارد صلوٰۃ او صورت صلوات است در حدیث شریف وارد است کہ الصلوٰۃ معراج المومن. وصلوٰۃ قبل از تزکیہ نفس معراج مومن شدہ نمی تواند۔ زیرا کہ دارائے وسوسہ و لقلقہ میباشد و بحضور دل نمی باشد۔ بیت

در زبان تسبیح و در دل گاؤ خر　　این چنیں تسبیح کے دارد اثر

حقیقت صلوٰۃ نماز آن عارفے است کہ در صلوٰۃ جمال عالم وجوب را مشاہدہ بینماید و نماز او معراج او میگردد نفس او بطوع و رغبت نماز می خواند۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید، تجلیاتیکہ در نماز فرض است در نمازہائے دیگر نمی باشد چنانچہ آنحضرتؐ برائے حضرت بلال میفرماید "ارحنی یا بلال" یعنی اے بلال مرا راحت دہ وازین فرمایش مقصد آنحضرتؐ اعلام شروع صلوات فرض بودہ کہ باذان مربوط است تجلیات اصلیہ و شہود مراتب وجوب در صلوٰۃ فرائض میباشد نہ در نوافل، زیرا کہ اگر نماز نوافل عین فضائل و تجلیات صلوٰۃ فرض را دارا می بود آنحضرتؐ از بلال راحت نمی خواستند حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم مجددی دربارہ محبوبیت حقیقت صلوٰۃ میفرماید۔ بیت

چکد مشک نماز دستم گر آن گیسو بدست افتد　　دمد صبح از گریبانم گر آن مہ در کنار آید

شخصے بحضرت امام از خطرات خود در نماز شکایت نمودہ در جواب او فرمودند کہ مخاطرہ سبب مجاہدہ و کثرت ثواب است شاید آنرا برائے تسلی او فرمودہ باشند ورنہ صلوٰۃ منتہیان سبب التذاذ و عروجات است مخاطرہ در آنجا گنجایش ندارد و یا شخصے کہ شکایت کردہ در حال ابتدا بودہ یعنی از زمرۂ بنیدیان سلوک خواہد بود کہ برائے شان چنان توصیہ نمودہ اند حضرت معشوق طوسی کہ یک نفر مجذوب بزرگ است علمائے کرام بہ نماز ایستادہ کردند وقتیکہ بہ ایاک نعبد و ایاک نستعین رسید از بیخ ہر موے او خون جاری گردید زیرا کہ از گفتار خود خجالت و منفعل میگردید و فکر می نمود کہ بزبان چنیں میگویم ولے در عمل خلاف آن

رفتار میکنم یعنی از دیگران کہ کمک و معاونت میخواہم خلاصہ حقیقت صلوٰۃ چیزہائے دارد کہ در صورت صلوٰۃ ودر نماز ہمہ گان موجود نیست ۔ مصرعہ: کار پاکاں را قیاس از خود مگیر ۔

مکتوب ہشتاد و ششم

حضرت امام ربانی از احکام ولایت حرکت ارشاد میفرمایند کہ آنچہ برما و شما است سلامتی قلب است از گرفتاری ما دون حق سبحانہ الخ یعنی قلب نوری از عالم امر است و در ذات خود نورانی و متوجہ عالم قدس است غبار و یا کدورتی کہ از مجاورت نفس بر آن نشستہ است تصفیہ میخواہد کہ این تصفیہ مربوط بفنا و نسیان ماسوی است و بدون آن قرب او تعالیٰ امکان پذیر نیست چنانچہ حضرت مولانائے روم میفرمایند: بیت

بے فنائے مطلق وجذب قوی کے حریم وصل را محرم شوی

انسان ہا مرکب از دہ اجزا می باشد کمال ہر جزو مربوط بہ فنا و بقائے آن جز است یعنی فنائے قلب نوری وصول بصفات فعلیہ و اضافیہ است و فنائے روح وصول بصفات ذاتیہ است و فنائے سر وصول بصفات ثبوتیہ و فنائے خفی بوصول صفات سلبیہ و فنائے اخفی مربوط بوصول شان جامع میباشد ۔ فنا دو نوع است: اول فنائے مطلق است ۔ دوم: مطلق فنا فنائے مطلق فنائے تام است و مطلق فنا فنائے تام نمی باشد ہر دو نوع فنا و ہر یکے از لطائف عارف موجود است پس مطلق فنائے قلب آن است کہ برخی از ماسوی را فراموش و بعضے دیگر را فراموش نکردہ باشد و فنائے مطلق قلب آن است کہ تمام ماسوی را فراموش نماید تا اطلاق اسم ولایت بصاحب این قلب صادق آید اگر چہ این شخص بہ مبداء فیض خود رسیدہ و تا ہنوز وصول بحق تعالیٰ کجاست تا یار کرا خواہد و میلش بکہ باشد ۔ مر مطلق فنائے عارف آنست کہ بعضے لطائف او ماسوا را فراموش کردہ باشد و بعضے دیگران ہنوز فراموش نکردہ باشد ۔ فنائے مطلق عارف آنست کہ تمام لطائف عارف تمام ماسوی را فراموش کردہ باشد ۔ پس تمام لطائف عارف ہر کدام دارائے فنائے مطلق و مطلق فنا می باشد ۔ فنائے نفس در ولایت کبری و رسیدن بدو دائرہ و یک قوس می باشد، و فنائے عناصر ثلاثہ در ولایت علیا و وصول باسم باطن است

وکمال جزخاکی مربوط بوصول تجلیات ذاتیہ است۔

تبصرہ: وصول سالک بصفات اضافیہ وفعلیہ ولایت صغری است ووصول عارف بصفات ثمانیہ ذاتیہ ولایت کبری است کہ ولایت انبیاء عظام است، رسیدن عارف بشیونات ذاتیہ ولایت علیا است کہ ولایت ملاء اعلی است وصول عارف بتجلیات ذاتیہ معارف کمالات نبوت است۔

اطمینان نفس دو نوع است: اول اطمینان فی الجملہ وناقص است کہ مربوط بصفات اضافیہ است۔ دوم اطمینان کامل است کہ مربوط بوصول صفات ثبوتیہ است، ناگفتہ نماند کہ اسم ظاہر عبارت از صفات ثمانیہ است واسم باطن عبارت از ذات مع صفات است یعنی علم اسم ظاہر است وعلیم وقدیر، سمیع وبصیر اسم باطن اند۔

سوال: عارف را بکمالات ولایت انبیاء ویا بکمالات نبوت شان چہ ارتباط خواہد بود زیراکہ عارف بآنجا رسیدہ نمی تواند کہ لیاقت عارف مناسب معارف ولایت اولیاء است نہ ولایت انبیاء۔

جواب: عارف بمتابعت انبیاء عظام بکمالات ولایت انبیاء وہکذا بکمالات نبوت شان نیز رسیدہ میتواند ونیز از برکت متابعت بکمالات انبیاء مرسل واولوالعزم وکلیم وخلیل ومحبوب نیز می رسد۔ بیت

مور مسکین ہوس داشت کہ در کعبہ رسد دست در پائے کبوتر زد وناگاہ رسید

پوشیدہ نماند کہ منصب نبوت خاصہ خود انبیاء است اما حصول کمالات نبوت امر دیگر است وسرفراز شدن بہ منصب نبوت چیزے دیگر اولیائے محبوبین بکمالات رسالت انبیاء مرسل وکمالات انبیائے اولوالعزم نیز مشرف شدہ می توانند، بے متابعت چیزیست کہ انسان را بدرجہ محبوبیت می رساند اما بمنصب نبوت نمی رسد۔ چنانچہ حق تعالی میفرماید قل ان کنتم تحبون اللہ فاتبعونی یحببکم اللہ یعنی بگوائے پیغمبر اگر شما خدا را دوست دارید پس متابعت مرا بکنید تا حق تعالی شما را محبوب خود بگرداند عارفے نیز در نعت آنحضرتؐ میفرماید۔ بیت

عجب این نیست کہ محبوب جہانی زہمہ عجب آنست کہ محبان تو محبوبان اند

فرق محب و محبوب آن است کہ محبوب سالک محمدی المشرب را گویند الخ یعنی در مبدا فیض آنحضرت ﷺ مناسبت و اشتراک داشتہ باشد و مبدا فیض او ظلی از ظلال شان العلم بودہ باشد و سالک محب غیر محمدی المشرب را گویند یعنی مبدا فیض او ظلال صفت تکوین باشد۔ زیرا کہ صفت تکوین مربی و مبدا فیض حضرت آدم علیہ السلام و یا مبدا فیض او صفت العلم باشد کہ نوح المشرب و یا ابراہیم المشرب نامیدہ میشوند زیرا صفت العلم بنا بر اعتبارات مختلفہ مربی حضرت نوحؑ و حضرت ابراہیم است، مبدا کسانیکہ صفت الکلام باشد موسوی المشرب و از کسانیکہ صفت القدرت باشد عیسوی المشرب می باشند ہمیں مشارب شش گانہ متذکرہ فوق خاصہ انبیاء اولو العزم است، انبیاء دیگر بہ این مشارب و لوالعزم با اولو العزم مشارکت دارند و اولیاء کرام بمتابعت انبیاء عظام از مشارب شان استفادہ مینمایند۔

سوال: وصول بہ کمالات ہر نبی مربوط بمتابعت و پیروی شریعت آن است پس اولیاء کہ امت آنحضرت ﷺ باشند بکمالات انبیاء سابقہ چگونہ خواہند رسید۔

جواب: شریعت آنحضرت ﷺ مشتمل بر تمام شرائع است، قرآن کریم بہترین و خلاصہ تمام کتب سماوی ست و جامع خلاصہ تمامی آنہا است، چنانچہ کلمہ وانہ لفی زبر الاولین شاید این معنی است یعنی قرآن و احکام آن در کتب پیشینان موجود بودہ در این فرمودہ اشارہ بجامعیت فرقان محمدی ست۔

سوال: عوامل تخصیص مشارب یکے بمشرب یک نبی و برخی بمشرب نبی دیگر چہ خواہد بود۔

جواب: قبلا تذکر رفت کہ تجلیات صفات ثمانیہ در عدمات متقابلہ پر تو انداختہ و تجلیات با عدم ممزوج گردیدہ و در نتیجہ سبب پیدائش زید و بکر و غیرہ گردیدہ است۔ بنا بر آن کسیکہ بہ عدم ذاتی او تجلی صفت تکوین رسیدہ باشد آدمی المشرب و اگر تجلی صفت العلم رسیدہ باشد نوح و یا ابراہیم المشرب و اگر تجلی صفت قدرت رسیدہ باشد عیسوی المشرب و صفت الکلام رسیدہ باشد موسوی المشرب و اگر تجلی شان العلم رسیدہ باشد محمدی المشرب خواہند بود۔

سوال: ہر یکے از صفات ثمانیہ بر علاوہ کمال اصلی خود جامع کمالات تمام صفات ثمانیہ دیگر نیز میباشد پس این تمیز چہ علت خواہد داشت کہ مبدا فیض برخی یک صفت و بعضے صفت دیگر باشد؟

جواب: بلی صفات ثمانیہ او تعالی ہر کدام بر علاوہ کمال اصلی خود متضمن کمالات سایر صفات ثمانیہ نیز ہستند یعنی حسول کمال یک صفت برائے عارف سبب حصول کمالات سایر صفات نیز میگردد ولے اینقدر ہست کہ صفت کہ مبدا فیض یک عارف باشد ظہور کمال آں صفت در وجود آں عارف از ظہور سایر صفات ثمانیہ بیشتر و قوی تر بیاشد ناگفتہ نباید گذاشت کہ محبوب دو قسم است۔

اول: عارف محمدی المشرب محبوب بالذات می باشد۔

دوم: محبوب بالعرض یعنی عارف غیر محمدی المشربان۔

تبصرہ: محمدی المشربان محبوب بالذات اند و غیر محمدی المشربان محبوب بالذات نبودہ بلکہ باتباع سنت و یا بہ سبب حصول تصفیہ و تزکیہ و توجہ مرشد کامل محبوب بالعرض میگردند اما ظہور محبوبیت ذاتی نیز مربوط باتباع سنت سنیہ است، بنا بر آن کسیکہ در مبدا فیض خود بسر دارد و عالم اشتراک داشتہ باشد اما تابعت سنت نکند محبوبیت او مختفی بودہ و بر منصہ ظہور نمیرسد و محبوب دانستہ نمی شود۔ بیت

محمد عربی کہ آبروے ہر دو سرا است　　　کسے کہ خاک درش نیست خاک بر سر او

حضرت میرزا جان جاناں علوی مجددی میفرماید: بیت

محمد از تو می خواہم خدا را　　　خدایا از تو حب مصطفیٰ را

مکتوب ہشتاد و ہفتم

حضرت امام قدوم میاں شیخ مزمل راکہ از خلفاے حضرت ایشاں است علامہ سعادت خاندان مرسل الیہ دانستہ اند الخ یعنی محبت اولیاء و قربت ایشان علامہ سعادت است از اینجا است کہ حق تعالی بآنحضرت میفرماید واصبر نفسک مع الذین یدعون ربھم یعنی نگہدار نفس خود را با کسانیکہ پروردگار خود را یاد می کنند و نیز آنحضرت فرمودہ است در حدیث شریف است اللھم ارزقنا حبک و حب من یحبک و حب عمل یقربنا الی حبک یعنی الہی روزی گردان ما را محبت و دوستی خود را و دوستی کسانے راکہ ترا دوست دارند و دوستی عملی راکہ ما را نزدیک می کند بدوستی تو، زیرا قربت و محبت بزرگا

ثمرہ ونتیجہ خوب داشتہ و نعمت بزرگی است و نیز حق تعالیٰ در قرآن مجید میفرماید وکونوا مع الصادقین یعنی با صادقان باشید جمعیت رابطہ مشائخ و تصورشان از نصوص فوق بکلی واضح و روشن است یکی از رسالہ ہائے قلمی حضرت شیخ المشائخ یعنی خواجہ باقی باللہ صاحب تذکار یافتہ است کہ مراد از معیت معیت قلبی است نہ بدنی۔ زیرا کہ معیت بدنی بلا دوام است حضرت قطب المحققین سید العارفین امام الدین خواجہ عبید اللہ احرار کہ قطب ارشاد وقت خود است میفرمایند" سایہ رہبر بہ است از ذکر حق" بہ گفتن باعتبار افادہ است نہ باعتبار فضیلت وہکذا احدیث شریف است کہ آنحضرتؐ میفرماید النظر الی علی عبادت الخ یعنی نظر کردن بسوے علی عبادت است چوں حضرت امیر شیخ و مرشد طرق اربعہ است۔ بنابر آن آنحضرتؐ رابطہ او را از جملہ عبادت فرمودہ اند ونیز حدیث شریف است کہ اذا رؤو ذکر اللہ الخ یعنی مومنان صالح وکامل آنانند کہ از دیدن شان حق تعالیٰ بیاد بیندگان بیاید۔ رویت دو نوع است۔ اول رویت بصری است، دوم رویت قلبی است۔ رویت قلبی جاویدان تر است بہ نسبت رویت بصری۔ حضرت شاہ غلام علی دہلوی علوی مجددی کہ قیوم وقت بودہ اند میفرمایند" کہ در کلمہ مبارک توحید رابطہ ثابت می باشد" بدلیل اینکہ مراد از کلمہ محمد رسول اللہ ذات مبارک مشخص ومعین کہ محبوب رب العالمین است و در مدینہ منورہ مدفون میباشد مراد است، یعنی مراد از محمد مطلق کسی مسمی بہ محمد باشد نیست بلکہ ذات مبارک فوق مراد ست و پس در خود کلمہ توحید رابطہ موجود است و ہم چنانچہ در تمام کتب احادیث کہ شمائل آنحضرتؐ بیان گردیدہ بیان رابطہ می باشد۔ خلاصہ در حین اذکار میباید ہمیشہ رابطہ را با مرشد استوار داشتہ و مرشد خود را تصور نمایند و امداد معنوی مطالبہ نمایند چہ در راہ سلوک ارتباط و استوار بودن رابطہ یک امر ضروری و یگانہ عامل پیش رفت و ترقی طالب است، طالب علم ظاہر اگر طرف استاذ توجہ نکند جاہل و غافل می ماند و توجہ طالب بہ استاذ و توجہ صوفی بہ مرشد فرق ندارد۔

مکتوب ہشتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید کہ در جوانی خوف بیشتر درکار است و در پیری رجا الخ یعنی ہر مسلمان باید

دارائے خوف ورجا باشد اگر تنہا خوف داشتہ ورجا نداشتہ باشد مسلمان گفتہ نمی شود و بر عکس رجاء داشتہ خوف نداشتہ باشد ہم مسلمان گفتہ نمی شود و اینکہ کدام یکے آن دوام در وجود انسان قوی باشد آنرا حضرت امام فوقا تحلیل نمودہ اند یعنی فرمودہ اند کہ در جوانی خوف بیشتر باشد تا مرتکب معصیت نگردد و در پیری رجا بیشتر باشد تا بخالق و پروردگار خود حسن ظن داشتہ و باین صفت حسن ظن بحضور پروردگار خود حاضر گردد از حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم نائب اتم حضرت امام پرسیدہ شدہ است کہ آیا حسن خاتمہ ولی قطعی خواہد بود یا خیر در جواب فرمودہ اند کہ حسن خاتمہ ولی اطمینانی است اما قطعیت خاتمہ موقوف بورود نصوص است کہ دربارۂ عشرہ مبشرہ صدور یافتہ و دیگران بہ مرتبۂ این بشارت نرسیدہ اند۔

مکتوب ہشتاد و نہم

حضرت امام جہت تسلی و تعزیہ مرسل الیہ میفرمایند ہمیں موت است کہ مشتاقان را آن تسلی میدہد و میفرمایند کہ موت ذریعہ وصول باو تعالی است، اما حال ما و پسماندگان و گرفتاران بے دولت حضور بمطلب رسیدگان و آزادگان خراب و ابتر است الخ یعنی بمطلب رسیدگان و آزادگان عبارت از اولیائے کرام است مراد حضرت امام این است کہ حال ما بدون صحبت بزرگان خراب و ابتر است خلاصہ بعد از وفات شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باللہ کار ما باز ماندگان خراب و ابتر است و استفادہ از مزار مبارک او مشہود بشرائط است کہ عبارت از فنائے قلب است و قبل از فنائے قلب استفادہ از قبور نمی شود۔ حضرت مولانائے روم میفرمایند۔ بیت

یک زمانہ صحبتے با اولیاء　　بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

یعنی صحبت اولیاء واسطہ قرب و وسیلہ وصول باو تعالی است چنانچہ بدون توجہ بزرگان و صحبت بزرگان بدرجہ ولایت رسیدن یک امر سہل و آسان نیست بطور مثال حضرت اویس قرنی کہ حضرت او عاشق غائبانہ بودہ بصحبت مشرف نشدہ بودہ بیت

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد　　بسا این دولت از گفتار خیزد

بدست آوردن مطلب ندارد لذت چندان
عجب کیفیت دارد مطلب نارسیدن ہا

از صحبت دور ماندہ بودند بدرجہ ادنائے صحابی نرسیدند ناگفتہ نماند کہ صحبت تابعان و وارثان کامل پیغمبر شبیہ صحبت پیغمبر می باشد۔

تبصرہ: استفادہ از قبور بزرگان مربوط بفنائے قلب است و قبل ازان یک امر دشوار است زیرا کہ اموات روحانی گردیدہ اند و در وجود بندہ بشریت غالب است۔

مکتوب نودم

حضرت امام میفرماید نصیحتیکہ بہ محبان و مخلصان کردہ می شود آنست کہ بکلیہ توجہ و اقبال بجناب قدس خداوندی میسر گردد و اعراض از ما دون حق تعالیٰ حاصل آید الخ یعنی فنائے قلب و تزکیہ نفس یک امر لازمی است کہ توجہ باو تعالیٰ بواسطہ فنائے قلب و تزکیہ نفس میسر میگردد۔ و نیز میفرماید امروز حصول این دولت عظیم وابستہ بتوجہ و باخلاص باین طریقہ عالیہ نقشبندیہ است بریاضت شاقہ و مجاہدات شدیدہ میسر نگردد، انچہ بیک صحبت اوشان حصول یابد الخ یعنی این فرمودہ شان اشارہ ایست بمعارف مجددیت شان انچہ میفرماید، طریق این بزرگواران طریق اصحاب کرام است الخ

سوال: تمام مشائخ طرق اربعہ پیرو صحابہ کرام اند پس تخصیص طریقہ عالیہ نقشبندیہ چہ خواہد بود؟

جواب: مشائخ نقشبندیہ دو چیز دارند کہ در مشائخ دیگر نمی باشد۔

اول: اتباع سنت است و عمل بعزیمت، مشائخ کرام طرق دیگر بعض امور بدعہ را در طرق خویش رواج دادہ اند مانند سماع غنا و ذکر جہر وغیرہ۔

دوم: آنکہ ترقیات صحابہ کرام مربوط بصحبت آنحضرتؐ بودہ و بریاضت و مجاہدت کارے نداشتند ترقیات طالبان این طریقہ نیز بیشتر مربوط بصحبت مشائخ مقتدا است بخلاف طرق دیگر کہ ترقیات شان مربوط بریاضت شاقہ است۔

این است مناسبت این طریق بہ طریق صحابہ کرام۔

مکتوب نود و یکم

حضرت امام میفرماید، مقصود از اعمال و احوال طریقت تزکیہ نفس و تصفیہ قلب است وقتی تا نفس مزکی نشود و قلب سلامتی پیدا نکند ایمان حقیقی کہ وابستہ بآن است میسر نشود و سلامتی قلب وقتی صورت بندد کہ غیر او تعالی اصلا در دل خطور نکند الخ یعنی تا زمانے کہ سالک در عروج است خطرہ غیر از دل او منتفی و فراموش میگردد، در وقت نزول اگرچہ عالم بیاد او می آید ولے گرفتار عالم نمیگردد مطابق مقولہ بزرگان آمیختہ با عالم اند ولے آویختہ نمی باشند، و نیز بزرگان فرمودہ اند شخصے کہ بہ صحبتِ مردم خوش است و در تنہائی خفہ میباشد بحال او باید گریست یعنی این قبیل اشخاص از یاد او تعالیٰ غافل بودہ و علاقہ و محبت بخالق خود ندارند و تحت تاثیر امارہ واقع شدہ اند در مکتوبات حضرت عروۃ الوثقی تذکار گردیدہ وقتیکہ قلب عارف ماسوی را فراموش نماید دران صورت ارتباط عارف با بنی نوع و خویشاوندانش بواسطہ نفس او انجام میگیرد و وقتیکہ نفس ہم فانی گردد و ماسوی را فراموش نماید دراں وقت ارتباط او بذریعہ حواس است۔

تبصرہ: این فرمودہ حضرت عروۃ الوثقی دربارہ عارف مستہلک است کہ لطایفش نزول نکردہ و با عالم صرف بواسطہ حواس سرکار دارد، اما عارفیکہ مستہلک نیست از اولیاے مرجوعین است در وقتیکہ نفس او عروج می نماید قلب او نزول کردہ با عالم معاشرت داشتہ می باشد یعنی لطائف او بصورت تدریجی بہ نعمت فنا و بقا نائل می گردد و بصورت یکدم عروج نمی کند درین صورت بعضے لطائف عارف در حال عروج و بعضے لطائف او با عالم اشتغال داشتہ میباشد و این اشتغال لطائف او بشکل آمیختن خواہد بود نہ آویختن۔ بیت

از بیرون درمیان بازارم　　　وز درون خلوتے است بایارم

مکتوب نود و دوم

حضرت امام میفرماید، راہ اطمینان قلبی ذکر اللہ است نہ نظر و استدلال الخ یعنی ذکر او تعالیٰ سبب تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس میگردد و بعد از حصول این دو کمال اطمینان قلب خود بخود حاصل میگردد چہ بعد از مشاہدہ جلال و جمال و عظمت و کبریائی و جوب غیر از اطمینان چیزے دیگرے گنجایش ندارد و محب در محبوب خود فانی میگردد، چنانچہ مجنون عاشق معروف لیلی میگفت کہ خلافت بعد از آنحضرت صلعم حق لیلیٰ بودہ نہ حق صدیق اکبرؓ و نیز در حین ذکر بین ذاکر و مذکور علاقہ و مناسبت و عشق بوجود می آید کہ موجب تسلیم محض میباشد یعنی ذاکر آناً فاناً ساعتاً فساعتاً بانعکاس تجلیات مذکور منصبغ میگردد و در سر آن و دقیقہ عدم ذاتی او از بین رفتہ تجلیات جانشین او میگردد عارفی میفرماید۔ بیت

مرا دیگر بجائے من نہ بینی — چو جاں آئی بجائے من نشینی

و نیز میفرماید۔ بیت

توئی از ہر دو عالم آرزویم — ترا چوں یافتم از خود چہ گویم

حضرت حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

فراز منظر چشم من آشیانہ تست — کرم نما و فرود آ کہ خانہ خانہ تست

اما در وقت عدم تصفیہ قلب و اماری نفس حصول اطمینان بہ دلیل امکان پذیر نیست زیرا وجدان مستدلی یعنی نفس او منکر احکام سماوی ست حضرت مولانا یعقوب چرخی در تفسیر سورہ الحاقہ در بارہ فخر رازی میفرماید۔ بیت

چونکہ او من لم یذق لم یدر بود — علم و تحصیلات او حیرت فزود

یعنی امام رازی عشق را نہ چشیدہ و تنہا باستدلال قناعت او حاصل نمی گردد زیرا کہ نفس منکر احکام شرعی است حجۃ الاسلام امام غزالی میفرماید "علم حجاب اکبر است" این فرمودہ شان دو معنی دارد: اول اینکہ علم استدلال بدون تزکیہ نفس وسیلہ وصول مطلب نیست۔ دوم: آنکہ در راہ ایمان شہودی فنائے علم حصولی و نیز فنائے علم حضوری لازم است چہ تا از علم ماسوی فارغ نگردد بعلم او تعالی یعنی بمعلومیت او تعالی نمیرسد و حق تعالیٰ معلوم او نمی شود ازین جا است کہ حضرت حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

تو از سرائے طبیعت نمیروی بیرون کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

ونیز تنہا استدلال وعلم بے عمل رہبر راہ حقیقت نیست، چنانچہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

عنان بمیکدہ خواہیم تافت زین مجلس کہ وعظ بے عملان واجب است نشنیدن

خلاصۂ ذکر بحدی میرسد کہ عاشق نہ خود و نہ عالم را دیدہ می تواند تنہا معشوق خود را مشاہدہ می نماید پس

دریں وقت اطمینان قلب وتزکیۂ نفس نصیب ذاکر عاشق میگردد واستدلال نہ چنان است۔ بیت

پائے استدلالیان چوبین بود پائے چوبین سست و بے تمکین بود

پائے چوبین در وجود مستدل یک منکر قوی کہ عبارت از نفس اوست موجود است قناعت دشوار است۔

مکتوب نود وسوم

حضرت امام میفرماید بعد از ادائے سنن رواتب (مؤکدہ) بذکر باید پرداخت الخ یعنی اعمال سالک بر دو نوع است، اول عمل مقربین است دوم عمل ابرار در ابتدائے سلوک ذکر اسم ذات ومراقبہ وتصور شیخ مقدم از اعمال مقربین است تلاوت قرآن ونماز عمل ابرار است، در انتہائے سلوک تلاوت ونماز عمل مقربین بودہ ذکر عمل ابرار میباشد، ہر عبادات واذکار از خود مقام مخصوصی دارد چنانچہ سورہ فاتحہ از تشہد افضل است مگر خواندن آن در قعدہ خطا است ومحسوس شدن اسرار قرآنی بعد از تخلیہ وجود از رذائل صورت میگردد۔ بیت

عروسی معنائے قرآن حجاب آنگہ براندازد کہ دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

یعنی وقتیکہ قلب از وسوسہ ونفس از امارگی نجات یابد اسرار قرآنی مشاہدہ بشود آنچہ میفرماید اگر در جمعیت فتور یابد اول تعین سبب فتور باید کرد الخ یعنی عوامل واسباب فتور بسیار است چہ ارتکاب امور محرمہ ومکروہہ ومشتبہ حتی امور مرخصہ نیز سبب فتور میگردد، زیرا کہ نقشبندیان عامل بعزیمت میباشند واز رخصت اجتناب مینمایند حضرت عروۃ الوثقی میفرماید کہ قبض سالک گاہے از ارتکاب ذلت ولغزش وخطا بودہ و گاہے بدون ذلت ہم قبض عاید میگردد، زیرا قبض وبسط ہر دو از احوال سالک است، پس سالک گاہے مظہر صفات جلالیہ وگاہے مظہر انعکاس صفات جمالیہ است وہکذا حضرت عروۃ الوثقی میفرماید

چون تفریق قبض از نکاب زلت وقبض کہ جزء طریقت است دشوار پیدا شد پس می باید کہ سالک ہمیشہ در طلب مغفرت وطالب عفو باشد ونیز میفرماید کہ توجہ مرشد کوہ ہائے ظلمات را از بین می برد وقبض را می شکناند۔

مکتوب نود و چہارم

حضرت امام میفرماید چون این دو جناح اعتقادی وعملی میسر شود مینوانند کہ بعالم حقیقت طیران نماید الخ یعنی عارف در وقت طیران بعالم وجوب بر دو بازوہائے اعتقادی وعملی نیاز مند است کہ بدون آنہا مظہر تجلیات وصاحب قوہ قدسیہ وکشفیہ شدہ نمی تواند۔

سوال: جوگیان وبراہمنان ہند وفلاسفہ یونان نیز صاحب کشف وعرفان اند با این کہ دارائے این دو جناح نمی باشند علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: مکشوفات آنہا بہ عالم کون تعلق داشتہ است کہ این گونہ مکشوفات از صفائی نفس بدست می آید واز کشف عالم وجوب بے بہرہ اند زیرا کہ کشف عالم وجوب بدون تزکیۂ نفس امکان پذیر نیست وتزکیہ نفس بدون اعتقاد وعمل وبدون متابعت شریعت ممکن نیست، فرق صفائی نفس وتزکیہ آن این است کہ صفائی نفس بواسطہ ریاضت شاقہ جوع وفاقہ حاصل میگردد وبصحتِ عقیدہ کارے ندارد، برعکس تزکیہ نفس کہ مربوط بصحتِ عقیدہ ومتابعت شریعت است وفرق دیگر یکہ در بین صفائی نفس وتزکیہ آن موجود است این است کہ صفائی نفس مانند زراندودہ ساختن نجاست است وتزکیۂ نفس مانند زر ساختن مس است بعمل کیمیا چنانچہ سالکے بمرشد خود میگوید۔ بیت

بیت:
دو مس قلب من اے مظہر حق کن نظری ۔ زانکہ اکسیر اثر نرگس شہلا داری
یکسا نظر کن تا کہ مستغنی شوم ز ابنائے جنس ۔ سگ بچۂ منظور نجم الدین مگان امر در است

مکتوب نود و پنجم

حضرت امام میفرماید آدمی نسخہ است جامع ہر چہ در تمام موجودات است در انسان تنہا

ثابت است الخ یعنی انسان دارائے صفات وجوبی وصفات امکانی است از عالم امکان بطریق حقیقت و از مرتبہ وجوب بطریق صورت است صورت صفات وجوب است در انسان نہ حقیقت آن و نیز ہمین جامعیت کہ در کلیت انسان است در قلب تنہا ست لہذا قلب انسان را حقیقت جامعہ گویند۔

تبصرہ: در وجود انسان اجزائے عالم خلق و عالم امر موجود است و پرتو صفات عالم وجوب یعنی نمونہ صورت صفت علم، صورت صفت قدرت، صورت صفت ارادہ وصورت صفت سمع صورت صفت بصر و صورت صفت کلام و صورت صفت تکوین در انسان موجود است و این صفات در انسان بطور حقیقت وجود نداشتہ بلکہ این صفات خاصہ عالم وجوب میباشد و در انسان صورت این صفات است نہ حقیقت آن در بین صورت و حقیقت فرق زیاد موجود است و صرف مشارکت اسمی دارند ورنہ باہم ہیچ مناسبتے ندارند، ازینجاست آنحضرت ؐ میفرماید ان اللہ خلق آدم علی صورتہ یعنی حق تعالی پیدا کردہ است حضرت آدم را بصورت وجوب درین جا مراد از وجوب صورت صفات وجوبی است نہ حقیقت صفات وجوبی بدلیل اینکہ حیات او تعالی ابدی بودہ مستعار غیر ازلی باشد و ہکذا علم او تعالی ازلی بودہ مستعار از غیر نمیباشد مگر انسان دارائے صورت این صفات بودہ نہ حقیقت آن زیرا کہ صفات انسان حادث و مستعار از غیر است علمائے ظواہر در مرجع ضمیر علی صورتہ باشتباہ مواجہ اند یعنی اشتباہ شان ازین ناحیہ است کہ میگویند کہ این ضمیر بخدا راجع است و یا بہ آدم این ضمیر اگر بحق تعالی راجع شود انسان مماثل حق تعالی میگردد و اگر بآدم راجع شود این عبارت معنائے خوب نمیدہد زیرا کہ ہر چیز بصورت خود آن چیز مخلوق شدہ پس تخصیص حضرت آدم چہ معنی خواہد داشت، ولے در نزد صوفیائے کرام از ارجاع ضمیر با و تعالی ہیچگونہ اشکالے پیش نمی نماید زیرا کہ معنائے حدیث شریف این است کہ انسان دارائے صورت صفات وجوبی است نہ حقیقت صفات وجوبی بنا بر آن در بین واجب و ممکن مماثلت و مشابہت ہیچ وجود ندارد علمائے کرام ملامت نیستند بدلیل اینکہ علمائے ظواہر از سماع و صوفیان از مشاہدات خود حرف می زنند۔ چنانچہ ضرب المثل مشہور است کہ میگویند "شنیدہ کے بود مانند دیدہ" و نیز مقولہ معروف است کہ میگویند "لکل فن رجال" یعنی علمائے کرام از قال و صوفیہ

از حال بحث مینمایند، لہذا از قال تا حال واز صورت تا حقیقت و از استدلال تا کشف فرق زیاد موجود است۔

بیت
محمدؐ دیدہ و موسیٰؑ شنیدہ شنیدہ کے بود مانند دیدہ

آنچہ میفرماید، ہرچہ در کلیت انسان است تنہا در قلب است الخ یعنی قلب عارف کامل چنان جامعیت دارد کہ تمام لطائف عشرہ اجزاے او میگردد بلکہ کیفیتے پیدا می کند کہ بصورت تنہائی ہر کدام اجزاے عشرہ آن کیفیت را ندارد، چوں معجون مرکب کہ تمام اجزا اورا میدہ کردہ از ان مرکبے حاصل نمایند واین مرکب برعلاوہ اینکہ خواص اجزاے دہ گانہ را دارا میباشد خاصیت جداگانہ دیگرے نیز پیدا میکند اما قلب دیگران دارای این جامعیت نمی باشد۔

تبصرہ: این اجزاے عشرہ در وجود غیر عارف کامل و عوام ہر کدام بصورت علیحدہ موجود بودہ و باہم امتزاج نمی یابد اما در بدن عارف ہیئت وحدانی پیدا می کنند پس کیفیتے کہ قلب عارف داشتہ می باشد قلوب دیگران از ان بے بہرہ است۔ آنچہ میفرماید کہ قلب جامع عناصر و افلاک و عرش و کرسی و عقل و نفس و شامل مکانی ولامکانی است الخ یعنی تمثال و صورت تمام این اشیاء در قلب عارف نمایان میگردد و یا بعبارہ دیگر قلب عارف آئینہ خدا نما است، در حالیکہ در قلب عارف خداے متعال نمایان گردد در نمایان شدن اشیاے دیگر ہیچگونہ تردید باقی نمی ماند۔ حدیث قدسی است لا یسعنی۔ آنچہ میفرماید ارباب صحو از مشائخ میدانند کہ این حکم مبنی بر سکر است و محمول بر عدم تمایز است میان حقیقت شی و انموذج آن الخ، یعنی صوفیاے کرام گفتہ اند کہ اگر عرش را در زاویۂ قلب عارف بہ نہند ہیچ محسوس نشود و این بزرگان فرق تمثال عرش و انموذج آنرا نکردہ اند و نفہمیدہ اند کہ در قلب عارف تمثال عرش است نہ خود عرش و عارفانیکہ در مقام سکر باشند فرق حقیقت و تمثال و انموذج عرش و حقیقت عرش را کردہ نمی توانند۔ ناگفتہ نماند کہ انموذج بدو معنی استعمال می شود، یکے بمعنی تمثال و عکس است۔ چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ در قلب انموذج عرش است دوم انموذج بمعناے جزء میباشد چنانچہ میفرماید کہ در انسان انموذج کرۂ خاک مکنون است یعنی جزی از اجزاے خاک در ان موجود است صحو بمعناے افاقہ باخبری و ہوشیاری میباشد و سکر

عبارت از مستی و بے خبری و بے تمیزی ست زیرا کہ سکر غائب شدن انسان ست از حواس واحساس بواسطہ اینکہ تجلی وجوب مزیل شعور او گردیدہ است۔ آنچہ میفرمایند بعضے مشائخ در غلبۂ سکر گفتہ اند کہ جمع محمدی اجمع است از جمع خداوندی یعنی ارباب سکر گفتہ اند کہ آنحضرتﷺ جامع صفات وجوب و امکان است لہذا جامع تر از واجب است زیرا کہ حق تعالیٰ تنہا دارائے صفات وجوب است این طائفہ ارباب سکر دریں جا اشتباہ کردہ و نفہمیدہ اند کہ آن حضرتﷺ دارائے صورت صفات وجوبی است نہ دارائے حقیقت صفات وجوبی یعنی در وجوب آنحضرتﷺ صورت حیات است نہ حقیقت حیات و ہکذا در وجود آنحضرتﷺ صورت علم است نہ حقیقت علم و علیٰ ہذا القیاس۔ آنچہ میفرمایند او تعالیٰ و تقدس غیر محدود و نا متناہی است الخ یعنی دریں جا سوال دقیقی است کہ علمائے ظواہر جواب آنرا دادہ نمی توانند بلکہ جواب آن مربوط بصوفیہ محققین است و آن سوال چنین است۔

سوال: آیا حق تعالیٰ دریں عالم است و یا ما سوی عالم و اگر حق تعالیٰ دریں عالم نبودہ و در ما سوی عالم بودہ باشد دریں صورت وجود حق تعالیٰ محدود میگردد زیرا کہ ورائیت ثبت محدودیت است۔

جواب: حق تعالیٰ موجود است و عالم موہوم لہذا موجود وہمی موجود خارجی را محدود ساختہ نمی تواند، مثال واجب و ممکن مثال نقطہ جوالہ و دائرہ موہومہ میباشد مسلم است کہ دائرہ موہومہ نقطہ موجودہ را تحدید کردہ نمی تواند اگرہیچ یک دائرہ از اشراق نقطہ خالی نیست اما دائرہ محدد نقطہ نیست و نقطہ را محدود ساختہ نمی تواند، بنابر آن نسبت دخول و خروج اتصال و انفصال ہم نقطہ ندارد۔

سوال: حکم بموہومیت عالم نمودن مذہب سوفطائی ہاست کہ این طائفہ عالم را تابع خیال میدانند میگویند کہ اگر بلند را پست توہم نماید پست است و اگر پست را بلند توہم نماید بلند است این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: عالم موہوم مخترع نیست کہ بازالہ وہم زائل شود چنانچہ مذہب سوفسطائی است بلکہ عالم موہوم متقن است کہ عذاب و ثواب ابدی بوجود آن مترتب میباشد یعنی وہم با اتقان رسوخ است۔

آنچہ میفرمایند شیخ ابو یزید بسطامی قدس سرہ میگوید لوائی ارفع من لواء محمدﷺ الخ یعنی بیرق ما

ند است از بیرق محمدی۔ حضرت بایزید بسطامی سکر را کہ مقام فراغ از عالم است و توجہ با و تعالی است
صحو ترجیح میدہد کہ مقام شعور و توجہ بعالم است و ہکذا برخی اولیاے کرام ولایت را از نبوت افضل
گفتہ اند دلیل شان این است کہ ولایت رو بحق است و نبوت توجہ بخلق بعضے اولیاے دیگر بہ تعبیر و یا
توجیہ آن گفتہ اند کہ ولایت نبی افضل است از نبوت نبی (چنانچہ این موضوع قبلاً نیز در مکتوب
ہفتاد و ہفتم این حصہ مفصلاً تذکار یافتہ است) ولے در نزد حضرت امام تمام این اقوال دور از حقیقت
واقعیت است چہ در نبوت تنہا رو بہ خلق نمی باشد بلکہ توجہ بحق نیز دارد۔
خلاصہ فرمایش حضرت امام اینکہ صحو از سکر افضل است زیرا کہ صحو متضمن سکر است کہ صحو
بعد از سکر حاصل میگردد، یعنی صحو کل است و سکر جزء بواسطہ اینکہ صحو بعد از سکر است و سکر مستلزم صحو
نمی باشد۔ لہذا سکر در حکم جزو صحو، در حکم کل است، ہکذا نبوت نیز کل است ولایت جزو است، بدلیل
اینکہ کمال نبوت متضمن کمال ولایت نیز میباشد و ہم تا گفتہ نماند کہ ولایت اولیا مربوط بظلال صفات
ثمانیہ بودہ ولایت انبیاء بہ خود صفات ثمانیہ او تعالی مربوط است کمالات نبوت انبیاے عظام
عبارت از معارف ذات او تعالیٰ است، پس کسانیکہ ولایت اولیا را از ولایت انبیاء و یا ولایت
انبیاء را فوق نبوت شان گفتہ اند از اصل حقیقت این مراتب خبر ندارند یعنی این طبقہ در مراتب
پائین تر قرار دارند و از دیدِ احوال مراتب خود چنین چیزہا گفتہ اند و اگر بکمالات نبوت میرسیدند آنگاہ بحقیقت
این معارف آگاہ می شدند و این چنین چیزہا را نمی گفتند۔ انچہ مبتغر باید در نبوت تنہا رو بخلق نیست کہ
نبوت مقام جامع است درانیجا توجہ بحق و خلق ہر دو میسر است الخ یعنی حضرات انبیاء در وقت نزول بہ تمام
متوجہ بخلق اند و در وقت عروج بہر دوی حق و خلق متوجہ اند و اولیاء کرام در وقت نزول بظاہر متوجہ
بہ خلق و بہ باطن متوجہ بحق میباشند کہ کمالات عروجی را تمام نکردہ اند اما اولیاے کہ بانتہاے کمالات
رسیدہ اند در وقت نزول مانند انبیاے عظام بظاہر و باطن متوجہ خلق اند۔
سوال: حضرت امام در مکاتب دیگر خود گفتہ اند کہ در وقت عروج بمقامات عالیہ کہ
بانتہا میرسد توجہ بہ فوق ضرورت ندارد۔ زیرا کہ معارف کمالات عالیہ طے شدہ عارف بظاہر و باطن

متوجہ بخلق است ودرین جا میفرماید کہ باطن نبی متوجہ بحق است ظاہر بخلق تطبیق این دو قول چہ خواہد بود؟

جواب: فرمودہ این مکتوب شان بیان حال ابتدا و توسط کمالات نبوت و بیان عروج نبوت است وفرمایش مکاتیب دیگر شان بیان حال انتہا نزول نبوت میباشد و نیز این فرمودہ شان بیان عروج نبوت است وفرمایش مکاتیب دیگر اشان ہنگام نزول نبوت میباشد یعنی نبوت انبیاء عظام در عروج و نزول از اولیاء کرام متفاوت بودہ، زیرا کہ اولیاء کرام در عروج بظاہر وباطن متوجہ بحق میباشد و در نزول ظاہر بہ خلق و باطن بہ حق می باشند زیرا کمالات عروج خلاص نشدہ، مگر عارفیکہ بکمالات انتہا سرفراز گردیدہ باشد بہ مانند انبیاء بہ تمام متوجہ بخلق می باشد آنچہ میفرماید مراد ازین گنجایش گنجایش صورت مرتبہ وجوب است الخ یعنی قلب عارف گنجایش تجلیات عالم وجوب و تمثال مرتبہ وجوب را دارد مگر گنجایش خود ذات وصفات او تعالی را ندارد زیرا کہ از ادراک عارف بلند است۔

تبصرہ: گفتہ شد کہ مقام نبوت دارای حالات ابتدائی وسطی انتہائی میباشد در حالیکہ نبوت دارای احوال ثلثہ میباشد ولایت نیز دارای احوال ثلاثہ میباشد، چہ تابع مانند متبوع خود میباشد۔ پس ولایت ہم دارای بدایت و وسط و نہایت است۔ آنچہ میفرماید کہ قلب محل گنجایش خود او تعالی است اما حالیت، محلیت، ظرفیت و مظروفیت نیست۔

سوال: آیا امکان خواہد داشت کہ یک چیز در چیزی دیگر جای گیرد و باز ہم آن چیز ظرف آن چیز دیگر گفتہ نشود؟

جواب: فہم این موضوع از درک عقل بلند است وعقل نمی تواند کہ درین بارہ قضاوت نماید۔ اگرچہ حق تعالی در قلب عارف موجود است و لے ظرفیت و مظروفیت قطعاً نمی باشد چنانچہ صورتیکہ در آئینہ دیدہ بشود ہیچ ظرفیت و مظروفیت در بین صورت و آئینہ وجود ندارد۔

سوال: از بعض فرمایشات حضرت امام معلوم میشود کہ قلب محل تجلیات ذات مقدس سبحانہ

بذات مقدس و از بعضے فرمایشات دیگر معلوم میشود کہ قلب محل خود ذات مقدس است این
موضوع چگونہ خواہد بود۔

جواب: فرمایشات اول شان در وقت ابتدا و توسط حضرت امام بودہ و فرمایشات ثانی شان
در وقت انتہائے حضرت امام خواہد بود مگر این ظہور حق در قلب عارف یک معاملہ بے کیف می باشد۔

مکتوب نود و ششم

حضرت امام میفرمایند خیلے بے انصافی است کہ در شصت گھڑی روز و شب دو گھڑی صرف
طاعت حق سبحانہ نشود و از چہل سہم یک سہم بفقرا دانباید و ہمچنان میفرمایند در موسم جوانی کہ او آن
سلطان نفس امارہ است قلیل عمل را اجر کثیر بر میدارند الخ، یعنی طاعت جوانی مزد بزرگتری دارد۔
چنانچہ آنحضرت صلعم میفرمایند کہ من و جوان صالح و تائب در جنت مجاور می باشیم، در حین فرمایش این حدیث
شریف دو انگشت مبارک شان را یکجا ضم نمودہ اشارہ فرمودند کہ مانند این دو انگشت باہم نزدیک
می باشیم۔ حضرت امام در جائے دیگر میفرمایند کہ طاعت جوانی چون خدمت آن عسکریست کہ در میدان
مقابلہ خدمت کردہ باشد۔ طاعت پیری چون خدمتے است کہ در اوقات دیگر یعنی در غیر میدان حرب
خدمت کند در بین این خدمت و آن خدمت فرق بسیار موجود است۔ آنچہ میفرمایند اما ظلمات معاصی و
عدم مبالات باحکام منزلہ سماوی کے بگذارد کہ نور ایمان را بسلامت ببرد الخ یعنی اہمیت ندادن و بے باکی
نمودن بمقابل اوامر شرعیہ نخواہد گذاشت کہ نور ایمان را بسلامت ببرد۔ احکام شرعی اگرچہ جزئی باشد
ہر کس ازان انکار نماید و آنرا بہ تمسخر بگیرد و دنیاے فانی را از آخرت کہ دار بقا و جاودانی است ترجیح
دہد آن شخص از اسلام خارج است۔ مکاتیب نمبر ۹۷ و ۹۸ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب نود و نہم

حضرت امام میفرمایند تا زمانیکہ این اجتماع و انتظام بریاست غفلت ظاہر عین غفلت

باطن است الخ یعنی انسان دارای اجزای عشرہ ولطائف دہ گانہ میباشد در وجود عوام این لطائف با
مجاور و مختلط میباشد غفلت یکے متضمن غفلت دیگر است در وجود خواص این اجزا ولطائف بواسطہ سیر
سلوک از ہمدیگر جدا گردیدہ اند۔ بنابر آن غفلت ظاہر عارف کہ متوجہ خلق است سبب غفلت باطن
او نمی گردد از ین جاست کہ آنحضرت ﷺ میفرمایند "چشم ہایم خواب میگردد دلم خواب نمیشود" الخ یعنی حکم وصفت
یک لطیفہ بہ لطیفہ دیگر سرائت نمی کند۔ حضرت فاروق اعظم میفرمایند "در وقت نماز خواندن تجہیز جیش می
باید از حال بزرگان درس گرفتہ شود تا وطن بدن انسان از چنین کمال معنوی محروم نماند۔ حق تعالیٰ میفرماید
"پیدا نکردہ ایم جن وانس را مگر برای اینکہ مرا بشناسند"

پوشیدہ نماند کہ معرفت دو قسم است: یکے صورت معرفت است۔ دوم حقیقت معرفت
اول صورت معرفت آنست کہ عموم مومنان خدا را می شناسند بہ تقلید ویا باستدلال بذات وصفاتش
ایمان دارند وقضایای شرعیہ را قلبا تصدیق می نمایند، باوجود اینکہ انکار ومنازعہ نفس امارہ در وجود شان
ادامہ دارد۔ دوم حقیقت معرفت آن است کہ تمام اجزای بدن بمعرفت او تعالیٰ آشنا بودہ وبہ تعمیل
اوامر واحکام او تعالیٰ عشق وعلاقہ پیدا کند برعلاوہ ایمان قلبی تصدیق نفس نیز حاصل نماید۔ نفس
کہ در ابتدا منکر بودہ در وقت وصول بحقیقت معرفت از تعمیل تمام اوامر شرعیہ محظوظ میگردد در
در عین حال بریاست لطائف عالم امر مفتخر میگردد ورئیس لطائف عالم امر می گردد۔ آنحضرت
میفرمایند "مختار ترین شما در جاہلیت مختار ترین شماست در اسلام زمانے کہ عالم شود" الخ یعنی نفس
انسانی کہ قبل از سیر وسلوک مناہی را خواہان بودہ واز احکام واوامر حق تعالیٰ انحراف می ورزید
خوش تختانہ بعد از تزکیہ واطمینان وبعد از معرفت وعالم شدن بحقیقت بریاست لطائف عا
امر مفتخر واز تعمیل تمام اوامر واحکام شرعیہ محظوظ میگردد وباین بیت ترنم می نماید۔ بیت

بعد ازین دست من ودامن دوست بعد ازین گوش من وحلقہ یار
بیغم ودرد تو صد حیف زعمری کہ گذشت پیش ازین کاش گرفتار غمت من بودم

اورنگ زیب سلطان کشور ہند از نواب مکرم خان کہ ۷۴ سالہ بود وبہ حقیقت ایمان ومعرفت رسیدہ

پرسید کہ عمر شما چند است؟ بجواب عرض کرد کہ چہار سالہ ہستم ۔ اورنگ زیب بہ تعجب پرسید کہ چہ میگوئید؟
بجواب عرض نمود کہ ہمین مدت چہار سال کہ در خدمت حضرت عروۃ الوثقی سپری نمودہ ام در عمر حقیقی
خود محاسبہ نمودہ ام و منباقی عمر گذشتہ خود را در جملہ عمر حساب نمی کنم ۔ بیت

عمر ہماں است کہ با یار بسر رفت   باقی ہمہ بس حاصل و بے خبری بود

واقعاً کہ عمر یکہ بہ ہوا و ہوس نفسانی بگذرد آنرا بجز از ضیاع عمر چیزے نمی توان گفت ۔

آنچہ میفرماید روے او بہ تمام بخلق میگردد بے آنکہ گرفتاری باین ہا پیدا کند الخ یعنی عارف
کامل و منتہی حقیقی بظاہر و باطن خود نزول می کند، زیراکہ از حصول کمالات عالیہ فارغ شدہ است
ناگفتہ نماند عارف کہ بہ نہایت کمال نرسیدہ باشد و براے ہدایت خلق و ارشاد موظف باشد
ظاہرش بخلق و باطنش بحق است، یعنی روح او براے طے نمودن کمالات عالیہ در عروج می باشد
و نفس او در نزول اما عارفیکہ بہ نہایت کمال رسیدہ باشد ظاہر و باطن او بخلق است ۔

تنذکرہ: اولیاے کرام در تعیین مقام دعوت اختلاف دارند ۔ برخی میگویند کہ مقام دعوت
جمع توجہ بین حق و خلق میباشد و بعض گفتہ اند کہ نہایت مقام دعوت رجوع بجال بدایت است
گفتار طائفہ اول بیان منتہی فی الجملہ میباشد کہ ہنوز کامل نشدہ است ۔ گفتار طائفہ ثانی بیان کمال
منتہی حقیقی و کامل میباشد زیراکہ در نہایت نفس و روح ہر دو بہ عالم تعلق داشتہ و منتہی کامل بہ ہر
دوی روح و نفس نزول می کند و متوجہ بخلق می گردد و عارف غیر منتہی نہ چنان است بلکہ ظاہر او
بخلق و باطن او بحق است حضرت امام رجوع کامل را بیان داشتہ و فرمودہ اند کہ روے عارف بہ تمام
بخلق است ۔ آنچہ میفرماید اشارہ بدوام آگاہی نیست بلکہ اخبار است از عدم غفلت از جریان احوال
خویش و امثہ خویش الخ یعنی مولانا حسن کشمیری بحضور حضرت امام نوشتہ کہ ازین حدیث شریف کہ
آنحضرت ﷺ فرمودہ اند "چشم من خواب و دل من بیدار میباشد" معلوم میگردد کہ آنحضرت ﷺ بطرف حق تعالیٰ
متوجہ است ۔ پس آنچہ قبلاً تذکار رفت کہ عارف منتہی بہ تمامہ او بخلق است چگونہ خواہد بود؟ ۔
حضرت امام بجواب میدہد کہ حدیث مذکور دلالت بدوام آگاہی ندارد بلکہ از حدیث شریف ثابت میشود

کہ توجہ آنحضرت ﷺ مبذول بامنش بیباشد غفلت شایان منصب نبوت نمی باشد۔ زیراکہ آنحضرت ﷺ از عروج کمالات عالیہ فارغ گردیدہ اند پس این حدیث شریف مثبت دوام آگاہی نمی باشد ونیز حضرت امام حدیث شریف دیگر راکہ لی مع اللہ وقت لا یسعنی فیہ ملک مقرب ولا نبی مرسل الخ دلیل آگاہی نمی داند یعنی من ہمراہی حق تعالی وقتے دارم کہ ہیچ ملک مقرب و ہیچ نبی مرسل را دراں وقت گنجایش نیست یعنی تجلی کہ برائے من است برائے ہیچ کس دیگر گنجایش ندارد حضرت امام این تجلی را ہمہ مثبت دوام آگاہی نمی دانند زیراکہ این تجلی ازان طرف است توجہ عارف را دران دخلی نیست۔ آنچہ میفرماید کہ این تجلی ازان جانب است متجلی لہ راکہ عارف است دراں صنعی نیست الخ یعنی عارف را دران دخلی نیست وعارف متوجہ تجلی کنندہ نمی باشد زیراکہ از عروج کمالات عالیہ فارغ گردیدہ است پس درین جا از قبیل سیر معشوق در عاشق است و عاشق از سیر فارغ گشتہ است۔ تا گفتہ نماند وقتیکہ لطائف عالم امر تصفیہ و عالم خلق تزکیہ گردد عارف مظہر تجلیات باری تعالی میشود اگرچہ عارف بدعوت خلق متوجہ بودہ باشد و بعالم وجوب متوجہ ہم نبودہ باشد حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

رو تو زنگار از رخ خود پاک کن بعد ازان آن نور را ادراک کن

آئینہ صوری برائے ظہور صورتِ دلربا در طاق بجائے خود قرار دارد چون صفائی دارد صورت معشوق دروے نمایاں است وطاق کہ چوں صفائی ندارد صورت معشوق دروے نمایاں نمی گردد۔ مراد حضرت امام ازین تفصیل این است کہ منتہی حقیقی باوجود توجہ بخلق مظہر تجلیات گردیدہ است و دیگران باوجود اینکہ توجہ بحق دارند مگر بآن تجلیات نرسیدہ اند خلاصہ بعد از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس انسان مظہر تجلیات او تعالی می گردد۔ کسانیکہ دارائے کدورت بشری باشد ہزاران توجہ کند مظہر تجلیات شدہ نمی تواند۔ سلطان الہند حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیری میفرماید۔ بیت

خانہ خالی کن از اغیار و بجو یار معین این محال است کہ ضدین بیکدم میطلبی

یعنی زمانیکہ دل از غیر ماسوی خالی شود مظہر تجلی حق تعالی میگردد اگرچہ عارف متوجہ بخلق بودہ باشد عارفی در حین عبور از دریا بمرید خود گفتہ است "تو مرا یاد کن و من خدا را یاد می کنم" مقصد عارف این است

کہ مرید وے مبتدی بودہ وہنوز بمرحلہ تصفیہ وتزکیہ نرسیدہ است، او از او قابل قبول حق نبودہ۔ بنابران در بین او وحق تعالیٰ حجاب ہاے زیادی موجود است اما در بین عارف وحق تعالیٰ حجابات مرفوع شدہ است۔ خلاصہ اینکہ عارف اگرچہ متوجہ بخلق است مگر مظہر تجلیات بے نہایت است و دیگران باوجود اینکہ توجہ بحق دارند مظہر آن تجلیات نمی باشند۔ بیت

اول بروب خانہ پسان مہمان طلب
آئینہ شو وصال پری طلعتان طلب

مکتوب صدم

حضرت امام گفتہ شیخ عبدالکبیر یمنی را تردید نمودہ میفرماید، فقیر را تاب استماع امثال این سخنہا نیست الخ" قائل این سخنان شیخ کبیر یمنی بودہ باشد ویا شیخ اکبر شامی" وہمچنان میفرماید، کلام محمد عربی درکار است نہ کلام محی الدین عربی وصدرالدین قونوی وعبدالرزاق کاشی مارا بانص کار است نہ بافص، فتوحات مدنیہ از فتوحات مکیہ مستغنی ساختہ است الخ یعنی فتوحات مدنی عبارت از احادیث شریف است وفتوحات مکیہ وفصوص الحکم از تالیفات حضرت شیخ اکبر است۔ عبدالرزاق کاشی و صدرالدین قونوی نیز از صوفیہ وجودیہ میباشند، چون گفتار وجودیہ مخالف شریعت است ومردم را در اشتباہ می اندازد۔ بنابرآن حضرت امام بآن اعتبار نمی دہند یا قیما ند گفتار شیخ عبدالکبیر یمنی کہ گفتہ است حق سبحانہ تعالیٰ عالم بغیب نیست، حضرت امام این قول او را تقبیح فرمودہ ومستنکر میداند ومیفرماید کہ صوفیہ وجودیہ اگر انا الحق وسبحانی میگویند معذور اند ومغلوب الاحوال اما کلام شیخ عبدالکبیر یمنی از احوال نیست ومستند بتاویل است قابل عذر نیست۔ اما چون مولانا حسن کشمیری قول عبدالکبیر یمنی را تاویل دادہ وہم از حضرت امام پرسیدہ بنابرآن حضرت امام در تاویل آن کلام سخن گفتہ وتمام تاویلات دیگران را تردید نمودہ چنانچہ در خود مکتوب میخوانید، وحضرت امام عجب بلاغت بخرج دادہ کہ در شروع کلام خود قول شیخ کبیر را رد کردہ چنانچہ در ابتداء کلام خود فرمودہ وعلم الغیب عند اللہ سبحانہ

مکتوب صد و یکم

حضرت امام میفرمایند، هر اعتراضیکه بر نفس دارند در زمان امارگی مسلم است اما بعد از حصول اطمینان محال اعتراض نیست چه نفس درین موطن از حق سبحانه راضی است وحق جل علی شانه نیز از وے راضی میباشد پس نفس مرضی و مقبول او تعالی گردیده است بر مرضی و مقبول اعتراض نمی گنجد زیراکه مراد او عین مراد حق است پس فضاء وصحرای قدسیت نفس از هر گونه اعتراض مبرا است الخ۔

تبصرہ: مسئلہ اطمینان نفس مسئلہ غامض و پیچیدہ ایست کہ ہر یک از عرفاء از کمال اطمینان نفس خود در وجہ آن سخن رانده اند، چنانچہ یکے گفتہ۔

ہر چند نفس مطمئنہ گردد   ہرگز ز صفات خود نگردد

چنانچہ در کلام ابتدائی حضرت امام نیز چنین بیان دیده شده است و این مکتوب شریف حال انتہائی حضرت امام است کہ درین مرحلہ نفس اطمینان کامل حاصل کردہ قطعاً محل اعتراض بالائے نفس باقی نماندہ است۔

تزکیہ و اطمینان نفس دارائے چہار مراتب می باشد: در ولایتِ صغری [1]، در ولایتِ کبری [2] و ولایت ملاءِ اعلی۔ در کمالاتِ نبوت [3]۔

در ولایت صغری کہ اصلاح نفس در آنجا مربوط بتجلیات ظلیہ است و اطمینان نفس درین موطن بکمال نرسیده است بلکہ مورد اعتراض می باشد۔

اطمینان نفس در ولایت کبری کہ ولایت انبیاء عظام است تزکیہ نفس درین موطن تو تجلیات اصلیہ است یعنی تجلیات خود صفات ثمانیہ کہ دران ہنگام تزکیہ زیادہ شدہ لہذا چندان اعتر باو گنجایش ندارد۔

تزکیہ نفس در کمالات نبوت، درین وقت تمام اجزاء بدن کہ عبارت از عناصر اربعہ اس اصلاح کامل یافتہ ہیچگونہ مخالفت در نفس باقی نمی ماند زیراکہ نفس شیرہ عناصر اربعہ است و غذا

اربعا جزاے او بتدو عناصر ہم درین وقت اصلاح شدہ است کیمیا کہ با ثر عمل کیمیاوی اصل مادہ را بکلی تغیر میدہد، ہمچنان تجلیات کمالات نبوت نیز مس نفس را بواسطہ تزکیہ باطمینان کامل رسانیدہ واز مس شدن دوبارہ واماری گی مصون گردانیدہ است۔

ناگفتہ نماند کہ اولیاے کرام بمتابعت انبیاے عظام بہ کمالات فوق رسیدہ می توانند۔

تبصرہ: حضرت امام درجاے دیگر میفرماید و میگویند تا زمانیکہ نفس تزکیہ نشدہ وسوسۂ انسان درونی و علتش ذاتی است بعد از تزکیۂ نفس وسوسہ وبیرونی میگردد، یعنی درین وقت ورود وسوسہ و علت آن شیطانی خواہد بود و عارف از علت ذاتی خلاص میشود، مکاتیب ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴ حاجت بشرح ندارد۔

تبصرہ: حضرت امام علت ذاتی و عارضی را در بیرونی و درونی تقسیم نمودہ اند، یعنی وسوسہ و علت را دو نوع دانستہ اند یکے ذاتی است دوم عارضی۔ علت و مرض ذاتی آنست کہ صدور وسوسہ از نفس صورت بگیرد۔ دوم۔ مرض و علت آن ست کہ وسوسہ از بیرون یعنی توسط شیطان پیدا میشود بدلیل اینکہ درین مرتبہ نفس از وسوسہ رہائی یافتہ است و بواسطہ تزکیہ مطمئنہ گردیدہ است بنابر آن درین مرتبہ وسوسہ وسوسہ شیطانی و بیرونی است و وسوسہ نفسانی نیست کہ اطمینان یافتہ و راضیہ و مرضیہ گردیدہ است۔

مکتوب صد و پنجم

حضرت امام میفرماید، مریض تا زمانیکہ از مرض بہ نشود ہیچ غذا او را سودمند نیست پس آدمی تا زمانیکہ بمرض قلبی بتلا است ہیچ عبادت و طاعت او را نافع نیست الخ یعنی مرض قلبی عبارت از گرفتاری غیر و ماسوی و گرفتاری بہ نفس است، عدم منفعت بآں معنی است کہ طاعت او سبب عروجات و درجات عالیہ نیست و چون اخلاص دران کمتر است بدرجہ قبول نمی رسد۔ بنابر آن طبیبان امراض قلبی قلوب گرفتار را بدواے فنا و بقا از مرض گرفتاری نجات دادہ بحب و عشق او تعالی آشنا می کنند عارفی میفرماید" دلے کہ گرفتار غیر است از وے چہ توقع خیر است روحیکہ مائل بہ کہنہ است نفس امارہ از وے بہتر است۔ مصرع حیف است زخوبی کہ شود عاشق زشتی

یعنی روح کہ نورانی و مستعد است عاشق بدن شدہ و بدن گرویدہ نفس گردیدہ است، البتہ بعد از مسائل تصفیہ و تزکیہ نفس این عشق نفس تبدیل بہ عشق و محبت واجب تعالیٰ میگردد و عشق غیر و ماسوی را ترک میگوید۔ مکاتیب ۱۰۶ و ۱۰۷ حاجت بشرح ندارد و شاید کہ صد و ششم بعد از صد و ہفتم صدور یافتہ باشد زیرا کہ در ۱۰۶، انابت خواجہ محمد صادق بیان شدہ و در ۱۰۷، انکار او و حال آنکہ انابت بعد از انکار است۔

مکتوب صد و ہشتم

حضرت امام میفرماید، فی الحقیقت کار بالعکس است یعنی نبوت افضل از ولایت است اگرچہ ولایت نبی باشد زیرا ولایت نبی مربوط بمعارف صفات او تعالیٰ است و نبوت نبی مربوط بمعارف ذات او تعالیٰ است و ولایت اولیا مربوط بظلال صفات او تعالیٰ است، ارباب سکر کہ باین معارف نرسیدہ اند معذور اند۔

مکتوب صد و نہم

حضرت امام میفرماید، شرکت را دران حضرت جل سلطانہ اصلا بار نیست الخ یعنی قبل از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس خلوص عبادت مشکل است و آن عبادت لایق قبول نمی باشد اما مرحمت او تعالیٰ چیز دیگر است کہ سیئات را حسنات می گرداند۔ زیرا گرفتاری بمحبت غیر و امارگی نفس انسان را از اخلاص دور می سازد و در وقت عبادت کسالت تولید میکند۔ آنچہ میفرماید مبدأ ظہور انوار قدم است الخ یعنی فنا قدم اول ولایت و سبب ظہور انوار قدم است۔ صوفیہ کرام فنا را بمنزلہ طہارت و قرب او تعالیٰ را بمنزلہ نماز تعبیر می کنند و فنا را بر دو نوع تقسیم نمودہ اند، اول فنائے صوری دوم فنائے حقیقی۔

اول فنائے صوری آن است کہ ماسوی را فراموش و بہ ظلال صفات او تعالیٰ کہ برزخ وجوب و امکان است رسیدہ باشد و صفات اضافیہ عینی وجوب نیست۔

دوم فنائے حقیقی آن است کہ بخود صفات و مراتب وجوب یعنی صفات و شیونات و اعتبارات

رسیدہ باشد، ناگفتہ نماند کہ وصول ولایت صغریٰ تا بطلال صفات است۔

دوم ولایت کبری مربوط تجود صفات است کہ ولایتِ انبیاء است۔

سوم ولایت ملاء اعلیٰ بشیونات او تعالی مربوط است۔

چہارم کمالات نبوت انبیاے عظام بذات بحت او تعالی مربوط است، چون ولایتِ انبیاء بصفات و ولایت ملاء اعلیٰ بشیونات تعلق دارد لہذا بعض اولیاے کرام مانند امام غزالی و امام حربین گمان بردہ اند کہ خواص ملک از خواصِ بشر افضل است، اگر این بزرگان بکمالات نبوت میرسیدند و ازان بہرہ ور میگردیدند چنیں چیزہا نمی گفتند۔

حضرت امام درجاے دیگر میفرماید کہ رسیدن بشیونات ذاتیہ او تعالیٰ خیلے متعسر است مگر بعضے اولیاے محمدی المشرب در آنجا رسیدہ میتوانند و در جاے دیگر میفرماید، تفاوت اقدام اولیاء باعتبار طے کردن این مراتب متفاوتہ است۔

تبصرہ: رسیدن بکمالات نبوت انبیاے عظام معاملہ مرادان و محبوبان کامل است مریدان آنجا نمی رسند۔

مکتوب صد و دہم

حضرت امام میفرماید، اما نزد مقربان از سیئات است الخ یعنی طلب جنت و حور و قصور کار ابرار است مقصد مقربین صرف ذات او تعالیٰ است جل جلالہ۔ حضرت جنید بغدادی میفرماید کہ اگر در نماز وسوسہ جنت پیدا شود سجدۂ سہو می کنم واگر خطرۂ دنیا بیاید نماز خود را دوبارہ می خوانم۔ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

تو و طوبیٰ ما و قامتِ یار   فکر ہر کس بقدر ہمت اوست

اما اگر مقربین در وقت نزول جنت میخواہند برائے آن میخواہند کہ محل رضاے باری تعالی واگر از دوزخ پناہ میخواہند برائے آن میخواہند کہ محل غضب او تعالیٰ است نہ از جہت دفع ایلام و تکلیف بزرگان

چہ خوب گفتہ اند: رضاء اللہ فی الجنۃ خیر من الجنۃ وسخط اللہ فی النار شر من النار یعنی رضائے حق تعالیٰ در جنت از جنت بہتر است وقہر خدا در دوزخ از دوزخ شدید است۔

عارفی یعنی حضرت نور المشائخ علیہ الرحمہ کہ قطب ارشاد وقتِ خود بودہ اند در خطبہ چنین قرارت مینمود، لوکانت الجنۃ نصیبا العاشقین بدون وصالہ فواویلا ولوکانت النار نصیب العارفین مع جمالہ فواشوقاہ یعنی اگر جنت بدون وصال حق تعالیٰ نصیب عاشقان گردد تاسف وویلا وحسرت است واگر دوزخ با جمال حق تعالیٰ نصیب عاشقان شود جائے شوق است بزرگے چہ خوب گفتہ شاید کہ این بزرگ حضرت ابوسعید ابوالخیر بودہ باشد، چہ خوب فرمودہ وکثرت رجاء خود را اظہار داشتہ است۔ رباعی

گفتی کہ ترا عذاب خواہم کرد　　در حیرتم کہ در کجا خواہد بود
جائے کہ توئی عذاب نبود　　وانجا کہ تو نہ ئی کجا خواہد بود

آنچہ میفرماید، حب آن سر گناہان است الخ یعنی دنیا مغضوبہ او تعالیٰ است بدلیل اینکہ سبب حصول خواستہائے نفس امارہ است ونفس در جبلت خود مخالف احکام شرعیہ ودشمن حق تعالیٰ است لہذا محبت دنیا سر گناہان بحساب میرود۔

تبصرہ: عداوت او تعالیٰ با نفس عداوت صفاتی است وبا کفر ذاتی یعنی نفس امارہ اگر از امارگی رہائی یابد وتزکیہ گردد۔ آنگاہ دوست او تعالیٰ میگردد وحتی بمقام محبوبیت مشرف میگردد، پس عداوت با نفس عداوت ذاتی نبودہ بلکہ راجع با مارگی نفس است وعداوت بہ کفر مربوط بذات کفر است۔

مکتوب صد و یازدہم

حضرت امام میفرماید، توحید عبارت از تخلیص قلب است از توجہ وگرفتاری غیر الخ۔ توحید سہ نوع است، یکے توحید تقلیدی، دوم توحید استدلالی، سوم توحید حالی وشہودی۔

(۱) توحید تقلیدی و استدلالی یگانہ دانستن است بہ تقلید و یا بہ استدلال۔

(۲) توحید شہودی یگانہ دیدن است، یعنی توحید تقلیدی و استدلالی در حق عوام و علمائے ظواہر است و توحید شہودی و حالی نصیب عرفائے صاحب کشف است۔ ادراک وجدانی یک حالے از احوال شہود و وجدان قلبی ست۔

آنچہ میفرماید، فرق در بین لامعبود الا اللہ و لاموجود الا اللہ ظاہر است یعنی بہ تقلید و استدلال لامعبود الا اللہ گفتہ بشود و لاموجود الا اللہ حالتے است کہ وجود تمام ممکنات از شہود و دید عارف برآید۔ حضرت امام میفرماید، تا زمانے کہ دل را گرفتاری بماسوی متحقق است از ارباب توحید نیست الخ یعنی توحید حالی و کشفی ندارد۔ اگرچہ توحید استدلالی و تقلیدی داشتہ باشد۔ مکتوب ۱۱۲ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و سیزدہم

حضرت امام میفرماید، پس مجذوبان سلوک ناکردہ کہ در مقام قلب ابتدا انجذاب شان بمقام روح است کہ فوق مقام قلب است الخ یعنی در جذبہ ابتدا انجذاب بمقام مافوق میباشد نہ انجذاب بہ عالم وجوب انجذاب بمقام مافوق باین معنی است کہ مقامات لطائف خمسہ ہر کدام آن مسلسل یکے فوق دیگرے قرار داد۔ چنانچہ فوق لطیفہ قلب مقام روح است و فوق لطیفہ روح سر قرار دارد و فوق لطیفہ سر خفی و فوق لطیفہ خفی اخفی می باشد۔

تبصرہ: جذبہ ہائے لطائف خمسہ در مراحل ابتدا است کہ برائے بندیان حاصل میگردد و این جذبہ ہائے بندی صرف سالک سلوک را برائے سالک سہل می سازد و ظہور توحید وجودی نیز کہ سالک خود را حق می بیند ہم در ہمین جذبہ ہائے بندی است بدلیل اینکہ روح بسبب بیچونی خود مناسبت فی الجملہ بعالم وجوب دارد۔ بنا برآن سالک بندی در بین بے چون فی الجملہ و بیچون حقیقی انتیاز کردہ نمی تواند خود را حق می بیند۔

جذبہ ہائیکہ سالک را بعالم وجوب انجذاب میکند جذبہ منتہی است یعنی عارف در مرحلہ جذبہ نہایت قدسیت عالم وجوب را مشاہدہ میفرماید، لہذا از توہمات توحید وجودی رہائی می یابد زیرا کہ عالم امکان بہ عالم وجوب ہیچگونہ مشابہتی ندارد و درابتدا کہ قدسیت عالم وجوب را ندیدہ باشد اشتباہ می کند و قدسیت روح را قدسیت وجوب میداند۔

ناگفتہ نباید گذاشت کہ یک نوع وحدت وجود برائے منتہی نیز ظاہر میگردد کہ عارف از غلبہ محبت وعشق وسطوت شعشان وجوب خود را عین محبوب می بیند و این مقام مقام قرب است و مقام عین الیقین این مقام اگرچہ مقام قرب است باز ہم دارائے سکر است و ازین مقام قرب نیز باید گذشت و بمقام اقربیت کہ مقام صحو است باید رسید و ہم پوشیدہ نماند کہ سالک اول یعنی سالک بتدی در مقام علم الیقین و سالک ثانی در مقام عین الیقین قرار دارد، این موضوع بہ مکاتیب ۱۳۸ و ۱۳۹ حصہ ششم دفتر سوم نیز مشرح بیان گردیدہ است مطالعہ خواہید نمود۔

مکتوب صد و چہاردہم

حضرت امام میفرماید، اہل ضلالت ریاضات ومجاہدات بسیار کردہ اند اما چوں موافق شریعت حقہ نیستند بے اعتبار و خوار تد الخ. یعنی جوگی ہا و براہمہ ہند و فلاسفہ یونان ریاضت ہائے بسیار کشیدہ صفائی نفس حاصل کردہ اند و صاحب کشوف مکونات گردیدہ اند چوں ریاضات شان بمتابعت شریعت واقع نشدہ اند لہذا تزکیہ نفس نصیب شان نشدہ و ازاں بے بہرہ ماندہ اند و این کمالیکہ آنہا بواسطہ ریاضت ہائے خلاف شریعت کمائی کردہ اند صرف جنبہ دنیوی داشتہ و یک عمل نامرضی است نتیجہ عمل نامرضی عقاب است و بس۔ و کشف ہائے آنہا استدراج می باشد۔

تبصرہ: صفائی نفس مانند زر اندودہ کردن مس است، تزکیہ نفس مانند زر گردانیدن مس است بہ عمل کیمیا از اندودہ تا زر خالص فرق بسیار موجود است و این زر گردانیدن نفس اکثر

بتوجہ شیخ مقتدا است کہ توجہ شان مانند کبریت احمر است۔ بیت

آنان کہ خاک را بنظر کیمیا کنند — آیا بود کہ گوشۂ چشمش بما کنند

در مس قلب من اے مظہر حق کن نظری — زانکہ اکسیر اثر نرگس شہلا داری

بنشین بہ گدایان در دوست کہ ہر کس — بنشست باین طائفہ شاہی شد و برخاست

یعنی سلسلہ عادت بہمیں ترتیب پیش رفتہ است کہ مسترشد بواسطہ مرشد و بتوجہ شیخ مقتدا بہ سر منزل مطلوب میرسد و این عادت از طرف حق تعالیٰ نیز مراعات شدہ و قدرت را مستور اسباب گردانیدہ چنانچہ در تربیہ آنحضرت ﷺ کہ سہ مراتب شق صدر رخ دادہ است، این عمل شق صدر بر سبیل عادت و تلقین دیگران صورت گرفتہ باشد و اگر مراعات عادت نمی بود حق تعالیٰ قدرت داشت کہ بدون شق صدر ہم جسد مبارک آنحضرت ﷺ را از ہمہ لوازم و صفات بشریت مصفی و مزکی بسازد۔

مکتوب صد و پانزدہم

حضرت امام میفرمایند، این راہ کہ ما در صدد انیم ہفت گام است دو گام در عالم خلق است و پنج گام در عالم امر الخ۔ یعنی دو گام عالم خلق عبارت از سیر عناصر و سیر نفس ناطقہ است و پنج گام عالم امر عبارت از قلب نوری، روح، سر، خفی و اخفی بیباشد بہ گام اول کہ تصفیہ قلب نوری است تجلی صفات اضافی رو میدہد و بگام دوم یعنی سیر روحی تجلی صفات ذاتیہ رونما میشود، و بگام سوم کہ سیر لطیفہ است تجلی شیونات حاصل میشود، و بگام چہارم کہ سیر لطیفہ خفی است تجلی صفات سلبیہ یعنی اعتبارات ذاتیہ رخ میدہد و بگام پنجم کہ سیر لطیفہ اخفی است تجلی شان جامع یعنی جامع صفات ثبوتیہ و سلبیہ پیدا میشود و این شان را شان کلی نیز می نامند۔

سوال: حضرت امام تجلیات شیونات و تجلیات صفات سلبیہ و تجلیات شان جامع را تجلیات ذاتیہ گفتہ اند و حال آنکہ این ہر سہ تجلی تجلی ذات بحت نیست بلکہ تجلی شیونات و اعتبارات است۔

جواب: تجلی ذاتی بدو معنی اطلاق میشود۔

(۱) تجلی ذاتی بہ معنیٔ اعم۔

(۲) تجلی ذاتی بہ معنیٔ اخص۔

تجلی ذاتی بہ معنی اخص عبارت از تجلی ذات بحت ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ اوتعالیٰ است اما تجلی ذاتی بہ معنی اعم عبارت از تجلی شیونات وصفات سلبیہ وشان جامع میباشد یعنی تجلی ذاتی بمعنی اعم آنست کہ تجلی صفات زائدہ نباشد صفات زائدہ عبارت از صفاتِ ثمانیہ است کہ این ہا دارائے وجود خارجی زائد می باشند وبرعکس شیونات واعتبارات کہ زیادت خارجی ندارند بلکہ دارائے وجود انتزاعی بودہ ومنتزع از ذات اوتعالیٰ میباشند بخلاف صفات ثمانیہ کہ دارائے وجود خارجی زاید میباشد۔

مکتوب صد وشانزدہم

حضرت امام میفرمایند: زینہار بآن سلامتی قلب غرہ نشوید کہ امکان رجوع است الخ یعنی محبت دنیا وگرفتاری ماسوی عوامل رجوع را فراہم میسازد دراین جا مقصد حضرت امام این است کہ سلامتی قلب تو بکمال نرسیدہ است لہذا گفتہ اند کہ بآن سلامتی قلب غرہ نشوید ونگفتہ اند کہ بعد از سلامتی قلب رجوع میشود۔ بنا برآں مراد شان دراینجا قلب ناقص و ناکمل بودہ کہ عبارت از قلب حضرت عبد الواحد صاحب لاہوری است کہ تا ایندم قلب شان کمال نیافتہ بود، اما اگر قلب سلامتی پیدا کند باز رجوع ندارد۔

سوال: قلب از عالم امر است ودر ذات خود پاکیزہ است ولے در محبس بدن قید بودہ بعد از تصفیہ وفنا وبقا وعروجات از قید محبوسیت بدن رہائی می یابد ایا دوبارہ محبوس خواہد گشت یا خیر۔

جواب: وقتیکہ فنائے قلب تکمیل یابد قلب واپس بہ صفات بشری رجوع نمی کند

و بہ ماسوی آمیختہ نمی گردد اما اگر فنائے او کمال نیافتہ باشد خوف رجوع بہ صفات بشری موجود است۔
بنابراں حضرت امام میفرماید کہ بآن سلامتی قلب (یعنی قلب ناقص) غرہ نشوید، چہ قلب تو ہنوز ناقص بودہ و بدرجہ کمال نرسیدہ است و اگر فنائے قلب بہ کمال برسد صاحب آن قلب بماسوی گرفتار نمی شود و میگوید۔ بیت

این سرائے و باغ تو زندانِ تو خان و مان تو بلائے جان تو

و نیز می گوید

بعد ازیں دستِ من و دامنِ دوست بعد ازین گوش من و حلقۂ یار
بے غم و درد تو صد حیف زعمر کہ گذشت پیش ازین کاش گرفتار غمت می بودم

توصیہ حضرت امام قبل از فنائے قلب است کہ بعد از فنائے قلب شغل دنیوی ضرر رسانده نمی تواند یعنی وقتیکہ سالک بمقام دست بکار و دل بیار رسید و دارائے خلوت در انجمن شد آنگاہ شغل دنیوی ضرر رسانده نمی تواند۔ حق تعالی می فرماید "رجال لا تلهيهم تجارة ولا بيع عن ذكر الله" یعنی مومنان کامل انانند کہ خرید و فروش ایشان را از ذکر خدا غافل ساختہ نمی تواند۔
حضرت عروة الوثقی میفرماید "تا زمانیکہ قلب سالک بفنا آغاز نکردہ باشد از قبور بزرگان استفادہ کردہ نمی تواند و از اینجاست"۔ خواجہ بزرگ فرمودہ اند۔ مصرع

تو تا کے گور مردان را پرستی

این فرمودہ شان در حق مبتدیان صرف خواہد بود کہ ہنوز فنائے قلب شان آغاز نیافتہ است۔
ہکذا حضرت عروة الوثقی میفرمایند کہ بعد از شروع فنائے قلب از قبور استفادہ شدہ می تواند و از سیاق و سیاق کلام حضرت عروة الوثقی معلوم می شود کہ بعد از کمال فنائے قلب عارف بہ قبور اولیا ہم احتیاج داشتہ نمی باشد و بالذات از عالم قدس استفادہ کردہ می تواند و اگر از روحانیت بزرگان گذشتہ و مرشد زندہ را مددگار خود می سازد فبہا و الا خیر۔

مکتوب صد و ہفدہم

حضرت امام میفرمایند چندگاہ قلب تابع حس است الخ یعنی قلب مبتدی از عالم خلق جدائی نیافتہ و لطائف از ہم تجزیہ نگردیدہ است لہذا قلب تابع حواس ظاہرت و مشاہدات مظاہر جمیلہ بر قلب تاثیر انداختہ سبب عدم ترقی و عدم پیش رفت او میگردد و در غیاب مرشد استفادہ خوب کردہ نمی تواند اما در انتہا چوں لطائف از ہم جدا می شوند قلب را تبعیت بحس نمی ماند لہذا مشاہدات مظاہر جمیلہ و مرغوبات دنیاوی در قرب و پیش رفت قلبی ہیچگونہ تاثیرے وارد کردہ نمی تواند۔ بنابران مبتدی و متوسط از صحبت شیخ کامل مفارقت نکند زیرا کہ در حال مفارقت و دوری در غیاب استفادہ کردہ نمی تواند و دیدن مرشد سبب ترقی او می گردد و منتہی بدون دیدن مرشد از مرشد استفادہ کردہ می تواند و مظاہر جمیلہ تاثیر بد کردہ نمی تواند۔ حضرت میرزا مظہر جان جانان میفرمایند کہ حُسن خوبان در آئینہ ہیچ تاثیر بد نمی کند، چنانچہ فرمودہ اند: من لم یملک عینہ فلیس القلب عندہ یعنی کسیکہ چشمش باختیار او نباشد پس قلب او نیز باختیارش نمی باشد بنابران مشائخ نقشبندیہ فرمودہ اند کہ نظر بر قدم داشتہ باشید و عادت مبارک آنحضرت ص چنان بود کہ در حین رفتار پیش روی خود را نظر می نمودند و باطراف نظر نمی کردند و این حدیث از احادیث معروف است۔

حضرت امام درین مکتوب بہ ترغیب صحبت بزرگان امر نمودہ اند زیرا کہ در عروج و نزول در فنا و بقا توجہ مرشد یک امر حتمی و ضروری بحساب می رود۔ چنانچہ حضرت مولانائے روم میفرماید۔

یک زمانہ صحبتِ با اولیاء　　بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

بلکہ این فرمودہ حضرت مولانائے روم بہ کلی مسلم است کہ صحبت مشائخ برائے طالب کبریت احمر است رابطہ نیز حکم صحبت دارد۔ حضرت خواجہ احرار کہ قطب وقت خود بودہ میفرمایدؒ سایۂ رہبر بہ است از ذکر حق گفتن باعتبار فائدہ می باشد نہ باعتبار فضیلت۔

مکتوب صد و ہژدہم

حضرت امام میفرمایند: حق سبحانہ تعالیٰ کافہ اہل اسلام را از انکار فقرا و طعن در ایشان نگہدارد الخ یعنی فقرا، نائبان آنحضرت ﷺ اند دشمنی ایشان منجر بدشمنی آنحضرت ﷺ میگردد، این عمل برعلاوہ ضرر دینی و اخروی سبب ذلت دنیوی نیز میگردد۔ ملا عصام نام شخص معروف سمرقندی کہ با حضرت خواجہ عبید اللہ احرار کہ قطب ارشاد زمان خود بودہ اند عداوت باطنی داشتہ و نزد پادشاہ عیب جوئی خواجہ میکرد۔ شخصے مذکور معزز و محترم قوم نیز بودہ و در عین حال شاگردان زیاد ہم داشتہ اند خاتمہ حال او چنان شد کہ دیوانہ مطلق گردیدہ و در حال دیوانگی در ہرات آمدہ مُرد۔

چوں اولیا در ظاہر مانند عوام می باشند یعنی در مسائل فرش ظرف و البستہ و غذا مانند دیگران نیاز مند است مگر در باطن ملک صفت اند بلکہ از ملائک ہم افضلیت دارند ازین سبب احترام این طائفہ لاہمیشہ در نظر باید داشت مقولہ بزرگان است کہ میفرمایند من رای ظاہرھم خاب و خسر و من رای باطنھم افلح ونجی" یعنی بزرگان دین آنانند کسے کہ ظاہر شان را بہ بیند و از باطن شان منکر باشد خائب و خاسر میگردد و کسے کہ باطن شان را می بیند کامیاب و بہرہ مند میشوند و از عذاب نجات می یابند و بزرگ شناس گردیدہ صاحب کمال می شود۔

مکتوب صد و نزدہم

حضرت امام میفرمایند کہ گاہست کہ کاملان بعض از مریدان ناقص خود را ہم بہ تعلیم طریقت اجازت می دہند الخ یعنی این طور پیران تعلیم طریقت کہ ہنوز خلیفہ مطلق نشدہ اند و نفس شان ہنوز تزکیہ نیافتہ است صرف لطائف عالم امر شان بفنا و بقا مشرف شدہ است این طور مرشد را خلیفہ مقید گویند۔ حضرت امام باین طور خلیفہ ہا توصیہ میفرمایند کہ شغل دنیا ے برایشان زیان داشتہ خود را باحوال حضرات خواجہ احرار و غوث الثقلین قیاس نباید کرد۔

زیرا کہ آنہا بخلافت مطلق و درجات کمال مشرف شدہ بودند ظاہر و باطن شان از ہم تفرقی یافتہ بود اشتغال ظاہری شان در حضور باطنی شان تاثیرے نداشت یعنی ایشان بہ مرتبہ دل بیار و دست بکار رسیدہ گردیدہ بودند و خلیفہ مقید نہ چنان است۔ بیت

کار پاکاں را قیاس از خود بگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر

مکتوب صد و بستم

حضرت امام میفرمایند: اصحاب آنحضرت ﷺ بہ نسبت دریافت صحبت مبارک آنحضرت ﷺ بر ہمہ مردم ماسوی انبیاء علیہم السلام افضلیت و برتری دارند الخ یعنی بدلیل اینکہ ایشان ایمان شہودی داشتند و نزول وحی را بہ چشم معائنہ و مشاہدہ میفرمودند و ہم چنان پیغمبر را بچشم خود میدیدند

سوال: حضرت امام افضلیت صحبت آنحضرت ﷺ را کہ نصیب صحابہ کرام گردیدہ بود بیان فرمودہ و طالبان را بہ صحبت خود ترغیب می فرمایند درحالیکہ صحبت آنحضرت ﷺ چیز دیگر است و صحبت اولیائے کرام چیز دیگر۔

جواب: واقعاً فضائل صحبت آنحضرت ﷺ کمالات و خصوصیات دیگرے داشتہ مگر صحبت نائبان اکمل و وارثان کامل آنحضرت ﷺ نیز بواسطہ حصول کمالات متبوع شان شبیہ صحبت پیغمبر است و برائے طالبان کبریت احمر است۔

مکتوب صد و بست و یکم

حضرت امام میفرماید: این راہ ہمگی ہفت گام قرار یافتہ است الخ یعنی از فرمودہ حضرت امام معلوم میگردد کہ کمالات عالم خلق بعد از ظہور حضرت امام مزایائے دیگری پیدا کردہ زیرا کہ میفرماید کہ این راہ بہ ہفت گام قرار یافتہ است یعنی نزبیہ فقیر است و نفرمودہ است کہ این راہ این طور بما رسیدہ است، و نیز میفرمایند کہ صاحب سہ گام ہم بمردم افادہ می نمایند الخ یعنی ارشاد می کند و از این

فرمائشات حضرت امام معلوم میشود کہ صاحب سہ گام نیز خلیفہ مفید شدہ میتوانند۔

مکتوب صد و بست و دوم

حضرت امام میفرماید: ہمت بلند باید داشت و بہرچہ بدست آید نباید پرداخت الخ یعنی بظہورات و تجلیات ظلیہ فریب نباید خورد و بواقعات و منامات مغرور نباید شد زیرا کہ اینہا ہمہ بشرات اند وقت وصول بہ مطلوب ہنوز کجاست و صحبت فقرائے ناقص سم قاتل است بدلیل اینکہ آنہا چیز اندک را بسیار نشان می دہند در حالیکہ ہنوز وصول مطلوب کجاست۔ بیت

ما پست قامتان کوتاہ دست تو درخت بلند بالائے

حضرت شیخ المشائخ خواجہ باقی باللہ کابلی بخاری دہلوی میفرماید۔ بیت

ہنوز ایوان استغنا بلند است مرا فکر رسیدن ناپسند است

سوال: در مکتوب ۱۱۶، از فرمایش حضرت امام معلوم می شود کہ قلب بکمال رسیدہ را ضررے متوجہ نمی باشد درین مکتوب با وجودیکہ تمام لطائف خمسہ بکمال رسیدہ با آن ہم آنرا ناقص وانمود می سازد فرق این گونہ فرمایشات ہائے حضرت امام چہ خواہد بود؟

جواب۔ در مکتوب ۱۱۶ مقصد حضرت امام کمال قلب بودہ کہ قلب بعد از کمال رجوع نمی کند و درین مکتوب شریف مقصد حضرت امام کمال عارف می باشد نہ کمال لطائفِ خمسہ و از کمال قلب کہ یک جز عالم امر است تا کمال عارف کہ مرکب از اجزائے عشرہ است فرق بسیار موجود است۔

بنابراں برائے عارف می فرماید کہ تنہا بکمال بعض لطائف قناعت نکند۔

حصہ دوم مکتوبات قدسی آیات
درہمیں جا رخاتمہ یافت
والسلام

مراتب قرب حضرت امام از عقل ما بلند تر است

بعد از شفاعت سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم کہ صاحب شفاعت اولین و آخرین می باشند و فرمودہ کہ شفاعت من در حق کبائر امت من ثابت است بہ شفاعت حضرت امام نیز امید واریم کہ بسبب کمال متابعت سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم بآن مرتبہ مشرف گردیدہ اند۔ حضرت امام میفرماید کہ یک وقت بدون فکر بہ پہلوے چپ دراز کشیدم ہمان بود بہ فکر آن شدم کہ خوابیدن پہلوے چپ مسنون نبودہ بہ پہلوے راست خواب شوم نفس گفت کہ از پہلوے چپ بہ پہلوے راست بگرد۔ گفتم این طور مسنون نبودہ بلکہ مسنون آنست کہ از نشستن بہ پہلوے راست خواب شوم نشستم و باز بہ پہلوے راست خواب شدم در آن وقت حق سبحانہ از عنایت بے غایت خود بمن عنایت فرمود باین اندازہ متابعت کہ داری کسیکہ ترا بمن وسیلہ گرداند اورا می بخشم و آن وسیلہ بواسطہ و یا بوسائط بودہ باشد۔

و نیز حضرت امام میفرماید می بینم کہ سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم بمن اجازہ نامہ نوشتہ اند و آن اجازت نامہ دو طرف داشتہ می باشد در یک طرف آن اجازہ نامہ این جہان و در طرف دیگر آن اجازہ نامہ آخرت یعنی حصہ از مقام شفاعت تحریر شدہ می باشد۔

و نیز حضرت امام میفرماید کہ فقیر مخلصین خود را تا بہ قیام قیامت کہ بمن اخلاص داشتہ می باشند می شناسم و نام خود او و نام پدر او را می دانم و چہرہ و شمائل او را بیان کردہ می توانم۔

حضرت امام در مکتوبے می فرماید عارفے کہ از خواہشات خود فارغ و ہمہ مرادات او مراد خداوند بگردد درین وقت حب این عارف حب خداوند است۔

اَلَآ اِنَّ اَوْلِيَآءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ

شرح مکتوبات قدسی آیات

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرہندی

حصہ سوم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

رکن از ارکین جمعیت العلماے دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

یینگ باشی

فہرست مضامین

تمت

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ سوم

مکتوب صد و بست و سوم

حضرت امام مولانا طاہر بدخشی را از حج نفل باز میدارد و میفرمایند کہ ادائے نفل اگرچہ حج باشد اگر مستلزم باشد فوت فرضی را از فرائض داخل مالایعنی است الخ از مذاق حضرت امام معلوم می گردد کہ معرفت حق تعالیٰ واجب است و کمال معرفت بسلوک و تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس مربوط است بنا بر آن کسے کہ صحبت عارفی را یافتہ باشد وبہ سبب حج نفل آنرا ترک نماید داخل لایعنی است، زیرا کہ صحبت شیخ سبب ترک حسد و ترک بخل و عجب و غیرہ صفات ضیمہ است و ترک ایں امور از واجبات است۔ حسنات الابرار سیئات المقربین

و نیز نفس امارہ دشمن خداوند بودہ دوست گردانیدن و تزکیۂ آن واجبات است۔ سردار دو عالم میفرماید عداوت کن با نفس خود بدرستی کہ او بہ دشمنی من ایستادہ است این حدیث مبارک حدیث قدسی است بیت

بایری رو اگر در خانہ باشد کسے　　　میل بیرون چون کند دیوانہ باشد کسے

حضرت امام در مکتوب میفرماید در بین ایمان شہودی و استدلالی فرق بسیار است، ایمان تقلیدی کہ برائے عوام است و ایمان استدلالی کہ از علمائے ظاہر است، از خلل و زوال محفوظ نمی باشد و ایمان شہودی از زوال و خطر محفوظ می باشد اما قطعیت حسن خاتمہ مربوط بہ نصوص است۔ مکتوب ۱۲۴ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و بست و پنجم

حضرت امام درین مکتوب تردید مسلک وحدت الوجود میفرماید و میفرمایند کہ عالم صغیر یعنی انسان و عالم کبیر یعنی تمام مخلوقات مظاہر تجلیات اسماء و صفات او تعالیٰ می باشند کہ تجلیات این

اسماو صفات بہ عدمات متقابلہ خود منعکس گردیدہ حقایق ممکنات گشتہ اند و نیز میفرمایند کہ عالم ممکنات را با خالق خویش غیر از مخلوقیت و مصنوعیت ہیچ نسبتے نیست۔ مصرع

چہ نسبت خاک را با عالم پاک

حکم بہ اتحاد و عینیت واحاطہ و سریان و معیت ذاتیہ آنجا از سکر و غلبۂ حال است و در جاے دیگر میفرمایند کہ وجودیہ اگرچہ دوستان او تعالیٰ می باشند و محبت او تعالیٰ از غیر بریدہ اند اما بآخر کار نرسیدہ اند و سخنانِ آنہا مردم را در بلا انداختہ اند و سبب آن نارسیدن است۔ فرد

فراقِ دوست اگر اندک است اندک نیست درون دیدہ اگر نیم موست بسیار است

مکتوب صد و بست و ششم

حضرت امام توصیہ میفرمایند آلہۂ باطلہ آفاقی و انفسی را نفی باید کرد و تمام خواہشاتِ نفسانی را باید گذاشت الخ چہ خواہشاتِ نفسانی خلاف مرضی حق تعالیٰ است و در نفس امارہ مخالفت او تعالیٰ موجود است و نیز میفرمایند کہ در جانب اثبات ہرچہ در حوصلہ فہم نود رآید آنرا نیز نفی باید کرد الخ یعنی ظلال اسما و صفات و تجلیات ظہورات ظلیہ با اصل مطلوب مشابہت و مناسبت فی الجملہ داشتہ می باشند، لہذا سبب اشتباہ سالک می گردد و چوں اینہا اصل مطلوب نیستند بنا برآن ہمہ را نفی باید ساخت و بہ آن گرفتار نباید شد تا باصل مطلوب رسیدہ شود۔

ناگفتہ نماند کہ تجلی عبارت از صرف یک نور نمی باشد، بلکہ تمثال و عکس یک شے تجلی آن شے می باشد، ازین ناحیہ تجلی سبب اشتباہ سالک میگردد و سالک اصل را از ظل امتیاز دادہ نمی تواند بنابرآن بہ مرشد ضرورت است آنچہ در حدیث شریف آوردہ است رایت ربی فی احسن صورۃ نیز تمثال مرتبۂ وجوب او تعالیٰ خواہد بود زیرا کہ حق تعالیٰ از صورت منزہ است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرمایند عارفیکہ باصل نرسیدہ باشد ہر ظل را اصل می پندارد زیرا کہ ظلال وجوب ہم یک نوع قدسیت داشتہ می باشد و آنچہ میفرماید نصیب ممکن بردن عجز از ادراک واجب تعالیٰ امر دیگر نیست الخ شاید این

معرفت معرفت ابتدائی حضرت امام باشد زیرا کہ حضرت امام در دفتر ثالث میفرمایند و قتیکہ عارف بیچون شود ادراک او تعالی بلکہ درک ادراک او تعالی برائے او نہایت میگردد۔ درک ادراک بہ نسبت ادراک قوی تر است چنانچہ من جامہ شمارا ادراک می کنم کہ رخت است اما ادراک کردہ نمی توانم کہ پخنہ است و یا پشم پس ادراک ہست و درک نیست، اما ایں فرمودہ شان دربارۂ دیگران است نہ مقام خود حضرت امام میفرمایند آنچہ در حدیث شریف وارد است کہ تتفکروا فی صفات اللہ ولا تتفکروا فی ذات اللہ یعنی در صفات او تعالی فکر کنید و در ذات او تعالی تفکر نہ کنید، مراد از آن تفکر چونی و چندی است و در وقت گذشتن از چونی و چندی تفکر ذات او تعالی ممنوع نمی باشد والحق کہ درست میفرماید بدلیل اینکہ اگر عارف بہ ادراک او تعالی و بدرک ادراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف نشود مسائل عین الیقین و حق الیقین چہ خواہد بود؟ و یا این فرمایش حضرت امام مطابق حال مخاطب بودہ کہ ہنوز بمرتبہ نہایات نرسیدہ است نہ حال خود امام اولیاء، کلموا الناس علی قدر عقولہم۔

وآنچہ میفرمایند وجود را نیز در آن موطن گنجایش نیست الخ یعنی چون وجود از صفات و یا از اعتبارات ذاتیہ او تعالی می باشد، لاجرم از ان مرتبۂ مقدسہ نازل تر است۔ اما رویت حق تعالی بچشم سر در دنیا واقع نیست اگرچہ ممکن است لکن واقع نیست زیرا کہ دنیا و چشم این دنیا لیاقت آن دولت را ندارند۔ چشم آخرت لیاقت دیگرے را حائز است کہ چشم دنیا نا قد آن است۔ خلاصہ چشم دنیا بچشم آخرت قطعاً قابل مقابسہ نمی باشد۔ چشم دنیا از عدم ساختہ شدہ و چشم آخرت اثر شیونات ذاتیہ حق است۔

مکتوب صد و بست و ہفتم

حضرت امام بہ صفر احمد رومی ہدایت می دہند کہ خدمت والدین اگرچہ از حسنات است اما خدمت و عبادت او تعالی بر آن مقدم تر است الخ یعنی خدمت والدین عمل ابرار است و تحصیل معرفت عمل مقربین۔ شتان بینہما۔

مکتوب صد و بست و ہشتم

حضرت امام میفرمایند کہ منازل وسطی ہمچو سراب مطلب نما است الخ یعنی تجلیات و تمثالات عالم وجوب مشابہتی فی الجملہ بمطلب داشتہ و سبب اشتباہ سالک میگردد و میفرمایند کہ خلاصی ازین ظل وابستہ بہ توجہ شیخ مقتدا است الخ بلے درین راہ غیب الغیب بے عدد مرشد معاملہ دشوار است سالک بمنزلہ نابینا می باشد و ظلال وجوب بسبب قدسیت خود او را مشغول می دارند، دنیا محل اسباب است چنانچہ در تربیت آنحضرت صلعم کہ سردار محبوبان است نیز از اسباب عادیہ کار گرفتہ شدہ است و شق صدر آنحضرت صلعم بہترین دلیل ثبوت اسباب عادیہ می باشد و آنچہ آنحضرت صلعم میفرمایند کہ سہ مرتبہ حضرت جبریل مرا در کنار گرفت و فشار دادہ، مراد شان ازین فشار القاء قوہ قدسیہ بودہ۔ این امر نیز دلیل ثبوت اسباب عادیہ می باشد، توجہ حضرات مشائخ کرام نیز بتاسی و پیروی ہمیں القاء صفات قدسیہ می باشد تا گفتہ نماند کہ حضرت جبریل با آنحضرت صلعم تنہا تعلیم قرآن نکردہ بلکہ توجہ و القاء کمالات وجوبیہ نیز فرمودہ اند اما این القاء قدسیت حالت ابتدائی سردار دو عالم بودہ و کمالات انتہائی سردار دو عالم از ادراک حضرت جبریل بسیار بلند است۔

مکتوب صد و بست و نہم

شرح این مکتوبات در مکتوم ہفتادم گذشتہ است و آنچہ میفرمایند آئینہ انسان بواسطہ جامعیت اتم است الخ یعنی گنجایش تجلیات عالم وجوب کہ در انسان است در تمام کرۂ خاک، کرۂ آب وغیرہ نیست زیرا کہ کرۂ خاک تنہا خاک است و کرۂ آب با وسعت خود تنہا آب، اما انسان جامع اجزاء عشرہ می باشد و سبب تحمل بار امانت نیز ہمیں جامعیت انسان است۔ حافظ شیرازی میفرمایند

بیت

آسمان بار امانت نتوانست کشید — قرعۂ فال بنام من دیوانہ زدند

قدسیان را عشق ہست و درد نیست — درد را جز آدمی درخورد نیست

مکتوب صد و سی ام

حضرت امام ہدایت میدہد کہ بہ تلوینات احوال وظہورات تجلی مقید نباید شد و بواقعات مغرور نشوید الخ یعنی واقعہ بمثل خواب است باید بکوشید کہ بخود آن کمال برسید یعنی آن کمال را حاصل کنید نہ اینکہ تمثال کمال را در خواب دیدہ و بہ آن اکتفا نمائید۔ بیت

چو غلام آفتابم ہم ز آفتاب گویم نہ شبم نہ شب پرستم کہ حدیث خواب گویم

مکتوب صد و سی و یکم

حضرت امام علو شان طریقہ حضرات خواجگان را اظہار واحد اثباتیکہ بعض خلفاے این خانوادہ دریں طریقہ علیہ نمودہ اند آنرا تقبیح می نمایند یعنی طریقہ علیہ نقشبندیہ اقرب ترین طرق موصلہ است، اول اینکہ نہایت دیگران کہ جذبہ است در بدایت این طریقہ علیہ درج است و نیز نہایت این طریقہ عالی وصل عریان می باشد و نہایت دیگران وصل مطلق است و در وصل مطلق اگرچہ حجب ظلمانی از بین رفتہ مگر حجب نورانی حائل می باشد، اما در وصل عریان حجب نورانی نیز بہ کلی از بین رفتہ و ہیچ حایلے باقی نمی ماند۔ این فضیلت اثر اتباع سنت و عمل عزیمت است و بعض خلفاے این طریق کہ اختراع بدعت کردہ اند از کمالات این طریق محروم اند۔

مکتوب صد و سی و دوم

حضرت امام از صحبت اغنیا ممانعت و بہ مجلس فقرا ترغیب میفرماید بدلیل اینکہ در مجلس اغنیا حظ نفس است و نفس مغضوب او تعالی است و در مجلس فقرا حظ روح است کہ محمود و محبوب است، مقولہ بزرگان است کہ میفرمایند "حظوظ نفسانی بمقابل حظوظ روحی ہیچ بودہ قطعاً قابل مقایسہ نمی باشد" از بزرگے نقل می کنند کہ در وقت سرما در صحراے ولایت فرہ نشستہ بود

در اطراف وجوانب او برف می بارید، اما در جائیکہ او نشستہ بود برف نمی بارید۔ مخلصی بحضور او عرض کرد
کہ چرا این گونہ تکلیف را متحمل و در صحرا نشستہ اید؟ در جواب فرمود کہ حرف مزن، اگر سلاطین دنیا از این حظ
روحانی باخبر شوند خوف آن میرود کہ بزور عسکر و اسلحہ آنرا از من بگیرند۔ مصرع

آنکہ آن داد بہ شاہان بہ گدایان این داد

مکتوب صد و سی و سوم و سی و چہارم

حضرت امام درین دو مکتوب ملا محمد صدیق را از شغل دنیا و از تاخیر در عبادت منع میفرمایند و میفرمایند کہ عمر موجودہ
را در امر مقصودی صرف نمائید و ہکذا میفرمایند کہ عمر آئندہ یک امر موہوم است بآن بر سیم یا نہ رسیم۔

مکتوب صد و سی و پنجم

حضرت امام درین مکتوب ولایت عامہ و ولایت خاصہ را شرح میدہد یعنی ولایت دو
نوع است: یکے ولایتِ عامہ و دیگرے ولایتِ خاصہ است۔ ولایتِ عامہ ولایت کافۂ مومنان است
چنانچہ حق تعالی میفرماید اللہ ولی الذین امنوا یعنی حق تعالی دوستدار مومنان است۔ ولایتِ خاصہ
عبارت از قرب حضرات انبیاء و عبارت از عروج و نزول است۔

ولایت خاصہ نیز دو قسم است: اول قرب و ولایت انبیاء عظام۔ دیگر دوم ولایت خاصہ کہ عبارت
از ولایت آنحضرت است کہ از سایر ولایت ہا امتیاز خاصی را حایز است۔

پوشیدہ نماند کہ ولایت اولیاء کرام یا منسوب بولایت سردار دو عالم و یا منسوب بولایت
انبیاء دیگر است۔ درین ولایت خاصہ و عامہ فرق زیاد موجود است چنانچہ در ولایت خاصہ از
خود گذشتن و در ولایت عامہ بر خود لرزیدن و بر در غوبات نفس فرو ماندن است۔ حضرت بابا سماسی
میفرماید: و از او تعالی حکایہ میکند۔ بیت

اے بندہ بمن گریز و خود را ایلہ کن گر شاہ جہان نشدی آنگاہ گیلہ کن

ونیز میفرماید: بیت

در مسلخ عشق جز نکورا نکشند لاغر صفتان و زشتخو را نکشند

گر عاشق صادقی ز کشتن مگریز مردار بود آنکه اورا نکشند

بیت بنشین بگدایان در دوست که ہر کس بنشست باین طائفہ شاہی شد و برخاست

حضرت میرزا مظہر جان جانان علوی مجددی میفرماید

مظہر طلبی گر بجہان منزل راحت بگذر تو ز خود در پس این پردہ مقام است

وآنچہ حضرت امام میفرماید کہ روح بمکاشفۂ صفات لاہوت (یعنی الوہیت) ولطیفۂ سر بملاحظہ شیون واعتبارات ذاتیہ ولطیفۂ خفی بہ کمالات تنزیہ ولطیفۂ اخفی باتصال بلاکیف مشرف میشود الخ این اشارہ است بمبادی فیوض لطائف یعنی مبدأ فیض روح صفات ذاتیہ است و مبدأ فیض قلب نوری صفات فعلیہ است ومبدأ فیض سر شیونات ذاتیہ واز خفی صفات سلبیہ وتنزیہات او تعالی است ومربی اخفی شان جامع واتصال بلاکیف ذات واجب تعالی است۔ آنچہ میفرماید کہ ولایت خاصۂ محمدیہ در عروج وہم در نزول از سائر ولایات ممتاز است الخ یعنی عروج آدمی المشرب بصفات فعلیہ است وعروج نوحی مشربان ابراہیمی مشربان بصفات ذاتیہ وعروج موسوی مشربان بہ شیونات ذاتیہ وعروج عیسوی مشربان بہ تنزیہات یعنی صفات سلبیہ یعنی اعتبارات ذاتیہ کہ از شیونات بلندتر است وعروج محمدی المشربان بشان جامع واتصال بلاکیف است۔ وقسمت این مسئلہ کہ آیا ولایت حضرت موسی ع باکمال ولایت حضرت عیسی فوق است؟ این موضوع را در حصہ چہارم بمکتوب ۲۵۱ مکتوبات قدسی آیات در مکتوبیکہ بنام مخدوم زادگان تحریر یافتہ است جستجو وحل مطلب نمائید۔

وآنچہ میفرماید کہ ولایت محمدی در نزول نیز ممتاز است، بیانش آنست کہ نزول آنحضرت ص تمامتر وکامل تر است ومقرر است کہ نزول باندازہ عروج است واولیاء کہ بر قدم مبارک آنحضرت ص اند، اگرچہ در دنیا رویت بصری برای شان نیست اما حالتی برای این بزرگان کرام حاصل میگردد کہ

شبیہ بردیت می باشد، حضرت امام دریں مکتوب میفرماید کہ نزول آنحضرتؐ نیز دارای امتیاز میباشد دلیل امتیاز شان این ست کہ اجساد محمدی المشربان از عالم امر شان نصیبی داشتہ میباشند۔

سوال: حضرت امام دلیل امتیاز نزول آنحضرتؐ را مبنی بر این دانستہ اند کہ اجساد محمدی المشربان از عالم امر شان نصیب و بہرہ میداشتہ باشد بہرہ بردن اجساد از عالم امر بحالت نزول چہ ارتباط خواہد داشت؟

جواب: بہرہ ور گردیدن اجساد از عالم امر و باطن عارف در وقت عبادت است و عبادت در حین نزول صورت میگیرد بدلیل اینکہ ہنگام عروج وقت استہلاک و اضمحلال عارف است بنا بر آن در وقت نزول از ین کمال باخبر می گردند۔ اما جسد غیر محمد المشربان این فضیلت را ندارد یعنی دارای این امتیاز نمی باشد و کمالات باطنی شان بظاہر شان سرایت نمی کند۔

حضرت امام میفرماید کہ کمالات و قرب عناصر فوق کمالات نفس مطمئنہ است الخ چنانچہ قرب نفس راضیہ و مرضیہ فوق کمالات عالم امر است و ہکذا کمالات عناصر اربعہ فوق کمالات نفس است خصوصاً وصول بذات بحت او تعالی خاصہ عنصر خاک است، فرق در بین عناصر و نفس مطمئنہ آنست کہ در نفس مطمئنہ کہ سکر غالب است بہ سبب استغراق و سکر در نفس ہیچ مخالفت نمی ماند و جہاد او خاتمہ می یابد، اما در عناصر کہ در آن صحو غالب است، مجال مخالفت و مجاہدہ باقی است، بیگانہ عالی ترقی مربوط بمجاہدہ می باشد، حدیث شریف است کہ آنحضرتؐ میفرماید الجہاد ماض الی یوم القیامۃ یعنی جہاد تا قیامت جاری و باقی ہے اگرچہ این حدیث شریف در جہاد کفار وارد است اما چون فرمایشات آنحضرتؐ جوامع الکلیم است، جہاد نفس و عناصر نیز مراد است، کمالات عناصر اگرچہ فوق کمالات نفس است اما در عناصر مخالفت می ماند کہ جہاد قطع نشود یعنی عناصر سکر ندارند بنا بر آن مجال مخالفت در آنہا می ماند کہ جہاد قطع نشود و نفس بہ سبب لطائف خود ملحق بعالم امر بودہ و مستغرق معشوق است و مجال مخالفت دران نمی ماند۔

حدیث جوامع الکلم آن حدیث را گویند کہ یک و یا دو کلمہ آنحضرتؐ جامع تمام عبادات و

معاملات باشد، چنانچہ آنحضرت فرمودہ اند التعظیم لامر اللہ والتشفیق علی خلق اللہ یعنی دین عبارت از تعظیم امر او تعالیٰ و شفقت بر خلق خدا است این حدیث جامع الکلم است تمام اوامر دینی در آن ذکر است. جہاد بمعنی جہاد با کفر و جہاد با نفس و عناصر نیز مراد است چنانچہ از حدیث شریف رجعنا من جہاد الاصغر الی الجہاد الاکبر ہر دو جہاد مراد است یعنی باز گشتیم از جہاد اصغر بسوے جہاد اکبر، درین جا مراد از جہاد اکبر جہاد نفس و عناصر است، یعنی کسانے کہ باطمینان نفس مشرف نشدہ اند جہاد اکبر در بارۂ آنہا جہاد نفس می باشد و عارفانیکہ بہ کمال اطمینان نفس رسیدہ اند در حق آنہا جہاد اکبر جہاد عناصر می باشد، جہاد عناصر تا حیات باقی بودہ وادامہ دارد تا عارف از ترقیات معطل نشود و این است معنی فرمودۂ آنحضرت کہ جہاد تا قیامت باقی است۔

مکتوب صد و سی و ششم حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و سی و ہفتم

حضرت امام پیغمبر باید کہ التذاذ در عبادت از بزرگترین نعمت ہائے او تعالیٰ است و نیز پیغمبر باید کہ التذاذ در نماز فرض غیر منتہی را میسر نیست کہ بہ نہایت النہایت نرسیدہ باشد الخ یعنی در ابتدا ے نہایت حظ عارف در نوافل است و در نہایت النہایت حظوط عارف مخصوص بفرائض است حظوظ نوافل از ظلال خالی نیست و حظوط فرایض مخصوص بمقام اصالت است، ازینجا است کہ آنحضرت پیغمبر بود ارحنی یا بلال یعنی اے بلال مرا راحت بدہ و آذان بگو کہ فرض شروع شود و ہکذا فرمودہ اند قرۃ عینی فی صلوۃ یعنی روشنی چشم من در نماز است و حظ فرائض مربوط اذان بلال است

مکتوب صد و سی و ہشتم

حضرت امام از گرفتاری دنیا و گرفتاری ماسوی استماع پیغمبر باید و در راہ آخرت تشویق می نماید

یعنی دنیاے فانی را عوض آخرت جاودانی اختیار کردن مانند آنست کہ جوز را عوض الماس انتخاب کنند

بیت همہ اندر زمن بتو این است کہ تو طفلے و خانہ رنگین است

مکتوب صد و سی و نہم

حضرت امام میفرماید کسانیکہ طعن اہل اللہ می نمایند ہجو و نکوہش آن جماعہ جایز است چنانچہ یکے از بزرگان می فرماید۔ بیت

ہر کہ با عارفان بہ کینہ بود خاتم کفر را نگینہ بود

بلے بغض و کینہ اولیاے کرام دلیل شقاوت و فجور آنہاست و بد گفتن بہ فاجران مامور بہ است چنانچہ حدیث شریف است کہ میفرماید اذکروا الفاجر بما فیہ یعنی یاد کنید فاجر را بہ تمام معایب اش بسردار دو عالم بہ حضرت حسان کہ شاعر بزرگ بود امر کردہ بود کہ مشرکین را ہجو کند۔

مکتوب صد و چہلم

حضرت امام میفرماید کہ رنج و محنت از لوازم محبت است الخ یعنی از حکمت خداوندی است کہ دوستان خود را طرف خود مائل میگرداند و ایذاے خلق سبب توجہ با آخرت شان می گرداند حضرت مولانا عبد الرحمن جامی میفرماید۔

الہی ہمہ را بمن بد خو کن روے دل من از ہمہ جہاں یکسو کن

حضرت امام در مکتوبے میفرماید: چیزیکہ آرامی و راحت دیگران است، آن چیز سبب تکلیف عارفان است، چہ حظ نفس دیگر است و حظ روحی دیگر یعنی در چیزیکہ حظ نفس است در آن تالم روح است و چیزیکہ تالم نفس است در آن لذت روح می باشد و نیز میفرماید کہ دیگران کرورہا خرچ می کنند تا خود را از رنج بکشند و عارفان کرورہا خرچ کنند تا رنج را بخرند الخ از اینجا ست کہ درینجا آرام در بے آرامی است و ساز در شور است و راحت در جراحت است۔ خلاصہ این کہ

آرامی بزرگان در چیزہاے می باشد کہ درآن ناآرامی دیگران است مصرع

مرغ آتش خورہ کے لذت شناسد دانہ را

مکتوب ۱۴۱ احاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و چہل و دوم

حضرت امام بہ محبت فقرا تشویق میفرماید و آنرا از بزرگترین نعمت او تعالی میداند۔ زیرا کہ محبت آنہا سبب محبت او تعالی است۔ بیت

یک زمانہ صحبتِ با اولیا — بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

و میفرماید کہ یک طرفۃ العین ذکر او تعالی از وصال تمام خوبرویان بہتر است الخ۔ بیت

یک چشم زدن خیال او پیش نظر — بہتر ز وصال خوب رویان ہمہ عمر

یعنی محبت فقرا سبب معیت اوشان است چنانچہ آنحضرت میفرماید المرءُ مع من احبّ یعنی شخص با کسے است کہ او را دوست دارد و ذکر او تعالی سبب کمال حظوظ است، لذت و حظوظ دیدار خوبرویان در مقابل ذکر او تعالی کدام ارزشی ندارد، بدلیل اینکہ این لذت نفسی و ظاہری و فانی است و آن لذت معنوی و روحی و دائمی است لہذا این دو لذات باہم قابل مقایسہ نیست، و آنچہ میفرماید قبائیکہ فرستادہ شدہ است باادب نگہدارند کہ فوائد بسیار از آں متوقع است الخ یعنی در مسکن و لباس عارفان کمالات و برکات موجود است۔ خرقۂ مبارکہ قندھار کہ از قرن ہا بحال خود باقی است و تغیری در آن رخ ندادہ است، علت آن انعکاس کمالات آنحضرت است و بس، ورنہ بایدکہ بوسیدہ می گردید و این قدر دوام نمی کرد

مکتوب صد و چہل و سوم

حضرت امام میفرماید کہ موسم جوانی را بہ لہو و لعب صرف نکنید الخ یعنی عبادت جوانی رتبۂ دیگرے

دارد کہ عبارت پیری بہ آن برابری کردہ نمی تواند۔ آنحضرتؐ میفرماید: "من و جوان توبہ کار در جنت یک جامی باشیم"۔ مقولۂ مشہور است کہ میفرماید:

درجوانی توبہ کردن شیوۂ پیغمبر یست ورنہ ہر گبرے بہ پیری میشود پرہیزگار

در بعض کتب بزرگان مذکور است کہ جوانی تا بہ سن چہل سالگی است۔

مکتوب صد چہل و چہارم

حضرت امام درین مکتوب از سیر الی اللہ و سیر فی اللہ و سیر عن اللہ فی اللہ و سیر عن اللہ فی الاشیا بیان میفرمایند زیرا کہ حاصل تمام سلوک عبارت ازہمیں سیرہائے چہارگانہ می باشد و میفرماید کہ سیر عبارت از حرکت علمی است و حرکت مکانی در اینجا گنجایش ندارد الخ یعنی علم سالک از زمین بآسمان و از آنجا بعرش و از عرش بعالم امر کہ فوق عرش است و از آنجا بمراتب عالم وجوب عروج می کند، مادامیکہ سیر در ممکنات است آن را سیر الی اللہ فی الاشیا می نامند و وقتیکہ سیر عارف بعالم وجوب برسد و در افعال و صفات او تعالی سیر نماید آنرا سیر الی اللہ فی اللہ نامند و این دو سیر برائے ہر عارف خواہ مستہلک باشد یا مرجوع موجود است و دو سیر دیگر کہ سیر عن اللہ فی اللہ و سیر عن اللہ فی الاشیا است خاصہ وظیفہ عارف مرجوع است و عارف مستہلک از آن حصہ ندارد و این دو سیر را سیر عن اللہ فی اللہ مع اللہ و سیر عن اللہ فی الاشیا مع اللہ می نامند از آنرو کہ عارف تجلیات عالم وجوب را با خود آوردہ است یعنی ہر لطیفۂ عارف از مبدأ فیض خود نور آن مقام مقدس را گرفتہ و آن نور مقدسہ جزو آن لطیفہ گردیدہ است چنانچہ در قلب عارف تجلیات افعال او تعالی و در روح عارف تجلیات صفات ذاتیہ و در سر عارف تجلیات شیونات ذاتیہ و در خفی عارف تجلیات صفات سلبیہ یعنی اعتبارات ذاتیہ و در اخفی عارف تجلیات شان جامع و در نفس مطمئنہ عارف تجلیات اسم باطن و دو دائرہ و یک قوس و در عناصر ثلاثہ عارف تجلیات اسم باطن ظہور فرمودہ و قرار میگیرد۔ در عنصر خاکی صرف تجلیات ذاتیہ است و درین انعکاس

متذکرہ حکمت الٰہی است۔ زیرا کہ عارف آن حُسن را کہ در عروج می بیند و دیدہ است اگر در وقتِ نزول ازان شہودات قدسیہ محروم گردد بہ تلخی ہائے زندگی مواجہ خواہد شد و زندگی اش کدام مفہوم ولذتے نخواہد داشت. بنا برآن تسلی او را باین تجلیات کہ از عالم وجوب باخود کمائی میکند و یا بعبارۂ دیگر باخود می آورد فراہم می نماید عکس معشوق ہم سبب تسلی قلب عاشق می گردد۔

بیت ہر چند پیر و خستہ دل و ناتواں شدم ہر گاہ یاد روئے تو کردم جوان شدم

یعنی بزرگان تا مادام الحیات خود باین تجلیات شادان می باشند۔

ناگفتہ نماند کہ بعد از وفات عارف حق تعالیٰ وصال مقدس خود را برائے عارف متوفی عنایت خواہند فرمود. حکمت الٰہی باین رفتہ است کہ عارف را تا مادام الحیات بہ تجلیات خود مانوس ساختہ و بعد از مرگ حق تعالیٰ وصال مقدس خود را عنایت میفرماید. حضرت امام میفرماید کہ عارف ہر چند واجد فاقد و واصل مہجور و قریب بعید است الخ یعنی در وقت عروج واجد و واصل و قریب بودہ و در وقت نزول فاقد و مہجور و بعید است و ایمان شہودی او با یمان غیبی تبدیل گردیدہ، خلاصہ ہمین جامعیت انسان کہ عبارت از اجزائے متعددہ عشرہ است کہ ہمہ در وجود انسان جمع شدہ سبب انبیاز او از ملک گردیدہ است یعنی جزوئیت انوار و تجلیات در لطائف سالک سبب مزیت سالک و انبیاز انسان است بر ملک، زیرا کہ ملک صرف نگرانی بیرونی داشتہ و از نعمت تجلیات درونی کہ خاصہ لطائف عشرہ سالک است بے بہرہ است و کمالاتے کہ لطائف سالک دارد، ملک آن کمالات لطائف سالک را ندارد و آنچہ میفرماید: بیت

در شکر غلطیدہ اے صفرائیان از برائے کوری سودائیان

این بیت حضرت مولانا این طور نیز روایت شدہ۔

بر شکر غلطید اے حلوائیان از برائے کوری صفرائیان

یعنی اے طبقۂ بے عشق و بے معرفت اگرچہ شما لذت عشق را نمی دانید مگر برائے اظہار کوری دیگران شکر بخورید و با آنہا مقابلہ کنید، صفرائی کہ شیرینی نبات را احساس نمی کند از شیرینی و حظ معرفت

او تعالی بے خبراند یا اینکہ یعنی اے مردم بے معرفت اگرچہ شما حظ و لذت معارف حق تعالی را درک
نکردہ اید مگر برائے مقابلہ اولیا در تحصیل معارف سعی ورزیدہ۔

تبصرہ: تا وقتیکہ عروج سالک در ممکنات تحت العرش و فوق العرش است علم و ادراک
لطائف سالک در عالم متذکرہ سیر می نماید اما وقتیکہ معاملہ بعالم وجوب رسیدہ آنگاہ سیر این سالک
از امکان خارج گردیدہ و نمی تواند در عالم وجوب سیر کند بلکہ درین مرتبہ ظہور تجلیات از عالم وجوب
است در وجود عارف کہ آنرا سیر معشوق در عاشق میگویند یعنی اگر تجلی افعال او تعالی در وجود
عارف ظہور فرماید، عارف میگوید کہ عروج من با فعال او تعالی رسیدہ است و اگر تجلیات صفات
ذاتیہ ظہور فرماید عارف می گوید کہ عروج من بصفات ذاتیہ است الی آخرہ بر ہمیں قیاس می باشد
ناگفتہ نماند کہ درمیں عالم وجوب و عالم امکان نسبت فوقیت و تحتیت نیست بلکہ نسبت وجوب
با امکان مثل نسبت نقطۂ جوالہ است بدائرہ موہومہ کہ ہیچ حصۂ دائرہ از اشراق نقطہ خالی نبودہ
باز ہم نسبت فوقیت و تحتیت درمیں نقطہ و دائرہ وجود ندارد، زیرا کہ نقطہ در خارج و دائرہ در
وہم می باشد۔ حاصل اینکہ بعد از انتہاے عالم امکان تجلیات عالم وجوب آغاز می یابد و عارف
از دائرہ امکان بیرون نمی رود۔ بیت

ذرہ گر بس نیک ور بس بد بود گرچہ عمر تنگ زند در خود بود

مکتوب صد و چہل و پنجم

حضرت امام فضیلت طریقہ علیہ نقشبندیہ را بیان میفرماید و میفرماید کہ دیگران عالم خلق
را نہایت و عالم امر را جدا گانہ طے می کنند الخ یعنی در طریقہ علیہ نقشبندیہ عالم خلق در ضمن عالم امر یکبار
می رسد و منزل کوتاہ می شود و نیز بمدد جذبہ کہ خاصۂ نقشبندیہ است سرعت سیر حاصل می گردد
حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ محبوبان را زود می برند و دور می رسانند و محبان دیر میروند و در راہ
می مانند۔

سوال: در طریقہ علیہ نقشبندیہ نیز سبق ہائے عالم خلق و تصفیہ عناصر جداگانہ موجود است
پس چگونہ عالم خلق در ضمن عالم امر بکمال می رسد؟

جواب: مراد حضرت امام آنست کہ در طریقہ نقشبندیہ در تحصیل ولایت صغری
بسیر عالم خلق ضرورت احساس نمی شود و در ولایت صغری عالم خلق در ضمن عالم امر فی الجملہ
بکمال می رسد اما تمام کمال آن مربوط بہ ولایت کبری می باشد و تحصیل ولایت انبیاے عظام
کہ ولایت کبری است امر دیگرے ست و این اسباق نقشبندیہ شریف کہ بصورت مستقلانہ
مربوط بعالم خلق است نصیب آن عارفان کامل است کہ بولایت انبیا و کمالات نبوت انبیا
رسیدہ باشد۔ مصرع تا یار کرا خواہد و میلش بکہ باشد

خلاصہ اینکہ اصلاح فی الجملہ عالم خلق در ضمن عالم امر در ولایت صغری حاصل است
اما کمال تزکیہ عالم خلق مربوط بولایت کبری و کمالات نبوت است کہ صاحبان ولایت صغری
بہ اینجا نمیرسند۔ حضرت امام میفرماید جمعے باشند کہ بسرعت متاثر نشوند الخ یعنی التذاذ و شیرینی
کہ مقدمہ جذبہ است بسرعت براے آنہا حاصل نگردد سبب آن این است کہ عالم امر در ایشان
نسبت بعالم خلق شان ضعیف می باشد اگرچہ استعداد بلند ہم داشتہ باشد بسرعت متاثر
نمیشوند علاج آن در طریقہ عالیہ نقشبندیہ بہ تصرف و توجہ شیخ مقتدا است کہ باثر توجہ عالم امر
او را تقویہ بینماید و جذبہ دہد و در طرق دیگر علاج آن تزکیۂ نفس و مجاہدات شاقہ است تا بہ سبب
تضعیف نفس عالم امر شان قوی گردد در طریقہ عالیہ نقشبندیہ عالم امر را تقویہ و در طرق دیگر
عالم خلق را ضعیف می گردانند مصرع ہر گلے را رنگ و بوئے دیگر است

مکتوب صد و چہل و ششم

حضرت امام میفرماید کہ تو طفلی و خانہ رنگین است الخ یعنی مرغوبات نفسانیہ و امتعۂ
دنیویہ بمنزلہ نقش و نگار خانہ می باشد، نباید سالک مانند طفل مشغول تماشاے این نقش ہا و

مرغوبات نفسانی گردد تا سبب کدورت ہا و پشیمانی ہائے وے گردیدہ واز مقصد باز ماند۔

مکتوب صد و چہل و ہفتم

حضرت امام میفرمایند جمعے از مشائخ گسستن را بہ پیوستن مقدم دانستہ اند الخ یعنی بعض قو
تعلق ماسوی و فنا را بر وصل مقدم دانستہ اند و جمعے دیگر وصل را بر قطع تعلق مقدم پنداشتہ اند حا
اینکہ این دو امر در بین خود لازم و ملزوم یکدیگر ند و تقدم زمانی در بین شان وجود ندارد و این اختلا
دو طائفہ در تقدم ذاتی می باشد کہ گسستن علت پیوستن است و یا پیوستن علت گسستن؟ حضر
امام میفرمایند کہ نظر طائفہ اول بلند است، زیرا کہ این طائفہ پیوستن فی الجملہ را ندارا اعتبار قر
نمی دہند و مراد شان پیوستن کامل می باشد یعنی وصل و پیوستن بر دو نوع است، وصل تام و و
فی الجملہ پیوستن فی الجملہ قبل از گسستن می باشد و پیوستن تام بعد از گسستن است چنانچہ اسف
صبح صادق کہ بمنزلہ پیوستن فی الجملہ بیا شد کہ علت رفع ظلمات است از رفع ظلمات مقدم
اما اشراق طلوع شمس کہ بمنزلۂ وصل تام است بعد از رفع ظلمات می باشد ہمچنان رسیدن فی
عارف قبل از قطع ماسوی است۔ بیت

اگر از جانب معشوق نباشد کششِ کوششِ عاشق بیچارہ بجائے نرسد

و وصل کامل عارف بعد از قطع کامل ماسوی می باشد و اگر وصل فی الجملہ نباشد عارف از ماسو
منقطع شدہ نمیتواند و نیز میفرماید کہ مظہر گسستن و پیوستن باید شد الخ مراد حضرت امام این است کہ گ
و پیوستن یعنی فنا و بقا را حاصل نمائید خود را بہ اعتراض ہائے تقدم و تاخر مصروف نسازید۔ باید دا
کہ گسستن عبارت از فنا است و پیوستن عبارت از وصل و بقا ست۔ در بارۂ اینکہ تحلیہ بفضائل از تخ
رزائل مقدم است یا مؤخر؟ طرق مشائخ کرام متفاوت است در طریقۂ علیہ نقشبندیہ کہ تقدم
است وصول انعکاسات عالم وجوب قبل از تخلیہ رذائل است بنا بر آن تحلیہ بفضائل مقدم
از تخلیہ از رذائل و توجہ شیخ مقتدا سبب ایصال انعکاسات تجلیات عالم قدس است و در

ونکہ معاملہ بریاضات مربوط است لہذا تخلیہ رذائل از تحلیہ بفضائل مقدم است خواجہ بزرگ میفرماید جذبۃٌ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین یعنی یک جذبہ از جذبات خداوندی بعمل ثقلین کہ عمل انس وجن می باشد برابر است واین فرمودۂ عربی از مقولہ ہاے حضرت خواجۂ بزرگ است کہ محبوب بودہ وجذبہ قویہ داشتہ است۔

مکتوب صدوچہل وہشتم

حضرت امام میفرماید صاحب رے بے حاصل است الخ یعنی خودرا کامل وسیراب دانستن سبب قصور استعداد وقناعت بظلال است مصرع۔ اے برادر بے نہایت درگہے است

حضرت مولانا ے روم میفرماید۔ بیت

آنکہ بے روزیست روزش دیر شد وآنکہ جز ماہی ز آبش سیر شد

یعنی بے روزی وجز ماہی نباید بود ومانند ماہی باید شد وخودرا سیر نباید دانست مراتب العشق لا تنقطع ابد الابدین یعنی مراتب عشق ابد الاباد قطع نمیشود۔

سوال: ازین تقریر معلوم میشود کہ وصل ہیچ نیست؟

جواب: این توصیہ حضرت امام براے متوسطین است کہ ظلال را اصل انگاشتہ اند وعارف منتہی وبلند استعداد ازین امر مستثنی است، زیرکہ سیر او اجمالی است وعدم انقطاع کہ گفتہ شدہ است باعتبار سیر تفصیلی است وآنچہ میفرماید زنہار بتوسط روحانیت مشائخ مغرور نشوید الخ یعنی امداد مشائخ دیگر اگر در کشف وشہود شما ظاہر شود آن چیز ظہور لطائف شیخ مقتداے شما ست شیخ دیگرے نمیباشد یعنی لطیفہ قلبی شیخ شما بصورت شیخ آدمی المشرب متمثل گشتہ ولطیفہ روحی شیخ شما بصورت نوحی المشرب وابراہیمی المشرب ولطیفہ سر شیخ شما بہ عنوان شیخ موسوی المشرب ولطیفۂ خفی شیخ شما بہ شکل شیخ عیسوی المشرب ولطیفہ اخفی شیخ شما بہ ہیئت شیخ محمدی المشرب متمثل گردیدہ بلے حق تعالی دوستان خودرا قدرت چنین خوارق وتصرف دادہ است کہ لطائف

شان بصورت اشخاص مختلف متمثل شدہ بتوانند، شاید کہ برائے امتحان طالب این طور می کنند۔

مکتوب صد و چہل و نہم

حضرت امام بملا صادق کابلی نصیحت میفرمایند و او را از رغبت دنیا ممنوع ساختہ میف
کہ رزق در سبب معین منحصر و مربوط نیست الخ یعنی اگر یک در بستہ گردد ہزاران در دیگر باز است مص
گر درے بستہ شد اے دل دیگرے بکشائید
و در تحصیل روزی طبق توسیئہ حضرت امام باید بقدر ضروریہ کوشش بعمل آید یعنی تمام ہمت و اوقات
آدمی بآن طرف مصروف نگردد تکیہ بر توکل مانع اسباب نمی باشد۔ مصرع
با توکل زانوے اشتر بہ بند

مکتوب صد و پنجاہم

حضرت امام بطلب رضائے حق تعالی تشویق و ترغیب می نمایند و میفرمایند کہ جز ذات واجب
شایان مطلوبیت نیست الخ۔ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم فرزند ارشد حضرت امام میفرمایند۔ شعر

لیتک تحلوا والحیاۃ مریرۃ ولیتک ترضی والانام غضاب

یعنی اے کاش تو شیرین باشی و حیات تلخ بودہ باشد و اے کاش تو راضی باشی و مردم غضبناک باشد شعر

لیت الذی بینی وبینک عامر والذی بینی وبین العالمین خراب
اذا صح الود منک یا غایت المنی فکل ما فوق التراب التراب

مکتوب صد و پنجاہ و یکم

حضرت امام میفرمایند: یاد داشت در طریقہ حضرت خواجگان قدس اللہ تعالی اسرارہم
عبارت از حضور بے غیبت است، بے تخلل حجب شیون و اعتبارات الخ یعنی یاد کرد آنست کہ

گاہے حضور است و گاہے غیبت چنانچہ در تجلی برقی کہ مطلوب گاہے حاضر و گاہے غائب است
و یادداشت عبارت از دوام حضور است اکملیت فنا و اتمییت بقا در دوام تجلی ذاتی است
و بقا و فنائے تجلی برقی نسبت بہ تجلی ذاتی ناقص است و فنا مطلق نیست و یادداشت عبارت
از دوام حضور و دوام تجلی ذاتی است

سوال: دوام حضور ذاتی و تجلی دائمی در حالت نوم و خواب کہ سراسر غفلت است
چگونہ جمع شدہ بینواند؟

جواب: خواب عوام کہ باطن شان از ظاہر شان تفریق نیافتہ است، سبب غفلت
باطن شان میباشد یعنی غفلت ظاہر سبب غفلت باطن آنہا میگردد و عارفانیکہ ظاہر شان از
باطن شان گسستہ است غفلت ظاہر در باطن شان سرایت نمی کند حضرت عروۃ الوثقی خواجہ
محمد معصوم میفرمایدکہ بعض اوقات حضور خواب نسبت بحضور بیداری زیادہ تر میباشد زیراکہ
معشوقان عادتے دارند در وقتیکہ عاشق را متوجہ خود می بینند خود را کنارہ می کنند و اگر
عاشق را غافل یابند خود را نمایاں میسازند۔ خواجہ حافظ شیرازی میفرماید بیت

بیت
سحر کرشمۂ وصلش بخواب میدیدم ‌‌ ‌ زہے مراتب خوبی کہ
پری رو تاب مہجوری ندارد ‌ ‌ ‌ چو در بندی ز کلکین سر برآرد

اگر معشوق حقیقی و صاحب حسن اصلی گنج بخشی نمی فرمود زکات حسن خود را نمی داد عالم را نمی آفرید

مکتوب صد و پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرماید: این قدر است کہ در مقابل کمال الخ یعنی در وقت عروج محبت
حق تعالیٰ غالب است، زیراکہ مقام نسیان ماسوی است و در مقام تکمیل محبت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
غالب است زیراکہ مقام نیابت نبوت است و مقام تکمیل وقت نزول عارف است۔

مکتوب صد و پنجاه و سوم

حضرت امام بفنائے مطلق ترغیب و از گرفتاری ماسوی امتناع میفرماید و آنچه میفرماید بهر چه از دوست وامانی چه کفر آن حرف چه ایمان، بهر چه از راه دور افتی چه زشت آن نقش وچه زیبا الخ یعنی احوال و مقامات مقصود نیست مقصود اصلی گرفتاری به محول احوال است که عبارت از حق تعالی است۔

سوال: گرفتاری ایمان چه بدی داشته باشد که میفرماید: چه کفر آن حرف وچه ایمان وشخص به سبب ایمان چگونه از خدا دور خواهد ماند؟

جواب: گرفتاری ایمان صوری و دور مانی از ایمان حقیقی وشهودی و امارگی نفس که بالذات دشمن او تعالی است نقصان کامل می باشد۔ یعنی نقصان ایمان صوری و نارسیدن بایمان حقیقی از خدا دور ماندن است حسنات الابرار سیئات المقربین شنیده باشند یعنی نیکی ہائے ابرار در حق مقربین گناه است بدلیل اینکه ایمان ابرار صوری و ایمان مقربین ایمان حقیقی وشهودی می باشد۔

مکتوب صد و پنجاه وچهارم

حضرت امام توصیه میفرمایند تا از گرفتاری نفس اجتناب حاصل گردد الخ یعنی بزرگان فرموده اند تا زمانیکه نفس مطمئنه نگشته و راضیه و مرضیه نشده انسان بندهٔ نفس خود می باشد عبادت او برغبت و برهبت است، وقتی بندهٔ حقیقی او تعالی خواهد شد که از منافع نفس خود گذشته و خاص برضائے او تعالی عبادت کند نه برضا، و راحت نفس۔ آنچه میفرماید در خود رفتن هم لازم است یافت در بیرون خود نمی باشد الخ، این معرفت از معارف ابتدائی حضرت امام است و بیان ولایت اولیاء است که ولایت ظلی است، زیرا که درین مرتبه سیر انفسی را انتها میدانند یعنی درین وقت میگویند که مطلوب در خود دیده میشود که در حقیقت تمثال مطلوب ست نه خود مطلوب، اما ولایت انبیاء

عظام و کمالات نبوت شان دیگر است کہ نصیب منتہیان اولیا ست کہ از سیر انفسی برتر است در آن مرتبہ مشہود انفسی را نیز ظل دانستہ واصل مطلوب نمیدانند و میدانند کہ مطلوب ورائے آفاق و انفس میباشد۔

مکتوب صد و پنجاہ و پنجم

درین مکتوب حدیثے روایت شدہ کہ مورد بحث و مباحثہ محدثین کرام قرار گرفتہ است بعضے شارحین ازین حدیث شریف کہ حب الوطن من الایمان مراد از وطن وطن روح را گرفتہ اند کہ فوق العرش است یعنی انسان در حیات خود سعی نماید تا روح بوطن اصلی و از انجا بعالم وجوب برسد و از قید بدن رہائی یابد حضرت شاہ شرف بو علی قلندر بروح خطاب کردہ میفرماید۔ بیت

چند باشی از مقام خود جدا چند گردی در بدر اے بے حیا

و بعض دیگر وطن اسلامی سکونت مسلمان را مراد دانستہ اند و صوفیۂ کرام بدن انسان را وطن دانستہ و سیر انفسی را مراد داشتہ اند و للناس فیما یعشقون مذاہب یعنی مردم در راہ عشق خود شیوہ و مذاہب مختلف داشتہ می باشند۔ بیت

ملت عاشق ز ملت ہا جدا ست عاشقان را ملت و مذہب خدا است

آنچہ میفرماید از وے بوے بگریزند الخ یعنی در معرفت و رضائے او تعالی باطاعت و او امر او پابند و متوجہ باید شد و با اینکہ ظلال را طفیلی قرار دادہ باصل اصول رو باید آورد یعنی در استغراق انوار او به او تعالی رجوع و عروج باید کرد و از صفات او تعالی بذات او تعالی رغبت باید نمود و با اینکہ از غضب و عتاب او تعالی بہ تعمیل او امر مبادرت باید نمود۔ این است معنائے گریختن از وے بوے۔

مکتوب صد و پنجاہ و ششم

حضرت امام بیان منزل میفرماید اگرچہ معرفت حاصل کردہ اما بہ انتہائی معرفت نرسیدہ زود نرسیائید، ماہ رجب بسے دور است۔ بآن معطل نشوید تو تا ماہ رجب حیات خواہی بود یا نہ۔ بیت

سافیا عفرت امر و فیض را ایفکن: بار دیوان فضا ما انعمر ان

مکتوب صد و پنجاہ و ہفتم

حضرت امام میفرمایند کسے کہ بہ نزد این طائفہ می رسد باید کہ اظہار اخلاص خود نماید و از غرور و جاہ طلبی خود داری کند و اظہار احتیاج خود نماید تا از فائدہ صحبت محروم نماند الخ زیرا کہ اولیاء کرام جواسیس القلوب اند چون اولیاء کرام وسوسہ شمار امیدانند و این طائفہ بزرگان وسوسہ گناہ را گناہ می پندارند، زیرا کہ در صفائے دل خود قصور کردی مقولہ معروف است کہ میگویند نزد حکام وقت نگاہ داشتن زبان و در حضور اولیاء کرام نگہداشتن دل لازم است۔ حافظ

بہ نیم بوسہ دعائے بخر ز اہل دلی　　کہ کید دشمنت از جان و جسم دار دباز

حضرت خواجہ بزرگ می فرمایداول نیاز دل خستہ باز توجہ خاطر شکستہ۔

مکتوب صد و پنجاہ و ششم

حضرت امام میفرمایند: تفاوت مراتب کمال بحسب تفاوت استعداد است و این تفاوت گاہے در کمیت است و گاہے در کیفیت الخ یعنی کمال ولی آدمی المشرب تنہا بلطیفہ قلب است و کمال نوحی و ابراہیمی المشرب بہ لطیفہ قلب و روح می باشد و کمال موسوی المشربان بہ تکمیل قلب و روح و سر است و کمال عیسوی المشربان بقلب، روح و سر و خفی می باشد، محمدی المشربان لطائف خمسہ را تکمیل و بہ ولایت خاصہ محمدیہ مشرف میشوند، این است بیان تفاوت کمیت صاحبان استعداد مختلفہ کہ بعضے دارائے یک لطیفہ و بعض دارائے دو لطائف و برخی دارائے سہ لطائف و طائفہ دارائے چہار و یا از پنج لطائف می باشند و در کیفیت کمالات نیز اولیاء کرام متفاوت اند یعنی بعضے دارائے استعداد بلند، برخی متوسط و بعضے پست استعداد اند کہ بکمالات انتہائے لطیفہ نیز نمی رسد، این است بیان تفاوت کیفیت و آنچہ میفرماید کہ بعد از حصول کمال بار رجوع می کنند و یا در آن وطن مستقر می مانند الخ یعنی اولیاء کرام مستہلکین در موطن عروج باز می مانند و ہر دوے نفس و روح شان

مادام الحیات در عروج بوده تعلق شان بعالم صرف بحواس ظاہری است و ایمان این طائفہ شہودی است و علی الدوام در شہود می باشند و اولیاے مرجوعین براے دعوت بعالم رجوع می کنند و بمقام ارشاد نشستہ فیض رسانی می نمایند و مرتبۂ این فوق منتہیکین است پادشان وزیران لایق رابکار متقرر میفرمایند و اینہا نیز بدو نوع است۔ اول عدۂ کہ کمالات عروج را بانتہا نرسانده اند صرف نفوس شان نزول می کند و ارواح شان براے طے نمودن کمالات عالیہ در عروج می مانند۔ دوم منتہیان کہ کمالات عروج را بانجام رسانیده اند، ہر دوے نفس و روح شان نزول می کنند و این نزول اتم می نامند و درجۂ دعوت شان کامل تر می باشد حضرات انبیاے عظام بہ باطن و ظاہر شان نزول فرموده متوجہ دعوت خلق اند ازین سبب ارشاد شان اتم و اکمل می باشد۔

مکتوب صد و پنجاه و نہم

حضرت امام میفرماید کہ جسم و روح بدو طرف نقیض واقع شده اند الخ۔ مراد شان از جسم نفس است، یعنی لذت نفس سبب تالم روح است و الم نفس سبب تلذذ روح می باشد، اما فہم این کار بزرگان می باشد کہ روح شان از قید بدن اخلاص گردیده و بفنا و بقا مشرف شده باشد۔ موت قبل از موت عبارت از فنا است عوام کالانعام کہ ارواح شان در نفوس شان فانی گردیده و از کثرت غفلت و معاصی صفات نفس شان غالب است ازین لذت ہا و ازین الم ہا غافل و بے خبر اند۔

مصرع

ذوق این مے نہ شناسی بخدا تا نہ چشی

وآنچہ میفرماید "خاک شو خاک تا بروید گل" الخ۔ یعنی عنصر خاکی خود را بہ ترکیہ برسان کہ گل معرفت و گل شہود او تعالی بروید، چہ کمال تجلی ذاتی بعد از ترکیۂ عنصر خاکی است و این معرفت از کمالات نبوت است کہ کمل عارفان بہ آن ممتاز اند و ہر عارف درین مرتبہ نمی رسد۔

مکتوب صد و شصتم

حضرت امام میفرمایند کہ مشائخ طریقت سہ طائفہ اند، ہر کدام بہ ترتیب ذیل است:-

اول: طائفہ اول ادعا دارند کہ عالم بایجاد حق سبحانہ درخارج موجود است. تمام افعال وصفات شان نیز بایجاد او تعالی موجود است و وجود شان نمونہ وجود او تعالی است و وجود خود را عارضی میدانند و میگویند کہ وجود و صفات ما ہمہ از طرف حق تعالی است یعنی وجود شان را ضعیف و عارضی و پرتو وجود او تعالی و صفات خود را پرتو صفات او تعالی میدانند معرفت این طائفہ موافق علم علمائے شریعت است، زیرا کہ شریعت مقدس نیز بہ تعدد وجود حکم فرماست، اینقدر فرق موجود است کہ علما بہ اساس علم و استدلال حکم می کنند و این طائفہ کشفاً و ذوقاً میدانند۔

(۲) طائفہ دوم میگویند کہ عالم درخارج موجود است ولیکن بوجود ظلی و وجود اینہا قائم بوجود حق است مانند قیام ظل باصل، معرفت این طائفہ نسبت بطائفہ اولی ناقص است زیرا کہ در بین ظل و اصل یک نوع مشابہت و مناسبت موجود می باشد درحالیکہ در بین خالق و مخلوق ہیچ مشابہت و مناسبت موجود نیست. بنا برآن معرفت این طایفہ ناقص گفتہ میشود۔ ما للتراب ورب الارباب یعنی چہ نسبت خاک را بہ پروردگار مخلوقات. اگرچہ این گفتار این طائفہ نسبت بہ گفتار صوفیہ وجودیہ یعنی طائفہ سوم برتری دارد اما بواسطہ سکر ممکنات را ظل واجب دانستہ و مخلوق و ممکن ندانستہ اند و یک گروہ از طائفہ دوم است کہ اوصاف و کمالات خود را وہمی می دانند لذا فنائے شان نسبت بگروہ اول طائفہ دوم ناقص است و معرفت شان بوحدۃ الوجود نزدیک است اگرچہ از طایفۂ دوم می باشند. خلاصہ این ہر دو گروہ طائفہ دوم کہ یکے وجود شان را ظلی و دیگرے وہمی میدانند یعنی ہر دو گروہ بہ تعدد وجود قایل بودہ عالم را مخلوق و مصنوع حق تعالی وجدا از ذات او تعالی میدانند اما اشخاصیکہ وہمی گفتہ نزدیک طائفہ سوم می باشند۔

(۳) طائفہ سوم بوحدت الوجود قائل اند و میگویند کہ عالم درخارج وجود ندارد و درخارج عدم محض است و غیر از ذات او تعالی درخارج موجودے نیست و عالم صرف وجود علمی داشتہ و وجود خارجی ندارد و میگویند کہ صفات ثمانیہ او تعالی نیز وجود خارجی ندارند. معرفت این طائفہ

موافق شریعت غرا نمی باشد و حقیقت ندارد۔ این طائفہ را وجودیہ گویند لہذا معرفت شان مطابق شریعت نیست و بعبارۂ دیگر این مرتبہ را کفر طریقت نیز می نامند۔ ناگفتہ نماند کہ این معرفت حال حضرات ایشان است نہ عقیدۂ شان و این طائفہ در کشف شان معذور می باشد و نیز از ین حال و مرتبہ بمقامات عالی خواہند رسید، حضرت منصور با گفتن انا الحق در شبانہ روز یکہزار رکعت نماز ادا میکرد۔ اگر قضیۂ انا الحق عقیدۂ او می بود اینقدر عبادت را برائے چہ و برائے کی کرد۔

تبصرہ: فنائے طائفہ اولی اتم است و فنائے طائفہ ثانی کامل نیست زیرا کہ اگرچہ ممکن را عین حق ندانستہ اند مگر ظل حق گفتہ اند، و اگر این جماعہ کرام از تمام مراتب ممکنات می گذشتند و فنا حاصل می نمودند، بلکہ ممکن را ظل واجب نمی پنداشتند۔ چون تمام ممکنات را فراموش نکردہ اند و بکمال نسیان ماسوی مشرف نشدہ اند بنا بر آن عالم را ظل واجب دانستہ اند، فرق طائفہ دوم و سوم آنست کہ طائفہ دوم بوجود خارجی عالم قایل بودہ و عالم را موجود ظلی خارج میدانند۔

طائفہ ثالث ظلیت عالم را حسی میدانند و میگویند کہ غیر از ذات او تعالیٰ در خارج ہیچ موجودے نیست و ظلیت عالم ہم در خارج نیست بلکہ در وہم است چنانچہ جامی میگوید۔ بیت

ممکن ز تنگنائے عدم ناکشیدہ رخت　　واجب ز بارگاہ قدم تا نہادہ گام
در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب چیست؟　　بر لوح ظاہر آمدہ مشہود خاص و عام
جامی معاد و مبدا ما وحدت است و بس　　ما در میانہ کثرت موہوم والسلام

و مولانا درین وقت از طائفہ سوم بودہ شاید در ثانی ازین مرتبہ گذشتہ باشد و شیخ اکبر نیز میفرمایند۔

البحر بحر علی ما کان فی القدم　　ان الحوادث امواج و انہار

یعنی بحر در ہماں حالت قدیم خود است، ممکنات عبارت از امواج آن بحر می باشد، مراد او از بحر واجب تعالیٰ است، و میگویند کہ واجب ظہورات انواع مختلفہ دارد۔ چنانچہ در خود مکتوب بآن اشارہ شدہ است۔ این طائفہ سوم عالم را موجود علمی دانستہ و موجود خارجی نمی دانند، بنا بر آن معرفت شان ناقص است۔

این بیان در اخیر مکتوب صد و شصت زیادہ شود در این مکتوب شریف مطبعہ غلطی کردہ کہ آن شخص را کہ کمالات خود را وہمی دانستہ از جملہ طائفہ اول حساب کردہ است و در حقیقت آن شخص از جملہ اشخاص دوم طائفہ دوم می باشد نہ از جملہ اشخاص دوم طائفہ اول، زیرا کہ این شخص ظل را ہم در وہم میدارند پس این شخص بہ نسبت قائلان ظل ہم پایان تر است بنا بر آن این شخص فرد دوم طائفہ دوم بودہ نہ شخص دوم طائفہ اول، زیرا کہ معرفت او بہ طائفہ سوم نزدیک است و از طائفہ دوم ہم پایان تر است پس این شخص فرد دوم طائفہ دوم است نہ شخص دوم طائفہ اول و معرفت او بطائفہ سوم نزدیک بودہ بطائفہ اول ہیچ مناسبت ندارد بنا بر آن مطبع بسیار سہو کردہ است کہ آن شخص را شخص دوم طائفہ اول دانستہ است ۔

مکتوب صد و شصت و یکم

حضرت امام میفرمایند، مقصود از طے منازل سلوک حصول ایمان حقیقی است و تا نفس مطمئنہ نگردد نجات متصور نیست الخ یعنی نجات کامل میسر نمی باشد چہ ارباب نفوس امارہ نیز بہ تصدیق قلبی مشرف و در جملہ اہل نجات محسوب میشوند، مگر نجات و فلاح کامل کہ سبب درجات است نصیب شان نیست ۔ ایمان حقیقی عبارت از شہود تمام مصداقات قضایای شرعیہ است و ایمان صوری فقط تصدیق قلبی است با وجود انکار نفس امارہ ۔ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی در مکتوبات خود میفرمایند کہ "آیا شخص کہ بفنای قلب مشرف و بفنای نفس نرسیدہ باشد اطلاق ولی بر این شخص درست خواہد بود یا خیر؟" در جواب فرمودہ اند بلے این شخص از دوستان او تعالی است و بہ ولایت قلبی رسیدہ است و نفس او در جوار قلب واقع شدہ است، امید است کہ در جوار قلب صالح نفسِ او طغیان نکند و نخست نا شر ہمسایہ صالح قرار بگیرد ۔ بیت

با عاشقان نشین و ہم عاشقی گزین

ہر کس کہ نیست عاشق با و مشو قرین

مکتوب صد و شصت دوم

حضرت امام میفرمایند کہ شان کلام از جملہ شیونات ذاتیہ است وماہ مبارک رمضان جامع جمیع خیرات وبرکات است الخ یعنی برکات اصلی در قرآن وبرکات ظلی در ماہ مبارک رمضان است درحدیث شریف آمدہ کہ برکات تمام سال در ماہ مبارک رمضان نازل وبعداً بماہہاے دیگر تقسیم میشود در شرح این مکتوب چند مقدمہ ارائہ میگردد۔

(۱) ہرکدام از صفات ثمانیہ او تعالیٰ داراے کمالات صفات ہشت گانہ میباشد یعنی علم او تعالیٰ داراے قدرت وسمع وبصر وغیرہ میباشد وہمچنان قدرت او تعالیٰ داراے سمع وبصر وغیرہ می باشد علی ہذا القیاس، زیراکہ در آن مرتبۂ مقدسہ ہیچ نقصان نمی باشد وعلمی کہ قدرت ندارد ناقص است وہکذا قدرتیکہ داراے علم نیست ناقص است نمی بینی، سمع بندہ در شنیدن زندہ ودر دیدن مردہ است وہمچنان بصر بندہ در دیدن زندہ ودر شنیدن مردہ است، اما صفات ثمانیہ حق تعالیٰ این چنین نمیباشد یعنی ہریکے از صفات ثمانیہ او تعالیٰ داراے کمالات صفات ہشت گانہ است، علم او تعالیٰ داراے کمالات قدرت، سمع، بصر، ارادہ وغیرہ است علی ہذا القیاس۔

(۲) فرق صفات وشیونات واعتبارات قرار ذیل است، صفات ثمانیہ او تعالیٰ داراے وجود خارجی بودہ واز ذات او تعالیٰ جدا وقایم بذات او تعالیٰ می باشد یعنی وجود صفات غیر وجود ذات او تعالیٰ است مگر قائم بذات او تعالیٰ است، نہ مانند قیام عرض بہ جوہر وشیونات واعتبارات وجود خارجی نداشتہ از مرتبۂ ذات مقدس منتزع می باشد۔

سوال: قیام صفات بذات او تعالیٰ قیام انضمامی است ویا انتزاعی؟

جواب: قیام صفات یک قیام بلاکیف میباشد واز نوع انضمامی ویا انتزاعی مستثنیٰ است چنانچہ قیام صورت در آئینہ نیز از نوع قیام انضمامی وانتزاعی گفتہ نمی شود ویک قیام بلاکیف می باشد۔ شیونات یک امر انتزاعی بودہ واز ذات او تعالیٰ منتزع شدہ ووجود خارجی ندارند و

اعتبارات نیز از امور منتزعہ است، در بین شیونات و اعتبارات این قدر فرق است کہ اعتبارات انتزاع صفات غیر معین بودہ اما انتزاع شیونات انتزاع صفات معین می باشد۔ بنابر آن مقام اعتبارات بلندتر است از مقام شیونات و مقام شیونات بلندتر است از مقام صفات یعنی در مرتبہ صفات و شیونات ہنوز ادراک سالک بجاست و در مرتبہ اعتبارات کہ بذات بحت قریب تر است درک آن مراتب از ادراک عارف خارج می باشد۔

ناگفتہ نباید گذاشت کہ ہر ولی در مقام شیونات و اعتبارات نمی رسد و معارف عروج ذات بحت ہنوز در پیش است و اکثر اولیاے کرام در ظلال صفات می باشند و بمعارف صفات نمی رسند و در ولایت صغری میباشند کہ ولایت اکثر اولیاست و معارف صفات ولایت کبری است و ولایت کبری ولایت انبیاے عظام است۔

صفات ثمانیہ او تعالی نیز دارای دو اعتبار می باشد، اول اعتبار وجود نفسی شان، دوم اعتبار قیام شان بذات او تعالی، در بین این دو اعتبار فرق زیاد موجود است حضرت امام در مکتوب پنجم حصہ ششم میفرماید کہ فرق این دو اعتبار را فقیر با سرعت سیر و جذب قوی نزدیک بمدت پانزدہ سال قطع کردہ است یعنی از خود صفات تا قیام صفات مسافہ سیر پانزدہ سال موجود است۔ صفات ثمانیہ ذاتیہ او تعالی در مرتبہ ذات او تعالی عین ذات اند یعنی صفات ثمانیہ ذاتیہ اگرچہ وجود خارجی زائد دارند مگر ذات او تعالی کہ عین کمالات ثمانیہ است بصفات زائدہ احتیاج ندارد یعنی ذات او تعالی بذات خود حی است نہ بہ صفت الحیات و بذات خود عالم است نہ بہ صفت العلم علی ہذا القیاس الخ

تبصرہ: این طور نیست کہ ہمیں صفات ثمانیہ بمرتبہ ذات مقدس عروج کردہ و عین ذات میشوند بلکہ مراد آن است کہ در مرتبہ ذات مقدس کمالات ثمانیہ موجود است کہ ہر کدام شان عین ذات مقدس می باشند و این صفات ثمانیہ ظلال آن کمالات ذاتیہ می باشند۔

سوال: از ین کہ ذات او تعالی بدون صفات زائدہ بذات خود دارای کمالات ثمانیہ

پیدا باشد و بوجود صفات زائدہ دیگر کدام احتیاج موجود نیست پس فائدہ وجود صفات ثمانیہ چہ خواہد بود؟ و بوجود صفات ثمانیہ حق سبحانہ بروئے کدام دلیل معتقد می باشم؟

جواب: در وجود خارجی و زیادت صفات ثمانیہ حکمتہا و مصالح بیشماری موجود است اول آنکہ صفات زائدہ سبب وصول فیوضات است بعالم، یعنی صفات مبادی فیوض عالم می باشد و ذات او تعالیٰ بدون توسط صفات از عالم و عالمیان مستغنی است و ہیچ مناسبت بعالم ندارد ان اللہ غنی عن العالمین یعنی ذات او تعالیٰ مستغنی و برتر از عالم پیدا شد و صفات از ذات حق تعالیٰ پائین تر و فی الجملہ مناسبت بعالم دارند و افادہ و استفادہ بدون مناسبت امکان پذیر نمی باشد۔ دوم آنکہ وساطت صفات در بین عالم و او تعالیٰ سبب بقاے عالم است۔ اگر وساطت صفات نباشد و نور ذات او تعالیٰ بعالم برسد عالم طعمۂ حریق خواہد شد۔ چنانچہ آنحضرت میفرمایند۔ ان للہ سبعین الف حجاب من نور و ظلمۃ لو کشفت لاحرقت سبحات وجہہ ما انتہی الیہ بصرہ یعنی در بین او تعالیٰ و بین عالم ہفتاد ہزار حجاب نورانی و ظلمانی موجود است و اگر این حجابات مرفوع گردد و تجلی ذات مقدس بعالم برسد عالم را می سوزاند و حجب نورانی عبارت از صفات ثمانیہ می باشد۔ سوم قرار کشف و فراست صادقہ اولیاے کرام مراتب وجوب بہ تفصیل آتی است۔

سالک در ابتدا بہ توجہ شیخ مقتدا بہ تجلی ظلال صفات و ظلال افعال او تعالیٰ فی الجملہ مناسبت پیدا کردہ لیاقت ظہور تجلی صفات را حاصل می کند و در نتیجہ بہ نور صفات مقدسہ لائق تجلیات شیونات و اعتبارات ذاتیہ می گردد و بہ برکت آن انوار لیاقت معارف تجلیات مقدسہ ذاتیہ را حاصل می کند۔ چہارم آنکہ تمام برکات و کمالات از صفات ثمانیہ بیرون نیست و ہر کمالاتیکہ در ممکنات است، اثر و نتیجہ آن کمالات عالیہ می باشد ممکن از خود ہیچ گونہ فضل و کمالے ندارد۔ بیت

نیاوردم از خانہ چیزے نخست | تو دادی ہمہ چیز من چیز تست

بلے ممکن کہ عدم است و عدمیت ذاتی جزء وجود اوست ظلمت و شرارت و خساست از خود اوست و کمالات عالیہ کہ در او جلوہ گر میشود ہمہ از عالم وجوب و صفات ثمانیہ پیدا شد۔ ناگفتہ نباید گذاشت

کہ حضرات انبیاے عظام در خلقت ابتداے خود ازین معایب بری و مطہر می باشند زیرا کہ عدم در وجود مبارک شان ضعیف می باشد، تجلیات قدسیہ صفات ثمانیہ در طینت شان غالب تر است و این ضعف عدم و غلبۂ قوت قدسیہ یکے از عوامل عصمت شان است و حضرات آنہا را با سائر ممکنات مقایسہ نمیتوان کرد زیرا کہ در وجود دیگران عدم غالب است اگرچہ حضرات انبیاے عظام در صورت و ظاہر از دیگران فرق ندارند مگر در حقیقت متفاوت اند۔ بیت

کار پاکان را قیاس از خود مگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر

از شرح مقدمات فوق معلوم شد کہ قرآن کریم جامع جمیع کمالات صفات ثمانیہ و شیونات و اعتبارات است زیرا کہ ہر صفت جامع تمام صفات است و رمضان المبارک نتیجۂ آن کمالات می باشد یعنی برکات اصلی در قرآن و برکات ظلی در رمضان موجود است و مبدأ فیض رمضان المبارک نیز صفت الکلام است بنا برآن رمضان مبارک بہ قرآن کریم مناسبت داشتہ می باشد۔

سوال: صفات ہفت گانہ دیگر غیر از صفت الکلام نیز جامع صفات ثمانیہ می باشد تخصیص صفت الکلام چیست؟

جواب: درست است کہ ہر کدام از صفات ثمانیہ داراے کمالات صفات دیگرے ست اما درین جا بحث صفت الکلام مراد بودہ کہ مبدأ فیض رمضان است نہ صفات دیگر۔

سوال: مناسبات قرآن بر رمضان چہ معنی خواہد داشت؟

جواب: مناسبت رمضان بقرآن مجید ازینجاہ است کہ مبدء فیض رمضان مبارک نیز صفات الکلام است چنانچہ مبدأ فیض قرآن است۔

سوال: علت چیست کہ یک چیز را اثر یک صفت میدانیم و چیز دیگر را اثر صفت دیگر میدانیم؟

جواب: این یک امر ازلی بودہ از ادراک بشر خارج است نمی بینی کہ یکے از انبیاے عظام بہ صفت العلم و دیگرے بہ صفت الکلام و بعضے بہ صفت قدرت و غیرہ صفات ثمانیہ مناسبتے داشتہ اند۔ ذٰلك تقدير العزيز العليم یعنی قدرت و حکمت او تعالیٰ یک پیغمبر را مظہر تجلی یک صفت

دیگرے را مظہر تجلی صفت دیگر گردانیدہ، بنا بر دلائل فوق ادراک مناسبت قرآن با رمضان المبارک اگرچہ از ادراک بشر خارج می باشد مگر اولیائے کرام این قدر می دانند کہ ہمچنان کہ قرآن مظہر صفت الکلام است رمضان نیز اثر صفت الکلام است و مبدأ فیض رمضان نیز صفت الکلام است و مناسبت رمضان بہ قرآن بنا ہمیں بر ہمیں سبب است۔ آنچہ در آخر مکتوب میفرماید: کہ باطن غذا اکمل باطن او شود الخ یعنی شخصیکہ لطائف ظاہر و باطن او از ہم تجزیہ و تفریق یافتہ باشد باطن غذا اکمل باطن او میگردد۔

سوال: باطن غذا چیست؟

جواب: ہر ممکن دو طرف دارد طرفے بعالم وجوب و طرفے بعالم امکان طرف عالم وجوب باطن آنست و طرف عالم امکان ظاہر آن می باشد و آنچہ میفرماید۔ بیت

سعی کن تا لقمہ را سازی گہر بعد ازان چندانکہ میخواہی بخوار

یعنی مجاہدہ کن کہ در وجود تو نورانیت نسبت بظلمت زیادتر گردد و غذائے تو بہ نور مستحیل گردد نہ طرف ظلمت زیرا کہ غذا تابع خلط غالب است۔ حضرت مولانا میفرماید:۔

آن خورد گردد پلیدی زو جدا این خورد گردد ہمہ نور خدا

روایت است کہ روزے عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی میوۂ انبہ را بشوق تمام صرف بنمودند در دل یکے از حاضرین گذشت کہ دوستان او تعالیٰ چرا بغذا اینقدر مائل میباشند حضرت عروۃ الوثقی از فراست فہمیدہ فرمودند، اولیا ہر چہ کہ میخورند نور میشود و نور ہر چہ زیادہ تر باشد بہتر است و حضرت امام در مکتوبے میفرماید: بعض اوقات کہ ارادۂ ترک طعام لذیذ میکنم مانع می شوم، زیرا کہ غذا ممد قوائے انسانی و روحانی میشود و از حدیث شریف ان اللہ یحب المؤمن القوی من المومن الضعیف نیز مفاد معنوی غذا معلوم می شود پس لازم است کہ از مفاد معنوی غذا استفادہ بعمل آید نہ از مفاد ظاہری و صوری کہ مقوی نفس امارہ می باشد۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بعد از اکل غذا این دعا میخواندند اللھم اجعلہ عونا علی طاعتک ولا تجعلہ عونا علی معصیتک یعنی اے بار خدایا این غذا را معاون عبادت بگردان نہ معاون معصیت۔ حق سبحانہ میفرماید کہ تمام چیز زمین را برائے منفعت شما

پیدا کردہ ام شما میدانید کہ این منفعت تنہا منفعت صوری نبودہ منافع معنوی نیز خواہد داشت
مکتوب صد و شصت و سوم حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و شصت و چہارم

حضرت امام میفرمایند: فیض حق سبحانہ بر خواص و عوام بے تفرقہ وارد است، تفاوت قبو
عدم قبول آن از بنطرف ناشی است الخ، این فرمودۂ حضرت امام در ظاہر از مسلک اہل سنت
بعید تر بنظر می رسد۔ زیرا کہ مشہور است کہ اہل سنت میگویند" داد حق را قابلیت شرط نیست
شرط قابلیت داد اوست"۔ دیگران یعنی غیر اہل سنت میگویند نقصان ز قابل است و گرنہ علی ال
فیض سعادتش ہمہ کس را برابر است۔ حل این مقام قرار ذیل است۔ حضرت امام میفرمایند کہ اسن
حاکم است و مقتضی خود را تکمیل کردنی است چنانچہ دیگران گفتہ اند زیرا کہ حضرت امام در مواضع
فرمودہ است کہ استعداد از کمینہ مخلوقات او تعالی است و حاکمیت ندارد۔ بنابران مراد شان د
مکتوب این خواہد بود کہ کمال بندہ از عنایت او تعالی است۔ اما اگر بندہ باختیار خود این کمـ
قابلیت و ہدایت را نہ پذیرد و بارادۂ خود مرتکب عصیان گردد از نعمت ہدایت و قابلیت محروم خوا
پس فرمودۂ حضرت امام با اہل سنت موافق است و ہیچگونہ مخالفت اہل سنت ندارد و نیز بہ
صوفیہ مشہود گردیدہ کہ اثر صحبت شیخ و انوار قدسیہ او بالاے تمام حلقۂ صوفیان یکسان می باشد
صوفی قابل آنرا درک و ناقابل آنرا درک کردہ نمی تواند و در اشخاص قابل نیز تفاوت ہا ست
حق تعالی میفرماید وما ظلمھم اللہ ولکن کانوا انفسھم یظلمون۔ پس بعض اشخاص بہ سبب
خرابی استعداد خود قابل آن فیض نمی باشند۔

مکتوب صد و شصت و پنجم

حضرت امام میفرمایند: میراث صوری آنسرور علیہ الصلوٰۃ والتسلیمات بعالم خلق تع

دو میراث معنوی بعالم امر الخ یعنی چنانچہ سادات کرام بمیراث صوری متصف اند و عالم خلق شان
لطفہ مبارکہ آنحضرت ﷺ است کہ بعالم خلق تعلق دارد، بنا برآن مناسب است کہ سادات کرام
میراث معنوی آنحضرت ﷺ را نیز کسب ولطائف عالم امر خود را بکمال برسانند و میراث صوری را بمیراث
معنوی متحلی سازند تا بوراثت کامل مشرف گردند۔ بیت

مردی بسخاوت است کرامت بہ سجود   ہر کراین دو نباشد عدمش بہ ز وجود

مکتوب صد و شصت و ششم

حضرت امام میفرماید: تا چند بر خود چوں مادر مہربان باید لرزید الخ یعنی بر خواہشات نفسی
مہر لشیہ بکن و بر حصول منافع دنیوی مغرور مشو دل را از گرفتاری غیر خلاص کن و صاحب قلب سلیم شو!
برائے نفس امارہ مطیع مباش یعنی مہربان مباش و روح خود را از قید بدن آزاد گردان و یوسف
روح را از چاہ بدن برآر چنانچہ روح اولیاے کرام از قید بدن آزاد و بہ فیوضات عالم قدس
مسرور است۔ مصرع   تو یوسفے فتادۂ در چاہ
یعنی روح تو بہ منزل یوسف است مگر در چاہ نفس تو افتیدہ است۔

مکتوب صد و شصت و ہفتم

حضرت امام بکلمات موثر عارفانہ خود شخص ہندو را بطرف دین مقدس اسلام دعوت
میفرماید و بکلام حکیمانہ او را امیدوار انا ندکہ رام پسر جسرت است و برادران لکمن و شوہر سیتا ہرگاہ
رام عیال خود را نگاہ نتوانست بدیگرے چہ مدد نماید الخ یعنی رام کہ پسر جسرت است و جسرت از
کمینہ بندگان او تعالی است، پسر او چگونہ خدا خواہد شد و یا کسیکہ ہمزاد و ہمجنس او بندۂ خدا باشد
خود او چگونہ خدا خواہد شد؟ و کسیکہ در وقت اختطاف بہ یافتن عیالش بدلالت بوزنیہ محتاج
باشد چگونہ خدا خواہد شد؟ مشہور است کہ سیتا عیال رام را کسے گریختنا ندہ بہ جنگل بردہ بود و در

نتیجہ بدلالت ورہنمونی بوزینہ اورا بدست آوردند واز ہمیں سبب اہل ہنود بہ شادی محبت می
ومعلوم است کہ شادی نشان دادہ نمی تواند مگر خیال ناقص آنہا است کہ میگویند سیتا را شادی
نشان دادہ است کہ در فلان جاہ است۔

وآنچہ میفرماید: شائبۂ اتحاد وحلول درشان او تعالیٰ مستہجن است ومظنہ کمون
بروز درآن جناب قدس مستقبح الخ۔ یعنی ہندوان عقیدہ دارند کہ او تعالیٰ برام ودیگر معبودات شان
متحد است ویا در وجود آنہا حلول کردہ است ودر وجود آنہا کمون وبروز دارد، کمون یعنی در
کہ بود از آنجا پنہان شدہ ودر وجود رام وغیرہ ظہور نمودہ این عقیدہ از کثرت جہل ونادانی
ورنہ خدائے متعال باجسام خبیثہ چہ مناسبت دارد کہ در آنجا حلول کند، تعالی اللہ عن ذال
علوا کبیرا۔ بروز نزد بزرگان اسلام وصوفیہ کرام عبارت از بروز تجلیات او تعالیٰ است در
عارف وکمون عدم ظہور تجلیات است در وجود عارف ویکنوع دیگر کمون وبروز نزد بزرگا
اسلام موجود است وآن عبارت از آنکہ عارف روح خود را از وجود خود اخراج کردہ وبرائے
روح مرید در وجود مرید داخل می کند وحق تعالیٰ بدوستان خود این قدرت را عنایت فرمودہ
واین خروج روح سبب موت شان نمی گردد۔ زیرا کہ اثرات روح باوجود خروج روح
ابدان شان باقی است چنانچہ ارواح اولیا در سیر وعروجات است وابدان شان در زمین
اما حضرت امام اخراج روح را برائے تربیہ مرید شبیہ تناسخ میدانند۔ اگرچہ اولیائے کرام قرار
متذکرہ باین عمل قدرت دارند۔ مگر حضرت امام این عمل را مشابہ تناسخ میدانند وتناسخ عقیدہ
می باشد وتناسخ عبارت از آنست کہ روح یک انسان بعد از موت او بانسان دیگر انتقال و
حیات او گردد، حضرت امام بآن ہندو میفرماید: عقل سلیم ودور اندیش را کار باید فرمود الخ یعنی
نتراشیدۂ ناتراش را کہ جماد محض است معبود مپندار وحضرت امام بمشائخ نیز توصیہ مینماید کہ مستر شد
این چنین تربیہ نباید کرد وبدون اخراج روح خود انعکاسات وفیوضات روح خود را در بدن مرید باید انداخ
نہ آنکہ روح خود را در بدن او داخل کنید۔ مکتوب صد وشصت وہشتم خارج بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و شصت و نہم

حضرت امام میفرمایند: مناسبتے در بین مطلوب و طالب مسلوب است الخ یعنی در بین او تعالیٰ و سالک مبتدی ہیچ مناسبت نیست و از روے عادت افادہ و استفادہ مبنی بر مناسبت است اگرچہ حق تعالیٰ قادر است کہ بدون مناسبت بہ طالب افادہ و افاضہ کمالات نماید۔ اما حکمت او تعالیٰ قدرت را در اسباب مستور ساختہ و قضاے حوائج را با سباب مترتب گردانیدہ است در حدیث بخاری مذکور است کہ سردار دو عالم حضرت محمد را حضرت جبریل علیہ السلام در بغل گرفتہ و قوۃ قدسیہ را در وجود مبارک او القا کردہ اند۔ اما این حال ابتدائے شان بودہ کمالات انتہاے آنحضرت ص بجاے رسیدہ کہ حضرت جبریل علیہ السلام از وصول بآنمقام مقدسہ عاجز خواہد بود۔

مکاتیب صد و ہفتادم و صد و ہفتاد و یکم حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و ہفتاد و دوم

حضرت امام میفرماید: صورت شریعت آنست کہ علماے ظاہر بہ بیان آن متکفل اند الخ

تبصرہ: صورت شریعت عبارت از تصدیق قضایاے شرعیہ است قبل از رسیدن بشہود مصداق آنہا۔ چنانچہ کہ بوجود بہشت، دوزخ وغیرہ تصدیق نمودہ و از شہود آن بے خبر اند۔ و این صورت شریعت می باشد و شہود این مصداقات در حیات دنیوی کہ براے عارفان حاصل و میسر است۔ حقیقتِ شریعت است و نیز صورت شریعت قرآن مجید و احادیث شریف نبوی ست و حقیقت شریعت صفت الکلام و صفت العلم است و اگر شہود عارف از صفات و شیونات او تعالیٰ بلند تر عروج نماید، درین وقت عروجات عارف از حقیقت شریعت بالاتر می رود و خود را در بیرون شریعت مشاہدہ می نماید، ولے ہیچگاہ دقایق شریعت را فرو نمی گذارد۔ و آنچہ میفرماید کہ تکلیفات شرعیہ مخصوص بہ قلب و قالب است الخ یعنی مدار بندگی واقعی بہ تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس می باشد و قبل از

تزکیۂ نفس امارہ بندگی بندہ بندگی صوریست بعد ازان بندگی حقیقی نصیب او می گردد، آنچہ میفرماید: آنچہ مکلف نیست ہرگز مکلف نبودہ، چنانچہ خفی واخفی بشریعت مکلف نبودہ ونیستند۔

سوال: آیا در وجود انسان این طور اجزاہست کہ بشریعت مکلف نباشد؟

جواب: بلے خفی واخفی لطائفی است کہ بشریعت مکلف نمی باشند؛ زیراکہ اگر مکلف باشند علماء ابرار کہ از خفی واخفی بہرہ نداشتہ وحتی نام خفی واخفی را قطعاً نشنیدہ اند بالاے ایشان حکم تکفیر باید کرد، پس معلوم شد کہ خفی واخفی باحکام شریعت مکلف نمی باشند، صاحبان اسلام صوری کہ بدرجۂ ابتدائی ایمان متصف اند ازیں تدقیقات چہ خبر دارند معلوم است کسیکہ از اجزاے بدن خود خبر نداشتہ باشد از ایمان حقیقی چہ خبر خواہند داشت، عارفانیکہ بکمال من عرف نفسہ فقد عرف ربہ مشرف اند وبہ حقیقت رسیدہ اند ازین ماجرا آگاہ اند۔ بیت

مصلحت نیست کہ از پردہ برون افتد راز ورنہ در مجلس رندان خبرے نیست کہ نیست

ودیگران بمرتبۂ ایمان صوری می باشند، وآنچہ میفرماید: کہ حقیقت شریعت نیز از روح وسر نمی گذرد الخ یعنی حقیقت شریعت عبارت از صفت الکلام وصفت العلم وشان الکلام وشان العلم است ومبدأ فیض خفی واخفی کہ عبارت از شان جامع است از صفات وشیونات بلندتر است۔ خلاصہ اینکہ تعمیل احکام شریعت وظیفۂ بدن است وروح سبب حیات بدن بودہ ولطیفۂ سر نیز تابع قلب است، پس روح وسر بتبعیت بدن باموز شرعیہ مکلف اند اما خفی واخفی کہ مبدأ فیض شان تنزیہات وشان جامع است واز صفات وشیونات، بلندتر است باموز شرعیہ مکلف نمی باشند زیراکہ مبدأ فیض شان از حقیقت شریعت بلندتر میباشد، پس عبادت خفی واخفی از جملۂ امور مستحبہ است، چون اولیاے کرام امور مستحبہ را ترک نمی نمایند، لہذا خفی واخفی اولیاے کرام نیز دائماً مشغول عبادت اند وترک عبادت را ہیچگاہ تجویز نمی نمایند ودیگران از عبادات خفی واخفی بے بہرہ میباشند

بیت

ہر کسے را بہر کارے ساختند
مہر آنرا در دلش انداختند

مکتوب صد ہفتاد و سوم

حضرت امام میفرماید: بشر از خالق البشر چہ دریابد؟ الخ یعنی مشہود آنحضرت در معراج مبارک ہرچہ ذات او تعالیٰ بودہ اما ادراک آن ذات مقدس از مشکلات و نوادر است از بعض مکتوبات حضرت امام معلوم میشود کہ رویت معراج آنحضرت از دیدار او تعالیٰ در جنت تفاوت داشتہ یعنی دیدار سردار دو عالم در جنت بلند تر است از دیدار معراج شریف۔ زیرا کہ آخرت است کہ جاے دیدار بودہ حیات اخروی ست کہ بآن نعمت عظمیٰ مستعد است، حیات دنیوی بآن درجہ نمی رسد۔ مراد حضرت امام آنست کہ علم بشر بحق سبحانہ احاطہ کردہ نمی تواند۔

مکتوب صد ہفتاد و چہارم

حضرت امام میفرماید: دیوانگان این راہ باین معیت تسلی نمی گیرند الخ یعنی مقصد حضرت امام از معیت معیت ظلال است و در معیت ظلال قرب نمی باشد بلکہ بصورت قرب متوہم گردیدہ است و در واقع و حقیقت ہنوز از قرب بعید است و در معیت اصل قرب میباشد ولیکن بسبب عدم ادراک بصورت بعد جلوہ گر میشود و نیز درین مکتوب شریف حضرت امام براے مرسل الیہ می نویسد کہ بمعیت و محبت غائبانہ شما تسلی نمی شود الخ زیرا کہ ثمرات معیت بدنی دیگر است و نتائج معیت قلبی دیگر، پس درین جا قرار توجیہ دوم مراد از معیت معیت مرسل الیہا ست بحضرت امام کہ معیت بدنی حاصل کنند۔

مکتوب صد ہفتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید کہ سالکان را از تلوینات احوال چارہ نبودہ الخ یعنی قبل از فناے قلب محل تلوینات و احوال مختلفہ در قلب است و بعد از فناے قلب، قلب از تلوینات فارغ

واحوال متلونہ بہ نفس ارتباط میگیرد واگر بہ محض فضل او تعالی نفس نیز بمقام تمکین و اطمینان پیو
آنگاہ ورود تلوینات بر قالب و عناصر است و تلوین قالب دائمی است، زیرا کہ قلب و نفس
سکر در معشوق خود مستغرق اند و مجال مخالفت در آن نمی ماند و قالب بہ سبب غلبۂ صحو این استغرا
ندارد، اگر چہ معارف قالب بہ نسبت قلب و نفس بلند تر میباشد، اما غلبۂ صحو دلیل امکان مخالفت
است اگر چہ مخالفت واقع نمی شود ولے صرف امکان مخالفت بواسطۂ این است کہ جہاد و
مجاہدہ بہ کلی قطع نگردیدہ بنا بر آن قوہ مخالفت در عناصر باقی ماند تا جہاد قطع نشود۔ ناگفتہ نماند
اقتضاے عناصر بعد از تصفیہ قلب و تزکیۂ نفس ارادہ اشتغال امور مباحہ و مرخصہ است
نہ ازتکاب امور محرمہ، کسیکہ بہ فناے قلب و اطمینان نفس مشرف گردد از ارتکاب امور محرمہ محف
است ولے معصوم نمی باشد، زیرا کہ اولیا محفوظ بودہ و معصوم نمی باشند۔

تبصرہ: نفس کہ شیرۂ عناصر است در لطافت مناسبت بہ لطائف عالم امر داشتہ
وآنچہ میفرماید: نسبت بہ بعض لطایف استمرار است و نسبت بہ بعض دیگر ندرت
یعنی بہ نسبت لطیفۂ قلب، روح، سر، خفی و اخفیٰ و نفس استمراری باشد زیرا کہ در لطائف مذ
مخالفت نماندہ است و شہود شأن استمراری میباشد و نسبت بہ عناصر ندرت زیرا کہ عناصر محل
تلوین است نہ تمکین، زیرا کہ عناصر لطافت و استغراق ندارند۔

مکتوب صد و ہفتاد و ششم

حضرت امام میفرماید: بہ سکوت و حفظ نسبت باطن باید پرداخت الخ یعنی مدار این ط
عالی باموز مسنونہ و عزایم امور است باموز مباحہ از قبیل شعر خوانی و قصہ پردازی اشتغال نمی فرما
و عزیمت را از دست نمی دہند۔ مکاتیب ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹ احاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و ہشتادم

حضرت امام میفرمایند: ربنا لا تزغ قلوبنا الخ. از اشارۂ کلام شان معلوم میشود که صاحب اعتراض از زیغ قلب خلاص نشده است.

مکاتیب ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶ حاجت به تشریح ندارد۔

مکتوب صد و ہشتاد و ہفتم

حضرت امام میفرمایند حصول رابطه علامت مناسبت است الخ یعنی تصور شیخ و استحضار تمثال او بدون تکلف علامۂ مناسبت مرید است به پیر و درین جا تشریح چند چیز لازم است: اول معنی مناسبت. دوم اقسام رابطه. سوم آنکه رابطه ممانعت شرعی دارد یا خیر. ناگفته نماند که مشارب انبیاء اولوالعزم متفاوت افتاده اند یعنی صوفیهٔ کرام مناسبت حضرت آدم را به صفت تکوین دانسته اند و مناسبت حضرت نوح و حضرت ابراهیم را به صفت العلم و حضرت موسیٰ را به صفت الکلام و حضرت عیسیٰ را به صفت القدرت پنداشته اند و مناسبت آنحضرتؐ را بشان العلم که از صفات برتر است دریافته اند و میفرمایند که اصل صفات متذکرۂ او تعالیٰ مربی انبیاء عظام اند و ظلال همین صفات مقدسه مربی اولیاء کرام و مردم دیگر میباشند و استعداد اولیاء امت آنحضرتؐ را نیز متفاوت میدانند و میگویند که یکے آدم المشرب و دیگرے نوح المشرب است علی هذا القیاس الخ.

بنا برآن اگر مشرب پیر و مرید متحد باشد مناسبت در بین شان ثابت است و اگر مشارب شان موافق نباشد، مناسبت در بین شان نمی باشد۔

رابطه سه قسم است: اول آنکه مرید تصور میکند که شیخ در مقابل من نشسته است و قلب وے محاذی قلب من است و از قلب مبارک او بقلب من فیض و برکت می رسد. دوم آنکه شیخ را در قلب خود تصور میکند که شیخ در قلب من نشسته است. سوم آنکه در وقت تکرار وظیفه طالب خود را عین شیخ تصور میکند، چون در افاده و استفاده مناسبت ضرور است بنا برآن میفرمایند که فائدہ صحبت پیر به نسبت رابطه و ذکر او تعالیٰ زیاده تر است زیرا که طالب در ابتدا با او تعالیٰ هیچ مناسبت ندارد

و بہ شیخ بنابر اشتراک بشریت مناسبت فی الجملہ دارد، وآنچہ حضرت خواجہ احرار فرمودہ کہ سایۂ رہبر بہ است از ذکر حق۔ بہتر گفتن بہ اعتبار نفع است نہ باعتبار فضیلت۔

تبصرہ: اگر مرشد و مسترشد در مشرب شریک بودہ باشند فائدہ صحبت این مرشد زیادہ تر است ازان مرشدیکہ در مشرب مغایرت داشتہ باشد۔

پس وجود رابطہ یک امر ضروری بودہ و در صورت عدم صحبت از رابطہ کار گرفتہ بشود و توجہ شیخ محصل مناسبت طالب است بعالم وجوب یعنی بعد از صحبت و توجہ و یا رابطۂ شیخ مناسبت فی الجملہ طالب بعالم وجوب دست میدہد بعضی مردم بے علم و بے فکر رابطہ را شرک می دانند درحالیکہ رابطہ شرک نبودہ و یک نوع استفادۂ معنوی می باشد کہ طالب را بہ مطلوب مناسبت دادہ سبب وصول طالب می گردد۔

سوال: ذکر او تعالیٰ عبادت است و در وقت عبادت توجہ بغیر یعنی رابطہ کہ توجہ بغیر گفتہ بشود شرک است این موضوع چگونہ جائز خواہد بود؟

جواب: اگر رابطہ شرک گفتہ شود تعلیم و تحصیل علم ظاہر نیز کہ عبادت است و در حین تدریس کہ توجہ طالب و یا شاگرد بطرف استاذ دست میدہد این ہم شرک خواہد بود، درحالیکہ این امور شرک نبودہ صرف یک استفادۂ معنوی میباشد پس این ہر دو انواع توجہ یعنی توجہ مرید بہ پیر و توجہ شاگرد با استاذ از ہمدیگر فرقی نداشتہ محض سبب استفادۂ طالب محسوب می گردد۔

حضرت شاہ غلام علی دہلوی میفرمایند کہ در نفس کلمہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ نیز رابطہ موجود است، بدلیل اینکہ درین کلمہ مبارکہ مطلق شخص کہ بنام محمد مسمیٰ بودہ باشد مراد نیست بلکہ در کلمۂ مبارکہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ، مراد خاص ذات مبارک محمد بودہ کہ ذات مبارک معین و مشخص می باشد کہ رحمت للعالمین است بنابر آن درصورتیکہ درین کلمہ مبارکہ شخص مبارک محمد مراد باشد مراد ہم است، پس ہمیں کلمۂ مبارکہ متضمن و مثبت رابطہ میباشد و شمایل آنحضرت کہ در کتب احادیث است نیز مثبت رابطہ است واگر مراد از شمائل ضرورت رابطہ نمی بود بیان شمائل چہ ضرورت داشت۔

مکتوب صد و ہشتاد و ہشتم

حضرت امام میفرمایند اختفائے بعض از لطائف مقصود بر آن لطائف است کہ قلب متضمن آنہا است الخ یعنی لطیفۂ روح و لطیفۂ سر در قلب مختفی میگردند۔ و لطیفہ خفی و اخفی دارائے این اختفی نمی باشد، بدلیل اینکہ لطیفۂ خفی و اخفی مکلف بہ شریعت نبوده و عدم مکلف بودن خفی و اخفی در صفحہ ششم و ہفتم مفصل بیان شده است، و قلب مکلف بشریعت بیبا شد و روح سبب حیات قلب است، لطیفۂ سر نیز تابع قلب می باشد و تحت انوار قلب مختفی می شود و نیز مبدا فیض لطیفۂ روح و سر کہ صفات ثبوتیہ و شیونات است از حقیقت شریعت کہ شان العلم و شان الکلام است بلند نمی باشد و مبدا خفی و اخفی از شان الکلام و شان العلم بلند تر است. درباره اینکہ مرشد طالب پست استعداد را بمراتبے کہ فوق استعداد اوست رسانیده میتواند یا خیر؟ حضرت امام در مکتوبے این موضوع را تفصیل می دہند کہ پیر صاحب تصرف مرید غیر محمدی المشرب را بولایت محمدی رسانیده می تواند مگر طالب موسوی المشرب را عیسوی المشرب و یا بالعکس گردانیده نمی تواند، زیرا کہ ولایت محمدی فوق ہمہ ولایت ہا است و دیگر ولایات انواع اوست و این ولایت جنس عالی است، بہ ہیچ یک از ولایت ہائے دیگر تبائن ندارد بر عکس سائر ولایت ہا کہ در بین خود تبائن نوعی دارند و معلوم است کہ یک نوع بہ نوع دیگر تبدیل شده نمی تواند و ترقی دادن نوع بہ جنس سبب تغیر نوعی ست گفتہ نمی شود بلکہ ترقی نوع می باشد بمقام جنس۔ مکتوب ۱۸۹ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و نودم

حضرت امام میفرمایند لفظ مبارک اللہ را بہ بیچونی و بے چگونگی ملاحظہ نمائی الخ یعنی در وقت ذکر بملاحظہ ذات بحت او تعالیٰ را داشتہ باشی و ذات او تعالیٰ را بے مثل و بے مانند تصور نموده باشی تا خدا خواستہ باشد کہ بذات او برسی زیرا کہ من طلب فقد وجد او در وقت ذکر بصفات

ملتفت نباشی زیرا کہ در وقت ملاحظہ صفت بآن صفت میرسی اگر متوجہ وملتفت آن گردی وبآن قناعت نمائی از وصول بذات محروم خواہی ماند۔

وآنچہ میفرماید: مجرد کلاہ وشجرہ کہ عرف شدہ است از حقیقت پیری ومریدی خارج است الخ یعنی در بعضے طرق پیران بر مریدان خود یک عدد کلاہ ویک شجرہ میدہند وتعلیم ذکر باتہا نمی نمایند واین کار داخل رسوم وعادات است بلے اگر باوجود تعلیم ذکر جامۂ تبرک از شیخ کامل مکمل بدست آوردہ شود احتمال ثمرات ونتائج است۔ زیرا برکات بزرگان در لباس ومسکن شان موجود می باشد۔ بیت

گل خوشبوے در حمام روزے | رسید از دست محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری | کہ از بوے دلآویز تو مستم
بگفتہ من گل ناچیز بودم | ولیکن مدتے با گل نشستم
جمال ہمنشین در من اثر کرد | وگرنہ من ہماں خاکم کہ ہستم

اما صرف لباس دادن بدون تعلیم ذکر از دائرہ پیری ومریدی خارج می باشد۔

مکتوب ۱۹۱ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد ونود ودوم

حضرت امام میفرماید: باآنکہ لفظ 'ہم' نیز واقع شدہ است الخ یعنی در آں مکتوب تحریر کردہ ام کہ مقامے بود بلندتر از مقام صدیق اکبر من ہم بہ انعکاس آن رنگین شدہ ام، یعنی با اینکہ صدیق اکبر بآن رنگین بودہ ومن ہم رنگین شدم پس این نوشتہ ثبت تفضیل من بر حضرت صدیق نمی باشد۔

سوال: ازین فرمایشات حضرت امام اگرچہ توہم برتری حضرت امام بر حضرت صدیق برطرف شدہ مگر احتمال مساوات مرفوع نشدہ است۔ درحالیکہ بحضرت صدیق بعد از انبیاے عظام احدی مساوی شدہ نمی توانند؟

جواب: مقام استقرار بزرگان دیگر است ومقام عروجات شان دیگر عرفاے کرام

در وقت عروج شان از مقام استقرار شان بلند تر عروجات دارند یعنی مقامات بلند تری را سیر کرده
بتوانند، اگرچه مقام استقرار شان پائین تر بوده و در حال سیر عروج اولیاے کرام از مقام استقرار
انبیاے عظام نیز می گذرد، مگر مقام استقرار شان از مقام استقرار انبیاے عظام پائین تر می باشد،
درین جا حضرت امام از سیر عروج بحث می نماید و از مقام استقرار خود چیزے تذکر نداده البته مقام
استقرار حضرت امام از مقام استقرار حضرت صدیق پائین می باشد۔ و اگر در عروج از مقام استقرار
صدیق اکبر بالا تر رفته باشد محل اعتراض نیست، و آنچه میفرماید تجویز نموده اند که اگر در جزئی از جزئیات
غیر نبی را بر نبی فضل متحقق شود یا کے نیست، چنانکه در بارهٔ شهداء الخ یعنی شهدا به غسل حاجت
ندارند و بنا بر مذهب شافعیؒ بجنازه هم نیز حاجت ندارند، این فضیلت جزئی سبب بزرگی و برتری
شهید بر نبی شده نمی تواند و آنچه میفرماید: اگر سیر غیر نبی بر کمالات آن جزئی واقع شود و خود را در آن
مقام بلند تر یابد هم مجوز باشد الخ یعنی فضیلت جزئی مثبت افضلیت نمی باشد بدلیل اینکه یکے از
جزئیات و ظلال صفات او تعالی را اگر نبی سیر نکرده باشد و آنرا یک ولی سیر نماید این سیر ولی سبب
افضلیت و برتری ولی بر نبی شده نمی تواند، زیرا که شان نبی از ظلال بلند تر و با اصل متعلق میباشد
حضرت امام درین باره تحقیقات و تدقیقات عمیقی بعمل آورده اند که حاصل فرمودهٔ شان این ست
تمام حضرات انبیا علیهم السلام محبوبین اند و اولیاے کرام بدو نوع منقسم اند، بعضی محبوبین و برخی
محبین اند، و واصلان معارف ذات او تعالی محبوبین اند، محبین در آنجا قدم گاه ندارند و سیر
محبوبین سیر اجمالی است به تفصیلات ظلال صفات و تمثیلات آنها التفات ندارند زیرا که تفصیلات
صفات غیر متناهی بوده اشخاص که بسیر تفصیلی گرفتار اند بذات او تعالی نمی رسد، بنا بر تحقیقات
فوق محبوبین از بعض معارف تفصیلی بے خبر اند سالک محب که کمال او پائین تر از محبوبین است از
تفصیل جزئیات بعض معارف با خبر است و این با خبری شان فضیلت جزئی می باشد، لهذا از
اعتبار ساقط است۔ بنا بر دلائل متذکره اعتراضات که درین مورد به شیخ اکبر شده بود وارد نمی باشد
چنانچه حضرت شیخ اکبر میفرماید که خاتم نبوت از خاتم الولایت که عبارت از خود شیخ اکبر باشد اخذ

فیض میدارد، بعض بے خبران این گفتار شیخ را سبب تکفیر او می پندارند حضرت مولانا عبد الرحمن جامی
از طرف شیخ اعتذار پیش کردہ و میفرماید کہ آنحضرت ﷺ بمانند پادشاہ اند و شیخ بمنزلہ خزانہ دار آنجناب
است، پادشاہان از خزانہ داران ہر قدر کہ خواستہ باشند اخذ میدارند حضرت مولانا درین جا از نور
علم ظاہری کار گرفتہ اند سبحان اللہ حق سبحانہ تعالیٰ بحضرت امام تا کدام اندازہ عروجات عالی عطا
فرمودہ کہ بسیر اجمالی بوصول بلا کیف بمعارف مقدس ذات بے کیف رسیدہ است و دانا بندہ
کہ سیر تفصیلی مربوط بظلال است و مشغول شدن بآن مانع وصول بذات می باشد زیرا کہ ظلال
جزئیات ظلال غیر متناہی است۔ بیت

ہر نقاب روے جانان را نقاب دیگر یست ہر حجابے را کہ طے کردی حجاب دیگر یست

بنا بر آن حضرت امام تصحیح کلام شیخ اکبر را چنین کردہ اند کہ سیر آنحضرت ﷺ کہ رئیس محبوبان است سیر اجمالی
بودہ و بہ سیر تفصیلات کہ ظلال اند التفات نکردہ اند بنا بر آن اگر کدام معرفت ظلی و تفصیلی بواسطہ
شیخ اکبر با آنحضرت ﷺ راجع شدہ باشد و آنہم سبب کمال رفعت آنحضرت بودہ بدلیل آنکہ شیخ
از برکت اتباع شریعت آنحضرت ﷺ باین مقام و مرتبہ جزئی رسیدہ است۔

مکاتیب ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و نود و ششم

حضرت امام میفرمایند: دو گام بعالم خلق تعلق دارد الخ یعنی نفس و عناصر اربعہ و پنجم
بعالم امر کہ عبارت از قلب نوری، روح، سر خفی و اخفیٰ است، وقتیکہ قلب بفنا کہ عبارت
نسیان ماسوی است مشرف گردد لیاقت مظہریت تجلیات افعال او تعالیٰ حاصل می کند و فنا
این صفات ہمیشہ در قلب سالک جاری بباشد گرفتاری ماسوی مانند زنگی است وقتیکہ
قلب سالک ازالہ گردد و فراموشی ماسوی رخ دہد آنگاہ قابلیت ظہور انوار پیدا می کند۔
حضرت مولانائے روم می فرماید۔

روتو زنگار از رخ خود پاک کن بعد از آن آن نور را ادراک کن

حضرت بیدل میفرماید:

فیض خواہی در وداع الفت زنگار کوش چوں صفات آئینہ ات گیرد جہان دیگری

گام دوم تصفیۂ روح است، وقتیکہ روح از قید بدن خلاص شود لیاقت مظہریت تجلیات صفات ذاتیہ او تعالی را پیدا میکند روح بمانند حضرت یوسف علیہ السلام در چاہ بدن افتادہ است و روح اولیاء کرام ازین چاہ بیرون برآمدہ است، ناگفتہ نماند کہ در ولایت صغری کہ ولایت اکثر اولیاء است تجلی ظلال صفات است و در ولایت کبری کہ ولایت انبیاء عظام است، تجلی اصل صفات است، زیرا کہ مقام نبوت از ظلیت بلند تر است و اولیاء کہ بہ کمالات ولایت انبیاء، و یا بکمالات نبوت انبیاء عظام مشرف می شوند بعد از طے مقامات کمالات ولایت صغری بآن کمال می رسند مرشدیکہ در کمالات نبوت رسوخ کامل داشتہ باشد میتواند مسترشدین خود را بکمالات اصلیہ بدون طے مراتب ظلال برساند حضرت امام این موضوع را در مکتوبے بیان فرمودہ اند۔ چنانچہ در خاندان حضرات مجددیہ معروف ست کہ حضرت امام فرزند ارشد شان حضرت خواجہ محمد معصوم را اولاً بدون طے مراتب ظلال بہ کمالات اصلیہ رسانیدہ اند۔ منقول است کہ صحبت یک ہفتہ حضرت خواجہ محمد معصوم سبب فنائے قلب و صحبت یک ماہہ شان سبب فنائے نفس می گردید حضرت امام میفرماید بگام سوم شروع در تجلیات ذاتیہ می افتد یعنی در لطیفہ سر، تجلی شیونات و در لطیفۂ خفی تجلیات صفات سلبیہ کہ باعتبارات راجع است و تجلی شان جامع در لطیفۂ اخفی حاصل میگردد۔

تبصرہ: تجلی ذاتی بر دو نوع اطلاق میشود، اول بمعنی عام، دوم بمعنی خاص۔

(۱) تجلی ذاتی بمعنائے عام آن تجلی است کہ از صفات ثمانیہ زائدہ بلند تر بودہ باشد چنانچہ تجلی شیونات و اعتبارات۔

(۲) تجلی ذاتی بمعنائے خاص آنست کہ از تجلی شیونات و اعتبارات نیز بلند تر بودہ یعنی بذات

بحت حق تعالی مربوط بودہ باشد و تجلی ذاتی کہ درین مکتوب شریف تذکار یافتہ بمعنائے اول بیا باشد۔
دوگام دیگر کہ بعالم خلق مربوط است عبارت از تزکیۂ نفس و تزکیہ عناصر اربعہ بیا شد کہ عارف بعد از تصفیہ عالم امر بآن مشرف میشود، نفس بعد از تزکیہ مظہر تجلی دو دائرہ شیونات و اعتبارات و یک قوس میگردد کہ کنایہ از ظہور ذات است، ظہور ذات دیگر است و خود ذات مقدس دیگر، و عناصر ثلاثہ مظہر اسم باطن و عنصر خاک مظہر تجلیات ذات بحت میگردد۔ آنچہ میفرماید بہر گام سالک از خود دور و بحق سبحانہ نزدیک میشود الخ یعنی از خواہشات نفسیہ و بشریہ خود دور و بحق سبحانہ تعالی قرب بلاکیف حاصل می کند۔

بیت چشم بند و لب بہ بند و گوش بند گر نہ بینی سرّ حق بر من بخند
بیت اے بندہ بمن گریز و خود را ابلہ کن گر شاہ جہان نشدی آنگاہ گیلہ کن
بیت بنشین بہ گدایان در دوست کہ ہر کس بنشست بایں طائفہ شاہی شد و برخواست

و آنچہ میفرماید: فنائے اتم است کہ بقائے اتم و اکمل برآن مترتب است الخ یعنی بقا عبارت از قبول انعکاسات عالم وجوب است و اتمیت بقا مربوط بہ اتمیت فناست، بہر اندازہ کہ فنا تمامتر بودہ باشد بقا نیز کامل تر می گردد۔

تبصرہ: فنائے اتم دو نوع است: اول فنائے اتم یک لطیفہ، دوم فنائے اتم عارف دریں جا مراد از فنائے اتم فنائے عارف است نہ فنائے لطیفہ زیرا کہ این معارف، معارف انتہائی است و انواع فنا در جائے دیگر نیز تذکار یافتہ است۔

مکتوب صد و نود و ہفتم

حضرت امام میفرماید، تا آن را آفریدہ است بسوئے آن نظر نفرمودہ الخ یعنی بدنیا نظر مرحمت نفرمودہ اند، نہ اینکہ از علم او تعالی بیرون ماندہ است۔ و آنچہ میفرماید، چون ذاکران بلکہ ہر ذرہ از ذرات وجود ایشان بذکر اللہ سبحانہ مملوست الخ یعنی علاوہ بر لطائف عارف تمام وجود

عارف بلکہ ہر ذرہ وجود عارف بذکر او تعالی مشغول است اعتراض مورچہ را این عارف چنین جواب میگوید۔ مورچہ اعتراض کردہ بود کہ از یک وجود انسان ملیونہا مورچہ ساختہ میشود و حالانکہ یک مورچہ ہم ذکر میکند و یک انسان ہم ذکر می کند پس درین چہ حکمت خواہد بود کہ ملیونہا مورچہ خلق نشد و یک انسان خلق شدہ؟ عارف بزبان حال میگوید کہ اے مورچہ آن ذرہ وجود من کہ بمراتب از تو کوچک تر است نیز بذکر مشغول است۔ بیت

ذرات وجودم ہمہ را دوست گرفت　　　باقی نماند بر من جز پوست۔

وآنچہ میفرماید، این معنی بے صحبت ارباب جمعیت متعسر است الخ یعنی دنیا دار اسباب است از روے عادت او تعالی بدون اسباب کارے ساختہ نیست۔ چنانچہ در بارۂ آنحضرت ؐ کہ سرآمد واصلان ومحبوبان می باشد باوجود آن در تکمیل وجود مبارک شان نیز از اسباب عادیہ کار گرفتہ شدہ است آنحضرت ؐ میفرمایند کہ حضرت جبرئیل سہ مراتب مرا در کنار گرفت وفشار داد۔ یعنی القاے قوہ قدسیہ نمود پوشیدہ نماند کہ این عمل در حین ابتداے شروع کمالات آنحضرت ؐ بودہ واز انتہاے کمالات آنحضرت ؐ حضرت جبرئیل نیز معلومات کامل نخواہد داشت۔

مکتوب صد و نود و ہشتم

حضرت امام میفرماید، فتوحات مکیہ مفتاح فتوحات مدینہ باد الخ یعنی مفتاح احادیث شریف باد (احادیث شریف را فتوحات مدینہ میداند) یعنی شما کہ فتوحات مکیہ ہدیہ کردہ اید و این کتاب مشتمل بر مسائل توحید وجودی ست حق تعالی آنرا سبب اتباع سنت و موجب تعمیل احادیث شریف بگرداند حضرت امام درین ضمن خان خانان را امیلا نماند کہ حاصل مسائل توحید یعنی وحدت الوجود در حق شما مناسبت ندارد و باید ہمیشہ تابع سنت باشید۔ آنچہ میفرماید جمع ضدین اینجا از استحالہ برآید است الخ یعنی چون عارف متخلق باخلاق اللہ و بہ پرتو صفات او تعالی منعکس و رنگین می باشد و ذات حق تعالی جامع جمیع صفات است، رحمت و غضب ہر دو پرتو صفات او تعالی است

اگر عارف متخلق مظہر صفات متضادہ بگردد جاے تعجب نیست۔

مکتوب ۱۹۹ احاجت بہ تشریح ندارد و مکتوب ۲۰۰ را خود حضرت امام تشریح فرمودہ اند۔

مکتوب دوصد و یکم

حضرت امام میفرمایند، اگر گوید کہ بر من منکشف ساختہ اند الخ یعنی اگر کسے بگوید کہ تمام علوم واسرار در دو سہ حرف مندرج است، قول او احتمال صدق دارد، زیرا کہ این شخص صرف بیان یک مسئلہ میکند و میگوید کہ این قضیہ براے من کشفے است کہ تمام اسرار در دو سہ حرف مندرج است و دعوی مکشوفیت تمام اسرار را نمی کند و اگر گوید کہ در صفحۂ آن دو سہ حرف تمام علوم را مطالعہ میکنم۔ پس این شخص کذاب است ازو باور نباید کرد۔

مکتوب دوصد و دوم

حضرت امام میفرمایند، طریق ما طریق دعوت آسمانی ست الخ یعنی در وقت تکرار اسماے تعالی مقصد و مرام ما وصول واستہلاک در مسمی این اسماء ست واستفادہ خواص اسماء مراد ما نیست چنانچہ بعض اشخاص اسم صمد را براے اخذ خواص آن اسم مبارک تکرار می کنند و آنرا وسیلۂ تسخیر عالم می گردانند۔

تبصرہ: ذاکران اسماے خداوندی دو طبقہ می باشند، یکے آنکہ ذکر او تعالی را صرف براے حصول خواص آں اسم می نمایند چنانچہ کہ اسم صمد را براے تسخیر و یا باسط را براے وسعت رزق تکرار میکنند و دیگر آنست کہ مراد او از ذکر حق تعالی رسیدن بذات بحت او تعالی است۔

مکتوب دوصد و سوم

حضرت امام میفرمایند، صحبت این طائفہ از ضروریات است الخ یعنی از روے عادت

وتعالی حصول مراتب عرفان مربوط بصحبت ارباب جمعیت است اما بعض محبوبان ازیں امر مستثنی است
چنانچہ بعض مجاذیب مشہور یکہ گذشتہ اند۔ خلاصہ بعض محبوبان بہ پیر ظاہری نیاز مند نیستند وخاص
فضل او تعالی متکفل تربیۂ آنہا است۔ مصرع

تا یار کرا خواہد و میلش بکہ باشد

مکاتیب ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب دو صد و ہفتم

حضرت امام میفرمایند آنجا وجد وحال را تا بمیزان شرع نسنجد بہ نیم جیتل نمیخرند الخ حضرت
امام توصیہ میفرمایند کہ وجد وحال را از مقاصد نباید شمرد، باتباع سنت ثابت قدم باید بود، جوگیان و
برہمنان ہند و فلاسفۂ یونان نیز بصفاے نفوس وکشوفات خیالیہ خود خرسند اند۔

تبصرہ: صفاے نفس بسبب فاقہ وجوع بدون اتباع شریعت بآنہا دست میدہد
وسبب کشوفات کوتہ میگردد ولے صاحبان این صفاے نفس از کشوفات الٰہیہ محروم اند وکشف
آنہا سبب استدراج وزیادت خسران آنہا است مثال صفاے نفس ہمانند زر اندرون نجاست
است ومثال تزکیۂ نفس کہ مربوط باتباع سنت سنیہ است، بمثل طلا شدن مس است بعمل کیمیا
کہ دوبارہ مس نمیگردد۔ درین فرصت فضیلت نفس از فضیلت لطائف عالم امر بیشتر می گردد۔
بلی آنحضرت میفرمایند۔ خیارکم فی الجاھلیۃ خیارکم فی الاسلام اذا فقھوا۔

مکتوب دو صد و ہشتم

حضرت امام میفرمایند، بلکہ عروج این بزرگواران بمراتب ازان مقامات بالا رفتہ است الخ
این مکتوب شریف بچند مقدمہ حل می شود۔

مقدمہ اول: ذات بحت او تعالی بدون توسط اسما وصفات از عالم وعالمیان مستغنی است

ہیچ کس بدون توسط اسماء وصفات ازان ذات مقدس وغنی استفادہ کردہ نمی توانند، ان اللہ لغنی عن العالمین نشان آن موطن است۔ مقدمہ دوم، ہر کس از انبیاے عظام واولیاے کرام وسائر انام در اسماء وصفات او تعالیٰ مبدأ فیض دارند وبتوسط ہمان اسماء وصفات بعروجات مشرف وبوصول بلاکیف بذات او تعالیٰ میرسند ومناسبت فی الجملہ بعالم وجوب پیدا می کنن مقدمہ سوم: مبادی فیوض اولیاے کرام ظلال صفات او تعالیٰ بودہ ومبادی فیوض انبیاے عظام اصول وخود صفات مقدسہ می باشد۔ مقدمہ چہارم: عارف در وقت عروج از مبدأ فیض خود میگذرد ومحو باینکہ بوصول بلاکیف بذات اقدس او تعالیٰ می رسد از مبادی فیوض حضرات انبیا نیز میگذرند۔ مقدمہ پنجم: حال عروج سالک دیگر است ومقام استقرار او دیگر۔

چون مقدمات فوق دانستہ شد معلوم شد کہ عروج عارف از مبادی فیوض انبیاے عظام سبب افضلیت وے نمیتواند شد ومقام استقرار وے کہ اصل مقام آدمی باشد در ظلال صفات است ومقام استقرار حضرات انبیاء در اصول وخود صفات است وعروجات آنہا لایعلمہا الا اللہ واز عروجات اولیاء بمراتب بلندتر است یعنی عروجات انبیاء را غیر از حق تعالیٰ کسے دیگر نمی داند خلاصہ اینکہ مقام استقرار دیگر ومقام عروج دیگر است۔ مقام استقرار انبیا فوق مقام استقرار او می باشد اما اگر عروج ولی از مقام استقرار نبی فوق تر واقع شود ممانعت ندارد۔

مکتوب دوصد و نہم

حضرت امام میفرمایند: باید دانست کہ حقیقت شخصی عبارت از تعین وجوبی است کہ تعین امکانی آن شخص ظل آن تعین است وآن تعین وجوبی اسمی است از اسماء او تعالیٰ ومیفرمایند کہ آن اسم رب آن شخص است ومبدأ فیض وجودی او ہمان صفت است کہ مبدأ فیض او ست الخ۔ این بیان حضرت امام درین جا بہ بیان چند مقدمہ ضرورت دارد۔

مقدمہ اول: اتحاد حقیقت محمدی با حقیقت احمدی بعد از ہزار سال از زمان رحلت

آن سرور است۔ مقدمہ دوم: حقیقت محمدی عبارت از شان العلم است کہ مربی عالم خلق آنحضرت ﷺ بودہ وصفت العلم مبدأ و واسطہ فیوض تخلیق وجود مبارک آنحضرت ﷺ است وحقیقت احمدی عبارت از مرتبہ ایست کہ از شان العلم برتر است و واسطۂ فیوض کمالات و مربی عالم امر آنحضرت ﷺ است۔
مقدمہ سوم: واسطہ فیض تخلیق آنحضرت ﷺ جدا بودہ و واسطہ فیوض کمالات حقیقت محمدی ﷺ شان جدا و حقیقت احمدی شان علیحدہ می باشد بخلاف دیگران کہ مبدا فیض وجود و کمالات شان یکے است۔ مقدمہ چہارم: حقیقت احمدی و حقیقت کعبہ معظمہ متحد است و آن مرتبہ ایست کہ از شان العلم برتر می باشد و شان العلم مربی حقیقت محمدی است۔ مقدمہ پنجم قدرت او تعالی برائے مدت ہزار سال یک تاثیرے بخشیدہ و آن مدت را سبب تغیر امور گردانیدہ۔
مقدمہ ششم: ہر انسان دارائے دو حقیقت است، حقیقت وجوبی و حقیقت امکانی۔ حقیقتِ امکانی او عبارت از عالم خلق و عالم امر او می باشد و حقیقت وجوبی او عبارت از آں مرتبہ وجوبی است کہ واسطہ فیضان وجود و فیضان کمالات آن شخص است۔ مقدمہ ہفتم یک اسم او تعالی مراتب متفاوت دارد یعنی بہر صفت اضافی اطلاق اسم او تعالی میشود بر صفت و بر شان مثل شان العلم، شان القدرت وغیرہ الخ نیز اطلاق اسم او تعالی کردہ میشود و بر مرتبہ کہ از شیونات برتر است کہ اعتبارات نامیدہ میشود نیز اطلاق اسم او تعالی کردہ میشود۔
مقدمہ ہشتم: عالم خلق حقیقت محمدی، عالم امر حقیقت احمدی می باشد۔ نبوت آنحضرت ﷺ کہ قبل از تخلیق حضرت آدم علیہ السلام بودہ بحقیقت احمدی و عالم امر آنحضرت ﷺ تعلق داشتہ کہ آنحضرت ﷺ بروحانیت خود بملائکہ کرام تعلیم وظائف مقررہ آنہا را میفرمودند۔ بنابران ملائکہ نیز امت مرا درد و عالم اند۔ از تفصیل مقدمات فوق شرح این مکتوب شریف روشن گردیدہ خواہد بود۔

آنچہ میفرماید: زمانی می آید کہ حقیقت محمدی ﷺ از مقام خود عروج نماید الخ یعنی تا مدت ہزار سال مربی عالم خلق آنحضرت ﷺ شان العلم بودہ بعد از ہزار سال مربی عالم خلق مبارک آنحضرت ﷺ مرتبہ ایست کہ از شان العلم بلند تر می باشد و مربی فیوض کعبہ معظمہ و حقیقت احمدی نیز آن مرتبہ مقدسہ

می باشد۔ بعد از ہزار و چند سال عالم خلق آنحضرتؐ از شان لعلم منقطع و از مرتبہ بالاتر آن فیض میگیرد۔ بنا بر آن مناسبت آنحضرتؐ نسبت بہ ممکنات کمتر و بہ عالم وجوب بیشتر شدہ است۔ ازین سبب بعد از ہزار سال فتنہ ہا بیشتر گردیدہ و بہ نیابت و ظہور کامل و مکملی ضرورت احساس شدہ یعنی آنحضرتؐ بعد از وفات تا ہزار و چند سال طرف امت متوجہ بودہ و بعد ازاں توجہ شان بہ کلی طرف عالم وجوب معطوف گردیدہ، زیرا کہ عالم خلق شان حکم عالم امر گرفتہ است و چون مناسبت عالم امر بمخلوقات کمتر است زیرا کہ در وجود آنہا بشریت غالب است از آنرو بہ نیابت شخص دیگرے ضرورت افتادہ است، زیرا کہ عادت بر آن است کہ بدون وجود مناسبت استفادہ کردہ نمی شود۔ بنا بر آن برائے افادہ و استفادہ بظہور نیابت کاملی و مکملی احتیاج پیدا شدہ است و آن نایب حضرت امام است کہ مجدد الف ثانی است۔

پوشیدہ نماند کہ مریدان مبتدی از قبور اولیائے کرام چندان اخذ فیض کردہ نمیتوانند، زیرا کہ در مریدان مبتدی عالم خلق شان غالب است و در اموات عالم امر شان قوی می باشد لہذا بسبب عدم مناسبت از قبور استفادہ کردہ نمی توانند، از ینجاست کہ حضرت خواجہ بزرگ میفرمایند:-

کہ تو تا کے گور مردان را پرستی!

حضرت امام میفرماید کہ دو میم عبارت از دو طوق عبودیت است الخ یعنی در اسم مبارک محمدؐ دو میم است و در اسم احمدؐ یک میم، چنانچہ گفتہ اند۔ بیت

زاحمد تا احد یک میم فرق است جہانے اندران یک میم غرق است

سوال: درصورتیکہ میم عبارت از عبودیت باشد و عبودیت عبارت از بندگی و خدمت عبادت و تضرع می باشد پس باید مقام دو میم از مقام یک میم بالاتر بودہ باشد؟

جواب: طوق عبودیت عبارت از علامہ حدوث و امکان است، چون در دو میم علائم حدوث و امکان زیادہ تر است و مرتبہ یک میم بعالم وجوب نزدیک و قریب تر است و انعکاس وجوب در آن بیشتر است یعنی قرب آنحضرت با و تعالی در حقیقت احمدی بہ نسبت حقیقت محمدی بیشتر بودہ،

چنانچہ در وقت دو میم دو علامہ امکانی موجود است و در وقت یک میم کہ حقیقت احمدی می باشد یک علامہ امکان موجود است یعنی حقیقت احمدی بہ نسبت حقیقت محمدی بعالم وجوب نزدیک تر است لہذا در وقت دو علامہ بندگی مناسبت بعالم امکان بیشتر است و در وقت یک علامہ عبودیت مناسبت بعالم امکان کمتر و بعالم وجوب نزدیک تر است۔ پس انعکاس کمالات مراتب وجوب درین مرتبہ در ذات مبارک آنحضرتؐ زیادہ تر است۔ ناگفتہ نماند کہ فیوضات و انوار و برکات ہمہ از ذات مقدس او تعالی سرچشمہ میگیرد و وصول آن فیوض و برکات بعضے را بتوسط اسمی و برخی را بواسطۂ اسم دیگر بیسر میگردد۔ یعنی برائے حضرات انبیائے کرام توسط اسماء وصفات او تعالی و برائے اولیائے کرام بواسطہ ظلال اسماء وصفات او تعالی میرسد۔ فیوضات وجودی و فیوضات کمالات تابعۂ وجود چنانچہ علم و حیات وغیرہ بایشان می رسد و آن اسم مبارک واسطۂ فیوض آن شخص و مبدأ فیض او گفتہ می شود و بعد از تزکیۂ نفس و تصفیۂ قلب آن شخص مظہر آن حقیقت میگردد و انوار آن حقیقت در وجود او ظاہر می باشد۔ اما معاملۂ آنحضرتؐ از دیگران جدا بودہ یعنی فیض تخلیق وجود مبارک شان صفت العلم و مبدأ فیض کمالات حقیقت محمدی شان، شان العلم می باشد و مبدأ فیض کمالات حقیقت احمدی شان آن مقام عالی است کہ از شان العلم بلند تر می باشد۔ پس مبادی فیوض آنحضرتؐ متعدد است بخلاف دیگران کہ مبدأ فیض شان واحد است۔

حضرت امام میفرمایند: این زمان حقیقت محمدی، حقیقت احمدی نام یابد و مظہر ذات احد میگردد و ہر دو اسم مبارک بامسمی محقق می شود الخ یعنی در سابق اطلاق نام محمدؐ بعالم خلق آنحضرتؐ راجع بودہ کہ مظہر شان العلم است نہ مظہر ذات او تعالی و اسم مبارک احمد تعبیر از عالم امر آنحضرتؐ بود و درین وقت عالم خلق آنحضرتؐ عروج نمودہ با عالم امر شان متحد گردیدہ یعنی محمد و احمد ہر دو مظہر ذات احد گردیدہ است۔

سوال: حقیقت احمدی عبارت از معنی عالی است کہ از شان العلم بلند تر میباشد و آن معنی ہم در حقیقت یک شان از شیونات ذاتیہ می باشد و عین ذات نیست پس این فرمایش حضرت امام کہ حقیقت محمدی و احمدی مظہر ذات احد میگردد چہ مفہوم خواہد داشت؟ و حال آنکہ حقیقت احمدی مظہر

آن معنی بلند تر از شان العلم بوده و مظہر ذات او تعالی نیست؟

جواب: شیونات وجود خارجی زائد ندارند و عبارت از اعتبارات ذات او تعالی می باشد، بخلاف صفات کہ وجود خارجی زائد دارند و نیز نا گفتہ نماند کہ در شیونات ہم تفاوت مراتب وجود است پس مظہر شیونات را مظہر ذات او تعالی گفتہ میتوانیم، برخلاف مظہر صفات کہ آنرا مظہر ذات او تعالی گفتہ نمی توانیم۔ وآنچہ میفرماید: مقام سابق محمدی خالی ماند الخ یعنی تا زمان نزول حضرت عیسی علیہ السلام ہیچ کس مظہر دائمی آن حقیقت مقدسہ نمیباشد اگرچہ سیر شان بالاتر برسد۔ وآنچہ میفرماید کہ فوق آن معنی زائد دیگر باشد الخ یعنی آن مقام رفیع کہ حقیقت احمدی و حقیقت کعبہ معظمہ است فوق آن مقام مقام فوق دیگرے از اعتبارات وجود دارد و در فوق آن مقام اعتبارات نیز مراتب فوق تر دیگرے از اعتبارات موجود است، ولے قوت بشری از ادراک آن عاجز است تا چہ رسد بذات او تعالی۔ بیت

زاعلی بالا و بالا زبالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

وآنچہ میفرماید: تفاضل اقدام اہل اللہ باعتبار طے کردن این مراتب شتی است الخ یعنی بعضے بزرگان بظلال صفات او تعالی رسیدہ کہ عبارت از ولایت صغری است کہ ولایت اکثر اولیاء کرام میباشد و بعض از ایشان بخود صفات او تعالی نیز رسیدہ کہ آن را ولایت کبری گویند و این ولایت کبری ولایت انبیاے عظام است و برخی دیگر تا بہ شیونات عروج نمودہ کہ ولایت ملاء اعلی عبارت از آنست اما مقامات نبوت کہ تجلیات ذات مقدس است و تجلیات رسالت اولوالعزمی فوق تر از آنست و بعض اولیاے کرام بہ سبب متابعت انبیاے عظام بانعکاس آن مقامات نیز مشرف میشوند وللارض من کاس الکرام نصیب۔ وآنچہ میفرماید: حقیقت شخص چنانکہ تعین وجوبی او را گویند تعین امکانی او را نیز گویند الخ یعنی اطلاق حقیقت وجوبی آن شخص اطلاق مجازی است یعنی آن مرتبہ وجوب مربی آن شخص است و بواسطہ آن فیض اخذ میدارد نہ آنکہ ممکن حقیقت وجوبی ہم دارد تا واجب دانستہ شود۔

سوال: ازین مکتوب شریف مزیت عالم امر از عالم خلق مفہوم میشود و حالانکہ فر

فرمودۂ حضرت امام کہ در چندین مکاتیب شان مکرر فرمودہ است کہ عالم خلق افضل است بہ نسبت عالم امر۔

جواب: فوقیت مبدأ فیض عالم امر بہ عالم خلق دلیل افضلیت عالم امر بر عالم خلق شدہ نمی تواند۔ زیرا کہ عالم امر بالذات از مبدأ فیض خود بالاتر عروج ندارد مگر بمتابعت عالم خلق و عالم خلق بالخاصہ عنصر خاکی از مبدأ فیض عالم امر بالاتر عروجات غیر متناہی داشتہ می باشد پس فوقیت عالم خلق بر عالم امر ثابت میباشد و ہم ناگفتہ نماند کہ وصول بلاکیف بذات مقدس او تعالیٰ خاصہ عالم خلق است خصوصاً عنصر خاکی چنانچہ گفتہ اند۔ بیت

خاک شو خاک تا بروید گُل ... کہ بجز خاک نیست مظہر گُل

پوشیدہ نماند کہ آنحضرتؐ در حیات مبارک خود گاہے بصورت عالم خلق متلبس بودند و گاہے بصورت عالم امر متلبس می بودند و در وقتیکہ بعالم خلق متلبس بودند دارائے سایہ می بودند و زمانیکہ بعالم امر متلبس می بودند در آں وقت سایہ نمی بودند۔ پس قول بوجود سایہ و یا عدم سایہ ہر دو دارائے صحت می باشد و محدثین کرام کہ بعدم سایہ آنحضرتؐ قائل نیستند سبب آن این است کہ این ہا راویان مقام دعوت می باشند و سردار دو عالم در مقام دعوت بہ لباس عالم خلق متلبس می بودند۔ و در خلوت کہ بہ لباس عالم امر متلبس می بودند سایہ نداشتند۔

سوال: حضرت امام فرمودہ اند کہ بعد از ہزار سال حقیقت محمدی از مقام خود عروج فرمودہ بہ حقیقت احمدی کہ عین حقیقت کعبہ است متحد میشود، درین صورت تفاضل بکدام اینہا خواہد بود کہ سردار دو عالم افضل و یا کعبہ افضل است؟

جواب: حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم مجددی میفرماید کہ کعبہ از حقیقت خود بالاتر عروج ندارد و عروجات آنحضرتؐ بالاتر از حقیقت کعبہ غیر متناہی است۔ حضرت جامی چہ خوب فرمودہ "بعد از خدا بزرگ توئی قصہ مختصر"۔ کعبہ نیز بعد از خدا و غیر خدائے متعال است۔

سوال: در سابق تذکار رفت کہ کعبہ از حقیقت خود عروج ندارد و حالانکہ حضرت امام در دفتر ثالث میفرماید کہ کعبہ محل ظہور تنزیہ صرف است و آن ظہور ازین حقیقت کعبہ بلند است

حل این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: عروج عارف تام المعرفت ازان ظہور ہم بسیار بلند است زیراکہ وصول بے کیف عارف تام المعرفت بذات بے کیف او تعالی بلکہ وصول سردار دو عالم ﷺ بہ مرتبہ است کہ تعبیر آن در درک نمی گنجد و در آن مقام نام ظہور و یا اظہار بردہ نمی شود و عروجات سردار دو عالم و تابعان او بآن مرتبہ مقدسہ کہ از ظہور بلند تر است نیز می رسد۔ مصرع ذوق این مے نشناسی بخدا تا نہ چشی

بیت گر عشق نبودی و غم عشق نبودی چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی؟

خلاصہ اینکہ اگرچہ حقیقت کعبہ از حقیقت محمدی بلند تر است اما از حقیقت احمدی بلند تر نیست و سردار دو عالم جامع ہر دو حقیقت است و تنہا دارای حقیقت محمدی نیست پس کعبہ چگونہ افضل شدہ می تواند و نیز عروجات سردار دو عالم فوق حقیقت کعبہ است۔ آنچہ میفرمایند: عروج تعین وجوبی را معنی نیست الخ یعنی شان العلم کہ مرتبۂ وجوبی است عروج ندارند کہ از مقام خود عروج کردہ و بمقام آن معنی فوق کہ حقیقت کعبہ است برسد، زیراکہ در مراتب وجوب حرکت و سکون و عروج و نزول امکان پذیر نیست بلکہ مراد آنست کہ حقیقت محمدی کہ عالم خلق آنحضرت ﷺ است بمقام حقیقت احمدی کہ مقام عالم امر آنحضرت ﷺ است عروج فرمودہ است۔

تبصرہ: حضرت امام حقیقت کعبہ را یک وقت آن شان دانستہ کہ فوق شان العلم است و در اخیر حقیقت کعبہ را ظہور تنزیہ صرف فرمودہ و آن شان ظل تنزیہ صرف می باشد و معلوم است کہ وصول بہ ظل قبل از وصول باصل می باشد پس آن بیان عروج دیگر است و این بیان عروج دیگر۔ مکتوب ۲۱۰ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوصد و یازدہم

حضرت امام میفرمایند: از مقولۂ مولوی علیہ الرحمہ پرسیدہ بودند کہ گفتہ "آن نازنین کہ در کنار من بودہ حق بودہ" الخ یعنی آیا این گفتار جائز است یا خیر؟ و معنی این قول چہ خواہد بود؟

جواب: این نوع مشاہدہ معاینہ تجلی صوری ست کہ صاحب معاملۂ آن صورت متجلی را حق می انگارد (متجلی در اینجا صیغہ اسم مفعول است و ماخوذ از جلی است کہ بمعنی ظہور می باشد) جلاے شئے ظہور شئے است. در مرتبۂ ثانی چنانچہ صورت زید در آئینہ جلاے زید است و تمثال رو بینندۂ زید در آئینہ و خود زید در آئینہ نیست. بنا بر آن معلوم شد کہ حضرت مولانا در آن وقت تمثال ذات حق را از ذات مقدس او تعالی امتیاز نکردہ است و تمثال را عین ذی تمثال پنداشتہ اند، یعنی این سالک ذات حق را مشاہدہ نکردہ بلکہ یک تجلی بعید کہ بصورت انسان نازنین مصور شدہ بود آنرا مشاہدہ کردہ است. وآنچہ آنحضرت ﷺ فرمودہ اند: رایت ربی فی احسن صورۃ. دریں جا نیز مراد از صورت تمثال ذات مقدس خواہد بود. زیرا کہ حق تعالی از صورت منزہ است وہکذا آنحضرت ﷺ میفرمایند: رایت ربی علی صورۃ شاب. دریں جا نیز تمثال صورت مرتبۂ وجوب مراد خواہد بود. زیرا کہ حق تعالی بایں صور مرئیہ قطعاً مناسبت ندارد و حق تعالی صورت ندارد، وہمچنان کسانیکہ حق تعالی را در خواب می بینند آن نیز صورت تمثال مرتبۂ وجوب است و خود ذات مقدس ازان بلند تر است کہ در عالم مثال مصور بگردد. بیت

زاعلی بالا و بالا زبالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

وآنچہ میفرمایند اجازتیکہ بشما و دیگران کردہ شدہ است مشروط بہ شرائط است الخ یعنی خلیفہ دو نوع می باشد: یکے خلیفہ مقید است و دیگرے خلیفۂ مطلق. خلیفہ مقید آنست کہ لطائف او تصفیہ گردیدہ و فنا و بقا مشرف شدہ باشد، اما نفس او ہنوز اطمینان نیافتہ باشد، این شخص بدون استخارہ مرید گرفتہ نمی تواند. خلیفہ مطلق آنست کہ نفس او تزکیہ و راضیہ و مرضیہ گردیدہ باشد، این شخص شیخ کامل است و تمام کارہاے او مرضی او تعالی ست، زیرا کہ او رضاے نفس را ترک گفتہ و رضاے او تعالی را اختیار کردہ است، بعد از ترک رضاے نفس مقام رضاے او تعالی است. مصرع

یک قدم بر فرق خود نہ واندیگر در کوے دوست

ودع نفسك وتعال

مکتوب دوصد و دوازدہم

حضرت امام میفرمایند: اما اینکہ او را از ولایت موسوی بہ ولایت محمدی آرد معلوم الوقوع نیست الخ یعنی تا این وقت بحضرت امام این سر معلوم نبودہ و آن تصرف دادہ نشدہ بود کہ مرشد کامل مرید خود را از ولایات دیگر بولایت محمدی رسانیدہ می تواند یا نہ و بعد از آن بحضرت امام این قوت و تصرف عنایت گردیدہ کہ خواجہ محمد صادق را از ولایت موسوی بولایت محمدی رسانیدہ اند۔ و آنچہ میفرماید کہ از تقید صفات و شان و اہد الخ یعنی بوصول بلا کیف بذاۃ بے کیف او تعالیٰ برسد و از شیون و اعتبارات بالا رود۔

تبصرہ: ہر ولایت از ولایت ہائے انبیاء اولوالعزم مبدأ فیض جداگانہ در عالم وجوب داشتہ می باشد و مبدأ فیض حضرت موسیٰ صفت الکلام است و اولیائے موسوی المشرب توسط ظلال صفت الکلام بہرہ مند می شوند، وقتیکہ یک عارف از ولایت موسوی بولایت محمدی ارتقا می فرماید، صفت العلم درین وقت مبدأ فیض او میگردد و عارفیکہ بولایت کبریٰ میرسد درین وقت خود صفت مربی او میشود و از ظلال صفت ترقی میکند و علیٰ ہذا القیاس۔ مرتبہ شیونات و اعتبارات در وجود او جلوہ گر میگردد، یعنی بعد از ازالہ کدورت بشریہ عارف مظہر صفات مقدسہ او تعالیٰ میگردد، و یا مظہر تجلیات شیونات و اعتبارات و بالآخرہ مظہر تجلیات ذات او تعالیٰ میشود۔ بنا بر تفاوت مراتب استعداد است

مصرع ہر کسے را بہر کارے ساختند

مکاتیب ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵ و ۲۱۶ حاجت بشرح ندارند۔

مکتوب دوصد و ہفدہم

حضرت امام میفرمایند کہ کشوفات الٰہی و ظہورات اسمائی در اثنائے راہ است الخ یعنی تا وقتیکہ ظہور ظلال اسماء و صفات است درک عارف مدرک آن میگردد بعد از وصول بذات او تعالیٰ برائے عارف

حیرت دست میدہد۔ زیراکہ آن مرتبہ مقدسہ از ادراک عارف بلند است ومراد از ظہور اسماء ظہور ظلال اسماء است۔ زیراکہ خود اسماء وصفات نیز برنگ مسمی از ادراک بیرون است۔ اما بعض تابعان کامل آنحضرت ﷺ ازین امر مستثنی بیباشند وآن مرتبہ مقدسہ را نیز بادراک بیچون درک می نمایند اما آن درک وادراک نیز بیچون است وآنچہ در حدیث شریف وارد است لا تتفکروا فی ذات اللہ الخ مراد از امتناع تفکر چونی وچندیست نہ تفکر بے چونی۔ عارفان کامل زیراکہ بہ تفکر بیچونی ادراک آن مرتبۂ مقدسہ مینمایند۔ چنانچہ حضرت امام در دفتر ثالث آن را روشن ساختہ اند۔ وآنچہ میفرمایند: می ترسم کہ اگر حقیقت این مشاہدات وتجلیات آنہا را بگویم فتورے در طلب بندیان این راہ پیدا خواہد شد الخ یعنی مشاہدات و تجلیات آنہا مربوط بظلال است وفرق ظل واصل را نفہمیدہ اند۔ وآنچہ میفرمایند: ہرگاہ کلیم اللہ را از مشاہدۂ این حال بے آنکہ تجلی شود صعقہ درگرفت دیگران چہ باشند الخ

سوال: حضرت امام میفرمایند بے آنکہ تجلی شود الخ از ظاہر عبارت حضرت امام معلوم میشود کہ بحضرت موسی تجلی نشدہ است واین خلاف واقع است زیرا تجلی شدہ بود چنانچہ در آیۂ کریمہ است فلما تجلی ربہ للجبل جعلہ دکا وخر موسی صعقا یعنی ہرگاہ کہ تجلی کرد پروردگار او بہ کوہ طور گردانید آن را متحرک وپارہ پارہ گردانید وبے ہوش افتید حضرت موسی۔ این موضوع چگونہ خواہد بود۔

جواب: حضرت امام لفظ متجلی فرمودہ است کہ صیغۂ اسم فاعل است وتجلی را بصیغۂ مصدر نفرمودہ ولفظ تجلی کہ در متن مکتوب شریف آمدہ آن غلطی طبع مطبعہ می باشد۔ پس معنی فرمودۂ حضرت امام این است کہ بدون آنکہ حق تعالی متجلی شود یعنی بدون آنکہ تجلی ذات مقدس خود را نشان بدہد وحضرت موسی بہ تجلی صفات او تعالی بے ہوش گردید یعنی آن تجلی، تجلی ذات او تعالی نبودہ بلکہ تجلی صفات بودہ چنانچہ عارفی در مدح سردار دو عالم ﷺ میفرماید۔ بیت

موسی ز ہوش رفت بیک پرتو صفات تو عین ذات می نگری در تبسمی

ناگفتہ نماند کہ چون حضرت موسیٰ طالب دیدار شدہ بود ودنیا محل دیدار نبودہ لہذا حق تعالی تجلی

جلال خود را باو نشان دادہ است نہ تجلی ذات مقدس و یا اینکہ مراد حضرت امام آنست کہ آن تجلی
بہ کوہ طور بودہ نہ بحضرت موسی و اگر بحضرت موسی واقع می شد بیہوشی شان بیشتر می بود چنانچہ
در آیۂ کریمہ ذکر شدہ، پس آن تجلی بجبل بودہ و از تجلی بجبل حضرت موسی بیہوش گردیدہ است و اگر
بحضرت موسی می شد بے ہوشی شان زیادہ تر می گردید۔ مکاتیب ۲۱۸ و ۲۱۹ حاجت بشرح نیست

مکتوب دو صد و بستم

حضرت امام میفرمایند: عروج و ہبوط از آں اسما بواسطہ عروض عوارض است الخ یعنی
در بعض اوقات سالک از اسم مربی خود بسبب جذبات خداوندی عروج می کند و بعض اوقات
بواسطہ اشتغال باموم مباحہ از آں اسم بطرف عالم نزول میفرمایند مگر مکان طبعی و استقرار او ہمان
اسم مربی اوست۔

تبصرہ: عارفان برائے عروج و نزول نیز اذکار یعنی ذکرہائے جداگانہ تعیین کردہ اند
چنانچہ تکرار اسم ذات و تکرار نفی و اثبات سبب عروج است و تکلم بہ کلمہ محمد رسول اللہ سبب نزول
است، زیرا رسالت بعالم تعلق دارد، تکرار این کلمہ مقدسہ سبب نزول شان می گردد و ارشاد و دعوت
نیز از اسباب نزول عارف است، آنچہ میفرمایند جامعیت انسان بواسطۂ جامعیت ہماں اسم مربی
اوست، حل این مکتوب شریف بمقدمات ذیل است۔

مقدمہ اول: اینکہ ہر صفت او تعالی جامع تمام صفات، یعنی علم او تعالیٰ دارائے حیات
قدرت، سمع، بصر وغیرہ صفات ثمانیہ بباشد و ہکذا قدرت او تعالیٰ دارائے حیات، علم وغیرہ صفات
می باشد، تمام صفات ثمانیۂ او تعالی از ہر حیث کامل و جامع می باشند بخلاف صفات بشر کہ دارائے
خواص فوق نمی باشد یعنی چنانچہ بصر انسان در دیدن زندہ است و در شنیدن مردہ است چیزے را کہ
بواسطہ بصر دیدہ می تواند، آن را شنیدہ نمی تواند۔ مقدمہ دوم: مبدأ فیض و مربی انبیاء عظام
اصل صفات مقدسہ است و مربی اولیاء کرام ظلال صفات است۔

مقدمہ سوم: سیر محبوبان سیر اجمالی است، سیر محبان سیر تفصیلی۔ مقدمہ چہارم: تمام حضرات انبیا محبوبین اند و اولیاے کرام بعض محبوبین و بعض آنہا محبین می باشند۔ مقدمہ پنجم: در سیر اجمالی التفات بہ ظلال صفات و تمثالات نیست و سیر تفصیلی سیر در ظلال و تمثالات می باشد۔

از مقدمات فوق واضح شد کہ اگر عارفی در یک ظلی از ظلال صفات سیر کند و بواسطۂ آن عارف آن ظل و تمثالات بہ پیغمبری متبوع آن عارف نیز مکشوف شود این سیر و کشف سبب قربت آن عارف بر نبی متبوع خود نمی باشد، بدلیل اینکہ این عروجات ظلی نیز بواسطۂ اتباع شریعت آن پیغمبر است و چون حضرات انبیاے عظام در طینت و استعداد خود ملتفت بہ ظلال و سیر تفصیلی نمی باشند۔ لهذا ہر کمالے کہ بر امت شان در سیر تفصیلی و ظلال حاصل شود، بر پیغمبر متبوع شان نیز حاصل می گردد۔ زیرا کہ در حدیث شریف است من سن سنۃ حسنۃ فلہ اجرها و اجر من عمل بها یعنی کسیکہ بیادگار گذاشت یک طریق نیک را برای او ہست اجر آن طریق و اجر کسے کہ بآن طریق عمل می کند۔ پس باین دلیل کمال اولیاء بہ پیغمبر متبوع نیز حاصل می شود۔ و این کمالا تیکہ بواسطۂ امتان تابع بہ متبوع حاصل می شود کمالات ظلی و تمثالی بودہ از کمالات اصلی و ذاتی پیغمبر متبوع پائین تر می باشد زیر کہ کمالات ولایت انبیاے عظام بخود صفات ارتباط دارد و کمالات ظلی کہ از اولیاء است بہ ظلال صفات تعلق می گیرد، اما این کمالات ظلی بخود متبوع نیز می رسد و این یک نوع خدمتی است کہ ذریعۂ امتان تابع انجام می گردد۔

و آنچہ شیخ اکبر فرمودہ کہ خاتم نبوت از خاتم الولایت الخ یعنی از خود شیخ اکبر کہ خود را خاتم الولایت نامیدہ است فیض می گیرد۔ این موضوع نیز بہ تشریحات فوق ارتباط دارد کہ شیخ کمالات ظلی و تمثالی را مراد داشتہ است۔ بنابر آن شیخ درین گفتار شان معذور بودہ و طرف اعتراض واقع نمی گردد۔ خلاصہ برخی فضیلت ہاے جزئی کہ بعارف حاصل گردد این فضیلت ہاے جزئی سبب افضلیت وے گفتہ نمی شود۔

آمدیم بر سر مطلب، جامعیت کہ در کلام حضرت امام واقع شدہ قرار ذیل تشریح میگردد۔

عارف عیسوی المشرب کہ در صفت القدرت سیر می کند، چوں قدرت جامع صفات دیگر است خیال می کند کہ تمام صفات را سیر نمودہ است و خیال می کند کہ او از حضرت موسیٰ و از حضرت آدم علیہم السلام جامع تر است، زیرا کہ مربی حضرت آدم تنہا تکوین و مربی حضرت موسیٰ تنہا کلام است و من صفت قدرت و کلام و تکوین را سیر کردہ ام این سالک درین مرحلہ فہمیدہ نتوانست است کہ در حقیقت بہ صفت الکلام و صفت تکوین و غیرہ صفات ثمانیہ سیر نکردہ بلکہ بظلال این صفات سیر نمودہ است و بآن کلام و تکوین سیر نمودہ کہ قدرت متضمن آنہاست و بخود صفت الکلام و تکوین سیر نکردہ و بفکر و تصور خود این سیر ظلی خود را اصل پنداشتہ و خود را بر روے خیال از ہمہ جامع دانستہ است و گمان کردہ بخود کلام و تکوین سیر کردہ ام و این یک اشتباہ محض است کہ بہ سالک این راہ دست میدہد۔

لہذا حضرت امام منشاء اشتباہات ہمچو سالک ناقص را فوق شرح و تفصیل دادہ اند خلاصہ اینکہ اسم مربی ہر سالک اگرچہ ظلال است مگر جامعیت دارد و ظلال تمام اسماے او تعالیٰ در آن موجود است. بنا بر آن سبب اشتباہ سالکان این راہ می گردد۔ جامعیت این ظلال بہ سبب جامعیت اصل اوست و سیر او در حقیقت در صفات مقدسہ او تعالیٰ نمی باشد بلکہ در یک ظلی از ظلال یک صفت مقدس است و نیز این سالک نمی فہمد کہ صفتے کہ مربی یک پیغمبر است اصل صفت او تعالیٰ است و ظل صفت نیست و آن نیز جامع است۔

پوشیدہ نماند کہ ولایت انبیاے عظام ولایت کبری است و بہ ظلال تعلق ندارد۔ صحابہ کرام اگرچہ مبدأ فیض شان ظلال است اما از برکت صحبت آنحضرتؐ در ابتداء بولایت اصلی مشرف می شدند بخلاف اولیاے کرام کہ برخی شان بعد از طے کردن ولایت ظلی بہ ولایت اصلی مشرف می شوند و بعض شان بولایت اصلی ہیچ نمی رسند، باستثنیٰ عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم مجددی کہ از توجہ حضرت امام راساً بولایت اصلی مشرف شدہ است و نیز ناگفتہ نماند کہ تجلی ذات او تعالیٰ اصالتاً خاصۂ آنحضرتؐ است و حضرات انبیاے دیگر بہ طفیل آنحضرتؐ بآن تجلی

می رسند و اولیاے کرام بہ تبعیت شریعت آنحضرت ﷺ بہ آن تجلی مشرف می شوند و تمام اولیاء بآن تجلی نمی رسند۔ بعض اولیاے کرام یعنی محبوبان و مرادان بآن تجلی مقدس مشرف می شوند، و مریدان و محبان آنجا راہ ندارند و نیز بعض صفات بہ نسبت بعض دیگر جامع تر اند چنانچہ صفت علم جامع ترین صفات مقدسہ بودہ و صفت حیات مربی اولیاے کرام نمی باشد۔

و آنچہ میفرماید، صاحب فتوحات مکیہ گفتہ است کہ جمع محمدی اجمع است از جمیع خداوندی الخ یعنی آنحضرت ﷺ داراے صفات امکانی و وجوبی است و حق تعالی تنہا داراے صفات وجوبی است درین جا شیخ اکبر ندانستہ است کہ خود صفات وجوبی در آنحضرت ﷺ ظہور نکردہ بلکہ صورت صفات وجوبی در وجود مبارک او ظہور فرمودہ۔ زیرا کہ صفات وجوبی در ممکن نمی گنجد و صفات قدیمۂ او تعالی حرکت و انتقال ندارد کہ در وجود ممکن نزول فرماید۔ بنا بر آن حضرت امام میفرماید کہ صاحب فتوحات در بین خود صفات و ظہور صفات فرق نکردہ است و ظہور صورت صفات را عین وجود صفات دانستہ است الخ چنانچہ تمثال زید را کہ در آئینہ است عین زید بر اند و این خلاف واقع میباشد۔ زیرا کہ تمثال زید عین زید نمی باشد و خواص کہ خود زید دارد تمثال زید ندارد۔ یعنی تمثال زید حیات، قدرت، علم و ارادہ ندارد۔

وصلے اللہ علی سیدنا و مولانا محمد و بارک وسلم

وسلم علیہ و علی آلہ و اصحابہ و علینا

معھم اجمعین ط

کمالات حضرت امام از کمالات اکثر اولیاے کرام فوق تر بوده

حضرت شاه ولی محدث دہلوی استاذ ہند در مدح حضرت امام می فرماید که حضرت شیخ ارہاص دورۂ الف ثانی می باشد و می فرماید لا یحبه الا مومن تقی و لا یبغضه الا منافق شقی۔

حضرت شاه غلام علی دہلوی که قیوم وقت خود بوده در مدح مکتوبات قدسی آیات می فرماید، کتابے در زمین و آسمان در عرفان یزدان مثل مکتوبات حضرت مجدد نیست و میفرماید که در وقت قرارت مکتوبات شریف در بین سرہند و دہلی یک کوچه نور پیدا می شود از اخلاص بسیار که بحضور حضرت امام داشته در بارۂ خود می گوید کمترین سگان کوے مجدد یه اے عزیز معارف حضرت امام معارف حضرات انبیاے عظام بوده از معارف اولیاے کرام بسیار بلند تر است بسیار بسیار و اقلی از اولیاے کرام اگر بآن معارف قدسیه مشرف شده باشند۔

وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرہندی

حصہ چہارم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

رکن از اراکین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

بینگ باشی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ان للقرآن ظہرا وبطنا

یعنی قرآن کریم دارائے ظاہر و باطن می باشد۔ حاصل این کہ ظاہر آن نزد علمائے علم ظاہر است و ظاہر و باطن آن نزد صوفیہ محققین می باشد۔

فہرستِ مضامین

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ چہارم

مکتوب دوصد و بست و یکم

حضرت امام درین مکتوب شریف مزیت طریقہ عالیہ نقشبندیہ و خواص ممیزہ آنرا توضیح میفرمایند، چنانچہ سفر در وطن و خلوت در انجمن وغیرہ۔

تبصرہ: سیر دو نوع است یکے سیر آفاقی است و دیگرے سیر انفسی:

(۱) سیر آفاقی عبارت از طے نمودن مقامات عشرہ است کہ این مقامات از توبہ آغاز و بر رضا خاتمہ می یابد۔ چنانچہ مقامات عشرہ عبارت اند از: (۱) توبہ (۲) صبر (۳) قناعت (۴) زہد (۵) توکل (۶) شکر (۷) خوف (۸) رجا (۹) فقر (۱۰) رضا۔

(۲) در سیر انفسی تجلیات عالم قدس در نفس سالک مشہود میگردد و این شہود تجلیات سبب اصلاح اخلاق سالک میگردد یعنی از برکت این تجلیات قدسی اخلاق خبیثہ سالک باخلاق حسنہ تبدیل می یابد۔ این سیر بریاضت شاقہ مربوط نبودہ و بواسطۂ جذبہ و تجلیات قدسی تصفیہ و اصلاح اخلاق سالک می شود۔

خلاصہ اینکہ در سیر انفسی اصلاح اخلاق سالک بودہ و در سیر آفاقی قطع علاقۂ سالک است از مالوفات طبیعت و از مرغوبات خارجی مانند حب مال، حب جاہ و حب باغ و راغ وغیرہ حضرت مولانائے روم میفرمایند۔ بیت

این سرائے و باغ تو زندان تو   خانمان تو بلائے جان تو

تبصرہ: در سیر انفسی چون جذبہ است و شہود تجلیات قدسی است بواسطۂ جذبہ و تجلیات قدسی اخلاق سالک از سیئہ بحسنہ تبدیل می یابد یعنی درین سیر در ضمن سیر انفسی

سیر آفاقی خود بخود طے میشود و در خلال تصفیہ لطائف تعلق ماسوٰی خود بخود قطع می گردد۔ پس
سیر در وطن عبارت از انتقال از خلق سیئہ است بہ خلق حسنہ، مراد از وطن وجود سالک است
کہ در داخل آن سالک از خلقی بہ خلقی دیگر سفر می نماید و این خاصۂ طریقہ نقشبندیہ است کہ
قبل از سیر ثانی یعنی سیر فی اللہ این احوال در سیر اول یعنی در سیر فی الاشیا دست می دہد و سیر آفاقی
ریاضت و تخلیہ است بخائے معجمہ و سیر انفسی تحلیہ است بہ حائے مہملہ۔

خاصہ دیگر این طریقہ عالیہ خلوت در انجمن است یعنی ظاہر سالک با انجمن و مردم اشتغال
داشتہ باطن او بیاد او تعالیٰ است از ینجاست کہ گفتہ اند "دل بیار و دست بکار" و نیز میفرمایند۔

از درون شو آشنا و ز بیرون بیگانہ وش
این چنیں زیبا روش کم می بود اندر جہان

و نیز عارفے میفرماید:

حاجت بہ کلاہ نمدی داشتنت نیست
درویش صفت باش و کلاہ تتری دار

حق تعالیٰ میفرماید: رجال لا تلهيهم تجارة ولا بيع عن ذكر الله یعنی بزرگان خاص خدا
آنانند کہ ظاہر شان مشغول بیع و شری است و باطن شان با خدا است پس مومنان کامل آنانند
کہ خرید و فروش و معاملات دنیاوی ایشان را از ذکر و یاد خدا غافل نمی سازد کہ این حال در مرتبہ
یادداشت است نہ در مرتبہ یاد کرد، ہر دوے آنہا در ثانی میدانید۔

خاصۂ دیگر این طریقہ شروع از عالم امر است و عالم امر عبارت از لطائف خمسہ معروف
می باشد چنانچہ قلب نوری، روح، سر، خفی و اخفی۔ جذبہ نیز خاصہ عالم امر است، در طرق دیگر سیر
از عالم خلق آغاز می یابد و نفس را بریاضت شاقہ تزکیہ می نمایند و بعد از ان بہ جذبہ می رسند کہ
در سیر فی اللہ می باشد بنا بران منزل شان دراز بودہ و بسبب نابودن جذبہ دشوار می باشد۔

تبصرہ: جذبہ دو نوع است: یکے جذبۂ بدایت است و دیگرے جذبۂ نہایت
جذبۂ بدایت قبل از شروع سیر فی اللہ است، جذبۂ نہایت بعد از آغاز سیر فی اللہ است۔ جذبۂ نہایت
در تمام طرق موجود است، جذبۂ بدایت خاصۂ این طریق عالی است و این خیرات و صدقۂ جاریہ

از برکت حضرت خواجۂ بزرگ یعنی شاہ نقشبند علیہ الرحمہ است کہ بہ مخلصین خود نثار کردہ اند اینجا است کہ میفرماید: ما نہایت را در بدایت درج می کنیم الخ یعنی جذبہ را از نہایت بہ بدایت میبریم ومیفرمایند: جذبۃ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین یعنی یک جذبہ از جذبات خداوندی مساویست بہ عمل جن وانس۔ چنانچہ اولیاے کرام فرمودہ اند۔ بیت

اگر از جانب معشوق نباشد کششے　کوشش عاشق بیچارہ بجاے نرسد

ونیز فرمودہ اند۔ بیت

مرا گر توسن دل نیست درراہ　کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

بلے آنرا کہ خواستہ اند دوان دوان میرسانند وبجاے میبرند کہ عقل در آنجا نمی رسند وآنرا کہ نخواستہ اند نمی رسند ونمیروند۔ بیت

داد حق را قابلیت شرط نیست　بلکہ شرط قابلیت داد وست

وآنچہ میفرماید: این طریق اقرب طرق است کہ البتہ موصل است الخ یعنی درین طریق اتباع سنت است واجتناب از بدعت وہر کدام از سنت ہاے آنحضرتؐ علامہ راہ وصول است ونیز درین طریق مناسبت بسلوک صحابہ کرام است کہ ترقیات شان مربوط بہ صحبت آنحضرتؐ بودہ نہ بریاضت شاقہ، درین طریق نیز ترقیات مربوط باتباع سنت وصحبت شیخ مقتدا است و بریاضت شاقہ مربوط نمی باشد۔ سر حلقۂ این طریق عالی حضرت صدیق اکبر است، یعنی کمالے کہ حضرت صدیق بہ تناسب استعداد شان از حضور آنحضرتؐ استفادہ نمودہ اند، این نسبت مبارک شان ثم بہ ثم بہ بزرگان این طریق عالیہ انتقال یافتہ است وطرق دیگر بہ حضرت صدیق منسوب نمی باشند بلکہ بحضرت امیر منسوب اند ودر نسبت صدیقی وامیری تفاوت بسیار است. خاصۂ دیگر این طریق آنست کہ در ابتداے آن حلاوت ودر انتہاے آن بے مزگی است یعنی در ابتدا کہ ظلال عالم وجوب است ذوق وحلاوت است ودر خود عالم وجوب ووصول آن مرتبۂ مقدسہ حلاوت والتذاذ نیست زیرا کہ حلاوت فرع ادراک است وآن مرتبہ مقدسہ در ادراک سالک

نمی گنجد۔ بنا بر آن حلاوت والتذاذ ہم نمی باشد و در ظلال چون ادراک است، حلاوت والتذاذ موجود است۔ ونیز در ابتدائے این طریق قرب وشہود است و در انتہائے آن بعد وحرمان، یعنی در ابتدا، شہود ظلال است و در انتہا کہ مقام وصل می باشد و وصول بذات او تعالی است بعد است یعنی وبا وجود قرب چون ادراک نیست لہذا بشکل بعد متوہم می شود۔

تذکرہ: حضرت امام در جائے دیگر میفرماید: کہ در حق بعض بزرگان ادراک آن مرتبۂ مقدسہ نیز میسر است۔ درست است این از حالات ابتدائی حضرت امام وآن حال انتہائے حضرت امام است ونیز این فرمودہ شان مناسب حال مخاطب می باشد ونیز ہر عارف بادراک آن مرتبۂ مقدسہ رسیدہ نمی تواند۔ مصرع: بندہ با حق ہمچو شیر و شکر است

بیت مصلحت نیست کہ از پردہ برون افتد راز ورنہ در مجلس رندان خبرے نیست کہ نیست

خاصۂ دیگر این طریق آنست کہ احوال ومواجید وتجلیات را تابع احکام شریعت ساختہ اند و در بعض طرق دیگر ترقی خود را بہ نغمہ وسماع نیز میجویند و در برخی طرق دیگر مرید صرف کلاہ وشجرہ میدہند وتعلیم اذکار نمی کنند۔ وآنچہ میفرماید کہ نہایت این طریق وصل عریان است الخ یعنی وصل عریان آنرا گویند کہ شہود عارف از مرتبۂ صفات وشیونات واعتبارات بلندتر رفتہ وبذات بحت او تعالیٰ رسیدہ باشد۔ وصل دو نوع است: یکے وصل عریان است کہ در فوق تذکار یافت و دیگرے وصل مطلق است، وصل مطلق آنست کہ عارف بمراتب وجوب رسیدہ مگر ہنوز از صفات وشیونات واعتبارات نگذشتہ است وآنچہ میفرماید کہ در آن وقت حصول یاس است الخ یعنی ادراک نمی باشد، وآنچہ میفرماید کلام ما را درک نمی کنند مگر بعض خواص بلکہ اخص خواص الخ یعنی مراد از خواص اولیائے کرام اند ومراد از اخص خواص اولیائے محبوبین میباشد۔ آنچہ میفرماید پرتو از ان مقام عالی بہ باطن ایشان تافتہ است الخ یعنی بآن مقام نرسیدہ اند زیرا کہ در آن مقام وصل ویاس ملازم یک دیگر اند۔ چہ در آن مرتبہ با وجود وصل یاس موجود است۔ باید دانست کہ یاس از ادراک جنبۂ عمومیت نداشتہ بلکہ نسبت

بہ بعض بزرگان می باشد چنانچہ در دفتر ثالث حضرت امام بدرک ادراک نیز قایل است۔ و آنچہ میفرمایند: برابر است کہ تجلی و ظہور بصورت امکانی باشد و یا وجوبی الخ یعنی در وقتیکہ تجلی وجوب بصورت ممکن متمثل گردد و یا صفات وجوب حائل بودہ باشد۔ این ہر دو در حجابیت خود فرقے ندارند و ہر دو حاجب گفتہ میشوند، اگرچہ این ہر دو حجاب در شرف و غیر شرف از ہم فرق داشتہ و دارند مگر در حجابیت تفاوت ندارند و ہر دو حاجب اند لہذا سعی کردن لازم است کہ سالک ازین ہر دو حجاب ہاے امکانی و وجوبی بگذرد۔ و آنچہ میفرمایند: تجلیات ذات را نیز بے نہایت گفتہ اند الخ۔ حاصل فرمائش حضرت امام آنست کہ آن تجلی کہ ایشان تجلی ذاتی پنداشتہ اند تجلی ذات بحت نیست بلکہ شیون و اعتبارات متجلی گردیدہ است و آنہا فرق کردہ نتوانستہ اند۔

حضرت امام میفرمایند: آنچہ ما در بیان آنیم امریست ورائے تجلیات و ظہورات الخ یعنی مراد من وصول بذات بحت است کہ از تجلی و ظہور برتر است زیرا کہ تجلی ظہور شے است، در مرتبہ ثانی و ثالث چنانچہ تمثال زید در آئینہ تجلی زید است و ظہور اوست در مرتبہ ثانی و خود زید در مرآت نمی گنجد و دیدن خود زید را تجلی نمی گویند بلکہ شہود و رویت خود زید می گویند۔ حضرت امام میفرمایند: کہ تجلیات اگر بملاحظہ معانی زائدہ است الخ یعنی چنانچہ صفات کہ وجود خارجی زائد دارند و یا وجود زائد نداشتہ باشند مانند تجلی شیونات و اعتبارات کہ وجود خارجی ندارند، بنا بر آن تجلی آنہا را نیز تجلی ذات میگویند اگرچہ تجلی ذات نمی باشد یعنی آنہا فرق ظل و اصل را کما ینبغی نفہمیدہ اند۔ ازینجاست کہ تجلی تعین اول را کہ علم اجمالی است و نزد آنہا زائد بر ذات نیست تجلی ذات گفتہ اند، و حال آنکہ تجلی علم تجلی ذات نیست۔ و آنچہ میفرمایند: کہ معانی بطریق اجمال طے شدہ است الخ معانی عبارت از صفات و شیونات و اعتبارات است یعنی وصول بذات او تعالیٰ مربوط بہ سیر اجمالی است کہ عارف بہ ظلال و متعلقات و تمثلات صفات ملتفت نشود و اگر بہ سیر تفصیلی مصروف گردد بذات او تعالیٰ نمیرسد، زیرا کہ تفصیلات غیر متناہی است۔ بیت

دامانِ نگہ تنگ و گل حسن تو بسیار گل چین بہار تو ز داماں گلہ دارد

محبوبان بسیر اجمالی میرسند و کسانیکہ بسیر تفصیلی گرفتارند بذات اقدس نمیرسند۔

تذکرہ: درصورت توجہ وشفقت مرشد کامل محبان نیز بکمالات محبوبان مشرف خواہند شد۔ مصرع تا یار کرا خواہد ومیلش بہ کہ باشد
بیت
مور مسکین ہوسے داشت کہ در کعبہ رسد دست در پائے کبوتر زد وناگاہ رسید

وانچہ میفرماید: برده نمی تواند بخشش پادشاہ را اگر شتران پادشاہ الخ مراد از شتران پادشاہ وجود موہوبی عارف است کہ بعد از فنا وبقا بعارف عنایت شدہ است۔

تبصرہ: وجود موہوبی عارف نیز بیچون است وبیچون دو نوع است یکے بیچون فی الجملہ است ودیگر بیچون مطلق۔ وآنچہ میفرماید واصلان این نہایت اقل قلیل اند الخ

سوال: حضرت امام تعداد واصلان را از کجا فہمیدہ خواہند بود؟

جواب: عالم مثال یک عالمے است کہ تمام چیزہا در آن موجود است وکمالات ہر شخص در آئینہ عالم مثال جلوہ گر است وعالم مثال مشہود اولیائے کرام است وکمالات اولیائے باطنیہ در آن بمشاہدہ می رسد۔

ناگفتہ نماند کہ ذات وصفات او تعالی در عالم مثال نمی گنجد زیرا کہ عالم مثال یکے از مخلوقات او تعالی است وہر مخلوق محدود است وذات وصفات او تعالی غیر متناہی وغیر محدود است وظلال صفات در عالم مثال گنجایش دارد۔ وآنچہ میفرماید: کہ استعداد یاس نیکوتر است الخ یعنی صاحب یاس خواہان ادراک است ومدعی وصل از ادراک غافل است وآنچہ میفرماید کہ در ہائے خلوت خانہ بستہ باشد الخ یعنی باطن او در وقت انجمن ہیچ غافل نشود وباوجود صحبت بہ مردم باطن او متوجہ حق بودہ باشد۔ وآنچہ میفرماید: اے برادر این ہمہ تکلف در ابتداء ودر وسط است الخ یعنی تا وقتیکہ لطائف عالم امر وعالم خلق باہم ممتزج اند تکلف درکار است۔ اما زمانیکہ عارف بمبدأ فیوض خود میرسد وظاہر وباطن عارف از ہم جدا شوند حاجت بہ این تکلف نیست وہرکدام از لطائف وظیفہ جداگانہ پیدا میکنند وآنچہ میفرماید اگر پاس اعتبار الخ یعنی درین طریق چون نہایت دیگران در بدایت این طریق درج است، چنانچہ بدایت دیگران سیر عالم خلق است ونہایت شان

سیر عالم امر است و در این طریق عالیه بر عکس سیر از عالم امر آغاز می یابد و سیر عالم خلق در ضمن آن طے میگردد۔ بنابر آن درین طریق عالیه بدایت شان در نهایت دیگران درج است۔ وآنچه میفرماید: در جواب گوئیم الخ یعنی ایشان از تجلیات ذاتیه به تجلیات صفات فرود نیامده اند بلکه بسبب عروض بعض عوارض یعنی بواسطه غفلت و یا ارتکاب امور مباحه تجلیات ذاتیه از ایشان مستور میگردد و تجلیات صفاتی را سیر می کنند و این یک اشتباه محض می باشد، وآنچه می فرماید: حضرت خواجه نقشبند فرموده اند از حق سبحانه وتعالی طریق خواسته ام که البته موصل بوده باشد الخ یعنی حضرت خواجه بزرگ چهل روز از حق تعالی طریق موصل خواسته است و این دعاے شان مقرون باجابت شده۔ وآنچه میفرماید: فهمید کسے که فهمید الخ یعنی شوق وحلاوت در یک چیزے متصور است که حاصل نشده است، بعد از استحصال مطلوب اشتیاق از بین میرود۔ معامله عارف نیز با ذات او تعالی بجاے می رسد که از نهایت قرب حلاوت ولذت که قبل از وصول حاصل بود از بین میرود و نمی بینی که انسان بخود شوق ندارد زیرا که براے او حاصل است، عارفی میفرماید: سالها او را می جستم خود را می یافتم، الحال معامله من به جاے است که اگر خود را می جویم او را می یابم۔ وآنچه می فرماید حضوریکه غیبت در قفاے آن باشد نزد این بزرگواران مدار اعتبار نیست الخ یعنی حضور ایشان دائمی است و در خواب نیز این حضور تغیر نمی کند۔ زیرا ظاهر شان در خواب و باطن شان که عالم امر است در حضور است۔ حضرت خواجه حافظ شیرازی میفرماید: بیت

سحر کرشمه وصلش بخواب می دیدم زہے مراتب خوابی که به ز بیداریست

حضرت خواجه محمد معصوم مجددی در یک مکتوب خود میفرماید که در بعض اوقات حضور خواب از حضور بیداری زیاده تر می باشد، زیرا که معشوقان عادتی دارند که اگر عاشق را متوجه به بینند خود را کناره میسازند واگر عاشق را غافل به بینند خود را نشان میدهند۔ بیت

پری رو تاب مهجوری ندارد چو در بندی سر از روزن بر آرد

ناگفته نماند حضور دائمی و وصل عریان در مقام عروج است که عارف از تمام حجب ظلمانی و نورانی

گذشتہ باشد اما در مقام نزول و رجوع حضور شان بہ غیبت تبدیل میگردد و ایمان شہودی بایمان غیبی تبدیل می یابد زیرا کہ در مقام دعوت مناسبت بعالم یک امر ضروری می باشد و مناسبت در وقت نزول است۔ ناگفتہ نماند کہ در وقت نزول حجب مرتفعہ باز عود نمی نماید۔ باوجود آن چون توجہ عارف بعالم است بنابر آن ایمان شہودی او بایمان غیبی تبدیل گردیدہ است مثال شان مثال آن وز است کہ بحضور پادشاہ بہ امور مردم مشغول بودہ باشد و آنچہ میفرماید: تفاوت طرق را از ینجا قیاس باید کرد الخ زیرا کہ شہود و حلاوت ہمہ در ظلال است کہ در آنجا قرب نیست و بے مزگی در مقام اصل است کہ مقام قرب و عدم ادراک است و آنچہ میفرماید کہ معلم طریق را مرشدی می نامند الخ یعنی صاحبان بعض طرق آنرا پیر نمیدانند و پیران را مید انند کہ کلاہ و شجرہ میدہد و شخصیکہ تعلیم طریقت کند آنرا پیر نمیدانند بلکہ مرشدی گویند و آداب پیری را درحق او مراعات نمی نمایند و در حقیقت معلم طریقت پیر و مرشد است۔

تبصرہ: پیر و مرشد باقسام ذیل منقسم است۔

(۱) پیر بیعت کہ طالب باو بیعت ترک معاصی نماید۔

(۲) پیر صحبت کہ در مجلس او استفادہ فیوضات می کند۔

(۳) پیر تعلیم کہ سبق طریقہ را باو نشان میدہند و اگر این سہ کار از یک پیر میسر گردد بسیار خوب است و اگر این سہ کار در وجود یک پیر میسر نباشد تعدد پیر مجاز است و نیز اگر طالبے قبل از انجام کار از پیر محروم گردد و این محرومیت خواہ بہ نسبت بعد مسافہ باشد یا فوت شدن پیر بہر دو صورت برا مرید بیعت و صحبت پیر دیگر مجاز و لازم می باشد، بدلیل اینکہ مقصد وصول بحق تعالی است نہ پیر و پیر واسطہ وصول مسترشدین است بحق تعالی۔ و آنچہ میفرماید کہ جوگیہ و براہمہ ہند الخ یعنی وصو بحق تعالی مربوط باتباع شریعت است نہ بر ریاضت شاقہ، زیرا کہ جوگیہ و براہمہ باوجود ریاض زیاد شان از حق تعالی بعید افتادہ اند بدلیل اینکہ ریاضت ہاے این طوائف بدون اتباع شریع میباشد و باثر ریاضت ہاے شاقہ و فاقہ صرف براے شان صفاے نفس حاصل می گردد نہ تزکیہ نف

و تزکیہ نفس بدون اتباع شریعت امکان پذیر نیست تصفیہ نفس باوشان کبر و غرور و ہوائے نفس تولید می نماید، برعکس تزکیہ نفس کہ پیروان شریعت شکستگی و تواضع و بالآخرہ نفس را بہ راضیہ و مرضیہ می رساند۔ و فاقہ بدون اتباع سنت صفائے نفس پیدا می کند کہ حاصل آن کشوفات کونیہ می باشد و نتیجہ آن حرمان آخرت بودہ و صاحب صفائے نفس از جملہ مستدرجین می باشد۔

ناگفتہ نماند کہ صفائے نفس مانند زراندودہ ساختن نجاست است، تزکیہ نفس مانند طلا ساختن مس است بعمل کیمیا۔ بنابرآن صفائے نفس از کشفیات عالم وجوب عاجز و بے بہرہ بودہ صرف دارائے کشفیات کونیہ می باشد و بس۔ لہذا این طایفہ بواسطہ کشفیات کونیہ مغرور گردیدہ از حقیقت و خداشناسی محروم و بے نصیب گردیدہ اند۔ و آنچہ میفرماید: از اسم و صفت جز ذات نمیخواہند الخ یعنی مشائخ نقشبندیہ کہ تکرار اسم ذات میکنند، مقصد شان ازین اذکار و تکرار اسم ذات مقدس است نہ خواص اسماء بلکہ میخواہند باصل مسمی برسند و بمقامی مشرف شوند کہ تعبیر آن در درک عارف نمی گنجد، چنانچہ تا زمانیکہ عارف در سیر صفات است زبان او دراز است و وقتیکہ بوصول ذات مشرف گردد بمنزلہ گنگ و لال است و از آن مرتبہ مقدسہ ہیچگونہ تعبیری کردہ نمی توانند زیراکہ آن مرتبہ مقدسہ از ادراک عارف بیرون است۔

آنچہ در وسط این مکتوب شریف بزبان عربی از زوال موانع بحث رفتہ است قرار ذیل است۔ دو چیز موانع وصل عریان است (۱) وجود حجابات (۲) وجود موانع۔ یعنی اگر حجابات حایل نگردیدہ باشد و موانع موجود باشد باز ہم بوصل عریان نمی رسد موانع عبارت از عدم لیاقت استعداد سالک است چنانچہ در بین انسان و آفتاب ہیچگونہ حجابے حائل نمی باشد اما شعشان آفتاب و ضعف بصیرت ما موانع شہود آفتاب است، عارف کامل و با استعداد چون بہ تجلی ذات او تعالی آشنائی کامل حاصل کردہ است و استعداد او بلند است لہذا شعشان تجلی ذات مانع شہود این عارف نمیگردد۔

٭ ٭ ٭

مکتوب دوصد و بست و دوم

حضرت امام میفرمایند کہ بذوق خود می یابم کہ کافر فرنگ الخ یعنی در وجود عوام و یا کفار لطائف عالم امر و عالم خلق ہر دو باہم ممزوج می باشند و لطائف عالم امر ذاتاً نورانی و عالم خلق ظلمانی می باشد، بنا بر آن نورانیت عالم امر ایشان در عالم خلق آنہا روشنی انداختہ عالم خلق شان را منور نشان میدہد، اما در وجود عرفا لطائف عالم امر و عالم خلق شان بواسطہ کسب و سلوک از ہم دیگر تفریق می یابد و در وقت عروج عالم امر او از عالم خلق بہ نسبت دوری از عالم امر عالم خلق در شہود عارف تاریک و ظلمانی معلوم میگردد۔ ازین سبب عرفا میگویند کہ کافر فرنگ نسبت بما نورانی ہست این قسم مشاہدات صرف یک دید و احوال عارف است نہ عقیدۂ او و نیز ناگفتہ نباید گذاشت کہ عروجات ہر قدر بلند برود و ترقی نماید عالم خلق بہمان پیمانہ از عالم امر دور تر گردیدہ عالم خلق بیشتر تاریک و ظلمانی معلوم می شود اگرچہ عالم امر بعد از طے مراحل عروجات یعنی در حین نزول دوبارہ با عالم خلق مجاورت می یابد اما امتزاجی کہ قبل از سلوک داشتہ کاملاً اعادہ نمی گردد۔ باید دانست کہ این دید عارف قبل از شروع کمالات عالم خلق است و بعد از شروع کمالات عالم خلق مقام عالم خلق بہ نسبت عالم امر بلند تر است۔

تبصرہ: اگر کمالات عالم خلق آغاز یابد آنگاہ مراتب و مقامات آنہا از عالم امر بلند تر می رود و عالم خلق نورانی تر می گردد۔ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ یعنی عرفاء بلند استعداد بیک فضل و کرم حق تعالیٰ شامل حال آنہا گردد باین مرتبہ مقدسہ میرسند کہ عالم خلق شان نیز کمالات عالیہ حاصل می کنند و از عالم امر بلند تر میشود چنانچہ حضرت امام در سائر مکاتیب شان درین زمینہ تذکرات دادہ اند۔ اما این عروجات عالم خلق خاصہ محبوبین است و محبین درین جا قدم گاہ ندارند۔

مکتوب دوصد و بست و سوم

حضرت امام میفرمایدکہ مشایخ کبرویہ الخ یعنی مریدان حضرت شیخ نجم الدین کبریٰ مریدان خود را کف پاے میفرمایند و مریدان آن طریقہ کہ احوال شان را بہ پیر شان عرض نکنند تادیب بشوند حضرت علی لالاے غزنوی از جملۂ ماذونان حضرت شیخ نجم الدین کبریٰ است و نورالدین عبدالرحمٰن کہ مزار مبارک شان در ایران و یا در عراق است از جملۂ ماذونان حضرت علی لالای غزنوی میباشد و مردم دربین مولانا عبدالرحمٰن جامی و نورالدین عبدالرحمٰن فرق نمی گذارند، علتش این خواہد بود کہ این طبقہ تنہا حضرت مولانا عبدالرحمٰن جامی را می شناسد و نورالدین عبدالرحمٰن را نمی شناسد۔ بنابرآن مولانا عبدالرحمٰن جامی را بہ نورالدین عبدالرحمٰن تعبیر می نمایند۔ ما نمی گوئیم کہ مولانا عبدالرحمٰن جامی نورالدین نمی باشد امّا می گوئیم کہ نورالدین عبدالرحمٰن عارف دیگرے است کہ خلیفۂ حضرت علی لالاے غزنوی است و مولانا عبدالرحمٰن جامی شخص دیگر است کہ فرمودہ۔ بیت

مولدم جام و رشحۂ قلمم جرعۂ جام شیخ الاسلامی است

مصرع زاں سبب بدو معنی تخلصم جامی است

مخدومی عبدالرحمن جامی بحضور حضرت شیخ الاسلام اخلاص بسیار داشتہ است۔

مکتوب دو صد و بست و چہارم

تبصرہ: خلیفہ دو نوع است: اول خلیفۂ مطلق کہ نفس او تزکیہ یافتہ باشد۔ دوم، خلیفۂ مقید کہ لطائف عالم امر او تصفیہ و عالم خلق یعنی نفس او ہنوز تزکیہ نیافتہ باشد۔ این مکتوب شریف بحضرت میر نعمان کہ خلیفہ حضرت امام بودند تحریر یافتہ وحین کہ این مکتوب شریف براے شان ارسال گردیدہ ہنوز بمرتبۂ خلافت مطلق نرسیدہ بودند۔ بنابرآن حضرت امام توصیہ میفرماید کہ بدون استخارہ مرید نگیرد و حضرت میر نعمان ازین توصیہ حضرت امام فکر می کنند کہ حضرت امام او را خلیفۂ خود نمی داند، لہذا حضرت امام براے او می نویسند کہ نفس بد قرین در کمین است تا استخارہ نکنی و مرضی حق تعالیٰ معلوم نگردد کسی را مرید نگیر ید الخ و نیز حضرت امام می فرماید

امر باستخارہ سبب تاکید خلافت است و دلیل عدم خلافت نیست الخ یعنی بعد از تزکیہ نفس وجود استخارہ و عدم آن فرق ندارد۔ و میفرمایند کہ بہ ملا یار محمد نیز نصائح نوشتہ بودم کہ بدون استخارہ مرید نگیرد۔ جواب مکتوب مرا نفرستاد البتہ مکتوب مرا خوش نکردہ است۔ و آنچہ میفرمایند کہ فقر و نامرادی جمال این طائفہ است الخ یعنی از ناداری و عدم بضاعت شاکی نباید بود، زیرا فقر سبب تخریب و تعجیز نفس است۔ جمال این طائفہ در شیوۂ فقر است و میفرمایند کہ مولانا محمد صالح شمارا می دانند۔ مصرع آنکہ آن داد بہ شاہان بہ گدایان این داد

مکتوب دو صد و بست و پنجم

حضرت امام میفرمایند: چون درین طریق اندراج نہایت در بدایت است الخ بنابر آن اگر مرشد درین جذبہ بدایت و نہایت فرق نکردہ مریدے را خلیفہ بگرداند در حقیقت استعدادش را ضائع خواہد ساخت۔

مکتوب دو صد و بست و ششم

حضرت امام میفرمایند: جمعیت للہ و فی اللہ کہ امروز در سرہند است اگر گرد عالم بگردید عشر عشیر آن دستیاب نمی شود الخ یعنی معارف تجدید الف ثانی است و مجدد در یک عصر متعدد نمیباشد بنابرآن در تمام عالم این معارف دستیاب نمی گردد۔ و آنچہ میفرمایند فرصت حیات بسیار قلیل است الخ یعنی کسانیکہ درین دنیاے فانی و کوتاہ و عمر زود گذر لذائذ دنیاے دون را نسبت بہ نعمت آخرت ترجیح می دہد مانند آنست کہ الماس را بہ خزف ریزہ مبدل کند۔ باید کہ ہر شخص فکر کند کہ چہ چیز را بآن جہان فرستادہ است۔

مکتوب دو صد و بست و ہفتم

حضرت امام میفرمایند مقام ملامت نقیض مقام شیخی است الخ یعنی طبقہ ملامتیہ مرید گرفتن

نمی توانند زیراکہ مرید رامی باید موافق عمل شیخ مقتدا عمل وپیروی نماید وعمل ملامتیہ درظاہر ترک اوامر شرعیہ است، مرید را مجاز نمی باشد کہ از ہمچو عوامل پیروی کند پس بہ شیخ مقتدا لازم است کہ خود را در نظر مریدان متجمل وآراستہ باوامر شرعیہ جلوہ دہد تا عمل وے سبب تشویق وجلب مریدان گردد نہ سبب نفرت وانزجار مریدان۔ ناگفتہ نماند کہ مرشد اگر بکمالات نہائی رسیدہ باشد وبفنا وبقائے کامل مشرف گردیدہ باشد تجمل ظاہر او در باطن او ہیچگونہ تاثیرے وارد نمی کند، زیراکہ آن عارف بواسطۂ فنا وبقا از عجب وکبر وریا وہوائے نفس وغیرہ اخلاق سوء رہائی یافتہ است ودر عین حال تجمل در عبادات از ماموراتِ شرعیہ می باشد چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید خذوا زینتکم عند کل مسجد یعنی بگیرید لباس مزین خود را در وقت ہر نماز۔ در اینجا مراد از مسجد نماز است۔

تبصرہ: طائفہ ملامتیہ طبقہ از صوفیہ کرام ہستند کہ از اظہار عبادات ابا می ورزند یعنی عبادات شان را پوشیدہ ومخفی میدارند۔ وقلندریہ آنانند کہ در فرائض اخفی نا کردہ در نوافل اخفی می کنند۔ مکتوب ۲۲۸ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دو صد وبست ونہم

حضرت امام درجواب اعتراض معترضین میفرماید کہ طریق من ہمان طریق حضرت خواجہ است مگر زیادت در آن بعمل آمدہ است ونیز میفرماید: عجب است کہ این ہمہ خدمت ہاے کہ درین طریق عالیہ کردہ ام از نظر شما مستور ماندہ است ودر وقتیکہ فقیر از بعض مردم آزردہ شدہ بودم آن سخن در فکر شما ماندہ است ونیز میفرماید کہ شما نوشتہ بودید کہ وقت تربیت پیرزادگان رسیدہ ومی گذرد ووصیت حضرت خواجہ صاحب را بیاد من دادہ بودید سعادت خادمان است کہ بخدمت مخدوم زادہ ہاے خود کامیاب شوند۔ الحال اگر شما میدانید کہ مانعی نیست ومردم بداندیش وجود ندارد اشارہ فرماید کہ فقیر بخدمت وتربیت مخدوم زادگان حاضر شوم۔

تبصرہ: در وقت وفات حضرت خواجہ باقی باللہ صاحب مخدوم زادہ ہا خورد سال بودہ

ودر حالت رضاع بودہ اند واز دو والدہ می باشد و حضرت خواجہ وصیت کردہ بودند کہ حضرت مجدد مخدوم زادہ ہا را تربیت نماید۔ وآنچہ میفرماید کہ میاں محمد قلیچ بہ مخدوم زادۂ کلان تربیت ظاہری می کند حضرت امام بمیرزا حسام الدین احمد می نویسد کہ شما چرا گذاشتہ اید کہ محمد قلیچ تربیت مخدوم زادہ را مینماید الخ یعنی اگرچہ او ماماے مخدوم زادہ است اما تربیت خاندان مشائخ دیگر است تربیت میاں محمد قلیچ دیگر۔

مکتوب دوصد و سی ام

حضرت امام می نویسد وصل کو و نہایت کدام؟ الخ یعنی احوالیکہ بشما وارد است نمونہ از انتہا است نہ خود انتہا این مشہودات را بکلمۂ لا نفی باید کرد وصل حق تعالیٰ ہنوز کجاست و این شہود جذبہ بدایت است۔ بیت

ما پست قامتان کوتاہ دست تو درخت بلند بالائی

حضرت خواجہ میفرماید: بیت

ہنوز ایوان استغنا بلند است مرا فکر رسیدن ناپسند است

مکتوب دوصد و سی و یکم

حضرت امام میفرماید: اے برادر حصول باوجود بعد متصور است و وصول آن قرب است کہ دوری در آن وجود ندارد الخ یعنی معرفت او تعالیٰ از حیث معنی و مفہوم برائے تمام مسلمان ہا حاصل است و ہمہ میدانند کہ او تعالیٰ خالق و رزاق ما ست اما واصل نبودہ و بحق تعالیٰ نرسیدہ اند چنانچہ معنی و مفہوم الوہیت در ذہن شان پیدا است مگر بخود اللہ نرسیدہ اند۔ بنا بر آن اینہا حصول دارند اما وصول ندارند زیرا کہ حصول معنی الوہیت ظل الوہیت است و آنہا بہ ظل رسیدہ و باصل نرسیدہ اند بطور مثال مفہوم مرغ عنقا کہ ظل عنقا است این مفہوم نزد ہمہ کس پیدا است اما

ہر کسی بجود عنقا واصل نگردیدہ است بنابرآن واصل حق سبحانہ کسی است کہ از تمام حجاب ہای ظلمانی و نورانی گذشتہ و بوصول بلاکیف باو تعالیٰ رسیدہ باشد۔ مکاتیب ۲۳۲ و ۲۳۳ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دو صد وسی و چہارم

حضرت امام میفرمایند: حقیقت حق سبحانہ وجود صرف است الخ

تبصرہ: وجود حق تعالیٰ بہ حضرت امام بہ سہ مراتبہ و در سہ مقام مکشوف گشتہ است۔

اول: وجود عام و مشترک کہ عرض عام و مشترک است باشتراک عرضی در بین واجب و ممکن این وجود را حضرت امام زاید از ذات او تعالیٰ پنداشتہ است یعنی عین ذات ندانستہ اند کہ در حقیقت ہم زاید بودہ و عینیت ندارد۔ دوم وجود خاص حق تعالیٰ مکشوف شان گشتہ است و چون در آن وقت حضرت امام در مراتب وجوب ہنوز حدت نظر پیدا نکردہ بودند بنا برآن وجود حق را عین ذات دانستہ اند۔ سوم بعد از انکہ نور بصیرت شان بہ کحل تجلیات عالم وجوب مکتحل گردیدہ آن وجود خاص را نیز زاید یافتہ اند و این کشف شان کشف انتہائی بودہ و مطابق عقیدۂ اہل سنت وجماعت میباشد کہ وجود او تعالیٰ را زائد بر ذات او تعالیٰ می دانند۔

تبصرہ۲: وجود ممکنات بنزد حضرت امام مرکب از عدمات متقابلہ و تجلیات صفات او تعالیٰ است حضرت امام آن را اعیان ثابتہ میدانند و نزد صوفیہ وجودیہ اعیان ثابتہ عبارت از وجود علمی صفات ثمانیہ است، زیرا کہ خود صفات نزد این طبقہ وجود خارجی ندارند و میگویند کہ ممکنات ظلال آن اعیان اند کہ وجود علمی داشتہ و وجود خارجی ندارند۔ مکاتیب ۲۳۵ و ۲۳۶ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دو صد وسی و ہفتم

حضرت امام میفرمایند: و آن مواجید را نمیخواہند الخ یعنی مراد از ان موجید مواجید برہمنان و جوگیہ ہندی می باشد کہ ریاضت ہا و فاقہ گی ہای زیادی کشند و باثر ریاضت ہای شاقہ و فاقہ گی ہای

زیاد تجلیات صوری نصیب آنہا میشود اما حصول آن غیر از ندامت و حسرت کدام نتیجہ دیگر ندارد۔ زیرا کہ ریاضت ہائے کہ بدون اتباع شریعت باشد یک عمل خشک و لایعنی بحساب می رود و نتیجہ آن غیر از حسرت و ندامت چیز دیگرے نیست۔

شیخ احمد جام میفرماید کہ در کوہ جام می بودم راہبے را دیدم کہ از روم مارا می بیند بہ نزد او رفتم و ریاضت او را دیدم کہ در ہر صبح دو دانہ خرما می خورد۔ حضور حق سبحانہ عرض کردم مراد از عرض ما اینکہ او مسلمان نبودہ و این قدر لیاقت داشتہ می باشد۔ حق سبحانہ فرمود کہ بطرف آسمان نظر کن۔ دیدم کہ در آن طرف نظر او کار نمی کند و حق سبحانہ فرمود کہ ریاضت او را دیدی کہ چہ قدر زحمت می کشد راحت آخرت ہم ندارد، در دنیا ہم این قدر چیز برائے او ند شد۔

و آنچہ میفرماید: کہ در صحبت مریدان این اکابر بسیار بودہ اند الخ یعنی مراد از مریدان این اکابر خود حضرت امام می باشد حضرت تواضع فرمودہ خود را از جملہ مریدان دانستہ اند۔

تبصرہ: مواجید یعنی تجلی ہائے رنگارنگ است۔ فرق براہمہ و جوگیان این است کہ برہمنان شریف زادگان آنہا و جوگیہ ریاضت کشان ہندو سگ ہا می باشند۔ فاقہ بدون اتباع سنت نیز سبب صفائے نفس می گردد۔

مکتوب دو صد و سی و ہشتم

حضرت امام میفرماید: مبادا از ین راہ دروازہ عجب کشادہ گردد الخ یعنی درین وقت حضرت میر نعمان خلیفہ مقید بودہ اند لہذا برائے شان توصیہ میفرماید کہ از حظ نفس دور باید بود و استخارہ باید کرد تا مرضی حق تعالیٰ معلوم گردد۔

مکتوب دو صد و سی و نہم

حضرت امام میفرماید: مقصود از حصول احوال گرفتاری محول احوال است الخ یعنی مقصود

گرفتاری عشق و قرب ذات او تعالی است۔ باید کہ بہ احوال رنگارنگ ملتفت نباشی و آنچہ میفرماید بواسطہ ہمان جسد مکتسب است الخ یعنی ارواح کاملان بصورت جسد شان متشکل و متمثل گردیدہ عین وظایف جسد را انجام می دہند این متمثل شدن ارواح بزرگان بشان جسد در حیات و ممات شان یکسان بیباشد حضرت خضر وفات بودہ اما دیدہ می شود زیرا کہ روح او بشان جسد کار می کند۔

مکتوب دوصد و چہلم

حضرت امام میفرماید: بعد ازان اگر معرفت مشرف سازند الخ یعنی در مقام ظلال معرفت و ادراک موجود است و در مقام اصل تا کہ عارف بہ تجلیات عالم وجوب آشنا نشدہ وحدت نظر حاصل نکردہ در مقام حیرت است و بعد از ممارست و بصیرت باز مقام معرفت و ادراک است این ہم خاصہ محبوبان و مرادان می باشد و مریدان و محبان درین جا قدم گاہ ندارند۔

و آنچہ میفرماید: معبر بعدم است الخ یعنی در مقام فنا جہل و فراموشی ماسوی است و اگر قبل از فنا و نسیان ماسوی خود را عدم بہ بیند و بعدم ذاتی خود خبر دار شود آنرا وجود عدم گویند نہ وجود فنا چنانچہ در جذبہ بدایت۔

مثال: وجود عدم مانند آہنی است کہ در کورہ آہنگر آتش میگردد و در حین سرد شدن باز ہمان آہن و جنس سابقہ است و اصل جنسیت او تبدیل نمی یابد، اما وجود فنا مثال مسی است کہ بعمل کیمیا طلا گردیدہ است و ابس مس نمیگردد یعنی جنسیت اصلی او تغیر میخورد، چنانچہ وجود بشری بوجود موہوبی تبدیل می یابد۔

مکتوب دوصد و چہل و یکم

حضرت امام میفرماید: از اسم جزئی باسم کلی الخ یعنی اسم جزئی عبارت از تعلق یک صفت قدیمہ است کہ مبدأ فیض آن سالک می باشد و اسم کلی عبارت از خود صفت قدیمہ است

کہ دارائے ظلال و جزئیات می باشد امکان دارد کہ سالک از اسم جزئی باسم کلی واصل گردد یعنی ازظلال باصل صفات واز آنجا بشیونات واعتبارات بلکہ بوصول بلاکیف بذات بحت او تعالیٰ مشرف گردد۔ وآنچہ میفرماید: داخل غفلت است الخ یعنی از اسما وصفات نیز باید گزشت۔

تبصرہ: مراد از اسما وصفات ظلال صفات است وخود صفات از ذات او تعالیٰ جدائی ندارند، باز ہم گرفتاری ذات دیگر است وگرفتاری صفات دیگر، باآنکہ صفات باذات خداوندی معیت دارند باآنہم عارف بلند استعداد ملتفت صفات نمی شود وگرفتاری او بذات بحت او تعالیٰ است۔

بیت
حسن تو چنان کردمرا زیر و زبر — کز خال وخط وزلف تو ام نیست خبر

ناگفتہ نباید گذاشت کہ این فضیلت جزئی قلب است برعرش مجید زیراکہ عرش مجید مظہر ذات مستجمع صفات او تعالیٰ است وقلب عارف بسبب عشق وعلاقہ خاص کہ بذات او تعالیٰ دارد تنہا مظہر ذات او تعالیٰ میباشد اگرچہ ذات او تعالیٰ از صفات مجرد نیست اما در قلب عارف بصورت تجرد ظہور میفرماید واین فضیلت بسبب عشق قلب است کہ عرش آنرا ندارد۔ بیت

عرش وغزنین ہر دو یک طبق است — بلکہ غزنین شریف تر طبق است

باز ہم این فضیلت، فضیلت جزئی است وفضیلت کلی مرعرش را است۔ بیت

گر عشق نبودی وغم عشق نبودی — چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

بیت
جسم آب گشت وچشم بگریست — درعشق تو بے جسم ہمی باید زیست

مکتوب دوصد وچہل ودوم

حضرت امام میفرماید از حضرت حق سبحانہ زیادت این دید مسئول است الخ یعنی خود را قاصر دانستن واعمال خود را ناشایستہ پنداشتن از عوامل ترقیات است۔ من تواضع للہ رفعہ اللہ یعنی کسیکہ تواضع کند برائے خدا حق تعالیٰ او را بلند می سازد۔ وآنچہ میفرماید: ظاہر را از غفلت چارہ نیست الخ یعنی انسان دارائے ظاہر وباطن میباشد۔ ظاہر عبارت از معاشرت واختلاط با خلق است

بنا بر آن باید کہ سالک با ادائے حقوق ضروری مردم از قبیل ضیافت مہمان و عیادت جنازہ و مریض وغیرہ امور معاشرت ضروریہ انسانی بذکر او تعالیٰ اشتغال داشتہ باشد و آنچہ میفرماید: باقی ماند معاملہ باطن الخ یعنی تا زمانیکہ باطن عارف بشہود مراتب وجوب مشرف نشدہ در غفلت است و بعد از وصول بلا کیف بآن مرتبہ مقدسہ غفلت ازین می رود و غفلت باطن در ہیچ وقت جائز نیست۔

تبصرہ: در نزد عوام غفلت عبارت از یاد نکردن او تعالیٰ است و در نزد خواص غفلت عبارت از عدم شہود مراتب وجوب است در کتب حدیث موجود است کہ حق تعالیٰ میفرماید کسیکہ مرا بہ غفلت یاد کند او را مطرود بگردانم۔ ازین معلوم می شود کہ یاد کردن و غفلت جمع بیشوند یعنی ذکر زبانی بدون حضور قلب سبب قرب حق تعالیٰ نمیگردد۔ این حدیث را علامہ سیوطی در بدور سافرہ روایت کردہ است و ذکریکہ بدون حضور قلب صورت بگیرد سبب طرد است۔ چنانچہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم میفرماید: نمازیکہ بدون حضور قلب باشد نماز نیست یعنی صحت کامل ندارد۔

عارفی کہ مزار مبارک او در ہرات بودہ بندہ مزار او را دیدہ ام و نام مبارک او را یاد ندارم شخصے بملاقات او رفتہ و انتظار بسیار کشید بعد از بسیار وقت سر مبارک خود را بلند و این بیت خواند و رود مراقب شد

یک چشم زدن غافل از آن ماہ نباشی ۔۔۔ شاید کہ نگاہے کند آگاہ نباشی

ناگفتہ نماند کہ این تکلف یاد کرد در ابتدائے سالک است و در انتہا و نسیان ماسوی و ازالہ حجاب ہائے ظلمانی ہمہ حضور و شہود است غفلت در آنجا گنجایش ندارد۔ حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

رو تو زنگار از رخ خود پاک کن ۔۔۔ بعد از آن آن نور را ادراک کن

حضرت بیدل میفرماید:

روئے جانان طلبی آئینہ را قابل ساز ۔۔۔ ورنہ ہرگز گل و نسرین ندمد ز آہن روئے

دست از مس وجود چون مردان رہ بشوی ۔۔۔ تا کیمیائے عشق بیابی و زر شوی

حضرت بیدل میفرماید

چند محبوس الفت جسمی ۔۔۔ سر بیرون آر تا جہان بینی

یعنی بعد از زوال حجاب ہائے ظلمانی حضور خود بخود حاصل میشود۔

وآنچہ میفرماید: باید دانست کہ حضور حضرت ذات تعالیٰ وتقدس کہ بملاحظہ اسماء بودہ باشد حضوری او نیست تعالیٰ الخ پوشیدہ نماند کہ مراد از اسماء وصفات او تعالیٰ ظلال صفات است وخود صفات باذات او تعالیٰ معیت بلاکیف دارند پس فرمایش حضرت امام کہ میفرماید: از صفات بگذرید۔ مرادشان گذشتن از ظلال صفات است۔ زیراکہ خود صفات باذات او تعالیٰ معیت داشتہ جدائی ندارند۔ این قدر است کہ عارف عاشق ذات بحت او تعالیٰ بودہ وبہ صفات التفات ندارد واین گرفتاری عارف بذات بحت او تعالیٰ سبب مزیت قلب است بر عرش۔ زیراکہ در عرش ظہور ذات باصفات است ودر قلب عارف تنہا ظہور ذات او تعالیٰ است۔ بیت

عرش وغزنین ہر دو یک طبق است بلکہ غزنین شریف تر طبق است

یعنی عشق کہ قلوب اولیاء غزنین بذات او تعالیٰ دارند عرش از آن بے بہرہ است۔ بیت

حسن تو چنان کرد مرا زیر و زبر کز خال وخط وزلف توام نیست خبر

مکتوب دوصد وچہل وسوم

حضرت امام میفرماید: وآن بدون فنا صورت نمی بندد الخ یعنی تاکہ فنا ونسیان ماسوی حاصل نشود تصفیۂ قلب وتزکیۂ نفس میسر نمی گردد وحقیقت اخلاص قبل از تصفیۂ قلب وتزکیۂ نفس امکان پذیر نیست۔ وآنچہ میفرماید: بدون محبت ذاتیہ متصور نمی شود الخ یعنی محبت ذاتی آنست کہ عبادت عارف برائے جلب منفعت ودفع مضرت صورت نگیرد بلکہ صرف برائے رضائے او تعالیٰ بودہ باشد وعارف خاص طالب رضائے او تعالیٰ بودہ واز نزد او رامی خواہد تعالیٰ۔ ناگفتہ نماند کہ اگر عارف جنت ہم میخواہد برائے آن میخواہد کہ جنت محل رضائے حق تعالیٰ است وبرائے آرامی خود میخواہد واگر از دوزخ نجات میخواہد برائے آنست کہ دوزخ محل غضب حق تعالیٰ است ونہ برائے اینکہ دوزخ محل تعذیب است، عارف بواسطہ محبت ذات او تعالیٰ از ہمہ گذشتہ است۔ بیت

آنانکہ درسرائے نگارلیست فارغ اند — از باغ و بوستان و تماشائے لالہ زار

ناگفتہ نباید گذاشت کہ فنا عبارت از نسیان ماسوی است و فنائے لطائف ہر کدام بصورت جداگانہ می باشد یعنی ہر لطیفہ فنائے جداگانہ داشتہ می باشد و فنا سبب سلامتی قلب و مصئونیت لطائف است از گرفتاری ماسوٰی، قلب انسان از عالم امر است و در جسد انسان مقید می باشد، زمانیکہ از قید بدن رہائی یافت دوبارہ گرفتار ماسوی نمیگردد، وآنچہ میفرماید: مہما امکن عمل بر رخصت تجویز نمیکنند اگرچہ بظاہر در باطن نفع یابند الخ یعنی اشعار نعت خوانی و ذکر جہر رخصت است و عزیمت نیست، اگرچہ سبب تحریک لطائف میشود چون عزیمت نیست بزرگان نقشبندیہ آنرا نمی پسندند، سماع و نغمہ نیز عوامل وجد است اما چون سنت نیست مشائخ نقشبندیہ آن را نمی خواہند۔ وآنچہ میفرماید: بہ ترہات صوفیہ الخ یعنی سخنان بیہودہ کہ در حالت سکر از نزد صوفیہ ظاہر شود مشائخ نقشبندیہ آن را نمی خواہند اما آنہا را معذور می دانند و خطاہائے این طبقہ را کہ در حال سکر از ایشان بظہور می پیوندد مانند خطائے اجتہادی می پندارند۔

تبصرہ: عمل بر دو نوع است: یکے رخصت و دیگرے عزیمت۔

(۱) رخصت آنست کہ مراعات یک مذہب از مذاہب اربعہ صورت گیر دو بمذاہب باقیماندہ مراعات نشود۔

(۲) عمل عزیمت آنست کہ در اتیان یک عمل مراعات ہر چہار مذاہب صورت بگیرد و از خلاف نجات یافتہ شود۔ وآنچہ میفرماید: از نص بہ فص نمی گردانید الخ یعنی فصوص الحکم کہ کتاب حضرت شیخ اکبر است کہ جملات سکریہ در آن بسیار است نمی گردانید۔ وآنچہ میفرماید طریق ایشان اقرب طرق است الخ یعنی درین طریق سیر آفاقی در ضمن سیر انفسی و سلوک در ضمن جذبہ میسر است و با بعبارۃ دیگر دو منزل در یک منزل گنجانیدہ شدہ است کہ سبب کوتاہی مسافہ می باشد چنانچہ جذبہ در طرق دیگر در سیر فی اللہ دست می دہد و این طریقہ عالیہ در ابتدا و سیر فی الاشیا میسر است و نیز جذبہ سبب سرعت سیر است، وآنچہ میفرماید نسبت ایشان کہ بحضرت صدیق منسوب است فوق ہمہ نسبت ہائے مشائخ است الخ یعنی نسبت کہ حضرت صدیق بواسطہ استعداد خود از آنحضرت ﷺ استفادہ کردہ اند فوق نسبتہائے سائر

صحابہ کرام است۔ نا گفتہ نماند کہ تنہا این طریق از حضرت صدیق منقول است و تمام طرق چارگانہ از حضرت امیر است و حضرت امیر مرشد ہر چہار طریقہ می باشد، بنا بر آن طریقہ عالیہ نقشبندیہ بدو طریق با آنحضرت می رسد، یکے بواسطہ حضرت صدیق و دیگر بواسطہ حضرت امیر با آنحضرت می رسد و سائر طرق صرف بیک واسطہ با آنحضرت می رسند۔

تبصرہ: حضرت امام جعفر صادق کہ مرشد تمام طرق اربعہ می باشد نسبت امیری را از جد مبارک شان حضرت امیر گرفتہ و نسبت صدیقی را از جد مادری شان حضرت قاسم نواسۂ حضرت ابو بکر صدیق گرفتہ اند چنانچہ حضرت امام جعفر صادق میفرمایند ولدنی ابوبکر مرتین یعنی حضرت صدیق دو مراتب مرا زائدہ است بدلیل اینکہ پسر کواسۂ او می باشم این یک ولادت است و در عین حال در سلوک فنا و بقا از حضرت صدیق یافتہ ام این ولادت دیگر است بہر حال در وجود مبارک حضرت امام جعفر صادق ہر دو نسبت امیری و صدیقی موجود بودہ و حضرت بایزید از حضرت امام جعفر صادق نسبت صدیقی گرفتہ اند و طرق دیگر نسبت امیری را از امام جعفر صادق گرفتہ اند۔

تبصرہ: نا گفتہ نباید گذاشت کہ اہل سنت بحضرت امام جعفر الصادق تا کدام اندازہ احترام و تعظیم دارند کہ حضرت شان را مرشد طرق اربعہ میدانند و امام جعفر صادق تا کدام اندازہ بحضرت صدیق احترام و اخلاص دارد با وجود آن کمال تاسف است کہ بعض طوایف اہل سنت را منکر حضرت امام جعفر صادق می پندارند و نیز تنہا بہ حضرت امام جعفر صادق اخلاص داشتہ و از صدیق اکبر انکار می ورزند۔ حالانکہ حضرت امام جعفر صادق مرشد تمام مشائخ و عرفاے اہل سنت بودہ و جناب شان مرید صدیق اکبر است و کواسہ او اما تعصب و عناد مانع حق پرستی است۔

محبوب سبحانی حضرت امام ربانی میفرمایند: کہ امامت منصبی است کہ صاحب آن کمالات نبوت انبیا را انجام دادہ باشد و خلافت منصبی است کہ صاحب آن کمالات ولایت انبیا را حاصل کردہ باشد و بکمالات نبوت انبیاے عظام نرسیدہ باشد۔

سوال: درصورتیکہ دو نسبت در وجود حضرت امام جعفر صادق علیہ الرحمۃ جاگزین و منزلت

یافتہ باشد درین صورت امتیاز نسبت صدیقی از سائر نسبت ہا چگونہ خواہد بود؟

جواب: در وجود حضرت امام ہر کدام ازین نسبت ہائے متذکرہ بصورت جداگانہ موجود بودہ وہر دو در حکم یک نسبت نمی باشد و امتزاج پیدا نکردہ است چنانچہ دریائے جمنا و گنگا ہر دو یکجا شدہ و بیک دریا خانہ جریان دارند باز ہم آب یکے بدیگرے خلط نمی گردد۔ وآنچہ میفرماید کہ اخلاص بروں فنا صورت نمی بندد الخ یعنی فنا سبب قطع محبت ماسوی است کہ از حصول فنا قلب عارف بہ کلی تحول یافتہ واز تمام ماسوی علاقہ اش منقطع گردیدہ وبہ شادی وغم عالم کاری ندارد یعنی بغیر از محبت حق تعالی بماسوی کارے ندارد۔ بیت

ماہر چہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم الا الحدیث یار کہ تکرار می کنیم

وآنچہ میفرماید: اگرچہ در ظاہر در باطن نافع یابند الخ یعنی اگرچہ عمل بدعت در ظاہر تاثیر بہ بخشد آنرا نمی پسندند وعمل سنت را از دست نمی دہند و نقشبندیان عملی میخواہند کہ بطریق مسنون مترتب باشد، بنابر آن حال ایشان دائمی بودہ یعنی تجلی ذاتی در حق ایشان دائمی است، لہذا از نصوص بہ فصوص الحکم واز احادیث نبوی بہ فتوحات مکی حضرت شیخ اکبر التفات نمی نمایند برعکس بعض طرق دیگر کہ از امور مبتدعہ حصول وجد وحال میخواہند، بنابرآن تجلی ذاتی در حق شان برقی بودہ وبہ تجلیات دائمی نمی رسند۔ وہم ناگفتہ نماند کہ جذبہ نہایت در طرق دیگر نیز بودہ وجذبہ کہ در بدایت نقشبندیان پیدا است در طرق دیگر نیست ودر عین حال در این طریق عالیہ سیر آفاقی را در ضمن سیر انفسی طے مینمایند وہمیں وجود جذبہ است کہ این طریق عالیہ را سریع السیر ساختہ بیت

بیت
مرا گر توسن دل نیست در راہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ
بجو راہ نیست در کوئے تو مشتاقان شیدا را خم زلفت بقلاب محبت می کشد ما را

مکتوب دوصد وچہل وچہارم

حضرت امام میفرماید: امید است کہ از آنہم خراب تر گردند الخ یعنی شما نوشتہ اید کہ احوال من خراب

گردیدہ علت آن بلندی نسبت می باشد کہ بمراتب وجوب رسیدہ است وآن مراتب مقدسہ از ادراک عارف بلند است، بنابرآن عارف اشتباہ میکند ومیگوید کہ احوالش خراب گردیدہ است امادرحقیقت بواسطہ عروجات ووصول درمراتب مقدسہ عالم وجوب ادراک سابقہ اش بحال خود نماندہ، بنابراشتباہ ترقی خود را تنزل فکر کردہ است وگرنہ عدم ادراک نشانۂ وصول بعالم وجوب و ترقی عارف می باشد زیرا کہ در ظلال ادراک موجود است و در اصل ادراک مفقود۔ وآنچہ میفرماید ایں مقام را بہ فرزندی ارشدی عنایت فرمودہ اند الخ یعنی ارشاد وہدایت این حصہ را حق تعالی بوے سپردہ است۔ چنانچہ حق سبحانہ ارشاد بعض اکنہ را برائے بعض اولیاے خود تخصیص می فرماید

مکتوب دوصد وچہل وپنجم

حضرت امام بجواب مرسل الیہ می نویسد کہ نوشتہ بودید کہ ذکر نفی واثبات تا بہ بست و یک عدد رسانیدہ ام۔

تبصرہ: درطریقہ عالیہ نقشبندیہ ذکر نفی واثبات بہ عدد طاق، طاق صورت می گیرد ومتدرجاً بالا میرود کہ آنرا وقوف عددی گویند یعنی درابتدا بہ عدد سہ وباز پنج وہفت الی بست و یک وبالاتر از آن ووقوف قلبی عبارت از نگاہ داشت قلب است از غفلت یعنی سالک در حین ذکر نفی واثبات می باید ہمیشہ وقوف قلبی ووقوف عددی را ملحوظ نظر داشتہ باشد ونیز ناگفتہ نماند کہ در وقت اثبات مراتب وجوب مشہود میگردد واین طالب مرسل الیہ از حال خود شکایت نمودہ، نوشتہ اند کہ گاہ گاہ غیبت دست می دہد یعنی مراتب وجوب مشہود نمی گردد وغیبت رخ میدہد حضرت امام بجواب او می نویسد کہ کدام شرط از شرائط مفقود است۔ وآنچہ میفرماید: بداند کہ چوں ذکر منبیٔ ومخبر از وجود ذاکر ومذکور است وکمال در آن است کہ ذاکر وذکر در مذکور فانی گردد، لاجرم ذکر را الفلقہ ووسوسہ وشرک وکفر گفتہ است الخ یعنی مقصد از ذکر فنائے ذاکر است واگر ذاکر فانی نگردد، بنابرآن آن ذکر را الفلقہ ووسوسہ گویند، زیرا کہ وصول بمراتب وجوب

مربوط بفنا می باشد وبدون فنا وصول امکان پذیر نیست حضرت مولانائے روم میفرماید: مثنوی۔

نے بیان راہ پرخون می کند قصہ ہائے عشق مضمون می کند

بیت

بے فنائے مطلق وجذب قوی کے حریم وصل را محرم شوی

وآنچہ میفرماید: ہرچہ از دوست وامانی چہ کفر آں حرف وچہ ایمان ہرچہ از راہ دور افتی چہ زشت آں نقش چہ زیبا الخ

سوال: بہ سبب ایمان چہ طور از دوست دور می مانند بلکہ ایمان وسیلۂ وصول دوست میباشد؟

جواب:۔ اگر شخص بایمان صوری قناعت کند وطالب ایمان حقیقی نشود از وصول دوست باز میماند کہ وصول دوست مربوط بفنا وبقا وعروج ونزول است۔ بنابرآں قناعت بہ ایمان صوری از عوامل دوربانی دوست محسوب میگردد۔ درجات متابعت سردار دوعالم ہفت درجہ بودہ متابعت صوری درجہ ابتدائی می باشد۔

وآنچہ میفرماید: کفر حقیقی عبارت از رفع اثنینیت است الخ یعنی در کفر حقیقی تمیز واجب وممکن مفقود میگردد وکفر حقیقی برائے اکثر سالکین ظہور می کند وباز ازاں مقام میگذرند وسبب رفع اثنینیت غلبۂ محبت است چنانچہ مجنون در آخر خود را عین لیلیٰ دانستہ بود۔ منقول است کہ لیلی بہ نزد مجنون حاضر شد مجنون برایش گفت کہ الحال خودم لیلی شدہ ام بتو احتیاجی ندارم۔ بیت

گفت رو روکہ آنچنانم من کہ بجز عشق تو ندانم من

عشق تو اے نگار فرزانہ این چنین کرد در دلم خانہ

کہ ترا ہم نماند گنجائی بعد ازین خوشترم بہ تنہائی

از خواص عشق است کہ در بعض اوقات وصل ہم نمی خواہد وفقط درد می خواہد۔ بیت

بدست آوردن مطلب ندارد لذت چنداں عجب کیفیتے دارد بمقصد نارسیدن ہا

حضرت اویس قرنی ہم بعشق عشق قناعت کرد بنابرآں بوصل مشرف نشد وعشق حضرت اویس از شنیدن بودہ نہ از دیدن۔

بیت نہ تنہا عشق از دیدار خیزد بسا این دولت از گفتار خیزد

مکتوب دو صد و چہل و ششم

حضرت امام میفرمایند: کہ بعد از نماز بامداد در حلقۂ یاران نشستہ بودم توجہ بجانب شما پیدا شد الخ یعنی برائے رفع ظلمات و کدورات بشری کہ در وجود شما باقی ماندہ بود توجہ کردہ شد و میفرمایند تا اینکہ ہلال کمال شما بدر کامل گشت و آنچہ در آفتاب ہدایت (یعنی در وجود فقیر) بودہ در آن بدر منعکس شد و در حال در وجود شما گنجایش نورانیت دیگر نماندہ مگر بعد از مرور زمان اگر ظرفیت وسعت پیدا کند فیوضات دیگر خواہد گرفت وصورت مثالی کمال شما را در عالم مثال مشاہدہ کردم و این کمال و تکمیل شما تاویل آن واقعہ است کہ شما دیدہ بودید الخ یعنی حضرت میر نعمان پیشتر یک واقعہ دیدہ بود کہ دلالت بہ تکمیل او می کرد و از حضور حضرت امام میخواست کہ آن واقعہ بظہور برسد۔ بنا بر آن حضرت امام میفرمایند کہ فرض شما ادا شد و نیز حضرت امام با و بشارت می دہد و میفرمایند: امیدوارم کہ تکمیل شما برائے مریدان بہ اندازۂ کمال شما بودہ وصحرائے دکن حیدرآباد ہندوستان بہ وجود شریف شما منور گردد۔ و آنچہ میفرمایند چون قبض ہائے شما طویل الذیل است الخ یعنی سبب عدم توفیق اعمال صالحہ وجود قبض است۔ چون قبض شما طویل می باشد از آن سبب بے توفیقی نیز عارض می گردد و سبب تکلیف در عبادات می گردد۔

تبصرہ: سبب قبض بعضاً ارتکاب زلت و قصور و لجاجت نفس است و گاہے سبب قبض زلت و قصور نمی باشد بلکہ قبض یک جزو مقامات طریقت است۔ زیرا کہ سالک گاہ مظہر صفات جلالیہ و گاہ مظہر صفات جمالیہ می گردد۔ در وقت ظہور اثر صفات جلال سالک قبض می گردد و چون سالک عوامل قبض را نمیداند۔ بنا بر آن می باید سالک ہمیشہ در اوقات قبض مستغفر و ملتجی و متضرع بودہ باشد۔

حضرت میر محمد نعمان از جملہ درجہ اول خلفائے حضرت امام است کہ بعد از مخدوم زادگان خلفائے دیگر با و برابری کردہ نمی تواند۔

مکتوب دوصد و چہل و ہفتم

حضرت امام میفرمایند: دلیل بر وجود حق تعالیٰ ہمان وجود حق تعالیٰ است الخ یعنی سوائے او تعالیٰ ہمہ ظلمت است و حق تعالیٰ نور است۔ لہذا حق تعالیٰ دلیل وجود اشیا است و وجود اشیا دلیل وجود حق تعالیٰ شدہ نمی تواند و دریں بارہ در بین علمائے ظواہر و صوفیہ کرام اختلافات نظر موجود است چنانچہ نظریات ہر کدام قرار ذیل تذکار می باید۔

(۱) علمائے ظواہر باین نظریہ می باشند کہ وجود عالم دلیل بر وجود حق تعالیٰ است۔ یعنی وجود معلول را دلیل بر وجود علت میدانند کہ این دلیل را دلیل اِنّی گویند۔

(۲) صوفیہ کرام وجود حق تعالیٰ را دلیل وجود عالم میدانند یعنی در نزد این طائفہ کرام استدلال از طرف علت است بر وجود معلول و این دلیل ثانی را دلیل لمی گویند، سبب این اختلافات اساساً اختلاف منظر است کہ ہر طائفہ منظر خود را دلیل بر وجود حق تعالیٰ می دانند یعنی منظر علمائے ظواہر عالم امکان است زیرا کہ عالم وجوب را نمی بینند و منظر صوفیہ کرام واجب تعالیٰ است، زیرا کہ آنہا مشاہد عالم وجوب اند پس ہر کدام این دو طائفہ منظر خود را دلیل دانستہ اند۔

تبصرہ: برہان اِنّی کہ دلیل علما رست، دلیل ساختن مخلوق است بر وجود حق تعالیٰ و برہان لمی کہ دلیل صوفیہ است۔ دلیل ساختن وجود خالق است بر وجود مخلوق، چون ذات حق نور است و عالم ظلمت و نور دلیل شدہ می تواند و ظلمت دلیل شدہ نمی تواند۔

مکتوب دوصد و چہل و ہشتم

حضرت امام میفرمایند کہ تابعان کامل جمیع کمالات انبیائے متبوعہ خود را جذب می نمایند الخ یعنی عارف بواسطہ کمال متابعت بہ کمالات پیغمبر خود نایل میگردد۔ اما بہ منصب او رسیدہ نمیتواند زیرا کہ منصب نبوت خاصۂ خود انبیا ست، ناگفتہ نماند اگرچہ تابع کامل تمام کمالات متبوع خود را

جذب می نماید باز ہم بہ ثواب و کمرتبہ و بفضیلت و رتبۂ پیغمبر متبوع خود رسیدہ نمی تواند زیرا کہ پیغمبر متبوع بر علاوۂ مرتبۂ اصلی خود و کمالات مخصوصۂ خود در ثواب کمالات تابعان خود نیز شرکت دارد پس ہیچ تابعی در فضیلت و ثواب بہ پیغمبر متبوع نمی رسد۔ زیرا کہ پیغمبر متبوع از یک طرف فضائل شخص داشتہ و از طرف دیگر تمام فضائل امت نیز باو راجع میگردد۔ بنابرآن یک تابع کامل اگرچہ تمام کمالات متبوع خود را جذب کردہ ہم باشد باز ہم بہ پیغمبر متبوع رسیدہ نمی تواند۔ بلکہ تابعین ہر قدر کامل باشد بمرتبۂ ادنیٰ ترین پیغمبران اگرچہ آن نبی ہیچ امت ہم نداشتہ باشد نمیرسند بدلیل اینکہ آن پیغمبر بدعوے اولی می باشد کہ بالذات از طرف حق تعالیٰ خواستہ شدہ است و تابع کامل بواسطہ پیغمبر خواستہ شدہ یعنی بالذات خواستہ نشدہ است، لہذا در بین این دو خواستہ شدہ فرق بسیار موجود است۔

وآنچہ میفرماید مبادی تعینات جمیع انبیاء عظام از مقام اصل است و مبادی تعینات امتان از مقام ظلال است الخ یعنی مبادی فیض حضرات انبیاء عظام خود صفات ثمانیہ بودہ و مبادی فیوض اولیاء کرام ظلال صفات ثمانیہ می باشد۔ چنانچہ مبدأ فیض حضرت آدم علیہ السلام صفت تکوین و مبدأ فیوضات حضرات نوح و ابراہیم علیہم السلام صفت العلم و مبدأ فیض حضرت موسیٰ صفت الکلام و مبدأ فیض حضرت عیسیٰ صفت القدرت و مبدأ فیض خاتم النبیین صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم شان العلم است مبادی فیوض اولیاء کرام قرار ذیل است کہ اگر آدم المشرب باشد ظلال تکوین و اگر نوح المشرب و ابراہیم المشرب باشد ظلال صفت العلم و اگر موسوی المشرب باشد ظلال صفت الکلام و اگر عیسوی المشرب باشد ظلال صفت القدرت و اگر محمدی المشرب باشد ظلال شان العلم است ناگفتہ نماند کہ ظلال صفات عبارت از تعلقات صفات و یا تمثلات صفات است۔ پوشیدہ نماند یک عارف کامل بواسطۂ متابعت بمقامات انبیاء عظام و حتی بمقامات رسل و کمالات اولوالعزم و بکمالات محبوبیت آنحضرتؐ میرسد و حضرات انبیاء دیگر بہ طفیل رسلان و بطفیل انبیاء اولوالعزم و بہ طفیل خاتم الرسل بآن کمالات میرسند۔ فرق طفیل و تبعیت قرار ذیل است۔

تابعیت: متابعت شریعت آنحضرتؐ است

و در طفیل متابعت شریعت آنحضرتؐ نبوده بلکه بواسطۂ او بآن کمال بدون اتباع شریعت او میرسند، چنانچه انبیاے عظام بواسطۂ آنحضرتؐ بطور طفیلی وہم قطاری بہ تجلیات ذاتی رسیده اند بدون آنکه بشریعت آنحضرتؐ عمل کرده باشند، بنا برآن تمام انبیاے عظام بہ طفیل آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی مشرف اند اگرچه تجلی ذاتی بالاصالۃ خاصۂ آنحضرت است و اولیاے کرام بہ متابعت آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی مشرف می شوند و یکے از فضائل این امت که خیر الامم است این است که بہ تجلی ذاتی مشرف می شوند و امتان دیگر درین نشا از تجلی ذاتی بے نصیب اند۔ بدلیل اینکه انبیاے متبوع شان بطور طفیلی باین مقام رسیده اند لهذا امتان شان بہ این نعمت مشرف شده نمی توانند۔

س: فرق درمیان امت آنحضرتؐ که بہ تبعیت آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی میرسند و انبیاے عظام که بہ طفیل آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی رسیده اند چه خواهد بود؟

ج: اولیاے کرام اگرچه بہ تبعیت پیغمبر خود بہ تجلی ذاتی مشرف میشوند و انبیاے عظام بہ طفیل آنحضرتؐ مشرف شده باز ہم مساوات درمیان ایشان موجود نیست زیرا که انبیاے عظام از قریب و نزدیک بہ آن تجلی مشرف شده و اولیاے کرام از فاصله بعید بآن تجلی مشرف میشوند لهذا در قرب و درجه باہم مساوی نمیباشند۔

تبصره: ہر عارف داراے دو مقام است اول مقام عروج است دوم مقام استقرار۔

(۱) مقام استقرار مبدا فیض اوست (۲) مقام عروج مقام سیر عارف است در مراتب وجوب، تا بہ ہر مرتبه که مناسب حال اوست می رسد۔

الف: مقام استقرار انبیاے عظام مقام اصل است یعنی صفات ثمانیه می باشد و مقام سیر شان در مراتب وجوب غیر متناہی و از ادراک عارف خارج است۔

ب: مقام استقرار عرفا ظلال است یعنی تعلقات صفات است۔ مقام سیر شان نیز بہ تفاوت درجات و استعداد در مراتب وجوب متفاوت است و حتی از مقام استقرار انبیاے عظام نیز بلند تر تا بہ شیونات و اعتبارات و تا بذات بحت او تعالی میرسند و از اسماء و صفات گذشته میتوانند۔

اما مقام استقرار شان تحت مقامات استقرار انبیاے عظام بودہ وظلال صفات می باشد۔

پوشیدہ نماند کہ عروج وسیر عرفا بلند تراز منبع فیض خود بنی بر عوارض است وبلند ترین این عوارض جذب خداوندی ست کہ سالک رابمقامات عالیہ می رساند۔ ناگفتہ نماند کہ اتباع سنت و توجہ بزرگان زندہ ویا مردہ نیز سبب ترقیات سالک میگردد ونزول عارف از مبدأ فیض خود نیز مبنی بر عوارض می باشد واین عوارض عبارت از غفلت عارف است کہ خود را مشغول امور مباحات و امور دنیاوی می سازد وبرای دعوت نیز نزول می کند، وآنچہ میفرماید ہر چند ولی باشد اما بمرتبہ صحابی نمی رسد الخ یعنی فضائل صحبت آنحضرتؐ فوق سائر فضائل است زیرا کریمہ لقد رضی اللہ عنہم ورضوا عنہ در شان ایشان است۔ مکتوب دوصد وچہل ونہم حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوصد وپنجاہم

حضرت امام میفرماید نسبت ہر چند بجہالت کشد وبحیرت انجامد واز جسد دور تر بود اصیل است الخ یعنی در مراتب ظلال معرفت وادراک است ودر مراتب اصول حیرت وجہالت است زیرا کہ آن مرتبہ مقدسہ از ادراک عارف بلند تر می باشد ونیز در ابتداے سلوک لطائف باہم ممتزج بودہ ومواجید باطن بظاہر سرایت میکند ودر وسط وانتہا لطائف بتدریج از ہم تفریق می یابد ظاہر از ذوق باطن بے خبر می گردد، بنا بر آن ہر قدر نسبت عارف بلند تر بود ظاہر عارف از مواجید باطن او بے خبر می ماند واین گونہ کیفیت واحوال قبل از آغاز کمالات عالم خلق است و اگر کمالات عالم خلق آغاز یابد درین وقت عارف داراے اذواق ومواجید بلند میگردد و کمالات عالم خلق فوق کمالات عالم امر است یعنی درین مرحلہ ظاہر عارف از تجلیات آن مرتبہ مقدسہ محظوظ میگردد وہمچو معارف از خواص اولیا است کہ بہ حظ ظاہر مشرف شدہ باشد وحظ آں مرتبہ مقدسہ بیچون است یعنی از ادراک عارف بلند است، مگر عارفی کہ خود وی بیچون گردد، درین وقت فی الجملہ از ادراک بیچون محظوظ می گردد۔ عارفانیکہ باین مقام مشرف می شوند بیچون می گردند۔

سوال: سالک، چہ طور بیچون خواہد شد، درحالیکہ بیچونی خاصہ حق تعالی می باشد۔

جواب: بیچون دو نوع است: یکے بیچون مطلق ودیگرے بیچونی فی الجملہ لہذا از بیچون تا بیچون فرق بسیار است چنانچہ عالم ارواح وعالم امر نیز بیچون اند اما آنہارا بہ بیچون مطلق مقایسہ نمیتوان کرد۔

مکتوب دوصد وپنجاہ ویکم

حضرت امام میفرمایند: بگوش وہوش استماع نمایند الخ یعنی حضرات شیخین درطرف ولایت وقرب مناسبت بحضرت ابراہیم علیہ السلام داشتہ اند وبمقام خلت مشرف اند ودرطرف دعوت مناسبت بحضرت موسی علیہ السلام دارند یعنی تورات بعد از قرآن کریم جامع ترین کتب سماوی است ودعوت حضرت موسیٰؑ نسبت بدعوت حضرت ابراہیمؑ عام تر وجامع تر است۔

وحضرت عثمانؓ درطرف دعوت وولایت مناسبت بحضرت نوحؑ دارد ودروجود حضرت عثمانؓ کمالات نبوت وکمالات ولایت مساوی است ودروجود حضرات شیخین کمالات نبوت نسبت بہ کمالات ولایت زیادتر میباشد ودروجود حضرت امیر کمالات ولایت نسبت بہ کمالات نبوت بیشتر است ودرعین حال دروجود حضرت امیر عالم امر نسبت بہ عالم خلق شان غالب تر است چنانچہ دروجود حضرت عیسیٰؑ عالم امر شان نسبت بعالم خلق شان قوی تر بودہ۔ خلاصہ حضرت امیر درولایت ودرکمالات نبوت مناسبت بحضرت عیسیٰؑ دارند۔

تبصرہ: ہر انسان دارای عالم امر وعالم خلق می باشد اما در بعض عالم امر ودر بعض عالم خلق غالب تر است، غلبۂ عالم خلق نسبت بعالم امر بہتر است بدلیل اینکہ قرب عالم خلق نسبت بعالم امر بیشتر است چہ، معارف اصلی نصیب عالم خلق ومعارف ظلی نصیب عالم امر می باشد، چنانچہ فضیلت انبیاء عظام برملائکہ بہ نسبت قرب عنصر خاکی است۔ وآنچہ میفرمایند ہرچند شریعت حضرت ابراہیم علیہ السلام وملت او از جمیع شرائع وملل افضل واکمل است الخ یعنی کلمات توحید واصول اسلام کہ بحضرت ابراہیمؑ عنایت شدہ افضل ترین معارف است اما مقام دعوت در

تورات شریف عام تر و جامع تر است. و آنچہ میفرمایند حضرت مہدی موعود مناسبت بحضرت عیسیٰ دارد الخ یعنی بواسطہ غلبۂ عالم امر خوارق شان زیادتر میباشد زیراکہ در وجود ہر یکے از عارفان کہ عالم امر از عالم خلق آنہا غالب بودہ باشد خوارق ایشان بیشتر است. و آنچہ میفرمایند: ولایت موسوی جانب یمین ولایت محمدی واقع شدہ است و ولایت عیسوی جانب یسار آن ولایت است یعنی ولایت آنحضرت ﷺ در مرکز قرار داشتہ است، سایر ولایت ہا آنقدر در مرکز تعلق ندارند اما سائر ولایات بہ طفیل آنحضرت ﷺ از تجلیات مرکز بہرہ ور می گردند. یمین و یسار در عبارت مکتوب شریف کنایہ از صفات او تعالیٰ است و مرکز کنایہ از مرتبہ ذات مقدس است. و آنچہ میفرمایند چون حضرت امیر حامل بار ولایت محمدی بودہ اکثر سلاسل اولیاء بہ ایشان منتسب گشت الخ یعنی چون در وجود حضرت امیر کمالات ولایت نسبت بکمالات نبوت بیشتر میباشد، بنا بر آن اولیاء عزلت کہ بکمالات نبوت نمی رسند از کمالات ولایت حضرت امیر بیشتر باخبر اند و کمالات شیخین بہ ایشان ظاہر نشدہ است زیرا کہ کمالات شیخین مشابہ بہ کمالات انبیاء عظام دست ارباب ولایت از آن کوتاہ می باشد، یعنی صاحبان ولایت صغریٰ و ارباب عزلت بآن کمالات نرسیدہ اند، اولیاء عزلت چنانچہ قطب ابدال، اوتاد کہ کار شان امداد غیبیہ است و بہ عشرت و ارشاد طالبان راہ حق سروکاری ندارند و وظائف شان صرف امدادات غیبیہ می باشد و بس و اولیاء عشرتی عبارت از قطب ارشاد و امام و قطب فرد و خلیفہ است کہ وظیفہ آنہا ارشاد و ہدایاتِ خلق است۔

تبصرہ: عروج قطب فرد نسبت بہ عروج قطب ارشاد بلند تر است اما قطب فرد اکثراً در عروج می باشد و نزول نمی فرمایند، قطب ارشاد صاحب نزول می باشد دعوت او بسبب مناسبت خلائق مفید تر است و اگر قطب فرد نزول کند دعوت او نسبت بہ قطب ارشاد عالی تر و مفید تر می باشد، زیراکہ در وجود او کمالات اصلیہ زیادہ تر می باشد۔ و آنچہ میفرمایند کہ حضرت ذی النورین در ہر دو طرف مناسبت بحضرت نوح دارد یعنی کمالات نبوت و کمالات ولایت در وجود مبارک شان مساوی بودہ چنانچہ ولایت حضرت نوح نیز برزخ اجمال و تفصیل صفت العلم است و ازین سبب

اورا ذی النورین می گویند۔ وآنچہ میفرمایند حضرت امیر در ہر دو طرف مناسبت بحضرت عیسیٰ دارند الخ
یعنی در وجود حضرت عیسیٰ عالم امر غالب است وغلبۂ عالم امر عوامل ازدیاد کمالات ولایت است
وغلبۂ عالم خلق سبب ازدیاد کمالات نبوت می باشد، وآنچہ میفرماید کہ حضرت صدیقؓ وحضرت
فاروقؓ حامل بار نبوت محمدی اند یعنی در وجود شان کمالات نبوت غالب است، اگرچہ در بین
کمالات نبوت این ہر دو مبارک نیز اختلاف مراتب موجود است۔ وآنچہ میفرماید کہ مقام دعوت حضرت
موسیٰ اتم واکمل است وکتاب ایشان بعد از قرآن مجید بہترین کتب سماوی است الخ یعنی کتاب شان
بسبب تفصیل وبسبع تراست، لہذا امت شان نسبت بہ امم پیغمبران سابقہ بیشتر در جنت خواہد بود۔ در
اخبار معراج آنحضرتؐ آوردہ اند کہ آنحضرتؐ در راہ عروج با حضرت موسیٰ علیہ السلام ملاقات و
زمانیکہ از آنجا گذشتند دیدند کہ حضرت موسیٰ بگریہ آمدند۔ آنحضرتؐ کیفیت را از حضرت جبریل پرسیدند
کہ کیفیت گریہ حضرت موسیٰ چہ خواہد بود؟ حضرت جبریلؑ بجواب آنحضرتؐ فرمودند کہ سبب گریہ شان
این است کہ ایشان میگوید کہ بعد از من پیغمبرے مبعوث گردیدہ کہ امت او نسبت بہ امت من بیشتر
در جنت می رود وآنچہ میفرماید ہر چند شریعت حضرت ابراہیمؑ وملت او از جمیع ملل وشرائع افضل
واکمل است الخ یعنی اصول توحید وسنن مبارک کہ بحضرت ابراہیمؑ دادہ شدہ بہترین سنت ہا است
بدلیل اینکہ آنحضرت سردار دو عالمؐ مامور باتباع آن ملت گردیدہ اند وما امتان آنحضرتؐ نیز ملت
حضرت ابراہیمؑ می باشیم وپیرو سنن ایشان ہستیم۔ وآنچہ میفرماید حضرت مہدی موعود در رنگ
حضرت امیرؓ مناسبت بحضرت عیسیٰؑ دارند الخ یعنی در وجود مبارک شان غلبۂ عالم امر نسبت بعالم
خلق بیشتر است بنا بر آن خوارق شان زیادہ تر است زیرا کہ غلبۂ عالم امر سبب غلبہ کمالات ولایت است
بنا بر آن اکثر اولیاء بحضرت امیرؓ منتسب گشتند وکشف اولیاے عزلت کہ از کمالات نبوت
خبر ندارند با فضیلت حضرت امیرؓ حکم می کنند، چون اولیاے عزلت بہ کمالات نبوت نرسیدہ اند بنا بر آن
با فضلیت حضرت امیرؓ حکم می کنند وشاید کہ این طائفہ ولایت را بہ نسبت نبوت افضل می دانند
وکمالات حضرات شیخینؓ شبیہ بکمالات انبیاء است لہذا دست ارباب ولایت از دامان درک آن

کمالات کوتاہ است۔ خلاصہ کمالات نبوت مقاصد اند، کمالات ولایت مبادی آنست۔ و آنچہ میفرمایند

بیت
درپس آئینہ طوطی صفتم داشتہ اند   ہرچہ استاد ازل گفت ہمان میگویم
بخود راہ نیست درکوے تومشتاقان شیدارا   خم زلفت بقلاب محبت می کشد مارا

یعنی ہرچیزیکہ حضرت امام میگوید از روے الہام وکشف است و آنچہ میفرمایند این ہر دو بزرگوار از بزرگی وکلانی در انبیا معدود اند الخ یعنی کمالات شیخین شبیہ بہ کمالات نبوت است و آنچہ میفرمایند معلوم است کہ سلسلۂ عالیہ نقشبندیہ بحضرت صدیق اکبرؓ منسوب است الخ

سوال: تمام طرق بحضرت امام جعفر صادقؒ منسوب است ومشائخ تماماً طرق تلامذہ حضرت امام جعفر صادقؒ اند پس امتیاز نسبت صدیقیت وعلویت چگونہ باقی خواہد ماند؟

جواب: در وجود مبارک حضرت امام جعفر صادقؒ ہر دو نسبت بصورت جداگانہ موجود بودہ وامتزاج نداشتند بنا برآن بعض مشائخ بنا بر مناسبت از حضور شان اخذ نسبت صدیقی نمودہ اند و بر خی مشائخ بنا بر مناسبت اخذ نسبت امیری نمودہ اند، استعدادہا متفاوت اند۔ بیت

ہرکسے را بہر کارے ساختند   مہر او را در دلش انداختند

تبصرہ: حضرت امام جعفر صادقؒ از جملہ حضرات دوازدہ امام اند و دوازدہ امام عبارت اند از: امام اول حضرت امیر مومنان علیؓ، امام دوم حضرت امام حسنؓ، امام سوم حضرت امام حسینؓ، امام چہارم حضرت علی زین العابدینؒ، امام پنجم حضرت امام محمد باقرؒ، امام ششم حضرت امام جعفر صادقؒ، امام ہفتم حضرت امام موسیٰ کاظمؒ، امام ہشتم حضرت امام علی رضاؒ، امام نہم حضرت امام محمد تقیؒ، امام دہم حضرت امام علی النقیؒ، امام یازدہم حضرت امام حسن عسکریؒ، امام دوازدہ حضرت امام محمد مہدیؒ۔ در اطراف منصب امامت وخلافت قبلاً در مکاتب دیگر تذکرات بعمل آمدہ یعنی امام شخصی را گویند کہ کمالات نبوت انبیا را بانجام رسانندہ باشد وخلیفہ کسے را گویند کہ کمالات ولایت انبیا را بانجام رسانیدہ باشند۔

ناگفتہ نماند کہ کمالات نبوت دیگر است ومنصب نبوت دیگر چنانچہ منصب نبوت خاصۂ خود

انبیاے عظام اند، اما کمالات نبوت بروے متابعت نصیب بعض از عرفاے کرام نیز میگردد۔

دربارۂ حضرت امام مہدی موعود اہل سنت و روافض اختلاف نظر دارند یعنی عقیدۂ روافض برآنست کہ حضرت امام مہدی موعود ہمیں امام دوازدہم حضرت امام محمد مہدی است، بنابرآن امام دوازدہم را امام منتظر نامند و میگویند کہ در شہر سرّمن راے در بین غارے تشریف دارند و مصروف تہیۂ آلات حرب اند بالآخرہ از آنجا برآمدہ با حضرت عیسیٰ معاونت و با دجال لعین مقاتلہ خواہند کرد۔

علماے اہل سنت میفرمایند کہ حضرت امام دوازدہم مدتے در ہمان غار تشریف داشتند وبالآخرہ از آنجا بیرون شدہ و باثر مرضی بر رضاے حق پیوستہ اند و معاصرین شان شرف افتخار تشییع جنازۂ شان را حاصل داشتہ اند۔ حضرت امام مہدی موعود شخص دیگر بسبت از خاندان نبوت کہ محل تولد شان مدینۂ منورہ بودہ و در نتیجہ بہ سن چہل سالگی در مکۂ معظمہ تشریف بردہ و آنجا دعوی مہدویت میفرمایند چنانچہ نام او و نام پدر و سائر علامات شان در کتب احادیث مشہور مذکور است و از ملاحظۂ احادیث معلوم میگردد کہ مہدی منتظر جناب دیگر است و مہدی مرحوم شخص دیگر۔ ناگفتہ نماند کہ حضرت حسن عسکری فرزند در مدینہ نداشت و نیز قرار حدیث شریف مہدی در وقت دعواے مہدویت خود بسن چہل سالگی می باشند و اگر امام دوازدہم را مہدی منتظر بدانیم در وقت دعواے مہدویت خود چندین صد سالہ خواہد بود و نیز نام پدر مہدی منتظر عبداللہ می باشد و نام پدر امام دوازدہم عبداللہ نمی باشد۔

وآنچہ میفرماید اے برادر حضرت امیرؓ چونکہ حامل بار ولایت محمدی اند الخ یعنی کمالات ولایت آنحضرت در وجود مبارک حضرت امیر نسبت بہ کمالاتِ نبوت آنحضرت زیادتر است و از کمالات نبوت شان نیز حصہ دارند۔ وآنچہ میفرماید سر قطب الاقطاب کہ قطب مدار است و زیر قدم مبارک حضرت امیر است الخ

تبصرہ: در ہر عصر و زمان دو نفر داراے منصب قطبیت موجود می باشند یعنی یکے قطب ارشاد است و دیگرے قطب مدار۔ در وجود قطب ارشاد کمالات نبوت نسبت بکمالات ولایت

بیشتر بودہ و در وجود قطب مدار کمالات ولایت نسبت بکمالات نبوت غالب تر می باشد۔ عوامل ظہور خوارق نیز از غلبۂ نسبت کمالات ولایت است۔ ناگفتہ نماند کہ در یک وقت از دو قطب زیادہ تر موجود نمی باشد، اما ہر کدام قطب ارشاد و قطب مدار را باعتبار اولیاے زیر دستان شان قطب الاقطاب می نامند و ابدال و اوتاد و نجبا را مجازاً قطب می نامند و در یک عصر بر علاوہ این دو قطب کہ منصب قطبیت دارند بسیارے از اولیاے کرام نیز بکمالات قطبیت رسیدہ می توانند، اما منصب قطبیت منحصر بر دو نفر می باشد زیرا کہ منصب قطبیت دیگر است و حصول کمالات قطبیت دیگر۔ پوشیدہ نماند قطب فرد ہم در زمان این دو قطب موجود بودہ۔ اما چون نزول ندارد لہذا بعالم امکان نیز چندان ارتباط و تعلقی نمی گیرد۔ بنا بر آن دو قطب فوق را کہ سروکار شان بعالم خلق است تذکر دادہ شدہ است و از قطب سوم کہ قطب فرد است از تذکار آں صرف نظر شدہ و صرف بہ دو قطب دیگر اکتفا شدہ است اگرچہ قطب فرد در کمال فوق است۔

مکتوب دو صد و پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرمایند تفاوت بجہات و اعتبارات است الخ یعنی مبدأ فیض آنحضرتؐ اجمال علم بلکہ شان العلم است و مبدأ فیض حضرت ابراہیمؑ تفصیل علم است و مبدأ فیض حضرت نوحؑ برزخ اجمال و تفصیل علم است، چون وجود برزخ فرع وجود طرفین است بنا بر آن حضرت خلیل نسبت بحضرت نوحؑ پیشقدم است۔ و آنچہ میفرمایند بہ تحریر بیان فرق منصب قطب و غوث و خلیفہ فقیر ماذون نگشت الخ یعنی اولیاے کرام ہر کار و ہر بیان را بامر و اجازۂ او تعالی اجرا می کنند۔ بنا بر آن نقل دیگران فرض ایشان است و این فرمودۂ حضرت امام قبل از حصول اجازہ بودہ چہ حضرت امام در ثانی یعنی در وقت دیگر بہ بیان این موضوع ماذون گشتہ اند و مناصب اولیاے کرام را بیان فرمودہ اند۔ چنانچہ میفرمایند کہ قطب ارشاد و قطب مدار ہمان اولیاے کرام اند کہ بکمالات ولایت مشرف اند و از کمالات نبوت انبیا استفادہ زیادہ نمودہ اند و غوث مددگار روزگار قطب مدار است قطب مدار در بعض امور غیبیہ از و امداد میخواہد و آن امداد را مییابد۔ وظیفۂ قطب ارشاد ہدایت و ارشاد خلق اللہ است و وظیفۂ قطب مدار امدادات غیبیہ است

از قبیل وصول ارزاق، نزول باران، دفع غرق کشتی ہا وغیرہ امور او را تصرفاتی می باشد چنانچہ در دفع شیر و اژدہا در جنگل ہا خلیفہ شخصے است کہ کمالات ولایت انبیاء را با نجام رسانیدہ باشد یعنی از کمالات اولیائے کرام اقطاب بلند تر رفتہ است و امام شخصے است کہ کمالات نبوت انبیاء را بانجام رسانیدہ باشد، ناگفتہ نماند کہ حصول کمالات نبوت دیگر است و منصب نبوت دیگر، چہ عارفانیکہ کمالات نبوت را حاصل کردہ باشند باز ہم بہ منصب نبوت نرسیدہ و نمی رسند منصب نبوت خاصہ خود انبیائے عظام می باشد و عارفیکہ کمالات نبوت را بانجام میرساند آنہم بر روئے متابعت ایشان است پوشیدہ نماند کہ قطب فرد نیز در دنیا در ہر وقت و زمان موجود می باشد و کمالات اصلیہ او نسبت بہ کمالات قطب ارشاد و قطب مدار بیشتر است و نسبت بہ کمالات خلیفہ کمتر می باشد۔ اما قطب فرد بنا بر اکثر در عروج بودہ نزول نمی کند و اگر قطب فرد نزول فرماید فائدۂ صحبت او نسبت بہ قطب ارشاد بیشتر است یعنی فیض صحبت او کبریت احمر است۔ چنانچہ حضرت خواجہ محمد پارسا چندان ارشاد نمی کردند و بعض کسانیکہ بر سبیل ندرت شرف صحبت شان را حاصل داشتہ اند از آن جملہ علامہ سید شریف جرجانی است کہ میفرماید کہ ایمان من قبل از صحبت خواجہ محمد پارسا از تذبذب خلاص نشدہ بود و حضرت خواجہ مسافر کہ مزار مبارک او در بغمان است نیز از خلفائے خواجہ محمد پارسا می باشد۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و سوم

حضرت امام جواب شیخ ادریس سامانی را میدہد، شیخ ادریس سامانی عرض میکند کہ اگر بجانب زمین نظر می کنم زمین را نمی یابم و اگر بجانب آسمان نظر می اندازم آنرا نیز نمی یابم و خود را نیز موجود نمی یابم، و وجود حق تعالی بے پایان بودہ نہایت او را ہیچ کس نیافتہ است و بزرگان نیز ہمیں جا گفتہ اند۔ حضرت امام در جواب او میفرماید، مشہود میگردد کہ صاحب این احوال (یعنی شیخ ادریس) زیادہ از ربع قلب را طے نکردہ است الخ یعنی سیر او در عنصر ہوا است و آنکہ گفتہ وجود حق تعالی بے پایان است، در آن وقت نیز مشہود او عنصر ہوا است و آن را بے پایان دانستہ است،

چوں ہوا محیط تمام ممکنات است آنرا حق پنداشتہ وغیر متناہی دانستہ است و این شخص را لازم است که سہ حصہ دیگر از مقامات قلب را نیز طے باید نمود تا بہ فنا و نسیان ماسوی کہ قدم اول این راہ است مشرف شود، یعنی این یک گمان شیخ ادریس سامانی است کہ گفتہ: بزرگان نیز تا این جا گفتہ اند، ورنہ بزرگان بمراتب بسیار عالی مشرف شدہ اند چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ از گذشت قلب روح است و از گذشت روح سر و از گذشت سر خفی و بعد ازاں اخفیٰ است۔

پوشیدہ نماند کہ تصفیہ و تزکیہ، فنا و بقاہمہ لطائف خاصۂ سالک محمدی المشرب است زیرا کہ سالک آدمی المشرب تنہا بہ تصفیہ قلب مشرف و ازین لطیفہ رسیدہ است یعنی در وقت ولایت صغری بہ ظلال صفت تکوین و در وقت ولایت کبری بہ خود صفت تکوین و در وقت ولایت علیا بشان تکوین خواہد رسید و علی ہذا القیاس ابراہیم المشرب و نوحی المشرب بعد از تصفیہ قلب از لطیفۂ روح میرسد یعنی در وقت ولایت صغری بظلال صفت ذاتیہ بالخصوص ظلال صفت العلم و بعد ازان بخود صفت العلم میرسد و در وقت ولایت علیا بشان العلم خواہد رسید و ہکذا موسوی المشرب بعد از تصفیہ قلب و روح از لطیفہ سر میرسد، در وقت ولایت صغری بہ ظلال صفت الکلام و در وقت ولایت کبری بخود صفت الکلام و در وقت ولایت علیا بشان الکلام خواہد رسید و ہمچنان عیسوی المشرب بعد از تصفیۂ قلب و روح و سر از لطیفۂ خفی میرسد، در وقت ولایت صغری بظلال صفت القدرت و در وقت ولایت کبری بہ خود صفت القدرت و در وقت ولایت علیا بشان القدرت خواہد رسید۔ عارف محمدی المشرب بعد از تصفیہ لطائف اربعہ از لطیفۂ اخفی میرسد یعنی در وقت ولایت صغری بظلال شان العلم و بعدًا بخود شان العلم میرسد و بعد ازان بوصول بلا کیف بہ ذات او تعالی خواہد رسید و این عارف محمدی المشرب جامع است کہ تمام لطائف او تصفیہ گردیدہ و بانعکاس مبادی تمام لطائف رنگین شدہ است۔

تذکرہ: لطیفہ تصفیہ نا شدہ در بین لطائف تصفیہ شدہ بماند دانہ برنج خام است کہ در دیگ پختہ خام بماند۔

ناگفتہ نماند کہ تفاضل و انحطاط بہ اعتبار لطائف در وقت حصول کمالات ولایت است

وبعد از رسیدن بکمالات نبوت این تفاضل نیست یعنی عارفیکہ از لطیفۂ قلب بہ کمالات نبوت رسیدہ باشد مرتبۂ او بلند تر است از عرفاے کہ در ظلال لطائف فوق ترمی باشد و تاہنوز باصل صفات وشیونات نرسیدہ باشد۔

تبصرہ: عارفیکہ بواسطۂ لطیفۂ قلب باصل رسیدہ باشد مرتبۂ آن از عارفیکہ ہنوز بظلال لطیفۂ روح است بلند تر می باشد وہکذا عارفیکہ از لطیفۂ دوم باصل رسیدہ باشد مرتبۂ آن از عارف موسوی المشرب کہ ہنوز در ظلال صفت الکلام باشد بلند می باشد وہمچنان عارف موسوی المشرب کہ باصل رسیدہ باشد از عارف عیسوی المشرب کہ ہنوز از ظلال صفت القدرت نگذشتہ باشد بلند است وعلی ہذا القیاس الخ۔ اما اگر صاحبان لطائف دوم وسوم وچہارم وپنجم باصل برسد ہر کدام از صاحب لطیفۂ ماقبل خود فاضل تر اند۔

وآنچہ میفرماید: از گزشت این پنجگانۂ عالم امر وطے کردن منازل اصول آنہا الخ یعنی این لطائف خمسہ کہ در وجود انسان است اصول آنہا فوق العرش می باشد، سالک در وقت عروج در ابتدا بآن اصول رسیدہ وبعد در وقت ولایت صغری بظلال اسما وصفات ودر وقت ولایت کبری بخود اسما وصفات کہ ولایت انبیاے عظام است ودر وقت ولایت علیا کہ ولایت ملاءِ اعلیٰ است بہ شیونات ذاتیہ رسیدہ ودر وقت کمالات نبوت بہ تجلیات ذاتیہ مشرف میگردند۔

وآنچہ میفرماید: این جا شرح صدر میسر میگردد وباسلام حقیقی مشرف میشود الخ یعنی بعد از تزکیۂ نفس حقیقت اسلام نصیب می گردد وحقیقت اسلام عبارت از شہود مصداقات قضایاے شرعیہ است وشرح سینۂ عارف بعد از تزکیۂ نفس است کہ تمام اوامر شرعیہ را برغبت وشوق عملی می کنند۔ وآنچہ میفرماید تجلیات اسما وصفات کہ پیش از قطع منازل لطائف پنجگانہ متوہم شود ظہورات خواص عالم امر است نہ تجلیات اسما وصفات الخ یعنی عالم امر بسبب بیچونی کہ دارد مناسبت فی الجملہ با عالم وجوب داشتہ می باشد، بنا بر آن سالک بسبب قلت درایت، نورانیت عالم امر را نورانیت عالم وجوب تصور می نماید، ازین جا است سالکی گفتہ "سی سال روح را بخداے پرستیدم"

مکتوب دو صد و پنجاہ و چہارم

حضرت امام میفرماید سخن اکابر صحیح است و شما را اذن حاصل کردہ ماذون ساخت یعنی در تمام کارہای مشروعہ اگرچہ اجازۂ شریعت مقدس موجود است مگر عارف صاحب زمان بمنزلہ مجتہد می باشد و استعدادات انسان ہا نیز متفاوت است، پس صاحب زمان استعداد ہر شخصے را دیدہ باو اجازہ یک امر شرعی می دہد و شخص دیگرے را دیدہ باو اجازہ امر شرعی دیگرے می دہد کہ موافق فہم و استعداد او باشد چنانچہ کلموا الناس علی قدر عقولھم را شنیدہ باشند۔

تبصرہ: ذکر قلبی، مراقبہ، ذکر لسانی، اداے نوافل، تلاوت قرآن مجید، این ہمہ امورات مامورات شرعیہ می باشد، مگر عارف صاحب وقت استعداد ہر کسے را دیدہ یکے ازین امور شرعی را برایش اجازہ میفرماید، تا مطابق استعداد سالک بودہ باشد اما این در نوافل است و باداے فرائض ہمہ مکلف اند حاجت باجازہ ندارد۔

سوال: حضرت امام نوشتہ اند براے شما اجازہ حاصل کردہ ماذون ساختم و ازین عبارت از فرمودۂ شان چنین استفہام میشود کہ حضرت امام صاحب زمان نبودہ و صاحب زمان شخص دیگرے بود کہ حضرت امام ازان اجازہ گرفتہ بعد ازان ماذون ساختہ باشد یعنی درین جا حضرت امام صرف و... این اذن شدہ باشد، موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: این سوال دو جواب داشتہ می باشد: اول اینکہ شاید حضرت امام تا این ... صاحب زمان نبودند و صاحب زمان شخص دیگرے بودہ۔ دوم آنکہ حضرت امام در آن وقت صاحب زمان بودہ اما مطابق سنن اولیاے کرام و صاحبان زمان از حضور حق تعالی اجازہ حاصل کردہ باشد...

حضرت امام میفرماید، مراد از احدیت ذات، احدیت مجردہ نیست یعنی مراد از احدیت مجردہ مرتبہ و... است نہ ذات بحت او تعالی و مراتب وجوب شامل ذات و صفات و شیونات او تعالی می باشد یعنی تنہا ذات او تعالی در اینجا مراد نمی باشد۔

سوال: حضرت امام درین مکتوب حقیقت قرآنی را صفت الکلام دانستہ اند و حقیقت کعبہ را بلند تر از شیونات دانستہ اند و در مکاتب دیگر حقیقت قرآن مبدأ وسعت ذات او تعالی گفتہ اند و حقیقت کعبہ را ظهور تنزیہ ذات مقدس او تعالی پنداشتہ اند علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: عوامل این اختلاف گفتار مبنی بر اختلاف احوال و مقامات می باشد و ہر کدام از مقامات با نواع مختلف مکشوف می گردد و ہر مقام دارائے ظل و اصل می باشد۔ نا گفتہ نماند کہ این یک امر مسلم و ثابت است کہ تالیفات علمائے ظواہر از سویہ شان عالی بودہ بدلیل اینکہ در حین نوشتن بسی تتبع ہائے علمی نمودہ بعدًا در اطراف یک موضوع ابراز نظر و بقید کتابت می آورند یعنی یک موضوع را فی البداہت حل و فصل نہ نمودہ و بہ آن واحد بہ کتابت و تحریر آن نمی پردازند چون تحریر شان برروے تتبعات و کنجکاوی و نقالی بودہ بنا بر آن از سویۂ شان بلند است و بعد از ان آن معلومات را فراموش می نمایند۔ برعکس گفتار و کشفیات عارف کہ برروئے مقام و احوال است کہ از سویۂ شان پائین تر می باشد بدلیل اینکہ عرفائے کرام امروز بیک مقام و احوال اند فردا بیک مقام عالی و احوال دیگر قرار دارند۔ بنا بر آن حضرت امام نیز در مکاتب قبلی شان از احوال ابتداء و در ثانی کہ بمراتب عالی نایل گردیدہ اند۔ گفتار شان نیز باساس احوال و مقام متفاوت واقع شدہ است۔ ازین بیان معلوم شد کہ گفتار عارف از مقام او پائین تر می باشد لہذا تالیفات و مکتوبات عارف از سویہ او پائین است و اختلاف اقوال حضرت امام نیز از ہمین سبب است۔ وآنچہ میفرماید؛ این از مسامحات عبارات است الخ یعنی مراد آنست کہ کعبہ مسجود الیہ است نہ مسجود لہٗ۔ خلاصہ اینکہ حقیقت قرآن مبدأ وسعت و حقیقت کعبہ ظہور تنزیہ صرف و حقیقت صلوۃ وسعت ذات مقدس است۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و پنجم

حاصل فرمودۂ حضرت امام اینکہ در بدعت حسن نیست و بعضے علما کہ بدعت را حسن دانستہ اند مراد شان حُسن نسبتی خواہد بود یعنی نسبت بہ بدعت سیئہ بدعت حسنہ حُسن دارد یعنی مقصد این نبودہ کہ

این بدعت فی نفسہ حسن است بدلیل اینکہ در ہیچ بدعت حسن نمی باشد. سردار دو عالم فرمودہ کہ ہر بدعت ضلالت است و فرمودۂ سردار دو عالم ایجاب کلی است۔

مکتوب دو صد و پنجاہ و ششم

تبصرہ: بیان قطب و قطب الاقطاب در شرح مکتوب دو صد و پنجاہ و یکم مفصل تحریر یافتہ۔

حضرت امام میفرماید کہ قطب صاحب کشف می باشد و عارفیکہ بہ کمالات قطبیت مشرف شدہ و منصب قطبیت ندارد لازم نیست کہ صاحب کشف بودہ باشد. حضرت امام درین مکتوب کشف را بعلم تعبیر فرمودہ اند و مراد از علم کشف است. وآنچہ میفرماید چوں متعلق ایمان حضرت صدیق فوق متعلقات ایمان امت است ہر آئینہ ایمان او راجح تر است الخ

تبصرہ: ایمان سہ قسم است۔ اول ایمان تقلیدی، چنانچہ ایمان عوام اہل اسلام، دوم ایمان استدلالی چنانچہ ایمان علمائے اہل اسلام، سوم ایمان شہودی چنانچہ ایمان صحابہ کرام و ایمان سائر بزرگان اسلام۔ ورجحان ایمان در ایمان شہودی بہ سبب فوقیت متعلق ایمان است و متعلق ایمان شہودی اولیاء کرام در ولایت صغری ظلال صفات بودہ و در ولایت کبری متعلق ایمان شان خود صفات مقدسہ است و در ولایت علیا متعلق ایمان شان شیونات ذاتیہ است و در وقت وصول بکمالات نبوت متعلق ایمان شان ذات بحت او تعالی می باشد و معلوم است کہ قطع یک نقطہ از سیر و شہود صفات مقدسہ از سیر تمامی ظلال ارجح است و علی ہذا القیاس۔ وچون عروج حضرت صدیق فوق عروجات است ناچار ایمان او راجح است۔

وانچہ حضرت امام در شرح حکایت شیخ ابن عربی میفرماید و حاصل فرمودۂ شان این است کہ استعدادات اسافیل سبب تکمیل استعدادات اعالی شدہ میتوانند، چنانچہ اطعمہ سبب تکمیل عارف میشود یعنی ماکولات دربارۂ دیگران سبب تقویۂ جسمی بودہ و دربارۂ عرفان سبب تقویہ روحی میگردد. چنانچہ مولانائے روم میفرماید۔

آن خود و گردد پلیدی زو جدا ‌‌‌‌ ‌ این خود و گردد همه نور خدا
سعی کن تا لقمه را سازی گہر ‌ ‌ بعد ازاں چندانکه میخواہی بخود

فرمودۂ حضرت مولانا بالکل درست و بجاست، خداوند تعالیٰ میفرماید خلق لکم مافی الارض جمیعا انتفاع از جمیع اشیاے زمینی محصور بر انتفاع صوری نیست بلکہ انتفاع معنوی و روحی نیز ازاں حاصل می گردد۔ از حکایت شیخ نجم الدین کبری معلوم می شود کہ حضرت شیخ صاحب کشف نبوده کہ مشرب خود را از عزیز دیگرے معلوم میخواست باآنکہ جناب او را ولی تراش می گویند واقعاً قوت ولایت مربوط بہ کشف نمی باشد۔ ناگفتہ نماند امکان دارد کہ حضرت شیخ در ابتدا صاحب کشف نبوده و در ثانی صاحب کشف شده باشد و لہذا این معلومات خواستن شان از شخص دیگرے بجا بوده باشد۔ ورنہ مشہور است کہ حضرت شیخ ہر وقتیکہ از عروج نزول میفرمودند نظر شان بہر کسی کہ می افتاد آں شخص ولی میگشت حتی می گویند کہ روزے اندروزہا نظر شان بر سگے افتیده بود آں سگ عارف گشتہ بود و ہمیشہ مراقبہ می کرد ازینجاست کہ گفتہ اند۔ بیت

یک نظر کن تا کہ مستغنی شوم زابناے جنس ‌ ‌ سگ چو شد منظور نجم الدین سگاں را سرور است

حضرت علی لالاے غزنوی خلیفہ حضرت نجم الدین کبری می باشد۔

مکتوب دو صد و پنجاه و ہفتم

حضرت امام درین مکتوب ابتدا و انتہاے سلوک را بیان فرموده اند۔ چنانچہ میفرماید بعد از تصفیۂ لطائف انسانی سیر در اصول این لطائف کہ فوق العرش اند باید کرد و بعد در سیر ظلال اسماء و صفات واجبی سیر خواہد کرد۔ این ظلال برزخ وجوب و امکان است و بعد از سیر ظلال سیر در خود اسماء و صفات واقع می شود بعد ازاں مرتبۂ ظہورات شیون و اعتبارات نیز جلوه خواہد فرمود بعد ازین زمان معاملہ لطائف خمسہ بانجام می رسد۔ بعد ازاں معاملہ باطمینان نفس خواہد افتاد و مقام رضا حاصل خواہد شد الخ خلاصہ اینکہ کمالات عالم امر قبل از شروع معارف اسم باطن تکمیل می شود و اطمینان

نفس در وقت سیر ظلال اسما کہ وقت ولایت صغری است شروع و در وقت سیر خود صفات مقدسہ کہ مقام ولایت کبری است یک اندازہ حاصل و در وقت ظہور اعتبارات ذاتیہ و یک قوس و بالخاصہ در وقت ظہور تجلیات ذاتیہ تزکیہ نفس بانجام میرسد۔ چونکہ تزکیہ نفس دارای مراتب متفاوتہ است بنابرآن اولیاے کرام در رجوع نفس بہ صفات خبیثہ و عدم رجوع آن بصفات رذیلہ اختلاف دارند یعنی شخصیکہ اصلاح نفس خود را در مقام ظلال مشاہدہ کردہ گفتہ کہ مجال مخالفت در نفس باقیماندہ است و عارفیکہ تزکیہ نفس خود را در مقام تجلیات ذاتی دیدہ است اظہار داشتہ کہ در نفس ہیچ مخالفت نماندہ پس اختلاف این دو طائفہ مبنی بر اختلاف احوال و مقامات است۔

وآنچہ میفرمایند چوں کمالات این دو اسم مبارک حاصل شود الخ یعنی اسم ظاہر و باطن بہ مثل دو بازوے طیران میگردد کہ عارف بعالم قدس طیران نماید و بمرتبہ ذات بحت اوتعالی عروج نماید۔ ناگفتہ نماند کہ اسم ظاہر بہ سیر صفات تعبیر می شود کہ سیر ذات مقدس اوتعالی در آن سیر ملحوظ نمی باشد و اسم باطن بسیر صفات و سیر مرتبہ ذات مقدس تعبیر می گردد یعنی در سیر اسما سیر ذات مقدس نیز ملحوظ عارف می باشد چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرمایند فالسیر فی العلم سیر فی الاسم الظاہر والسیر فی العلم سیر فی الاسم الباطن و سیر بلاکیف ذات بحت مقدس اوتعالی ہنوز کجاست مصرع

تا یار کرا خواہد و میلش بہ کہ باشد

بیت

زاعلی بالا و بالا ز بالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

خلاصہ حضرت امام درین مکتوب شریف ابتدا و انتہائی سلوک را بیان فرمودہ اند۔

تبصرہ: سیر در علم سیر صرف صفت است کہ سیر ذات مقدس در آن ملحوظ نیست و در سیر علیم سیر در ذات و صفات است و آنرا اسم باطن می نامند۔ ناگفتہ نماند کہ در اسم باطن مراد از ذات مقدس شیونات و اعتبارات ذاتیہ است نہ خود ذات مقدس و سیر خود ذات ہنوز در پیش است۔

مکتوب دو صد و پنجاہ و ہشتم

حضرت امام درین مکتوب شریف اقربیت او تعالیٰ را بیان میفرمایند۔ و میفرمایند کہ مثالیکہ توضیح این مطلب نماید پیدا نشد الخ اما حضرت امام در ابتدائے حصہ ششم مکتوبات قدسی آیات این مطلب عالی را بیان فرمودہ اند کہ حقیقت اشیا بر دو نوع است: اول ماہیت اصلی، دوم ماہیت ظلی۔

در ماہیت اصلی: ہیچ چیز نزدیک تر بیک چیز از خود آن چیز نیست و خود آن شے بخود شے از ہمہ اشیا نزدیک تر است۔ در ماہیت ظلی، این طور نیست بلکہ اصل نسبت بہ ظل بہ نسبت خود ظل نزدیک تر است، زیرا کہ ظل بماہیت ظلی خود موجود نمی باشد بلکہ ماہیت اصلی سبب وجود او گردیدہ بنا بر آن چون ممکنات ظلال صفات فعلیہ بودہ و صفات فعلیہ ظلال صفات ثبوتیہ می باشد و صفات ثمانیہ ظلال ذات مقدس او تعالیٰ است، پس ذات او تعالیٰ بما نسبت بہ صفات حقیقیہ و صفات اضافیہ نزدیک تر است۔ و صفات حقیقیہ او تعالیٰ بما بہ نسبت ما و صفات فعلیہ نزدیک تر است و صفات فعلیہ و اضافیہ بما بہ نسبت ما نزدیک تر است۔ خلاصہ اینکہ برائے ممکنات نسبت بہ خود ممکنات ظلال صفات نزدیک تر است۔ و چون ظلال صفات ظل صفات ثمانیہ است بنا بر آن صفات ثمانیہ بہ ممکنات نسبت بخود ممکنات و ظلال صفات نزدیک تر است۔ چون خود صفات مقدسہ نیز ظلال ذات او تعالیٰ می باشد بنا بر آن ذات او تعالیٰ بہ ممکنات نسبت بخود ممکنات و ظلال صفات و خود صفات نزدیک تر است۔

ناگفتہ نماند کہ اگر بعض ممکنات معدوم گردد و تعلق صفت تخلیق قطع نشود بعض ممکنات دیگر موجود بودہ باشد تمام ممکنات معدوم نمی گردد و اگر تعلق صفت تخلیق از ممکنات منصرف گردد، ممکنات ہیچ نمی ماند۔ خلاصہ اینکہ خود ممکنات در بین خود در ماہیت امکانی شریک اند و از بین رفتن بعض ممکنات سبب از بین رفتن تمام ممکنات نمی گردد۔ اما قطع تعلق صفت تخلیق سبب از بین رفتن تمام ممکنات میگردد پس معلوم شد کہ واجب تعالیٰ از خود ممکنات بہ ممکنات نزدیک تر است و آنچہ میفرمایند اقربیت او سبحانہ سبب ابعدیت ما گشتہ است ھذا الی ان یبلغ الکتاب اجلہ یعنی این ابعدیت تا وقتی است کہ سالک از سیر آفاقی و انفسی فارغ نشدہ باشد، و نیز سیر اقربیت را با نجام نہ رسانیدہ باشد و بعد از قطع سیر اقربیت اقربیت او تعالیٰ مشہود و ابعدیت معدوم می گردد۔ پس مراد از اجل رسیدن بمرتبۂ

ذات مقدس می باشد و مردن مراد نیست۔ و آنچہ میفرماید، کلام ما اشارت است و بشارت الخ یعنی در ضمن این جملۂ عربی اشارہ کردہ ام کہ این ابعدیت معدوم می گردد و بشارت اقربیت دادہ ام۔ و سیر اقربیت آنست کہ سالک از ممکنات گزشتہ بمراتب وجوب سیر نماید۔

مکتوب دو صد و پنجاہ و نہم

حضرت امام درین مکتوب شریف عقل را از عالم خلق دانستہ و آنرا اساساً در معرفت غیب و ماورائے طبیعت گمراہے محض و غیر مستقل می پندارند و عالم امر را ذاتاً از عالم بیچون و بجانب حق سبحانہ و تعالیٰ مایل می دانند و علمائے اصول نیز عقل را ممیز دانستہ اما حاکم نمی دانند۔ در بعض رسائل دیدہ شدہ است کہ در ابتدائے پیدایش عقل حق تعالیٰ از وے پرسید کہ من انت و من انا عقل بصورت بے ادبانہ بجواب این پرسش حق سبحانہ تعالیٰ گفت انت انت و انا انا اما وقتیکہ از نعمت معرفت برخوردار گردید دوبارہ پرسیدہ شد کہ من انت و من انا عقل بجواب این پرسش حق سبحانہ و تعالیٰ با کمال احترام و خضوع عرض داشت کہ انت ربی و انا عبدك الضعیف یعنی تو پروردگار من ہستی و من بندۂ ضعیف توام۔ ازین معلوم میشود کہ عقل اساساً و ابتداءً دارائے معرفت نبودہ و در مرتبۂ ثانی بہ نعمت معرفت مشرف و صاحب معرفت گردیدہ است۔ و آنچہ سردار دو عالم فرمودہ کہ اول مخلوقات عقل است مراد از آن عقل آنحضرتؐ و حقیقت احمدی است نہ تمام عقول۔

تبصرہ: عقل دو نوع است، یکے عقل معاد است و دیگرے عقل معاش۔ عقل معاد تابع اوامر و احکام الٰہی بودہ و روبہ آخرت دارد۔ عقل معاش تحت تاثیر نفس قرار داشتہ و تمایل بامور دنیوی و مرغوبات این جہان دارد۔ عقل کہ تابع اوامر و احکام الٰہی و پیروی حضرات انبیائے عظام نباشد از معرفت بہرہ نداشتہ گمراہی محض بشمار میرود و عقل معاد آنست کہ اوامر مولائے خود را اطاعت و پیروی از آن نماید۔

تذکرہ: عقل در حقیقت یک عقل بودہ و دو عقل نمی باشد، اما قبل از تزکیۂ نفس ہمین عقل را عقل معاش و بعد از تزکیۂ نفس عقل معاد میناممد۔

مکتوب دوصد و شصتم

حق سبحانہ وتعالیٰ از فضل وکرم خود حضرت امام را بمراتب کمالات ولایت سہ گانہ یعنی ولایت صغریٰ، کبریٰ وعلیا وکمالات لطائف عشرہ انسانی وکمالات نبوت ورسالت واولوالعزمی وہکذا بہ کمالات خلت حضرت خلیل ومحبیت حضرت کلیم ونیز بواسطۂ متابعت آنحضرت ؐ بکمالات محبوبیت سردار دوعالم مشرف ومفتخر گردانیدہ است۔

تبصرہ: حصول کمالات نبوت دیگر است ومنصب نبوت دیگر۔ منصب نبوت خاصۂ خود حضرات انبیاے عظام بودہ اما کمالات نبوت بواسطۂ متابعت انبیاے عظام بہ عرفاے تام الاستعداد نیز میسر ونصیب آنہا میگردد۔ حضرت امام میفرمایند بدان اے فرزند الخ یعنی عالم امر کہ عبارت از قلب نوری وروح وسر وخفی واخفیٰ میباشد کہ بنام لطائف خمسہ واجزاے انسانی یاد می شوند۔ عارف بعداز تصفیہ این لطائف خمسہ سیر در اصول آنہا کہ در فوق عرش اند مینماید۔

وآنچہ میفرمایند، امتزاج عدم بوجود یکہ منشاء امکان است، درین موطن منتہی میگردد الخ یعنی تجلیات اسماو صفات حق سبحانہ وتعالیٰ باعدم امتزاج یافتہ وازین امتزاج عالم امکان بوجود آمدہ است ونقطۂ نہائی عالم امکان عبارت عالم امر وبالخاصہ کرۂ اخفیٰ است ودر نہایت اخفیٰ امتزاج عدم وانعکاس صفات منتہی میگردد۔ بعدازان سیر در مراتب وجوب آغاز می یابد کہ ابتداے این سیر عبارت از سیر ظلال اسماو صفات است کہ بولایت صغریٰ تعلق دارد۔ درین مرتبہ عارف بہ فنا وبقاے صوری مشرف می گردد نہ بفنا وبقاے حقیقی، بدلیل اینکہ مرتبۂ ظلال حکم برزخ داشتہ کہ یک روے بعالم امکان وروے دیگر بمراتب وجوب دارد۔ بنا برآن درین مرتبہ فنا وبقاے حقیقی نصیب عارف نمی گردد زیراکہ صفات اضافیہ وفعلیہ کہ ظلال صفات حقیقیہ میباشد برزخ وجوب وامکان اند بعداز انجام سیر ظلال سیر در خود اسماو صفات متحقق گشتہ قدم بولایت کبری کہ ولایت انبیاے عظام است گذاشتہ میشود ودرین مرتبہ فناے حقیقی آغاز می یابد۔

آنچہ میفرماید، باید دانست کہ این دائرہ ظلال متضمن الخ یعنی ظلال صفات مبادی فیوضات اولیاے کرام اند و ظل ہر صفت مبدأ تعین وجود و کمالات یک شخص از اولیاے کرام و ظل اسم دیگر مبدأ تعین وجود شخص دیگر و کمالات او می باشد۔ و مبدأ فیض حضرت صدیق اکبر نقطہ فوق و انتہاے دائرہ ظلال بودہ و مبادی فیوض تخلیقی و کمالاتی انبیاے عظام خود صفات مقدسہ می باشد۔ و آنچہ میفرماید وآنکہ گفتہ اند الخ یعنی آنہا ظل اسم را اسم دانستہ اطلاق اسم برآن نمودہ اند ورنہ مبدأ تعینات اولیاے کرام درحقیقت ظلال صفات بودہ نہ خود صفات۔

تبصرہ: اگرچہ مبدأ فیوض تخلیقی اولیاے کرام ظلال صفات است مگر عروجات شان محصور برآن نبودہ بلکہ عروجات شان تا بذات مقدس او تعالی منتہی میگردد۔ و آنچہ میفرماید بسیارے از اشخاص دریک صفت کہ مبدأ تعین است شرکت دارند الخ یعنی اگرچہ دریک اسم اشخاص متعدد شرکت داشتہ می باشند مگر آں صفت داراے اعتبارات و تعلقات متنوعہ می باشد چنانچہ آنحضرتؐ و حضرت ابراہیمؑ و حضرت نوحؑ دریک صفت العلم شرکت دارند ولے آن صفت باعتبار اجمال مبدأ تعین آنحضرتؐ بودہ و باعتبار تفصیل مبدأ تعین حضرت ابراہیمؑ و باعتبار برزخیت مبدأ تعین حضرت نوحؑ می باشد۔ و نیز یک ظل مربی یک عارف و ظل دیگر آن صفت مبدأ فیض ولی دیگر می باشد۔

و آنچہ میفرماید، وآنکہ بعض از مشائخ گفتہ اند الخ یعنی آنہا در بین اصل و ظل تمیز نکردہ مرکز ظل را اصل انگاشتہ اند و فوق ظلال را کہ دائرہ اسما و صفات است ذات بیچون تصور نمودہ اند درحالیکہ مرکز این دائرہ ظل ظل مرکز دائرہ فوق است و حقیقت محمدی مرکز این دائرہ اصل است نہ مرکز دائرہ ظل۔ و آنچہ میفرماید از ین قبیل است اطلاق سیر فی اللہ الخ یعنی آنہا چوں فرق اصل و ظل را درک کردہ نتوانستہ بنابرآن سیر ظلال صفات را سیر فی اللہ گفتہ اند حالانکہ آن سیر سیر الی اللہ بودہ نہ سیر فی اللہ۔ و آنچہ میفرماید بعد ازان اگر عروجی در دائرہ اسما و صفات الخ یعنی بعد ازآں کہ سیر عارف از ظلال صفات بخود صفات مقدسہ برسد آنگاہ کمالات ولایت کبری کہ ولایت انبیاے عظام است آغاز می یابد و اولیاے کرام بہ تبعیت انبیاے عظام بکمالات ایشان نیز مشرف می گردد چنانچہ اصحاب کرام از برکت

صحبت آنحضرتؐ بہ کمالات انبیاے عظام مشرف شدہ بودند، وآنچہ میفرماید نصف سافل این دائرہ متضمن اسماو صفات زائدہ است الخ یعنی این دائرہ اسماو صفات متضمن قوس عالی وقوس سافل است قوس سافل آن صفات ثمانیہ زائدہ است کہ وجود شان درخارج بودہ وغیراز وجود ذات مقدس میباشند این صفات زائدہ اگرچہ غیرذات اند اما منفک از ذات نیند ازین سبب گفتہ اند کہ لاھو ولا غیرہ می باشند ونصف عالی این دائرہ مشتمل بر شیونات واعتبارات ذاتیہ است۔

تبصرہ: صفات ثمانیہ او تعالی دارا ے دو وجود ودو حیث می باشند مثلاً صفت العلم دارا ے دو حیث است۔

(۱) در مرتبہ صفیت وجود خارجی داشتہ وغیراز وجود ذات مقدس او تعالی موجود بوجود خارجی میباشد

(۲) در مرتبہ قیام وجود خارجی زائدہ جداگانہ نداشتہ بلکہ از ذات مقدس منتزع گردیدہ ومشہود عارف می گردد۔ این وجود منتزع علم غیراز وجود خارجی علم است کہ در مرتبہ صفیت بودہ واین وجود انتزاعی را شان العلم می نامند علی ہذا القیاس۔ در تمام صفات ثمانیہ این دو حیث راقیاس باید کرد، ونیز ناگفتہ نماند کہ این وجود انتزاعی دارا ے حیث دیگر نیز می باشد واین حیث دیگر عبارت از آنست کہ عارف از ذات مقدس او تعالی انتزاعی یک صفت غیر معین را احساس کند مگر فہم نہ نماید کہ کدام صفت انتزاع یافتہ است۔ درین وقت عارف این قدر میداند کہ انتزاع یک صفت مشہود است مگر تعیین آن صفت از ادراک او خارج است۔ این مرتبہ انتزاع را اعتبارات میگویند۔ خلاصہ اینکہ ہر دوے شیونات واعتبارات موجودات انتزاعی بودہ مگر در مرتبہ شان تعیین صفات بدرک عارف گنجیدہ ودر مرتبہ اعتبار تعیین آن صفت انتزاعی بدرک عارف نمی آید — بنا بر آن مرتبہ اعتبارات فوق مرتبہ شیونات است زیرا کہ ہر قدر کہ عارف بذات مقدس نزدیک تر گردد ادراک او را اشعشعان آن مرتبہ مقدسہ مغلوب گردانیدہ قوت ادراک او را ضعیف می گردد۔

آنچہ میفرماید بعدازاں اگر بہ محض فضل ایزدی جل شانہ الخ یعنی وقتیکہ عارف از مقام صفات وشیونات ترقی فرماید سیر او در اصول آنہا کہ عبارت از اعتبارات واصول اعتبارات خواہد بود خلاصہ

اینکہ اعتبارات اگرچہ اصول شیونات است مگر برائے خود اصول دیگر ہم داشتہ می باشند کہ در تعبیر نمی گنجد و ذات مقدس ہنوز کجا است۔ بیت

زاعلی بالا و بالا تر بالا   بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

وآنچہ میسر باید بعد از طے آن دائرہ قوسی از دائرہ فوق ظاہر خواہد شد الخ یعنی بعد از طے نمودن شیونات واعتبارات وطے نمودن اصول آنہا قوس دیگرے بمشاہدہ میرسد۔

تبصرہ: حضرت امام این قوس را از جملہ اسرار پنداشتہ و فرمودہ اند کہ برآن سر اطلاع نہ بخشیدہ اند۔ آنچہ میسر باید این اصول سہ گانہ اسماو صفات الخ یعنی این اصول سہ گانہ شیونات واعتبارات واصول اعتبارات وجود خارجی نداشتہ مجرد اعتبارات وانتزاعات می باشند کہ از ذات مقدس انتزاع یافتہ ووارائے وجود خارجی زائد نمی باشند وحصول کمالات این اصول سہ گانہ خاصۂ نفس مطمئنہ می باشد عارفیکہ بشہود این مراتب سہ گانہ کہ از ذات مقدس انتزاع گردیدہ مشرف شود۔ نفس او بمرتبہ اطمینان رسیدہ است وتسلیم شدہ است۔ بیت

بعد ازین دست من و دامن دوست   بعد ازین گوش من و حلقۂ یار

سوال: از بیان فوق معلوم گردید کہ عارف بہ شہود ذات مقدس مشرف شدہ چنانچہ مراتب سہ گانہ را از ذات مقدس انتزاع نمودہ وحالانکہ حضرت امام بعد از شہود این مراتب فرمودہ اند کہ وصول باین مرتبہ یک بازوے طیران عالم قدس بودہ وبازوے دیگر طیران عالم قدس سیر اسم باطن است کہ بعد از حصول این دو بازو بہ طیران عالم قدس مفتخر خواہد گشت تطبیق این فرمایشات چگونہ خواہد بود؟

جواب: ذات مقدس حق سبحانہ وتعالی چنانچہ کہ درخارج موجود است درخانۂ علم خود ودر صفت الوجود نیز موجود است۔ عارفیکہ قبل از سیر اسم باطن مراتب سگانہ را از ذات مقدس انتزاع کردہ این انتزاع ازاں ذات مقدسی است کہ درخانۂ علم بودہ نہ ازان ذات مقدس کہ درخارج موجود است کہ عبارت از خود ذات مقدس بیباشد۔

تبصرہ: ازین فرمایش حضرت امام چنین استنباط بیشود کہ وجود دو نوع است، یکے وجود علمی است و دیگرے وجود خارجی، چنانچہ اگر وجود یک شخص را بالمواجہ مشاہدہ نمائیم آنرا وجود خارجی واگر بعد از رفتن شخص وجود او را در ذہن خود تصور نمائیم آنرا وجود علمی گویند۔ خلاصہ اینکہ عارف در ابتداے این مقام اول بشہود علمی او تعالی کہ در خانۂ علم است قبل از رسیدن باسم باطن باین وجود علمی او تعالی رسیدہ و بعد از سیر اسم باطن بمرتبۂ خود ذات مقدس میرسد، یعنی بعد از طے مراتب اسم ظاہر و باطن بہ شہود عین ذات مقدس کہ در خارج موجود است و عبارت از خود ذات مقدس است مشرف خواہد شد ناگفتہ نماند کہ این وجود علمی کہ در صفت العلم و در صفت الوجود است عین ذات حق تعالی نبودہ بلکہ وجود علمی او تعالی بودہ نہ وجود خارجی او سبحانہ۔ آنچہ میفرماید، و در ہمین مقام شرح صدر حاصل می شود الخ یعنی قبل از اطمینان نفس عارف از نعمت شرح صدر بے بہرہ بودہ داراے حرص، بخل، کبر وغرور می باشد و بہ عزت و احترام دیگران خوش بین نیست۔ عزت و کمال دیگران سبب قبض و کدورت او میگردد۔ بعد از اطمینان نفس سینہ وصدر عارف ازین صفت رذیلہ وخسیسہ مطہر و محل ظہور انوار قدم میگردد۔ عارفے از وسعت سینۂ خود خبر دادہ و میفرماید۔ صورت مثالی سینۂ خود را مانند دروازۂ کلاں می بینیم۔ و آنچہ میفرماید کہ مطمئنہ بہ تخت صدر جلوس میفرماید و بمقام رضا ارتقامی نماید الخ یعنی مرکزیت نفس قبل از تزکیہ در دماغ بودہ و بعد از اطمینان بہ تخت سینہ جلوس می فرماید و بمقام رضاے او تعالی مشرف میگردد، حق تعالی از وے راضی و او از او تعالی راضی میگردد و تمام مقدورات خداوندی را برضا و رغبت خود قبول میفرماید۔ اشخاصیکہ بمراتب ظاہری و باطنی از وے فاضل تر ہم بودہ باشند سبب کدورت وے نمی گردد۔ خلاصہ این کہ نفس انسانی کہ شیرۂ عناصر اربعہ است در تمام وجود انسان بودہ مگر مرکزیت آن قبل از تزکیہ در دماغ بودہ و بعد از ان در سینہ انتقال می یابد۔

س: نزول نفس از دماغ در سینہ سبب تنزل اوست نہ ترقی آن و درین جا این تنزل ترقی پنداشتہ شدہ علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: این ترقی معنوی ست نہ صوری، زیرا کہ سینہ محل معرفت و دماغ محل غرور است۔

سوال: عارف چہ طور خواہد فہمید کہ مرکز نفس او در دماغ خواہد بود و باد رسینہ؟

جواب: ادراک عارف قبل از تزکیہ در دماغ بودہ و بعد از تزکیہ در سینہ انتقال می یابد۔

و آنچہ میفرمایند، چون بعنایت اللہ سیر اسم باطن نیز بانجام رسید دو جناح طیران میسر شد الخ یعنی سیر اسم ظاہر سیر در صفات است بدون اینکہ در ضمن آنہا ذات ملحوظ گردد۔ اما در سیر اسم باطن ذات او تعالیٰ در ضمن سیر صفات ملحوظ نظر عارف است، و نیز ناگفتہ نماند کہ در اسم ظاہر سیر در مراتب وجود علمی و در اسم باطن سیر در مرتبہ وجود خارجی حق سبحانہ است اما در ضمن صفات۔

و آنچہ میفرمایند و این اسماء کہ باسم باطن تعلق دارند مبادی تعینات ملائکہ ملاء اعلیٰ است الخ یعنی اسم باطن مبدأ فیض تخلیقی وجود و کمالات ملاء اعلیٰ می باشد و ولایت ملاء اعلیٰ ولایت علیا است کہ از ولایت کبریٰ بلند تر است مگر فضیلت انبیاء عظام بر ملائکہ کرام بہ سبب کمالات نبوت است و معارف مقام نبوت بہ تجلیات ذاتیہ او تعالیٰ مربوط است و آنچہ میفرمایند، گمان نکنی کہ عدم انقطاع مراتب اصول الخ یعنی آنہا کہ مراتب اصول را غیر متناہی دانستہ اند۔ گمان نکنی کہ مراد شان تجلیات ذاتیہ خواہد بود زیرا کہ آنہا بہ تجلیات ذاتیہ نرسیدہ اند و تجلیات صفاتیہ را غیر متناہی گفتہ اند و تجلیات ذاتیہ و وصول بذات مقدس از ادراک و تعبیر عارف بلند تر است و مناسب آن مقام کل لسانہ یعنی گنگ شدن زبان است۔ و آنچہ میفرمایند کہ بعد از حصول دو جناح اسم ظاہر و اسم باطن چون طیران میسر شد الخ یعنی بعد از تکمیل سیر اسم ظاہر و رسیدن بہ اسم باطن سیر عنصر ناری و عنصر آبی و ہوائی حاصل میگردد۔ و آنچہ میفرمایند کہ این شہر عبارت از تعین اول است کہ جامع جمیع مراتب اسماء و صفات و شیون و اعتبارات است الخ و نیز میفرمایند تمایز این مراتب بعلم حصولی مناسب است و بعد از آن اگر سیر واقع شود مناسب علم حضوری خواہد بود الخ۔

تبصرہ: علم حصولی عبارت از ادراک صفات زائدہ می باشد و علم حضوری عبارت از علم خود ذات مقدس و علم اعتبارات ذاتیہ می باشد کہ زیادت آنہا بر ذات تعالیٰ و تقدس زیادت خارجی است و بعبارت دیگر علم حصولی عبارت از علم صفات یک شے و علم حضوری عبارت از علم خود آن شے است

ویا علم اعتبارات ذاتیہ آن شئے است۔ ناگفتہ نماند کہ این تعریف علم حصولی وحضوری اصطلاح خاص حضرت امام است ودر اصطلاح علمائے معقول نہ چنان است چنانچہ در نزد آنہا علم حضوری عبارت از علم یک عالم است بذات خود وبصفات خود ومعلولات ومجعولات خود، وعلم حصولی عبارت از علم عالم است باشیاء دیگر غیر از مراتب سہ گانہ فوق۔

سوال: حضرت امام علم اعتبارات ذاتیہ را در علم حصولی داخل پنداشتہ وباز در علم حضوری نیز اعتبارات ذاتیہ را داخل دانستہ وعلم اینہا را حضوری گفتہ اند۔ تطبیق این فرمایشات چگونہ خواہد بود؟

جواب: در جواب این سوال دقیق ہمان فرمودہ قیوم وقت خود حضرت شاہ غلام علی دہلوی است کہ فرمودہ اند کہ مکتوبات حضرت امام را خود حضرت امام می فہمد اما بہ فہم قاصر این کمینہ نصر اللہ از فحوائے فرمایشات حضرت امام چنین استنباط میشود کہ اعتبارات ذاتیہ دو نوع می باشد۔ یعنی اعتبارات ذاتیہ کہ تمیز آن از ذات مقدس دشوار تر بودہ باشد وشہود آنہا مانند شہود ذات مقدس از ادراک عارف بعید بودہ باشد سیر آنہا را مناسب علم حضوری دانستہ وشیونات واعتبارات کہ تمیز آن از ذات مقدس نسبت با عتبارات فوق سہل تر بودہ باشد علم آنرا مناسب علم حصولی دانستہ است۔

تبصرہ: جواب دیگر آنکہ در این جا مراد از علم حصولی علم وجود علمی حق تعالی است ومراد از علم حضوری علم وجود خارجی حق سبحانہ وتعالی است۔ در وجود علمی نیز مانند وجود خارجی مراتب شیونات واعتبارات ذات مشہود عارف می گردد۔ لہذا اعتبارات را گاہے در علم حصولی وگاہے در علم حضوری داخل دانستہ باشد کدام اعتراض وارد نمی گردد۔ چنانچہ بحث آن قبلاً گذشت وکرشمہ ہائے ناز معشوق غیر متناہی بودہ انتہا ندارد۔ بیت

گر مصور صورت آن دلستان خواہد کشید | حیرتے دارم کہ نازش را چسان خواہد کشید

وآنچہ میفرماید، سیر یکہ فوق آن شہر واقع شود شروع در کمالات نبوت خواہد بود الخ یعنی معارف ذات بحت او تعالی خواہد بود کہ بالذات نصیب انبیائے عظام بودہ وبہ تبعیت آنہا بعض تابعین کامل

آنہارا نیز نصیب وافر است و عنصر خاک کہ خاصۂ بشر است ازین معارف حظ وافر داشتہ و اجزاے دیگر انسانی بہ تبع آن عنصر پاک باین دولت عظمی مشرف می شوند۔ و آنچہ میفرماید بعد از دنو حقیقت تدلی درین موطن بظہور می آید الخ

تبصرہ: دنو عبارت از قرب است و تدلی عبارت از نزول است و قاب قوسین عبارت از شہود مرتبہ ذات مقدس است قبل از فنائے اتم وجود بشری و مقام او ادنی عبارت از فنائے اتم وجود بشری است ناگفتہ نماند کہ فنا بر دو نوع است (۱) فنائے وجودی (۲) فنائے شہودی۔

(۱) فنائے شہودی عبارت از نسیان عالم امکان و شہود مراتب وجوب است و این فنائے شہودی دارائے انواع مختلفہ می باشد چہ، سالکی کہ بہ شہود صفات فعلیہ مشرف و عالم امکان را فراموش کردہ باشد بفنائے شہودی رسیدہ است و عارفیکہ از ظلال صفات گذشتہ و بخود صفات مقدسہ رسیدہ باشد بفنائے اکم تر مشرف شدہ و عارفیکہ بہ شہود شیونات و اعتبارات سرافراز شدہ باشد بفنائے کامل تر مشرف شدہ است و نیز عارفیکہ بہ مرتبۂ شہود ذات مقدس مشرف شود بہ فنائے انتہائی رسیدہ است۔

(۲) فنائے وجودی آنست کہ وجود بشری عارف محو تجلیات ذات مقدس گردیدہ و از حقیقت عارف خارج و حکم یک لباس و پوشین وجبہ را پیدا کردہ باشد و باطن این عارف تجلیات ذات مقدس و ظاہر او تجلیات صفات ثمانیہ گردیدہ باشد اما حکمت خداوندی مقتضی آنست کہ عوام ہمچو عارف را نشناختہ صرف لباس او را دیدہ و او را مانند خود می پندارند از این جاست کہ کفار می گفتند " چہ طور پیغمبر است کہ طعام میخورد و در بازار می گردد " اگر این ہا می دانستند کہ این طعام و این گردش مربوط بہ لباس ایشان است ہرگز این سوال را نمی نمودند۔ بنا بر آن حق تعالی میفرماید " اولیائی تحت قبائی سترمن مستور اند کہ غیر از من آنہا را کسی نمی شناسد " و آنچہ میفرماید، درین سیر معلوم گردید کہ کمالات جمیع ولایات الخ یعنی کمالات ولایات سہ گانہ شبہ و مثال اند مر کمالات نبوت را یعنی ظلال کمالات نبوت اند۔ و آنچہ میفرماید چون بعنایت اللہ و صدقہ حبیبؐ او این سیر را نیز بانجام رسانید الخ یعنی بعد از ین مرتبۂ فی نماندہ است کہ عارف بہ سیر او نیاز مند بودہ باشد، زیرا کہ وصول بذات مقدس میسر شدہ است۔

آنچہ میفرمایند، اے فرزند ازین ماجرا در توہم نہ رفتی کہ عنقا بہ شکار آمد و سیمرغ در دام افتاد الخ یعنی اگرچہ وصول بذات مقدس حاصل شدہ است اما ادراک ذات مقدس او تعالیٰ ہنوز میسر نشدہ است و ذات او تعالیٰ وراء الوراء است و این ورائیت باعتبار وجود حجب نیست زیرا کہ حجب تمام مرتفع گشتہ است بلکہ این ورائیت باعتبار ثبوت عظمت و کبریائی است کہ مانع ادراک است و منافی وجدان، یعنی در وصول بذات مقدس او تعالیٰ دو چیز لازم است یکے رفع حجب دوم رفع موانع۔ درین جا اگرچہ حجب موجود نیست اما موانع موجود است و این موانع عبارت از ضعف بصیرت عارف می باشد۔ آنچہ میفرمایند آرے بعضے از کمل مرادان باشند کہ درون سرا وقات عظمت و کبریائی بہ طفیل انبیاے عظام علیہم الصلوٰۃ والتسلیمات ایشان را جا دہند الخ یعنی بعض محبوبان و مرادان ازان قبیل اند کہ درون سراپردہ ہاے عظمت و کبریا، آنرا جا می دہند و بادراک مرتبۂ ذات مقدس آنہا را مشرف و مفتخر می سازند و این معاملہ قرب کہ در درون سرا وقات عظمت و کبریائی است۔ مخصوص بہ ہیئت وحدانی انسان است وبس و ریاست آنجا نیز مربوط عنصر خاک است۔

آنچہ میفرمایند، ذات اللہ سبحانہ وراے وجود و عدم است الخ یعنی حضرت امام در کشف ابتدائی خود وجود را عین ذات دانستہ بود و باز ہم در وقت ممارست تجلیات عالم وجوب وجود را غیر ذات دانستہ اند و این کشف ثانی شان موافق با علماے اہل سنت و جماعت است بنا بر آن ذات مقدس غیر از وجود است۔ و آنچہ میفرمایند در مرتبہ ہبوط نبوت بہ کلیت رو بہ خلق است الخ یعنی نبی چون کمالات عروجی را بانجام رسانیدہ است ظاہر و باطن او نفس و روح او متوجہ بخلق است و ولی چونکہ کمالات عروجی را بانتہا ترسانیدہ ظاہرش بخلق و باطنش بحق می باشد، مگر کمل عارفان نیز مانند حضرات انبیاے عظام بظاہر و باطن متوجہ بخلق می باشد۔ آنچہ میفرمایند، باید دانست کہ در مراتب عروج الخ یعنی عنصر خاک در عروج از تمام لطائف عارف بلند تر بودہ و در نزول پائین تر است۔

تبصرہ: نزول عارف تام المعرفت از مرتبۂ ممکنات گذشتہ و بعدم صرف نیز نزول میفرماید

آنچہ میفرمایند، از اسم و صفت جز ذات مقدس نمیخواہند الخ یعنی بعض ہستند کہ مطلب شان حصول

خواص اسماے او تعالیٰ می باشد چنانچہ اسم مبارک صمد را برائے تسخیرات تکرار می کنند و اسم مبارک یا باسط را برائے وسعت رزق تکرار می نمایند۔

حضرات نقشبندیہ بہ خلاف این طائفہ از تکرار اسم ذات جز رسیدن بہ مسمی این اسم آرزوے دیگر ندارند۔ آنچہ میفرماید اما معاملہ اخفی را بانجام نرسانند الخ یعنی محمدی المشربان بہ سہ قسم منقسم اند۔ (۱) صاحب استعداد کامل (۲) صاحب استعداد متوسط (۳) صاحب استعداد ناقص، و این عروجات کہ تفصیل آن قبلاً تذکار یافت خاصہ محمدی المشربان کامل الاستعداد می باشد۔

و آنچہ میفرماید درجہ اولیٰ را مناسب بہ تجلی صفات افعال است الخ یعنی شخص آدمی المشرب کہ استعداد او مربوط بہ لطیفہ قلب است، مبدأ فیض او صفات فعلیہ وظلال صفات ثبوتیہ است و شخصے کہ نوحی المشرب و ابراہیمی المشرب باشد کہ استعداد او نابہ لطیفہ روح است. مبدأ فیض او صفات ثبوتیہ ذاتیہ می باشد، و شخصیکہ موسوی المشرب باشد کہ استعداد او نابہ لطیفہ سر است مبدأ فیض او شیونات ذاتیہ است و شخص کہ عیسوی المشرب باشد استعداد او نابہ خفی بودہ باشد مبدأ فیض او صفات سلبیہ است کہ راجع بہ اعتبارات ذاتیہ است و شخصے کہ محمدی المشرب باشد و استعداد او نابہ لطیفہ اخفی بودہ باشد مبدأ فیض او شان العلم است کہ نسبت بشیونات دیگر فوق تر است۔

سوال: صفات سلبیہ عبارت از یک امر منفی بودہ کہ دارائے مصداق موجودہ نمی باشد و یک چیز منفی چگونہ مبدأ فیض شدہ می تواند۔

جواب: مصداق صفات سلبیہ بہ اعتبارات ذاتیہ راجع می باشد و در اعتبارات ذاتیہ نیز تفاوت ہا موجود است یعنی اینکہ حق تعالیٰ جسم و جسمانی نیست حق تعالیٰ مشابہت بہ ممکنات ندارد و در ممکنات ظہور نمی کند، این صفات سلبیہ نیز راجع بہ اعتبارات ذاتیہ می باشد و این عدم جسمانیت و عدم مماثلت اشیا یک اعتباری است از اعتبارات ذاتیہ خداوندی جل علی شانہ۔ و آنچہ میفرماید تعبیر از آن رب جامع بشان العلم مناسب است الخ یعنی شان العلم جامع تمام صفات و شیونات و تقدیسات و تنزیہات است۔ حاصل کلام اینکہ مربی آنحضرت ﷺ آن شان العلم است کہ متعلق تمام صفات و شیونات

وتقدیسات وتنزیہات است وتمام صفات وتقدیسات وتنزیہات معلوم اوست کہ آنرا شان جامع وشان العلم کلی می نامند وشان العلم جزئی مبدأ فیض اولیاے محمدی المشربان می باشد وشان العلم کلی داراے جزئیات متعددہ است وہر جزئی آن مربی یک ولی محمدی المشرب است۔

وآنچہ میفرماید بہ ہمیں مناسبت ملت او علیہ الصلوٰۃ والسلام ملت حضرت ابراہیم گشت الخ یعنی چوں مبدأ فیض حضرت ابراہیمؑ صفت العلم است ومربی آنحضرتؐ شان العلم است پس این ہر دو مبارک در علم اشتراک ومناسبت دارند، بنابرآن قبلہ حضرت ابراہیمؑ قبلۂ آنحضرت گشت وآنحضرتؐ بہ متابعت ملت حضرت ابراہیمؑ مامور گردید۔ وآنچہ میفرماید، باید دانست کہ تفاضل اقدام اولیاء نہ بہ اعتبار تقدم وتاخر درجات است الخ یعنی قرب یک ولی مربوط بہ طے کردن مراتب وجوب است نہ باعتبار فوقیت لطیفہ، چنانچہ سالک آدمی المشرب کہ از ظلال صفت تکوین گذشتہ وبخود صفت تکوین رسیدہ باشد افضل است از بزرگی کہ صاحب لطیفۂ اخفی باشد مگر از ظلال شان العلم بخود شان العلم وخود صفت العلم نرسیدہ باشد وصاحبان مشارب دیگر را نیز بعین ترتیب قیاس باید کرد۔ وآنچہ میفرماید بخلاف ولایات دیگر کہ در آنجا گویا از ہر درجہ نقبے کندہ اند الخ یعنی شاہراہ وصول سیر سالک محمدی المشرب است کہ از قلب بہ روح واز روح بہ سر واز سر بہ خفی واز خفی بہ اخفی عروج می نماید وعارفیکہ از قلب ویا از روح ویا از لطیفۂ دیگر غیر اخفی بہ مطلب می رسد آن عارف بشاہراہ نمیرود بلکہ مطابق استعداد خود ومناسب حال خود بمطلب خواہد رسید۔ خلاصہ غیر محمدی المشربان مانند آنست کہ از راہ نقب برسد ومحمدی المشربان مانند آنست کہ از راہ شاہراہ بمطلب می رسد در بین این دو نوع وصول فرق زیاد موجود است وغیر محمدیان بانتہاے حقیقی نمی رسد

تبصرہ: مبدأ فیض اولیاے کرام ظلال صفات است واز حضرات انبیاے عظام خود صفات مقدسہ واز ملائکہ ملاء اعلی مبدأ فیض شان شیونات ذاتیہ است عارفیکہ ولایت او مربوط باخفی باشد سیر او در ظلال فوق سیر ولی صاحب قلب وسائر لطائف اربعہ است ونیز سیر صاحب روح فوق صاحب قلب وسر صاحب سر فوق سیر صاحب روح وسیر صاحب خفی فوق سیر

صاحب سر است و سیر صاحب اخفیٰ فوق سیر صاحب خفی است، ہمہ این مراتب ولایت در ظلال صفات و شیونات مربوط می باشد کہ بالترتیب یکے فوق دیگر است۔

آنچہ میفرمایند اما اولیاء را نسبت با نبیاء علیہم السلام این تفاوت مفقود است الخ یعنی پیغمبر صاحب قلب از ولی اخفیٰ افضل تر است زیرا کہ کمالات ولایت انبیاے عظام بخود صفات ثمانیہ مربوط بودہ و کمالات ولایات اولیاے کرام بہ ظلال صفات و ظلال شیونات تعلق دارد۔ ناگفتہ نماند کہ در سیر انبیاے عظام فوقیت و تحتیت لطائف تا بہ انتہاے کمالات عالم امر است و بعد از شروع کمالات عالم خلق این فوقیت و تحتیت اعتبار ندارد، یعنی ولایت صاحب روح از انبیاے عظام فوق تر است و از ولایت صاحب قلب انبیاے عظام و ولایت سر فوق است از ولایت روح و ولایت خفی فوق تر است از ولایت سر و ولایت اخفیٰ فوق تر است نسبت بہ ولایت خفی و این فوقیت و تحتیت تا نہایت دائرہ کمالات عالم امر است۔ بعد ازین تفاضل باعتبار لطائف علیا و سفلی نیست بلکہ مربوط بہ فوقیت و تحتیت عروجات عالم خلق است، نمی بینی کہ ولایت حضرت عیسیٰ در عالم امر فوق ولایت حضرت موسیٰ است و در کمالات نبوت حضرت موسیٰ افضل است بہ نسبت حضرت عیسیٰ و ہمچنان ولایت حضرت موسیٰ و حضرت عیسیٰ باعتبار کمالات عالم امر بہ نسبت ولایت خلیل الرحمٰن فوق تر است اما در کمالات ظہور حقیقت کعبہ و ظہور وجود کہ تعین اول است حضرت خلیل را شانی است کہ بجز از سردار دو عالم ہیچ کدام نبی دیگر را آن شان میسر نشدہ است۔

آنچہ میفرماید کمالات آن مقام عالی فوق کمالات ولایات و کمالات نبوت و رسالت است الخ یعنی آنچہ حضرت امام در رسالہ مبدأ و معاد نوشتہ است کہ "حقیقت محمدی از مقام خود عروج نمودہ بمقام حقیقت کعبہ کہ فوق است رسیدہ و متحد گردد" آن حقیقت کعبہ یک ظل از حقیقت کعبہ از ظل از ظلال این حقیقت کعبہ بودہ کہ درین مکتوب شریف تذکر دادہ اند کہ حقیقت کعبہ ظہور سرادقات عظمت و کبریائی است یعنی حقیقت کعبہ ظہور تجلی ذات بحت او تعالیٰ است، پس شان العلم و آن معنی و آن نور کہ فوق شان العلم است ظل از ظلال این حقیقت کعبہ بودہ و فوق کمالات نبوت است۔

وآنچہ میفرماید، اے فرزند از معارف سابقہ معلوم شد الخ یعنی کمالاتیکہ بعالم امر تعلق دارند مقدمات و مبادی اند نسبت بہ کمالات عالم خلق زیرا کہ کمالات عالم امر از ظلیت خالی نمی باشد و کمالات عالم خلق از شائبۂ ظلیت بیرون است و از مقامات نبوت نصیب کامل دارد۔

ناگفتہ نماند کہ کمالات حضرات انبیا دو نوع است، کمالات ولایت انبیا و کمالات نبوت انبیاء ہر دوے این کمالات متعلق بمقامات اصل اند یعنی ولایت انبیاء بخود صفات ثمانیہ و کمالات نبوت انبیاء مربوط بمعارف تجلیات ذات بحت او تعالی است و معارف عالم امر مربوط بہ تجلیات ظلال صفات است۔ وآنچہ میفرماید، ازین بیان معلوم شد کہ سیریکہ اکابر نقشبندیہ اختیار کردہ اند اولیٰ و انسب است زیرا کہ ترقی از ادنی کہ عالم امر است بہ اعلی کہ عالم خلق است باید نمود نہ از اعلی بہ ادنی الخ یعنی طرق دیگر کہ در ابتداء بہ تزکیہ عالم خلق و در انتہا بہ تصفیہ عالم امر اشتغال می ورزند، آنہا از اعلی بہ ادنی میروند کہ این خلاف حقیقت مراتب است۔ آنچہ میفرماید، چہ توان کرد این معما بر ہمہ نکشودہ اند الخ یعنی دیگران عالم امر را برتر و عالم خلق را پائین تر دیدہ اند و از پستی صوری بہ بلندی صوری ارتقا نمودہ اند و حقیقت کار معکوس است۔ زیرا کہ کمالات عالم خلق بلند و کمالات عالم امر پائین تر و ظلال آن است۔ وآنچہ میفرماید، نقطہ آخر کہ عالم خلق است نزدیک افتادہ است بہ نقطہ اولی کہ اصل الاصل است الخ یعنی از فرمایش حضرت امام معلوم می گردد کہ نقطہ اصل عبارت از مرتبہ وجوب است و نقطۂ آخر عبارت از عالم خلق بلکہ عبارت از عنصر خاک است۔

تبصرہ: چون تخلیق عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق است و ہر دوے عالم خلق و عالم امر ظہورات و ظلال مراتب وجوب است، از فرمایشات حضرت امام معلوم می شود کہ عالم خلق مقبل بمرکز و عالم امر معرض از مرکز است چنانچہ دائرہ کہ اثر و ظل و ظہور نقطہ است قوس اول دائرہ معرض از مرکز و قوس دوم آن مقبل بمرکز قرار دارند۔ لہذا عالم خلق از ینکہ قوس ثانی است مقبل بمرکز است۔ اقرب است نسبت بعالم امر کہ قوس اول و معرض از مرکز است، ناگفتہ نماند کہ این نقطۂ مرکز در خود محیط دائرہ فرض کردہ شدہ است تا محیط دائرہ ظل و ظہور آن نقطہ شدہ تواند

واین نقطہ مبدأ و منشا دائرہ دانستہ شود۔ وآنچہ میفرمایند انبیا علیہم الصلوٰۃ والتسلیمات شروع سیر از عالم امر نمودہ اندو از حقیقت بہ شریعت آمدہ اند الخ یعنی حضرات انبیا در ابتدا دارائے کمالات ولایت و متحلی بکمالات عالم امر بودہ اند کہ آنرا حقیقت می نامند۔ ناگفتہ نماند کہ درا ینجا مراد از حقیقت حقیقت ولایت است کہ عبارت ازان قرب است کہ تحت حقیقت شریعت است نہ حقیقت شریعت و حقیقت شریعت بعد از تکمیل شرائع واحکام میسر می گردد و تعمیل شرائع واحکام نیز مربوط بعالم خلق است۔ ازین تحقیق معلوم گردید کہ معارف عالم امر مقربات و مساوی معارف عالم خلق است۔

آنچہ میفرمایند پس بدایت اولیائے کمل و بدایت انبیائے مرسل حقیقت شد و نہایت ہر دو شان شریعت، واولیائیکہ بہ نہایت کمال نرسیدہ باشند، بدایت شان صورت شریعت و نہایت شان حقیقت ولایت کہ بعالم امر تعلق دارد نہ حقیقت شریعت کہ خاصۂ انبیاست وفوق حقیقت ولایت است۔

آنچہ میفرمایند فلا معنی لقول من قال بدایت الاولیاء نہایت الانبیاء الخ یعنی بعض بیخبرآن شریعت را بدایت اولیا و نہایت انبیا دانستہ اند واین طائفہ نفہمیدہ اند کہ بدایت خود اینہا صورت شریعت است و نہایت شان معارف ولایت و معارف عالم امر است و حقیقت شریعت کہ نہایت انبیا است بے خبر ماندہ اند۔ ناگفتہ نماند کہ آنہا ارباب سکر و از کمالات شریعت بے خبر اند۔

تذکرہ: کمالات ولایت انبیا باصل یعنی بہ صفات ثمانیہ و کمالات نبوت شان باصل الاصل یعنی بمعارف ذات بحت متعلق است۔

وآنچہ میفرمایند، وآنچہ نصیب عالم امر است از اعمال نافلہ است ونیز میفرمایند قربیکہ ثمرۂ ادائے فرائض است نصیب عالم خلق است الخ یعنی فضیلت عالم امر باندازۂ ثمرہ ایست کہ از ادائے نوافل بدست می آید و فضیلت عالم خلق مانند ثمرہ ایست کہ از ادائے فرائض میسر گردد و ثمرۂ نوافل بمقابل ثمرۂ فرائض مانند قطرہ ایست بمقابل بحر عظیم، ازین فرمایش حضرت امام فضیلت عالم خلق را نسبت بعالم امر باید دریافت۔ آنچہ میفرمایند، ادائے نوافل قرب ظلی از ظلال می بخشد و ادائے فرائض قرب اصل الخ۔ ونیز میفرمایند، ادائے فرائض مناسب عالم خلق بودہ کہ باصل متوجہ است

واداے نوافل مناسب عالم امر کہ رویش بظل است الخ یعنی قربیکہ بواسطہ ظلال نصیب عارف میگردد مربوط بمقام ولایت است وقربیکہ بواسطہ اصل بدست می آید مربوط بمقام نبوت است شتان مابینهما۔ درمراتب ظلال کہ مربوط بہ ولایت اولیاست مشہود عارف تجلیات مراتب ظلی است ودرمراتب اصل کہ مربوط بمقام نبوت است مشہود عارف خود ذات مقدس است، از رویت اصل تاشہود تجلیات ظلی فرق بسیار است۔ بیت

آنانکہ درسرائے نگارلیست فارغ اند ۔۔۔ از باغ وبوستان وتماشاے لالہ زار

خلاصہ رویت وشہود اصل ومقام نبوت نصیب عالم خلق آمد وشہود تجلیات ظلی خلاصہ ولایت ونصیب عالم امراست وشہود تجلیات ظلی درین نشابودہ ومربوط بعالم امراست ورویت بہشت نصیب عالم خلق است۔

تذکرہ: مراد از رویت کہ دراین جہان بہ عارف عنایت می گردد، رویت قلبی است نہ رویت بصری ورویت بصری درین نشا خاصہ سردار دو عالم است وبس۔

ونیز ناگفتہ نباید گذاشت کہ عروج ونزول نامہ کہ مربوط بعالم خلق است عالم امر ازان بے نصیب است لہذا نفس کہ مربوط بعالم خلق است رئیس وحاکم لطائف عالم امر نامیدہ شدہ چنانچہ آنحضرتؐ میفرماید خیارکم فی الجاهلیه خیارکم فی الاسلام اذا فقهوا۔ یعنی نفس امارہ کہ اول بدترین خلایق بودہ بعد از اطمینان وحصول رضاے حضرت رحمان رئیس لطائف عالم امر گشتہ است ودر راس اقران قرار گرفتہ است۔ وآنچہ میفرماید بعد ازیں اگر صورت خلاف وسرکشی است منشا آن طبائع مختلفہ عناصر اربعہ است الخ یعنی قبل از تزکیہ واطمینان نفس جہاد اکبر علیہ نفس امارہ است وبعد از اطمینان نفس جہاد بر علیہ عناصر کہ مربوط بقالب است آغاز می یابد وبا نخاصہ مجاہدہ عنصر خاکی تا وصول بذات بحت دوام داشتہ معرفت آن بمعارف ذاتیہ مربوط است۔ آنچہ میفرماید، اے فرزند! ہرچند کمالات عناصر اربعہ فوق کمالات مطمئنہ است الخ یعنی چون تزکیہ نفس و اطمینان آن در طے مراتب ولایت صورت میگیرد ومرتبہ ولایت مربوط بعالم امر می باشد

و عالم امر بسبب لطافت خود مستغرق است و نفس کہ شیرہ عناصر است نیز صاحب استغراق است۔ بواسطہ سکر و استغراق ہیچگونہ مجال مخالفت باقی نمی ماند، زیرا کہ نفس بواسطہ لطافت خود کہ شیرۂ عناصر است مناسب بعالم امر و اثر و سکر و استغراق نصیب اوست و بمرتبہ اطمینان مشرف میشود اما عناصر چون مناسبت بمقام نبوت داشتہ و صحو در آنہا بیشتر است لہذا صورت مخالفت آنہا خاتمہ نیافتہ و تا وصول بذات بحت او تعالیٰ مجاہدۂ شان ادامہ دارد۔ بالخاصہ عنصر خاکی باثر مجاہدہ بوصول بلاکیف بذات مقدس او تعالیٰ می رسد۔

آنچہ میفرماید، اما امید است کہ بعد از مضی الف این دولت از سر تازہ گردد الخ یعنی منصب نبوت با آنحضرت ﷺ خاتمہ یافتہ اما کمالات نبوت بواسطہ متابعت کامل آنحضرت ﷺ بامتان شان میرسد بالخاصہ این کمالات از برکت صحبت آنحضرت ﷺ طبقہ صحابہ کرام بیشتر و در تابعین و در تبع تابعین نیز تا اندازۂ سرایت کردہ است بعد ازان رو باستتار نہادہ و غلبۂ کمالات ولایت ظلی کہ مربوط بولایت صغریٰ است جلوہ گر گشتہ بود بالآخرہ در الف ثانی این کمالات اصلی بظہور آمدہ است و این جملہ اشارہ بہ مجددیت خود حضرت امام است۔

تبصرہ: بعد از حضرت امام حضرت مہدی بظاہر و باطن مروج این نسبت علیہ میباشند

آنچہ میفرماید، چون بہ تبعیت کمالات مقام نبوت را تمام کنند الخ یعنی از اُمتان آنحضرت ﷺ کسانیکہ بواسطہ متابعت کامل کمالات مقام نبوت را طے کنند اگر صاحب منصب اند بمرتبۂ امامت مشرف و اگر صاحب منصب نباشند بہ کمالات مقام امامت مشرف اند اگرچہ منصب امامت ندارند و اگر کمالات ولایت کبریٰ را طے کنند اگر صاحب منصب بودہ بہ منصب خلافت سرفراز و اگر صاحب منصب نباشند بہ کمالات مقام خلافت مشرف می شوند اگرچہ منصب خلافت ندارند۔

تبصرہ: در مقامات ظلی مناسب منصب امامت منصب قطب ارشاد است و مناسب منصب خلافت منصب قطب مدار کمالات قطب ارشاد ظلال کمالات امام و کمالات قطب مدار ظلال کمالات خلیفہ می باشد۔ آنچہ میفرماید، و چون در اقدام نبوت تفاوت است الخ یعنی در مراتب

نبوت تفاوت بودہ وہکذا در شرائع انبیاے عظام نیز تفاوت ہا موجود است چنانچہ بعض انبیاء در مرتبۂ نبوت و بعضے در مرتبۂ رسل و بعض ایشان در مرتبۂ اولو العزم قرار دارند و درین مورد نص قطعی نیز موجود است تلك الرسل فضلنا بعضهم على بعض۔ وآنچہ میفرمایند ولایت اولیا پے بقرب حق برد و ولایت انبیا نشان اقربیت او تعالی مینماید۔ و نیز میفرمایند، ولایت اولیا دلالت بشہود نماید الخ یعنی چون اولیاے کرام در مراتب ظلال قرار دارند بشہود قائل اند و مشہودات ایشان تجلیات ظلی است و علوم ایشان از توحید و احاطہ و سریان و معیت بحث مینماید و ولایت اولیا اقربیت را نشناسد کہ چیست و جہالت و عدم ادراک ذات مقدس را ندانند کہ کدام است؟ اما ولایت انبیاے عظام چون در مراتب اصل تعلق دارد۔ بنا بر آن با وجود دانستن اقربیت قرب را بعد و شہود را غیبت میدانند، زیرا کہ شہود در مراتب ظلال است و آنہا بمرتبہ رسیدہ اند کہ در ادراک نمی گنجد۔ مصرع

قیاس کن زگلستان من بہار مرا

وآنچہ میفرمایند اے فرزند سخن را در بیان کمالات نبوت و مزیت آن بر ولایت الخ یعنی کمالات نبوت نبی نسبت بہ کمالات ولایت نبی وہکذا کمالات ولایت نبی نسبت بہ کمالات ولایت اولیاء برتری دارد۔ چنانچہ کمالات نبوت نبی مربوط بذات بحت و ولایت نبی مربوط بصفات ثمانیہ است و ولایت اولیا مربوط بہ ظلال بودہ کہ آنرا ولایت صغری گویند و ولایت نبی مربوط بہ صفات ثمانیہ است کہ اصول آن ظلال است آنرا ولایت کبری نامند بنا بر آن برتری و مزیت کمالات نبوت را نسبت بہ ولایت نبی و نیز برتریت ولایت نبی را نسبت بولایت اولیاء باید دانست بنا بر آن بحث طویل شد۔

تبصرہ: ولایت ملاء اعلی نسبت بولایت انبیا برتری دارد۔ بواسطۂ اینکہ ولایت ملاء اعلیٰ مربوط بہ شیونات و اعتبارات است۔ ولایت انبیاے عظام مربوط بہ صفات اما کمالات نبوت بذات بحت تعلق داشتہ۔ بنا بر ان نبوت از ولایت افضل است۔

وآنچہ میفرمایند، تخم از بخارا و ثمر قند آوردہ در زمین ہند کاشتند الخ یعنی سلسلہ طریقۂ عالیہ نقشبندیہ

بواسطہ حضرت خواجہ باقی باللہ صاحب دہلوی کہ مرید حضرت خواجہ صاحب امکنگی بخارائی بوده اند لہذا این طریقہ علیہ توسط جناب خواجہ باقی باللہ صاحب از بخارا وسمرقند در ہند آورده شده و در نتیجہ از ثمرات پر فیض آن بسی اشخاص بہره ور و بہ کمالات عالی مشرف شده اند و بخارا وسمرقند اشاره بکمالات نقشبندی واحراری است بالخاصہ حضرت امام کہ مرتبۂ مجدد یت الف ثانی مفتخر و ہزاران در ہزاران منتسبین در دامن این مکتب پر فیض حضرت ایشان کسب سلوک نموده و از نعمت آن بہره ور و بکمالات عالی رسیده اند وامروز نیز در اکثر ممالک اسلامی و عالم اسلام مضامین و محتویات این مکتب عالی شائع وضائع است۔ حضرت امام میفرمایند، صاحب این کمالات امام وقت است الخ یعنی بہ منصب امامت عارفی مفتخر میگردد کہ بہ کمالات نبوت رسیده باشد و باین نعمت مشرف گردیدن خاصہ مرادان ومحبوبان است چنانچہ حضرت امام کہ در زمرۂ اولیا از کمل مرادان و محبوبان می باشند ومریدان دراین جا قدم گاه ندارند۔

تبصره: امام وقت وبمنصب امامت رسیدن در ہر عصر وزمان کہ پیدا شود متعدد نبوده منحصر بفرد است۔ اقطاب، اوتاد وابدال ونجبا از ظلال مقامات او خرسند ند۔ حضرت امام میفرمایند آرے علم از برائے سلوک وتسلیک اختیاری در کار است کہ بسلاسل دیگر مربوط است الخ یعنی در طریقہ علیہ نقشبندیہ کہ طریقۂ اصحاب کرام است مرید بواسطہ محبت ورابطۂ مرشد مقتدا آناً فاناً بطریق انعکاس بانوار او منور میشود، واز فیض او مستفیض می گردد بنابر آن درین طریقہ عالیہ در مسائل پیش رفت وترقی نمودن بہ علم وکشف احتیاج ندارد و مرید کہ کشف ندارد نیز بصحبت مرشد از مرشد بدون کشف استفاده کرده می تواند ومرشد بدون کشف تربیہ کرده می تواند چنانچہ آفتاب کہ بحرارت خود علم نداشتہ وخربوزه را پختہ می سازد و ہر دوے آفتاب وخربوزه بہ پختہ شدن وپختہ گردانیدن علم ندارند۔ اما در طرق دیگر چون افاده واستفادۂ شان مربوط بہ سلوک وزحمات شاقہ است، علم از برائے سلوک وتسلیک خاصۂ طرق ایشان است۔

آنچہ میفرمایند، اما بداند کہ منتہی ہر چند صاحب علم یعنی کشف نبوده از ظہور خوارق چاره نباشد الخ

یعنی در مقام انتہی اگرچہ عارف دارائے کشف نباشد مگر از ظہور خوارق چارہ نیست۔ ونیز حضرت امام میفرمایند، مراد از عدم علم، علم تفصیل احوال است نہ عدم علم مطلق الخ یعنی عارف کامل چون بمرتبۂ نہائی رسیدہ وکار او از تفصیل صفات بمرتبۂ اجمال ذات مقدس ارتقا یافتہ باشد واگرچہ علم تفصیلی ندارد مگر از علم اجمالی آن کمال بے خبر نیست، بنا برآن درین جا مقصد از عدم علم عدم مطلق علم نبودہ بلکہ مراد از عدم علم، عدم علم تفصیل احوال است۔

مکتوب دوصد وشصت ویکم

حضرت امام درین مکتوب از فضائل نماز بحث میفرمایند واز جامعیت آن بیان مینمایند یعنی نماز مشتمل ارکان خمسہ واصول پنجگانہ اسلام است زیراکہ در نماز صوم وزکوٰۃ وحج وتوحید کہ اصول اسلامی است ہمہ در نماز موجود اند چنانچہ در نماز ثنا کہ توحید وتسبیح بودہ در ابتدا وشہادتین کہ عبارت از توحید است در قعدہ ہائے اول وآخر خواندہ میشود، وتطہیر لباس کہ در آن معنی زکاۃ وحج موجود است از شرایط نماز می باشد بدلیل اینکہ زکاۃ وحج عبادت مالی است ودر تہیہ وتطہیر لباس آن معنی پیدا است وہکذا در نماز چیزے خوردہ نمی شود معنائے صوم نیز دران موجود می باشد ونیز حج طواف کعبۂ معظمہ است ودر نماز توجہ بہ کعبہ موجود است۔ بنا برآن نماز جامع تمام اصول اسلام است حضرت امام میفرمایند کہ نماز معراج مومن است ——— ومواجید علوم ومعارف وہرچہ از نہا در بیرون نماز میسر شود منشاء آن ظلال وامثال است الخ یعنی در معراج سردار دو عالم رویت حق تعالیٰ مشرف شدہ برائے تابعان کامل آنحضرتؐ در نماز حالتے است کہ اگرچہ رویت نیست شبہ برویت است۔ ومیفرمایند کہ این دولت مخصوص باین امت است کہ بہ تبعیت پیغمبر خود باین کمال مشرف گشتہ اند الخ یعنی رویت معراج خاصہ آنحضرت است وحالتیکہ شبیہ معراج باشد نصیب امت آنحضرتؐ است ازین سبب نیز این امت را خیر الامم گفتہ می توانیم۔ ومی فرماید جمعے ازین طائفہ کہ از حقیقت نماز آگاہ نیستند صوم را از صلوٰۃ افضل انگاشتہ اند الخ ومیگویند کہ

در صوم کہ ترک اکل و شرب است بصفت صمدیت و بے نیازی متحقق شدن است و در نماز بغیر و غیرت آمدن و عابد و معبود دانستن است و این معرفت شیخ اکبر است و از معارف سکریہ است کہ از کمالات نماز بے خبر است و ممکن را واجب میداند حضرت امام میفرمایند از عدم آگاہی حقیقت نماز است کہ جمع غفیر ازین طائفہ اضطراب خود را از سماع و نغمہ و وجد و تواجد جستند الخ یعنی چوں از تجلیات اصلیہ محروم اند و تجلیات نماز نیافتہ اند باین چیزہا طلب تجلیات ظلیہ می کنند حضرت امام میفرمایند، ہر قدر فرق کہ درمیان نماز و نغمہ است، ہماں قدر فرق درمیان کمالاتیکہ منشاء آن نماز است و کمالاتیکہ منشاء آن نغمہ است بایدر دانست الخ یعنی آنہا کہ با سرار نماز مشرف نشدہ اند تسلی باین چیزہا می نمایند۔

وآنچہ میفرمایند این کمالیست کہ بعد از ہزار سال بوجود آمدہ است الخ یعنی حقیقت صلوٰۃ را دانستن و تجلیات ظلیہ و اصلیہ را انتیاز دادن شیوۂ الف ثانی است، اولیاء کرام الف اول بعد از قرن اول و ثانی اکثر در معارف ظلیہ بودند و بعد از الف ثانی معارف اصلی از سر نو ظہور نمودہ زیرا کہ گذشتن الف را خاصیتے است عظیم در تغیر امور یعنی در امم سابقہ بعد از مرور الف پیغمبر اولوالعزمی مبعوث می گردید و درین امت چون نسخ و تبدیل نیست ناچار نسبت سابقان بہمان طراوت و نضارت در متاخران جلوہ گر گشتہ است۔ پس در متاخران این امت علو نسبت است اگرچہ قلیل است و در متوسطان الف اول اگرچہ این نسبت بآن علو نیست لیکن تعداد شان زیاد است و اولیا بیشتر بودہ و گواہان عدل برین معنی حضرت عیسیٰ و حضرت مہدی است یعنی حضرت عیسیٰ و مہدی بعد از الف ثانی تشریف فرمایگردند و بزرگی عظیم دارند۔

تبصرہ: فرق معارف الف ثانی و معارف متوسطان را از معارف حضرت شیخ اکبر و معارف حضرت امام باید دریافت، زیرا کہ حضرت امام در کتب و رسائل خود نوشتہ است کہ طریقت و حقیقت خادمان شریعت اند۔ و نبوت افضل ولایت است و کمالات ولایت را نسبت بکمالات نبوت ہیچ مقدارے نیست و اکثر متوسطان حقیقت را مغز و شریعت را پوست گفتند و ولایت را

افضل از نبوت پنداشتہ اند۔ مصرع ببین تفاوت رہ از کجاست تا بکجا

حضرت امام بحضرت میر نعمان مینویسید کہ اگر شوق کمالات مخصوصہ نماز بہ شما پیدا شود بعد از استخارہ ہا متوجہ این حدود شوند الخ یعنی وصول بحقیقت نماز و حصول کمالات آن منوط بہ صحبت فقیر است کہ بآں کمال مشرف است۔

تبصرہ: حضرت عروۃ الوثقی نائب اکمل حضرت امام دربارۂ محبوبیت و حقیقت صلوٰۃ میفرمایند۔

بیت

چکد مشک تر از دستم گران گیسو بدست افتد دمد صبح از گریبانم گر آن مہ در کنار آید

ودربارۂ وصول بحقیقت صلوٰۃ میفرمایند کہ در آن وقت اقتدائے صلوٰۃ بہ صلوٰۃ مفہوم میگردد، اگرچہ حضرت عروۃ الوثقی اقتدائے صلوٰۃ را تفصیل نداده اند مگر شاید کہ مقصد از اقتدائے صلوٰۃ بہ صلوٰۃ تجلی عالم وجوب بوده باشد کہ بطور ارکان نماز متمثل میگردد۔ یعنی در وقت قیام تجلی بصورت قیام و در وقت رکوع تجلی بصورت رکوع و در وقت سجود تجلی بصورت سجود مشہود میگردد، و نماز عارف مقتدی آن نماز بوده باشد۔ واللہ اعلم۔

مکتوب دو صد و شصت و دوم

حضرت امام میفرمایند سخن از وفائے عہد سابق اندراج یافتہ بود الخ یعنی وفائے عہد سابق دو احتمال دارد: اول آنکہ مولانا محب علی میگوید، وعدۂ کہ با تو کرده بودم از توبہ و انابت بر آن ثابت می باشم۔ دوم آنکہ وعدۂ توجہ کہ تو بمن کرده بودی بآن وفا کن۔ حضرت امام میفرمایند کہ ارتباط ماجی است و نسبت ما انعکاسی بشرط آنکہ رشتہ این محبت گسستہ نشود الخ یعنی وصول فیض مرشد باندازۂ محبت مسترشدین است، در قرب و بعد تفاوت ندارد در ہر دو وقت حاصل میشود مگر تفاوت در سرعت و بطوء و سستی و علم بہ بعض خصوصیات طریق و عدم علم بہ آن موجود است چنانچہ مسترشدی کہ در حضور است سیر او در سرعت است و بخصوصیات طریق کما ینبغی میرسد و مسترشد غائب و بعید اگرچہ بکمال میرسد مگر سیر او باندازۂ مسترشد حضور سرعت ندارد و بعض خصوصیات طریق را نیز درک کرده نمی تواند۔

مکتوب دوصد و شصت و سوم

میان شیخ تاج کہ از خلفاے شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باللہؒ از سفر حرمین شریفین تشریف آوردہ حضرت امام منتظر قدوم ایشان است حضرت امام در فوقیت حقیقت کعبہ میفرماید کہ آن حقیقت فوق جمیع حقایق است الخ از فحواے فرمایش حضرت امام معلوم بیشود کہ کمالات نبوت و ولایت ہر کدام داراے سہ مراتب می باشد۔

(۱) مرتبۂ ولایت صغریٰ کہ ولایت اولیا ءست۔

(۲) مرتبۂ ولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاے عظام است۔

(۳) مرتبۂ ولایت علیا کہ ولایت ملاءِ اعلیٰ است۔

(۱) مرتبۂ کمالات نبوت۔ (۲) کمالات رسالت۔ (۳) کمالات اولوالعزمی، و این کمالات متذکرہ را کمالات ثلاثہ نیز گویند۔

ناگفتہ نماند حقایق داراے ہفت مراتب می باشد۔ (۱) حقیقت محمدی (۲) حقیقت احمدی (۳) حقیقت ابراہیمی (۴) حقیقت موسوی۔ (۵) حقیقت کعبہ (۶) حقیقت قرآن (۷) حقیقت صلوٰۃ۔ این حقایق را حقایق سبعہ نیز گویند۔ چہار حقایق اول را حقایق کونی و سہ حقایق آخر را حقایق الٰہی گویند۔

تبصرہ: حقیقت کعبہ فوق حقایق کونی است. بواسطہ اینکہ حقیقت کعبہ ظہور تنزیہ صرف خداوندیست و حقایق کونیہ ظہور تنزیہ صرف خداوندی نمی باشد حقیقت قرآن و صلوٰۃ فوق حقیقت کعبہ اند چنانچہ در مکتوب ۷۷ دفتر سوم تذکار رفتہ است۔

سوال: حضرت امام در مکتوبے حقیقت کعبہ را از شان العلم بلند تر دانستہ اند و در جائے دیگر حقیقت کعبہ را ظہور تنزیہ صرف او تعالی دانستہ و حقیقت قرآن را عبارت از مبدا وسعت و حقیقت صلوٰۃ را وسعت ذات او تعالیٰ دانستہ اند و حق تعالی چنانچہ کہ بسیط است داراے وسعت

نیز می باشد۔ باسناد این آیہ شریفہ ان اللہ واسع علیم ودر این جا نیز حضرت امام حقیقت کعبہ را ظہور تنزیہ صرف خداوندی گفتہ اند حقیقت این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: ہر مقام وحقیقت دارائے ظل واصل می باشد۔ بنا برآن ہر مقام وحقیقت بہ تناسب ہمان مرتبہ مکشوف میگردد، باین ملحوظ در فرمایش قبلی وبعدی حضرت امام کدام اعتراض وارد نمیگردد بلکہ صرف اختلاف احوال ومقامات است یعنی در فرمایش قبلی شان بیان ظلال حقیقت کعبہ بودہ ودر فرمایش بعدی شان بیان اصل حقیقت کعبہ است۔

سوال: افضلیت با آنحضرت ﷺ است ویا بہ کعبۂ معظمہ؟

جواب: حقیقت کعبہ اگرچہ از حقیقت محمدی ﷺ بلندتر است مگر اینقدر است کہ عروجات آنحضرت ﷺ لاتناہی است وکعبہ از حقیقت خود بالاتر عروج ندارد۔ لہذا افضلیت بآن حضرت ﷺ میباشد ونیز ناگفتہ نماند کہ چون صورت کعبہ از مخلوقات حق تعالیٰ است وسبب ظہور تمام مخلوقات وجود مبارک آنحضرت ﷺ است، بنا برآن سردار دوعالم ﷺ افضل تمام خلائق است از تابعان کامل آنحضرت ﷺ کہ باثر متابعت آنحضرت ﷺ بہ عروجات آنحضرت ﷺ مشرف گردیدہ باشد کعبۂ معظمہ از فیوضات شان امیدوار است ونیز کعبۂ معظمہ از مقام اصلی خود بالاتر عروجات ندارد۔ سردار دوعالم ﷺ بالاتر از حقیقت کعبہ عروجات لاتناہی دارند وتابع کامل آنحضرت ﷺ باثر متابعت آنحضرت ﷺ عروجات عالی دارند وبخصوصی عنصر خاکی نا بدان بحث عروج می نماید۔

سوال: ازین بیان فوق معلوم میگردد کہ حقیقت کعبہ فوق تمام حقایق است واز بیان آنکہ حقیقت کعبہ را فوق شان دانستہ وقرآن را مبدأ وسعت وصلوٰۃ را خود وسعت فوقیت حقایق قرآن وصلوٰۃ مفہوم میگردد، این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: قبلاً تذکر رفتہ است کہ فوقیت کعبۂ معظمہ نسبت بہ حقایق کونی است وحقایق قرآن وصلوٰۃ از حقایق الٰہی است نہ از حقایق کونی، چنانچہ این تفصیل حقایق الٰہی در مکتوب ۷۷ دفتر سوم مکتوبات قدسی آیات تذکار یافتہ است واز آنجا حل مطلب خواہید نمود۔

آنچہ میفرمایند عروجات دنیاوی از حقایق کونی بالا نمیرود مگر در نماز الخ حقایق کونی عبارت از ظہورات مراتب وجوب است نہ خود مراتب وجوب، شہود ظہورات مراتب وجوب در دنیا میسر بوده اما شہود خود مراتب وجوب و وصول بآن بدون نماز خاصۂ آخرت است۔ معاملات برزخ صغری و کبری و حالات موت عارفان از حالت نماز بلند است، بدلیل اینکہ موت آغاز معاملات آخرت است و معاملات آخرت نسبت بمعاملات دنیاوی تفوقیت و برتری دارد۔ بیت

متاعی کہ ازین راہ گذر می برند لب خشک و مژگان تر می برند

حضرت امام میفرمایند فقیر تمام دنیا را کہ ملاحظہ می نماید خالی محض می یابد الخ یعنی در دنیا صرف شہود ظہورات مطلوب است نہ خود مطلوب از این جا است کہ گفتہ ناگفتہ نماند کہ وصول بخود مراتب وجوب درین نشأ نیز نصیب بعض اولیاے کرام میگردد در نماز بآن مشرف می شوند اما این طور بزرگان اقل قلیل اند۔

تذکرہ: ظہور شئے تمثال شئے است نہ خود شئے۔

مکتوب دو صد و شصت و چہارم

حضرت امام میفرمایند بذکر اسم ذات تعالی و تقدس بے ملاحظہ اسما و صفات اشتغال نمایند تا معاملہ بحیرت انجامد الخ یعنی بآن مرتبہ مقدسہ نائل آئی کہ در ادراک تو نگنجد یعنی بمرتبہ ذات بحت برسی۔

تبصرہ: ملاحظہ اسما و صفات بسی اوقات باعث ظہور احوال و مواجید گردیدہ عارف را از عروج باز میدارد و نیز در احوال احتمال و توع خطا متصور است بنا بر آن ملتفت احوال نباید بود۔

مکتوب دو صد و شصت و پنجم

حضرت امام میفرمایند آرزوے عزلت نمودہ بودند الخ یعنی بشیخ عبد الہادی توصیہ میفرمایند کہ اگر آرزوے عزلت دارید از اغیار عزلت بجوئید نہ از یاران و نیز ہدایت میدہند کہ در عزلت حتی الامکان سعی بعمل آید تا حقوق بنی نوع از قبیل عیادت مریض، نماز جنازہ و اجابت دعوت ترک نہ گردد

باقی اوقات را با نقطاع و عزلت سری نمایند. وہکذا توصیہ میفرماید کہ در عزلت تصحیح نیست شرط است تا عزلت را بہ لوث اغراض عاجلہ ملوث تسازند الخ یعنی باید در عزلت مقصد شما صرف جمعیت باطن بودہ باشد نہ شہرت وظہور خوارق وکرامات۔ وآنچہ میفرماید: بحتمل کہ حقیقت نیت میسر شود الخ یعنی حقیقت نیت بعد از تزکیہ نفس دستیاب میشود، قبل از تزکیہ نفس صورت نیت است نہ حقیقت نیت۔

س: حضرت امام چلہ را بدعت واعتکاف را سنت موکدہ میدانند و در اینجا عزلت را مجاز دانستہ اند از این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: عزلتی را کہ حضرت امام جواز دادہ اند غیر از چلہ ہاے معروفہ است زیرا کہ در چلہ ہاے معروفہ ترک عیادت ودعوت وغیرہ معمول است. اما در عزلت ترک آنہا نمی باشد ونیز اگر شخص عزلت نشین بہ نیت قضاے اعتکاف ہائے قضا شدہ بنشیند عامل سنت خواہد بود

مکتوب دوصد وشصت وششم

حضرت امام بہ مخدوم زادگان از کم خدمتی خویش تذکار و بمعارف آگاہ خواجہ حسام الدین احمد کہ بخدمت مخدوم زادگان اشتغال دارند دعا میکنند ومیفرماید تصور نکنند کہ از وصیت لازمہ ایشان ذہولی واقع شدہ است الخ یعنی چون حضرت شیخ المشائخ بہ حضرت امام تربیہ مخدوم زادگان را وصیت نمودہ بودند، بنا بر آن حضرت امام براے مخدوم زادگان می نویسد کہ منتظر امر شما ہستم ووصیت ایشان را فراموش نکردہ ام والحال قبل از تعلیم طریقہ بعض مسائل اعتقادیہ با تفصیل ذیل براے مخدوم زادگان می نویسیم. حضرت امام میفرماید، اللہ تعالیٰ بذات مقدس خود موجود است ویگانہ است الخ یعنی ہستی حق تعالیٰ بعروض وجود محتاج نیست بلکہ ذات او تعالیٰ بذات خود موجود است بخلاف ماہیت ممکن کہ ہستی آن بعروض وجود نیازمند است وحق تعالیٰ در ذات و صفات وافعال خود یگانہ است. زیرا کہ ذات او تعالیٰ قدیم وذات ممکنات حادث است

وصفات او تعالیٰ قدیم و کامل اند و صفات ممکنات حادث و ناقص اند و فعل او تعالیٰ کہ عبارت از تکوین است قدیم بودہ و اثرات آن مثل تخلیق و ترزیق و احیا و اماتت وغیرہ حادث می باشد و تخلیق او تعالیٰ محیر العقول است چنانچہ تخلیق آسمانہا از فہم وعقل ما بلند است۔ وآنچہ میفرماید مشارکت اسمی از مبحث خارج است الخ یعنی وجود وصفات وافعال بندہ بوجود وصفات وافعال او تعالیٰ صرف مشارکت اسمی دارند ورنہ صفات ووجود وافعال بندہ کجا وآن صفات ووجود وافعال کجا؟ زیرا کہ آن وجود قدیم ومبدأ تمام کائنات واین وجود ناقص وحادث است وآن صفات قدیم وکامل واین صفات ناقص وحادث اند وآن افعال مبدأ آسمانہا وزمین ہا واین افعال در مقابل آنہا نسج عنکبوت است۔

وآنچہ میفرماید صفت العلم او تعالیٰ صفتی است قدیم کہ ہرگز تعدد وتکثر درآن راہ نیافتہ است الخ یعنی تعلقات متعددہ ندارد بلکہ یک تعلق است کہ معلومات ازل وابد بہمان یک تعلق مکشوف است زیرا کہ تعدد تعلقات تعدد آنات وزمانہ میخواہد ودر آنجا کہ ذات او تعالیٰ است زمانہ وجود ندارد وآن تعلق نیز یک تعلق مجہول الکیف است مثل خود صفت العلم کہ بے چون و بیچگونہ است تعلق آن نیز بیچون است۔

تبصرہ: حضرت امام در مکتوب میفرماید کہ تمام ممکنات ومعلومات باو تعالیٰ معلوم است وحالانکہ علم او تعالیٰ با عالم وسائر معلومات ہیچ تعلق ندارد واستبعاد این مطلب را بہ آئینہ و صورتیکہ در آئینہ ظاہر است توضیح فرمودہ است یعنی صورتیکہ در آئینہ نمایاں است آئینہ را با آن صورت ہیچ تعلق نمی باشد با آنہم صورت در آئینہ نمایاں است وہمچنان علم او تعالیٰ بعالم ہیچ تعلق ندارد باز ہم ہمہ چیز باو تعالیٰ معلوم است۔ ناگفتہ نماند کہ فرمایش قبلی حضرت امام در یک وقت وفرمایش ثانی شان در وقت دیگر است کہ در اول فرمود کہ یک تعلق است ودر ثانی فرمودہ کہ ہیچ تعلق ندارد۔ وآنچہ میفرماید یک کلام بسیط است کہ ازل تا ابد بہمان یک کلام گویاست الخ یعنی صفت الکلام او تعالیٰ از حروف واصوات مرکب نیست بلکہ یک معنی ونور بسیط است کہ قائم

بذات او تعالی است و تمام کتب منزلہ تعبیر آن معنی بسیط است۔

تبصرہ: اگر فکر کنیم کلام نفسی بندہ نیز از حروف و صوت مرکب نیست مثلاً شخصے سرگذشت کدام واقعہ را بیان میفرماید در جملات بیانیہ او تقدیم و تاخر موجود است اما آن معنی کہ در ذہن و خاطرۂ اوست کہ عبارت از مفہوم و موضوع این قصہ و بیان است دران ہیچ تقدم و تاخر و ترکیب وجود ندارد۔

و آنچہ میفرماید، و ہمچنیں یک فعل است کہ مصنوعات اولین و آخرین بہمان یک فعل بوجود می آید الخ یعنی صفت تکوین کہ صفت ازلی او تعالی بودہ و فعل او تعالی است یک فعل قدیم است کہ تعدد و تکثر در آن وجود ندارد تخلیق و ترزیق و احیا و اماتت وغیرہ ظلال آن فعل قدیم اند بنابر آن وجودیہ کہ تجلی تخلیق و ترزیق وغیرہ را تجلی افعال دانستہ اند اشتباہ کردہ اند تجلی ظلال فعل را تجلی فعل دانستہ اند یعنی تجلی ترزیق و تخلیق وغیرہ تجلی آثار فعل او تعالی است نہ تجلی فعل او تعالیٰ۔

و آنچہ میفرماید، تجلی افعال و صفات نزد فقیر بے تجلی ذات او تعالیٰ متصور نیست الخ یعنی در وقت ظہور ظلال تجلی فعل و صفت از ہمدیگر جدا است و در وقت وصول بخود فعل و یا بخود صفت تجلیات ثلاثہ یکجا موجود اند و جدائی از ہم دیگر ندارند، چنانچہ اگر سالک بشہود ظلال فعل و با ظلال صفت برسد در آن وقت تجلی فعل را جداگانہ و تجلی صفت را جداگانہ مشاہدہ مینماید۔ اما حینیکہ بمشاہدۂ خود فعل و یا خود صفت مشرف گردد آنگاہ تجلیات ثلاثہ را یک جا مشاہدہ خواہد کرد۔ زیرا کہ فعل و صفات او تعالی بذات او تعالیٰ معیت داشتہ انفکاک خارجی در بین صفات و فعل و ذات او تعالی موجود نیست یعنی زائد بودن صفات از ذات بلاکیف است، تمایز آن حدت بصیرت میخواہد کہ این نعمت نصیب کمل اولیا رست۔ تجلیات ثلاثہ عبارت از تجلی فعل و صفات و تجلی ذات او تعالی میباشد۔ و آنچہ میفرماید، او تعالی محیط اشیا بودہ قرب و معیت با یشان دارد الخ یعنی احاطہ و قرب و معیت او تعالی بے کیف است در ادراک نمی گنجد۔ و آنچہ میفرماید، از بعض عبارات صوفیہ اگرچہ معناے اتحاد مفہوم میشود کہ گفتہ اند اذا تم الفقر فھو اللہ و حالانکہ این عبارت خلاف مراد ایشان است الخ یعنی آنہا گفتہ اند وقتیکہ تمام گردد فقر پس فقط خدا است یعنی عارف

خدا بشود اما نہ چنان است بلکہ تعبیر آں این است کہ چوں فقر تکمیل گردد و در بحر فنا مستغرق شود غیر ذات بحت او تعالیٰ مشہود او نمی ماند و تمام مکونات و عالم امکان از شہود عارف می برآید و این عبارت معنی آنرا می دہد کہ عارف بخدا متحد و خدا گردد کہ آن الحاد و زندقہ است۔

وآنچہ میفرماید آن صوفیہ وجودیہ کہ تنزلات خمسہ را اثبات نمودہ اند نہ از قبیل تغیر و تبدل است الخ یعنی مقصد صوفیۂ وجودیہ این نیست کہ ذات مقدس او تعالیٰ از مرتبۂ تنزیہ و لاتعین تنزل کردہ بصورت علم اجمالی و یا تفصیلی و عالم ارواح و عالم مثال و یا عالم اجساد متمثل گردیدہ است بلکہ این تنزلات خمسہ را ظہورات کمالات او تعالیٰ میدانند و میگویند کہ حق تعالیٰ باین پنج قسم ظہورات نمایان گردیدہ است، چنانچہ کہ اگر در مقابل یک شخص چندین آئینہ ہاے مختلف رنگ گذاشتہ شود شخص مذکور بچندین رنگ ہاے مختلف نمایان خواہد شد و اصل ذات آن شخص بحال خود بودہ ہیچگونہ تغیر و تحولی در آن رخ نخواہد داد. بدلیل اینکہ اصل شی دیگر است و ظہور شے دیگر، چنانچہ در آئینہ صورت زید را مشاہدہ می نمائیم کہ آنرا ظہور زید گویند نہ وجود زید پس ذات بیچون او تعالیٰ نیز بصورت تنزلات خمسہ ظہور فرمودہ و نمایان گردیدہ اما آں ظہور خود او تعالیٰ نیست بلکہ ظہورات کمالات وجود او تعالیٰ است. حضرت امام در این فرمایش خود وجودیہ را از کفر خلاص دانستہ نہ آنکہ مدح آنہا کردہ است

حضرت امام میفرماید این سخن بر این فقیر بسیار گران است الخ یعنی بعض ناقصان گفتہ کہ حق تعالیٰ در معروفیت خود بعالم احتیاج دارد این گفتار و تعبیر گمراہانہ آنہا از نارسائی شان می باشد بدلیل اینکہ حق تعالیٰ از تخلیق و ایجاد عالم عارفیت مخلوق را خواستہ است نہ معروفیت خود را مسلم است کہ معرفت بندہ برای سعادت خود بندہ است و ازین معرفت مخلوق بحق تعالیٰ ہیچگونہ منفعتی متصور نیست چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید ان اللہ لغنی عن العالمین، و اگر تمام عالم عارف شوند در قدسیت او تعالیٰ ہیچگونہ ازدیادی بوجود نمی آید و ہکذا اگر تمام عالم جاہل و گمراہ گردند بالوہیت و کبریائی و عظمت او تعالیٰ ہیچگونہ نقصی عاید نخواہد شد. اما بندگان را برای سعادت آنہا بہ بعض عبادات کہ مفاد آنہا است مکلف گردانیدہ و برای او تعالیٰ ہیچ منفعت عاید نیست

بیت
ازاں طرف نہ پذیرد کمال او نقصان — ازین طرف شرف روزگار من باشد

بیت
من نمی خواہم کہ از مخلوق خود سودے کنم — بلکہ بر خلق جہان جودے کنم

وآنچہ میفرماید، این صفات ثمانیہ در خارج موجود اند نہ آنکہ در علم موجود اند و در خارج نفس ذات اند الخ یعنی صوفیہ وجودیہ وفلاسفہ ومعتزلہ گمان کردہ اند کہ صفات ثمانیہ وجود علمی دارند و مفہوم و معنی آن غیر مفہوم ومعنائے ذات مقدس او تعالی است اما در خارج عین ذات اند و وجود خارجی جداگانہ ندارند چنانچہ انسان وناطق کہ تغایر مفہومی دارند ولے مصداق شان یکے است۔ حضرت امام این نظریہ را تردید کردند ومیفرمایند کہ اگر صوفیہ وجودیہ بوجود خارجی صفات قایل نشوند، در جملہ نفی کنندگان ومنکران صفات ثمانیہ محسوب میگردند۔ زیرا کہ منکران صفات نیز بہ تغایر مفہوم صفات از مفہوم ذات او تعالیٰ قایل اند ونمیگویند کہ مفہوم علم وقدرت عین مفہوم او تعالی است بلکہ میگویند کہ صفات باذات او تعالی اگرچہ تغایر مفہومی دارند مگر مصداق شان واحد است و صفات وجود ندارند و تنہا ذات مقدس است کہ در خارج موجود است وبس، پس صوفیہ وجودیہ اگر بوجود خارجی صفات قائل نشوند مانند معتزلہ وحکمائے یونان می گردند۔ بنا برآن حضرت امام قول آنہا را تردید میکند ومیفرماید کہ صفات ثمانیہ او تعالی در خارج موجود اند و ذات مقدس او تعالیٰ وجود جداگانہ غیر از وجود صفات دارد چون زیادتی صفات از ذات در خارج یک امر بلاکیف بودہ وحدت نظر میخواہد کہ صفات را از ذات مقدس متمایز بینند وناقصان چون باین مرتبہ مقدسہ نرسیدہ اند، ناچار صفات را در خارج عین ذات پنداشتہ اند۔ وآنچہ میفرماید، امام غزالی ازین راہ تکفیر ابن سینا و فارابی را نمودہ است الخ یعنی ابن سینا وغیرہ بقدم بودن عقول عشرہ ونفوس فلکیہ وہیولیٰ و صورت وآسمانہا وآنچہ در آنہا است معتقدند ومیگویند کہ حق تعالی علت تامہ است ودر وقت وجود علت تامہ وجود معلول ضروری ست بنا برآن میگویند عقل اول کہ معلول اول است بالایجاب دبدون ارادہ واختیار از حق تعالیٰ صادر شدہ وعقل اول چون حدوث ذاتی وقدم زمانی دارد دارائے دو جہت است، بنا بر یک جہت او عقل دوم ازوے صادر شدہ وبجہت دیگرے او فلک

اول از وے صادر شدہ است علی ہذا القیاس تا بہ عقل عاشرو فلک تاسع ہمہ را قدیم میدانند اما این گفتار شان قرین حقیقت نیست اختراع وہم آنہا است و آنچہ حضرت امام میفرمایند کہ او تعالی قدیم و ازلی است و غیر او را قدیم و ازلیت ثابت نیست تردید قول حکما است حضرت امام میفرمایند کہ قول ابن عربی را از ظاہر معروف باید داشت الخ یعنی مراد ابن عربی این خواہد بود کہ ارواح کاملین نسبت بارواح دیگران قدامت کمالی دارند و در کمال پیشقدم است و دیگران پسرو ایشان اندنہ آنکہ قدم زمانی داشتہ و حادث نمی باشد زیرا کہ ممکنات بہ تمامہا اگر اجساد است و یا ارواح مسبوق بہ ارادۂ او تعالی بودہ و حادث می باشد، وقتیکہ مسبوق بارادہ باشد خواہ مخواہ حادث می باشد۔ حق تعالی قادر مختار است از شائبۂ ایجاب و بے اختیاری و مظنہ اضطرار مبرا است و یا مراد ابن عربی آنست کہ ارواح کاملین مظہر انوار قدیم می باشند۔ و آنچہ میفرمایند، این بے خردان واجب تعالی را معطل و بیکار دانستہ اند الخ یعنی فلاسفہ معتقد اند کہ عقل اول بر سبیل ایجاب و بدون اختیار از حق تعالی صادر شدہ و از عقل اول عقل ثانی و فلک ول بالایجاب صادر شدہ و علی ہذا القیاس تا بہ عقل عاشر کہ آنرا عقل فعال و موجد حوادث میدانند۔ حاصل فرمودۂ حضرت امام آنکہ آنہا می باید کہ بخدا رجوع نکنند و بہ عقل فعال رجوع کنند، اما چون عقل فعال را ہم فاعل بالایجاب میدانند یا و ہم رجوع کردہ نمی توانند۔ زیرا کہ عقل فعال ہم صاحب اختیار نمی باشد، بنا بر آن آنہا مولا ندارند زیرا کہ خداوند میفرماید کہ کفر مولا ندارند۔

تبصرہ: عقل فعال و عقول دیگر اختراع فکر آنہا ست و یک عقیدۂ باطل می باشد و آنچہ میفرمایند، ما نا کہ بخطاے کشفی معذور داشتہ اند الخ یعنی اگرچہ از عبارات شیخ ابن عربی نیز ایجاب معلوم میشود و این یک امر خلاف واقع و مثبت اضطرار او تعالی است مگر چون شیخ از مقبولان است شاید کہ حق تعالی بہ خطاے کشفی او را معذور بدارد۔ مگر تقلید مکشوفات شیخ ناجائز است و اکثر مکشوفات شان مخالف عقائد اہل سنت و جماعت است۔ و آنچہ میفرماید اسباب و وسایط را روپوش فعل خود ساختہ است بلکہ اسباب را دلائل ثبوت فعل خود کردہ است الخ یعنی مردم

در استعداد و لیاقت خود مختلف اند بنا بر آن اسباب و وسائط در نزد بعض از قبیل علمائے ظواہر و عوام روپوش قدرت است و در نزد دیگران یعنی در نزد صاحبان کشف و اہل فراست مثبت و مظہر قدرت او تعالیٰ است، زیرا کہ آنہا در افعال قدرت او تعالیٰ را مشاہدہ می کنند۔ وآنچہ میفرماید، این فقیر نزاع فریقین را نزاع لفظی عاید داشتہ الخ یعنی اہل حق ممکنات را مخلوق او تعالیٰ میدانند و آنہا ممکنات را ظہورات گفتہ۔ بنا برآن در حقیقت نزاع شان لفظی است کہ ظہور ایشان را آنہا مخلوق می گویند و مخلوق آنہا را ایشان ظہور نام نہادہ اند۔

وآنچہ میفرماید، جمعے کمال را در رفع اسباب میدانند الخ یعنی این طائفہ نارسیدہ اسباب را از نظر انداختہ و کمال را در رفع اسباب پنداشتہ اند و حقیقت آنست کہ اسباب را از نظر نباید انداخت و مسببات را توسط اسباب باید جست باقی ماند تاثیر اسباب کہ موقوف بہ ارادۂ او تعالیٰ است و اسباب بدون تاثیر قدرت او تعالیٰ موثر نمی باشند۔ چنانچہ حضرت مولانا میفرماید۔ بیت

از مسبب می رسد ہر خیر و شر نیست اسباب و وسائط اے پسر

یعنی مولانا میفرماید اسباب مؤثر نیست، باید دانست کہ مراعات اسباب منافی توکل نیست چنانچہ یعقوب علیہ السلام مراعات اسباب را با تفویض امر بحق جل و علا توکل فرمودہ اند و اسباب بدون تاثیر قدرت مؤثر نیست چنانچہ آتش خلیل علیہ السلام را نسوختانده۔

منقول است کہ خلیفہ ثانی سیدنا حضرت عمرؓ عدۂ را دیدند کہ عاطل و بیکار نشستہ اند و خود را متوکلین نامیدہ اند حضرت خلیفہ فرمودند کہ شما کاہل و بیکار ہستید، متوکل آنرا گویند کہ یکدانہ تخم گندم را در زمین انداختہ و توکل بخدا نمودہ کہ آنرا بصفت صد دانہ بگرداند۔

کلام شیخ محی الدین ابن عربی نیز تمایل بایجاب دارد کہ گفتہ ایمان و اعمال صالحہ مظہر اسم الہادی است و کفر و معاصی مظہر اسم المضل است چنانچہ اشراق و اضائت مظہر آفتاب است اما باختیار آفتاب نبودہ بالایجاب بظہور پیوستہ است۔ از ظاہر عبارت شیخ اکبر چنین معلوم میشود

کہ ہدایت از اسم الہادی بر سبیل ایجاب و بدون اختیار ضلال است از اسم المضل بدون ارادۂ او تعالیٰ بظہور می پیوندد این قول شیخ نیز از سکر است۔

وآنچہ میفرماید، عادت اللہ براین جاری شدہ است کہ ہر قصد و ارادہ را کہ بندہ میکند حق تعالیٰ آنرا ایجاد می کند الخ یعنی فعل بندہ مربوط بہ دو عوامل است: اول کسب آن فعل بواسطۂ صرف قدرت بندہ است در صدور آں فعل۔ دوم تخلیق او تعالیٰ مر آن فعل را۔ چون بندہ بہ ارادہ و اختیار خود قدرت خویش را صرف امور حسنات و یا سیئات می نماید ازین سبب مورد مدح و ذم قرار میگیرد و مستحق عذاب و ثواب میگردد۔

خلاصہ کاسب فعل خود بندہ و خالق آن حق تعالیٰ است۔ ناگفتہ نماند کسب بندہ اگرچہ موثر کامل نبودہ را ازروے عادت حق تعالیٰ تخلیق او تعالیٰ بعد از کسب بندہ بآن فعل ارتباط پیدا می کند بنابرآن بندہ ماخوذ و مثاب میگردد و کسب او یک اندازہ موثر است۔

وآنچہ میفرماید، بخلاف آنچہ بعض مشائخ گفتہ اند الخ یعنی بعض مشائخ دخول جنت را مربوط بہ فضل پنداشتہ اند نہ باسلام درحالیکہ دخول دوزخ مربوط بہ کفر و دخول جنت وابستہ بایمان می باشد و اگر دخول بہشت را مربوط برحمت بود باشد کہ دخول نار را مربوط بہ غضب بدانیم و آن خلاف واقع است بلکہ مربوط بہ کفر است۔

وآنچہ میفرماید کہ مومنان حضرت حق سبحانہ وتعالیٰ را در آخرت در بہشت خواہند دید الخ یعنی شرف دیدار او تعالیٰ بآیت کریمہ و احادیث شریفہ بہ ثبوت رسیدہ زیراکہ جنت و چشم اہل جنت لیاقت آن دیدار را داشتہ و چشم دنیا آں لیاقت را ندارد۔ زیراکہ چشم دنیا از عدم ساختہ شدہ و چشم آخرت اثر تجلیات صفات و شیونات او تعالیٰ است و عدم در آن ضعیف است، لہذا در بین چشم دنیا و چشم آخرت فرق زیاد موجود است، زیراکہ چشم دنیا از عدم ساختہ شدہ۔

وآنچہ میفرماید این مسئلہ ایست الخ یعنی مسئلہ رویت او تعالیٰ در آخرت مسئلہ ایست کہ از آں تمام طبقات اسلامی و غیر اسلامی باستثناے اہل سنت و جماعت منکرند۔ یعنی

یعنی ہفتاد و دو گروہ دیگر از مسلمانان نیز منکر رویت او تعالیٰ بودہ و غائب را بر شاہد و آخرت را بر دنیا قیاس نمودہ اند یعنی چشم آخرت را مماثل چشم دنیا پنداشتہ اند و نمی دانند کہ رویت او تعالیٰ بے کیف و بے جہت است و تمام وجود بہشتیان کار چشم را مید ہد۔ بنا بر آن دراں رویت ظرف و یا مکان و مقابلہ قطعاً وجود ندارد۔

وآنچہ میفرماید، حتی کہ شیخ محی الدین ابن عربی رویت را بہ تجلی صوری فرود می آرد الخ یعنی شیخ می گوید کہ حق تعالیٰ بصورت انسان و یا چیزے دیگر از مخلوقات متمثل گردیدہ و مؤمنان آن تمثیل را خواہند دید۔ ازین قول شیخ نیز انکار رویت لازم می آید، اگرچہ شیخ منکر رویت نیست زیرا کہ اگر منکر می بود باید از اصل رویت انکار می کرد حاجت بہ تاویل تجلی و تمثیل نبود، اما چون رویت تجلی و تمثیل رویت حق تعالیٰ نبودہ بنا بر آن قول شیخ نیز بانکار راجع میگردد۔ اما چون گفتار شیخ خطاے کشفی است شیخ را ملامت نباید داشت۔

وآنچہ میفرماید کہ اگر معتزلہ رویت را بمرتبہ تنزیہ مقید نمی کردند و رویت تجلی صوری را رویت می گفتند الخ یعنی انکار معتزلہ از رویت مرتبہ تنزیہ است نہ از رویت تجلی زیرا کہ در رویت تجلی استبعاد وجود ندارد۔ چہ تجلی یک امر مصور و در مقابل چشم واقع میشود و مرتبہ تنزیہ چون از جسمیت و صورت برتر است و مکانی نمی باشد بنا بر آن رویت آن مرتبہ از عقول معتزلہ بلند است کہ سبب انکار آنہا گردیدہ یعنی اگر معتزلہ رویت را بمرتبۂ تنزیہ مقید نمی کردند انکار رویت نمی نمودند زیرا کہ رویت تجلی استبعاد عقلی ندارد اما در رویت او تعالیٰ استبعاد عقل موجود است کہ حق تعالیٰ جسمانی و مکانی نبودہ و در مقابل چشم نمی آید۔ پوشیدہ نماند کہ جملہ اگر معتزلہ رویت را بمرتبہ تنزیہ مقید نمیکردند مقولۂ حضرت امام است نہ مقولہ شیخ اکبر و محشی سہو کردہ است کہ آنرا بہ شیخ اکبر حوالہ نمودہ است۔

وآنچہ میفرماید، عقل ہر چند حجت است اما در حجیت ناتمام است الخ یعنی عقل اگرچہ دارائے قوہ ممیزہ بودہ و بواسطۂ حواس حُسن و قبح اشیا را تمیز نمودہ میتواند اما در امور غیبیہ از قبیل

وجود بہشت و دوزخ و وجود ذات مقدس و صفات کاملۂ او تعالی گمراہ محض می باشد و ادراک این معارف از استعداد او بلند و از قوت او خارج است و بدون تبلیغ انبیاء عظام عقل در ادراک مرضیات و نامرضیات او تعالی قاصر و عاجز است۔ مصرع

از فلسفی چہ پرسی اسرار کبریا را

ناگفتہ نماند کہ مقصود از بعض تشریحات مکتوبات قدسی آیات توضیح مطالب تصوفی است کہ اکثر علماے کرام آنرا درس نمی گویند و حتی درین مطالب و بہ موضوعات تصوفی علاقہ نمیگیرند و بعض مسائل محتویات مکتوبات شریف کہ مسائل عقائد است علماے کرام بآن مہارت کامل دارند و در عین حال تدریس آن را نیز می نمایند۔ بنابرآن بہ تذکار نکات چند اکتفا گردید و از مسائل عقاید بحث بسیار بعمل نیامد۔

مکتوب دو صد و شصت و ہفتم

حضرت امام میفرماید اسرار و دقایق کہ فقیر بآن متمیز است شمہ ازان بظہور نمیتوان آورد الخ یعنی مسائل تصوف بدو نوع منقسم گردیدہ۔

اول مسائل معارف است، چنانچہ معرفت توحید وجودی و شہودی و بیان معرفت ذات و صفات او تعالی و معرفت جذبہ و سلوک، فنا و بقا و بیان صفات نفس انسانی و بیان کمالات اجزاے انسانی۔ دوم اسرار است۔ چنانچہ اسرار متشابہات و مقطعات قرآنی کہ ہمہ رموز و اسرار است درمین حق تعالی و حضرات انبیاے عظام۔ چون معاملہ اسرار و رموز است لہذا افشاے این مسائل را مجاز ندانستہ اند۔

پوشیدہ نماند بعض اولیاے کرام بہ سبب متابعت انبیاے عظام با این اسرار واقف گشتہ اند اما نشر و بیان آنرا منافی حفظ اسرار میدانند و نشر نمی کنند۔

منقول است کہ روزے مخدوم زادہا یعنی فرزندان حضرت امام ربانی از حضور مبارک شان

بیان شرح متشابہات ومقطعات را مطالبہ نمودند وبعرض رسانیدند باہمہ صاحب اسراریم وآنرا پوشیدہ نگاہ میداریم. حضرت امام فرمودند کہ بیشک شما صاحب اسرارید اما شیطان لعین بہر جاے خود را رسانیدہ می تواند لہذا خوف آن می رود کہ مبادا این اسرار را شنیدہ و افشاء نماید. مخدوم زادہ ہا اصرار داشتند کہ چوں حق تعالیٰ قوت درفع شیطان لعین را بشما عنایت کردہ او را از حاضر شدن این مجلس دفع نمائید. دراین اثنا وضعی رخ داد کہ ہمہ درک نمودند کہ شیطان لعین حاضر شدہ نمی تواند. پس ازان حضرت امام بہ تشریح حرف ق کہ از مقطعات قرآنی است شروع فرمودند بعد از شمہ بیان حاضرین ہمہ از خود بے خود و بے ہوش گشتند و تاب سماع آنرا نیاوردند۔

تذکرہ: این وقت، وقت ابتداء، وتوسط احوال مخدوم زادگان بودہ زیرا کہ درمرتبہ انتہا حضرات مخدوم زادہ گان نیز با دراک این اسرار واقف گردیدہ اند۔

وآنچہ میفرماید چوں امر محدث در طریقت پیدا شد راہ فیوض و برکات آن طریق مسدود گشت الخ یعنی مخدوم زادگان فرزندان حضرت شیخ المشائخ میل بہ سماع داشتند بنابرآن حضرت امام ایشان را بتاکید ومبالغہ منع میفرمایند کہ سماع ونغمہ چنانچہ مخالف سنت سنیہ است ہمچنان مخالف طریقہ پیران سلسلہ علیہ نقشبندیہ می باشد آنرا مرتکب نباید شد۔

مکتوب دوصد وشصت وہشتم

حضرت امام میفرماید، علمیکہ از انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام باقی ماندہ است دو نوع است، علم احکام وعلم اسرار الخ پس عالمیکہ داراے این دو علم باشد وارث گفتہ میشود وشخصے کہ داراے این دو علم نباشد وارث گفتہ نمی شود یعنی کسیکہ تنہا داراے علم احکام بودہ از علم اسرار بہرہ نداشتہ باشد وارث گفتہ نمی شود. بدلیل اینکہ وارث در تمام متروکات مورث حق داشتہ می باشد. لہذا کسیکہ از بعض متروکات مورث حصہ بگیرد واز بعض متروکات بے بہرہ بماند

آن شخص وارث گفتہ نمی شود بلکہ بمنزلہ غریم وصاحب قرض می باشد۔

وآنچہ میفرماید، اکثر مردم گمان دارند کہ علم اسرار عبارت از علوم توحید وجودی وشہود وحدت در کثرت است۔ وحالانکہ این مرتبہ از ابتدا، ولایت است ومنتہیان اولیا از ین معرفت برتر اند چہ رسد بانبیاے عظام۔ یعنی اسرار دو نوع است، یکے اسرار ولایت است ودیگرے اسرار نبوت۔ اسرار ولایت صغریٰ عبارت از معارف سکریہ است واسرار نبوت اسرارے است کہ از ادراک اکثر اولیا بلند است چنانچہ اسرار مقطعات ومتشابہات واسرارے کہ حق تعالیٰ با محبوبان خود عنایت فرمودہ است کہ در ولایت کبریٰ میسر است کہ ولایت انبیاے عظام است یا از ہم کمالات ولایت انبیاے عظام در جنب کمالات نبوت شان مضمحل ومستور است چہ رسد بولایت اولیاے کرام۔

آنچہ میفرماید، جمعے از نارسائی بکمالات نبوت گفتہ اند کہ ولایت بہتر است از نبوت وجمعے دیگر گفتہ اند کہ ولایت نبی از نبوت او افضل است واین ہر دو فریق حقیقت نبوت را ندانستہ اند الخ یعنی بعض صوفیہ خیال کردہ اند کہ در ولایت چوں رو بحق است ودر نبوت کہ عبارت از تبلیغ است رو بخلق می باشد بنا بر آن رو بحق افضل است از رو بخلق۔ از مضمون فوق دو نظریہ موجود بودہ۔ در نظریۂ اول مطلق ولایت را از نبوت افضل دانستہ اند ودر نظریہ دوم ولایت نبی را از نبوت او افضل پنداشتہ۔ اما در حقیقت این ہر دو فریق از کمالات نبوت بے خبر اند وندانستہ اند کہ در عروج نبوت نیز رو بحق می باشد ودر نزول رو بخلق۔ اما عروج نبوت بہ کمالات اصلیہ است وعروج ولایت بکمالات ظلیہ۔ زیرا کہ ولایت صغریٰ در وقت حصول کمالات ظلیہ است کہ عبارت از ظلال صفات است و کمالات ولایت نبوت کہ ولایت کبریٰ است بخود صفات مقدسہ تعلق دارد وکمالات نبوت انبیاے عظام بذات بحت او تعالیٰ ارتباط دارد۔ پس نبوت انبیا از ولایت شان افضل است واز ولایت اولیا بطریق اولیٰ بہتر است۔

پوشیدہ نماند کہ وصول بکمالات اصلیہ بدون طے کردن کمالات ظلیہ مربوط بہ صحبت انبیاے عظام است، چنانچہ صحابۂ کرام آنحضرتؐ درابتدا باین کمالات نایل گردیدہ اند و بعض از اولیا بعد از طے نمودن کمالات ظلیہ بکمالات اصلیہ رسیدہ اند چنانچہ حضرت امام۔

حضرت امامؒ در مکتوبے میفرماید کہ درابتدا بکمالات اصلیہ رسیدن خاصہ صحبت آنحضرتؐ است علیہ الصلوٰۃ والسلام۔ اما ممکن است کہ بہ سبب کمال متابعت آنحضرتؐ صحبت عارف دیگرے نیز درابتدا سبب وصول کمالات اصلیہ گردد۔ چنانچہ حضرت عروۃ الوثقیٰ در صحبت حضرت امام درابتدا بکمالات اصلیہ رسیدہ است۔ سبحان اللہ حق سبحانہ بہ حضرت امام بکدام اندازہ متابعت را نصیب گردانیدہ است کہ تاثیر صحبت شان شبیہ سردار دو عالم است۔

و آنچہ میفرماید، مانا کہ صحو خواص را مماثل صحو عوام دانستہ سکر را بر آن ترجیح دادہ اند الخ یعنی بعض بزرگان صحو خواص را مانند صحو عوام پنداشتہ اند و نفہمیدہ اند کہ در صحو خواص باطن بحق می باشد و ظاہر بخلق۔ اما در صحو عوام باطن و ظاہر ہر دو بخلق می باشد و نیز خواص اگرچہ بعالم آمیختہ اند و لے آویختہ نیند۔ اما عوام غیر گرفتارند۔ بنابر آن صحو عوام دیگر است و صحو خواص دیگر۔ و ہکذا سکر خواص عبارت از فناست و سکر عوام عبارت از جنون و دیوانگی است۔

و آنچہ میفرماید، صحو آن مرتبہ نیز ممتزج سکر است الخ یعنی صحو ولایت صحو خالص نمی باشد سکر در آں ممتزج است و صحو مقام نبوت صحو خالص است۔

و آنچہ میفرماید گروہی ازین طائفہ ملائکہ عالین را از انبیا افضل گفتہ اند الخ یعنی آنہا ولایت را از نبوت افضل می پندارند۔ لہذا ملاء اعلیٰ را کہ ولایت شان از ولایت نبوت بلند تر می باشد بہ نسبت انبیاے عظام بہتر گفتہ اند چنانچہ امام غزالی و امام الحرمین۔

تبصرہ: ولایت انبیاے عظام معارف صفات او تعالیٰ است۔ ولایت ملاء اعلیٰ معارف شیونات ذاتیہ او تعالیٰ است و کمالات نبوت انبیاے عظام

معارف ذات بحت او تعالیٰ است۔ واین طائفہ کہ ولایت را از نبوت بہتر دانستہ اند
بہ ولایت رسیدہ اند۔ اما از کمالات نبوت بہرہ نبردہ اند واگر بکمالات نبوت می رسیدند
و از حقیقت آگاہ می شدند خواص ملک را از خواص بشر افضل نمی دانستند۔ مصرع

چون ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

قد تم الجزء الرابع من المجلد الاول

ویلیہا الجزء الخامس

خداوندا بہ برکت دوستان خود این غافل عاطل را از جملہ عاصیان
مرحوم حساب فرمائی۔ مصرع

بداں را بہ نیکان بہ بخشند خدائے

شعر افغانی

ستا د کرم پہ امید ناست یم زما عمل د خجالت لری بار ونہ
ستا د کرم شمال د راشی چہ پہ ہواشی زما د رلڑ تول حجابونہ

وصلی اللہ علی سیدنا ومولانا محمد وبارک وسلم وسلم علیہ
وعلی آلہ واصحابہ وعلینا معہم اجمعین ؏

وَاذْكُر رَّبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ -

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

مجبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرہندی

حصہ پنجم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

رکن از اراکین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خاں

بینگ باشی

فہرست مضامین

تمت

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ پنجم

مکتوب دو صد و شصت و نہم

حضرت امام میفرمایند تمنائے این فقیر شدت نمودن است بدشمنان خدا جل و علیٰ الخ یعنی شاید کہ دران وقت مرتضیٰ خاں از طرف پادشاہ وقت بسرکوبی مردم ولایت دکن موظف گردیدہ بود و در آنجا تقریباً مرکز بت و بتخانہ ہا قرار داشت بنابرآں حضرت امام مرتضیٰ خان را بہ توہین واز بین بردن الٰہہ باطلہ اہل ہنود توصیہ میفرمایند و ہکذا اظہار بغض فی اللہ میفرمایند کہ از جملہ بزرگترین عبادات است چنانچہ در سفر السعادت کہ از کتب احادیث است حدیث شریف موجود است کہ آنحضرتؐ میفرمایند" وقتیکہ اہل بہشت در جنت ہائے معینہ شان داخل بشوند در آنجا می بینند کہ یک عدہ مردمان دیگر ہم موجود است کہ منازل ایشان از منازل دیگران باندازہ ارتفاع آسمان بلند تر قرار دارند اہل جنت از ملائک میپرسند کہ این ہا چہ کسانے اند و چہ عمل انجام دادہ اند کہ باین امتیاز سرفراز گردیدہ اند۔ ملائک در جواب شان میگویند کہ این ہا مردمانے اند کہ در دنیا عمل حب فی اللہ و بغض فی اللہ را انجام دادہ اند و بواسطہ آن حب و بغض باین درجہ رسیدہ اند" حضرت امام میفرمایند کہ اگر ضعف بدن و شدت سرما مانع نمی شد فقیر یکبار رفتے برآن سنگ می انداخت و آنرا سرمایہ سعادت خود می ساخت الخ یعنی حضرت امام مرض ضیق النفس داشتند و ہوا نیز نسبتاً سرد بودہ مساعد نبودہ است و حضرت امام بالآخرہ بہمیں مرض در ہ احدی داعی اجل را لبیک گفتند انا للہ وانا الیہ راجعون۔ شعر

ان قال لی مت مت سمعا وطاعتا   وقلت لداعی الموت اہلا ومرحبا

مکتوب دو صد و ہفتادم

حضرت امام میفرمایند بعض از صحبت ہا چنان ست کہ بر عزلت میچربد قیاس از حال اویس قرنی نمایند الخ یعنی حضرت اویس قرنی اگرچہ با آنحضرت اخلاص و محبت زیاد داشتند و خیر تابعین بباشد باوجود آن بدرجہ کسانیکہ بہ صحبت مشرف شدہ بودند نرسید و کمالات او از کمالات اصحاب آنحضرت ﷺ پائین تر قرار دارد۔ خلاصہ از فرمایشات حضرت امام معلوم میگردد کہ صحبت نائبان آنحضرت ﷺ نیز مشابہ صحبت آنحضرت ﷺ است۔

مکتوب دو صد و ہفتاد و یکم

حضرت امام بہ شیخ حسن برکی میفرمایند امیدوار باشند و بہ آنچہ مامور اند در تعمیل آن بجان کوشند الخ یعنی متابعت شریعت غرا و عقیدۂ اہل سنت و جماعت را از دست ندہید و بہ اورادو اذکاریکہ از طرف فقیر مامور شدہ اید در تعمیل آن سعی نمائید و چیزیکہ در واقعہ دیدہ اید امید است کہ بمصداق آن برسید و در بیداری بہ بنید۔

تبصرہ: واقعہ یک حالتے است کہ شبیہ بخواب است وقتیکہ فیض و تجلی عالم قدس بروح سالک میرسد روح را مغلوب و از تدبیر بدن غافل میسازد در این وقت برائے سالک کیفیتی شبیہ بخواب حاصل میگردد چیزے راکہ دراں وقت می بیند و یا می شنود آنرا واقعہ می نامند۔

مکتوب دو صد و ہفتاد و دوم

در شرح این مکتوب شریف چند مقدمہ تذکار میباید۔

مقدمۂ اول: ایمان بہ غیب دو نوع می باشد یکے ایمان عوام و علمائے ظواہر است کہ این ہا بہ شہود مراتب وجوب نرسیدہ اند و ایمان شان بالغیب است، دیگرے ایمان بہ غیب انبیائے عظام است

چون انبیاے عظام بہ شہود مراتب وجوب مشرف و بظاہر و باطن رجوع و بدعوت خلق ماموراند لہذا ایمان شان بعد از طے مراتب شہود در وقت نزول ایمان بغیب است و ایمان اولیاے بزرگ نیز ہمیں طور است بالغیب می باشد۔

تبصرہ: درین ایمان بالغیب طبقہ عوام و علماے ظواہر و ایمان بالغیب انبیاے عظام فرق زیاد موجود است زیرا کہ در ایمان بالغیب عوام حجابات ظلمانی و کدورت ہاے قلبی و نفسی موجود است و در ایمان بالغیب انبیاے عظام ہیچگونہ حجابات ظلمانی و نورانی باقی نماندہ است یعنی بعد از شہود مراتب وجوبی رجوع نمودہ اند و بدعوت خلق ماموراند چنانچہ وزیرے کہ در پہلوی شاہ قرار داشتہ و در بین او و شاہ ہیچ حجاب نبودہ باشد و در عین حال بخدمت خلق مامور شدہ باشند و توجہ شان بخلق باشد، اگرچہ این حضرات بحضور خوشتر می باشند مگر تعمیل امر نمودہ بہ نزول راضی میگردند۔

اريد وصاله ويريد هجرى فاترك ما اريد لما يريد

مقدمہ دوم: اولیاے کرام دو نوع اند یکے اولیاے کہ بہ کلیت خود یعنی بظاہر و باطن خود نزول کردہ اند و بعد از طے مراتب کمالات عروجی بدعوت خلق ماموراند و ایمان شہودی شان بایمان غیبی تبدیل شدہ است۔ این قسم اولیا از نائبان اتم انبیاے عظام اند کہ این گونہ اولیاء را اولیاے عشرت نیز گویند بدلیل اینکہ این ہا با مردم اختلاط و ارتباط داشتہ و آنہا را بحق دعوت مینماید۔

نوع دیگرے از اولیاے کرام عبارت از کسانی اند کہ روح شان در عروج و نفس شان نزول کردہ اند این طبقہ اولیا نیز دو قسم اند یکے ارباب عزلت اند و دیگرے ارباب عشرت۔ چنانچہ قطب مدار ابدال وغیرہ کہ از اولیاے عزلت اند وظائف اینہا امدادات غیبی است، ارباب عشرت چنانچہ قطب ارشاد و دیگر اولیاے مرجوعین اند کہ روح شان در عروج و نفس شان در نزول است این ہا نیز نا اندازہ نیابت انبیاے عظام دارند و اہل عشرت اند و ایمان شان نیز از نگاہ نزول نفس غیبی و از نگاہ روح کہ در مراتب عروج است شہودی است۔ دعوت اینہا مانند دعوت طائفہ اول کہ در ظاہر و باطن دعوت خلق ماموراند کامل نمی باشد۔ نوع دیگران اولیاے مستہلکین اند کہ

بظاہر و باطن در عروج اند و نزول نمی کنند ایشان اولیاے مستہلکین اند و شرف نصیب اینہا و فضیلت وصواب نصیب مرجوعین است. شرف یعنی قرب فضیلت یعنی کثرت ثواب۔

مقدمہ سوم: جامع تنزیہ و تشبیہ دو معنی دارد، اول اینکہ سالک ممکنات را بعنوان وجوب می بیند و می گوید کہ حق تعالی جامع تنزیہ و تشبیہ می باشد یعنی چنانچہ کہ مرتبہ تنزیہ واجب است تشبیہ نیز واجب می باشد بنا بر آن ممکن را بعنوان وجوب می بیند۔ دوم اینکہ سالک از حیث روح متوجہ تنزیہ و بہ عروجات اشتغال دارد و از روے نفس متوجہ تشبیہ است چنانچہ نفس او بعد از تزکیہ رجوع نمودہ و متوجہ خلق می باشد یعنی سالک از حیث روح متوجہ واجب و از حیث نفس متوجہ امکان است۔

مقدمہ چہارم: عارفیکہ بہ کلیت یعنی بروح و نفس برجوع نمودہ و ایمان او غیبی گردیدہ است در وقت احتضار موت ایمان این عارف دوبارہ شہودی میگردد چنانچہ آنحضرت در حین احتضار اللھم الرفیق الاعلی گفتہ اند و حضرت بی بی عائشہ صدیقہؓ از شنیدن این فرمایش آنحضرتؐ اظہار داشتند کہ اکنون بہترین عالم ما را ترک و بہ معشوق حقیقی خود وصل شد انا للہ وانا الیہ راجعون۔

حضرت امام میفرماید فضائل و کمالات رجوع بسیار است الخ یعنی صاحب رجوع نائب اتم انبیاے عظام است و قائم بمراد حق می باشد و مراد حق دعوت و ارشاد خلق است اما صاحب عروج داراے این فضائل و کمالات نمی باشد بلکہ صاحب عروج بمراد خود است و مراد او عبارت از شہود محبوب است ایمان او بہ غیب تبدیل نیافتہ و بہ نیابت انبیاے عظام نرسیدہ اند، چنانچہ حضرت امام میفرماید صاحب توجہ بحق نسبت بہ صاحب توجہ بہ خلق قطرہ ایست نسبت بہ بحر محیط الخ یعنی صاحب توجہ بحق در مراتب ظلال قرار دارد و بر عکس صاحبان توجہ بخلق کہ سیر مراتب واجبی را تکمیل و بعد از کمال عروج نزول نمودہ و بدعوت خلق متوجہ گردیدہ اند۔ وآنچہ میفرماید بعض از جامعان تنزیہ و تشبیہ میگویند کہ ایمان بہ تنزیہ ہمہ مومنان را حاصل است عارف آنست کہ حق تعالی را جامع تنزیہ و تشبیہ بداند۔ بنا بران حضرت امام بر روے تعجب میفرماید کہ سبحان اللہ و بحمدہ دعوت انبیاء علیہم السلام بہ تنزیہ صرف است و ہیچ شنیدہ نشدہ کہ پیغمبری دعوت بایمان تشبیہ نمودہ و خلق را ظہور خالق گفتہ باشد الخ یعنی اگر

صوفیہ وجودیہ بحقیقت می رسید ند چنین چیزہا می گفتند۔ خلاصہ صوفیہ وجودیہ می گویند کہ اگر حق تعالیٰ را جامع تنزیہ و تشبیہ ندانیم و صرف بہ تنزیہ خالص مربوط بدانیم دراین صورت مرتبۂ وجوب محدود و مقید میگردد لہذا اہنراست کہ جامع تنزیہ و تشبیہ گفتہ شود تا مراتب وجوبی محدود نگردد و ممکنات ہم واجب دانستہ شود۔ اما صوفیہ متحققین میگویند کہ این گفتار وجودیہ از روے سکر حال است در حقیقت ممکن ممکن است واجب واجب۔ زیراکہ حق تعالیٰ موجود حقیقی است و دارائے وجود خارجی است و ممکن دارائے وجود حقیقی نبودہ و در مرتبہ وہم تخلیق گردیدہ مانند دائرہ موہومہ کہ از نقطہ جوالہ پیدا می شود و حق تعالی بآن ثبات و استقرار بخشیدہ است تا تنعیم و تعذیب ابدی بآن مترتب گردد و این موہوم مانند موہوم سوفسطائی نیست اما موہوم موجود خارجی را تحدید کردہ نمی تواند تا کہ واجب محدود شود۔

حضرت امام میفرماید کتب سماوی بایمان تنزیہ ناطق است الخ یعنی ہیچ پیغمبری مرتبہ تشبیہ را واجب نگفتہ و خلق را ظہور خالق ندانستہ است و خالقیت و وجوب را بہ ممکن ندادہ و خلق را مخلوق او تعالی گفتہ اند نہ ظہور او۔ حضرت امام میفرماید کتاب و سنت را کہ در مطلب خود مستشہد می آرند ہیچ استشہاد نیست زیراکہ این عبارت حصر کہ در نصوص وارد است از برائے نفی کمال وجود از ماسوی است نہ نفی اصل وجود الخ یعنی معنی نص این است کہ ماسویٰ وجود حقیقی و کامل ندارند یعنی وجود شان ناقص است۔

حضرت امام میفرماید این جماعہ مذاق انبیاء علیہم الصلوٰۃ والتسلیمات مگر نفہمیدہ اند کہ مدار دعوت ایشان بر اثنینیت و دوئی است الخ یعنی مخلوق را غیر خالق میدانند و یا بعبارۂ دیگر واجب و ممکن را دو چیز متغائر گفتہ مخلوق را عابد و خالق را معبود دانستہ اند و خلق را بہ عبادت و معرفت حق دعوت کردہ اند و آنچہ میفرماید اگر فی الحقیقت موجود یکے باشد و ماسوی او ظہورات او بوند پس دراین صورت عبادت ماسوی عبادت او باشد الخ یعنی اگر ماسوی ظہورات حق تعالی باشد پس عبادت این ہا عین عبادت او تعالیٰ است پس دعوت انبیاء بعبادت حق و بہ معرفت حق وہکذا منع

کردن انبیاء مردم را از عبادت غیر حق و عبادت الہہ باطلہ چہ مفہوم خواہد داشت۔ خلاصہ این کہ عالم ظہورات حق نبودہ بلکہ مخلوق او تعالیٰ است، چنانچہ تفصیل آن قبلاً اندکار یافت۔ و آنچہ میفرماید، چوں بمنشا غلط ایشان را اطلاع نہ بخشد و دید غیریت را کہ از جہل در ایشان ناشی شدہ است زائل نگرداند الخ یعنی اگر ممکنات ظہورات او تعالیٰ می بود و غیریت نمی داشت می بائیست کہ حضرات انبیاء عظام این حقائق را بمردم می فہمانیدند و ایشان را از عبادت غیر ممانعت نمی نمودند و ہر دو واجب و ممکن را مستحق عبادت وانمود می ساختند و حالانکہ انبیاء عظام عبادت ماسوی را بصورت عموم ممنوع قرار دادہ و عابد الہہ باطلہ را مشرک گفتہ اند و آنچہ میفرماید این جماعہ کسے را کہ بدو وجود قائل است مشرک می نامند الخ یعنی بہ نزد این طائفہ وجودیہ موحد کسانے اند کہ بیک وجود قایل بودہ و ہمہ را ظہورات حق بدانند۔

حضرت امام میفرماید انصاف باید نمود کہ ازین دو صنف مشرک کدام است و موحد کدام الخ یعنی موحد کسان اند کہ بجز از واجب تعالیٰ ہمہ را بندہ بدانند و صرف واجب تعالیٰ را لایق عبادت و پرستش بدانند و ہیچ کس را در عبادت حق تعالیٰ و بخالقیت او شریک ندانند۔ خلاصہ ممکن را ممکن و واجب را واجب بشناسد، و آنچہ میفرماید بعض از متاخران ایشان عالم را عین حق جل سلطانہ نمی گویند بلکہ نہ عین حق و نہ غیر حق میدانند الخ۔ یعنی یک طائفہ از وجودیہ عالم را عین حق و طائفہ دیگر شان عالم را نہ عین حق میدانند و نہ غیر حق و این گفتار و نظریہ بکلی از صواب دور است۔ زیرا کہ واجب واجب است و ممکن ممکن و دو چیز در بین خود متغایر اند۔ الاثنان متغایران قضیۂ مقررہ است و در حدیث شریف وارد است کہ کان اللہ ولم یکن معہ شئی ازین حدیث شریف نیز روشن میگردد کہ حق تعالیٰ بودہ و ہیچ چیز باوے نبودہ است الخ یعنی عالم غیر او تعالیٰ است و اگر عالم غیر حق نمی بود می بائیست کہ ہمیشہ با حق تعالیٰ می بود و آنچہ متکلمین در صفات واجبی جل شانہ لا ہو و لا غیرہ گفتہ اند صادق است۔ زیرا کہ صفات ہمیشہ با و تعالیٰ بودہ و ہست و صفات از ذات او تعالیٰ جدائی ندارند و متکلمین غیریت مصطلح را نفی کردہ اند غیریت مطلق را و غیر مصطلح آنست کہ یک چیز

از چیز دیگر جدا شدہ بتواند و صفات ثمانیہ چون از ذات مقدس جدا شدہ نمی توانند بنابران غیر مصطلح نمی باشند اگرچہ عین ذات مقدس ہم نمی باشند و غیریت دارند۔ و آنچہ میفرماید عین گفتن نہ بہ آن معنی است کہ عالم با صانع متحد است بلکہ بآن معنی است کہ عالم معدوم است و موجود واجب است تعالیٰ و تقدس، یعنی در خارج دو وجود اصلی نیست بلکہ یک وجود اصلی است کہ عبارت از وجود حق تعالیٰ است و دیگر وجود ظلی و یا وہمی است کہ حق تعالیٰ بآن وجود وہمی اتقان و استقرار بخشیدہ است چنانچہ حق تعالیٰ قدرت دارد کہ دائرہ موہومہ ئی را کہ از نقطہ جوالہ ناشی شدہ است اتقان و ثبوت بخشد چنانچہ در یک زمانی در ہندوستان شعبدہ بازان در شعبدہ ہاے خود درختان انبوہے را بحضور سلطان وقت اختراع و بطور موجود نشان و نمایش میدادند و سلطان وقت فہمیدہ بود کہ اگر شعبدہ باز در عین شغل شعبدہ بازی کشتہ شود شعبدہ او بحال خود می ماند ہمان بود کہ شعبدہ باز را در ہمان وقت قتل نمود و ہمان درختان شعبدہ وہمی او تا حال باقی است۔ و آنچہ میفرماید، کمال فنا دران صورت است کہ اشیا موجود باشند و سالک بآنہا ہیچ التفات نہ نماید و آنرا فراموش گرداند الخ یعنی این فرمایش حضرت امام گفتار صوفیہ وجودیہ را نزد دیدمی نماید زیرا کہ شرط فنا آنست کہ ممکنات موجود بودہ و غیریت داشتہ باشند و لے سالک آنرا فراموش و بما سوی ہیچ التفات نہ نماید تا بمراتب واجبی برسد و اگر خود امکان و ماسوی را عین واجب پندارند پس فنا چہ مفہوم خواہد داشت، و سالک کدام چیز را فراموش خواہد نمود تا بمرتبہ فنا مشرف گردد۔ و آنچہ میفرماید این ہمہ گل ہاست کہ از شاخ یک بینی می شگفد الخ یعنی صاحبان توحید شہودی چونکہ ماسوی را نمی دیدند این طور میگفتند و این طور گفتن بیان دلیل توحید شہودی است نہ توحید وجودی۔ و آنچہ میفرماید شارحین در توجیہ آن گفتہ اند الخ یعنی اگرچہ شارحین فصوص الحکم در اطراف فرمایش حضرت شیخ محی الدین عربی توجیہات زیادی نمودہ اند و ہر کدام چیزے گفتہ اند مگر حقیقت توجیہ کلام حضرت شیخ آن است کہ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ سیر محبوبان سیر اجمالی است تا برسد و محبوبان بظلال التفات نمی نماید بنابران امکان دارد کہ ظلی از ظلال

صفات او تعالی بواسطہ شیخ کشف و بآنحضرتؐ رسیدہ باشد۔ زیرا کہ کمالات ہر فرد امت از برکت متابعت نبی آن امت است ازین سبب ہر کمالیکہ بہ پیروان پیغمبران میسر گردد آن کمال بہ پیغمبر متبوع آن امت نیز راجع میگردد۔ لہذا فرمایش حضرت شیخ معنائے آنرا نمی دہد کہ شیخ از آنحضرتؐ افضلیت داشتہ و آنحضرتؐ از شیخ اخذ کمالات می نمایند بلکہ چون حضرت شیخ از پیروان وامتان آنحضرتؐ اند بنا بر آن کمال کہ از مراتب ظلال بحضرت شیخ حاصل شدہ و بآنحضرتؐ نیز رسیدہ است این امر در حقیقت یک نوع خدمتی است کہ بہ توسط خادم بمخدوم رسیدہ است و شان آنحضرتؐ از حصول این کمال بسیار فوق تر است و باین کمال ہیچ احتیاجی ندارد۔ وآنچہ میفرمایند چہ جائے آن دارد کہ ناظر در شک افتد الخ یعنی وجود ممکن باندازۂ ضعیف و غیر کامل است کہ بوجود حق تعالیٰ ہیچگونہ مناسبتی ندارد۔ بنا بر آن بہ ناظر قطعاً شک و تردد رخ نمی دہد کہ اطلاق وجود بر ممکن بطریق حقیقت پیدا است و یا بہ طریق مجاز بنا بر آن قضیہ تشکیک چندان مفاد ندارد۔

تبصرہ: الف۔ وجود باقسام ذیل انقسام یافتہ۔

(۱) وجود اصلی و خارجی است چنانچہ وجود ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالیٰ۔

(۲) وجود ظلی است چنانچہ وجود ممکنات۔

(۳) وجود وہمی غیر خارجی است چنانچہ وجود دائرہ موہومہ کہ از نقطہ جوالہ پیدا شدہ است

ب: ناظران وجود نیز باقسام ذیل تقسیم شدہ است۔

(۱) طبقہ عوام و علمائے ظواہر۔

(۲) صوفیہ متوسطین و غیر منتہی کہ در مراتب ظلال قرار داشتہ و بشہود مقامات اصلیہ نرسیدہ اند۔

(۳) صوفیہ منتہی کہ بشہود اصل مراتب وجوب مشرف اند۔

ج: وسائل ادراک و دید ممکنات نیز باقسام ذیل تقسیم گردیدہ است۔

(۱) رویت بصری یعنی مشاہدہ بچشم سر۔

(۲) سماع و شنیدن از غیر۔ (۳) شہود بصیرت باطن۔

(۱) صوفیۂ منتہی چون بشہود مراتب اصلی مشرف اندو دید شان بہ کحل نور مراتب وجوب مکتحل گردیده بنا برآن در عین شعشعان انوار وجوب عالم امکان راہم دیده می توانند، بنا برآن در نزد این طائفہ وجود اصلی وحقیقی کہ درخارج موجود است وجود حق تعالی می باشد وبس۔ وجود ممکنات را وجود ظلی وغیر اصلی ویا وجود وہمی منتقل می گویند۔

(۲) ناظران دوم کہ عبارت از صوفیۂ متوسطاند چون این ہا ہنوز بہ شہود مراتب اصلی مشرف نشده اندو در مراتب شہود ظلال قرار دارند بنا بران شعشعان مراتب ظلال بصیرت شان را تحت تاثیر قرار میدہد و مغلوب می سازد۔ لہذا وجود ممکنات را دیده نتوانستہ واطلاق وجود را نیز بآن نمی نمایند وہمہ را واجب میگویند، بعض ازین طائفہ ممکنات را ظہورات وجوب میدانند وبعض آنہا ممکنات را بطریق مجاز موجود میگویند۔

تبصره: علم عوام وعلماء ظواہر کہ بوجود ممکنات قائل اند خارج از مبحث ماست زیرا کہ بحث ما درباره شہود بصیرت است واین طائفہ سوم ازین نعمت بے بہره اند وعلم آنہا بہ حواس ظاہری وسماع است۔ وآنچہ میفرماید، اے عزیز! عوام چنانچہ دراین مبحث مشارک اخص خواص اند، درجاہاے دیگر نیز درمیان ایشان شرکتی حاصل است الخ یعنی عادت وخواص اولیاے متوسطین از عوام جدا است ولے خاصیت اخص خواص بہ عوام شباہت دارد زیرا کہ منتہیان در معاشرت از عوام انبیا ز ندارند چنانچہ درعیادت مریض وغیره امور مسنونہ باعوام مشارکت ہمدردی و آمیزش دارند ودلیل آن این ست کہ منتہیان نائبان کامل انبیاء اند ودرظاہر وباطن متوجہ خلق اند لہذا عوام بیشتر باین طائفہ نمی گروند واین ہارا مانند خود عوام مطلق وخالی از ولایت میدانند، برعکس متوسطان چون در مراتب ظلال قرار دارند وہنوز از انوار کمالات نبوت بہره ور نگردیده اند بنا برآن بہ عیادت مریض وغیره امور معاشرتی بعوام آمیزش نمی نمایند بلکہ ازہمچو مسائل غفلت و سہل انگاری می نمایند واخلاق واطوار شان از عوام جدا ست بنا برآن عوام این طائفہ را در امور معاشرت ہموافق نیافتہ وبآنکہ می گروند وآنہارا اولیاء می پندارند۔ وآنچہ میفرماید، ایمان

اولیاے کہ ملحق باصحاب اند بعد از شہود بواسطہ رجوع بدعوت بغیب قرار یافتہ است الخ یعنی ایمان دو نوع است، یکے ایمان شہودی است و دیگرے ایمان بالغیب۔

(۱) ایمان شہودی نصیب اولیاے متوسطین است کہ این طائفہ ظلال را اصل پنداشتہ وبہ شہود مراتب ظلال خرسند ترند — (۲) ایمان بالغیب خاصۂ حضرات انبیاے عظام واولیاے منتہی است کہ این ہا بعد از شہود مراتب اصل بظاہر وباطن رجوع نمودہ وبدعوت مشغول اند فرقیکہ در بین شہود متوسطین واین بزرگان موجود است این است کہ شہود متوسطین ظلال است واز منتہیان اصل است۔ وآنچہ میفرماید ایمان بہ غیب کہ بعامۂ مومنان منسوب است بہترین اقسام آن این است کہ بہ تقلید انبیاء علیہم السلام مربوط است۔

تبصرہ: ایمان عامہ مومنان یعنی غیر عرفا، باقسام ذیل انقسام یافتہ۔

(۱) یک نوع ایمانی است کہ بہ تقلید حضرات انبیا علیہم السلام باثبات پیوستہ است —

(۲) ایمان استدلالی است کہ بروے ترتیب صغریٰ وکبریٰ حاصل میگردد کہ این نوع ایمان نصیب علماے ظواہر است — (۳) ایمان تقلیدی است کہ از پدران وگذشتگان خود بدون کدام استدلال واثبات پیروی نمایند وتقلید انبیاے عظام منظور نظر آنہا نبودہ باشد۔

ناگفتہ نماند کہ نوع سوم ایمان قابل اعتبار نیست زیراکہ این قبیل اشخاص صرف مقلد گذشتگان خود بودہ واز تصدیق انبیاے عظام بے بہرہ اند لہذا ایمان طایفہ سوم شرعاً قابل اعتبار نبودہ وایشان در جملہ مومنین محسوب نمی گردند۔ زیراکہ ایمان تقلیدی قبول نیست مراد تقلید پدران است نہ تقلید حضرات انبیاے عظام کہ آن در ایمان استدلالی داخل است۔

مکتوب دوصد وہفتاد وسوم

حضرت امام میفرماید، اگر وقائع را اعتبار بود و بر مقامات اعتماد باشد مریدان را بہ پیران ہیچ احتیاج نباشد الخ یعنی میر محمد نعمان وبعض صوفیہ دیگر کہ در وقائع دیدہ بودند کہ آنحضرت ﷺ از معرکہ ہاے مولود خوانی واشعار نعت خواندن راضی اند لہذا حضرت امام براے شان توصیہ میفرمایند کہ

واقعات ومنامات شایان اعتماد نمی باشد۔

تبصرہ: اگرچہ شیطان خود را بصورت آنحضرتؐ تمثیل کردہ نمی تواند مگر تخلل شیطان در بین آنحضرتؐ ودیگران امکان پذیر است تا در بین متخلل شدہ واقعہ ایجابی راسلبی وسلبی را ایجابی وانمود سازد۔ چنانچہ تخلل شیطان درحین گفتار آنحضرتؐ ثابت است۔ آیہ کریمہ افرئیتم اللات والعزیٰ و مناۃ الثالثۃ الاخری میخواند، درحین قرأت این آیہ شریف شیطان کلام خود را القا ومدح بت ہائے مشرکین را نمودہ بود بطوریکہ سامعین قطعاً تمیز کردہ نتوانستہ بودند کہ کلام آنحضرتؐ است ویا کلام شخص دیگر، درثانی آیت دیگرے نازل شد وحق تعالیٰ بہ آنحضرت تسلی داد کہ ہیچ پیغمبری نگذشتہ است کہ شیطان در بین کلام او کلام خود را القا نکردہ باشد مگر حق تعالیٰ قول این خبیث را تردید و آیت ہائے خود را ثابت می سازد۔

خلاصہ اینکہ ہریکے از طرق اربعہ از خود اصول جداگانہ ئی دارند واصول طریقہ عالیہ نقشبندیہ مبنی بر اتباع سنت وعمل بعزیمت است وشعر خوانی بہ اصول طریقہ نقشبندیہ صحت ندارد۔ حاصل کلام حضرت امام این است کہ اگر مخدوم زادگان یعنی پسران حضرت شیخ المشائخ کہ در نزد میر ترا حسام الدین احمد تشریف داشتند ومیر نعمان نیز دران وقت در آنجا تشریف داشتند حضرت امام برایشان میتویسد کہ اگر شعر خوانی را ترک نکنند آنہا را نخواہم دید وہکذا اگر میر محمد نعمان کہ مرید حضرت امام است این مجلس شعر خوانی را ترک نکند متنفر خواہد شد ومخدوم زادہا تا این وقت بحضرت امام مرید نشدہ بودند بعد ازان بحضرت امام مرید ودر نتیجہ بمرتبہ خلافت رسیدہ اند۔

مکتوب دوصد وہفتاد وچہارم

حضرت امام میفرمایند حالیکہ در آخر حال شہود وحدت در کثرت نوشتہ اید آنحال اصیل است الخ یعنی حالیکہ بعد از شہود وحدت در کثرت بمشاہدہ رسیدہ آن حال اصیل است ولی معرفت انتہائی غیر آن است وآنچہ کہ بعد ازان نوشتہ اید کہ بندہ ام وامت آنحضرتؐ این حال فوق احوال شہود

وحدت در کثرت است مگر آنہم انتہا نیست و وصول بہ نہایت ہنوز در پیش است۔

مکتوب دو صد و ہفتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید، بیان احوال خواجہ اویس فرمودہ بودید الخ یعنی خواجہ اویس از مریدان حضرت امام و از شاگردان مولانا احمد برکی است و آنچہ محشی ویس نام را بحضرت ویس قرنی تعبیر کردہ اند اشتباہ کردہ و آنچہ میفرماید درین اثنا توجہی بحال ایشان نمودہ آید معلوم شد کہ شما را مدار آن زمین ساختہ اند الخ یعنی در نظر فقیر ظاہر شد کہ شما قطب آں سرزمین می باشد۔ حضرت مولانا احمد برکی شخص بسیار بزرگ بودہ مزار مبارک او در لوگر د کابل می باشد حضرت امام او را بکلمہ ایشان یاد آوری فرمودہ۔ و آنچہ میفرماید این سیر ہندوستان ہم در حق او مغتنم بود وہم در حق شما الخ یعنی تشریف آوری شیخ حسن بہ ہندوستان سبب ترقی کمالات شماست و آمدن شیخ حسن بہ ہندوستان غنیمت است کہ مکتوبات و معارف جدیدہ را گرفتہ بحضور شما برساند نیز بعض احوال شما را باو خواہم گفت۔

مکتوب دو صد و ہفتاد و ششم

حضرت امام میفرماید کہ این نشأ مرکب از صورت و حقیقت است الخ یعنی عارف اگرچہ بحقیقت شریعت رسیدہ باشد صورت شریعت را کہ عبارت از تعمیل اوامر و اجتناب از نواہی است ترک کردہ نمی تواند و حقیقت شریعت از صورت آن جدائی ندارد و کسیکہ دعوی حصول حقیقت شریعت را بدون تعمیل صورت شریعت می نماید ملحد و زندیق است و آنچہ میفرماید کسیکہ یقین را باللہ سبحانہ تعبیر کردہ است مقصدش ازین تعبیر کلفت و مشقت عبادت خواہد بود الخ یعنی اکثر مفسرین در آیہ کریمہ واعبد ربک حتی یاتیک الیقین۔ یقین را بمرگ تفسیر کردہ اند و بعض از صوفیہ کرام آنرا بحضور مع اللہ وشہود مراتب وجوب تعبیر کردہ اند یعنی کلفت و مشقت عبادت تا بوقت شہود مراتب وجوب است بعد از شہود مراتب واجبی و تزکیہ نفس عبادت یک امر ذوقی میگردد و تکلفات ازبین میرود و کسانیکہ

بعد از دعوی وصول حقیقت شریعت عبادت ظاہری را فرض نداند ملحد و زندیق است۔ وآنچہ میفرماید جمعی بصورت آن گرفتاری پیدا کردہ اند و از حقیقت آن انکار کردہ اند و پیر و مقتدای خود غیر از ہدایہ و بزدوی ندانستہ اند و جمعی دیگر گرفتار حقیقت آن گشتہ اند اما آن حقیقت را حقیقت شریعت ندانستہ اند الخ یعنی علماء ظواہر و نیز صوفیان نارسیدہ کہ این ہر دو طائفہ از حقیقت بے خبراند۔ زیرا کہ علماء ظواہر شریعت را منحصر بصورت دانستہ از حقیقت آن غافل ماندہ اند یعنی این طائفہ کہ شریعت را محصور بہ ہدایہ و بزدوی گفتہ اند در حالیکہ شریعت محصور باین دو کتاب نبودہ دارای حقایق و اسراری دیگرے ہم می باشد کہ آن اسرار و حقایق در این کتاب ہا تذکار نیافتہ است۔ چنانچہ در مکتوب پنجاہ و چہارم دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات درجات متابعت آنحضرت ﷺ را بہ ہفت درجہ تفصیل دادہ اند کہ علماء ظواہر در جملہ متابعین ابتدائی بحساب رفتہ اند کہ ہنوز شش درجہ دیگر در پیش دارند کہ آنرا طے نمایند تا بدرجہ اکمل متابعت نایل آیند بعد از آن تابع کامل محسوب می گردند۔ خلاصہ اینکہ شریعت دارای صورت و حقیقت است و این طائفہ در مرتبہ صورت شریعت قرار داشتہ و از حقیقت و اسرار شریعت غافل و بے خبراند و اگر بحقیقت شریعت مشرف می شدند آنگاہ می فہمیدند کہ معرفت و ایمان حقیقی و ایمان چیست و حقیقت چہ را گویند و اسرار از چہ بحث میکند و ہمچنان صوفیہ ناقص و متوسط کہ شریعت را پوست و حقیقت را ورای آن دانستہ اند آنہا بہ ظل از ظلال حقیقت شریعت رسیدہ اند و اگر بہ خود حقیقت شریعت می رسیدند آنگاہ می فہمیدند کہ حقیقت حقیقت شریعت است و شریعت مرکب از صورت و حقیقت است و شریعت تنہا پوست نیست بلکہ شریعت دارای پوست و مغز است و علماء ظواہر بہ پوست آن گرفتار و از مغز و حقیقت آن محروم اند۔

و می فہمیدند کہ ما ہم کہ شریعت را بہ صورت منحصر دانستہ بودیم از نارسائی بود بلکہ شریعت دارای پوست و مغز می باشد۔

تبصرہ: حقیقت شریعت دیگر و حقیقت ولایت صغری دیگر است درین وقت سالک خیال می کند کہ شریعت فقط پوست بودہ و ما بحقیقت رسیدہ ایم کہ فوق شریعت است۔

مکتوب دو صد و ہفتاد و ہفتم

حضرت امام میفرمایند، حضور ذاتی جز در سیر انفسی متصور نیست الخ یعنی شہود ذات حق تعالیٰ در سیر انفسی میسر می گردد و سیر آفاقی ہمہ از قبیل مشاہدہ آثار و دلائل است بر ذات او تعالیٰ۔ و آنچہ میفرماید حضرت خواجہ عبید اللہ احرار فرمودہ اند کہ سیر بر دو نوع است الخ یعنی سیر دو نوع است یکے سیر مستطیل است و دیگرے سیر مستدیر، سیر مستدیر گرد دل خود گشتن و مقصود را از خود جستن است کہ این سیر بنام سیر انفسی یاد میشود، دوم سیر مستطیل مقصود را خارج از دائرہ خود جستن است کہ این سیر بعد در بعد بودہ و بنام سیر آفاقی یاد میشود چنانچہ حضرت مولانا عبد الرحمن جامی میفرماید۔

اے دوست ترا بہر مکان می جستم ہر دم خبرت از ین و آن می جستم

تبصرہ: سیر آفاقی و انفسی در وقت ولایت ظلی یعنی در حین ولایت صغری دست می دہد در ولایت کبری میدانند کہ مطلوب ماورائے سیر آفاق و انفس است۔ چنانچہ حضرت خواجہ بزرگ میفرماید آنچہ دیدہ شد و دانستہ شد ہمہ غیر است و حضرت امام نیز میفرماید کہ مطلوب ورائے آفاق و انفس است و فرمودہ این مکتوب شان حالی ابتدائی است۔ و آنچہ میفرماید عین الیقین حجاب علم الیقین است و علم الیقین حجاب عین الیقین است الخ یعنی در وقت شہود ممکنات شہود مراتب وجوب امکان میسر نیست و ہمچنین در وقت شہود مراتب وجوب کہ مرتبہ عین الیقین است شہود عالم امکان از دید عارف می رود۔

تبصرہ: صوفیہ کرام در مرتبہ علم الیقین بہ توحید وجودی رسیدہ اند و در مرتبہ عین الیقین بہ توحید شہودی مشرف اند و در مرتبہ حق الیقین متخلق باخلاق اللہ و بر پرتو تجلیات صفات متخلق می شوند و نیز ناگفتہ نماند کہ در مرتبہ علم الیقین تنہا شہود ممکنات و در مرتبہ عین الیقین تنہا شہود وجوب و در مرتبہ حق الیقین ہر دوی شہود ممکنات و مراتب وجوب میسر می گردد۔ آنچہ میفرماید اگر ظاہر عبارت نزد عوام موہم عدم فرق است الخ یعنی سالک قبل از فنائے وجود بشری بہ تجلی صفات مراتب وجوب منعکس و انعکاس تجلی صوری بصورت سالک متصور گردیدہ لہذا وجود خود را ایں

وجوب دیده انا الحق میگوید و در مرتبہ عین الیقین وحق الیقین یعنی بعد از فنائے کامل منعکس بہ تجلیات اصلی گردیده و بوجود موہوبی مفتخر شده و در این مرتبہ نیز وجود موہوبی خود را بہ عنوان وجوب دیده و بہ غلبہ محبت وعشق مطلوب انا الحق گفته است. خلاصه صوفیه کرام در دو مراحل بہ کلمه انا الحق تکلم می نمایند، یکے در وقت تجلی صوری و دیگری در وقت مشرف شدن بوجود موہوبی۔ اما عوام در بین این دو انا الحق امتیاز قایل نشده و ہر دو را یکسان می پندارند۔ بیت

کار پاکان را قیاس از خود مگیر　　گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر

اما در حقیقت در تجلی صوری انا بوجود بشری راجع است و در وقت وجود موہوبی انا بوجود موہوبی راجع است۔

تبصره: توحید اول یعنی توحید وجودی در مرتبہ علم الیقین است و توحید ثانی یعنی توحید شہودی بہ مراتب عین الیقین تعلق دارد. صاحب توحید اول عارف کامل نیست اما صاحب توحید ثانی عارف است اگرچہ بعض اوقات بہ سبب غلبہ محبت خلاف شریعت کلمہ انا الحق از زبان وے بیرون می شود ولے گفتار این کلمه عمومیت نداشته از زبان بعض عرفا چنین کلمات می برآید و از زبان بعض شان چنین کلمات شنیده نمی شود. و نیز گفتار ہمچو کلمات عقیده این طبقه صوفیه کرام نیست بلکه یک نوع از احوال این راه است کہ بہ بعض صوفیه کرام در مراتب ظلی کمالات این طریق دست مید ہد بالآخر از مرتبہ این احوال می گذرند و بمراتب عالی نایل می گردند۔ تا گفته نماند کہ در مراتب عین الیقین وحق الیقین چون سالک از مرتبہ شہود ممکنات و شہود تجلی صوری می برآید و بہ شہود تجلی اصلی مشرف می شود لہذا بہ تجلی ہائے صوری اہمیتی قایل نشده متوجہ اصل مطلوب می گردند۔ و بعض آنہا خود را بہ عنوان حق می بینند چنانچہ مجنون عاشق معروف لیلی در　　مرحله از دیدار و صحبت لیلی استغنا یافته خود او لیلی شده بود و بہ لیلی چنین می گفت۔

گفت رو! رو! کہ آن چنانم من　　کہ بجز عشق تو ندانم من
عشق تو اے نگار فرزانه　　این چنین کرد در دلم خانه

که ترا هم نماند گنجائی بعد ازین خوشترم به تنهائی

مصرع در عشق چنیں بو العجبیها باشد

در بعض اوقات عاشق وصال هم نمی خواهد فقط عشق و دردمی خواهد۔ بیت

بدست آوردن مطلب ندارد لذت چندان عجب کیفیت دارد بمقصد نارسیدنها

حضرت اویس قرنی هم غائبانه بعشق آرام گرفته وخواهان وصال نشد۔ بیت

نه تنها عشق از دیدار خیزد بسا این دولت از گفتار خیزد

مکتوب دوصد و هفتاد و هشتم

حضرت امام میفرماید، فرضاً اگر هزار سال حیات وفا کند غیر حق سبحانه در دل خطور نه کند نه بآن معنی که اشیا در خاطر گذرند و آنها را غیر حق نداند جل سلطانه الخ یعنی مثل صاحبان علم الیقین و توحید وجو که از فنا و بقا بهره ندارند لهذا وجود ممکنات را وجود حق می یابند و بعنوان حق می بینند۔ چنانچه وجودیه با چنین احوال روبرو می شوند، این اشخاص هنوز به فنائے تمام لطائف مشرف نشده اند۔ بنابرآن در بین صورت وحقیقت امتیازی قائل شده نمی توانند، زمانیکه به فنائے لطائف مشرف گردیدند آنگاه به این امتیاز مفتخر میگردند یعنی بعد از رسیدن به سبب کمال لطائف ممکن را واجب نمی دانند و ماسوی را به کلی فراموش می نمایند۔ وانچه میفرماید اقرب طرق طریقه علیه نقشبند است الخ یعنی بهترین راه معرفت و راه وصول و بهترین راه اقربیت مربوط بتعمیل اوام خداوند و تعمیل سنت آنحضرت است و بس۔ بنابرآن در هر طریقه که عمل به سنت و عمل بعزیمت بیشتر باشد اقرب طرق گفته می شود۔ بنابرآن مشائخ طریقه نقشبندیه عمل بعزیمت اختیا نموده اند و از امور مرخصه اجتناب می ورزند۔

تبصره: عزیمت عبارت از آن است که به مذاهب اربعه اهل سنت عمل نمایند، رخص عبارت از آن است که تنها بیک مذهب از مذاهب اربعه عمل کرده شود۔

حضرت خواجہ مسافر خوارزمی خلیفہ حضرت خواجہ محمد پارسا میفرماید کہ در حضور حضرت خواجہ بزرگؒ نشستہ بودم دران میان عدہ از صوفیہ بسماع و نغمہ اشتغال ورزیدہ اند در ختم محفل حضرت شاہ نقشبند علیہ الرحمہ فرمودند کہ "ما نہ این کار می کنم و نہ انکار میکنم" یعنی این عمل و این کار را ازین سبب نمی کنیم کہ سنت و عزیمت نیست و انکار ازین عمل نمی کنیم بواسطہ اینکہ بزرگان بسیار آنرا کردہ اند چنانچہ حضرت ابو سعید ابوالخیر و حضرت نجم الدین کبریٰ و اکثر مشائخ طریقہ عالیہ چشتیہ در مجلس سماع حضور میداشتہ باشند۔ ناگفتہ نباید گذاشت سماع و غنا از ہم فرق دارد۔ چنانچہ در سماع کہ عبارت از محفل نعت و قصائد خوانی است آلات سرود و لہو نمی باشد اما در غنا آلات سرود و لہو موجود است و اکثر محدثین و مفسرین کرام آنرا حرام دانستہ اند۔

اما در شرح تعرف اشخاص را بہ سہ نوع تقسیم کردہ است کسانیکہ بہ تزکیہ مشغول نمی باشد برائے آنہا حرام و کسانیکہ بہ تزکیہ نفس مشغول اما ہنوز تزکیہ نفس نشدہ باشد برائے آنہا جائز و کسیکہ بہ تزکیہ نفس مشرف گردیدہ برائے او مستحب دانستہ است۔

مکتوب دو صد و ہفتاد و نہم

حضرت امام میفرماید، فقیر در ادائے شکر نعمت دلالت شما اعتراف بہ قصور دارد الخ

تبصرہ: حضرت امام کمالات طریقہ قادریہ و چشتیہ شریف را از قبلہ گاہ مبارک شان کسب کردہ بودند اما در بسیے اوقات میفرمودند کہ از افراد مطالعہ کتب سلسلہ نقشبندیہ شریف کمالاتیکہ در این طریقہ علیہ موجود است بفقیر دست ندادہ است بالآخرہ وقتیکہ شہرت جناب خواجہ باقی باللہ صاحب در دہلی وغیرہ بلاد ہند شائع گردید چون مولانا حسن کشمیری ازین راز آگاہے داشت موضوع را بحضور حضرت امام یادآوری نمودند کہ در دہلی شیخی در طریقہ نقشبندیہ شریف تشریف فرما گردیدہ و اگر شرف ملاقات ایشان را حاصل دارید بہتر خواہد بود۔ زیرا کہ شما بکمالات نقشبندیہ رغبت بسیار دارید۔ ہمانا حضرت امام از شنیدن این مژدہ سعادت در دہلی بشرف ملاقات حضرت ایشان واصل شدند و حضرت شیخ المشائخ

نیز از حضرت امام مطالبہ صحبت فرمودہ طریقہ عالیہ نقشبندیہ را بحضرت شان تلقین فرمودند و در نتیجہ حضرت امام از برکت این صحبت و بیعت حضرت ایشان کمالاتے را در راہ سلوک و معرفت حاصل داشتند کہ عقل بشر در تصور آن حیران است۔ بنا برآن حضرت امام از احسان مولانا حسن کشمیری اظہار شکر آن نمودہ اند۔ آنچہ میفرماید: از خواص عطایا آنقدر عطا فرمودہ اند کہ اکثرے را از عموم عطایا آن مقدار میسر نشدہ است الخ یعنی عطایاے خاص عبارت از قرب کمالات ولایت و نبوت، کمالات رسالت، کمالات اولوالعزمی، کمالات خلت و محبوبیت است۔ و عموم عطایا عبارت از نعمت صحت و تندرستی وغیرہ نعمت ہا۔ آنچہ میفرماید: والا فلا قرب ثمہ ولا وصول الخ یعنی در آنجا نہ وصول گفتہ میشود و نہ قرب و نہ در انجا کیفیت و مکان وجود دارد و قرب آن مرتبہ مقدسہ قرب بلاکیف است کہ در تعبیر نمی گنجد و این قرب از مراتب شہود و احاطہ علم و معرفت و جہل و حیرت و از ہمہ فوق و برتر است۔ خلاصہ این قرب یک نعمت ذوقی و وجدانی بودہ در تعبیر نمی گنجد۔ مصرع

ذوق این مے نشناسی بخدا تا نہ چشی

وآنچہ میفرماید: چہ گویم با تو از مرغے نشانہ کہ با عنقا بود ہم آشیانہ الخ

یعنی اولیاے کرام بعض اوقات مراتب قرب را بالصید و شکار تعبیر میفرمایند۔ وآنچہ میفرماید

ز مرغ من بود آن نام ہم گم الخ

یعنی نام مقدس او تعالی ہنوز نزد ما مکشوف و معلوم نیست و رسیدن بذات مقدس او تعالی ہنوز کجا است۔

سوال: نام مبارک او تعالی ہمہ معلوم و روشن است کہ عبارت از کلمہ مبارکہ اللہ است پس این فرمایش فوق حضرت امام چگونہ خواہد بود کہ فرمودہ ز مرغ من بود آن نام ہم گم۔

جواب: اسم او تعالی عین ذات او تعالی بودہ و قدیم است و آن اسم حرف و صوت نبود و در تعبیر نمی گنجد و کلمہ مبارکہ اللہ تعبیر از آن اسم مقدس است نہ خود اسم مقدس یعنی بکلمہ اللہ از اسم قدیم او تعالی کہ عین ذات او تعالی است تعبیر شدہ است چنانچہ تعبیر از متصل بہ منفصل می کنند و صاحب تفسیر بیضاوی شریف کلمہ مبارکہ اللہ را اسم او تعالی ندانستہ بلکہ این کلمہ مبارکہ را

وصف خاصہ او تعالیٰ تعبیر نمودہ است ۔ وعلمائے کرام در معنائے اسم او تعالیٰ بسیار اقوال مختلف دارند

پس بہ ذات مقدس رسیدہ خواہد شد۔

مکتوب دو صد و ہشتادم

حضرت امام میفرماید محبت واخلاص با شیخ مقتدا الخ یعنی محبت بہ شیخ مقتدا سبب جذب کمالات وے است ۔ انجذاب کمالات مرشد مربوط بہ تناسب محبت مسترشد است بہر اندازہ کہ محبت بیشتر باشد انجذاب نیز بیشتر است، از فضائل حضرت صدیق اکبر کثرت محبت انجذاب است با آنحضرت ﷺ

مصرع قربان تیغ عشق دو کس را یکے کند

مکتوب دو صد و ہشتاد و یکم

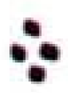
حضرت امام میفرماید یک گام زدن در این طریق بہتر از ہفت گام طرق دیگر است الخ یعنی چوں این طریقہ عالیہ بہ کمالات اصلیہ رسیدہ وراہ کمالات نبوت را بواسطہ متابعت آنحضرت ﷺ باز نمودہ اند ودیگران مراحل ہفت گام را در مراتب ظلال پیمودہ وبکمالات اصلیہ نرسیدہ اند بنا بر آن راہ کمالات نبوت بر آن ہا کشودہ نشدہ ودر مقام ظلال قرار دارند ونقشبندیہ باین کمالات مشرف اند لہذا یک گام این طریق کہ عبارت از کمالات اصلیہ است ۔ بہتر است از ہفت گام طرق دیگر کہ در مراتب ظلال قرار دارند۔ ونیز در گام اول این طریق چاشنی نہایت موجود است وطرق دیگر نہ چنان است ۔

تبصرہ: فضیلت این طریق بواسطہ اختیار عزیمت واتباع سنت است ورسیدن بکمالات نبوت مربوط باموز مسنونہ وعزائم امور است وطرق دیگر چون عمل بہ امور رخصہ مینمایند بنا بران بہ کمالات نبوت رسیدہ نمی توانند زیرا کہ کمالات نبوت با امور رخصہ مناسبت ندارد ومربوط بہ عزیمت است ۔

مکتوب دو صد و ہشتاد و دوم

حضرت امام میفرماید۔ حضرت خضر فرمودند کہ ما از عالم ارواحیم الخ یعنی علمائے کرام در مورد اینکہ حضرت خضر در قید حیات است و یا خیر؟ اختلاف نظر دارند۔ جمہور علما حضرت خضر را در قید حیات می پندارند و محققین محدثین و صوفیہ محققین بوفات ایشان قایل اند و از فرمایشات حضرت امام نیز وفات حضرت خضر استنباط میگردد و حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی نیز در مکتوبات قدسی آیات خویش وفات حضرت خضر را ترجیح دادہ اند و در این قسمت حدیثے را نقل می نمایند کہ حاصل آن چنین است کہ آنحضرت ﷺ فرمودہ اند کہ اگر خضر حیات می بود بہ ملاقات من می رسید۔ و نیز حضرت عروۃ الوثقی این فرمایش حضرت غوث الثقلین را مبنی بر وفات حضرت خضر می دانند و فرمایش شان چنین است "اے اسرائیلی بیا کلام محمدی بشنو"۔ یعنی حضرت خضر اگر حیات می بودند بایشان خطاب اسرائیلی تجویز نمی گردید و بنام محمدی طرف خطاب قرار می گرفتند۔ زیرا کہ بعد از بعثت آنحضرت ﷺ متابعت شان بہ تمام عالم لازم بود و بالخاصہ حضرت خضر کہ از جملہ انبیاے عظام و واقف اسرار الہی اند۔ اگر در قید حیات می بودند حتما بملاقات آنحضرت ﷺ مشرف می گردیدند و خود را در قطار متابعین آنحضرت ﷺ می ساختند۔ آنچہ میفرماید، حضرت خضر فرمودند کہ ما بشرایع مکلف نیستم چون مہمان قطب را بامر بوط ساختہ اند ما ہم در پس او نماز را بمذہب شافعی می گذاریم۔

تبصرہ: کمالات قطب مدار از کمالات ولایت ظلی است، ازین جاست کہ حضرت امام میفرماید کہ فقہ شافعی را بکمالات ولایت مناسبت است و فقہ حنفی را بکمالات نبوت الخ یعنی حضرت امام اعظمؒ بظاہر و باطن نصوص پے بردہ اند لہذا پیروی مذہب شان سبب وصول بہ کمالات نبوت است۔ حضرت امام شافعیؒ نیز میفرمایند کہ فقہا اولاد ابو حنیفہ است ازین فرمایش شان معلوم می شود کہ حضرت امام شافعی علیہ الرحمہ بدرجہ حضرت امام اعظم علیہ الرحمہ اعتراف دارند از بزرگی حضرت امام اعظم است کہ بنام سراج امت یاد می شود و سردار دو عالم بہ یک بزرگے فرمود کہ مثل ابو حنیفہ در امت من کیست۔

مکتوب دوصد و ہشتاد و سوم

حضرت امام میفرماید عبدالرحمن بن عوفؓ را کہ بعداز پانصد سال از فقراء صحابہ کرام رضؓ بہ بہشت خواہد رفت الخ یعنی کثرت مال دنیائی سبب اشتغال امور دنیائی است واشتغال در امور دنیائی سبب براوردہ شدن امال وآرزوہائے نفسانی است لہذا در دخول بہشت فقراء ازاغنیاء پیشقدم اندواین امراز فضائل فقراست براغنیاء۔

تبصرہ: مراد ازین دید رویت شب معراج است کہ آنحضرتؐ در شب معراج دیدند کہ حضرت عبدالرحمن بن عوف پانصد سال بعداز فقراء صحابہ کرامؓ در بہشت داخل شدند۔ واین دید در عالم مثال است زیراکہ در عالم مثال چیزہائے آئندہ نیز دیدہ میشود۔

مکتوب دوصد و ہشتاد و چہارم

حضرت امام میفرماید اگر ظاہر نمی بود راہ دانش وتمیز نمی کشود الخ مراد از ظاہر وعالم خلق خیال عارف است چنانچہ مقولہ معروف است کہ گفتہ اند لولا الخیال لستر الحال یعنی اگر خیال نمی بود حال مستور می ماند۔

مرتبہ ذات مقدس اوتعالی وصفات ثمانیہ درادراک نمی گنجد، اما عرفائیکہ درحیات دنیاوی ازمراتب خیال بگذرند بادراک ذات وصفات مقدسہ اوتعالی مفتخر می گردند چنانچہ حضرت امام در دفتر آخر مکتوبات قدسی آیات بادراک ودرک ادراک قائل اند وبرادراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف شدہ است زیراکہ بعض مرادان ازمرتبہ خیال می گزرند وتوسط عناصر وہیئت وحدانی بادراک ذات مقدس مشرف میشوند۔

مکتوب دوصد و ہشتاد و پنجم

حضرت امام درین مکتوب شریف دراطراف احکام سماع ووجد درباره سالکان ارباب قلوب

وارباب تمکین ونیز دربارۂ بقا باللہ مراتب ولایت، مراتب وجوب، تشبیہ وتنزیہ، مقامات روح حقایق کونی والہی بالآخرہ در قسمت علم حضوری وحصولی ودر مورد رجوع وعدم رجوع اولیاے کرام وغیرہ معارف این راہ صحبت میفرماید، خلاصہ شرح این مکتوب شریف قرار ذیل تذکار می یابد۔

۱۔ چون روح بہ سماع علاقہ دارد بنابران سماع سبب عروج او میگردد۔

۲۔ عرفاء دو نوع اند یکے ارباب قلوب ودیگرے ارباب تمکین اند۔

الف: ارباب قلوب آنست کہ بظہورات وتجلیات ظل از ظلال وبتلونیات وتغیرات احوال متصف اند سماع سبب عروج ایشان میگردد۔ (ب) ارباب تمکین آنست کہ باصل مشرف وبمراتب نہائی رسیدہ باشند، این اشخاص محتاج سماع نمی باشند۔

۳۔ بعض از منتہیانیکہ بعد از وصول بمراتب نہائی برودتی بایشان عارض گردد واز عروجات باز مانند در این موارد نیز سماع در وجود ایشان سبب تولید حرارت ومحبت گردیدہ از توقف رہائی می بخشد یعنی سماع باعث عروج ایشان میگردد۔ این شخص اگرچہ منتہی است اما منتہی حقیقی نیست۔

سوال۔ منتہیان بعروج چہ احتیاج دارند زیرا کہ در مراتب نہائی رسیدہ اند۔

جواب: منتہی آنست کہ بہ مبدا فیض خود رسیدہ باشد اما وصول بذات مقدس حق سبحانہ تعالی ہنوز در پیش است۔ مصرع تا یار کرا خواہد ومیلش بہ کہ باشد۔

۴۔ منتہیانیکہ داراے جذبہ قوی باشند بہ سماع احتیاج ندارند امامنتہیانیکہ داراے جذبہ قوی نباشند بہ عواملے کہ سبب توحید ومحرک جذبہ گردند نیازمندند۔

۵۔ قطب فرد اگرچہ منتہی است باز ہم بعروجات خلیفہ وقت وامام روزگار نمی رسد زیرا کہ معارف اصلی قطب فرد نسبت بمعارف اصلیہ خلیفہ وامام وقت پائین تر است۔ بنابران سماع باو نیز مفید است۔

تبصرہ: قطب فرد بہ تمام کمالات ولایت نبوت نرسیدہ است، اما خلیفہ بہ تمام کمالات ولایت نبوت مفتخر است وامام وقت تمام مراتب کمالات نبوت انبیاے عظام رابطے وبآن مفتخر است

وہمچو عرفاے کرام کہ باین مراتب عالی رسیدہ باشند بہ تجدید بانہ وبا بہ تجدید الف مفتخر اند۔

۶- اطلاق بقا باللہ وشہود این معرفت در دو وقت دست می دہد۔

اول در جذبہ بدایت (یعنی خود را حق دانستن) کہ این جذبہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است این جذبہ صوری می نامند۔ دوم جذبہ وتوحید کہ بعد از انجام سیر الی اللہ در مقام سیر فی اللہ براے بعض عرفا دست می دہد و وجود موہوبی خود را بہ عنوان وجوب دیدہ انا الحق می گویند، واین جذبہ را جذبہ حقیقی می نامند۔

۷- بقا باللہ بر دو معنا اطلاق می شود۔ اول بقا باللہ عبارت از متخلق شدن باخلاق اللہ ومنعکس شدن بانعکاس صفات حق سبحانہ تعالی است۔ دوم بقا باللہ عبارت ازان است کہ سالک وجود بشری خود را بعنوان وجوب می بیند وانا الحق میگوید واین دید در جذبہ بدایت بواسطہ غلبہ محبت محبوب دست می دہد ودر سیر فی اللہ بواسطہ غلبہ شعشعان شہود محبوب نیز انا الحق میگوید۔

بیت
چو جان آئی بجاے من نشینی مرا دیگر بجاے من نہ بینی
تر اچوں یافتم از خود چہ گویم توئی از ہر دو عالم آرزویم

تبصرہ: احوال سالک اول کہ در مرحلہ جذبہ بدایت دست میدہد در مرتبہ علم الیقین و احوال عارف دوم کہ در مرحلہ جذبہ نہایت دست میدہد در مرتبہ عین الیقین وحق الیقین است۔

۸- سماع براے مبتدیان سود مند نیست بدلیل اینکہ سماع خواص وجود سامع را تحریک وبہ ہیجان می آورد ودر وجود مبتدیان چوں نفس تزکیہ نیافتہ ونفسیات ہنوز غلبہ دارد بنا براں سماع تقویہ لمحظوظات نفسانی گشتہ از پیش رفت وترقی سالک مبتدی می کاہد۔

۹- قطب فرد منتہی حقیقی نیست بدلیل اینکہ روح او در حال عروج می باشد منتہی حقیقی آنست کہ روح او مثل نفس او بعد از طے مراتب کمالات عالیہ واپس نزول میسر باید۔

۱۰- طے نمودن مراتب وجوب مربوط بہ سیر اجمالی است وبسیر تفصیلی طے مراتب وجوب امکان پذیر نیست ولی عارفان منتہی کہ عروج شان اجمالی است بعد از طے مراتب در حین نزول

بہ تجلیات سیر تفصیلی نیز خود بخود متجلی و رنگین میگردند و مسترشدان مختلف الاستعداد در اتربیہ و ہر کدام را با سم مربی شان دلالت می نمایند۔

۱۱۔ جامع تنزیہ و تشبیہ در مقام کہ عالم را اقرار دارند بعنوان وجوب می بینند و ہمہ را حق می گویند۔ این سالک روح خود را بعنوان وجوب دیدہ آنرا مرتبہ تنزیہ میداند و نفس خود را در مرتبہ تشبیہ و خود را جامع تنزیہ و تشبیہ میداند۔ عارفانیکہ نفس شان برائے ارشاد و ہدایت خلق نزول و روح شان برائے طے نمودن مراتب عالیہ در عروج باشد، این طائفہ نیز جامع تنزیہ و تشبیہ می باشد بدلیل این کہ روح شان متوجہ تنزیہ و نفس شان متوجہ تشبیہ و مشغول عالم اند و این طائفہ نسبت بطائفہ اول کامل تر و صاحب صحو اند و طائفہ اول صاحبان سکر اند و نیز ناگفتہ نماند کہ طائفہ اول در مرتبہ علم الیقین قرار داشتہ و در مرتبہ عین الیقین نرسیدہ اند اما طائفہ دوم بمرتبہ عین الیقین و حق الیقین مفتخر اند۔

تبصرہ: مقام اصلی روح قبل از تعلق بہ بدن فوق عرش بودہ است۔ لہذا تا سیر عارف از عرش نگذرد باسرار و حقایق روح نمی فہمد۔

۱۲۔ حقایق دو نوع می باشد، یکے حقایق کونی و دیگرے حقایق الٰہی است۔ حقائق کونی عبارت از عالم امکان است و حقایق الٰہی عبارت از ظلال صفات مقدسہ خود صفات مقدسہ و شیونات ذاتیہ می باشد۔ حقیقت کعبہ و حقیقت قرآن و حقیقت صلوٰۃ نیز حقائق الٰہی است۔

۱۳۔ علم عارف دو قسم است۔ یکے علم حضوری است و دیگرے علم حصولی، علم حضوری عبارت ازان علم عارف است کہ بذات او تعالیٰ متعلق است، علم حصولی عبارت از علمی است کہ بصفات مقدسہ و ظلال صفات متعلق می باشد۔

۱۴۔ اولیاے کرام در مورد عدم رجوع عارفان واصل و منتہی اتفاق دارند و میگویند کسانیکہ بمبدأ خود بلکہ شیونات رسیدہ باشند و وجود شان بوجود موہوبی مفتخر شدہ باشد دوبارہ بہ صفت بشری عود نمی کند یعنی وجود موہوبی ایشان دوبارہ بوجود بشری تبدیل نمی گردد اما کسانیکہ نرسیدہ باشند باثر غفلت دوبارہ صفات بشری رجوع خواہد نمود۔

مکتوب دو صد و ہشتاد و ششم

وجودیہ از نصوص ذیل توحید استنباط کردہ اند۔

(۱) آیہ کریمہ ھو الظاھر والباطن یعنی حق تعالیٰ ظاہر و باطن است۔

(۲) وما رمیت اذ رمیت ولکن اللہ رمی یعنی تو نزدی در وقتیکہ میزدی بلکہ خدا زدہ است۔

(۳) ید اللہ فوق ایدیھم یعنی دست خدا بالاے دست ہاے آنہا ست۔

(۴) حدیث شریف اللہ فوق کل شئ الخ یعنی خدا فوق ہمہ چیز است و خدا قبل از ہر چیز است و خدا بعد از ہر چیز است۔

علماے اہل سنت وجماعت علی الخصوص صوفیہ محققین ازین نصوص معنی توحید را نگرفتہ اند

تبصرہ: براے سالکانیکہ در راہ سلوک معنی توحیدی مکشوف شود باشتباہات ذیل مواجہہ گردند۔

(۱) احاطہ علمی او تعالیٰ را احاطہ ذاتی حق سبحانہ می پندارند و اسلام را مظہر اسم ہادی و کفر را اسم مضل می دانند کہ منجر با یجاب می گردد۔

(۲) بیچونی روح را بیچونی حق سبحانہ پنداشتہ حق تعالیٰ را ساری در عالم میدانند و سریان روح را سریان حق می دانند۔

(۳) ہمچنان حکماے یونان می گویند کہ استعداد مقتضاے خود را میخواہد بنا بران بہ کلمات الحاکم محکوم والمحکوم حاکم تکلم می کنند یعنی این طائفہ وجودیہ و حکماے یونان فکر می کنند کہ استعداد محکوم او تعالیٰ است در عین حال حاکم ہم میباشد و مقتضاے خود را میخواہد این گفتار وجودیہ و حکماے یونان مستلزم ایجاب یعنی بے اختیاری حق سبحانہ تعالیٰ منجر می گردد۔

(۴) این طائفہ وجودیہ گاہے ارواح کاملین را کہ مظہر انوار قدم است قدیم می پندارد در حالے کہ ارواح قدیم نبودہ بلکہ مظہر انوار قدم شدہ اند۔ سالکان این راہ را می باید ہمیشہ مستغفر و ملتجی و متضرع باشند۔

تا در راہ سلوک از گرداب معنائے توحیدی بگذرند، و کشفیاتیکہ در راہ سلوک نصیب ایشان میشود موافق لعقیدہ اہل سنت وجماعت باشد۔ ناگفتہ نماند کہ مسالک نورانی عبارت از حجب اسماء و صفات او تعالی است و حجب ظلمانی عبارت از ممکنات و کدورات قلبی و نفسی است۔

تذکرہ: مشائخ کرام محبان را بذکر و ریاضت و اوراد مامور می سازند تا نفوس شان تزکیہ یابد، محبوبان را بمراقبہ مشغول می سازند تا عالم امر شان جذبہ پیدا کند۔

تذکرہ: کسانیکہ لطائف شان از ہم تفریق نیافتہ و بہ تصفیہ قلب و تزکیہ نفس نرسیدہ و بہ مبدأ فیض خود مشرف نشدہ باشند آنہا را ارباب قلوب گویند و کسانیکہ لطائف شان تفریق یافتہ و بہ نعمت تصفیہ قلب و تزکیہ نفس مشرف و بہ مبدأ فیض خود رسیدہ باشند آنہا را منتہی گویند کہ روح این عرفاء منتہی در عروج بودہ نفس شان نزول کردہ و بہ ارشاد و ہدایت خلق اشتغال دارد۔ این طائفہ ہم منتہی فی الجملہ می باشند و منتہی حقیقی آنست کہ ہر دوئے نفس و روح او نزول کردہ باشند۔

تذکرہ: فوق مقام قلب روح است تا سالک بمقام روح نرسیدہ از جذبہ صوری رہائی نیافتہ و بجذبہ حقیقی نمی رسد۔ جذبہ حقیقی در سیر فی اللہ دست می دہد۔

تذکرہ: سلوک بدون جذبہ دارائے علوم توحیدی نمی باشد، زیرا کہ عروض آن از محبت است و صاحب سلوک خالص آن محبت ندارد۔ جذبہ بدایت کہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است محل عروض علوم توحیدی است بدلیل اینکہ در جذبہ محبت است و سالک بواسطہ غلبہ محبت بہ امتیاز عالم امر و عالم وجوب پے نبردہ ممکن را بہ عنوان وجوب می پندارد۔ اما در جذبہ منتہی علوم توحیدی وجود ندارد۔ زیرا کہ سالک منتہی صاحب تمیز و بصیرت بودہ واجب را از ممکن امتیاز دادہ می تواند و نورانیت عالم وجوب را دیدہ است کہ بامکان ہیچ مناسبت ندارد۔

تذکرہ: جذبہ مبنی بر محبوبیت است و محبوبیت بر دو نوع است۔ اول محبوبیت ذاتی است دوم محبوبیت عرضی۔ محبت ذاتی از محمدی المشربان است و محبوبیت عرضی بچند قسم است۔

(۱) شخصیکہ محمدی المشرب نیست مگر در اتباع سنت کامل است این سالک محبوبیت ذاتی ندا

اما بواسطہ اتباع سنت محبوبیت عارضی پیدا کردہ است لہذا جذبہ اش بر سلوک او مقدم است۔

۲۔ سالکانیکہ بواسطہ سلوک بہ نعمت تصفیہ قلب و تزکیہ نفس مشرف و بہ مرتبہ انتہا رسیدہ باشند تصفیہ و تزکیہ سبب جذب ایشان گردیدہ بہ محبوبیت عارضی مفتخر می باشند۔

۳۔ کسانیکہ در ذات خود محمدی المشرب نباشند مگر داخل طریقہ نقشبندیہ گردیدہ از برکت این طریقہ عالیہ کہ طریق محبوبان است محبوبیت عارضی پیدا کردہ اند بنا برآن جذبہ این طائفہ نیز بر سلوک شان مقدم است اگرچہ محمدی مشرب نمی باشند۔

تبصرہ: جذبہ دو نوع است، یکے جذبہ بدایت است و دیگر جذبہ نہایت جذبہ بدایت قبل از سلوک دست می دہد و خاصہ نقشبندیان است جذبہ نہایت بعد از سلوک در سیر فی اللہ میسر می گردد، این جذبہ بہ تمام طرق موجود است۔ حضرت امام میفرمایند مجذوبان سلوک ناکردہ ہرچند جذب قوی داشتہ باشند و از سراہے کہ مجذب شوند داخل حرگہ ارباب قلوب اند زیرا کہ لطائف شان ہنوز تفریق نیافتہ است الخ یعنی تا زمانیکہ سالک بہ مبدأ فیض خود نرسد نفس او از روح او تفریق نمی یابد از ارباب قلوب می باشد و بہ مقلب قلب نہ پیوستہ است مقلب قلب عبارت از اسم مربی اوست مشہود مجذوبان ارباب قلوب در پردہ کثرت است یعنی مشہود شان ممکنات و عالم ارواح است و عالم ارواح دارائے بیچونی فی الجملہ است و بعالم وجوب مناسبت فی الجملہ دارد ازین سبب بعض سالکان این راہ روح را بہ عنوان واجب می بینند و نیز محبت این طائفہ بندیان عرضی است نہ ذاتی، زیرا کہ محبت و جذبہ ذات او تعالی خاصہ روح است و اینہا ہنوز بہ جذبہ خالص روحی نرسیدہ اند۔ آنچہ میفرمایند از سراہ کہ منجذب شوند یعنی اسباب جذبہ باقسام ذیل می باشد۔ اول محمدی مشرب صاحب جذبہ است۔ دوم شخصے کہ بسیار تابع سنت است اگرچہ محمدی مشرب نیست اما جذبہ او مقدم است سوم شخصے کہ تصفیہ و تزکیہ پیدا کند صاحب جذبہ می گردد۔ چہارم شخصے کہ در طریقہ عالیہ نقشبندیہ داخل شود جذبہ او مقدم است اگرچہ محمدی مشرب نبودہ باشد۔

آنچہ میفرمایند لا یحمل عطایا الملک الا مطایاہ الخ یعنی برداشتہ نمی تواند بخشش پادشاہ را

نگر شتران پادشاہ۔ دراینجا مراد از شتران پادشاہ وجود موہوبی عارف است کہ بعد از فناء بہ عارف عنایت و وصول بعالم وجوب مربوط بوجود موہوبی است۔ آنچہ میفرمایند نظر شان از مقام مالوف قطع نشود الخ یعنی بہ مجذوبانیکہ توحید وجودی منکشف گردد و از غلبہ سکر و محبت خود را عین محبوب پنداشتند از مشاہدات چنین احوال بواسطہ لذت محبت علاقہ شان از معارف توحیدی بہ سہولت انقطاع نمی یابد یعنی محظوظیت کہ از معارف توحیدیہ نصیب شان گردیدہ است بزودی و بسہولت آنرا ازیاد نمی برند تا یک زمانی بمعارف توحیدیہ علاقہ میداشتہ باشند اگرچہ بسلوک اشتغال داشتہ ہم باشد علاقہ شان بزودی قطع نمی گردد۔ آنچہ میفرمایند وقتیکہ عنایت خداوندی بفقیر رسید و معارف توحیدی زائل می شد، فقیر بہ تضرع و زاری دعا میکردم کہ الٰہی این معرفت زائل نشود اما عنایت خداوندی آنچہ خواستہ بود الخ یعنی ہر قدر عارف بمراتب وجوب مناسبت و قربیت پیدا می کند مناسبت وے از علوم توحیدی دور تر و انقطاع می یابد بدلیل اینکہ سالکان بتدی در حین معارف علوم توحیدی واجب را از ممکن امتیاز کردہ نتوانستہ روح خود را بعنوان وجوب می بینند اما سالکان منتہی چون از برکت تصفیہ و تزکیہ صاحب بصیرت گردیدہ اند واجب را از ممکن امتیاز دادہ و بہ علوم توحیدی علاقہ نمی گیرند و مناسبت شان از علوم توحیدی قطع می گردد۔

تبصرہ: حضرت خواجۂ بزرگ قدس سرہٗ فرمودہ اند کہ ما نہایت را در بدایت درج می کنیم یعنی جذبہ کہ خاصۂ نہایت است آنرا در بدایت درج می کنیم۔

سوال: جذبہ خاصۂ روح است و در جذبہ بدایت قلب و روح وغیرہ لطائف از ہم تفریق نیافتہ و باہم ممتزج اند و در جذب شریک اند۔ بنابراں جذبہ بدایت را باید جذبہ نگوئیم؟

جواب: روح دارای دو جذبہ است یکے جذبہ بدایت است و دیگرے جذبہ نہایت، جذبہ بدایت روح جذبہ صوری است کہ در ضمن لطائف دیگر بروح نیز یک نوع جذبہ صوری فی ابتدائی دست میدہد۔ اما جذبہ نہائی کہ بعد از تفریق لطائف میسر می شود خاصہ روح میباشد و جذبہ حقیقی است۔

سوال: محبوبان طرق دیگر و بندیانیکہ بسیار متابعت سنت نمایند و بہر طرق کہ منسوب

باشند از جذبہ بدایت بہرہ مند اند پس علت تخصیص جذبہ بدایت بطریقہ علیہ نقشبندیہ چہ خواہد بود؟

جواب: اکابران این خانوادہ بزرگ طریقی بحصول جذبہ وضع نمودہ اند قاعدہ و ضابطہ مخصوص در این راہ بدست دارند چنانچہ تکرار اسم ذات و تکرار نفی و اثبات بہ حبس نفس و مراعات عدد کہ آنرا وقوف عددی می نامند برائے جذبہ وضع کردہ اند۔ اما در طرق دیگر جذبہ بدایت بر سبیل اتفاق بمراد ان شان دست میدہد و برائے حصول جذبہ کدام قاعدہ مخصوص و مشخص ندارند۔ چنانچہ تمام شان دارائے این جذبہ نمی باشند و نیز ناگفتہ نماند کہ نقشبندیان در جذبہ بدایت خصوصیت خاص وجداگانہ دارند کہ بطرق دیگر نیست و آن عبارت از فنا و بقا بندیان است شبیہ بفنا و بقائے منتہیان چنانچہ ارباب این طریق در وقت رجوع از جذبہ اولی طالبان مستعد را بکمالات جذبہ اولی رسانند و توجہ سابق روح کہ در لامکان بودہ بیاد روح طالب دادہ میتوانند اگرچہ درصحبت او توجہ جدید بروح دست نمی دہد۔

تبصرہ: روح اساساً از عالم امر و در لامکان متوجہ مطلوب حقیقی بودہ از انجا بنا بر مشیت خداوندی بعالم خلق تنزل و با بدان تعلق گرفتہ تا کہ مجاہدہ کند و روح بدو نوع منقسم است یکے بنام روح سابقان و دیگرے بنام روح ناسیان یاد می شوند۔

روح سابقان بعد از تعلق ببدن نیز مقام اصلی خود را از یاد نبردہ است، اما روح ناسیان بعد از تعلق بہ بدن مقام اصلی را بہ کلی فراموش کردہ است۔ فرقیکہ ما بین سابقان و ناسیان موجود است این است کہ کمال باطن سابقان بظاہر شان سرایت میکند یعنی معرفتیکہ باطن دارد ظاہر شان نیز از ان مستفید میشوند اما ناسیان این چنین نیستند۔

تذکرہ: اما استعداد ناسیان نسبت بہ استعداد سابقان بلند تر است زیرا کہ روح شان لطیف است کہ بہر طرف کہ رجوع کند طرف دیگر را فراموش میکند لہذا ناسیان چنانکہ مقام اصلی خود را بواسطہ تعلق بہ بدن از یاد بردہ بودند در حین عروج نیز عالم امکان را فراموش میکنند و روح سابقان چنین نمی باشد زیرا کہ در وقت تعلق بہ بدن توجہ خود را بعالم وجوب

فراموش نکردہ بود و در حین عروج بعالم قدس نیز امکان را از یاد نمی برد۔ اما ہر دو طائفہ ناسیان و سایقان ہر دو نوع منقسم اند یکے محبوبین اند و دیگرے محبین اند، نسبت باطنی محبوبین ہر دو طایفہ بظاہر شان سرایت می کند اما نسبت باطنی طائفہ محبین ناسیان بظاہر شان سرایت نمی کند و صرف نسبت باطنی طائفہ محبوبان ناسیان بظاہر شان سرایت می کند، ناگفتہ نماند کہ درین سرایت نسبت محبوبین و سرایت نسبت محبین فرق زیاد موجود است، سرایت نسبت محبوبین دائمی و از محبین برقی است۔

تبصرہ (۱): بعض مشائخ کرام ارواح کاملین را قدیم پنداشتہ اند دلیل آن این خواہد بود کہ ارواح کاملین مظہر انوار قدم است لہذا سالک در بین ظاہر و مظہر فرق کردہ نتوانستہ ارواح کاملین را کہ مظہر قدم است قدیم گفتہ اند۔ انچہ میفرمایند اگر بالفرض شیخ مقتدا الخ یعنی شیخ مقتدا استعداد طالبان را تشخیص دادہ نتواند لہذا مجذوبی کہ از جذبہ بدایت نزول کردہ باشد و طالبان بتدی از وے مستفید شدہ نتواند۔ شیخ می تواند کہ برائے استفادہ مبتدیان بوے اجازہ بدہد تا دیگران را رہنمائی و تعلیم دہند۔

تبصرہ (۲): طالب کہ ہمراہ این مرشد مناسبت داشتہ و دارائے یک مشرب باشد استفادہ خوبتر کردہ بتواند و الا بآن اندازہ استفادہ کردہ نمی تواند۔ اما منتہیان کہ باسم مربی خود رسیدہ باشند در امر افادہ ازین قیود مستثنی اند یعنی طالبان بہر مشارب کہ منسوب و دارائے ہر نوع استعداد یکہ باشند از چنین شیخ منتہی مستفید شدہ می توانند بدلیل اینکہ عارف منتہی بواسطہ فنا و بقا و بواسطہ اینکہ باسم مربی خود رسیدہ و بتوسط اسم مربی خود انعکاسات تمام صفات حق تعالیٰ را گرفتہ جامع گردیدہ است۔ زیرا کہ ہر صفت خداوند جامع تمام صفات است بہ جمیع طرق و استعدادات مناسبت پیدا کردہ است بنا بر آن طالبان مختلف الاستعداد کہ دارائے ہر مشار بیکہ باشند ارشاد و تربیت کردہ می تواند، اما اینقدر فرق است طالبانیکہ با شیخ منتہی ہم استعداد و ہم مشرب باشد نسبت بسائرین بسرعت مستفید می گردند۔

تذکرہ: چون ہر اسم حق سبحانہ وتعالی جامع تمام اسمائے حق تعالی است بنا برآن عارفیکہ باسم مربی خود کہ یکے از اسمائے حق تعالی است برسد بواسطہ اسم مربی خود جامع گردیدہ وبہ تمام استعدادات مناسبت پیدا می کند زیرا کہ ہر صفت او تعالی دارائے کمالات تمام صفات است پس شیخ منتہی ہر قسم طالب را تربیہ کردہ می تواند و جامع تمام مشارب می گردد۔ حضرت امام میفرماید: شیخ مقتدا را التجا بجناب حق سبحانہ لازم است الخ یعنی مانع رجوع والتجا بحق نفس امارہ است۔ چون نفس او تزکیہ و مطمئنہ گردیدہ است حق تعالی از وے راضی و او از حق سبحانہ تعالی راضی گردیدہ است۔ بنا برآن رجوع والتجا عارف خود بخود بہ مطلوب حقیقی موجود است چنانچہ میفرماید دع نفسک وتعالی یعنی حق تعالی میفرماید بگذار نفس خود را و بمن رجوع کن! حضرت حافظ شیرازی میفرماید۔

میان عاشق و معشوق ہیچ حائل نیست تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز

بزرگی میفرماید "انت الغمامۃ علی شمسک" یعنی خواہشات نفس تو بر آفتاب استعداد تو ابر گردیدہ است۔ بزرگی میفرماید "تو یوسفی فتادہ در چاہ" یعنی استعداد تو بمنزلہ حضرت یوسفؑ است مگر در چاہ نفس خود فتادہ۔ بزبان پشتو میفرماید۔

لہ داخروری سپی راتیر شہ لہ دی ملالی خولی بہ زہ در تیر شمہ

یعنی ازین سگ دیوانہ کہ نفس توست بگذر از وے را خود ترا ہمراہ می سازم۔

حضرت بیدل میفرماید۔

فیض خواہی در وداع الفت زنگار کوش چون صفت آئینہ ات گیر دجہان دیگری

حضرت امام میفرماید: آب بالطبع از بالا بپایان فرود می آید الخ یعنی از روئے عقل حرکت آب مستلزم ارادہ است و ارادہ از آب انتزاع می یابد چون انتزاع ارادہ یک امر غیر موجود است و در این جا ارادہ قیام خارجی بر آب داشتہ نمی باشد۔ بنا برآن آب را مرید گفتہ نمی توانیم۔ شیونات و اعتبارات ذاتیہ نیز چون قیام خارجی نداشتہ و زاید بر ذات نیست و از امور منتزعہ می باشند لہذا سبب حمل عالم وقادر شدہ نمی توانند و گفتہ نمی شود کہ آب عالم وقادر است بدلیل اینکہ حمل کردن قیام خارجی میخواہد

ودر امور منتزعہ قیام خارجی موجود نیست، بنا برآن حمل عالم نیز درست نیست برعکس صفات ثمانیہ بواسطہ اینکہ صفات ثمانیہ زائد بر ذات اند لہذا حمل عالم و قادر درست است و قیام صفت خارجی سبب حمل شدہ می تواند۔ حضرت امام میفرمایند: فرق دیگر درمیان شیون و صفات آنست کہ مقام شیون الخ یعنی شیون و اعتبارات چون از ذات انتزاع یافتہ و زاید بر ذات نمی باشد لہذا توجہ بہ شیون و توجہ باعتبارات توجہ بذات است و توجہ صفات توجہ ذات نیست و توجہ اعتبارات توجہ بذات بحت است اما صفات ثمانیہ چون کہ مصداقات صفات از ذات علیحدہ و زائد بر ذات می باشد لہذا توجہ بہ صفات توجہ بذات نیست بلکہ توجہ بہ صفات و توجہ بہ ظلال و تفصیلات صفات می باشد بنا برآن توجہ بہ صفات عین توجہ ذات نیست و توجہ صفات عین توجہ ذات نیست۔

حضرت امام میفرمایند: واسطہ وصول فیض دوم ظل شان العلم است الخ یعنی آنحضرتؐ سہ مبدء فیض دارند، مبدأ فیض تخلیقی شان صفت العلم و مبدأ فیض کمالات حقیقت محمدی شان العلم و مبدأ فیض کمالاتی حقیقت احمدی آنحضرتؐ مرتبہ ایست کہ فوق شان العلم است۔ خلاصہ مبدأ فیض آنحضرتؐ متعدد و از سایر انبیاے عظام متعدد نیست و مبدأ فیض آنہا صفات ثمانیہ است نہ شیونات، چنانچہ مبدأ فیض تخلیقی و کمالاتی حضرت آدم علیہ السلام صفت تکوین و از حضرت ابراہیمؑ تفصیل صفت العلم و از حضرت عیسی علیہ السلام صفت القدرت و از حضرت کلیم صفت الکلام است۔ و آنچہ میفرمایند کہ این شان جامع جمیع شیون اجمالی و تفصیلی است الخ یعنی شان العلم کہ متعلق بتمامی شیون و صفات است لہذا جامعیت دارد۔ ناگفتہ نماند کہ چون مبدأ فیض کمالاتی آنحضرتؐ شان جامع است و شیونات یک امر انتزاعی بودہ و جدا از ذات نمی باشد بنا برآن در شہود آنحضرتؐ حایلی موجود نیست اما مبادی فیوض انبیاے دیگر چون صفات ثمانیہ اند و صفات وجود خارجی دارند لہذا در شہود ایشان وجود صفات حایل می گردد و شہود عین ذات مستقیما نصیب آنہا نبودہ بلکہ بہ طفیل آنحضرتؐ بایشان میسر است و اولیاے کمل پیروان آنحضرتؐ نیز بمتابعت آنحضرتؐ بہ شہود ذات مفتخر میگردند۔

تبصرہ: شان العلم کہ متعلق آنرا یک صفت معین بدانیم این شان ظل آن شان جامع کہ

و یک فردی از افراد آن می باشد. بنا بران مبدا فیوض محمدی المشربان یک فرد از افراد شان جامع میباشد و چون آن شان جامع افراد زیادی داشته می باشد لہذا یک فرد و مربی یک عارف و فرد دیگران مربی عارف دیگر خواہد بود علی ہذا القیاس۔

حضرت امام میفرماید چون این مقدمات معلوم گشت الخ یعنی اگر سالک محمدی المشرب است انتہائی سیر او بشان العلم جزئی است کہ ظل شان العلم کلی است و فناء او دران شان فنا فی اللہ گفتہ بشود و فنا در شان فنا در ذات حق سبحانہ تعالی گفتہ می شود و اطلاق فنا فی اللہ در حق آن عارف صادق است و اگر محمدی المشرب نیست انتہائی سیر او تا بصفت مربی اوست و این عارف چون در یک صفتی از صفات ثمانیہ فانی گردیدہ بنا بر آن بآن شخص اطلاق فنا فی اللہ نمی شود بدلیل اینکہ چون صفات مقدس ثمانیہ وجود خارجی دارند و حیلولت صفات مانع شہود عین ذات میگردد۔ لہذا فنائے صفات را فنائے ذات نمی تواں گفت بلکہ فنائے صفات یا مطلق فنا باید گفت نہ فنا فی اللہ۔

تبصرہ: عارف محمدی المشرب چون بفنائے عین و اثر مشرف شدہ بنا بر آن واپس بصفات بشریت رجوع نخواہد کرد، اما غیر محمدی المشربان چون اثر شان فانی نگردیدہ لہذا از رجوع بہ صفات بشریت ایمن نیستند ممکن است بعد از ولایت بہ سبب غفلت وغیرہ واپس بہ صفت عوام بگردد۔ فنائے عین و اثر در جائے دیگر بتفصیل مذکور است۔

سوال: اولیائے کرام این امت مرحومہ می باید کہ ہمہ ایشان محمدی المشربان باشند و بمشارب انبیائے دیگر منسوب و اشتراک نداشتہ باشد بدلیل اینکہ اینہا بہ شریعت آنحضرت ﷺ عمل کردہ بہ شرایع انبیائے دیگر عمل نکردہ اند شرح این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: این شریعت مقدس جامع تمام شرائع است و تعمیل این شریعت بمنزلہ تعمیل بہ تمام شرائع سابقہ می باشد و دلیل اختلاف مشارب این است کہ ہر کدام از عرفا در مبدا فیض خود بیکی از پیغمبران اولو العزم مناسبت فی الجملہ دارند۔ چنانچہ عارفی کہ مربی او ظلال صفت التکوین باشد مناسبت بحضرت آدم علیہ السلام و عارفیکہ مبدا فیض او ظلال صفت القدرت باشد مناسبت

بہ حضرت عیسی علیہ السلام داشتہ می باشد وعلی ہذا القیاس بآن سبب آن شخص بمشرب آن نبی می باشد۔

پوشیدہ نماند کہ اختلاف مشارب تقسیم ازلی خداوندیست زیرا کہ قبل از ایجاد بشر انعکاس تجلی صفات ثمانیہ مقدسہ باضداد مقابلہ شان منعکس شدہ واز امتزاج تجلی صفات باضداد مقابل آنہا بنا بر مشیت خداوندی وجود تخلیق بشر بمیدان آمدہ است وبراین اساس انعکاس تجلی ہر صفت بعدم ہر انسان کہ منعکس گردیدہ باشد مبدأ فیض کمالاتی ومبدأ تخلیق آن شخص ہمیں صفت وظلال آن خواہد بود ونیز ناگفتہ نماند کہ مبادی فیوض انبیاء عظام خود صفات مقدسہ ثمانیہ واز سایر مردم ظلال و تعلقات صفات است چنانچہ تفصیل آن قبلا اندکار یافت۔

مکتوب دوصد وہشتاد وہفتم

دراین مکتوب حضرت امام از دون ہمتی وعدم بصیرت وپستی استعداد طالبان ومرشدان وقت بحث کردہ میفرمایند کہ اینہا مسلک طویل الخ یعنی سیر وسلوک را یک منزل کوتاہ پنداشتہ اند وصول بذات اوتعالی را شہود یک تجلی وتمثال فکر کردہ وبآن قناعت کردہ اند وبحقیر ونقیر تجلیات وتمثالات متنوعہ اکتفا نمودہ اند وشہود این ظلال خود را کامل ومکمل دانستہ اند وبہ این روش ناقصانہ خود استعداد بسی طالبان راہ حق را ضایع ساختہ اند۔ حضرت امام میفرمایند احوال جماعہ کہ بہ تقلید ایمان بہ بے چون آوردہ اند الخ یعنی احوال طبقۂ عوام وعلماء ظواہر کہ درراہ سلوک ہنوز کدام قدمی نہ برداشتہ اند مگر ایمان بہ بیچون حقیقی دارند از احوال این صوفیہ نارسیدہ بہتر می باشد بدلیل اینکہ علماء ظواہر وطبقۂ عوام غیر مقصد را مقصد ندانستہ وعقیدہ شان کامل است ولی صوفیہ ناقص ونارسیدہ غیر مقصد را مقصد دانستہ واز راہ حقیقت واصل مقصد انحراف کردہ اند۔ بنابرآن احوال آنہا از احوال این صوفیۂ خام افضلیت دارد۔ حضرت امام میفرمایند وای بر طالبان بمطلب نارسیدہ الخ یعنی اینہا تجلی ظلی را کہ حادث بودہ ودارای چندی وچونی میباشد ذات بیچون پنداشتہ اند۔

حضرت امام میفرمایند اگر بہ کشف غیر صحیح الخ یعنی اگر آنہا بہ خطای کشفی معذور دانستہ نشوند

عاقبت آنہا قابل تشویش بودہ تا کہ با آنہا چہ معاملہ کنند۔

تبصرہ: حضرت امام دربارہ ہمچو صوفیہ کہ ہموارہ درراہ عشق او تعالی زحمات و رنج بردہ ولی درکشف خود غلط کردہ اند از عذاب عاقبت شان خوف داشتہ و در حق شان دعاے نجات می کنند۔ ربنا لا تواخذنا الخ درحالیکہ طالبان راہ حق محتاج بدعامی باشند ما و شما چرا محتاج نباشیم۔

حضرت امام میفرماید آرے حال طالب کہ الخ یعنی علماے مذکور از صوفیان خطا شدہ بہتر است مگر احوال طالبان ابتداے سلوک کہ در حقائق خطا شدہ اند و غیر مطلب را مطلب تصور کردہ اند از احوال علماے ظواہر افضلیت دارند بدلیل اینکہ این طبقہ صوفیہ کرام اگرچہ بمطلب نرسیدہ اند مگر در راہ رسیدن بہ مقصد قدم زدہ اند و علماے ظواہر ہنوز در راہ مطلب و حصول حقیقت قدمی نبرداشتہ اند و شریعت را منحصر در صورت شریعت دانستہ اند و از حقیقت شریعت بے خبر ماندہ اند۔ بیت

چوں آں کرمے کہ در سنگ نہان است زمین و آسمان او ہمان است

حضرت امام میفرماید طائفہ ہم از ایشان الخ یعنی یک طبقہ صوفیہ بہ خیالات و ہمی تمثالات ظل را اصل مقصد پنداشتہ و بحصول آن خود را شیخ کامل تصور کردہ و بہ سبب بر ودت صحبت خود استعداد اکثر طالبان راہ حق را ضائع ساختہ اند خود شان گمراہ شدہ و سائرین را نیز گمراہ کردہ اند۔ حضرت امام میفرماید این تخیل کمال الخ یعنی در ابتدا خود را کامل تصور کردن و ظل را اصل پنداشتن در مجذوب سالک بہ نسبت سالک مجذوب بیشتر می باشد۔ چوں در طریقہ نقشبندیہ جذبہ بر سلوک مقدم است و تجلیات ظلیہ بمشاہدہ می رسد و این تجلی ظلی را عالم وجوب می پندارند بنا بر آں خطا می شوند و سالک مجذوب تا کہ بہ سیر فی اللہ نرسد تجلیات را نمی بیند۔ بنا بر آن از ہمچو خطاہا محفوظ است و تجلیات سیر فی اللہ تجلیات اصلی است و خطائی دراں مرحلہ وجود ندارد۔

حضرت امام میفرماید و جمعی را ہم از ایشان الخ یعنی یک طائفہ ازین مجذوبان خطا شدہ احوال منقلبہ جذبہ را سلوک تصور نمودہ اند چون جذبہ نیز داراے احوال مختلفہ می باشد لہذا این نقصان بہ نسبت قلت ادراک و عدم شہود فرسیت مراتب وجوب این احوال مختلفہ جذبہ را سلوک دانستہ اند

وشہود تجلیات ظلیہ را اصل مقصد پنداشتہ اند بنا بران حضرت امام میفرمایند کہ فقرہ چند در بیان حقیقت جذبہ وسلوک نوشتہ شود الخ یعنی حضرت امام میخواہد کہ چند فقرہ ونکات را تحریر وفرق جذبہ سلوک را توضیح وجذبہ مبتدی ومنتہی را تفریق نمایند ومقامات جذبہ را از مقامات سلوک امتیاز بخشند۔ بنا بران میفرمایند کہ مقصد اول، بدانکہ مجذوبان سلوک ناکردہ الخ یعنی مجذوبان مبتدی را کہ ہنوز سلوک نکردہ بتفریق لطائف نرسیدہ اند از جملہ ارباب قلوب اند۔

تبصرہ: ارباب قلوب انان اند کہ بمبدأ فیض شان نرسیدہ باشد ولطائف شان تفریق نیافتہ باشد زیرا کہ بعد از وصول بہ مبدأ فیض لطایف از ہم جدا می شوند وسالک بہ مقلب قلب می رسد ودرین مرحلہ روح برائے طے کردن کمالات عالیہ در عروج می باشد ونفس برائے دعوت وارشاد دیگران نزول می کند کہ در جذبہ بدایت عروج کردہ است این شخص از ارباب قلوب بشمار میرود ورسیدن بہ مقلب قلب مشروط بسلوک می باشد یعنی در جذبہ بدایت وبدون سلوک اگرچہ عروج موجود است اما تفریق لطائف ہنوز میسر نشدہ وجذبہ این شخص معلول وعرضی می باشد ونفس دران شرکت دارد لہذا آنرا جذبہ حقیقی گفتہ نمی شود جذبہ حقیقی تنہا خاصہ روح میباشد ودر جذبہ مبتدی قلب وروح وغیرہ لطائف باہم ممتزج ومجتمع بودہ متوجہ بمقامات عالیہ می باشد وہنوز متوجہ عالم قدس نشدہ اند بخلاف منتہی کہ بعد از تزکیہ نفس وتفریق لطائف بہ جذبہ روحی نایل گردیدہ است توجہ وعروج او بہ عالم قدس می باشد ومبتدی در جذبہ قلب متوجہ بمقام روح است ودر جذبہ روحی قبل از تفریق لطائف متوجہ سر ودر جذبہ سری متوجہ مقام خفی ودر وقت جذبہ خفی متوجہ مقام اخفی میباشد وتوجہ عالم قدس خاصہ منتہی بودہ کہ روح او از نفس امتیاز وتفریق یافتہ باشد۔ وآنچہ حضرت امام فرمودہ است، از ہر راہ کہ منجذب شدہ باشد الخ یعنی عوامل جذبہ مبتدی چند نوع می باشد۔

(۱) محمدی المشرب بودن طالب (۲) دخول در طریقہ عالیہ نقشبندیہ (۳) توجہ شیخ (۴) جذبۂ خداوندی (۵) اتباع سنت سنیہ۔ واین عوامل جذبہ دارائے دو صورت می باشد۔

(۱) عروض این عوامل جذبہ در قسمت مبتدی سبب جذبہ صوری می باشد یعنی سبب جذب

مقامات عالیہ می شود نہ سبب جذب عالم وجوب ونیز در این جذبہ قلب، نفس، روح وغیرہ مجتمع می باشد بنابراں این جذبہ جذبہ صوری بودہ از علت وغرض ومشارکت نفس خالی نمی باشد۔

(۲) عروض این عوامل در حق منتہی سبب جذبہ حقیقی می گردد وجذبہ حقیقی آنست کہ تنہا روح منجذب میگردد ونیز جذب شان متوجہ عالم وجوب می باشد بخلاف جذبہ صوری کہ جذب شان متوجہ مقامات عالیہ است وہنوز بہ توجہ عالم وجوب نایل نگردیدہ اند ونیز در جذبہ مبتدی تنہا جذبہ روحی نبودہ بلکہ قلب و نفس وغیرہ لطائف مشارکت دارند وحالانکہ جذبہ حقیقی تنہا خاصۂ روح می باشد وبس۔

حضرت امام میفرماید شہود این مجذوبان ارباب قلوب الخ یعنی کسانیکہ ارباب قلوب اند و بہ تفریق لطائف نرسیدہ اند شہود شان در پردہ کثرت است زیرا کہ این طائفہ ممکنات را کہ کثرت است واجب پنداشتہ اند و بہ شہود مراتب وجوب ہنوز نایل نشدہ اند، لطائف عالم امر کہ نورانی وبی الجملہ بیچون می باشد آن را عالم وجوب دانستہ اند واین ناقصان احاطہ وسریان وشمول ومعیت وقرب روح را قرب حق تعالی تصور کردہ اند وگفتہ اند کہ حق تعالی بما محیط وساری ومعی وقرب می باشد و درحقیقت نفہمیدہ اند کہ این قرب واین معیت وغیرہ اینہا مربوط بروح است نہ بعالم وجوب زیرا کہ آنہا از قدسیت عالم وجوب ہنوز بے خبراند وقدسیت فی الجملہ روح را قدسیت عالم وجوب پنداشتہ اند واگر قدسیت عالم وجوب را می دیدند قدسیت فی الجملہ روح را قدسیت عالم وجوب تصور نمی کردند این قدسیت کجا وآن قدسیت کجا؟

حضرت امام میفرماید، زیرا کہ نظر سالک عبور نمی کند مگر بمقام فوق الخ یعنی این مبتدیان در مقام قلب اند وفوق قلب مقام روح است از انرو مشاہدات شان عالم روح می باشد نہ بالاتر از ان وعالم وجوب ہنوز کجاست؟۔ وآنچہ میفرماید شہود حق سبحانہ الخ یعنی شہود حق تعالی ومحبت او وانجذاب طرف او سبحانہ موقوف برسلوک ورسیدن بہ سیر فی اللہ می باشد عارفی کہ بہ سیر فی اللہ میرسد جذبا وجذبہ حقیقی وطرف عالم وجوب است ومحبت شان محبت حق تعالی است یعنی قبل از وصول بہ سیر فی اللہ محبت حق تعالی وانجذاب طرف حق نبودہ بلکہ محبت بمقامات عالیہ وجذب طرف مقامات عالیہ

می باشد زیرا کہ محبت واجب تعالی بعد از تزکیہ نفس حاصل می شود کہ مربوط بہ سیر فی اللہ است وقبل از تزکیہ نفس عشق ومحبت وجذبہ ہمہ عرضی ومعلول وناقص می باشد. حضرت امام میفرمایند شہود در این مقام الخ یعنی وصول بہ اوتعالی را تعبیر بہ شہود کردہ اند والا آنجا یک معاملہ بلاکیف بودہ وشہود متعارف نمی باشد چون مقصد بزرگان ذات اوتعالی است کہ بیچون وبیچگون است اتصال شان باحق تعالی نیز بلاکیف وبے مثل وبے مانند است. آنچہ میفرمایند، چون را بہ بیچون راہ نیست الخ لا یحمل عطایا الملک الا عطایاہ یعنی تا کہ سالک بیچون فی الجملہ نشود بہ بیچون حقیقی راہ ندارد وشتران پادشاہ در اینجا عبارت از وجود موہوبی است یعنی لیاقت آن شہود وآن اتصال بے کیف از قوہ وجود بشری خارج می باشد. وآنچہ میفرمایند کہ احاطہ ومعیت حق سبحانہ نزد محققین علمی است الخ یعنی احاطہ وسریان قرب ومعیت او تعالی با عالم علمی است واز جنس احاطہ وسریان جسم بہ جسم نمی باشد وحکم کردن بہ قرب ذاتی از بے حاصلی است یعنی آنہا نمی فہمند کہ این قرب قرب علمی است وقرب ذاتی نیست. وآنچہ میفرمایند نزدیکان حکم بہ قرب نمی کنند الخ یعنی واصلان درگاہ چون پستی ممکنات وقدسیت مرتبہ وجوب را میدانند می فہمند کہ در بین واجب وممکن ہیچ مناسبت نیست ونزدیکان خود را دور میدانند یعنی بے مناسبتی خود را با مراتب وجوب مشاہدہ می نمایند وہر کہ خود را نزدیک میداند دور است یعنی قدسیت واجب را ندیدہ است. حضرت امام میفرمایند علمیکہ متعلق بہ توحید وجود است الخ یعنی توحید وجودی برائے صوفیہ مجذوب وارباب قلوب دست می دہد وکسانیکہ از مقام قلب گذشتہ اند وبہ تفریق لطائف مشرف شدہ وبہ مقلب قلب رسیدہ باشند علوم توحیدی ندارند زیرا کہ آنہا قدسیت وجوب را دیدہ اند عالم ارواح را بہ او نسبت نمیدہند تا بہ عینیت وغیرہ قایل شوند ونیز کسانیکہ بدون جذبہ سلوک می کنند علوم توحیدی ندارند بواسطہ اینکہ سبب علوم توحیدی دو چیز می باشد.

(۱) محبت

(۲) نادیدن قدسیت عالم وجوب.

اہل سلوک بدون جذبہ در ابتدا این محبت را ندارند ودر انتہا قدسیت عالم وجوب را مشاہدہ میفرمایند

پس چگونہ عالم ممکن را بعالم وجوب نسبت دہند، بنابراں از علوم توحیدی گریزان و بیزارند واگر برائے بعضے ایشان علوم توحیدی روا دادہ باشد ازان مستغفرند۔ وآنچہ میفرماید بعض از مجذوبان باشند الخ یعنی بعض مجذوبان توحیدی اگرچہ براہ سلوک داخل شوند کہ جائے علوم توحیدی نیست باز ہم نظر شان از مقام مالوف شان قطع نمی شود بعلت اینکہ علوم توحیدی نمی گذارد کہ لذت بخش است کہ ایشان از گرداب این علم توحید نجات یابند ازاں روایشان در عروج سُست میروند زیراکہ لذت مرتبہ توحید کہ خود را عین محبوب پنداشتہ بودند ہنوز از خاطر شان نرفتہ است حضرت امام دعا میکند، اے پروردگار ما ازین قریہ کہ اہل شان ظالم است ما را بیرون کن الخ یعنی از توحید وجود نجات بخش۔

وآنچہ میفرماید، علامہ وصول بہ نہایت مطلب بیزاری ازین علوم است الخ یعنی ہرچند سالک بہ تنزیہ ذات او تعالیٰ مناسبت بیشتر پیدا کند عالم را بہ حق سبحانہ تعالیٰ بے مناسبت می بیند و عالم را عین واجب و حق را محیط عالم نمی پندارند۔ وآنچہ میفرماید کہ حضرت خواجہ نقشبند الخ

تبصرہ: جذبہ دو قسم می باشد جذبہ صوری و جذبہ حقیقی۔ در حقیقت جذبہ تنہا خاصہ روح می باشد و جذبہ صوری جذبہ بتدی است کہ در این جذبہ نفس و روح ہمہ مجتمع اند و سالک ہنوز بہ تفریق لطایف نرسیدہ است بلکہ روح او در ضمن نفس و قلب جذب گردیدہ و جذبہ منتہی کہ بعد از تفریق لطائف است جذبہ حقیقی و تنہا جذبہ روح می باشد۔ وآنچہ حضرت خواجہ فرمودہ کہ ما نہایت را در بدایت درج می نمائیم معنی آن اینست کہ صورت جذبہ را در بدایت درج می نمائیم نہ حقیقت جذبہ را کہ جذبہ ثانی و جذبہ حقیقی است بعد از تفریق لطائف دست میدہد پس معنای عبارت حضرت خواجہ بزرگ این می باشد کہ انجذاب و محبت کہ منتہیان را در نہایت میسر می شود، در این طریق در انجذاب ابتدائی کہ بمعیت قلب و نفس حاصل گردیدہ است مندرج می باشد و آن انجذاب ابتدا اگرچہ در بین قلب و نفس و روح مشارکت دارد اما در اخیر تنہا روح باقی می ماند و مجذوب می شود۔ وآنچہ میفرماید، چوں قلب برزخ است میان روح و نفس یعنی قلب فیوضات روح را بہ نفس میرساند پس در ضمن جذبہ قلبی جذبہ روحی نیز نصیب بتدی می گردد و جذبہ حقیقی از کمالات منتہی بودہ و تنہا خاصہ روح می باشد وآنچہ میفرماید

تخصیص کردن این اندراج باین طریق الخ

سوال: در فرمایش حضرت امام گفته شده است که جذبه بدایت خاصه نقشبندیه است درحالیکه محمدی المشربان بهر طریقے که منسوب باشند دارائے جذبه بدایت اند و نیز شخصے که بسیار تابع سنت باشد در هر طریق که شامل شود دارائے جذبه بدایت می باشد پس تخصیص جذبه بدایت به طریقه عالیه نقشبندیه چه مفهوم خواهد داشت؟

جواب: حضرت امام میفرمایند این خانواده طریقے و قاعده برائے حصول این جذبه وضع کرده اند یعنی تکرار اسم ذات و نفی و اثبات یا وقوف عددی که سبب جذب است در طریقه نقشبندیه برائے مبتدی تعین شده و دیگران دارائے همچو قواعد نمی باشند و همچنین میفرمایند این بزرگواران را در مقام جذبه یک شان خاص است که دیگران را نیست و آن عبارت از حالتے است مشابه بفنا و بقائے ارباب سلوک که دیگران ازان بهره ندارند الخ یعنی شخص که طالب این طریقه باشد و از عروج این جذبه نزول کند از عهدهٔ شیخی بدر شده می تواند و پیر تعلیم شده می تواند و لے پیر تربیه شده نمی تواند زیرا که تربیه خاص منتهیان سلوک می باشد و طرق دیگر دارائے این مزایا نمی باشد۔ و آنچه میفرمایند باید دانست که روح را قبل از تعلق به بدن الخ یعنی ارواح قبل ازانکه به ابدان تعلق گیرند مقام اصلی شان فوق عرش قرار داشته و متوجه بعالم وجوب بودند ولی بآن مرتبه مقدسه نرسیده بودند بدلیل اینکه رسیدن بعالم وجوب مربوط به مجاهده می باشد ازان سبب حق تعالی ارواح را در ابدان متعلق ساخت تا با نفس مجاهده و مقابله نموده و بواسطه مجاهده پیش رفت و ترقی کند و این ارواح دو نوع اند بعض آنها مقام و توجه سابق خود را بکلی از یاد برده اند که آنها را ناسیان گویند و بعض آنها مقام اصلی خود را فراموش نکرده اند و اینها را سابقان بینامند حضرت امام میفرمایند و سابقان که انجذاب ایشان بدون تعمل و کسب است الخ یعنی کسانیکه توجه سابقه خود را از یاد نبرده باشند انجذاب شان در ابتدا نیز قلبی می باشد و با نجذاب خالص روحی نرسیده اند حضرت امام میفرمایند ناسیان توجه سابق از سابقان مذکورین لطیف الاستعداد می باشند الخ یعنی ناسیان توجه سابقه وطن سابقه خود را بکلی فراموش کرده و متوجه بدن و نفس گردیده اند ناسیان ۲ استعداد شان لطیف بیاشد

لہذا بہر طرف کہ متوجہ شوند دران طرف فانی میگردند و روح سابقان این لطافت ندارد حضرت امام
میفرمایند غایت ما فی الباب الخ یعنی در سابقان ہمان توجہ روحی سابقہ باطنی شان در ظاہر بدن شان نیز
سرایت می کند نہ از ناسیان واز محبوبین ہر دو طائفہ یعنی سابقان و ناسیان نیز توجہ ونسبت باطن شان در
ظاہر شان سرایت می کند مگر فرق محبوبان وسابقان غیر محبوب مثل فرق حقیقت شی وصورت شی می باشد
یعنی سرایت محبوبان سرایت حقیقی ودائمی بودہ وسرایت سابقان غیر محبوب نہ چنان است حضرت امام
میفرمایند آرے محبان واصل ومریدان کامل را این قسم شمول نیز متحقق است الخ یعنی عارف منتہی
اگرچہ محبوبیت نداشتہ باشد نیز دارائے این شمول است یعنی توجہ روح ونسبت باطن شان بظاہر شان
سرایت می کند لیکن برقی می باشد وشمول دائمی از خواص محبوبان میباشد۔ حضرت امام میفرمایند افادہ
ایشان ہر قدر کہ باشد بیش از افادہ ارباب سلوک می باشد الخ یعنی این مجذوب متمکن کہ نزول کردہ
بطالب مناسبتی دارد زیرا کہ او وطالب ہر دو بوجود بشری باقی می باشد وبوجود موہوبی نرسیدہ اند
ونیز این مجذوب چون واصل نشدہ دارائے قصد وعزم بوصول مطلوب می باشد ومنتہی غیر مرجوع بعالم
مناسبت ندارد بدلیل اینکہ ہنوز نزول نکردہ است ومنتہی مرجوع گرچہ نزول ہم کردہ باشد باز ہم
مناسبت او بطالب مناسبت صوری است نہ حقیقی۔ زیرا کہ او از گرفتاری عالم فارغ است
لہذا افادہ مجذوب متمکن بہ نسبت اینکہ مناسبت بطالب دارد کمیت افادہ اش بیشتر می باشد و
طالب نسبت بہ شیخ منتہی ازین شیخ مجذوب فیض بیشتر می گیرد۔ مجذوب متمکن آنست کہ از عروج جذبہ
بدایت نزول کردہ باشد۔ وانچہ میفرمایند شیخ مقتدا را کہ برزخ می گویند الخ مقصد حضرت امام ازین
عبارت این است کہ منتہی غیر مرجوع شیخ شدہ نمی تواند یعنی شیخ برزخ طرفین می باشد کہ بروح خود
استفادہ وبنفس خویش افادہ نماید و توجہ روح او مانع توجہ نفس وہکذا توجہ نفس او مانع توجہ روح
وی نمی گردد وانچہ میفرمایند بعض از مشائخ ازین برزخیت الخ یعنی صوفیہ وجودیہ شیخ را برزخ وجامع
تشبیہ وتنزیہ میدانند یعنی میگویند کہ شیخ دارائے دو مرتبہ وجوب می باشد کہ عبارت از تنزیہ وتشبیہ است
زیرا کہ بنزد وجودیہ مرتبہ تشبیہ نیز عالم وجوب می باشد ومیگویند کہ شیخ دارائے مرتبہ تنزیہ عالم وجوب

ودارائے مرتبہ تشبیہ عالم امکان می باشد وتنزیہ در نزد ایشان عبارت از روح است کہ آنرا خفی دانستہ اند
واین گفتار شان درحال سکر است وہمچو مشائخ شیخی کردہ نمی توانند زیرا کہ نفس شان در غلبات انوار
روح مندرج است واین ہا روح را مرتبہ تنزیہ ونفس را مرتبہ تشبیہ میدانند وہمیں اندراج نفس در
روح منشاء سکر ایشان می باشد ومقام برزخیت شیخی این چنین نمی باشد بلکہ نفس از روح مجزا ونزول
کردہ است ۔ وآنچہ میفرماید منتہی مرجوع راہر چند بعالم مناسبت پیدا شدہ است الخ یعنی عارف منتہی
بعالم مناسبت ظاہری دارد ودر حقیقت جدا از عالم می باشد زیرا کہ این عارف منصبغ برنگ عالم
وجوب گردیدہ مناسبت حقیقی بعالم ندارد ومجذوب متمکن چون منتہی نشدہ از جملہ افراد عالم است
وبہ وجود بشری باقی می باشد وآنچہ میفرماید ، توجہ کہ طالبان را از مجذوبان حاصل می شود الخ یعنی مجذوب
متمکن چون منتہی نشدہ توجہ جدید بروح طالب دادہ نمی توانند بلکہ ہمان توجہ اولی کہ سابق وقبل از نزول
بجسد داشت رابیادا و میدہد واین توجہ روح قبل از فنائے روح می باشد لہذا بسہولت دست میدہد
اما توجہ جدید روح مشکل تر میباشد وبسہولت دست نمی دہد از ین جا است کہ گفتہ اند کہ در تحصیل جہت
جذبہ الخ یعنی در تحصیل توجہ سابق روح شیخ مقتدا در کار نیست زیرا کہ توجہ سابق روح صرف پیر تعلیم
میخواہد وبہ تربیہ احتیاج ندارد از ین سبب این مجذوب متمکن را پیر تعلیم می گویند نہ پیر تربیہ ۔
وآنچہ میفرماید ، شیخ مقتدا ار انشاید الخ یعنی بہ شیخ کامل لازم است کہ این مجذوب متمکن را بداناند کہ
تو شیخ کامل نمی باشی بلکہ پیر تعلیم می باشی وطالبان را بہ جذبہ بدایت رسانیدہ بعد از رخصت نمائی
کہ سلوک را از شیخ کامل تری حصول نماید ونیز قیودی دیگری را باو بفہماند وبگوید کہ ارشاد شما مشروط است
بہ مناسبت طالب بطریقہ تو یعنی مناسبت استعداد او بہ استعداد تو وعدم طغیان نفس تو زیرا کہ ہنوز
این طالب مجذوب بہ تزکیہ نفس نرسیدہ است ونیز او را بداناند کہ از استدراج ومکر خداوندی ترسناک بودہ
باشد تا این شہرت بضرراو تمام نشود وآنچہ میفرماید منتہی مرجوع در افادہ وتکمیل محتاج باین قیود نمیباشد
یعنی منتہی بواسطہ جامعیت بجمیع طرق واستعدادات مناسبت دارد والتجا بہ حق سبحانہ ہمیشہ خاصہ
بیباشد زیرا کہ نفس او تزکیہ شدہ وہمیشہ بہ تضرع والتجا می باشد۔

سوال: شیخ منتہی نیز دارائے یک مشرب معین خواہد بود چگونہ اطلاق جامعیت را بوے کردہ بینوا نیم۔

جواب: چون شیخ مذکور بسبب یکے از صفات ثمانیہ او تعالیٰ کہ مبدأ فیض او می باشد رسیدہ است وہر یک از صفات ثمانیہ دارائے کمالات تمام صفات ثمانیہ او تعالیٰ میباشد، بنابران این شیخ را جامع گفتہ می توانیم باز ہم طالب کہ با شیخ مقتدا خود اشتراک مناسبت مشربی داشتہ باشد استفادہ او نسبت بطالبان دیگر زیادتر میباشد اگرچہ طالبان دیگر ہم باوجودیکہ اشتراک مشربی ہم با شیخ مقتدائے خود نداشتہ باشد بہ سبب جامعیت شیخ مقتدا آن شخص نیز از وے استفادہ کردہ بینوا اند۔

حضرت امام میفرماید: بدانکہ طالبی چون بطریق سلوک متوجہ فوق گردد الخ یعنی توجہ بہ فوق دو نوع است۔ (۱) جاذبہ شیخ و یا جاذبہ عنایت او تعالیٰ سبب توجہ طالب گردیدہ است و این توجہ را توجہ جذباتی گویند نہ سلوکی زیرا کہ قبل از تصفیہ لطائف و تزکیہ نفس این نوع توجہ عاید حال طالب میگردد۔

(۲) تزکیہ و تصفیہ سبب توجہ طالب گردیدہ باشد و این نوع توجہ را توجہ سلوکی میگویند و مدار اعتبار است و اگر این سالک باسم مربی خود برسد و دران فانی شود اطلاق فنا بروے درست میاید برعکس طالبان اول کہ صرف بجذبہ رسیدہ اند کہ این وصول جذبوی سبب فنا و بقاے او دانستہ نمیشود، زیرا کہ رسیدن بجذبہ کمال طالب نبودہ بلکہ وصول او بہ جذبہ بہ نسبت عوامل خارجی صورت گرفتہ است کہ عبارت از توجہ شیخ و یا اتباع سنت است و وصول ثانی کہ بہ سبب سلوک حاصل میشود این وصول چون از نتیجہ تصفیہ و تزکیہ لطائف بدست آمدہ بنابرآن سبب فنا و بقا میگردد و این وصول ثانی از کمال طالب میباشد نہ بواسطہ عوامل خارجی۔ پوشیدہ نماند کہ فنا عبارت از رسیدن باسم مربی و نسیان ماسوی است و بقا عبارت از انعکاس گرفتن و متخلق شدن بکمالات آن اسم میباشد۔

تبصرہ: فانی و باقی دو نوع است۔

اول: طالب کہ باسم مربی خود فانی شدہ باشد آنرا مطلق فانی گویند نہ فانی فی اللہ۔

دوم: طالب کہ از اسم مربی خود گذشتہ بہ شیونات و یا بذات بحت او تعالیٰ رسیدہ باشد۔ اطلاق

فناے مطلق و یا فنا فی اللہ بہ این طالب صحت داشتہ و بہ طالب اول اطلاق مطلق فنا می شود۔ ولی اطلاق فناے مطلق و فنا فی اللہ نمی شود۔ زیرا کہ فناے او با سم مربی او تعلق داشتہ و ہنوز بفناے ذاتی مشرف نگردیدہ است۔ مراد از اسم مربی صفات فعلی و اضافی است در ولایت صغریٰ و یا خود صفات ثبوتیہ در ولایت کبریٰ۔

طالب دو نوع است، یکے آنکہ بولایت صغریٰ رسیدہ با سم مربی خود مشرف گردیدہ و بہ آن اسم بقا یافتہ۔ خلاصہ اینکہ مربی اولیاے کرام در مرتبہ ولایت صغریٰ صفات فعلی و اضافی بودہ و مربی عارفان ولایت کبریٰ خود صفات ذاتیہ می باشد۔ ناگفتہ نماند در حقیقت مربی اولیاے کرام ظلال صفات ثمانیہ بودہ ولی بمتابعت آنحضرتؐ بہ صفات ثمانیہ نیز مشرف میگردند و بالاتر نیز عروج کردہ می توانند۔

حضرت امام میفرمایند فیض کہ از ذات او تعالیٰ میرسد دو نوع است الخ

(۱) فیض تخلیقی است کہ سبب ایجاد و پیدائش شخص میگردد۔

(۲) فیض کمالاتی است کہ سبب ایمان و معرفت و کمالات ولایت و نبوت شخص می گردد۔ حصول فیض اول توسط صفات است و حصول فیض ثانی بہ بعض توسط صفات و بہ بعض دیگر بہ توسط شیونات دست میدہد۔ حضرت امام در جاے دیگر فرمودہ کہ منبع فیض آنحضرتؐ متعدد است الخ یعنی مبدأ فیض وجود مبارک وجسد شان صفات و مبدأ کمالات شان شیونات است و مبدأ فیض حقیقت احمدی شان فوق تر است و از دیگران مبدأ ہر دو فیض شان صفات است۔ ناگفتہ نماند کہ مبدأ فیض محمدی المشربان نیز متعدد است۔ آنچہ میفرمایند فرق در میان صفات و شیونات بسیار دقیق است الخ یعنی اولیاے محمدی المشرب بشہود شیونات مشرف اند بنا بر آن امتیاز صفات و شیونات را کردہ می توانند و دیگران چوں بمقام شیون نمی رسند لہذا از شیونات خبر نداشتہ صفات را از شیونات و شیونات را از صفات تفریق کردہ نمی توانند۔ آنچہ میفرمایند این مبحث بہ مثالی روشن گردد الخ یعنی صفات چیزے است کہ داراے وجود خارجی بودہ و شیونات داراے وجود خارجی نیست بلکہ یک امر انتزاعی و اعتباری می باشد۔ حضرت امام شیونات را بہ منزلہ ارادہ آب پنداشتہ یعنی بہ بیند ارادہ آب را یک امر

انتزاعی میداند و گمان میکند که آب اراده داشته و بہ سبب اراده خود حرکت میکند پس انتزاع اراده از آب جاری بمنزلہ شان است کہ وجود خارجی نداشتہ صرف دارائے وجود انتزاعی می باشد۔ بنا بران آب را مرید گفتہ نمی توانیم زیرا کہ ارادہ آب وجود خارجی نداشتہ صرف یک امر انتزاعی است ۔ وحمل مشتق قیام مبدأ و صفت خارجی می خواہد۔

تبصرہ: سوال: انتزاع ارادہ آب مستلزم انتزاع حیات و علم آب میگردد زیرا کہ ارادہ تابع علم و علم تابع حیات است، بنا بران شخص کہ آب را مرید پنداشتہ حی و عالم نیز میداند۔

جواب: خلاصہ مراد حضرت امام دراین جا اینست کہ موصوف شدن بہ ارادہ و علم و حیات فرع وجود خارجی این صفات است و بصرف وجود انتزاعی اطلاق این صفات بر آب درست نیست زیرا کہ صدق مشتق قیام مبدأ میخواہد و در خارج ارادہ، علم و حیات بہ ذات آب قیام نداشتہ صرف یک امر انتزاعی است، بنا بران آب را مرید، عالم و حی نمیتوان گفت۔ پس بعضے اولیاء کرام کہ بوجود خارجی صفات او تعالیٰ قائل نبودہ و صرف بوجود صفات انتزاعیہ حق تعالیٰ را حی و عالم می دانند اشتباہ کردہ اند زیرا کہ در ثبوت صفات وجود خارجی صفات یک امر ضروری است نہ وجود انتزاعی آن ۔ این طبقہ اولیا بہ سبب قلت دراین بہ شہود صفات و ضعف بصیرت بشہود صفات خارجی مشرف نشدہ اند کسانیکہ در مراتب وجوب بصیرت تام پیدا کردہ اند تمام صفات مقدسہ او تعالیٰ را جدا گانہ از ذات او تعالیٰ مشاہدہ می کنند۔ آنچہ میفرماید فرق دیگر درمیان شیون و صفات آن است الخ یعنی کسانیکہ بہ شہود صفات رسیدہ اند، ہنوز از وصول مرتبہ ذات او تعالیٰ بے نصیب اند و کسانیکہ بشہود شیونات رسیدہ اند بہ وصول ذات او تعالیٰ مشرف اند زیرا کہ شیونات منتزع از ذات او تعالیٰ بودہ ورا ہا از ذات او تعالیٰ نمی باشد اما صفات وجود خارجی داشتہ زاید بر ذات او تعالیٰ می یا شند، ناگفتہ نماند کسانیکہ در صفات سیر تفصیلی نمایند و بہ تمام تعلقات صفات وارد شوند از مرتبہ ذات دور تر میروند، زیرا کہ ممکنات نیز از متعلقات صفات اند ازین سبب حضرت امام میفرماید کہ مقام شیون مواجہ ذات او تعالیٰ است و مقام صفات نہ چنین است ۔ آنچہ میفرماید، پس گوئیم کہ اسم کہ

رب آن سرور است علیہ الصلوٰۃ والسلام و واسطہ وصول فیض دوم است ظل شان العلم است
و این شان جامع جمیع شیون اجمالی و تفصیلی است الخ۔
تبصرہ: ظل شان العلم بہ اعتبار آن فرمودہ اند کہ شان عبارت از قابلیت ذات است
مر شان العلم را و قابلیت یک نسبت می باشد بین ذات و شان علم یعنی برزخ است در بین ذات و
شان و حصول برزخ بعد حصول طرفین است. بنا بر آن حضرت امام مبقر باید کہ این برزخ در وقت
مکاشفہ در تحت آن شان منکشف می شود پس باعتبار این ظہور کشفی تا بہ آخر اطلاق ظلیت مناسب
افتادہ۔ آنچہ مبقر باید این شان جامع جمیع شیون اجمالی و تفصیلی است الخ یعنی شان العلم کہ مبدأ
فیض آنحضرتؐ است عبارت از آن شان است کہ تمام صفات معلوم آن شان می باشد و نیز شان العلم
دارائے تمام شیونات است و شان العلمی کہ مربی اولیاء محمدی المشرب است جزئیات این شان
جامع است، یا این تفصیل مربی یک عارف محمدی المشرب شان العلمی است متعلق بیک صفت معین
و مبدأ فیض عارف محمدی مشرب دیگری شان العلمی است کہ بہ صفت دیگری تعلق دارد علی ہذا القیاس
پس مبادی فیوض اولیاء محمدی المشربان جزئیات آن شان جامع بودہ کہ مربی آنحضرت است۔
آنچہ مبقر باید ارباب سایر انبیاء صلوٰۃ اللہ علی نبینا و علیہم و واسطہ وصول فیض اول و ثانی ایشان را
قابلیت انصاف ذات است بہ صفات موجودہ زائدہ و طائفہ کہ اقدام ایشانند ارباب ایشان
صفات است در حق وصول فیض اول و ثانی الخ یعنی واسطہ وصول ہر دو فیض انبیاء دیگر و کسانیکہ
اقدام ایشانند تنہا صفات بیباشد و مبدأ فیض محمدی مشربان متعدد است۔ آنچہ مبقر باید و واسطہ
وصول فیض اول مر آن سرور را علیہ الصلوٰۃ والسلام قابلیت انصاف ذات است مر جمیع صفات را
گویا قابلیاتیکہ وسائل فیوض سائر انبیاء اند ظلال این قابلیت جامع اند الخ یعنی واسطہ وصول
فیض تخلیقی آنحضرتؐ قابلیت انصاف ذات است مر جمیع صفات را پس قابلیات وصول فیض
حضرات انبیاء دیگر جزئیات آن قابلیت جامع است یعنی واسطہ وصول فیض اول و ثانی حضرت
موسیٰ علیہ السلام قابلیت ذات است مر صفات الکلام را و از حضرت آدم علیہ السلام قابلیت ذات است

مرصفت تکوین را واز حضرت عیسیٰ علیہ السلام قابلیت ذات است مرصفت قدرت را علیٰ ہذا القیاس۔
خلاصہ این قابلیات متذکرہ جزئیات آن قابلیت جامع محمدی است کہ قابلیت ذات است مرجمیع
صفات را۔ آنچہ میفرمایدبعض از مشائخ کہ رب آنحضرت را در قابلیت اتصاف منحصر ساختہ اند، منشاء
آن عدم فرق است میان شیون وصفات بلکہ عدم علم است بمقام شیون الخ یعنی اولیائیکہ گفتہ اند کہ
رب آنحضرت قابلیت ذات است مر اتصاف صفات را یعنی فیض تخلیقی وکمالاتی آنحضرت را منحصر
بہ صفات ساختنا اند بواسطہ بے خبری ونارسائی آنہاست از مقام شیون وآنچہ میفرماید پس محقق شد
کہ رب آنحضرت رب الارباب است۔ ہم در مقام شیون وہم درخانہ صفات الخ یعنی رب آنحضرت در
فیض تخلیقی قابلیت ذات است مر اتصاف جمیع صفات را ورب سردار دو عالم در فیض کمالاتی
آنحضرت شان جامع است برعکس انبیاء عظام دیگر کہ رب آنہا بہ قابلیت یک صفت منحصر بودہ و
قابلیت اتصاف تمام صفات رب شان نمی باشد بلکہ قابلیت یک صفت معین رب یک پیغمبر بودہ و
قابلیت یک صفت معین دیگر رب پیغمبر دیگر است ودر وصول فیض کمالاتی آنحضرت نیز جامعیت
موجود است کہ شان العلم کلی رب آنحضرت بودہ وجزئیات این شان العلم کلی ارباب اولیاے محمدی المشربان
است کہ یک جزئی آن شان رب یک ولی محمدی المشرب وجزئی دیگران شان جامع رب ولی محمدی
المشرب دیگر است۔ آنچہ میفرماید ونیز معلوم گشت کہ وصول فیض مراتب کمالات ولایت آنحضرت
از ذات است بدون توسط امر زائد چہ شیون عین ذات اند الخ یعنی مبدأ فیض کمالات آنحضرت شان
بودہ وشان وجود خارجی زائد ندارد بلکہ مبدأ فیض کمالاتی نبوت آنحضرت خود ذات او تعالیٰ است
لہذا حضرت امام میفرماید کہ تجلی ذاتی مخصوص آنحضرت گشت الخ یعنی مبدأ فیض کمالاتی آنحضرت
شان بودہ وشان وجود خارجی ندارد لہذا مبدأ فیض آنحضرت بذات او تعالیٰ راجع می گردد واولیاے
محمدی المشربان نیز بہ تجلی ذاتی مشرف اند زیرا کہ منبع فیض آنہا بہ ظل شان قرار دارد نہ بہ صفات واین
تشرف آنہا باین مرتبہ مقدسہ بواسطہ متابعت ومناسبت آنحضرت می باشد۔ وآنچہ میفرماید ودیگران
راچون وسایط صفاتی درمیان است وصفات بوجود زائد موجود اند حاجز حصین درمیان افتادہ

تجلی صفاتی نامزد ایشان گشت الخ یعنی درمیان آنحضرت ﷺ و او تعالی شان است و شان وجود خارجی ندارد لهذا حاجز درمیان نیست و در بین او تعالی و حضرات انبیاء دیگر صفات واسطه می باشد و صفات مقدسه وجود خارجی داشته حاجز می گردند۔ و آنچه میفرماید: باید دانست که قابلیت اتصاف ہر چند اعتبار است الخ یعنی حضرت امام این فرموده شان را در جواب سائلی فرموده اند۔

سوال: قابلیت اتصاف یک صفت که مربی فیض یک پیغمبر است نیز امر اعتباری است که وجود خارجی ندارد زیرا که خود صفات موجود است نه قابلیت آنها، پس قابلیت صفات نیز حائل شده نمی تواند؟

جواب: قابلیت ذات مر صفات را به امر خارجی است زیرا که در اینجا قابلیت رنگ صفات را گرفته زیرا که برزخ حکم طرفین میگیرد و صفات وجود خارجی دارند پس قابلیت صفات جیلولت داشته می باشد۔ آنچه میفرماید: ازین بیان لائح گشت الخ یعنی در بین وجود مبارک آنحضرت ﷺ و او تعالی صفات حائل بوده و در بین شیون و کمالات آنحضرت ﷺ جیلولیت صفات وجود ندارد زیرا که وصول فیض وجودی آنحضرت صفات بوده و صفات دارای وجود خارجی اند لهذا در بین وجود آنحضرت و حق سبحانه صفات حائل گردیده اند اما مبدأ فیض کمالاتی آنحضرت شان است و شان وجود خارجی ندارد بلکه یک امر انتزاعی است بنا بر آن در فیض کمالاتی آنحضرت ہیچ حائلی موجود نیست۔ آنچه میفرماید: گفته نشود که چون شیون و قابلیت این ها از اعتبارات عقلی باشند و وجود ذہنی ثابت شد و از ان اعتبارات حجاب علمی لازم آمد الخ یعنی چون مبدأ فیض آنحضرت ﷺ شان بوده و شان یک امر انتزاعی علمی و عقلی است لهذا در بین او تعالی و آنحضرت ﷺ حجاب علمی حایل آمد حضرت امام جواب اعتراض فوق را چنین می دهند که او تعالی موجود خارجی و آنحضرت ﷺ موجود خارجی است و موجود علمی در بین دو موجود خارجی حائل شده نمی تواند و نیز انتزاع دائمی نبوده زیرا که بعض اوقات عقل شیونات را از ذات انتزاع می نمایند و بعض اوقات انتزاع نمی کنند لهذا حجابیت شان حجابیت داشته نمی شود۔

وانچہ میفرماید پس بدان کہ اگر محمدی است الخ یعنی سیر محمدی المشربان تا بہ شان وظلال شان می باشد واگر محمدی المشرب نباشد سیر او تا بہ قابلیت صفات ویا خود صفات است خلاصہ اینکہ محمدی المشربان بہ شیون می رسند چون شیون وجود خارجی ندا شتہ یک امر انتزاعی است لہذا بعین ذات مقدس میرسند و سیر دیگران منحصر بصفات بودہ و بالاتر ازاں نمی رسند۔ ناگفتہ نماند موجود خارجی دو قسم است، یکے موجود خارجی اصلی است، دیگرے موجود خارجی ظلی۔ موجود خارجی اصلی عبارت از ذات وصفات مقدسہ او تعالیٰ است موجود خارجی ظلی عبارت از ممکنات می باشند۔ کہ آنرا وہم منقش گفتہ می شود وموجود نفس امری چنانچہ حضرات انبیاء عظام وحروف قرآن کریم و عرش وکرسی وباطن اولیاے کرام وموجودات بہشت۔

تبصرہ: اطلاق فنا فی اللہ وبقا باللہ در قسمت محمدی المشربان صحت دارد ودیگران را کہ محمدی المشرب نباشند فانی وباقی گفتہ می شود اما فنا فی اللہ وبقا باللہ گفتہ نمی شود، زیرا کہ فناے دیگران در اسم وصفات مربی خود بودہ نہ در ذات مقدس او تعالیٰ وبقاے آنہا گرفتن انعکاس آن اسم وصفات است نہ انعکاس تجلی ذات مقدس او تعالیٰ، بنا برآن این بزرگواران بہ مطلق فنا رسیدہ اند وبہ فناے ذات مقدس مشرف نشدہ اند وفانی فی اللہ دانستہ نمی شوند۔

سوال: در تصوف ثابت است کہ اولیاے این امت مرحومہ بعض آنہا محمدی المشرب وبعضی آنہا بہ مشارب انبیاے عظام دیگر اند از قبیل موسوی المشرب، عیسوی المشرب وعلیٰ ہذا القیاس، ودر حالیکہ تمام آنہا امت آنحضرت اند وکتاب شان قرآن است لہذا می بائیست تمام امت آنحضرتؐ محمدی المشرب می بودند نہ بمشارب دیگر، علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: این شریعت مقدس وفرقان مجید چون جامع تمام ادیان سماوی است لہذا مشارب انبیاے دیگر ویک جزئی از مشرب جامع آنحضرتؐ است لہذا اولیاے کرام بہ ہر مشارب کہ باشند در حقیقت مشارب شان یک جزئی از جزئیات مشرب محمدی است، در قسمت این فرمایش سوال دیگر نیز وارد است۔

سوال: درحالیکہ شریعت محمدی جامع تمام شرائع بودہ باشد تخصیص یک ولی بہ مشرب یک پیغمبر و تخصیص ولی دیگر بہ مشرب پیغمبر دیگر چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: عارفان غیر محمدی المشربان اگرچہ بیک جزئی خاص شریعت محمدی رسیدہ اند مگر در ذات خود مناسبت بہ انبیاء دیگر دارند، بنابرآن مشارب شان مشارب انبیاء عظام دیگر گردیدہ۔ و اگر اعتراض وارد شود مناسبت این عارفان بہ انبیاء دیگر از کدام ناحیہ خواہد بود؟ در جواب میگوئیم یک عارف در مبدأ فیض خود بحضرت موسیٰ مناسبت داشتہ و مبدأ فیض او صفت الکلام است و علیٰ ہذا القیاس۔ ہر عارفیکہ در مبدأ فیض تخلیقی خود بہ نبی کہ مناسبت داشتہ باشد بہ مبدأ فیض ہمان نبی مشرف اند و مشرب شان مشرب ہمان نبی است، اگرچہ تمام این اولیا پیرو شریعت محمدی باشند چون مناسبت تخلیقی بیک نبی سابق دارد بنابرآن بقدم او می باشد۔ آنچہ میفرماید و ایضاً عروج محمدی چون بجانب شیون است و میفرماید محمدی از رجوع بہ صفات بشریت ایمن باشد الخ یعنی چون عروج محمدی المشربان بہ شیونات است و شیونات بعالم ہیچ مناسبتی ندارد بنابرآن بہ فنائے عین و اثر مشرف اند و دیگران چون بہ صفات میرسند بنابرآن عین شان فانی و اثر شان فانی نمی گردد لہذا در وقت عروض غفلت صفات بشری شان عود می کند زیرا کہ اثر اینہا فانی نگردیدہ است و فنائے اثر مربوط بہ عروج شیونات است۔

تبصرہ: در ہر ممکن یک اثر صفات او تعالیٰ رسیدہ بنابرآن عارفی کہ بصفت میرسد عین فانی و اثر او فانی نمی گردد زیرا کہ خود او ظل و اثر ہمیں صفت بودہ است بنابرآن وقتیکہ سالک بہ اصل خود کہ صفت است برسد و این رسیدن بہ اصل اثر آن صفت را از بین نمی بر دو کسانیکہ بہ شیونات میرسند بہ ہر دوے فنائے عین و اثر مشرف اند زیرا کہ ذات آنہا اثر شیونات بودہ پس اولیائیکہ در رجوع صفات بشری و عدم رجوع آن اختلاف نظر دارند منشاء آن اختلاف آنہا اختلاف احوال و مقامات است یعنی کسانیکہ بہ شیونات رسیدہ بہ عدم رجوع صفات بشری قایل اند و کسانیکہ بہ صفات رسیدہ اند بہ رجوع صفات بشری قایل اند۔ حقیقت آنست کہ اگر عارف محمدی المشرب باشد بہ شیونات میرسد و از رجوع

صفات بشریت محفوظ است در غیر آن محفوظ نیست۔ آنچہ پیغمبر ما یند، باید دانست کہ مراد از زوال عین و اثر زوال شہودی است نہ وجودی چہ قول بزوال وجودی مستلزم الحاد و زندقہ است الخ یعنی فنا و بقا در شہود عارف است نہ در وجود عارف زیرا کہ وجود خارجی عارف کما فی السابق بحال خود باقی ست و از بین نرفتہ است تنہا عارف در وقت عروج خود را فانی می پندارد و شہود او از ممکنات گذشتہ بمراتب وجوب میرسد حضرت امام برائے کسانیکہ فنائے اثر را زندقہ گفتہ اند میفرمایند کہ اینہا از زوال وجودی اثر منکر اند و آنرا زندقہ می پندارند و بزوال وجودی عین قایل اند الخ یعنی در حالیکہ زوال اثر زندقہ گفتہ شود زوال وجودی نیز زندقہ خواہد بود در حقیقت اینہا نفہمیدہ اند کہ فنا و زوال عین و اثر زوال شہودی است نہ زوال وجودی۔ خلاصہ اینکہ زوال وجودی عین و اثر واقعیت ندا شتہ زندقہ گفتہ میشود و زوال شہودی ہر دوے عین و اثر زندقہ نبودہ بلکہ سبب کمال معرفت است۔

تبصرہ: چون زوال زوال شہودی است نہ وجودی بنا بر آن حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ میفرمایند کہ اخلاق جاہلیت کہ در من بودہ از بین نرفتہ بلکہ اصلاح شدہ است و ہمچنان در حدیث شریف وارد است کہ آنحضرت ؐ میفرمایند اگر شما بشنوید کہ کوہ از جائے خود حرکت کردہ است آنرا قبول کنید و اگر بشنوید کہ شخصے از خلق و خواص فطری خود انحراف ورزیدہ آنرا قبول نکنید۔ از حدیث شریف و فرمودہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ معلوم گردید کہ فنا و بقا مستلزم فنائے وجودی نیست۔

حضرت امام میفرمایند زوال وجودی در عین و اثر محال است و شہودی در ہر دو ممکن بلکہ واقع است لیکن مخصوص بہ محمدی المشرب است یعنی غیر محمدیان بہ فنائے عین مشرف و از فنائے اثر بے نصیب اند زیرا کہ فنائے اثر مربوط بہ شیونات است و آنہا بہ شہود شیونات نمی رسند۔ آنچہ میفرمایند پس محمدیان تمام از قلب می برایند و بہ مقلب قلب می پیوندند از تقلب احوال آزاد ند و از رقیت ماسوی محرر شدہ اند الخ مقصد حضرت امام اینست عارفانیکہ بہ شیونات میرسند بہ مقلب قلب یعنی بہ حق تعالی رسیدہ اند و کسانیکہ بہ صفات رسیدہ اند در مقام قلب اند و گرفتار احوال منقلبہ قلب اند و این طائفہ را ابنائے وقت میگویند و واصل شیونات را ابو الوقت نامند زیرا کہ بمقلب القلب رسیدہ است و از تقلب قلب آزاد گردیدہ است

ورسیدن صفات رسیدن مقلب نیست۔ آنچہ میفرمایند اگر سالک از راہ سلوک غیر متعارف الخ یعنی سلوک متعارف آنست کہ سالک باسم مربی خود برسد بعد ازان بمقامات عالیہ ارتقا نماید و شخصے کہ بدون رسیدن اسم وبدون تماس باسم مربی خود بمقامات عالی مشرف شود سلوک او غیر معتاد و غیر متعارف است حاصل فرمودہ حضرت امام اینکہ اطلاق فانی اللہ وبقا باللہ دربارۂ این شخص صحت دارد اگرچہ متعارف آنست کہ در اسم مربی خود فانی گردد پس کسانیکہ فنا را مخصوص باسم مربی دانستہ اند معنائے آن این است کہ فنائے اسم مربی فنائے ابتدائی است و شخصے کہ بمقام بالاتر فانی گردد آنرا فانی انتہائی ویا فنائے مطلق میگویند پس اطلاق فنا در ہر دو صورت درست آید کہ یکے باسم مربی خود و دیگر بالاتر ازان است کہ بمراتب ذات و شیونات ذاتیہ تعلق می گیرد۔

پوشیدہ نماند کہ اطلاق فنا فی اللہ در مورد شخصے کہ در اسم مربی خود فانی شدہ باشد بہ طریق مجاز است و در حقیقت فانی فی اللہ شخصے است از صفات گذشتہ بمراتب ذات مقدس رسیدہ باشد۔ آنچہ میفرماید، سلوک انواع است بعضی رابے تقدم جذبہ است و بعضے را جذبہ بر سلوک شان مقدم است وجماعہ را در اثنائے قطع منازل سلوک جذبہ حاصل می گردد و جمعے را در طے منازل سلوک میسر می شود۔ اما تا بحد جذبہ نمیرسد الخ یعنی جذبۂ محبوبین بر سلوک شان مقدم است و در طریقہ عالیہ نقشبندیہ محبوبین و محبین ہر دو طائفہ بر جذبہ مقدم مشرف می شوند زیرا کہ طریقہ نقشبندیہ طریق محبوبان است وکسانیکہ در اثنائے سلوک جذبہ پیدا می کنند سبب آن اتباع سنت وحصول تصفیہ فی الجملہ است وکسانیکہ باطے کردن بعض منازل سلوک بہ جذبہ نمیرسد سبب آن عدم وصول بہ اسم مربی می باشد زیرا شخصے کہ باسم مربی خود می رسد روح ونفس او تفریق می یابد نفس او برائے ارشاد نزول می کند، روح او بواسطہ جذبہ مقامات عالیہ راطے می نماید و بمقام جذبہ نہائی وقتی میرسد کہ روح ونفس از ہم تفریق یابند زیرا جذبہ خاصۂ روح میباشد و جذبہ بندی جذبہ صوری است قبل از افتراق روح ونفس دست می دہد آنچہ قبلا در کلام حضرت امام در مورد حقیقت جامعہ قلبیہ تذکار رفت تفصیل آن قرار ذیل است۔ تا وقتیکہ سالک باسم مربی خود نرسیدہ باشد حقیقت جامعہ قلبیہ برپا است یعنی تمام لطائف او باہم یکجا اند و بعد از

وصول باسم مربی لطایف عارف متفرق میگردد یعنی ہر یکے از لطائف از قبیل قلب نوری، روح، سر، خفی و اخفی تمامی آنہا بہ مبادی فیوض و اسمائے مربی خویش میرسد و باین ترتیب روح از نفس مجزا میگردد دراین وقت حقیقت جامعہ قلبیہ بحال سابق خود نمی ماند و ہر کدام از لطائف متذکرہ عارف بشغل علیحدہ مصروف میگردد و قبل از تفریق این چنین نمی باشد و عارفیکہ بہ انجام تمام کمالات عالیہ سرافراز گردد تمام لطائف او نزول خواہد کرد و بہ تمام قوائے خود متوجہ ارشاد و ہدایت مسترشدین مشغول می گردد۔

حضرت امام میفرمایند، علم بوحدت وجود و مانند آن الخ یعنی معرفت توحید وجودی در جذبہ تقدم و یا متوسط پیدا میشود کہ سالک مقامات عالیہ را از مقامات سافلہ تفریق کردہ نمی تواند و بیچونی روح را بعنوان وجوب می بیند و سبب آن غلبۂ محبت است در سلوک خالص بدون جذبہ توحید وجودی پیدا نمی شود زیرا در سلوک خالص محبت کمتر است و جذبۂ منتہیان نیز بہ توحید وجودی مناسبت ندارد زیرا کہ منتہی صاحب بصیرت است، بیچونی عالم امر و عالم ارواح را از بیچونی عالم قدس تفریق می کند۔

حضرت امام میفرمایند بعضے مشائخ فرمودہ اند چون کار طالب بہ جذبہ برسد رہبر ہمان جذبہ است و بس الخ یعنی مراد حضرت امام دراینجا تحقیق مقام است و حاصل فرمایشات شان این است کہ اگر مراد مشائخ جذبہ منتہی باشد چنانچہ کہ گفتہ اند کہ کار طالب بہ جذبہ برسد بعد از ان راہبر ہمان جذبہ است دراین جملہ فوق از کلمہ رسیدن اگر جذبہ را بہ جذبہ منتہی تعبیر نمائیم درست نمی آید بدلیل اینکہ منتہی برہبر نیاز مند نیست و اگر این جذبہ را جذبہ متقدم تعبیر نمائیم آن ہم درست نمی یابد۔ زیرا کہ کلمہ رسیدن منافق آنست چہ رسیدن بعد از طے یک مسافہ می باشد درحالیکہ مبتدی ہنوز کدام مسافت را طے نکردہ است بنا برآن احتمال می رود کہ مراد شان جذبہ متوسط باشد و حالانکہ جذبہ متوسط و ہم در وصل مطلوب کافی نیست زیرا کہ بسیاری از متوسطان در وقت حصول این جذبہ باز در وج ماندہ اند و ہمان جذبہ متوسط را نہایت پنداشتہ اند۔ بلی جذبہ مقدم چون بہ محبوبان تعلق دارد اگر آنرا کافی بدانیم گنجایش دارد زیرا کہ محبوبان را بہ قلاب عنایت خواہند کشید و در اثناے طریق نخواہند گذاشت۔ مراد حضرت امام آنست کہ جذبہ مقدم مراد است۔ بیت

مرا گر توسن دل نیست در راہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

حاصل تحقیق حضرت امام اینکہ اگر مراد مشائخ جذبہ تقدم باشد درست است اما جذبہ تقدم نیز دارائے تفصیل جداگانہ ای است چنانچہ حضرت امام میفرمایند این کفایت در حق جمیع جذبات مقدم ہم ممنوع است جذبہ کہ انجام کاران بہ سلوک کشد کافی است و اگر بسلوک نیاید مجذوب ابتر است از محبوبان نیست الخ یعنی محبوبان و محمدی المشربان اگر پیرو سنت و عامل شریعت باشد محبوبیت شان سبب وصول آنہا میگردد و اگر شخصے محبوب و محمدی المشرب بودہ باشد اما عامل شریعت نباشد مجذوب ابتر گفتہ میشود و محبوب بے سرانجام است۔ خلاصہ اینکہ از عبارات مشائخ معلوم میگردد کہ مراد شان از جذبہ جذبہ مقدم باشد مشروط بر اینکہ عاقبت آن جذبہ بسلوک بیانجامد۔ حضرت امام میفرماید:۔

خاتمہ: طائفہ از مشائخ قدس اللہ تعالی اسرارہم گفتہ اند کہ تجلی ذاتی مذہل شعور است و معطل حس حقیقت این سخن آنست کہ الخ یعنی آن تجلی تجلی ذات بحت نبودہ بلکہ تجلی اسمی از اسماء او تعالی می باشد کہ وجود سالک را بطور کامل فنا نمی بخشد و سبب بے شعوری و بے حسی سالک میگردد اگر سالک بہ کمال فنا مشرف گردد بے شعور نمی گردد، با آتش کسے بسوزد کہ آنرا احساس کند شخص کہ وجود او بکلی آتش شدہ باشد چگونہ خواہد سوخت۔ یعنی بعد از کمال فنا وجود بشری عارف بوجود موہوبی تبدیل می یابد۔ لہذا بے حسی و بے شعوری او کدام معنای ندارد زیرا در این مرتبہ ظاہر عارف تجلی صفات و باطن عارف تجلی ذات او تعالی گردیدہ است و عالم خلق و عالم امر کہ ظاہر و باطن دیگران است ہمہ برائے ہمچو عارف حکم لباس را دارد۔ کسانیکہ بصیرت واقعی ندارند این چنین عارفان را بر روے ظاہر شان مانند خود عوام می پندارند زیرا کہ ظاہر عارف مانند ظاہر عوام الناس می باشد از ینجاست کہ کفار درباره انبیاء عظام می گفتند کہ این چگونہ پیغمبر است کہ میخورد و در بازار گردش میکند، ازین جاست کہ بزرگان گفتہ اند کسیکہ بظاہر عارف می بیند خاسر و خائب گشت و کسیکہ بہ باطن عارف نظر کرد کامیاب و رستگار گردید حضرت امام میفرماید ہمیں تجلی ذاتی کہ بے پردہ است

محبوبان را دائمی است و محبان را برقی زیرا کہ ابدان محبوبان رنگ ارواح شان گرفتہ است و آن نسبت در کلیۂ ایشان سرایت کردہ و در بدن محبان این سرایت بر سبیل ندرت است الخ یعنی حاصل کلام حضرت امام این است کہ نسبت باطن محبوبان بظاہر شان نیز سرایت می کند و تجلی ذاتی برائے شان دائمی می گردد و محبان ازین نعمت بے بہرہ اند مگر بر سبیل ندرت برائے بعض محبان نیز این سرایت دست مید ہد و تجلی ذاتی دائمی می گردد۔

سوال: سبب سرایت نسبت باطن بظاہر و دوام تجلی ذاتی در قسمت عارف غیر محبوب از کدام رہگذر خواہد بود؟

جواب: بواسطہ اتباع سنت سنیہ و عمل بعزیمت تربیہ پیر محمدی المشرب باین مرتبہ رسانیدہ می تواند۔ بیت

مور مسکین ہوسے داشت کہ در کعبہ رسد دست بر پائے کبوتر زد و ناگاہ رسید

حضرت امام میفرمایند آنچہ در حدیث نبوی وارد است لی مع اللہ وقت الخ

سوال: تجلی ذاتی در حق آنسرور دائمی بودہ نہ برقی پس مراد ازین وقت چہ خواہد بود؟

جواب: کسیکہ ہمیشہ بہ صحبت محبوب خود مشرف و از صحبت آن بہرہ ور باشد با آن ہم محبوب در بعضی اوقات یک وضع محبوبانہ عجیب از خود نشان می دہد بنا بر آن تجلی ذاتی دائمی بودہ و آن خصوصیت نادر ہم می باشد۔

حضرت امام میفرمایند کہ بعض مشائخ ازین حدیث وقت مستمر ارادہ نمودہ اند و جمع دیگر بہ ندرت وقت قائل گشتہ اند و حق آنست کہ با وجود استمرار وقت، وقت نادر نیز متحقق است و نزد این فقیر تحقق آن وقت نادرہ در وقت ادائے نماز است الخ یعنی اگرچہ تجلی ذاتی در حق آنحضرت ﷺ دائمی است مگر بعض خصوصیات جداگانہ دران تجلی کہ در لی مع اللہ وقت دست مید ہد بر سبیل ندرت بودہ و آن خصوصیات در وقت نماز است۔ حضرت امام میفرمایند: آنچہ بعض از مشائخ فرمودہ اند کہ حال من در نماز مثل حال من است قبل از نماز الخ پس احادیث کہ آنحضرت ﷺ فرمودہ قرۃ عینی فی الصلوٰۃ و اقرب

ما یکون العبد من الرب فی الصلوٰۃ روشنی چشم من در نماز است و اقرب ترین اوقات بندہ در نماز بیباشد۔ وہکذا حق تعالیٰ فرمودہ واسجد واقترب نصوص فوق مخالف قول آنہا است زیرا کہ از این آیہ قرآنی وحدیث فوق باوجود دوام تجلی ذاتی وقت نادرہ نیز استنباط میشود وبعض مشائخ کہ ازین وقت نادرہ انکار می نمایند علت آن اینست کہ ہنوز باین مرتبۂ مقدسہ مشرف نشدہ وازین نعمت محروم اند چنانچہ حضرت امام میفرمایند جمعے را کہ بر ندرت وقت اطلاع ندادہ اند بہ نفی آن قایل گشتہ اند وجمعے دیگر را کہ ازان مقام بہرہ دادہ اند بآن اعتراف نمودہ اند حضرت امام میفرمایند والحق کسے را کہ بہ طفیل آنحضرتؐ در نماز جمعیت دادہ اند واز دولت قرب آن شربے ارزانی داشتہ اند اقل قلیل اند الخ یعنی این طور اشخاص کہ باوجود دوام تجلی ذاتی از خصوصیات کمالات نیز آگاہ اند اقل قلیل اند حضرت امام میفرمایند منتہیان ارباب صفات در علوم ومعارف بہ مجذوبان نزدیک اند غایۃ ما فی الباب ارباب صفات از تفاصیل مطلع اند بخلاف مجذوبان الخ یعنی منتہیان کہ بہ صفات رسیدہ اند وبذات او تعالیٰ نرسیدہ اند مانند مجذوبان مبتدی ارباب قلوب اند وبہ مقلب قلب نہ پیوستہ اند واز تلوین بہ تمکین نہ رسیدہ اند فرق مجذوبان مبتدی وارباب صفات این ست کہ ارباب صفات از تفاصیل باخبر و باسرار صفات وارد اند اما مجذوبان از تفاصیل صفات بیخبر اند ونیز ارباب صفات بواسطہ عروج قرب بیشتر دارند کہ مجذوبان مبتدی منتہی دارائے آن قرب نمی باشد۔

سوال: منتہی آنست کہ بمبدأ فیض خود برسد کہ عارفیکہ بصفات رسیدہ بمبدأ فیض خود رسیدہ است پس او را چرا از جملہ ارباب قلوب فرمودہ است۔

جواب: تا کہ بشیونات نرسد از ارباب قلوب است۔ پوشیدہ نماند متعارف آن است شخصے کہ بمبدأ فیض خود واسم مربی خود می رسد بہ مقلب رسیدہ است۔ اما تحقیق حضرت امام آن است تا کہ بہ شیونات نہ رسد از ارباب قلوب است۔ خلاصہ اینکہ شخصے کہ بہ اسم مربی خود رسیدہ اگرچہ منتہی بودہ اما از رجوع صفات بشری محفوظ نیست وامکان رجوع صفات بشری در حق او موجود است بخلاف عارفیکہ بہ شیونات رسیدہ باشد ازین خوف محفوظ می باشد۔

تذکرہ: مجذوبان را اگرچہ حجب درمیان است با آنہم محبت اصل دامنگیر ایشان است زیراکہ محبوبان اند و محبت دارند حضرت امام میفرماید چہ عجب اگر بحکم المرء مع من احب در مجذوبان نیز قرب و معیت اصل اعتبار کردہ شود الخ یعنی آنحضرت ﷺ فرمودہ کہ شخص با کسے است کہ او را دوست دارد قرار مضمون این حدیث شریف اگر در مورد مجذوبان قرب و معیت اصل اعتبار کردہ شود گنجایش دارد زیراکہ مجذوبان با وجود حجب عاشق و گرفتار اصل اند اگر معیت پیدا کنند چہ عجب۔ زیراکہ محبت سبب معیت است۔ حضرت امام میفرماید پس مجذوبان در محبت مناسبت بہ محمدیان دارند چہ حب ذاتی با وجودیکہ حجب درمیان دارند۔

تبصرہ: مجذوبان بہ نسبت محمدیان عام تر بودہ و چند قسم اند۔

۱۔ محمدی المشربان کہ در اینجا بہ محمدیان یاد شدہ اند۔

۲۔ کسیکہ تابع سنت باشد مجذوب است اگرچہ محبوب نباشد۔

۳۔ کسیکہ تصفیہ و تزکیہ پیدا کردہ باشد نیز مجذوب است اگرچہ محبوب و محمدی المشرب نباشد زیرا شخص کہ تابع سنت باشد و یا بہ تصفیہ و تزکیہ رسیدہ باشد محبوبیت عارضی نصیب او میگردد شخصیکہ در طریقہ نقشبندیہ داخل است نیز مجذوب است و محمدیان کہ با آنحضرت ﷺ در مبدأ فیض مناسبت و مشارکت فی الجملہ دارند محبوبیت ذاتی نصیب ایشان است۔ حاصل فرمایش حضرت امام اینکہ مجذوبان اگرچہ عروج نکردہ باشند یا ارباب صفات کہ دارای عروج اند یک رنگ اند۔ زیراکہ ہر دو طائفہ ارباب قلوب اند و بہ مقلب قلب نہ پیوستہ اند۔ و آنچہ میفرماید در عبارات بعضے ازین طائفہ واقع است کہ اقطاب را تجلی صفات است و افراد را تجلی ذات درین سخن مجال تامل است چہ قطب محمدی المشرب است و محمدیان را تجلی ذات است آرے درین تجلی نیز تفاوت ہاست قریبکہ افراد راست اقطاب را نیست اما ہر دو را از تجلی ذات نصیبے است مگر آنکہ گوئیم کہ مراد از قطب قطب ابدال باشد کہ بر قدم حضرت اسرافیل است نہ بر قدم حضرت محمد علیہ الصلوٰۃ والسلام الخ۔ این موضوع را حضرت امام می فہمد کہ قطب بر قدم حضرت اسرافیل نیز می باشند۔

تبصرہ: حضرت امام در مکتوبے میفرمایند. عارفیکہ کمالات نبوت نبی را بانجام می رساند اگر از اہل منصب است بر منصب امامت سرفراز میگردد ورنہ بکمالات امامت مشرف اما صاحب منصب نمی باشد و عارفی کہ کمالات ولایت نبی را بانجام رسانیدہ باشد اگر از اہل منصب باشد بہ منصب خلافت سرفراز ورنہ کمالات مقام خلافت بروے حاصل است. قطب ارشاد در ظل مقام امامت و قطب مدار در ظل مقام خلافت قرار دارد و غوث ممد و معاون قطب مدار است. قطب مدار در بعضی امور از وے مدد میخواہد و در نصب مناسب ابدال او را دخل میباشد و حضرت امام در جاے دیگر میفرمایند کہ مقام قطب فرد بہ نسبت قطب ارشاد و قطب مدار فوق تر می باشد و در مقام اصالت حصۂ او بیشتر است اما قطب فرد اکثر در عروج بودہ نزول نمی کند و اگر قطب فرد نزول فرماید ارشاد او بہ نسبت ارشاد قطب ارشاد کامل تر است و صحبت او کبریت احمر است. چونکہ قطب فرد اکثر در عروج است بنا بر آن حضرت خواجہ محمد پارسا چندان ارشاد نمی کردند۔

تذکرہ: ابدال و اوتاد از اعوان قطب مدار می باشد یعنی مقامات شان مقامات ظلیہ است. ناگفتہ نماند کہ مقام امامت بلند ترین مقامات ولایت است. بعد از امامت مقام خلافت و بعد از خلافت مقام قطب فرد و بعد مقام قطب ارشاد و بعد مقام قطب مدار و بعد از ین مقامات ابدال و اوتاد میباشد کہ در مقامات ظلیہ قرار دارند. تفصیل احوال ابدال و اوتاد از کتاب قطب الارشاد یا کتاب ابریز معلوم خواہد بود۔

حضرت امام میفرمایند اللہ تعالیٰ بے چون و بیچگونہ است، روح آدم را کہ خلاصہ او ست بصورت بیچون و بیچونگی آفریدالخ یعنی حضرت امام در این معرفت حدیث را کہ در بارہ تخلیق حضرت آدم ان اللہ خلق آدم علی صورتہ تشریح میفرمایند یعنی ہمچنانکہ حق تعالیٰ بیچون است روح حضرت آدم نیز بیچون میباشد و ہمچنان اللہ تعالیٰ لامکانی است روح نیز لامکانی می باشد و ہمچنانکہ حق تعالیٰ مقوم عالم است روح نیز مقوم بدن می باشد۔ در شرح این حدیث علماء اختلاف نظر دارند بعض آنہا ضمیر صورتہ کہ در حدیث ان اللہ خلق آدم علی صورتہ واقع است بطرف حق تعالیٰ راجع است و بعضے آنرا

بطرف حضرت آدم راجع بیسازد. صوفیہ کرام کہ از حقیقت شریعت آگاہ اند ترجمہ این حدیث شریف نیز برایشان روشن است. حضرت امام درجاے دیگر میفرمایدکہ حضرت آدم بصورت وجوب خلق شدہ است نہ حقیقت وجوب الخ یعنی حیات حق تعالی حیات حقیقی وحیات حضرت آدم حیات صوری است ہمچنان علم حق تعالی علم حقیقی وعلم آدم علم صوری است، بعضے علماے کرام از ملاحظہ این حدیث تصور می نمودند کہ حضرت آدم واجب خواہد بود. اما حضرت امام ثابت ساخت کہ ممکن درمقابل واجب بعجز وانکسار وقصور متصف است یعنی کمالات او کمالات صوری است ومرکز کمالات حقیقی عالم وجوب میباشد کمالات ممکن یک شبہ ونمونہ از کمالات عالم وجوب است وضمیر بہ حضرت حق راجع است.

مصرع چہ نسبت خاک را با عالم پاک

بیت نیاوردم از خانہ چیزے نخست تو دادی ہمہ چیز من چیزے تست

وآنچہ میفرماید ہمچنانکہ اللہ تعالی قیوم عالم است قیومیت او تعالی مر بدن را بواسطہ قیومیت روح است ہر فیض کہ وارد میشود محل ورود ان فیض درابتداء روح است وبواسطہ روح آن فیض بہ بدن میرسد الخ یعنی ہمچنان کہ حق تعالی نہ داخل عالم است ونہ خارج عالم، وہکذا روح نیز نہ داخل بدن است ونہ خارج بدن، صرف مقوم ومدبر بدن می باشد.

سوال: از بسیاری آیات کریمہ واحادیث نبویہ دخول وباز خروج روح ثابت میگردد. اما حضرت امام روح را داخل بدن ندانستہ صرف مقوم بدن می داند این ادعا چگونہ خواہد بود؟

جواب: احادیث کہ دلالت براخراج روح می کند یعنی از ظاہر حدیث معلوم میشود کہ روح در داخل بدن بودہ وبتوسط حضرت عزرائیل اخراج می گردد، درحقیقت مراد از اخراج روح توسط حضرت عزرائیل قطع تعلق وقطع تقویم روح بودہ نہ خروج آن وچون روح در تقویم بدن مناسبت بعالم وجوب داشتہ وبصورت عالم وجوب خلق گردیدہ است، بنا برآن روح انسان لیاقت آنرا پیدا کردہ کہ مظہر عالم وجوب شدہ بتواند چنانچہ حق تعالی درحدیث قدسی میفرماید لا یسعنی ارضی ولاسمائی ولکن یسعنی قلب العبدی مومن یعنی زمین وآسمان ظرفیت گنجایش مرا ندارند ولیکن قلب مومن گنجایش من است

زیرا کہ زمین و آسمان با وجود وسعت زیاد مکانی بودہ دارائے گنجایش لامکانی نمی باشد قلب و روح بندہ مومن چون لامکانی است لہذا دارائے گنجایش ظہور لامکانی گردیدہ، مراد از قلب لامکانی قلب نوری است و اینکہ گنجایش لامکانی را بقلب مومن تخصیص دادہ اند علت آن اینست کہ قلب غیر مومن از اوج لامکانی فرود آمدہ و گرفتاری چندی و چونی شدہ است لہذا بواسطہ این نزول گرفتاری چونی پیدا کردہ است قابلیت اصلی خود را ضائع ساختہ است چنانچہ آیہ شریفہ اولئک کالانعام بل ہم اضل، بیان حال آنہا است. حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی در مکتوبے دربارہ سختی جان کندن مردم فاسق و فاجر میفرماید کہ چون ارواح شان خواص لطافت روح را از دست دادہ اوصاف نفس را بخود گرفتہ اند ازین سبب قطع علاقہ روح آنہا از بدن شان بسیار دشوار و سنگین می باشد زیرا کہ روح شان صفات نفس را گرفتہ و کثیف گردیدہ است.

حضرت امام میفرماید از مشائخ ہر کہ از وسعت قلب خبر دادہ است، مرادش لامکانیت قلب بودہ باشد نہ فوقیت کمال قلب چہ مکانی ہر چند وسیع است اما تنگ است. عرش با وجود عظمت و فراخی چون مکانی است ہر آئینہ در جنب لامکانی روح حکم دانہ خردل دارد بلکہ گوئیم این قلب چون محل تجلی انوار قدم شدہ است بلکہ بقائے بانعکاس قدیم یافتہ عرش و ما فیہا اگر در وافتند محو و متلاشی گردند چنانچہ جنید بغدادی گفتہ است الخ یعنی مکانی در مقابل لامکانی یک امر ناچیز و بسیط می باشد- این فرمودہ باعتبار فراخی و لامکانیت قلب است اما لیاقت عرش فوق تر است کہ مظہر ذات مقدس و صفات ثمانیہ می باشد۔

حضرت امام میفرماید این لباس است یکتا کہ خاص بر قد روح دوختہ اند ملائکہ نیز این خصوصیت ندارند داخل دائرہ مکان اند لاجرم انسان خلیفہ رحمٰن آمد بلی صورت شے خلیفہ شے است تا بصورت شے مخلوق نباشد خلافت آنرا نشاید و تا خلافت را نشاید تحمل بار امانت را چگونہ نواند الخ یعنی چون انسان بصورت رحمٰن خلق گردیدہ است لہذا لیاقت تحمل بار امانت را پیدا کردہ است حق تعالیٰ فرمودہ انا عرضنا الخ یعنی ما پیش کردم امانت عبادت را بر آسمانہا و زمین و کوہ ہا پس

تمام این ہا ترسیدند و از حمل آن ابا ورزیدند و این بار عبادت را تنہا انسان متحمل گردید و اقعا کہ انسان جاہل و ظالم می باشد علت ظالمیت آن اینست کہ انسان بہ نفس خویش ظلم کردہ وجود و توابع وجود خود را در معرفت و ذکر او تعالیٰ فانی ساختہ است و عین و اثر خود را فانی نمودہ است علت جہالت آن این است کہ با وجود فناے ماسوی از درک ذات مقدس عاجز است۔

تبصرہ: از دلائل فوق معلوم شد کہ ظالمیت و جاہلیت در حقیقت وصف انسان میباشد نہ ذم آن یعنی انسان بعد از فنا و بقا و بعد از عروج در مراتب وجوب بہ مقامی رسیدہ کہ تعبیر آنرا کردہ نمی تواند چنانچہ بیدل علیہ الرحمہ میفرماید۔ بیت

عجز ادراک اگر فہمیدی   معنی اینست کہ فہمیدن نیست

سوال: حضرت امام در این مکتوب از لامکانیت روح و وسعت قلب تذکار دادہ و قلب را نسبت بعرش مزیت دادہ اند در حالیکہ در مکاتب دیگر ظہور عرشی را ظہور کلی و ظہور قلبی را ظہور جزئی پنداشتہ اند، تطبیق این فرمایشات تناقض چگونہ خواہد بود؟

جواب: سوال فوق را دو جواب است: (۱) وسعت لامکانیت چیزے دیگر است، فوقیت کمال چیزے دیگر چنانچہ قلب صنوبری کہ نسبت بہ قلب نوری اصغر و مکانی میباشد ولیکن در ظہور و کمال از قلب نوری فوقیت دارد۔ (۲) از نیکہ بیان اولیاے کرام بیان احوال بودہ و احوال اولیاے کرام وقتاً فوقتاً رو بہ ارتقامی باشد بنا بر آن حضرت امام در بعض مکاتب از کمالات عرش و در بعض از مکاتب از مزیت قلب تذکار فرمودہ اند دلیل آن این ست کہ این فرمایشات حضرت امام بر روے مراتب احوال و مقامات است۔ لہذا در فرمایشات حضرت امام تناقض نبودہ بلکہ بیان اختلاف احوال میباشد اما فرمایش اخیر حضرت امام آنست کہ تجلی عرش کلی و از قلب جزئی می باشد۔ حضرت امام میفرمایند عالم چہ صغیر و چہ کبیر مظاہر اسماء و صفات الہٰی است الخ یعنی حقیقت عالم عدم بودہ با پرتو اسماء و صفات او تعالیٰ۔ پس عالم ہیچ نسبتی بعالم وجوب ندارد بجز از نسبت مخلوقیت و مصنوعیت و حکم عینیت و اتحاد و معیت و احاطہ از سکر وقت و غلبہ حال است کسانیکہ عالم را عین حق و با احاطہ حق تعالیٰ را بعالم

احاطہ ذاتی و معیت او تعالیٰ را بعالم معیت ذاتی پنداشتہ اند اشتباہ کردہ اند و در مقام سکر اند زیرا
کہ احاطہ و معیت او تعالیٰ بعالم معیت و احاطہ علمی است نہ ذاتی۔ صاحبان صحو کہ از مقام سکر گذشتہ
ازین علوم و مکشوفات مبری و مستغفر اند یعنی ارباب صحو در ابتدا و وسط ہمچو مکشوفات را دیدہ اند و
بالآخرہ ازین مرحلہ ارتقاء و مکشوفات شان مطابق شریعت غرا گردیدہ است حضرت امام میفرماید
مثالی از برائے تحقیق این مبحث بیان کنیم عالمی نحریری ذوفنونی خواہد کہ کمالات مخزونہ خود را در عرصہ
ظہور آرد الخ یعنی شان حق تعالیٰ مشابہ شان آن عالمی است کہ معنائے مکنونہ باطنی خود را بعبارات
مختلف روشن و بہ منصہ ظہور آرد۔ ناگفتہ نماند مقصد ازین تشبیہ اینست کہ آن عالم یک شخص
علیحدہ و حروف و اصوات چیز جداگانہ میباشد یعنی در بین عالم و حروف و اصوات ہیچ گونہ
عینیت و اتحاد وجود ندارد بلکہ شخص عالم موجد این حروف و اصوات بودہ و حروف و اصوات
کمالات مکنونہ او را نشان میدہد۔ بنابرآن حروف یا اصوات را عین موجد پنداشتن از سکر حال است
ہمچنان تخلیق عالم ممکنات از کمالات عالم وجوب بودہ و این عالم ممکنات ہیچگونہ عینیت و اتحاد
بعالم وجوب یعنی بحق تعالیٰ نداشتہ صرف بکمالات ذاتی و صفاتی حق تعالیٰ دلالت می کند۔ کسانیکہ حروف
و اصوات را عین عالم پنداشتہ اند سبب آن اینست کہ در بین حروف و اصوات و معانی مخزونہ
و عالم موجد نسبت دالیت و مدلولیت موجود بودہ لہذا بعضے معانی غیر واقعی مانند اتحاد و عینیت
در تخیل سالک متصور گردیدہ است ورنہ در حقیقت آن عالم و معانی مخزونہ او ازین نسبت منزہ و
مبرا است و در بین عالم و معانی مخزونہ او و حروف و اصوات بدون نسبت دالیت و مدلولیت ہیچگونہ
نسبت دیگری موجود نیست۔ پس صوفیہ وجودیہ کہ عالم را عین واجب دانستہ اند این گفتار شان
حال غلبہ سکر و غلبہ حال میباشد و سبب آن غلبہ محبت است چنانچہ مجنون در آخر عین لیلی گشتہ و خود را
می پنداشت و در وقت آخر لیلی بہ نزد مجنون آمد مجنون برایش اظہار داشت کہ فعلا بتو احتیاجی ندارم۔ بیت

گفت کہ رو رو کہ آن چنانم من — کہ بجز عشق تو ندانم من
عشق تو اے نگار فرزانہ — این چنین کرد در دلم خانہ

کہ ترا ہم نماند گنجائی　　بعد ازین خوشترم بہ تنہائی

در عشق مقامے است کہ عاشق بدون عشق معشوق وصال او را نیز نمی خواہد چنانچہ بزرگے در شاہکاری ہاے عشق فرمودہ

بسیار دیدہ ام کہ یکے را دو کرد تیغ　　قربان تیغ عشق کہ دو کس را یکے کند

این ہم از خواص عشق است کہ وصال نخواستہ صرف درد و گرفتاری بہ عشق معشوق میخواہد چنانچہ حضرت اویس قرنیؓ کہ بہ مشق عشق ساختہ و وصال نخواستہ۔ بیت

بدست آوردن مقصد ندارد لذت چندان　　عجب کیفیت دارد بہ مطلب نا رسیدن ہا

بیت

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد　　بسا این دولت از گفتار خیزد

وآنچہ میفرماید، این حروف واصوات در خارج موجود اند نہ آنکہ آن عالم و معانی موجود اند و آن حروف واصوات اوہام و خیالات اند پس عالم امکان کہ عبارت از ماسوی است در خارج موجود است بوجود ظلی نہ آنکہ عالم امکان اوہام و خیالات است الخ۔ این فرمودہ حضرت امام تردید گفتار صوفیہ وجودیہ میباشد کہ آنہا عالم امکان را صرف اوہام و خیالات دانستہ و غیر از واجب تعالی وجود تمام موجودات را یک امر موہومی و خیالی می پندارند۔ جناب عین القضاۃ ہمدانی چون در توحید قدمی راسخ داشتہ لہذا کسی را کہ بوجود دو موجود قایل بودہ باشد آنرا مشرک دانستہ است یعنی مقصد او توحید وجود بود بجز از واجب تعالی بوجود سائر موجودات قایل نبودہ و اظہار میدارد کہ این ہمہ محسوسات ظہور واجب تعالی میباشد و بس۔ چنانچہ موضوع توحید را بہ ظہور آئینہ تشبیہ نمودہ مثلاً اگر در مقابل یک چیز آئینہ ہاے مختلف اللون گذاشتہ شود ہمان یک چیز برنگہاے مختلف نمایان خواہد شد۔ ازین تشریحات معلوم گردید کہ وجود چیزے دیگرے ست و ظہور چیزے دیگر۔ بطور مثال وجود زید در خانہ وجود زید است و تمثال زید در آئینہ ظہور زید می باشد نہ وجود او۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ این بزرگواران دوستان حق تعالی میباشند و در محبت او تعالی خود را و غیر خود را باختہ اند و با و تعالی ساختہ اند الخ یعنی صوفیہ وجودیہ از زمرۂ اولیاے کرام دوستان خدا اند۔ اما سخنان ایشان مردم را در اشتباہ انداختہ اند۔

حضرت امام میفرمایند "نہ آنکہ عالم اوہام وخیالات است، این مذہب بعینہ مذہب سوفسطائی است کہ عالم را اوہام وخیالات میدانند۔ اثبات حقیقت در عالم نمودن عالم را از اوہام وخیالات نمی برآرد حقیقت موجود شدہ "نہ عالم الخ یعنی صوفیہ وجودیہ گفتہ اند کہ عالم آن وہم است کہ دارائے حقیقت می باشد۔

تبصرہ: وہم دو قسم است (۱) وہم مخترع (۲) وہم محقق۔

(۱) وہم مخترع عبارت ازان وہمی است کہ دارائے حقیقت نبودہ صرف اختراع وہم باشد چنانچہ چنانچہ عدد جفت بعدد طاق توہم کردہ شود وگفتہ شود کہ دو طاق است وجفت نیست۔

(۲) وہم محقق آنست کہ یک چیز دارائے نمود بودہ ولی بود نداشتہ باشد چنانچہ سراب کہ از مسافہ بعیدہ دارائے نمود است اما در حقیقت بود ندارد۔ آنچہ میفرمایند کہ در این صورت حقیقت ثابت شدہ "نہ عالم الخ یعنی کسانیکہ عالم را وہم حقیقت دار می پندارند از این پندار ایشان ثبوت حقیقت بدست می آید "نہ ثبوت عالم، لہذا مذہب این صوفیہ کرام عین مذہب سوفسطائی نمیباشد۔ این صوفیۂ کرام مذہب شان را از مذہب سوفسطائی ہا جدا می دانند وادعا دارند کہ عالم یک وہم محقق می باشد وسوفسطائی ہا عالم را صرف یک امر موہوم می دانند واین ادعاے صوفیہ کرام سبب امتیاز مذہب آنہا شدہ نمی تواند۔

حضرت امام میفرمایند، مراد از مظہریت ومرآتیت عالم الخ یعنی چون حضرت امام در معرفت سابق عالم را مظہر اسماء وصفات او تعالی فرمودہ بودند میخواہند کہ فرمایشات سابق شان را شرح داد؟ آن را واضح سازد کہ عالم مظہر صور اسماء وصفات او تعالی است "نہ مظہر خود صفات واسماے او تعالی یعنی تجلیات اسماء وصفات حق تعالی در عالم ظاہر وعالم مرات آن تجلیات می باشد و مرات خود صفات واسماے او تعالی نمی باشد وخود صفات کہ غیر متناہی بودہ در ممکنات گنجایش ندارند۔

حضرت امام در معرفت آخر این مکتوب میفرمایند، باید دانست کہ انبیا علی نبینا وعلیہم الصلوۃ والسلام والتحیات در تجلیات صفات مراتب قرب حاصل است کہ کمل تابعان این امت را نیست با وجود تجلی ذات بطریق تبعیت الخ مراد حضرت امام در این فرمایش اینست کہ اولیاے این امت اگرچہ بہ تبعیت آنحضرت ﷺ بہ تجلی ذاتی مشرف اند باآنہم قرب انبیا علیہم السلام بہ نسبت اینہا بیشتر است۔ زیراکہ انبیاے عظ

درعروج بمراتب وجوب قریب اند واولیاے کرام درعروج بہ پایہ آنہا نمی رسند زیراکہ مقام استقرار اولیاء ظلال، واز انبیاے عظام خود صفات مقدسہ است۔ واولیاء تجلی ذاتی را از دور می بینند وحضرات انبیاء نزدیک اند۔

سوال: اولیاے محمدی المشرب بہ شیون می رسند وشیون وجود خارجی نداشتہ بلکہ عین ذات است ومربی انبیاے عظام صفات بودہ وصفات تحت شیون قرار داد پس زیادت قرب انبیاء چگونہ خواہد بود، درحالیکہ درحق اولیاے محمدی المشرب شیون حایل نبودہ ودرحق انبیاے عظام شیون حائل است؟

جواب: حیلولیت شیون یک حیلولیت رقیق بودہ بنابرآن حجاب شدہ نمیتوانند، چون انبیاے عظام اساسا در اصل صفات قرار داشتہ اگرچہ حیلولیت رقیق شیون درمیان دارند اما مانع رویت نمیگردد۔ بنابرآن قرب شان نسبت باولیاء کہ در ظلال قرار دارند بیشتر است۔ ونیز ما گفتہ نماندکہ اولیاے تابعین بمتابعت آنحضرت ﷺ باین دولت میرسند وانبیاے عظام نیز بطفیل آنحضرت ﷺ باین دولت عظمیٰ سرفراز ومشرف اند۔ واولیاء اوالش خود بودہ حضرات انبیاء طفیلی وہم فطار می باشد۔

مکتوب دوصد وھشتاد وھشتم: چون این مکتوب مسائل فقہ بودہ جنبہ تصوفی نداشت لہذا شرح آن لازم دیدہ نشد۔

مکتوب دوصد وہشتاد ونہم

این مکتوب اگرچہ بزبان عربی است امابہ نسبت سہولت خوانندگان گرامی ترجمہ آنرا بزبان دری آوردہ بعدا بشرح آن می پردازیم۔

حضرت امام میفرماید: ثنا وصفت است مرخداے راکہ سرقضا وقدررا بخواص بندگان خود مکشوف گردانیدہ، واز عوام مستور ساختہ است تا گمراہ نشوند ومیفرماید: صلوٰۃ وسلام باد برآن ذاتیکہ حق تعالیٰ حجت بالغہ را بواسطہ او کامل ساختہ وعذری عاصیان راقطع گردانید الخ یعنی بعد از بعثت آنحضرت ﷺ ہیچ فردے از افراد مردم چہ از کافروچہ از فاسق درروز محشر ادعا کردہ نمی توانند کہ ما از اوامر الٰہی خبر نداشتیم۔

حضرت امام میفرمایند چون در مسئلہ قضاء و قدر حیرت و بے خبری زیاد شدہ بالاے اکثر ناظرین قضاء و قدر وہم و خیال باطل غلبہ کردہ بود تا آنکہ بعضی آنہا بہ جبر محض قایل شدہ و بعضی آنہا در افعال خود حق تعالی را ہیچ نسبت نداده خود را خالق افعال خود می پنداشتند و طائفہ دیگری میانہ روی را انتخاب کرده از افراط و تفریط منصرف شدہ اند کہ این طائفہ عبارت از اہل سنت و جماعت اند چنانچہ طائفہ قدریہ بندہ را خالق افعال خود میدانند و طائفہ جبریہ انسان را مانند جماد و حجر می پندارند و در صدور افعال انسان را بلا اختیار میدانند و ادعا دارند کہ انسان حکم یک حجر و جماد را داشتہ بہر طرف کہ انداختہ شود بہمان طرف لول میخورد۔ اہل سنت و جماعت وسط را انتخاب کردہ و میگویند فعلی را کہ انسان بہ میل و اختیار خود مرتکب می شود این فعل و عمل او از اثر دو قوہ صورت میگیرد کہ یکے آن قوائے تخلیقی و دیگران قوہ کسبی است کہ قصد بندہ است۔

حضرت امام فرمودہ کہ حضرات انبیاء اگرچہ در صفات می باشند۔

سوال: حضرت امام در مکتوبی فرمودہ کہ ولایت را از ظلیت و حیلولیت چارہ نیست' در ولایت اولیاء ظلال حایل و در ولایت انبیاء خود صفات حایل و در ولایت علیا شیون حایل است نبوت است کہ از حیلولیت گذشتہ است در این مکتوب فرمودند کہ انبیاء در صفات می باشند۔

جواب: مراد حضرت امام آنست کہ ولایات ثلثہ بہ ذات مقدس ہیچ تعلق ندارند نبوت است کہ بذات مقدس متعلق است بواسطہ صفات و یا بدون واسطہ صفات اما در حقیقت ہمان فرمودہ حضرت شاہ غلام علی است کہ فرمودہ مکتوبات حضرت امام را خود حضرت امام میداند۔

یعنی خالق فعل بندہ حق تعالی بودہ و کاسب آن فعل خود انسان است۔ ناگفتہ نماند کہ در افعال نیز بعض آن افعال اند کہ بندہ در ان ہیچگونہ دخلے نداشتہ صرف بہ تخلیق او تعالی مربوط است و بس۔ چنانچہ در فعل ارتعاش کہ شخص مرتعش در ان ہیچگونہ دخلی نداشتہ صرف بہ تخلیق او تعالی مربوط است اما اکثر افعال بندہ بہ کسب بندہ و تخلیق او تعالی می باشند چنانچہ کارہاے کہ بندہ با اختیار خود مرتکب آن می شود۔ حضرت امام میفرمایند' روایت است کہ حضرت امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ از حضور حضرت امام جعفر علیہ

پرسیدند کہ آیا حق تعالی کار بندگان را بخود بندگان تفویض نمودہ است؟ بجواب شان فرمودند کہ حق تعالی بر ہمہ اشیا کہ ملک اوست قادر و تسلط دارد چگونہ خدائے خود را بہ مخلوق خود واگذار میشود حضرت امام اعظمؒ دوبارہ استفسار فرمودند کہ آیا حق تعالی بندگان را در عمل شان مجبور گردانیدہ است؟ حضرت امام جعفر صادقؒ فرمودند حق تعالی عادل بودہ وخلاف عدالت است کہ بندگان خود را بہ عمل ناشایستہ مجبور و باز آنہا را بہ سبب اعمال ناشایستہ تعذیب نماید۔ باز حضرت امام اعظمؒ فرمودند حقیقت این موضوع چگونہ خواہد بود؟ حضرت امام جعفر صادقؒ در جواب فرمودند کہ حقیقت در بین و در بین می باشد یعنی کلمہ بین را دو مراتب تکرار فرمودند یعنی خالق افعال بندہ ذات مقدس او تعالی بودہ و کاسب آن خود بندہ می باشد حق تعالی برروے عادت ہر عمل و کار بندگان را بعد از ارادہ بندہ خلق می کند و این عادت حق تعالی می باشد چنانچہ در بین علما مقولہ مشہور است کہ ارادۂ خدا تابع ارادۂ بندہ است۔ یعنی حق تعالی بعد از ارادہ بندہ آن عمل را خلق می کند۔

وقدریہ کہ میگویند حق تعالی خالق بدیہا نمیباشد یعنی خالق بدیہا خود بندہ را می دانند این ہمہ آنہا درست نیست بدلیل اینکہ اطلاق خالقیت بر ذاتی درست می یابد کہ از عاقبت مخلوق خود آگاہی و معلومات داشتہ باشد و بندہ از عاقبت کار خود آگاہی ندارد۔ بنا بر آن خالق اعمال خود نیز شدہ نمی تواند برائے تردید این نظریہ آنہا کہ میگویند حق تعالی خالق بدیہا نمی باشد گفتہ میشود کہ اگر حق تعالی خالق بدیہا نباشد خالق شیطان کہ خواہد بود۔

حضرت امام میفرماید، ازین سبب اہل سنت گفتہ اند کہ افعال اختیاری بندگان از حیث تخلیق مقدور حق تعالی و از حیث کسب و اکتساب مقدور بندگان است پس حرکت بندہ بہ اعتبار نسبت آن بحق تعالی خلق نامیدہ می شود و باعتبار نسبت آن بہ بندہ کسب نامیدہ می شود، یعنی در حرکت بندہ دو چیز موجود است یکے تخلیق حق تعالی و دیگر قصد خود بندہ تا بندہ یک عمل را قصد نہ کند حق تعالی آنرا خلق نمی کند۔ می بینی کہ بندہ قصد بدست آوردن بس چیزہا را می نماید و بچیزیکہ ارادہ تخلیقی او تعالی رفتہ باشد آنرا بدست آوردہ می تواند، بنا بران بندہ خالق افعال و اعمال خود نبودہ بلکہ کاسب عمل

گفتہ می شود و خالق آن عمل حق تعالیٰ است۔ زیرا چیزیکہ ارادہ خداوند نشدہ آنرا کردہ نمی تواند۔
حضرت امام میفرماید این قدر سخن است کہ ابوالحسن اشعری کہ از اہل سنت است میگوید
کہ اختیار بندہ در صدور افعال ہیچ دخل ندارد صرف این قدر ہست کہ حق تعالیٰ بعد از ارادہ بندہ آن
فعل را تخلیق میکند و عادت حق تعالیٰ این طور جاری شدہ است و این مذہب مائل است بجبر و
جبریہ لہذا این مذہب را جبر متوسط میگویند الخ یعنی ابوالحسن اشعری میگوید کہ عادات حق تعالیٰ بآن رفتہ
است فعلے را کہ بندہ ارادہ کند آنرا خلق میکند و ارادہ خود بندہ در صدور آن فعل کدام دخلی ندارد۔
سوال: ازین ادعاء اشعری معلوم میشود کہ در بین جماد و انسان کدام فرقے موجود نمیباشد؟
جواب: اشعری بسوال فوق چنین جواب میدہد۔ در بین جماد و انسان فرق زیاد موجود است
چنانچہ جماد ہیچگونہ ارادہ و قصد نداشتہ و ہر عملی کہ بالاے آن اجرا شود در صدور آن فعل کدام
دخلے ندارد ولی انسان ہر عمل و ہر کار اول آن کار را ارادہ می کند بعد آن کار را حق تعالیٰ خلق میکند
یعنی تخلیق حق تعالیٰ موقوف بہ ارادہ بندہ می باشد بنا برآن بندہ در ارادہ عمل و کار بد مسئول و قابل
نکوہش می باشد۔ زیرا کہ ارادۂ بندہ موقوف علیہ ارادہ و تخلیق او تعالیٰ گردیدہ است، اگرچہ ارادۂ
بندہ در صدور فعل ہیچ تاثیر ندارد۔ حضرت امام میفرماید کہ استاذ ابواسحٰق اسفرائنی کہ قریہ است در خراسان
گفتہ است کہ قدرت حادثہ بندہ در اصل فعل تاثیر میکند و حصول فعل باجتماع ہر دو قدرت است
و جائز دانستہ است اجتماع دو موثر را اثر واحد بدو جہت مختلف الخ یعنی ابواسحٰق مذکور فعل بندہ را
در اصل فعل مؤثر دانستہ و فعل را مقدور دو قدرت پنداشتہ است و میگوید کہ اجتماع دو مؤثر بر
یک اثر واحد بدو جہت مختلف جائز است اما مانرید یہ قول اشعری آنست کہ حق سبحانہ بندہ را ظالم
دانستہ است یعنی یک فعل نسبت بہ قدرت او تعالیٰ مخلوق و نسبت بہ ارادہ بندہ مکسوب دانستہ میشود
مقصد اینکہ در یک فعل و امر واحد تخلیق او تعالیٰ و کسب بندہ کہ دو موثر اند ہر دو موجود می باشد۔ خلاصہ
در این گفتار نظریہ ابواسحٰق مخالف قول اشعری می باشد زیرا کہ اشعری ارادہ بندہ را در صدور فعل
ذی دخل ندانستہ و ابواسحٰق ذی دخل میداند و قول ابواسحٰق صحیح تر است۔

حضرت امام میفرماید، قاضی ابوبکر باقلانی قایل بہ آن است کہ تاثیر قدرت حادثہ بندہ در وصف فعل است کہ فعل را بہ طاعت و با معصیت موصوف گرداند الخ یعنی قدرت بندہ در اصل فعل دخل نداشتہ و در وصف آن ذی دخل میباشد حضرت امام بالائے باقلانی اعتراض می نمایند و میفرمایند کہ مختار بہ نزد این بندۂ ضعیف آنست کہ قدرت حادثہ در ہر دوے اصل فعل و وصف آن تاثر داشتہ میباشد چہ تاثر در وصف بدون تاثر در اصل فعل معنی ندارد زیرا کہ وصف فعل اثر متفرع بر آن فعل است۔ و میفرماید کہ قول بہ تاثیر قدرت بندہ در اصل فعل ہیچ ممانعت ندارد اگرچہ بالائے اشعری این سخن گراں است، زیرا کہ تاثر قدرت بندہ نیز با یجاد او تعالی است چنانچہ نفس قدرت او با یجاد او تعالی است اما قول بتاثر قدرت بندہ اقرب است بہ صواب و مذہب اشعری در حقیقت داخل جبر است بدلیل اینکہ بہ نزد جبری برائے بندہ ہیچ اختیار نیست و قدرت حادثہ بہ نزد او تاثر ندارد این قدر فرق است کہ جبریہ نسبت فعل را بہ بندہ نسبت مجازی میداند و اشعری نسبت فعل را بہ بندہ حقیقی دانستہ مجاز نمیداند اگرچہ بندہ اختیار نداشتہ باشد۔ یعنی فرق در بین اشعری و جبریہ آنست کہ اشعری نسبت فعل را بہ بندہ حقیقت میداند و جبریہ نسبت فعل را بہ بندہ مجاز میدانند و حقیقت آنست کہ فعل بہ بندہ منسوب میباشد و این نسبت فعل از روئے حقیقت بودہ نہ از روئے مجاز، اگرچہ قدرت بندہ موثر فی الجملہ میباشد و این مذہب اہل سنت میباشد و مذہب اشعری قدرت بندہ را محض موقوف علیہ می پندارد، حضرت امام میفرماید باین فرق مذہب اہل حق از مذہب اہل باطل متمایز گردید الخ یعنی در مذہب اہل حق نسبت فعل بفاعل از روئے حقیقت می باشد و در مذہب باطل نسبت فعل بفاعل از روئے مجاز است یعنی جبریہ بندہ را مجبور مطلق میدانند و نسبت فعل را باو مجازی میدانند۔ حضرت امام میفرماید منتفی ساختن فعل از فاعل بہ حیث حقیقت و نسبت فعل را باو مجاز دانستن کفر محض است چنانچہ مذہب جبریہ است و این طائفہ زیراہت عقل انکار می کنند الخ یعنی بمشاہدہ می رسد کہ بندہ در فعل اختیاری خود مختار میباشد چنانچہ اگر بندہ خواستہ باشد استراحت کند استراحت میکند و علی ہذا القیاس چیزیکہ خواستہ باشد میکند و اگر نخواہد نمی کند و این یک امر بدیہی

میباشد۔ حضرت امام میفرمایند صاحب تمہید الخ یعنی ابو شکر می سالمی گفتہ است کہ بعض از جبریہ برآنست کہ فعل از بندہ از روے ظاہر و مجاز میباشد و در حقیقت برائے بندہ ہیچگونہ قدرت نمی باشد و بندہ بمثل درخت است وقتیکہ باد آنرا حرکت میدہد حرکت میکند و الا خیر و این ادعاء مذکور قرین کفر است و کسیکہ باین ادعاء اعتقاد کند کافر میگردد۔ حضرت امام میفرمایند و ہمچنان صاحب تمہید گفتہ است، قول جبریہ کہ گفتہ اند در حقیقت ہیچ افعال چہ خیر و یا شر باختیار بندہ مربوط نیست و چیزیکہ بندہ میکند فاعل آن حق تعالی می باشد و این کفر است الخ یعنی صاحب تمہید این اقوال مجبوریت بندہ راکہ مذہب جبریہ است کفر دانستہ است۔ زیراکہ از ملاحظہ بسی از آیات و احادیث مختاریت بندہ ثابت است چنانچہ حق تعالی میفرماید من شاء فالیؤمن و من شاء فالیکفر، یعنی کسی کہ میخواہد مومن شود و کسی کہ میخواہد کافر شود۔ ازین آیہ کریمہ بصراحت معلوم می باشد کہ بندہ در فعل خود اختیار داشتہ و قدرت او دارائے تاثیر می باشد۔ حضرت امام میفرمایند، وقتیکہ قدرت بندہ در افعال تاثیر ندا شتہ باشد و اختیار برائے او نباشد پس معنی نسبت فعل بوی از حیث حقیقت در نزد اشعری چہ معنی خواہد داشت یعنی اشعری قدرت بندہ را موثر نمی داند باآن ہم نسبت فعل را بہ بندہ مجازی ندانستہ بلکہ حقیقی می پندارد و این ادعاء اشعری چگونہ صحت صحت خواہد داشت۔ حضرت امام میفرمایند، از طرف اشعری چنین جواب گفتہ شدہ کہ قدرت بندہ اگرچہ در افعال تاثیر ندارد مگر حق تعالی قدرت و ارادۂ بندہ را موقوف علیہ وجود افعال ساختہ است باین صورت کہ حق تعالی بعد از ارادہ بندہ آن فعل را خلق میکند و این عادت او تعالی است پس قدرت بندہ علت عادی وجود افعال دانستہ می شود پس قدرت بندہ از روے عادت ذی دخل است اگرچہ در فعل تاثیر ندا شتہ باشد مگر فعل بدون ارادۂ بندہ تخلیق نمیشود۔ پس باعتبار علت عادتی افعال بہ بندگان از روے حقیقت منسوب می شود یعنی اگرچہ در مذہب اشعری قدرت بندہ در فعل او ہیچ تاثیر ندارد مگر از حیث عادتی کہ او تعالی دارد قدرت بندہ موقوف علیہ تخلیق فعل می باشد۔

تبصرہ: قدرت بندہ در فعل بندہ بمذہب اشعری ذی دخل نبودہ امامیگویید عادت

حق تعالیٰ است کہ بدون صرف قدرت بندہ آن فعل را ایجاد می کند و بعد از صرف ارادۂ بندہ مراد بندہ را ایجاد می کند پس بہ نزد اشعری ارادۂ بندہ علت عادی آن فعل می باشد از ین سبب نسبت فعل بہ بندہ نزد اشعری حقیقی بودہ نہ مجازی۔

حضرت امام میفرمایند، این بیان بیان انتہائی است در تصحیح مذہب اشعری و بحث این موضوع ہنوز محل تامل است الخ یعنی این بحث باین بیان ہنوز تکمیل نشدہ و موضوع بہ تحقیق نہ پیوستہ تفصیل بیشتر میخواہد کہ حضرت امام در آئندہ از ان بحث و بیان می نماید۔ چنانچہ میفرمایند، بدان کہ اہل سنت بہ تقدیر ایمان آوردہ اند و گفتہ اند کہ خیر تقدیر و شر تقدیر تلخی و شیرنی ہمہ از جانب حق تعالیٰ است زیرا کہ معنائے قدر احداث و ایجاد است و معلوم است کہ بدون حق تعالیٰ ہیچ کس موجد و محدث نیست یعنی غیر از حق تعالیٰ کسی دیگری ایجاد کردہ نمی تواند پس قدریہ کہ بندہ را خالق افعال خود دانستہ اند خطا کردہ اند بندہ قابلیت ایجاد نداشتہ و از عاقبت افعال خود معلومات ندارند بنا بران خالق افعال خود شدہ نمی تواند خالق افعال کسی است کہ از عاقبت کار خود با خبر باشد و این گونہ علم یگانہ صفت خداوند سبحانہ است و بس۔

حضرت امام میفرمایند کہ معتزلہ و قدریہ از قضاء و قدر منکر شدہ اند و گمان کردہ اند کہ افعال بندگان تنہا بقدرت بندہ حاصل می شود و گفتہ اند کہ وقتیکہ حق تعالیٰ در حق بندگان قضائے شر کردہ باشد بعد از ان اینہا را از ان ممنوع ساختہ و بفعل آن معذب می گرداند۔ پس این یک جور و ظلم او تعالیٰ خواہد بود و این ادعائے آنہا دور از فکر و اندیشہ است زیرا کہ قضاء، قدرت اختیار بندہ را سلب نمی گرداند، زیرا کہ حق تعالیٰ این طور قضا کردہ است کہ بندہ باختیار خود عمل و باختیار خود ترک فعل خواہد کرد۔ پس قضاء و قدر مثبت اختیار است نہ منافی اختیار بندہ۔

تبصرہ: یعنی قضاء و قدر او تعالیٰ این طور است کہ فلان بندہ در فلان زمان فلان کار را بہ اختیار خود خواہد کرد و یا این کار را بہ اختیار خود ترک خواہد کرد بنا بران قضاء ضد اختیار نبودہ بلکہ مثبت اختیار است و تقدیر آن تاریخ آئندہ می باشد کہ حق تعالیٰ افعال و اعمال آئندہ را دیدہ و دانستہ بعد از ان آنرا در قضاء و قدر ثبت نمودہ است، و این دیدن حق تعالیٰ قبل از ثبت قضاء و قدر می باشد

باید دانست کہ قضاء و قدر نیز یک امر حادث بودہ و قدیم نمی باشد تنہا ذات و صفات حق تعالیٰ است کہ قدیم است و بس۔

حضرت امام میفرماید، قدریہ و معتزلہ ادعا دارند کہ فعل حق تعالیٰ بہ نسبت قضاء و قدر یا واجب است یا ممتنع است پس بر روے ادعاے این طائفہ باری تعالیٰ در صدور آن فعل مختار شدہ نمی تواند و این کفر است و آن ادعائے شان مردود می باشد یعنی این طائفہ قضاء و قدر را سبب بے اختیاری می دانند و حالانکہ افعال او تعالیٰ نیز در قضاء تثبیت می باشد و قتیکہ قضاء و قدر سبب سلب اختیار بودہ باشد می باید کہ حق تعالیٰ نیز در صدور افعال خود اختیار نداشتہ باشد و این کفر محض است چہ حق تعالیٰ در صدور افعال خود فعال ما یشاء بودہ و ہیچ کار بدون ارادہ او تعالیٰ صورت نمی گیرد چنانچہ در قضاء و قدر تثبیت است کہ بارادہ حق سبحانہ در فلان روز و در فلاں وقت باران میشود و در ہمان روز و در ہمان وقت بر روے مشیت و باران میشود اگر چہ بموجب ادعاے این طائفہ حق تعالیٰ در قضاء و قدر اختیار نداشتہ باشد می باید کہ باران نیز بدون ارادہ حق تعالیٰ ببارد و این ادعاء مردود و کفر محض می باشد و ہیچ عمل بدون ارادہ حق تعالیٰ امکان پذیر نبودہ صورت نمی گیرد۔

حضرت امام میفرماید، بہمہ مسلم و روشن است کہ قول با استقلال قدرت بندہ در ایجاد افعال او با کمال ضعف بندہ نہایت بے عقلی است الخ یعنی معتزلہ و قدریہ کہ بندہ را با وجود ضعف و عاجزی او خالق افعال خود میدانند و تخلیق حق تعالیٰ را در فعل بندہ دخل نمی دہند، این ادعاے شان از نہایت بیدانش و کم خردی آنہا است۔ حضرت امام میفرماید از ین سبب مشائخ ماوراء النہر در بارہ گمراہ دانستن آنہا مبالغہ کردہ اند و گفتہ اند کہ حال مجوس بہ نسبت حال اینہا بہتر است۔ زیرا کہ مجوس یک چیز را بہ او تعالیٰ شریک دانستہ اند و معتزلہ شریکان غیر متناہی را قائل شدہ اند یعنی طائفہ مجوس صرف آتش را شریک حق تعالیٰ می دانند و معتزلہ تمام بندگان را شریک او تعالیٰ میدانند بدلیل اینکہ بندہ را در اجراے عمل خود خالق فعل می پندارند و در حالیکہ خالق فعل حق تعالیٰ است و بندہ کاسب آن است۔

حضرت امام میفرماید زعم و عقیدۂ جبریہ آن است کہ بندہ اصلا فعل ندارد و حرکات او بمنزلہ حرکات

جمادات است و دارائے ہیچگونہ قدرت و اختیار نمی باشد الخ یعنی جبریہ بندہ را مانند سنگ میدانند و بہر طرفیکہ انداختہ شود ہماں طرف لول میخورد، نزد این طائفہ بندہ نیز در بے ارادگی مانند جمادات بودہ و بہر کارے کہ ارادۂ حق تعالی رفتہ باشد آن کار بدون ارادہ بندہ اجرا می شود و تمام حرکات شان مربوط بہ ارادہ حق تعالی است و بس۔

تبصرہ: مسلک جبریہ معکوس معتزلہ و قدریہ است زیراکہ معتزلہ و قدریہ بندہ را خالق افعال داشتہ اند اما جبریہ بندہ را در صدور افعال بے اختیار می دانند. حضرت امام میفرمایند، جبریہ گمان کردہ اند کہ بندہ در عمل خیر مستحق ثواب و بکار شر مستوجب تعذیب نمی باشد و ادعا دارند کہ کافران عاصیان معذور و غیر مسئول می باشند زیراکہ صدور تمام افعال از حق تعالی است و بندہ در عمل آن مجبوریت دارد و این کفر است الخ یعنی مذہب جبریہ آنست کہ بندہ بہ فعل خیر مستحق ثواب و بہ فعل ناشایستہ مستوجب جزا نمی باشد زیراکہ در اجرائے عمل او بندہ را بدون اختیار پنداشتہ و فاعل حقیقی حق سبحانہ و تعالی را میدانند و در نزد این طائفہ تمام اوامر و نواہی حق تعالی یک چیز بے تاثیر تلقی شدہ است و این ادعا کفر محض گفتہ می شود، یعنی این طائفہ احکام و نواہی الہی را بدون تاثیر و بدون ثمرہ و فائدہ می دانند۔

حضرت امام میفرمایند این طائفہ مرجیہ ملعون میگویند کہ معصیت ضرر ندارد و گنہگار عذاب نمی شود الخ یعنی آنہا کہ بندہ را در صدور افعال بے اختیار پنداشتہ اند لہذا بنا سی ازین ادعاے خویش بندہ را قابل نکوہش و گنہگار نیز ندانستہ و مستحق ثواب ہم نمیدانند۔

تبصرہ: در مکتوبات قدسی آیات دو نسخہ موجود است یک نسخہ آنست کہ مرجیہ بندہ را مستحق ثواب و عذاب نمیدانند و نسخہ دیگر آنست کہ مرجیہ بندہ را مستحق ثواب دانستہ ولی مستوجب عذاب نمی دانند و این قول شان ازین سبب خواہد بود کہ اگرچہ قدرت بندہ در صدور عمل خیر تاثیر نداشتہ مگر از فضل حق تعالی باو ثواب دادہ میشود و نسخۂ دیگر کہ بندہ را نہ مستحق ثواب و نہ مستوجب جزا میدانند دلیل شان اینست کہ میگویند درحالیکہ بندہ در صدور افعال اختیار نداشتہ باشد چرا در کار خیر مستحق ثواب و در کار شر مستوجب عذاب گردد۔

حضرت امام میفرماید: روایت است که آنحضرتؐ فرموده که مرجیہ بزبان ہفتاد پیغمبر ملعون خوانده شده است و میفرماید که بطلان مذہب شان بدیہی است زیرا که فرق ظاہر است در بین حرکت دست گیرنده که باختیار بوده و حرکت ارتعاش صورت قطعی میدانیم که حرکت اول باختیار است و حرکت ثانی بدون اختیار و نصوص قطعیہ مذہب آنہا را منتفی یعنی باطل می سازد چنانچہ حق تعالی می فرماید جزاء بما کانوا یعملون و میفرماید فمن شاء فلیؤمن و من شاء فلیکفر وغیرہ ازین روایات نصوص دیگر نیز بسیار است یعنی حق تعالی درباره دخول جنت و نیز در مورد دخول دوزخ میفرماید که جزائے اعمال بندگان است معلوم و روشن است که اگر عمل بنده بدون اختیار بنده می بود چرا کار خوب سبب دخول جنت و کار بد سبب دخول دوزخ میگردید وا ز آیۂ کریمہ معلوم میشود که ایمان و کفر مربوط باراده بنده است پس مرجیہ که اراده و قدرت بنده را بے تاثیر میدانند از حقیقت انحراف کرده اند و گفتار شان خلاف نصوص است

حضرت امام میفرماید: بدان که اکثر مردم به سبب ضعف ہمت و قصور نیت ہا سخنان خواہان اند که از آنہا سوال کرده نشود بنابرآن بسوے مذہب اشعری بلکه بطرف جبری میلان میکنند گاہے میگویند که در حقیقت بنده بدون اختیار می باشد و نسبت فعل بوے بطریق مجاز است و گاہے میگویند که اختیار بنده ضعیف است و این قول شان مستلزم مجبوریت می باشد و باین گفتار شان کلام بعض صوفیہ را ہم درین مقام می شنوند که گفته اند که فاعل تمام افعال واحد است و قدرت بنده با فعال تاثیر ندارد حرکات بنده بمنزلہ حرکات جمادات می باشد بلکه وجود و ذات بنده مثل سراب است و امثال این گفتار ہا جرأت آنہا را به ترک اوامر شرعی بیشتر گردانیده و در اقوال و افعال مداہنت و مساہلات میکنند الخ یعنی چون این طبقه دارائے ہمت پست و پست عنصر و بے دیانت اند لہذا گاہے طرف مذہب اشعری و گاہے طرف مذہب جبری رواں بوده و چون صوفیه وجودیہ گفته اند که فاعل تمام افعال تنہا حق تعالی است بلکه ذات بنده را بسراب تشبیه داده و وجود بنده را یک امر غیر حقیقی میدانند بنابران قول صوفیه را سند خود قرار داده اند و حالانکه قول صوفیه وجودیہ قابل استناد نیست زیرا که گفتار صوفیه وجودیہ در احوال سکر بوده و کلام سکر تاویل داشته بنابرآن ظاہر گفته ایشان قابل تقلید و پیروی نمی باشد۔

تبصرہ: کلام صوفیہ وجودیہ اگرچہ در ظاہر خلاف شرع شریف تلقی میشود اما چون دارای تاویل بودہ و در وقت سکر از زبان شان صدور می یابد بنا بر آن ایشان معذور اند و نیز گفتار ایشان بیان عقیدہ نبودہ بلکہ بیان احوالی ست کہ با ایشان روی دادہ است و این گونہ احوالات شان موقتی بودہ دائمی نیست در زمانی ازین مرتبہ ارتقا می یابند۔ حضرت امام میفرمایند پس در تحقیق این مقام میگوییم کہ ادعای اشعری کہ مجرد مداریت بدون تاثر آنرا سبب ظلم شدہ نمی تواند، اگر در حقیقت برای بندہ اختیار نمی بود چرا حق تعالی در بسی از آیات قرآنی ظلم را بہ بندگان نسبت نمودہ و از آیات قرآن معلوم می شود کہ قدرت بندہ در صدور افعال تاثیر داشتہ است و اگر قدرت بندہ صرف مدار و موقوف علیہ می بود و تاثیر نمی داشت چنانچہ اشعری گفتہ حق تعالی نسبت ظلم را بہ بندگان نمی نمود۔

حضرت امام میفرمایند، بلی تعذیب بندگان از طرف حق تعالی اگرچہ بندہ در صدور افعال اختیار ہم نداشتہ باشد ظلم نمی باشد، زیرا کہ حق تعالی مالک مطلق بودہ در ملک خود چیزے کہ خواستہ باشد انجام میدہد اما نسبت ظلم بہ بندگان مستلزم ثبوت اختیار بندہ است الخ یعنی در این جا دو موضوع موجود است یکے اینکہ حق تعالی بدون ارتکاب جرم و معصیت اگر بندہ را تعذیب نماید کدام اشکالے نیست زیرا کہ حق تعالی در ملک خود فعال ما یشاء می باشد دیگر اینکہ نسبت ظلم بہ بندگان مستلزم ثبوت اختیار بندگان است، اگر بندگان در صدور افعال را اختیار نمی داشتند حق تعالی نسبت ظلم را بہ ایشان نمی نمود خلاصہ اینکہ تعذیب بندہ بدون گناہ بندہ چیز دیگر است و نسبت دادن ظلم بہ بندہ چیزے دیگر۔

حضرت امام میفرمایند، ضعف اختیار بندہ از دو حال خالی نیست الخ یعنی بعض گفتہ اند کہ اختیار بندہ ضعیف است بنا بر آن حضرت امام میفرمایند کہ مراد شان کدام ضعف است۔

(۱) اگر مراد شان از ضعف بندہ مقابل اختیار او تعالی باشد این ادعای شان بجا است۔

(۲) اگر مراد شان از ضعف اختیار بندہ این باشد کہ اختیار بندہ در صدور فعل ہیچ تاثیر ندارد این ادعای شان درست نیست۔ یعنی کسانیکہ اختیار بندہ را ضعیف میدانند اگر مراد شان این باشد کہ اختیار بندہ نسبت بہ اختیار حق تعالی ضعیف است، این گفتار و ادعای شان درست است و اگر

مراد شان از ضعف بندہ این باشد کہ اختیار بندہ در صدور افعال ہیچ تاثیر ندارد این ادعاے شان معقول نیست۔ اگر مراد شان از ضعف اختیار بندہ آن باشد کہ بندہ در صدور فعل استقلال ندارد۔ این ادعاے شان بجاست، زیرا کہ صدور فعل بندہ بہ تخلیق خدا و کسب بندہ صورت میگیرد تنہا اختیار بندہ در صدور فعل کافی نیست، چہ فعل بندہ اثر کسب بندہ و اثر تخلیق او تعالی است و فعل بندہ تنہا اثر کسب بندہ نیست۔

حضرت امام میفرماید، باید دانست کہ حق تعالی بندگان خود را بہ اندازہ توان و قدرت شان مکلف ساختہ است و در تکلیف شان بہ نسبت ضعف خلقت بندگان سہولت را مراعات داشتہ است چنانچہ حق تعالی میفرماید یرید اللہ ان یخفف عنکم و خلق الانسان ضعیفا (ترجمہ) حق تعالی ارادہ دارد کہ بشما سہولت بیاورد زیرا کہ انسان در خلقت خود ضعیف است یعنی حق تعالی بالاے بندگان خود تکلیفی گذاشتہ است کہ موافق طاقت شان باشد، چون بندگان در خلقت خود ضعیف اند لہذا بامریکہ مافوق طاقت شان نمی باشد مکلف نگردانندہ اند۔

حضرت امام میفرماید کہ حق سبحانہ حکیم رؤف و رحیم است مناسب حکمت و رافت و رحمت نمیباشد کہ بندہ را باموری مکلف سازد کہ از توان و قدرت بندہ بیرون باشد، بنابران بندہ را براے برداشتن کوہ مکلف نساختہ بلکہ باموری سہل و سادہ مکلف ساختہ چنانچہ اداے نماز کہ مشتمل بر رکوع و سجود و قیام است کہ ہمہ این یک امر سادہ و آسان می باشد و ہمچنین گرفتن روزہ یک امر بسیط و سادہ بودہ و ہکذا دادن زکوۃ یک امر سادہ است زیرا کہ ربع عشر مال یک شخص در زکوۃ مقرر شدہ است کہ چہل یک می شود و نصف مال در زکوۃ مقرر نگردیدہ تا بالاے بندگان پرداخت آن دشوار تمام می شد و از کمال رافت و رحمت او تعالی است کہ براے مامورات شرعیہ خلف و بدل آنرا نیز مجاز دانستہ است چنانچہ در حال اعتذار بجاے وضو تیمم را مجاز دانستہ و ہمچنان در حال اعتذار بندہ اگر در نماز بقیام قادر نباشد در حال قعود ادا کند و کسیکہ بہ قعود قادر نباشد در حال افتیدہ بہ پہلو ادا نماید کسیکہ بہ سجدہ و قعود قادر نباشد با اشارہ ادا کند پس کسیکہ احکام شرعی را از نگاہ واقعیت و انصاف مشاہدہ کند می بیند

کہ در تمام تکالیف شرعی انتہائی سہولت بکار رفتہ است دیدن تخفیف و سہولت تکالیف این است
کہ بعضے مردم تمنائے روزۂ نفلی را دارند و بعض مردم نماز نفلی میگذارند اگر نماز و روزہ فرض سنگین می بود
بندگان ہرگز خواہشات نوافل و نماز زائد را نمی نمودند۔

حضرت امام میفرمایند علت نادیدن بعض مردم عدم تسہیل را در امور شرعیہ بسبب تاریکی نفسانی
و کدورت طبیعی آنہا است کہ ناشی از ہوائے نفس می باشد، چہ نفس بدشمنی او تعالی ایستادہ است
حق تعالی میفرماید کبر علی المشرکین ماتدعوھم الیہ یعنی سخت است بالائے مشرکین چیزیکہ توان ہا را
بآن دعوت بنمائی و حق تعالی میفرماید وانھا لکبیرۃ الا علی الخاشعین یعنی ہر آئینہ نماز بسیار بزرگ
و بسیار سخت است اما بالائے خاشعین و بندگان خداترس کہ سخت نمی باشد یعنی تمام اوامر او تعالی برائے
کسانیکہ ہوائے نفسانی ندارند بسیار آسان و بے تکلیف بودہ و برائے کسانیکہ ہوائے نفسانی دارند اوامر
او تعالی را سنگین می پندارند چنانچہ توحید و ادائے نماز کہ ذکر او تعالی است بسیار آسان بودہ، ولی
در حق کفار کہ دارائے کدورت نفس می باشد بسیار سخت و دشوار است و حالانکہ نماز ذکر و یاد او تعالی
می باشد و ذکر او تعالی سبب بسے التذاذہا است و بندگان خاص خداوندی کہ از ہوائے نفسانی فارغ
شدہ باشند لذت یاد خدا را از تمام لذائذ دنیوی لذیذتر می پندارند، و اگر نیک متوجہ شویم لذت ذکر
او تعالی را بہ عقل نیز درک خواہیم نمود چنانچہ ثابت است کہ تمام لذائذ دنیوی اثر ظلال صفات او
تعالی است۔ درحالیکہ اثر ظلال صفات تا باین اندازہ لذت آور باشد منبع و منشاء آن کہ صفات
خداوند است تا کدام اندازہ لذت بخش خواہد بود۔ مصرع

ذوق این مے نہ شناسی بخدا تا نہ چشی

حضرت امام میفرمایند، ہمچنان کہ مرض ظاہری سبب سختی ادائے احکام شرعی میگردد ہمچنان
مرض باطن نیز باعث ادائے تکالیف شرعی می باشد الخ یعنی غشاوۂ قلبی و کدورت نفسانی کہ ناشی از
غفلت قلبی و امارگی نفس است سبب تکلفات و عوامل سنگین دانستن اوامر شرعی است اما وقتیکہ قلب
تصفیہ و نفس تزکیہ یافت تعمیل احکام و اوامر الٰہی یک امر ذوقی و لذیذ میگردد۔

حضرت امام میفرماید بہ تحقیق کہ نزول شریعت برائے ابطال رسوم نفسانی است الخ یعنی خواہشات نفس ومتابعت شریعت دو نقیض متضاد می باشد پس دلیل سخت دانستن اوامر شرعی وجود ہوا وخواہشات نفسانی است، بنا بران بہر اندازہ کہ کدورت نفسانی موجود باشد بہمان اندازہ ادائے اوامر شرعی سنگین وتکلف پنداشتہ می شود۔ زمانیکہ ہوائے نفسانی از بین برود ادائے اوامر واحکام شرعی یک امر ذوقی تلقی میگردد۔ خلاصہ اینکہ بجا آوردن احکام واوامر حق تعالیٰ اثر تزکیہ نفس وسبب التذاذ معنوی بودہ وبجانیاوردن احکام او تعالیٰ سبب غلبہ کدورت نفسانی است۔

حضرت امام میفرماید وانچہ بعض صوفیہ کرام در نفی اختیار زدہ وضعف آن گفتار نمودہ اند مدار اعتبار نبودہ الخ زیرا کہ مدار اعتبار ودلیل گفتار اہل سنت است چیزیکہ موافق اقوال ایشان باشد مقبول وچیزیکہ مخالف آن باشد مردود است یعنی اقوال صوفیہ وجودیہ چون در احوال سکر صادر شدہ است لہذا دلیل ومدار اعتبار نبودہ قابل تائید وپیروی نیست۔

حضرت امام میفرماید علاوہ بران ما میگوئیم کہ صوفیہ مستقیم الاحوال در اقوال واعمال از شریعت تجاوز نکردہ اند ومیدانند کہ بقیہ مخالفت بہ شریعت از خلل احوال وسقم آن است واگر احوال صادقہ روے دہد مخالف شریعت نمی باشد واحوال خلاف شریعت دلیل زندقہ وارتداد دانستہ میشود این قدر ہست کہ صوفی کہ اظہارات خلاف شریعت می کند چون از سکر وغلبہ احوال می باشد بنا بران معذور دانستہ میشود وکشف او صحت نداشتہ قابل تقلید وپیروی نمی باشد بلکہ می باید کلام شان تاویل گردد وظاہر گفتار شان اعتبار داده نشود الخ یعنی صوفیہ کرام دو نوع اند یکے صوفیان منتہی وبجاے رسیدہ اند کہ صدق مصداقات اوامر شرعی را بچشم دل دیدہ اند وتمام اوامر یکہ بہ شریعت وارد است آنرا مشاہدہ فرمودہ اند ودیدہ اند کہ فاسق وکافر در قبر معذب وطبقہ صالح وزاہد در قبر خود مسرور وساکن روضہ جنت اند۔ دیگر صوفیہ مبتدی ونارسیدہ اند کہ بواسطہ قلت علم خود ونقص احوال صدق مصداقات اوامر شرعی را دیدہ نمی توانند لہذا در مکشوفات خود ناقص اند وگفتار شان قابل پیروی وتقلید نیست۔ اما قول صوفیہ وجودیہ ونارسیدہ بیان حال آنہا بودہ نہ عقیدہ آنہا۔

حاصل مکتوب دوصد و ہشتاد و نہم اینکہ بندہ مجبور نبودہ و ارادہ او در فعل او موثر بودہ بنا بر آن صاحب ثواب و مستحق عذاب می گردد و قول اشعری ہم صحت نداشتہ و اقوال مرجیہ و جبریہ و قدریہ مردود می باشد و گفتار صوفیہ وجودیہ قابل اعتبار نبودہ محمول بہ سکر وقت و غلبۂ حال است و حقیقت آنست کہ تخلیق فعل بندہ از حق سبحانہ و کسب آن از بندہ می باشد پس فعل بندہ در اثر دو قوہ بہ وجود آمدہ است و می آید۔

مکتوب دوصد و نودم

حضرت امام میفرمایند: بدان طریقے کہ اقرب است طریقہ عالیہ نقشبندیہ است الخ یعنی عمل حضرات نقشبندیہ بنا بر عزیمت و اتباع سنت و ترک بدعت میباشد و برخصت عمل نمی کنند۔

تذکرہ: عزیمت عبارت از مراعات چہار مذہب اہل سنت است و رخصت عبارت از پیروی از یک مذہب چہارگانہ اہل سنت است۔ حضرات نقشبندیہ این نوع عمل رخصت را مرتکب نمی شوند چنانچہ حضرات حنفیہ و حضرات شافعیہ در نقض وضو اختلاف دارند۔ حضرت امام شافعیؒ خوردن چیزے را کہ توسط آتش پختہ شدہ باشد ناقض وضو میدانند و نیز اگر شخصے وضو داشتہ باشد دست او بجان زن برسد و بدن زن را مساس نماید نزد شافعیہ سبب نقض وضو می گردد۔ اما این دو عمل متذکرہ در نزد علمائے حنفیہ ناقض وضو نمی باشد باآنہم حضرات نقشبندیہ بمراعات مذہب شافعیہ بعد از صرف غذا آتش زدہ وضو می کنند و از اختلاف خود را محفوظ میدارند تا عمل بہ عزیمت مراعات گردد و نیز صوفیہ نقشبندیہ در وقتے کہ استفراق کنند و یا از بدن شان خون ظاہر شود، سر از نو وضو می کنند تا عمل بہ عزیمت مراعات گردد۔ اگرچہ در مذہب امام شافعیؒ این دو چیز متذکرہ ناقض وضو نیست اما در مذہب حنفی این دو چیز ناقض وضو دانستہ می شود و علیٰ ہذا القیاس۔ خلاصہ این کہ صوفیہ نقشبندیہ کہ بہر مذہب اہل سنت منسوب باشند در تمام اعمال شان مراعات مذہب اربعہ را می نمایند و مرتکب عملی نمیگردند کہ در یکے از مذاہب اربعہ جائز نباشد یعنی مراعات این عمل نہایت تقوی است کہ صوفیہ نقشبندیہ آنرا پسندیدہ اند و بآن عمل و پیروی می نمایند۔ مصرع

خدا رحمت کند این عاشقان پاک طینت را

مقولہ مشہور است کہ می گویند "صوفی مذہب ندارد" یعنی صوفی نقشبندیہ تنہا مراعات یک مذہب را نکردہ بلکہ مذاہب چارگانہ اہل سنت وجماعت را مراعات وبآن پیروی می نماید ناگفتہ نماند کہ صوفی مراعات مذہب دیگرے را در وقتی می نماید کہ مذہب خود او ترک نشود چنانچہ قبلا دربیان وضو بیان شد یعنی درصورتیکہ صوفی حنفی در وقت خوردن غذائی کہ توسط آتش پختہ شدہ باشد و در وقت مساس زن وضو کند موافق مذہب شافعی بودہ اما مخالف مذہب حنفی نمی باشد یعنی اگرچہ حضرت امام اعظمؒ دراین جا وضو لازم نمی دانند اما دراین دو صورت تجدید وضو را ناجائز نیز نمی دانند، ونیز صوفی شافعی در وقت استغراق وحجامت وضو تازہ می نماید، زیرا کہ امام شافعی اگرچہ دراین دو صورت این دو چیز را ناقض وضو نمی داند مگر تجدید وضو را نیز ممانعت نمی فرمایند۔ خلاصہ اینکہ صوفی حنفی وصوفی شافعی ومالکی وحنبلی مراعات مذاہب چارگانہ را از دست نمیدہد درصورتیکہ عمل شان از طرف علمائے مذاہب خود شان ممانعت نشدہ باشد، ازین سبب حضرات نقشبندیہ مرتکب سماع ونغمہ نمی شوند واز ذکر جہر نیز اجتناب می ورزند اگرچہ ذکر جہر جائز بودہ مگر عزیمت گفتہ نمی شود۔

حضرت امام میفرمایند، ایشانند کہ در رنگ اصحاب کرام نہایت در بدایت ایشان مندرج گشتہ الخ یعنی در صحبت آنحضرتؐ اندراج نہایت در بدایت بودہ وکسے کہ بہ صحبت آنحضرت م مشرف میگردیدند، بہ مجرد بیعت وقبول دین مقدس اسلام بہ کمالات انتہائی مشرف می گردیدند ناگفتہ نماند کہ نہایت دارائے مراتب متفاوت می باشد، بنا برآن کسیکہ تازہ بدین اسلام مشرف میگردید اگرچہ بکمالات نہایت مشرف می شد باز ہم در کمالات ومراتب در بین این صحابی جدید وصحابی قبلی تفاوت زیاد موجود می بود زیرا کہ نہایت دارائے مراتب متفاوتہ می باشد ہمچنان در طریقہ عالیہ نقشبندیہ نیز اندراج نہایت فی البدایت موجود است چہ جذبہ کہ در تمام طرق دیگر در نہایت یعنی در سیر فی اللہ حاصل می شود در طریقہ علیہ نقشبندیہ در ابتداء، در سیر فی الاشیاء

دست می دہد و این از برکت خواجہ بزرگ حضرت شاہ نقشبند می باشد کہ حق تعالیٰ از کرم خود با و شان عنایت فرمودہ است از ین جاست کہ خواجہ بزرگ میفرماید "ما فضلیا نیم و ما مرادانیم" و میفرماید کہ ما نہایت را در بدایت درج می کنیم منقولست کہ خواجہ بزرگ چہل روز در سجدہ بود و از جناب حق تعالی طریقہ میخواست کہ موصل باشد حق تعالیٰ طریقہ ذکر خفیہ را برایشان عنایت فرمود و جذبہ برائے او عنایت کرد۔ بیت

اگر از جانب معشوق نباشد کشش کوشش عاشق بیچارہ بجاے نہ رسد

حضرت امام میفرماید آگاہی ایشان فوق آگاہی ہاے دیگران شدہ الخ یعنی تجلی ذاتی در طرق دیگر برقی بودہ و برائے منتہیان این طریقہ عالیہ دائمی میباشد۔

حضرت امام میفرماید از کمال شوق گریہ دست داد یعنی گریہ مقدمہ جذبہ می باشد برائے شان رخ داد و این از اثر توجہ خواجہ باقی باللہ صاحبؒ بودہ۔ و آنچہ میفرماید دران بیخودی یک دریاے محیط می دیدم صور و اشکال عالم را در رنگ سایہ دران می یافتم الخ یعنی سبب غیبت از حس ظہور تجلیات عالم قدس می باشد از ین سبب بودہ کہ شعشعان تجلیات عالم قدس روح را مغلوب ساختہ از تصرف بدن باز میدارد و چون حس بدن مربوط بروح می باشد بنا بران در وقت مغلوبیت روح بدن بے حس و بے شعور می گردد مراد از دریاے محیط شاید ظلال تجلیات عالم وجوب بودہ باشد و اشکال عالم کہ ظلمانی است و از عدم ساختہ شدہ کہ عدم سراسر ظلمت و تاریکی است بنا بر آن در رنگ سایہ دران دریاے نور معلوم شدہ خواہد بود۔

حضرت امام میفرماید چون این قضیہ را بعرض حضرت ایشان رسانیدم فرمودند کہ نوعی از فنا حاصل شدہ است الخ یعنی فنا کہ عبارت از نسیان ماسوی می باشد حاصل شدہ، زیرا کہ در بے شعوری عالم فراموش میگردد۔ و آنچہ میفرماید بعد از دو روز مرا فنا مصطلح حاصل شد یعنی اگر در وقت شعور و ثبات حس عالم فراموش گردد آن را فناے اصطلاحی می گویند۔

و آنچہ میفرماید بعد از ان فناے فنا حاصل شد الخ یعنی عالم فراموش شدہ دوبارہ بخاطر آمد و مشہود گشت زیرا کہ فنا عبارت از نسیان ماسوی است و فناے فنا نسیان فنا می باشد۔

و آنچہ میفرماید، کہ معتبر در فنائے فنا آنست کہ باوجود دیدان اتصال بے شعوری حاصل شود یعنی در وقت وجود شعور وحس ظہور آثار تجلیات عالم و حجب کمتر و در وقت بے شعوری آثار آن تجلیات بیشتر خواہد بود۔ و آنچہ میفرماید، من علم خود را نسبت بحق سبحانہ حضوری می یابم الخ یعنی وقت ظہور توحید وجودی طالب خود را بعنوان حق می بیند و این یک نوع احوال می باشد در نتیجہ زائل و طالب ازین مرحلہ ارتقا می یابد و نیز علم حضوری معنائے دیگر ہم دارد و آن معنی عبارت از شہود و علم خود مطلوب می باشد، پوشیدہ نماند کہ علم دو نوع است، یکے علم بہ مفہوم یک چیز و دیگری علم بخود آن چیز، صوفیہ کرام بلکہ حضرت امام علم اول را علم حصولی و ثانی علم حضوری می نامند۔

و آنچہ میفرماید کہ حق مشہود است اما در پردہ الخ یعنی در مقام وحدت الوجود صوفی حق را محیط عالم می بیند اگرچہ در حقیقت علم خدا محیط عالم می باشد نہ ذات او تعالیٰ و احاطہ ذات مقدس بے چون است، چون این مرحلہ ابتدائی بودہ بنابر آن طالب تفریق این دو احاطہ یعنی احاطہ ذاتی و احاطہ علمی کردہ نمی تواند لہذا احاطہ علمی را احاطہ ذاتی می پندارد۔ چون این دید در سکر صورت میگیرد و بنابران انبیا احاطہ علمی و احاطہ ذاتی را کردہ نمی توانند۔

و آنچہ میفرماید بواسطہ تعلق ذات جل شانہ بہ اشیا متعددہ الخ یعنی علم او تعالیٰ کہ با شیا متعددہ تعلق دارد لہذا منبسط و فراخ معلوم می گردد۔ و آنچہ میفرماید نفی انبساط باید کرد الخ از درجہ تعلق صفت العلم خداوندی طرف خود صفت او تعالیٰ عروج باید کرد۔

و آنچہ میفرماید، آن نقطہ را ہم نفی باید کرد الخ یعنی فراموش باید کرد، زیرا کہ در وقت ذات او تعالیٰ طالب از صفت می گذرد۔ و آنچہ میفرماید آن نقطہ موہوم ہم از میان زائل شد الخ یعنی نقطہ موہوم عبارت از عالم امکان است کہ وجود آن موہومی است و اگر نقطہ موہوم عبارت از تعلق علم او تعالیٰ باشد معنائے عبارات چنین می شود کہ علم او تعالیٰ را کہ متعلق بعالم می بینی از وہم شما است و در حقیقت علم او تعالیٰ بعالم ہیچ تعلق ندارد باوجود آنکہ عالم بہ حق تعالیٰ

معلوم است، باز ہم علم او بہ عالم تعلق ندارد۔

پوشیدہ نماند کہ این مسئلہ دقیق در کتب دیگر بنظر نرسیدہ است اما حضرت امام چون در علم ظاہر یکتاے زمان و در علم باطن نیز رئیس اولیاے الف ثانی است بنا بران بدرک و کشف ہمچو مسئلہ موفق شدہ اند چنانچہ در مکتوبے میفرماید کہ" با آنکہ عالم معلوم او تعالیٰ است باز ہم علم او تعالیٰ بعالم، ہیچ تعلق ندارد" و در جاے دیگر این مسئلہ را چنین توضیح میفرماید" صورت کہ در آئینہ دیدہ میشود آئینہ با آن صورت کدام تعلقی ندارد" یعنی عالم بعلم او تعالیٰ نمایان است با آنہم علم او تعالیٰ بعالم کدام تعلقی ندارد۔

و آنچہ میفرماید، دران موطن شہود حق سبحانہ خود بخود است الخ یعنی وقتیکہ طالب فانی شود و در عین حال عالم وجوب را مشاہدہ نماید در آن وقت شہود واجب تعالیٰ براے طالب بمنزلہ آن است کہ حق سبحانہ خود را خود مشاہدہ کند زیرا کہ فانی از قابلیت شہود خارج گردیدہ است و عالم وجوب را بہ وجود موہوبی مشاہدہ می کند نہ بوجود بشری۔

حضرت عروة الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم مجددی در مکتوبی میفرماید کہ نصیب ممکن از واجب تعالیٰ حرمان است تا وقتیکہ ممکن موجود است مطلوب مشہود نیست وقتیکہ مطلوب مشہود گردد طالب رخت بصحرائی عدم می کشد و فانی میشود و میفرماید۔

مرا دیگر بجاے من نہ بینی چو جان آئی بجاے من نشینی

توئی از ہر دو عالم آرزویم تراچون یافتم از خود چہ گویم

گیرم کہ بہ غم خانہ ما یار درآید کو حوصلہ و طاقت دیدار کہ دارد

حضرت بیدل می فرماید۔

جہاں صفاکدہ تست اگر ز خود رستی وگر بہ بند خودی در دل غبار نشین

حضرت امام میفرماید، فرمودند کہ ہمین حضور، حضور نقشبندیہ است، یعنی جذبہ کہ در طرق دیگر در نہایت است و حضرت خواجۂ بزرگ آنرا در بدایت درج نمودہ اند ہمین است

واین جذبہ ابتدائی طریقہ عالیہ نقشبندیہ می باشد و نہایت شان دوام تجلی ذاتی است یعنی می باید کہ ہمچو بدایت دارائے چنین نہایت بودہ باشد۔ بیت

بجائے لالہ بکف پارۂ جگر دارم قیاس کن زگلستان من بہار مرا

حضرت امام میفرمایند بعد از متحقق شدن این نسبت فنا دیگر کہ آنرا فنائے حقیقی گویند حاصل گشت الخ یعنی فنائے کہ مترتب بسلوک وسیر تفصیلی است حاصل گشت سیر وعروج جذبہ بدایت چوں سیر اجمالی است لہذا سبب حصول معارف وعلوم نمی گردد فنائے کہ دراں وقت حاصل شود فنائے حقیقی نیست۔

وآنچہ میفرمایند دل را آن قدر وسعت پیدا شد کہ تمام عالم را از عرش تا مرکز زمین در جنب آن وسعت مقدار خردلہ قدرے نبود الخ یعنی وقتیکہ دل فنائے وبقائے حاصل کند و منعکس بہ انعکاس کمالات وجوبی شود دراں وقت عالم امکان بمقابل آن از دانہ خردلہ ہم خورد تر بشاہدہ خواہد رسید زیرا کہ آن انعکاس عالم وجوب غیر متناہی می باشد۔

وآنچہ میفرمایند بعد از آن خود را ہر فرد عالم را حق می دید الخ یعنی غلبہ انوار عالم وجوب تمام را بہ پرتو خود رنگین ساختہ است بنا بران عالم برنگ وجوب بنظر می رسد وخود را بعنوان حق دیدن حالاتی است از احوالات توحید وجودی۔

وآنچہ میفرمایند تمام عالم را دریک ذرہ گم یافتم الخ یعنی مشاہدہ شہود این حالات د[ر] وقت عروج وفنا می باشد۔ وآنچہ میفرمایند بعد از آن خود را بلکہ ہر ذرہ را آن قدر منبسط ووسیع د[یدم] یعنی شاید کہ این شہود در وقت نزول وبقا ورنگین شدن بہ انعکاس کمالات وجوبی بودہ باش[د]

وآنچہ میفرمایند فرمودند کہ مرتبۂ حق الیقین در توحید ہمین است وجمع الجمع عبارت از [این] مقام است الخ یعنی حق الیقین دارائے مراتب مختلف می باشد واین حق الیقین در مقام توحید و[جودی] بودہ وجمع الجمع عبارت از دیدن ہر دوے واجب وممکن می باشد ودر عین حال این مقام مقا[م] امتیاز واجب وممکن نیز گفتہ می شود۔ ومقام جمع عبارت از عدم تفریق وعدم تمیز واجب وممکن بود[ہ]

وآنچہ میفرمایند، ہر ذرہ را کہ حق می یافتم بے تفاوت وبے تمیز ہمان ذرہ را موہوم یافتم الخ یعنی ممکنات درمقابل واجب موہومی بیبا شد ودارائے نمود بیرون بوداست چہ بہ نزد صوفیہ کرام نیز عالم ممکنات نمود دانستہ ودارائے بود نمی باشد ازین سبب عالم ممکنات را عالم مجاز نیز گویند۔ وآنچہ میفرمایند، فرمودند کہ شیخ بیان حال کامل نکردہ الخ یعنی شیخ گفتہ است کہ اگر خواہی کہ عالم را حق بگوئی حق است واگر خواہی کہ خلق بگوئی خلق است واگر خواہی عالم را از یک حیث حق واز حیث دیگر خلق بگوئی ہم مجاز است واگر در عدم تمیز ممکن وواجب اظہار حیرت کنی ہم می توانی۔ حضرت خواجہ باقی باللہ صاحب این بیان شیخ را کامل ندانستہ وفرمودہ کہ حیرت وعدم تمیز عمومی نبود بلکہ بہ بعض اشخاص روے می دہد واستعداد ہا متفاوت ومختلف می باشد۔ وآنچہ میفرمایند، این صفات وافعال را نیز موہوم محض یافتم الخ یعنی ممکنات از خود صفات نداشتہ صفات ممکنات پرتو صفات حق تعالی است۔

وآنچہ میفرمایند کہ مرتبہ فرق بعد الجمع ہمین است الخ یعنی ممکن را موہوم یافتن وآن را از واجب جدا دیدن را مقام فرق بعد الجمع گویند زیرا کہ ممکن وواجب را یک چیز دیدن مقام جمع می باشد۔ وآنچہ میفرمایند، نہایت سعی تا این جاست الخ یعنی تمام صوفیہ کرام کہ بہ فنا وبقا مشرف می شوند تا این جامی رسد وترقیات بالاتر ازین مقام بنابر تفاوت واختلاف استعداد می باشد۔ ومراتب قرب او تعالی مراتب غیر متناہی است۔ بیت۔

اے برادر بے نہایت درگہے است
ہرجائیکہ می رسی بروی مے است

وآنچہ میفرمایند، چون از سکر بہ صحو آوردند واز فنا بہ بقا مشرف ساختند چون در ہر ذرہ عضلات وجود نظر کردم حق را نیافت الخ یعنی یکے از مقامات توحید آنست کہ ممکن مظہر واجب تلقی گردد۔ وآنچہ میفرمایند، حضرت حق سبحانہ تعالی را با ہر ذرہ از ذرات وجود خود یافت الخ یعنی مقام معیت او تعالی کہ بعالم دارد مشہود گشت ونزد صوفیہ وجود بہ ذات او تعالی بعالم معیت

دارد وحق آنست کہ علم اوتعالیٰ بعالم معیت علمی داشتہ وذات اوتعالیٰ بعالم معیت ندارد زیراکہ درجائیکہ اوتعالیٰ است از عالم نام ونشانی نیست۔

وآنچہ میفرماید درین مرتبہ حق سبحانہ را نہ متصل عالم یافت ونہ منفصل یعنی اتصال و انفصال در بین دو موجود قیاس کردہ بیشود ودرین جا این قیاس امکان پذیر نیست بہ نسبت اینکہ واجب موجود است وممکن موہوم۔ ممکن درمرتبہ وہم تخلیق یافتہ ووہم عبارت از نمود بدون بوداست بنابرآن عالم دارائے نمود بے بود گفتہ می شود۔

وآنچہ میفرماید نسبت معیت واحاطہ وسریان بہ کلی منتفی گشت الخ یعنی موجود بہ موہوم ہیچ معیت واحاطہ وسریان ندارد۔ وآنچہ میفرماید اوتعالیٰ مشہود گشت بغیرآن نسبت الخ یعنی واجب باممکن ہیچ نسبت ندارد۔

وآنچہ میفرماید ونہ دراین وقت عالم مشہود بود بہمان خصوصیت الخ یعنی بزعم این کمینہ درانیجا سہو مطبعہ بنظر می رسد کہ دراین وقت عالم مشہود نبود طبع کردہ واصل عبارت حضرت امام چنین خواہد بود کہ عالم مشہود بودہ وہیچ نسبت معلوم الکیفیت ویامجہول الکیفیت بواجب تعالیٰ نسبت ندارد، بلی چہ نسبت خاک را بہ عالم پاک۔ بیت

زاعلی بالا وبالا زبالا　　بلندی ہم نمی گنجد دراین جا

وآنچہ میفرماید دراین وقت معلوم گردانیدند کہ این مشہود یااین حقیقت ویااین تنزیہ نہ ذات حق است بلکہ صورت مثالی تعلق تکوین اوست سبحانہ کہ ورائے تعلقات کونی است الخ یعنی این مشہود تعلق صفت تکوین است کہ بظلال خود دارد کہ تخلیق وترزیق واحیاء واماتت باشند تخلیق وترزیق وغیرہ کہ ظلال تکوین اند باکوان ممکنات تعلق دیگرے دارد۔

حضرت امام میفرماید عجب آنست کہ ہمان جماعت این درویش را از اہل توحید وجودی می انگارند واز علمائے منکرین توحید می شمارند الخ یعنی اقسام معارف توحیدی از عینیت و مرأتیت مظہریت وظلیت وشہود وحدت درکثرت وغیرہ کہ بحضرت امام دست دادہ عشر عشیر

آنہا بصاحبان توحید دیگر بیسر نگردیده باز ہم آنہا مرا منکر می دانند اما انکار حضرت امام مانند انکار علمائے ظواہر نیست کہ صاحب علم توحیدی را تقبیح نمایند زیرا کہ در نزد حضرت امام این صاحب توحید ظہور معارف توحیدی را باختیار خود اظہار نکردہ است بلکہ بدون اختیار وے بظہور پیوستہ است۔

حضرت امام در مکتوب میفرمایند کہ صاحبان توحید دوستان او تعالیٰ می باشند و در محبت او تعالیٰ خود را و غیر خود را ہمہ را باختہ اند این قدر ہست کہ حضرت امام اسرار معارف توحیدی را نقصان میداند۔ و میفرمایند کہ ازین مقام ترقی باید کرد اگرچہ در ابتداء معارف توحیدی بحضرت امام ظہور کردہ بود چنانچہ از مکاتب حضرت امام مستفاد می گردد و در نتیجہ حق تعالیٰ حضرت امام را بمعارف عالی تری نایل گردانیدہ کہ معارف توحیدی بآن معارف ہیچ نسبت ندارد۔

حضرت امام میفرمایند، از کجا دانستہ اند کہ آن مشائخ را از ان مقام ترقی واقع نشدہ است الخ یعنی صاحبان توحید زمانہ ما اقوال مشائخ بزرگ را کہ در معارف توحیدی صادر شدہ است دلیل خود ساختہ اند و توحید وجودی شائع می گردانند و این قدر نمی دانند کہ بزرگان ماضیہ از ان معارف بتدریج بمعارف بلند تری رسیدہ اند، و اقوال شان دلیل صحت توحید وجودی شدہ نمی تواند۔

حضرت امام میفرماید، این زمان علم بہ نقص خود میسر ہمی گشت الخ یعنی چون تا این وقت سیر الی اللہ و سیر فی اللہ و ظہور تجلی ذاتی برقی بحضرت امام ظہور نکردہ بود یعنی حضرت شان ہنوز باین معارف مشرف نشدہ بودند بنابر آن خود را ناقص می پنداشتند بدلیل اینکہ مشائخ ماضیہ حضرات نقشبندیہ از معارف سیر الی اللہ و سیر فی اللہ بحث کردہ بودند و این معارف ہنوز بحضرت امام ظہور نکردہ بود و بعد از ان حضرت امام بہ فضل و مرحمت او تعالیٰ بہ محبوبیت کہ داشتند بہ تربیت فضل او تعالیٰ بمعارف مذکورہ بلکہ بلند تر از ان مراتب زیادی راطے فرمودہ و بدرجات عالی ولایت رسیدہ اند۔

حضرت امام در مکتوب میفرماید، تخم از بخارا و سمرقند آوردند و بزمین ہند کشتند

وسالہا آنرا باب فضل و مرحمت سیراب فرمودند، ہمان بودکہ این کشت وکار ثمر آورد الخ یعنی سلسلہ عالیہ نقشبندیہ بہ توسط خواجہ باقی باللہ صاحبؒ کہ مرید حضرت خواجہ امکنگی بخارائی بودند بہ ہندوستان انتقال یافتہ است۔ وتخم بخارا عبارت از نسبت نقشبندی، وتخم سمرقند عبارت از نسبت احراری است۔ حضرت امام میفرماید کہ ہر دو نسبت بوجہ کمال برائے فقیر حاصل است۔

حضرت امام در مدح حضرت خواجہ احرار می فرماید قطب المحققین سید العارفین ناصر الدین حضرت خواجہ عبید اللہ احرار بدرجائے دیگر میفرماید کہ در وظیفۂ اقطاب اثنا عشر کہ تائید دین بآنہا مربوط است نیز حضرت ایشان را وظیفہ دادہ اند۔

حضرت امام میفرماید، بدان کہ حاصل طریقہ حضرت خواجگان الخ یعنی حاصل طریقہ بزرگان نقشبندیہ اتباع سنت واجتناب از بدعت و پرہیز ہوائے نفسانی می باشد برائے این بزرگان در ابتدا استہلاک واضمحلال در جذبہ می دہد و این جذبہ بدایت و این استہلاک واضمحلال در طرق دیگر وجود نداشتہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است وصدقۂ حضرت خواجہ بزرگ "بہاء الدین بلاگردان" می باشد کہ بہ منتسبین شان صدقہ فرمودہ اند و این بزرگان نقشبندیہ بمدد این جذبہ بمقامات میرسند کہ دیگران از آن عاجزند۔ مصرع

سالیکہ نکوست از بہارش پیداست

تبصرہ: جذبہ از برکت خواجہ بزرگ واستہلاک واستغراق از برکت سلطان العارفین است۔ وآنچہ میفرماید کہ وجود عدم بوجود بشریت عود می کند الخ یعنی وجود عدم بمنزلہ آن آہنی است کہ در کورہ آہنگری آتش شود و در ثانی در حین سرد شدن دوبارہ بآہن تبدیل یابد ہمچنان ہمیں وجود عدم در وقت ظہور تجلیات بصورت فنائے بشری معلوم می شود و در وقت انقطاع تجلی باز بوجود بشری عود می نماید و این در جذبہ بدایت است و وجود فنا بمنزلہ آن مس است کہ بعمل کیمیا طلا گردد و در وقت سرد شدن دوبارہ بمس تبدیل نمی یابد۔

آنچہ میفرماید واصل را رجوع نمی باشد الخ یعنی کسیکہ بعد از فنا بوصول مشرف شود دوبارہ بوجود بشری عود نمی کند و برائے او وجود موہوبی عنایت می شود و تجلیات عالم وجوب باطن او میگردد عالم خلق و عالم امر ادبمنزلہ پوشین وجبہ او می گردد و از حقیقت او خارج می گردد۔

وآنچہ میفرماید، آنچہ منتہی را در آخر میسر است الخ یعنی صاحب جذبہ اگرچہ منتہی نیست مگر از احوال انتہائے خبر ہم نیست۔

وآنچہ میفرماید، رجوع از موہبت حق لایق جناب قدس او تعالی نیست الخ یعنی شخصی را کہ حق تعالی بہ نعمت فنا مشرف گرداند آن نعمت را دوبارہ از وے نمی گیرد۔

وآنچہ میفرماید، چوں این مراتب تابع قلب اند الخ یعنی چون باقی لطائف عالم امر تابع قلب اند نسبت قلب فی الجملہ در آنہا سریان پیدا می کند اما تا بحد فنا نمی رساند۔

وآنچہ میفرماید کہ مغلوب بہ سبب بعضی عوارض غالب می گردد الخ یعنی وجود بشری کہ قبل از فنا بہ سبب شعشعان تجلی مغلوب گردیدہ بود بواسطہ انقطاع تجلی دوبارہ وجود بشری خواہد شد۔

آنچہ میفرماید، ازین قبیل است فنا و بقا و تجلی ذاتی الخ یعنی در کتاب فقرات حضرت خواجہ احرار کہ این طور اشخاص را فانی گفتہ اند بنائے آں بواسطہ اندراج نہایت در بدایت است و آن شخص اگرچہ مبتدی است مگر از انتہائے خبر نیست۔

آنچہ میفرماید، عزیزی میفرمود الخ یعنی در کتاب فقرات کہ این طور اشخاص را فانی و واصل دانستہ است حال خود حضرت خواجہ احرارؒ نبودہ و باندازۂ کمال مخاطب فرمودہ است۔

وآنچہ میفرماید، ہر بقائے کہ در جہت جذبہ پیدا شود الخ یعنی در بقائے حقیقی کہ بعد از فنائے مطلق است علوم توحید وجودی پیدا نمی شود، اما در فنائے جذبہ بدایت علم توحید وجودی عارض می گردد ازین جاست کہ بعض مشائخ حق الیقین را چنان بیان کردہ است کہ حاصل او توحید وجودی است، بنابرآن بعضی مردم اشتباہ کردہ اند کہ حق الیقین این مشائخ عبارت از تجلی صوری است ونفہمیدہ اند کہ آن بزرگان بہ سوبہ مخاطب بیان فرمودہ اند نہ باندازہ سوبہ خود شان۔

وآنچہ میفرماید اگر حق سبحانہ بکمال عنایت خویش الخ یعنی آن بزرگان حال صاحب جذبہ بدایت را بیان کردہ اند واگر حق تعالی بعد از جذبہ بدایت بہ سلوک مشرف گرداند راہ پنجاہ سالہ را بہ اندک مدت بہ مرد جذبہ قطع خواہند نمود وبہ فنا فی اللہ وبقا باللہ مشرف خواہند شد یعنی بقا باللہ وفنا فی اللہ بعد از سلوک دست می دہد ودر جذبہا ولی نمونہ آن میسر می گردد۔

وآنچہ میفرماید منتہاے سلوک تا نہایت سیر الی اللہ است الخ یعنی سلوک عبارت از سیر الی اللہ فی الاشیا است وسیر فی اللہ کہ سیر در مراتب وجوب است مقام جذبہ است یعنی مقام جذبہ نہایت است نہ جذبہ بدایت در جذبہ نہایت سالک بہ بقا مشرف می شود وبہ انعکاس صفات او تعالی منعکس می گردد۔

وآنچہ میفرماید سیر الی اللہ عبارت از سیر تا بہ اسمی است کہ سالک مظہر آنست الخ یعنی سیر یکہ قبل از رسیدن اسم مربی سالک است سیر الی اللہ فی الاشیا، دانستہ می شود وسیر فی اللہ سیر دران اسم است۔

تبصرہ: ہر سالک مظہر اسم جداگانہ می باشد یعنی آدمی المشرب مظہر ظلال صفت تکوین وعیسوی مشرب مظہر ظلال قدرت می باشد وعلی ہذا القیاس۔

وآنچہ میفرماید این درویش را معرفت خاص است الخ یعنی بہ نزد فقیر سیر دران اسم نیز سیر فی اللہ نیست بلکہ سیر الی اللہ است وسیر فی اللہ عبارت از وصول بذات مقدس است۔

وآنچہ میفرماید این اسم فوق عین ثابتہ است الخ یعنی عین ثابتہ سالک ظل وصورت علمی آن اسم است۔ وآنچہ میفرماید جماعہ کہ بفضل ایزدی مخصوص اند الخ یعنی جماعہ محبوبان ازان اسم مربی خود نیز عروج می فرمایند۔

وآنچہ میفرماید ہرچند واصلان ارباب سلوک الخ یعنی طرق دیگر کہ بریاضت ومجاہدہ آن مسافہ را طے می کنند وبمدت طویلہ بہ منتہاے آن میرسند بزرگان این خانوادہ بزرگ بالتزاذ دولت شہود وبمدد جذبہ آن مسافہ را بزمان بسیار کم طے می فرمایند وبہ ترقیات بے نہایت مشرف

می گردند کہ منتہیان ارباب سلوک ازاں ترقی و نعمت بیش رفت قلیل النصیب اند زیرا کہ نقشبندیان صاحبان جذبہ اند و جذبہ محبوبیت می خواہد و مجذوب خواستہ شدہ است و سالک خوانندہ از خواستہ شدہ تا خوانندہ فرق بسیار است۔

آنچہ میفرماید، جواب آن است کہ طرق دیگر الخ یعنی مراد آن طرق دیگر اگرچہ بہ نہایت میرسند، اما آن رسیدن فضیلت شخصی آن شخص است و خاصیت طریق شان نیست و در این طریق دولت جذبہ است کہ موصل است۔

وآنچہ میفرماید یادداشت کہ در عبارت اکابر این سلسلہ عالیہ الخ یعنی یادداشت در حقیقت عبارت از دوام حضور ذات مقدس او تعالی است و یادداشت کہ اکابر این سلسلہ عالیہ بیان کردہ اند تحقق آن بعد از جذبہ و سلوک است و آن نہایت مطلق نیست بلکہ نہایت شہود آنہا است و نہایت مطلق ورائے آن است یعنی نہایت مطلق یک وصل بلاکیف است۔

وآنچہ میفرماید تفصیلش آنست الخ یعنی شہود در مرات صورت و یا شہود در مرات معنی بودہ و یا ورائے صورت و معنی می باشد و شہود صورت و یا در مرآت معنی شہود حقیقی و انتہائی است اما شہود ماورائے صورت و معنی شہود انتہائی است مگر مشائخ آن شہود را برقی دانستہ اند و اگر بہ محض فضل خداوند این شہود دوام پیدا کند تعبیر ازان بیادداشت میفرماید کہ حضور بے غیبت است و شہود بردہ صورت و معنی را یادداشت گفتہ نمی شود۔ صورت عبارت را تمثال است بہ شان کدام ممکن و معنی عبارت از تمثال صفات است۔

آنچہ میفرماید، باید دانست کہ سر و باطن ہر واصل را رجوع نمی باشد الخ یعنی باطن عارف وقتیکہ بمرتبہ وصال می رسد باز بہ صفات بشریت رجوع نمی کند و غافل نمی گردد و اگر این عارف از محبوبان نباشد سرایت کمال باطن او بظاہر او برقی بودہ و دوام ندارد بخلاف محبوبان کہ سریان کمالات باطن شان بظاہر شان دائمی است و تمام بدن شان حکم باطن را می گیرد، پس آگاہی و حضور شان دائمی است و غیبت را دران جاگنجایش نیست، پس این نسبت فوق ہمہ

نسبت ہاست ازین جاست کہ در عبارات حضرات نقشبندیہ شائع است کہ نسبت ما فوق ہمہ نسبت ہاست و مشائخ این طریقہ کہ این نسبت را بخود مخصوص می دانند ازین سبب است کہ آنہا برائے حصول این نسبت طریقہ را وضع فرمودہ اند یعنی تکرار اسم ذات و وقوف عددی نفی و اثبات سبب حصول جذبہ و حصول آن نسبت است ورنہ اکابر سلاسل دیگر ہم یعنی محبوبان شان نیز باین نسبت مشرف اند و در این طریق چوں طریق جذبہ است ہر دوے محبوبان و محبان باین کمال مشرف می شوند و حکایت ابوسعید ابوالخیر را برائے آن یاد آورشدہ کہ او اگرچہ ازین طریقہ نبودہ مگر چون از محبوبان است باین نسبت مشرف شدہ است و این از اثر محبوبیت وے است نہ از خاصیت طریق او۔

وآنچہ میفرمایند، گفتہ بودم کہ نہایت مطلق ورائے وراست الخ یعنی بعد ازین شہود مقام حیرت و عدم ادراک عارف است و بعد ازاں باز مقام معرفت است شہود حق تعالی مراتب متفاوتہ داشتہ می باشد و عارفان نیز در استعداد خود متفاوت اند و بعضے آنہا با دراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف می شوند و بعضے ایشان در وقت شہود ہم از ادراک آن مرتبہ مقدسہ عاجز اند و عارفی کہ دارائے ادراک است نیز در ابتدائے آن شہود بحیرت می افتد و بعد از حصول بصیرت صاحب ادراک می گردد۔

انچہ میفرمایند، جذبہ این عزیزان دو نوع است الخ یعنی طالبان این طریقہ عالیہ دارائے جذبہ بدایت و نہایت می باشند و نیز بہ جذبہ قیومیت کہ از حضرت صدیق اکبر رض رسیدہ است و بہ جذبہ معیت کہ از حضرت خواجہ بزرگ میراث گرفتہ اند مشرف می گردند، بنا بران این طریق اقرب طرق است۔

وانچہ میفرمایند، بعد ازاں امام این نسبت مرکبہ را الخ یعنی حضرت امام جعفر صادق رض این نسبت شریفہ را بطور امانت بہ سلطان العارفین سپردہ اند تا باہل آن برسد اگرچہ سلطان العارفین ازان نسبت بطور کمال انتفاع نگرفتہ اند باز ہم این نسبت را از انوار بزرگان یعنی

انوار سلطان العارفین نصیبے وافر موجود است وسکر و استغراق کہ در این طریق موجود است از برکت سلطان العارفین یعنی حضرت بایزید است۔

وانچہ میفرماید بعد از خلفاء حضرت خواجہ نقشبند چراغ این خاندان بزرگ حضرت خواجہ احرار بودہ اند الخ یعنی در جذبہ حضرت خواجہ بزرگ وجذبہ حضرت خواجہ احرار این قدر تفاوت موجود است کہ در جذبہ حضرت خواجہ احرار علوم توحیدی مکشوف است و در جذبہ حضرت خواجہ بزرگ علوم توحیدی کہ سکر آمیز باشد وجود داشتہ و در جذبہ حضرت خواجہ بزرگ علوم سکر آمیز وجود ندارد۔

انچہ میفرماید آنچہ از سالک در حالت فنا گم شدہ بود الخ یعنی در وقت بقا سالک وجود خود را باز می یابد۔ اے عزیز مراد حضرت امام از خود شان می دانند بندہ بہ تخمین آنرا تشریح کردہ ام خداوند عفو فرماید۔ اما رنگین برنگ اصل واین عارف سکر ندارد کہ خود را معدوم دانستہ و بوحدت الوجود قایل شود بلکہ خود را موجود میداند، اما آن وجود خود را منعکس بہ پرتو صفات او تعالیٰ می داند و بقا باللہ عبارت از منعکس شدن عارف است بہ انعکاس تجلیات صفات او تعالیٰ وحضرت خواجہ احرار شخص بزرگ بود واز مقام اقطاب اثنا عشر یعنی اقطاب دوازدہ گانہ کہ تائید دین بایشان مربوط است نصیبی داشتہ اند۔

تبصرہ: دوازدہ اقطاب عبارت از آن اولیاے کرام بودہ باشند کہ در ہر عصر و زمان موجود بودہ وخدمت دین مقدس اسلام را بعہدہ دارند واین اولیاے کرام بمناصب قطبیت مفتخر اند۔ این طور معلوم می شود کہ اہل عشرت نمی باشند۔

مکتوب دو صد و نود و یکم

حضرت امام میفرماید ارباب احوال ارباب قلوب اند یعنی ارباب قلوب آنان اند کہ بہ عروجات مشغول بودہ وبہ مبادی فیوض خود رسیدہ اند ولطائف شان نیز تفریق یافتہ است، علوم توحیدی کہ از جملہ احوال است بہ ارباب قلوب حاصل می شود سبب آن جذب و

محبت محبوب است کہ غیر محبوب از نظر شان مختفی می گردد و این قسم توحید از دو توحید دیگر کہ قبلاً نذکار یافتہ بلند تر است، و آن دو قسم سابق توحید علمی بودہ و بحال تعلقی ندارند، و این توحید حالی است۔

آنچہ میفرماید، اگر این جماعہ ارباب قلوب را از ہماں مقام الخ یعنی ہمیں جماعہ ارباب قلوب اگرچہ بہ مقلب قلب و بہ مبدأ فیض خود نرسیدہ اگر از ہمان مقام نزول کنند و محبوب خود را در ہر ذرہ از ذرات عالم مشاہدہ نماید اگرچہ محبوب خود را ندیدہ اند و بعالم وجوب نرسیدہ اند۔ باز ہم بہ سبب محبت محبوب خود را در ہر ذرہ خواہند دید۔

تذکرہ: این اشخاص دیگران را تا بمقام خود رسانیدہ می توانند و اگر این جماعہ از مقام قلب برآمدہ متوجہ جناب قدس مقلب قلب گردند آنگاہ معرفت توحید یکہ در مقام قلب پیدا شدہ رو بہ زوال می آرد۔ زیرا کہ مراتب وجوب را بعالم ہیچ مناسبتی نیست پس دراں وقت قدسیت عالم ارواح را قدسیت عالم وجوب نمی شمارند بدلیل این کہ قدسیت عالم ارواح بمقابل قدسیت عالم وجوب قابل مقائسہ نیست، پس این طائفہ بقدسیت عالم ارواح فریفتہ نمیشوند و آنرا قدسیت عالم وجوب نمی دانند۔

و آنچہ میفرماید، جمع ازین ہا تا بحد انکار و طعن می رسند الخ یعنی بعض آنہا ارباب توحید وجودی را تقبیح می نمایند، چنانچہ شیخ علاء الدولہ کہ وجودی را ملامت دانستہ بہ بدی یاد می کند۔

تذکرہ: علاء الدولہ سمنانی معاصر سید علی ہمدانی است در بین شان مکاتبہ عجیبہ مبادلہ گردیدہ است، دران وقت در این طریقہ علیہ نیز ذکر جہر معمول بود کہ در وقت حضرت خواجہ بزرگ این تعامل متروک قرار دادہ شد۔ بنابراں شیخ علاؤ الدولہ سمنانی بحضور سید علی ہمدانی نوشتہ است کہ ”ما شنیدہ ایم کہ شما ذکر جہر می کنید“ حضرت شان در جواب نوشتہ اند کہ ”ما ہم شنیدہ ایم کہ شما ذکر خفیہ می کنید“۔

و آنچہ میفرماید، بعض دیگر را بعد از زوال این معرفت الخ یعنی بعض بزرگان کہ توحید وجودی

داشتہ در ثانی ازان مقام گذشتہ اند چنانچہ حضرت امام بارباب معرفت توحیدی انکار نمی نمایند زیرا کہ صاحبان آن حال توحیدی را در ظہور آنحال قصد واختیاری نیست واین حال بے اختیار ایشان بروز نمودہ لیکن این قدر میدانند کہ فوق این معرفت معرفت دیگرے است ومحبوسان این مقام از کمالات بسیار مہجور اند یعنی بمراتب وجوب نرسیدہ اند۔ بعد ازان حضرت امام احوال خود را اظہار میفرمایند، این حقیر قلیل البضاعت را الخ یعنی علوم توحید وجود برائے فقیر نیز مکشوف شدہ بود بدون اینکہ اشتغال بمعنای توحید نماید چنانچہ طائفہ اول وجودیہ نمودہ است علوم و معارف مقام توحید را منکشف ساختہ بودند ودر آخر کار از کمال بندہ نوازی از مقام قلب بر آوردند وآن معرفت توحیدی رو بہ زوال آورد۔

وآنچہ میفرمایند معارف توحیدی کہ از بعض اولیاء اللہ ظاہر شدہ اند در ابتدائے حال و در مقام قلب سرزدہ باشد الخ یعنی ہیچ نقص از ہرگز ظہور معرفت توحیدی بایشان عاید نمیگردد زیرا کہ این معرفت از احوالات ابتدائی آنہا بودہ در ثانی ازین معرفت گذشتہ وترقی نمودہ اند۔

وآنچہ میفرمایند طائفہ دیگرے ارباب توحید آنان اند کہ استہلاک واضمحلال در مشہود خود الخ یعنی این طائفہ از مقام قلب گذشتہ وبمقلب قلب ومحبوب خود رسیدہ اند ودران جا مستہلک ومضمحل گردیدہ اند ونمی خواہند کہ اثرے از لوازم وجود شان ظاہر شود ومراد ایشان فنا و نیستی است واین طائفہ دوستان حق سبحانہ تعالی است از گرفتاری غیر واز گرفتاری خود آزاد اند ودر مشہود خود مستغرق اند ولمحہ اسایش ندارند زیرا کہ اسایش در غفلت است ودر دوام حضور غفلت نیست اما چون وجود بشری طاقت دوام حضور ندارد ازین جاست کہ شیخ الاسلام ہروی میفرمایند "کسے کہ مرا یک ساعت از حق سبحانہ غافل سازد امید است کہ گناہان او را بہ بخشند" یعنی وجود بشری را غفلت در کار است۔

تذکرہ: سبحان اللہ حضرت شیخ الاسلام ہروی را بنگرید ومردمان غافل را بہ بینید حال ما این است کہ اگر یک ساعت ما را بخدا مشغول گردانند شاید گناہان او را خواہد بخشید۔

آنچہ میفرماید از این قبیل است توحیدی کہ از بعضی اکابر مشائخ نقشبندیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم ظاہر شدہ است الخ یعنی توحید این بزرگواران توحید علمی ونیز توحید ارباب قلوب نبودہ بلکہ این حضرات بہ محبوب خود رسیدہ اند اما چون طاقت دوام آنحضور یک امر دشوار است بنا برآن ایشان را بعلوم توحیدی مصروف ساختہ اند تا لحظہ بیاسایند۔

آنچہ میفرماید منشاء این علوم توحید نہ جذبہ است ونہ غلبۂ محبت الخ یعنی منشاء علوم توحید این بزرگواران جذبہ ومحبت بدون وصول نیست چنانچہ ارباب قلوب کہ جذبہ ومحبت شان بدون وصول است واین بزرگواران بہ مطلوب خود رسیدہ اند اما برای انس ومحبت ایشان تمثالی مشہود ایشان را برای شان در عالم ظاہر ساختہ است تا ساعتے از شعشعان انوار مراتب وجوب بیاسایند چنانچہ شخصے کہ گرفتار شعاع آفتاب است واز کمال محبت خود را در آفتاب گم ساختہ است این چنیں گم شدہ را اگر خواہند باو بازدہند یعنی موجود نشان دہند وانس والفتی در روے بماسوی آفتاب پیدا آرند ہمان آفتاب را در مجالی این عالم باو وامی نمایند وبآن علاقہ اورا باین عالم ملتفت می سازند گاہے اورا میرا نانند کہ این عالم عین آفتاب است وجز آفتاب چیزے دیگری موجود نیست وگاہے در مرات ذرات عالم جمال آفتاب را بہ او می نمایند تا اورا انس والفتی باین عالم پیدا شود واز بار شہود خود آفتاب لمحۂ اسایش نماید۔ این چنین است حال بزرگان توحیدی این طریقہ عالیہ کہ از دوام آنحضور مقدس ایشانرا باین ظہور وحدت در کثرت ویا عینیت عالم باو تعالی ایشانرا اسایش دادہ اند ورنہ ایشان ارباب قلوب نیند ومنقلب قلب رسیدہ اند اما تاب شعشان حضور امر دشوار است بنا برآن آنہا را بعد از فنا در محبوب بخود آوردہ ومحبوب را در مرات عالم بہ آنہا نشان دادہ است۔

آنچہ میفرماید این جا کسی سوال نکند کہ چون عالم عین آفتاب نباشد الخ یعنی وقتیکہ حق تعالیٰ عین عالم نبودہ وشہود وحدت در کثرت حقیقت نداشتہ باشد پس این معرفت خلاف واقع است وحقیقت ندارد زیرا کہ گوئیم کہ افراد عالم بایکدیگر در بعض امور اشتراک دارند ودر بعض

دیگر امتیاز چنانچہ زید و بکر در انسانیت شریک اند اما در تشخص و رنگ از یک دیگر فرق دارند و این چنین است اشتراک واجب و ممکن در بعض امور عرضیہ مانند موجودیت و شیئیت و معلومیت و عالمیت پس حق سبحانہ بواسطہ حکمت ہا و مصالح اشیاے متمایزہ را از نظر مختفی ساختہ و اشیاے مشترکہ را مشہود ایشان می نماید بنابران ناچار باتحاد یکدیگر حکم می نمایند۔

آنچہ میفرماید، ہر چند فی الحقیقت درمیان این دو وجود ہیچ مناسبت نیست اما چون خصوصیت وجود امکانی و نقایص محدثات را از نظر شان مستور ساختہ اند اگر حکم باتحاد کنند گنجایش دارد۔ زیرا کہ خواص وجوب و امکان از نظر شان مختفی شدہ۔

وآنچہ میفرماید، این قسم آخر توحید اعلاے اقسام توحید است الخ یعنی این توحید در مقام عین الیقین است و توحید ارباب قلوب در مرتبہ علم الیقین است زیرا کہ آنہا عالم را فراموش نکردہ اند و روح را بواسطہ بیچونی فی الجملہ بیچون حقیقی دانستہ اند۔

وآنچہ میفرماید، سکر ایشان باعث این معرفت نشدہ الخ یعنی این اشخاص ارباب سکر نمی باشند بلکہ مصلحت حق سبحانہ چنین رفتہ است کہ بتوسل این معرفت ایشان را از سکر بہ صحو آرند و از غلبہ استہلاک در مطلوب لمحہ فارغ و بشہود دیگران متسلی سازند، چنانچہ جمعی را بواسطہ سماع و رقص و طائفہ دیگرے را بواسطہ اشتغال بامور مباحہ دیگر متسلی ساختہ اند تا از غلبہ بار شہود آں جمال مقدس لحظہ بیاسایند زیرا کہ وجود بشری را تاب دوام آن جمال مقدس نیست۔ سردار دو عالم ﷺ کہ بہ حضرت صدیقہ رض امر می کرد کہ بمن گف بزن، شاید کہ آن نیز بسبب تخفیف بار عظمت بودہ۔ مولاناے روم میفرماید۔

این تکلف ہاے من در شعر من کلمینی یا حمیراے من است

آنچہ میفرماید، باید دانست کہ ہم گنان ایشان الخ یعنی این بزرگان کہ بشہود مطلوب خود مشرف شدہ اند بدو طائفہ منقسم اند بعضے آنہا بہ سماع و رقص و اشتغال امور مباحہ تسلی می یابند و بعضے دیگرے آنان اند بامور کہ مغایر مشہود ایشان بودہ باشد التفات نمی نمایند و آرام نمی گیرند

و بزرگان نقشبندیہ از ہمیں طائفہ اند پس ناچار عالم را عین مشہود ایشان می نمایند یا در مرات عالم آنرا جلوہ می دہند یعنی بشہود وحدت در کثرت مشغول می سازند تا از بار شہود محبوب اسایش یافتہ و بہ ماسوی مطلوب ہم مشغول نشوند۔

آنچہ میفرماید، این قسم آخر توحید این حقیر را الخ یعنی تا زمان حیات حضرت خواجہ این قسم توحید کہ منشا آن اسایش با وجود بودہ باشد بہ طریق کشف بہ فقیر معلوم نبودہ و بعد از وفات حضرت خواجہ از مزار مبارک او بہ فقیر ظہور فرمودہ است۔

تذکرہ: ازیں فرمودہ حضرت امام خطاے علماے وہابی ظاہر می گردد کہ می گویند اولیاے کرام بعد از وفات خوارق و تصرف ندارند۔

سوال: وقتیکہ حضرت خواجہ در حیات خود از حضرت امام استفادہ کردہ باشد پس حضرت امام بعد از وفات خواجہ چگونہ از ایشان استفادہ می نمایند۔

جواب: بمقابل این سوال دو جواب موجود است۔ یکے آنکہ ترقیات اولیاے کرام بعد از وفات نسبت بحیات شان سریع تر میگردد بنا براں احتمال دارد کہ این کمال حضرت خواجہ بعد از وفات براے شان عنایت شدہ باشد۔ دوم اینکہ احتمال دارد کہ حضرت خواجہ درحین حیات شان از حضرت امام استفادہ نمودہ باشد و با وجود فوقیت کمالات حضرت امام این کمال بحضرت امام در وقت حیات حضرت خواجہ مکشوف نشدہ باشد و ظہور این کمال بحضرت امام بعد از وفات حضرت خواجہ دلیل آن نیست کہ کمالات حضرت امام در وقت حیات خواجہ نسبت بحضرت خواجہ فوقیت نداشتہ باشد۔

آنچہ میفرماید، تا مدتی اظہار این معارا مناسب نمی دید الخ یعنی اظہار این واقعہ براے این است کہ مردم توہم نہ کنند کہ حضرت خواجہ و حضرت خواجہ احرار در مقام توحید وجودی علم الیقین بودہ اند و بکمالات فوق نرسیدہ و بشہود محبوب خود مشرف نشدہ بودند۔

آنچہ میفرماید بعد از وصول بمقام جذبہ نقشبندیہ الخ یعنی وقتیکہ طالب بہ جذبہ نقشبندیہ و جذبہ بدایت کہ خاصہ نقشبندیان است مشرف می گردد بدو نوع تربیہ میشود یا بہ نسبت نقشبندی و یا بطرز

تربیہ احراری بمطلوب می رسند و این دو تربیہ در بین خود تفاوت ہائے زیاد دارد و در تربیہ نقشبندی توحید وجود ظہور نمی کند و در تربیہ احراری ظہور معارف توحیدی دست می دہد اما حضرت امام نسبت نقشبندی را مناسب اشاعہ دانستہ و نسبت احراری را مناسب متاخرین ندانستہ اند۔ زیرا کہ اخیر زمان است و مردم در تعمیل امور شرعیہ کسالت دارند بنا بران توحید وجودی مناسب این وقت نمی باشد۔

مکتوب دو صد و نود و دوم

حضرت امام میفرماید، بدانکہ سالکان این راہ الخ یعنی طالب بر دو نوع تقسیم می شود اول مرادان و محبوبان، دوم مریدان و محبان، مرادان و محبوبان محمدی المشربان اند کہ حق سبحانہ بوسیلہ و یا بے وسیلہ آنہا را بمعرفت خود سرفراز میفرماید، اما مریدان و محبان بہ تربیت مرشد کامل نیاز مند اند۔

و آنچہ میفرماید، اگر جذبہ او بر سلوک او مقدم است یعنی مرشدان کامل ہم دو قسم اند محمدی المشرب و غیر محمدی المشرب۔ تربیت محمدی المشربان کبریت احمر است و تربیت سالک مجذوب یعنی غیر محمدی المشرب اگرچہ سبب فنا و بقا می گردد اما بدرجہ تربیت مرشد مجذوب سالک محمدی مشرب مقابلہ شدہ نمی تواند۔ آنچہ میفرماید در خبر نبوی است الخ یعنی صحبت نائب پیغمبر مانند صحبت پیغمبر است و بمرید لازم است کہ خواہش خود را تابع خواہشات مرشد بگرداند۔

آنچہ میفرماید کہ بذکر ہم مشغول نشود مگر آنکہ او امر کند الخ یعنی اسباب وصول چند چیز است ذکر است و صحبت مرشد است و رابطہ و ریاضت است۔ صحبت مرشد ہم مانند ذکر سبب وصول است اگر شیخ کامل مرید را بصحبت خود تربیہ می نماید بذکر ہم احتیاجی نمی افتد۔

تبصرہ: ذکر سبب مناسبت ذاکر است بہ مذکور جل و علا و اگر صحبت مرشد وسیلہ این مناسبت گردد حاجت بذکر نیست در این جا اشتباہ نشود کہ مراد از ذکر تمام اذکار فرضیہ و مسنونہ خواہد بود بلکہ مراد از ذکر ذکر اسم ذات است کہ طالب بتکرار آن موظف است و از جملہ نوافل بحساب میرود۔ اما اتباع امور فرضیہ و مسنونہ بیک امر ضروری و حتمی است و صحبت مرشد کامل ہم مسترشدین را از اتباع آن بے نیاز ساختہ نمی تواند۔

آنچہ میفرماید، باید اندیشید کہ ہرگاہ الخ یعنی مرشد کامل از جملہ وسائل وصول است بخداوند۔ چنانچہ تعمیل اوامر و بازداشت از مناہی و جذب خالص خداوندی نیز از اسباب وصول آن دربار مقدس است۔ پوشیدہ نماند کہ عادت خداوند تعالیٰ بر آنست کہ در تربیہ محبوبان ہم از اسباب عادیہ کار گرفتہ شود چنانچہ در تربیہ سردار محبوبان و مرادان کہ شق صدر و انشراح سینہ مبارک بمراتب متعددہ صورت گرفتہ است اگر مراعات اسباب عادیہ نمی بود چہ حاجت بود کہ قلب مبارک را باب کوثر بشویند۔ در صورتیکہ در تربیہ سردار محبوبان از اسباب عادیہ کار گرفتہ شدہ باشد سایر محبوبان چگونہ از اسباب عادیہ بے نیاز شدہ می توانند۔ حضرت امام اگرچہ بعد از انبیا و بعد از بزرگان صحابہ کرام از محبوبان و مرادان کمل می باشند باز ہم بہ تربیت حضرت شیخ المشائخ نیاز مند بودہ اند۔

آنچہ میفرماید چون این را محبتی بہ پیر پیدا شدہ است الخ یعنی وقتیکہ طالب بمرشد محبت پیدا کند و کمال او را مشاہدہ نماید ہیچگونہ محل اعتراض نمی ماند و ہمہ افعال محبوب را محبوب می پندارد و بدون حصول محبت رہائی از اعتراض یک امر مشکل است۔ شعر

ان المحب لمن ھواہ مطیع

پس محبت مرشد و اتباع امور مسنونہ و صحبت موصل کمال قرب است و اتباع سنت مرکب از اتباع امور مسنونہ و صحبت است و تنہا اتباع امور مسنونہ بدون صحبت اگرچہ منجی است و موصل کمال است مگر موصل کمال انتہائی نیست زیرا کہ صحبت نیز امور مسنونہ می باشد، چنانچہ حال حضرت اویس قرنی ملاحظہ گردد کہ حضرت اویس قرنی باوجودیکہ در اتباع امور مسنونہ زیادہ کوشان بودند با آنہم چون بہ نعمت صحبت مشرف نشدند لہٰذا بدرجہ کمال صاحبان صحبت نرسیدند۔

سوال: از بیان فوق تنقیص امور مسنونہ متوہم می شود کہ تنہا اتباع سنت موصل نیست۔

جواب: اگر دقت شود صحبت نیز یکے از امور مسنونہ است کلمۂ وکونوا مع الصدقین۔ واصبر نفسک مع الذین یدعون ربھم شاہد آن عدل فضیلت صحبت می باشد و فضیلت نائبان پیغمبر شبیہ صحبت پیغمبر است۔

وآنچہ میفرماید فیض خاص از پیر مناسب استعداد خاص مرید وملایم کمال شیخی از شیوخ الخ یعنی اگر مرید بیند کہ کمال از شیخ دیگر باو رسیدہ است بداند کہ لطیفہ شیخ او بصورت شیخ دیگر متمثل گردیدہ است ولطیفہ قلبی پیر او بصورت پیر آدمی المشرب ولطیفہ روح پیر او بصورت پیر ابراہیمی المشرب متمثل گردیدہ او را در اشتباہ انداختہ است علی ہذا القیاس۔

آنچہ میفرماید، قول مشہور است از امام ابو یوسف الخ یعنی حضرت امام وحضرت ابو یوسف دربارہ مخلوقیت وغیر مخلوقیت قرآن مدت شش ماہ مناظرہ کردہ اند بالآخرہ باین نظریہ رسیدہ اند کہ قرآن لفظی مخلوق وکلام نفسی کہ عبارت از صفت الکلام است غیر مخلوق است مرید یکہ خلیقہ شدہ ونفس او تزکیہ یافتہ تابع الہام خود است واز تقلید گذشتہ است وتا بہ تزکیۂ نفس مشرف نہ شدہ باشد تابع الہام مرشد است۔

مکتوب دوصد ونود وسوم

حضرت امام میفرماید، مخدوما! این فقیر در رسائل خود نوشتہ است الخ یعنی تجلی ذاتی در حق سردار دو عالم دائمی بودہ وبا دوام این تجلی ذاتی با آنحضرت ﷺ یک کیفیت خاص نیز رخ میدادہ است این کیفیت خاص در وقت تمام بودہ است نزد بعضے مشائخ کرام مراد ازین وقت وقت نادر است وبعضے دیگر وقت مستمر را تعبیر کردہ اند ہر دو قول دارائے صحت است زیرا کہ با دوام تجلی ذاتی کیفیت نادرہ نیز با آنحضرت ﷺ دست میدادہ است پس ہر دو قول دارائے صحت بودہ است۔

وآنچہ میفرماید، صاحب عوارف کہ مرید ومربائے شیخ ابو نجیب سہروردی است الخ یعنی حضرت شہاب الدین سہروردی مقولہ حضرت غوث را از بقایائے سکر دانستہ اند وشیخ حماد دباس کہ از شیوخ حضرت شیخ عبد القادر است فرمودہ کہ او بہ اظہار این کلام مامور گردیدہ۔

حضرت امام میفرماید، بہر تقدیر شیخ در این کلام حق بجانب است وقدم ایشان بر گردن ہائے جمیع اولیائے آن وقت بودہ است لیکن اولیائے ماتقدم ومتاخر ازین حکم خارج اند۔

فرمیقرمایند، دراین وقت نیز اگر کسے را حضرت حق سبحانہ چشم بینا عطا فرماید بیند کہ گردن ہائے اولیائے آن وقت زیر قدم وے اند۔

سوال: حضرت امام دروقت خود چہ طور می بیند کہ گردن ہائے اولیائے آن وقت زیر قدم وے اند، و اولیائے پیشینیان و پسینیان دران داخل نیست؟

جواب: عالم مثال یک آئینہ جامع است چیزہائے گذشتہ و آئندہ دران منعکس است و عالم مثال بنظر اولیائے کرام مشہود است لہذا حضرت امام این احوال را در عالم مثال دیدہ اند۔

آنچہ میفرمایند بواسطہ متابعت شریعت ملحق باصحاب خاتم الرسل اند الخ یعنی دروقت کہ حضرت عیسیٰؑ نزول فرمایند و باین شریعت عمل نمایند، اصحاب او نیز شبیہ اصحاب سردار دو عالم میباشند، و آنچہ میفرمایند تواند بود کہ دیگرے در کمالات نبوت محمدیہ بطریق تبعیت و وراثت پیشقدم بود الخ یعنی حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی سرحلقہ ولایت محمدی است اما میشود کہ شخص دیگرے در کمالات نبوت محمدیہ پیش قدم بودہ باشد، و کمالات نبوت فوق کمالات ولایت است۔

تبصرہ: کمالات ولایت انبیاء مربوط بہ کمالات صفات ثمانیہ او تعالی است و کمالات نبوت منوط بہ تجلیات ذاتیہ او تعالی است و در آنجا نیز تفاوت ہاست یعنی کمالات نبوت دیگر و کمالات رسالت دیگر و کمالات اولوالعزم دیگر است، و کمالات محبوب و محب و کمالات خلیل دیگر است۔ آنچہ میفرمایند اگر گویند آنقدر ظہور خوارق و کرامات الخ یعنی مدار فضیلت بر کثرت خوارق نبودہ بلکہ مدار فضیلت مبنی بر کثرت عروج و کثرت قرب است چنانچہ کثرت خوارق حضرت امیر بہ نسبت حضرت صدیق دلیل افضلیت امیر شدہ نمیتواند و افضلیت مربوط بہ کثرت ثواب و کثرت قرب و کثرت عروج است کہ برائے خلیفہ اول است۔

مکتوب دوصد و نود و چہارم

حضرت امام میفرمایند صفات ثمانیہ حقیقیہ واجب الوجود تعالی و تقدس الخ یعنی اول ترین صفات ثمانیہ صفت الحیات و آخر شان صفت التکوین است۔

تبصرہ: صفات ثمانیہ حق سبحانہ دریک مرتبہ موجود و با ذات مقدس او تعالیٰ معیت دارند اما در کشف عارف بترتیب و تقدیم و تاخیر مکشوف می شوند زیرا کہ عارف از ہر کدام از صفات او تعالیٰ انعکاس گرفتہ عروج می کند و بواسطہ انعکاس تجلیات صفات لایق تجلیات ذاتیہ میگردد و آن انعکاس زینہ عروج او میشود، اما چوں عارف یک دم و یک مرتبہ از ہمہ صفات انعکاس گرفتہ نمی تواند، بنابرآن درنظر او مقدم و موخر مکشوف می گردند ورنہ صفات ثمانیہ دریک درجہ موجود اند۔

آنچہ میفرماید سہ قسم اند الخ یعنی صفت الحیات او تعالیٰ بعالم ہیچ تعلقی ندارد صفت حقیقی محض می باشد و صفت تکوین بعالم تعلق زیادہ تر داشتہ می باشد بنابرآن اشعریہ او را از صفات اضافیہ دانستہ اند و فہمیدہ اند کہ صفت تکوین از صفات حقیقیہ است مگر اضافت آن بعالم بیشتر است و شش صفات دیگر کہ عبارت اند از علم و قدرت و ارادہ و سمع و بصر و کلام است صفات حقیقیہ ذات اضافت یعنی صاحبان نسبت می باشد یعنی اینہا صفات حقیقیہ اند درعین حال نسبت بعالم نیز دارند اما نسبت و اضافت شان بہ نسبت اضافت تکوین کمتر است و اضافت عبارت ازان است کہ علم ما نمونہ او تعالیٰ و ارادہ ما نمونہ ارادہ او تعالیٰ و سمع ما نمونہ سمع او تعالیٰ و بصر ما بصر او تعالیٰ و کلام ما نمونہ کلام او تعالیٰ می باشد۔

سوال: صفت الحیات را کہ صفت حقیقی دانستہ و گفتہ کہ بعالم نسبت ندارد حالانکہ حیات ما نمونہ حیات او تعالیٰ است پس صفت حیات نیز اضافت و نسبتی بعالم پیدا کردہ است۔

جواب: حیات ما نمونہ صفت احیاء او تعالیٰ است کہ از صفات اضافیہ است نہ نمونہ صفت الحیات یعنی صفت الحیات او تعالیٰ بہ عامہ عالم ہیچگونہ تعلقی ندارد اما حضرت امام در دفتر ثالث فرمودہ کہ حیات ملاء اعلیٰ و ملایک علیین اثر صفت الحیات او تعالیٰ است یعنی بعالم دیگر تعلق ندارد و در وجود حضرت عیسیٰ ؑ نیز اثر صفت الحیات دیدہ می شود فرمودہ و مشاہدہ حضرت امام قابل تقدیر است زیرا کہ حیات ملایک و حضرت عیسیٰ بہ نسبت حیات ما دوام دار می باشد۔

سوال: از تقریر فوق معلوم می شود کہ صفت الحیات ہم حقیقی محض نمی باشد بلکہ اضافتی

بعالم پیدا کرد؟

جواب: تعلق صفت الحیات بہ تمام عالم نبودہ کہ او را ذات اضافت بدانیم بلکہ تعلق او مخصوص ہماں ملایک است و بس۔ وآنچہ میفرماید صفت العلم است کہ مبدا تعین خاتم الرسل است الخ۔

تبصرہ: مبدأ تعین عبارت از صفت مربی آن شخص بودہ پس صفت مربی جسد مبارک آنحضرتؐ صفت العلم است و تخلیق روح و تخلیق کمالات آنحضرتؐ بشان العلم است یعنی فیض تخلیق وجود مبارک کہ از ذات مقدس می رسد بواسطہ صفت العلم با نحضرتؐ رسیدہ و فیض کمالات آنحضرتؐ توسط شان العلم با نحضرتؐ رسیدہ پس مبادی فیوض آنحضرتؐ در عالم وجوب متعدد است و مبدأ فیض حضرات انبیاے دیگر متعدد نبودہ بلکہ فیض وجودی و کمالاتی شان توسط ہمان صفات است کہ مربی آنہاست چنانچہ مبدأ فیض حضرت ابراہیمؑ تفصیل صفت العلم است، زیرا کہ اجمال علم مربی سردار دو عالم بودہ و برزخ تفصیل و اجمال صفت العلم مربی و مبدأ فیض حضرت نوحؑ می باشد، مبدأ فیض حضرت موسیٰؑ صفت الکلام و مبدأ فیض وجودی و کمالاتی حضرت عیسیٰؑ صفت القدرت و مبدأ فیض وجودی کمالاتی حضرت آدم صفت التکوین است۔ خلاصہ اینکہ مربی و مبدأ فیض سردار دو عالم متعدد بودہ یعنی مبدأ فیض وجود شان دیگر و مبدأ کمالات ولایت و نبوت و رسالت شان دیگر است و از دیگران مبدأ فیض وجود و مبدأ کمالات شان واحد است، مبدأ فیض تخلیق وجود سردار دو عالم قابلیت ذات مقدس است براے تمام صفات علی الخصوص صفت العلم و مبدأ کمالات حقیقت محمدی شان العلم و مبدأ فیض حقیقت احمدی او شانے است کہ فوق شان العلم است۔

آنچہ میفرماید این جزئیات نیز در رنگ کلیات خود الخ یعنی مبادی فیوض حضرات انبیا صفات ثمانیہ بودہ و مبادی فیوض اولیاے کرام ظلال آن صفات است کہ ظلال صفات ثمانیہ است آنچہ میفرماید تا بع آنکس خواہد بود و زیر قدم از زندگانی خواہد نمود الخ

تبصرہ: صفت تکوین مربی و مبدأ فیض حضرت آدم است و شخص کہ ظل از ظلال تکوین مربی او بودہ باشد، آنکس زیر قدم حضرت آدم است، و صفت القدرت مربی و مبدأ فیض حضرت عیسیٰؑ

است و آن شخص کہ ظل از ظلال قدرت مبدأ فیض او بودہ باشد آں شخص عیسوی مشرب و زیر قدم حضرت عیسیٰ می باشد و علیٰ ہذا القیاس یعنی حضرات انبیاء اولوالعزم مبادی فیوض شان قبلاً آنذ کار یافت وحضرات انبیاء دیگر با حضرات انبیاء اولوالعزم دراین مبادی اشتراک دارند و مبادی اولیاء کرام ظلال صفات ثمانیہ می باشند مربی بعضے ظلال یک صفت و مربی برخی ظلال صفت دیگر می باشد۔

آنچہ میفرماید چون این جزئیات را بطریق سلوک ترقی واقع شود الخ یعنی می شود کہ عارف از مبدأ فیض خود کہ ظل از ظلال آن صفت است بخود آن صفت عروج فرماید دراین وقت اگرچہ قرب او مانند قرب آن پیغمبر است مگر فرق اصالت و تبعیت درمیان است توسط و عدم توسط موجود یعنی این ولی دراخذ فیض مستقل نہ بودہ بلکہ بتوسط آن پیغمبر اخذ فیوضات می کند اگرچہ او دواند یا نداند۔

و آنچہ میفرماید جائز نیست کہ جزئیات یک کلی ترقی نمودہ الخ یعنی اولیاء موسوی المشرب عیسوی المشرب یا عیسوی موسوی شدہ نمی توانند اما این ہر دو ولایات بولایت محمدی ارتقاء و تبدیل می یابد زیرا کہ ولایت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم جنس عالی و اصل الاصل است اما ولایت عیسوی و موسوی دو انواع مختلف اند پس یک نوع بہ نوع دیگر تبدیل شدہ نمی توانند اما بہ جنس عالی ترقی کردہ می توانند و این ہم مربوط بہ توجہ شیخ محمدی المشرب است۔ بیت

مور مسکین ہوسے داشت کہ در کعبہ رسد ۔ دست در پاے کبوتر زد و ناگاہ رسید

جذب خداوندی چیز جداگانہ است۔

آنچہ میفرماید کہ شہود محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بے پردہ تعینات است الخ یعنی چون مبدأ کمالات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شان العلم است و مبدأ کمالات دیگران صفات است بنابرآن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در شہود خود حائل ندارند زیرا کہ شان العلم یک امر انتزاعی بودہ وجود خارجی ندارد لہذا حایل نمی شود و مبادی فیوض دیگران چون صفات است و صفات وجود خارجی دارند لہذا وجود صفات حایل شہود شان میگردد و حقیقت محمدی صلی اللہ علیہ وسلم کہ فوق حقایق آنہاست لہذا این حقیقت حجاب آنہاست یعنی صفت العلم کہ فوق ترین صفات است بنابرآن حاجب دیگران است۔

وآنچہ میفرماید، جواب آن تعین کلا تعین است الخ یعنی وقتیکہ عارف از صفت العلم و شان العلم میگزرد صفت الحیات کہ فوق ترین تمام صفات است در تجلیات ذاتیہ مضمحل گردیدہ در شہود او نمی آید لہذا صفت حیات حجاب نمی شود و صفات دیگر حجاب می شوند زیراکہ آنہا مانند صفت الحیات آنقدر قریب نیستند کہ در تجلیات ذاتیہ متلاشی شوند و حجابیت شان مرفوع گردد۔

سوال: صفت العلم را بکدام دلیل فوق ترین صفات بدانیم حالانکہ صفت الحیات فوق صفت العلم می باشد؟

جواب: صفت الحیات از مبادی فیوض حضرات انبیاے عظام نیست بلکہ صفت حقیقی محض بودہ و ذات اضافت نمی باشد، بنابران صفت العلم فوق ترین سایر صفاتی است کہ مبادی فیوض انبیاے عظام است پس مراد از صفات کہ صفت العلم فوق ترین آنہا ست آن صفاتی است کہ مبادی فیوض اند نہ مطلق صفات۔

آنچہ میفرماید لہذا تعین حقیقت محمدی و سائر تعینات خلایق دیگر دائمی آمد الخ یعنی حقیقت محمدی کہ صفت العلم و مربی جسد مبارک است در ہیچ مرتبہ از مراتب یعنی در خارج و در شہود محو نمیگردد دائمی میباشد بخلاف صفت الحیات کہ اگرچہ در خارج باقی است مگر در شہود محو و متلاشی میگردد۔

سوال: ر حقیقت محمدی بکدام دلیل در مبادی پیدا شدہ یعنی صفت العلم و شان العلم؟

جواب: مبدأ فیض تخلیق وجودی سردار دو عالم صفت العلم و کمالاتی شان شان العلم است و نیز ناگفتہ نماند کہ مبدأ فیض کمالات حقیقت محمدی شان العلم و مبدأ فیض حقیقت احمدی شان فوق شان العلم است و معنی قرآن شانی است کہ فوق شان العلم است و فوق آن شان بنفسہٖ پس مبدأ فیض تخلیق وجود سردار دو عالم دیگر و مبدأ فیض تخلیق کمالاتی شان دیگر است بخلاف حضرات انبیاے دیگر کہ مبدأ فیض تخلیق وجودی و کمالاتی شان آن یک صفت است و بس۔ چنانچہ مبدأ فیض تخلیق وجودی و کمالاتی حضرت آدم صفت التکوین و مبدأ فیض تخلیق وجودی و کمالاتی حضرت عیسیٰؑ صفت القدرت است و علیٰ ہذا القیاس سایر انبیاے عظام، و مبدأ فیض تخلیقی وجودی و کمالاتی اولیاے آدمی المشرب ظلال تکوین و مبدأ فیض

تخلیقی وکمالاتی اولیائے عیسوی المشرب ظلال قدرت است وعلی ہذا القیاس، پس مبدأ فیض آنحضرت ﷺ متعدد واز سایرین واحد وغیر متعدد است. آنچہ در سابق مذکور شدہ کہ تعینات دائمی است مراد اجمال صفت العلم است کہ مربی جسد مبارک است زیراکہ اجمال علم کہ مربی جسد مبارک بودہ ودائمی است کہ نہ در شہود محو می شود ونہ در خارج۔

آنچہ میفرماید، درعبارت بعضے از مشائخ کہ لفظ محو واضمحلال الخ یعنی مراد از ان اضمحلال اضمحلال نظری وشہودی است نہ اضمحلال خارجی، زیراکہ وجود عارف در خارج محو ومضمحل نبودہ بلکہ دروقت فنا وجود عارف بہ نظر او مضمحل میشود ودرشہود او مضمحل ومتلاشی می گردد۔

سوال: حضرت امام در دفتر ثالث درمقام آواذنی میفرمایند کہ وجود عارف بہ کلی از بین می رود متبادر از ان عبارت اضمحلال عین وخارجی است ویا چہ طور؟

جواب: مراد از بین رفتن ومعدوم شدن آنست کہ وجود بشری عارف از حقیقت عارف خارج گردیدہ وبمنزلہ یک جبہ ولباس او میگردد وتجلی ذات مقدس وتجلیات صفات ثمانیہ حقیقت آن عارف می شود یعنی تجلیات جانشین عدم می گردد، نہ آنکہ معدوم می شود، اگرچہ طبقہ عوام وجود بشری ہیچو عارف را ذات وحقیقت او میدانند اما درحقیقت چنین نیست، زیراکہ آن عارف درصورت مانند طبقہ عوام بودہ اما درمعنی ہیچ مناسبت بعوام ندارند، زیراکہ عالم خلق وعالم امر ذات وحقیقت دیگران بودہ ولی این عالم امر وخلق لباس وجبہ این عارف گشتہ است وحقیقت ذات این عارف تجلیات ذاتی وصفاتی است کہ جانشین عدم ووجود بشری او گردیدہ است اگر مشرکین عرب حقیقت سردار دو عالم را می دانستند نمی گفتند مالھذا الرسول یاکل الطعام ویمشی فی الاسواق یعنی چگونہ پیغمبر است کہ طعام میخورد ودر بازار گردش می نماید، اگر می فہمیدند کہ این طعام واین گردش وطبقہ لباس ظاہر آنحضرت ﷺ است نہ خاصہ حقیقت او وشاید چنین چیزہا نمی گفتند از ین جاست کہ میگویند ابوجہل پسر عبداللہ را میدید وپیغمبر را نمی دید یعنی پیغمبر وسردار دو عالم درظاہر مانند سایر افراد بشر بودہ بنابران ابوجہل بظاہر آنحضرت ﷺ فریفتہ شدہ واز حقیقت آنحضرت ﷺ بے خبر ماندہ است

وحضرت ابوبکرؓ ذات آنحضرتؐ را میدید و می فہمید کہ این وجود بشری لباس ظاہری شان است و حقیقت آنحضرتؐ دیگر است۔

تذکرہ: در این جا حکایت در قسمت اختلاف علماے ہند را تذکرہ می دہیم۔

بریلوی مشربان و مخلصین مولانا احمد رضا خان مرحوم می گویند کہ سردار دو عالم بشر نبودہ بلکہ نور بودہ اند و علماے علام دیوبند کہ علماے تبحر و اساتذۂ عصر اند گفتار بریلویان را تکذیب می نماید و میگویند کہ این گفتار آنہا خلاف آیۂ کریمہ است کہ حق تعالیٰ میفرماید قل انما انا بشر مثلکم یعنی ای محمدؐ بگو بمردم کہ بدرستی من بشرم مانند شما۔ بنا بر آن اگر در این فرمایش حضرت امام دقت شود گفتار ہر دو جنبہ علماے متذکرہ صدق پیدا می کند یعنی مراد علماے دیوبند ظاہر لباس آنحضرتؐ بودہ و مقصد بریلوی مشربان ذات و حقیقت می باشد لہذا برین تقدیر نزاع فریقین نزاع لفظی است نہ معنوی۔ تحقیق مقام اینست کہ سردار دو عالم داراے دو حقیقت میباشد یعنی حقیقت محمدی و حقیقت احمدی، حقیقت محمدی شان بشر است و حقیقت احمدی شان نور است پس علماے علام دیوبند کہ علماے تبحر اند از ہر دو حقیقت بیان فرمودہ اند و بیان علماے بریلوی منحصر بر یک حقیقت است بنا بر آن وسعت نظر ہم

وانچہ میفرماید، کافر زندیق اند کہ از عذاب اخروی انکار دارند الخ۔

تذکرہ: بہ فہم قاصر این فقیر مطبعہ در طبع خود غلط کردہ است و اصل عبارت حضرت امام چنان بودہ کہ "از ثواب و عذاب اخروی انکار دارند" و مطبعہ لفظ ثواب را محذوف داشتہ صرف کلمۂ عذاب را بہ طبع رسانیدہ است آنچہ میفرماید مشائخ طبقات اکثر شان تا روح و سر سخن کردہ اند الخ

تبصرہ: حضرت عبدالرحمن سلمی کہ از مشائخ متقدمین است دربارہ طبقات المشائخ کتابی تالیف نمودہ و در آن تمام مشائخ ہر عصر و زمان را طبقہ بطبقہ تذکر دادہ اند، سلطان ابراہیم ادہمؒ و سلطان العارفینؒ و امثال آنہا را در طبقۂ اول و حضرت جنیدؒ و امثال او را در طبقۂ ثانی قرار دادہ است، آن بزرگان کمالات خفی و اخفی را بیان نکردہ اند۔ اما حضرت امام کہ خفی و اخفی را مفصل نشان دادہ و بہ کمالات انتہائی آنہا رسیدہ، در جملہ اولیاے این امت مرحومہ شان عظمی داشتہ و از کمل مرادان و محبوبان می باشند۔

۹۹ علماے دیوبند نیز باور نمی کنند کہ سرور دو عالم ... امام را باید اخلاص شان بحضرت امام بیشتر خواہد شد و درجۂ علم او را خواہند فہمید۔

آنچہ میفرماید کہ آن دولت بروجہ اتم واکمل است الخ

یعنی آن دولت قرب دراصل ومتبوع بروجہ کمال است ودرتابع بوجہ اتم ورسم ودراصل ومتبوع قرب تجلیات اصلیہ است ودرتابع قرب تجلیات ظلیہ۔

آنچہ میفرماید پس ازین بیان لازم آمد الخ یعنی اگرچہ درخواص این امت اطلاق تجلیات ذاتی بشود ودر انبیاء دیگر اطلاق تجلیات ذاتی نمی شود باز ہم این اطلاق سبب فضیلت اولیاء بر انبیا نیست۔ بدلیل اینکہ قرب وتجلیات اولیاء کرام ظلی واز انبیاء عظام اصلی است۔

آنچہ میفرماید انبیاء دیگر را نیز راہ است از حقایق خود الخ یعنی حضرات انبیاء دیگر اگرچہ اصل خلقت شان بواسطہ سردار دو عالم است چنانچہ حق تعالیٰ در حدیث قدسی میفرماید "اگر تو نمی بودی اظہار الوہیت خود را نمی کردم وافلاک را پیدا نمی کردم" ازین فرمایش معلوم می گردد کہ تجلی ذاتی تنہا نصیب آنحضرت می باشد۔ باوجود آن انبیاء دیگر از تجلی ذاتی بہرہ ور اند، دلیل آن این ست شان العلم کہ حقیقت محمدی است یک امر انتزاعی بودہ جدا از ذات نیست، لہذا در بین صفات وذات حق سبحانہ وتعالیٰ حایل نمی گردد بنابرآن تجلیات ذاتی ہم در حق انبیاء دیگر بہ توسط آنحضرت ثابت است دراین صورت کدام اعتراضی وارد نمی گردد وحصول تجلیات ذات مقدس برائے انبیاء عظام بہ توسط سردار دو عالم است امادر معرفت خود شان صفت العلم حایل است۔

سوال: حضرت امام دراین مکتوب شریف فرمودہ کہ امتان انبیاء سابق را نیز از تجلیات ذاتی نصیبی است ودر مکتوب دیگر میفرماید تجلیات ذاتی خاصہ این امت است وامتان سابق از تجلیات ذاتی بے نصیب اند پس تطبیق این دو فرمایش چگونہ خواہد بود؟

جواب: تجلی ذاتی کہ اولیاء متقدم بآن مشرف اند دو نوع است اول تجلی ذاتی کہ خاصہ استعداد خود انبیاء عظام است کہ باوجود حایل بودن حقیقت محمدی کہ شان العلم است از تجلیات ذاتی بہرہ ور اند و تابعین کامل آنہا نیز بواسطہ متابعت انبیاء ازین تجلیات ذاتی نصیبی دارند اما تجلی ذاتی کہ انبیاء دیگر بہ طفیل سردار دو عالم بآن مفتخر اند وبدون حیلولیت حقیقت

محمدی است یعنی بطفیل آنحضرتؐ باین تجلی مشرف گردیده اند این تجلی با امثان شان نمی رسد زیراکہ خود انبیاے عظام در این تجلی طفیلی اند بنا بر آن در فرمایشات حضرت امام ہیچ گونہ تناقض موجود نیست زیراکہ تجلی ذاتی دو قسم است۔

تبصرہ: طفیلی آن ست کہ بواسطہ یک پیغمبر بدون متابعت شریعت او بکمال او برسد ولی در بین طفیلی و اصلی ہیچ فرقی موجود نمی باشد یعنی اصلی و طفیلی یکسان اخذ فیض می نمایند، تبعی آنست کہ بواسطہ متابعت شریعت آن پیغمبر بآن کمال می رسد و نیز اخذ فیض شان بہ توسط آن پیغمبر بودہ باشد۔ خلاصہ این کہ در طفیلی متابعت شریعت شرط نیست مگر توسط موجود است اما در تبعی ہر دوے توسط و متابعت شریعت موجود است۔

آنچہ میفرماید، پس آن اصالت باین تبعیت جنگ ندارد الخ یعنی انبیاے عظام مانقدم ہم در تجلی ذاتی اصالت دارند و ہم تبعیت و طفیلی بودن دارند۔ آنچہ میفرماید تبعیتی کہ در حق امثان گفتہ شدہ است ورای این تبعیت است الخ یعنی تبعیت امثان آن است کہ بواسطہ متابعت شریعت پیغمبر خود بآن کمال میرسند و تبعیت در حق انبیاے عظام آن است کہ بہ طفیل آنحضرتؐ بدون متابعت شریعت او بآن کمال مشرف می شوند و بدون توسط او نیز اخذ کمالات کردہ می توانند زیراکہ انبیاے عظام ہمقطاران آنحضرتؐ اند و بہ طفیل آنحضرتؐ بدون متابعت شریعت شان بہ تجلی ذاتی مشرف گردیدہ اند و یکسان اخذ فیض می نمایند۔ آنچہ میفرماید، اگر گویند در بالا مذکور شد الخ

تبصرہ: بہ فہم قاصر این حقیر مطبعہ در طبع خود بعد ازین تا آخر این مکتوب شریف غلطی ہا کردہ است، و اصل مکتوب شریف این طور است اگر گویند کہ در بالا مذکور شد۔

س: کہ در نہایت این صفات را اضمحلال و تلاشی است در حضرت ذات تعالیٰ و تقدس و نصیب کمل از مقام محو و تلاشی چہ بود؟

جواب: محو و تلاشی اضمحلال عینی نبودہ بلکہ اضمحلال نظری است چنانچہ در بالا گفتہ شدہ کہ تعینات حقایق را اضمحلال عینی نیست و اگر ہست نظری است کہ اضمحلال عینی بالحاد و زندقہ میرساند۔

سوال: چون اضمحلال عینی نہ بودہ بلکہ اضمحلال نظری است پس در بین حقیقت الحقایق یعنی حقیقت محمدی صفت الحیات حایل گردیدہ است زیرا کہ صفت الحیات اضمحلال عینی نداشتہ بلکہ اضمحلال نظری و شہودی دارد۔

جواب: اضمحلال عینی چہ در کار اضمحلال نظری در عدم حجابیت کافی است یعنی در حالیکہ صفت الحیات در نظر و شہود مضمحل باشد حجابیت ندارد اگرچہ در خارج موجود بودہ و مضمحل نگردیدہ باشد و غلطی مطبعہ را در خود کتاب می خوانید۔

آنچہ میفرمایند، اگرچہ در این اضمحلال مراتب متفاوتہ باشد الخ یعنی صفت الحیات در شہود عارفان کامل اضمحلال کامل پیدا می کند مگر وجود خارجی او مضمحل نمی گردد و در شہود دیگران اضمحلال فی الجملہ پیدا می کند۔

تبصرہ: از فرمایش قبلی حضرت امام چنین استنباط می شود کہ در مراتب عروج کاملان منتہی از مرتبہ صفت الحیات نصیبی دارند یعنی بانعکاس صفت الحیات منعکس می گردند بنابرآن این اولیاے کمل گرچہ بموت صوری روبرو می شوند۔ اما حیات حقیقی شان از بین نمی رود، زیرا کہ بعکس صفت الحیات منعکس گردیدہ اند و موت صوری منافی حیات حقیقی آنہا نمی گردد۔ چنانچہ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم فرزند ارشد حضرت امام نیز در مکتوبے میفرمایند کہ موت صوری نقیض حیات صوری است نہ نقیض حیات حقیقی پس موت صوری اولیاے کرام منافی حیات حقیقی شان نمی گردد۔

حضرت حافظ شیرازی می فرمایند۔ بیت

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق　　ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

و حیات عوام اثر احیا ر می باشد نہ اثر صفت الحیات بنابرآن موت صوری حیات آنہا را زائل می گرداند و غلطی ہاے مطبعہ در خود کتاب موجود است۔

مکتوب دو صد و نود و پنجم

آنچہ میفرماید، بیانش آنست الخ یعنی وصول قدمی سالک تا بہ مبدأ فیض خود و یا بہ مبدأ فیض آن نبی کہ این سالک بر قدم اوست میسر بعد ازان وصول نظری است نہ قدمی۔

و آنچہ میفرماید، قدم اول بہ اصالت است و قدم ثانی بہ تبعیت الخ یعنی وصول بہ مبدأ فیض خود قدم خود سالک است و رسیدن بہ مبدأ فیض نبی قدم خود سالک نہ بودہ مگر بہ تبعیت نبی متبوع می باشد۔ آنچہ میفرماید، آنچہ دیگران را نسیہ است او را نقد است الخ یعنی دیدار حق سبحانہ تعالیٰ برای دیگران در آخرت است برای سردار دو عالم در دنیا میسر شدہ است و برای تابعان کامل آنحضرت ﷺ نیز درین دنیا بہ متابعت آنحضرت ﷺ نصیبے است اگرچہ رویت نیست مگر شبیہ رویت است یعنی اگر رویت بصری نیست رویت قلبی است۔

آنچہ میفرماید، بر سر اصل سخن رویم کہ اگر مراد آن است کہ قدم باید از نظر تخلف نہ نماید الخ یعنی اگر مراد از نظر بر قدم آن باشد کہ نظر محصور بر قدم بودہ و فوق قدم سیر نداشتہ باشد این معنی مانع پیش رفت و ترقی است، زیرا کہ اگر نظر ہم محصور بر قدم گردیدہ و سالک از مبدأ فیض خود و مبدأ فیض نبی خود بلند تر سیر کردہ نتواند، درین صورت ترقیات مسدود می گردد و حالانکہ فوق مقام قدم نظر ترقیات بیشتر میداشتہ باشد۔ آنچہ میفرماید، این نیز بر تقدیری است کہ درہای حجرہ را بستہ باشد الخ یعنی خلوت در انجمن دران صورت است کہ وسوسہ ظاہر و شغل ظاہر در باطن ہیچ تاثیرے نداشتہ باشد و اگر شغل ظاہر در باطن تاثیر نماید درین صورت خلوت در انجمن موجود نیست۔

آنچہ میفرماید، این ہمہ تمحلات و تکلفات الخ یعنی مسدود ساختن حجرہ انفس در ابتداء لازم است و در انتہا این تکلیف ضرورت ندارد زیرا کہ در انتہا لطائف از ہم تفریق می یابد و شغل ظاہری در باطن تاثیرے کردہ نمی تواند۔

تبصرہ: درین مکتوب شریف بر روے غلط طبع چنین تذکار یافتہ کہ "قدم باید کہ از نظر تخلف نہ نماید بنوعی کہ در ہیچ وقتی از اوقات بمقام نظر نرسد نیک است" و اصل و صحیح عبارت مکتوب شریف این چنین است کہ "قدم باید کہ از نظر تخلف نہ نماید بہ نوعی کہ در ہر وقتی از اوقات بمقام نظر

برسد نه نیک است" یعنی صحیح نیست۔ پس معنائے فرمایش حضرت امام این ست که نظر محصور به قدم نیست و قدم همیشه بمقام نظر نمی رسد زیرا که قدم تا به مبدأ فیض سالک است و اگر نظر هم مقصور برقدم بگردد درین صورت ترقیات نصیب عارف نمی گردد بواسطه این که وصول به ذات مقدس مربوط به نظر است نه برقدم۔

تبصره: در اصطلاح تصوف رسیدن سالک را به مبدأ فیض خود و یا به مبدأ فیض نبی متبوع که سالک برقدم وے است وصول قدمی میگویند و سیر مراتب بالا تر ازان را وصول نظری بیان مند۔

تبصره: به نزد این حقیر سیر قدمی آنست که عارف مظهر آن مقام میگردد و سیر نظری آنست که عارف مظهر آن مرتبه شده نمی تواند اما بعض مرادان آنانند که مظهر ذات مقدس گردیده اند چنانچه حضرت امام و حضرت میرزا جان جانان را که مظهری گویند بنابر آنست که مظهر ذات مقدس گردیده بودند پس در حق این بزرگان اصول قدمی و نظری فرق نخواهد داشت۔ والله اعلم

مکتوب دو صد و نود و ششم

حضرت امام میفرمایند یک انکشاف بسیط است الخ علم او تعالی یک نور و یک ادراکی است واحد و یگانه که هیچ تعدد و تکثر دران وجود ندارد و معلومات ازل و ابد بهمان یک نور معلوم و هویدا ست همچنان قدرت حق تعالی عبارت از یک قوه بسیط است که مقدورات اولین و آخرین بوسیله آن بوجود می آیند و در خود آن قوه بسیط هیچگونه تعدد و تکثری موجود نیست و همچنان کلام او تعالی یک نور بسیط است که تورات و انجیل و تمام کتب سماوی تعبیر ازان کلام بسیط است و در اصل آن هیچگونه تعدد و تکثر وجود ندارد۔ خلاصه اینکه صفات او تعالی مرکب نبوده و بسیط بوده بعالم هیچ تعلقی ندارد با آنهم تمام عالم معلوم و مقدور صفات او تعالی می باشد۔

سوال: صفات بعالم تعلق نداشته باشد عالم را چرا معلوم و مقدور صفات بدانیم؟

جواب: صورتیکه در آئینه نمایاں می گردد آئینه با آن صورت هیچگونه تعلقی ندارد و تعلق

آئینہ دران صورت یک تعلق بے کیف است تعلق معلومات و مقدورات نیز بہ صفات او تعالیٰ یک تعلق بے کیف است کہ صفت ہیچ تعلق نداشتہ و از طرف معلومات و مقدورات یک تعلق بے کیف موجود است۔

مکتوب دو صد و نود و ہفتم

این مکتوب شریف از حالات ابتدائی حضرت امام است و بیان حال وجودیہ است کہ حضرت امام ہم این مقام توحید وجودی را در مرتبہ ابتدائی طے نمودہ اند۔

مکتوب دو صد و نود و ہشتم

آنچہ میفرماید، مدتہا کہ سیر در ظلال داشت الخ یعنی وقتیکہ در ظلال بودم حصول را وصول می دانستم ظلال و تجلیات را عین متجلی و عین اصل می پنداشتم و دراین وقت کہ وصول باصل میسر شدہ است میدانم کہ حصول در ظلال است و در مراتب ظلال وصول اصل میسر نیست چنانچہ صورتے کہ در آئینہ ظاہر است ظل شخص است نہ خود شخص یعنی تجلیاتی کہ در وجود عارف می باشد ظلال ذات مقدس است نہ خود ذات مقدس و وصول بذات مقدس یک معاملہ بے کیف است کہ بخود ذات مقدس متعلق است۔ آنچہ میفرماید، ذکر خیان ماخوذ از پیر راہ دان مداومت بران بازگشت بہ فضل حضرت رحمان وصل عریان باقی ہمہ حسبان الخ حضرت امام دراین کلمات شش گانہ خود تمام مراتب سلوک را بیان و توصیہ میفرماید یعنی وظیفہ ذکر قلب را از پیر راہ دان باید گرفت و بران مداومت باید نمود و بازگشت و نتیجہ آن فضل و مرحمت حضرت رحمان و وصل عریان یعنی وصل بدون حجاب است و باقی ہمہ حسبان یعنی باقی ہمہ پنداشت و یک امر بے اعتبار است بزرگان فرمودہ اند "گرفتاری دنیا تعلق قلب و ثقل حساب است و ترک دنیا فراغت قلب و خفت حساب است"۔

حکایت: زاہدے را در شرح مکتوبے تحریر نمودہ ام کہ تابہ آہنی را سرخ کردہ پائے خود را

بران گذاشت وآب ونان گفتہ گذشت ودیگران نتوانستہ۔

مکتوب دوصد ونود ونہم، حاجت بشرح نیست۔

مکتوب سی صد ویکم

حضرت امام میفرماید، انسان کامل چون بہ سیر تفصیلی الخ

سوال: حضرت امام مکرر فرمودہ کہ رسیدن بہ او تعالیٰ مربوط بسیر اجمالی است ودراینجا سیر تفصیلی را ہدایت می دہند؟

جواب: این سیر تفصیلی سوائے آن سیر تفصیلی است کہ طرف اعتراض معترض واقع گردیدہ است وسیر تفصیلی دارائے دو معنی است۔ اول اینکہ تمام تفصیلات صفات حق سبحانہ تعالیٰ سیر کردہ شود دوم آنکہ عارف تمام صفات حق سبحانہ تعالیٰ را بطور اجمالی سیر نماید، وہیچ صفت از سیر عارف نماند، در بین این دو تفصیل فرق زیاد موجود است، کسیکہ بہ تفصیل اول گرفتار گردد بذات مقدس نمیرسد وشخص کہ بہ سیر اجمالی تمام صفات را سیر می کند دربارۂ او احتمال وصول بذات مقدس او تعالیٰ موجود است۔

آنچہ میفرماید، این زمان بہ بقائے خاص کہ منوط بآن کمالات است مشرف گردد الخ یعنی عارفیکہ عدم او مختفی وعارف مرات کمالات صفاتی گردد وبہ آن تجلیات بقا پیدا کند وآن تجلیات کہ عارف بآن باقی گردیدہ در مرتبہ عالم وجوب ظہور پیدا کند قبل از آنکہ آن تجلیات مظہر ذات بگردد۔ دراین وقت قاب قوسین بظہور می رسد ویک قوس ازین قوسین عبارت ازان تجلیات وقوس دیگر عبارت از مرتبۂ وجوب است واگر این تجلیات عارف مظہر ذات مقدس گردد این کمال وابستہ بمقام اوادنیٰ است۔ خلاصہ اینکہ وقتیکہ عدم عارف مختفی گردد ووجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل وتجلیات عالم وجوب ذات او گردد، پس این تجلیات دارائے دو اعتبار است، اول اینکہ این تجلیات در عالم وجوب ظہور پیدا کند یعنی عالم وجوب خارجی این تجلیات را می بیند این مرتبہ را قاب قوسین میگویند دوم اینکہ این تجلیات مظہر ذات مقدس گردد آن را مرتبہ اوادنی می گویند۔

حضرت امام میفرمایند، اینست بیان نہایت کہ فہم آن از ادراک خواص الخ یعنی از ادراک اولیاء بمراحل دور است از عوام چہ گفتہ شود اخص خواص از اولیاے کرام خواہد بود کہ باین معرفت مفتخر گردد۔

آنچہ میفرمایند، این نہایت باعتبار ظہورات و تجلیات است الخ یعنی بعد از مقام اوادنیٰ معاملہ مربوط بذات بحت او تعالیٰ است تجلیات و ظہورات دران مرتبہ مقدسہ نام و نشانی ندارد زیراکہ تجلی عبارت از ظہور شئی است در مرتبۂ ثانی و یا ثالث الخ و درین جامراتب ہمہ بہ انتہا رسیدہ و وصول بلاکیف بذات مقدس میسر گردیدہ لہذا ظہورات و تجلیات را در آنجا نام و نشان نیست۔

مکتوب سی صد و یکم

آنچہ میفرمایند، معلوم فرزند مولانا امان اللہ باد کہ نبوت عبارت از قرب الٰہی است کہ شائبۂ ظلیت ندارد الخ یعنی در معارف ولایات ثلاثہ معاملہ بہ ظلال مربوط است و صفات اضافیہ و ثبوتیہ و شیونات و اعتبارات ہمہ انتہا ظلال ذات مقدس می باشد و در قرب نبوت معاملہ قرب مربوط بذات مقدس است و بہ ظلال تعلق ندارد و در عروج نبوت رو بحق است یعنی باطن بحق و ظاہر بخلق میباشد و در عروج ولایت ظاہر و باطن متوجہ بحق میباشد و در نزول نبوت ظاہر و باطن متوجہ بخلق است برخلاف نزول ولایت کہ ظاہر بخلق و باطن بحق میباشد۔ اما عارفیکہ کمالات عروجی را بانجام رسانیدہ و بہ کمالات نبوت مشرف شدہ باشد آن بزرگ نیز بظاہر و باطن متوجہ بخلق است و عارفیکہ کمالات عروجی را بانجام نرسانیدہ باشد در مقام نزول باطنش بحق و ظاہرش بخلق می باشد۔

آنچہ میفرمایند، راہ ہاے کہ بکمالات نبوت موصل است دو راہ است الخ یعنی کسانیکہ بکمالات نبوت میرسند از دو راہ باین کمالات مشرف میگردند۔ اول اینکہ کمالات ولایت ظلی را کہ ولایت اولیاء است طے کردہ بعد از ان بہ کمالات ولایت انبیاء و بعد ازان بکمالات نبوت مفتخر می گردند چنانچہ بعضے اولیاے بزرگ بعد از زمان صحابہ کرام بآن کمالات رسیدہ اند چنانچہ خود حضرت امام۔

دوم، اینکہ بدون طے کردن کمالات ظلیہ بہ کمالات نبوت مشرف میشوند چنانچہ حضرات انبیاء

وصحابہ کرام آنہا کہ بدون طے کردن کمالات ظلیہ بولایت کبری وکمالات نبوت مشرف اند۔

آنچہ میسر باید، راہ اول دور ودراز است الخ یعنی طے کردن کمالات ظلیہ مربوط بریاضات شاقہ ومجاہدات شدیدہ است وراہ دوم بہ ریاضات شاقہ تعلق ندارد بلکہ مربوط بہ فضل اوتعالیٰ وصحبت انبیاے عظام است۔ آنچہ میسر باید، جمعے از اولیاء درمقام ولایت کہ بشرف نزول مشرف گشتہ اند الخ یعنی اولیاے ولایت صغریٰ کمالات عروجی راکمالات ولایت دانستہ وکمالات نزولی راکمالات نبوت پنداشتہ اند ازین سبب ولایت راکہ رو بحق است ازنبوت کہ رو بخلق است افضل دانستہ اند واین اولیاے کرام چون در ظلال قرار داشتہ وباصل نرسیدہ اند ازنارسائی چنین تصور نمودہ اند واگر باصل میرسیدند۔ می فہمیدند کہ نزول اولیا نیز در رنگ عروج آن ہردو از کمالات ولایت می باشد ومی فہمیدند کہ اولیا ہم نزول دارند۔

تبصرہ: فوق مقام ولایت عروج ونزول دیگرے ست کہ بکمالات نبوت تعلق دارد در نزول نبوت ظاہر وباطن بخلق است واین توجہ بخلق کہ اولیاے کرام دارند غیر از توجہ بخلق است کہ انبیاے عظام دارند چہ در توجہ اولیا ظاہر بخلق وباطن بحق است ودر توجہ انبیاے عظام ظاہر وباطن بخلق است اما اولیاے کمل نیز بظاہر وباطن خود نزول میسر یابند۔ آنچہ میسر باید ممکن است کہ شخصی براہ اول الخ یعنی امکان دارد کہ عارفے از راہ اول بعد از طے کردن کمالات ظلیہ بکمالات نبوت مشرف گردد چنانچہ خود حضرت امام کہ براہ اول بہ کمالات نبوت مشرف شدہ است۔ آنچہ میسر باید حصول کمالات نبوت مربوط بہ موہبت محض است الخ یعنی نبی شدن ونیز بکمالات نبوت رسیدن مربوط بہ علم وعمل نیست بلکہ منوط بہ فضل وکرم وموہبت اوتعالیٰ است بخلاف کمالاتِ ولایت کہ مبادی آن کسبی و بہ طے کردن مراتب عشرہ مربوط است وبعضے اشخاص بہ محض موہبت خداوندی بکمالات نبوت میرسند۔

تبصرہ: طالبان این راہ بہ سہ قسم منقسم اند: قسم اول بدون طے کردن مقامات عشرہ بمرتبہ ولایت می رسند چنانچہ بعضی مجاذیب معروف۔ قسم دوم بعد از طے کردن مقامات عشرہ بمرتبہ ولایت وبہ فنا وبقا مشرف میگردند چنانچہ اکثر اولیاے کرام۔ قسم سوم اگرچہ بعض اشخاص مقامات عشرہ راطے مینمایند ولی بمرتبہ ولایت نمیرسند زیرا کہ فنا وبقا ورسیدن بولایت بدون موہبت خداوندی امکان پذیر نیست۔

بیت داد حق را قابلیت شرط نیست بلکہ شرط قابلیت داد اوست

وآنچہ میفرماید، ومجاہدات آن سرور الخ یعنی ریاضات ومجاہدات سردار دو عالم قبل از بعثت وبعد از بعثت برائے تحصیل کمالات قرب نبودہ است زیرا کہ قرب آنحضرت مربوط بہ عنایت او تعالیٰ است ومجاہدہ شان جنبہ شکرانہ وصول داشتہ است نہ سبب وصول ونیز در مجاہدہ آنحضرت فوائد دیگری منظور بودہ است مانند قلت حساب وکفارت زلمت بشریت ومراعات صحبت فرشتہ مرسل کہ از اکل وشرب بری میباشد وکثرت ظہور خوارق کہ مناسب مقام نبوت است۔ انچہ میفرماید باید دانست کہ حصول این موہبت الخ یعنی حصول این عنایت حق تعالیٰ در حق حضرات انبیاء بدون واسطہ است ودر حق اصحاب شان بواسطہ حضرات انبیاست بعد از حضرات انبیاء واصحاب آنہا کمتر کسی باین دولت عظمیٰ مشرف شدہ اند این فرمایش حضرت امام اشارہ بخود حضرت امام است۔ چنانچہ میفرماید انگارم کہ این دولت در کبار تابعین نیز پرتو انداختہ ودر اکابر تبع تابعین نیز سایہ افگندہ است وبعد از ان روبہ استتار آوردہ تا اینکہ نوبت بالف ثانی رسیدہ در این وقت نیز آن دولت بہ تبعیت ووراثت بر منصۂ ظہور آمدہ وآخر را بہ اول مشابہ ساختہ۔ بیت

اگر بادشاہ بر در پیر زن بیاید تو اے خواجہ سبلت مکن

جذبۃ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین۔ بیت

بیت اگر از جانب معشوق نباشد کشش کوشش عاشق بیچارہ بجائے نرسد

مرا گر توسن دل نیست در راہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

مکتوب سی صد و دوم

حضرت امام میفرماید بدان اسعدک اللہ تعالیٰ کہ ولایت عبارت از قرب الٰہی است الخ یعنی ولایت را بدون ظلیت چارہ نیست وبدون جیلولت نبودہ وبدون مجاہدات بدست نمی آید اگر ولایت اولیا است بظلال صفات تعلق دارد وولایت انبیاء ہر چند از ظلیت برآمدہ اما بدون حیلولیت صفات

نیست وولایت ملاء اعلیٰ ہر چند از حجابات صفات بلند رفتہ اما از حجابیت شیون واعتبارات چارہ ندارد نبوت ورسالت است کہ شائبہ ظلیت باو راہ نیافتہ است و حجب صفات واعتبارات را در راہ گذاشتہ۔

سوال: در مکاتیب مبارک مذکور است کہ در حق انبیاء عظام ہم صفات حائل می باشد۔

جواب: مراد ظلال صفات است کہ در حق انبیاء عظام حائل نیست پس ناچار نبوت از ولایت افضل باشد وقرب نبوت ذاتی واصلی باشد وقرب ولایت ظلی وتبعی بود۔ آنچہ میفرمایند پس ناچار وصول در نبوت وحصول در ولایت است۔

تبصرہ: حصول آنست کہ صفات ومفہوم یک چیز متصور گردد اما بخود آن چیز نرسیدہ باشد چنانچہ مفہوم عنقا را ہمہ میدانیم اما بخود عنقا متوصل نشدہ ایم عارفانیکہ بافعال وصفات حق سبحانہ وتعالیٰ میرسد معرفت او تعالیٰ برایشان حاصل گردیدہ اما بمعرفت او تعالیٰ متوصل نگردیدہ است واگر بوصول بلاکیف بآں مرتبہ مقدسہ برسد در آنوقت بمعرفت حق سبحانہ تعالیٰ واصل خواہد بود۔

آنچہ میفرمایند اے فرزند! ولولہ عشق الخ یعنی ولولہ عشق اولیاء کرام ونعرہ ہاے شوق انگیز ووجد وتواجد ہمہ در مقامات ظلال است وبعد از وصول باصل حصول این امور متصور نیست و کسانیکہ باصل رسیدہ اند ازین نعرہ ہا ووجد وتواجد فارغ اند۔ زیراکہ بعد از رسیدن شوق نمی ماند وشوق مقتضی فقد مطلوب است بعد از یافتن شوق نیست۔ بیت

گر مست آفتابے قیامت ولیک نیست سوزندہ تر ز سایہ دیوار انتظار

واین اشخاص تا ہنوز منتظر اند ونرسیدہ اند۔ انچہ میفرمایند پس شخصیکہ بمقام نبوت از راہ ولایت آمدہ است الخ یعنی معلوم گردید کہ بمقام نبوت از دو راہ بعنوان رسیدیکی از راہ ولایت ظلی چنانچہ خود حضرت امام بعد از طے کمالات ظلیہ بکمالات نبوت مشرف شدہ است دیگرے بدون طے کردن مراتب ظلیہ بکمالات نبوت مشرف می شوند چنانچہ حضرات انبیاء عظام وصحابہ کرام آنہا۔

تبصرہ: شخصی کہ از راہ اول میرسد براے او طے نمودن کمالات ظلیہ از ضروریات وشرائط این راہ است وکسانیکہ از راہ دوم میرسند طے کردن کمالات ظلیہ ومتوجہ شدن بآن لزوم ندارد۔

آنچہ میفرماید گریہ ونالہ ایشان الخ یعنی گریہ ونالہ بزرگان کہ باصل رسیدہ اند از درد آخرت است وکسانیکہ باصل نرسیدہ اند درد آخرت را نیز برنگ دنیا می پندارند وبرای شان درد وصل است حضرت امام میفرماید داؤد طائی کہ بولایت اصلی نرسیدہ است درد آخرت را در رنگ درد دنیا پنداشتہ است وگفتہ کہ حق سبحانہ از ہر دو فرقہ شکایت کردہ است مشار الیہ ندانستہ است کہ درد آخرت موجب شکایت نیست زیراکہ حق سبحانہ وتعالی مردم را بہ آخرت ترغیب میدہد بنابران شکایت معنی ندارد۔ پس از طالبان آخرت شکایت نمودن معنی ندارد۔ امام داؤد طائی باآن بزرگی چون در ولایت ظلی قرار داشت ازین سبب ترک آخرت را کرامت پنداشتہ وندانستہ است کہ صحابہ کرامؓ ہمہ بدرد آخرت مبتلا بودہ اند۔

آنچہ میفرماید اشجار وانہار وحور وغلمان بہشت را الخ یعنی نعمت ہای جنت مانند نعمت ہای دنیاوی نبودہ بلکہ نتیجہ تسبیحات وذکر این جہان است لہذا مرضی حق تعالی بودہ است بخلاف تلذذات دنیاویہ کہ منشاء آن خبث وشرارت است ونتیجہ آن محرومیت نعمتہای آخرت است۔ این تلذذات دنیاویہ اگر مباح شرعی است محاسبہ در پیش است واگر مباح شرعی نیست مورد وعید است پس این تلذذ را باآن تلذذ مقایسہ نباید کرد۔ وتلذذات جنت نتیجہ تسبیح وبمنزلہ تسبیح است وشاید کہ در جنت ترقیات وزیادت قرب نیز بودہ باشد زیراکہ تلذذ جنت بمنزلہ تسبیح این جہان می باشد۔

مکاتیب ۳۰۳ و ۳۰۴ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب سی صد و پنجم

حضرت امام میفرماید جمعی بہ علم این امور کفایت ورزیدہ اند ودر عمل مساہلہ اختیار نمودہ اند الخ یعنی بعض علمای ظواہر کہ علم بارکان نماز داشتہ اما در تعمیل واداء آن مساہلہ وسستی می نمایند وجمعی دیگر اہتمام بحضور قلب داشتہ اما باعمال ادبیہ جوارح نمی پردازند این جماعہ نیز بہ حقیقت نماز پی نبردہ اند۔

آنچہ میفرماید عمل ریائی عارف بہتر از عمل باخلاص مرید است الخ یعنی ریا بمعنی نشان دادن عبادات است واین عمل اگر از طرف مرشد صورت بگیرد برای شہرت طلبی نبودہ بلکہ برای ترغیب دیگران است تا از چنین عمل نیک پیروی کند پس ریای عارف از اخلاص مرید بہتر است۔

مکتوب سی صد و ششم

حضرت امام میفرمایند، زیرا کہ در قرب نبوت الخ یعنی در قرب نبوت گرفتاری باصل است و گرفتاری اصل سالک را از گرفتاری غیر مصئون میدارد و غیر فراموش شود یا نشود و در طریق ولایت از نسیان ماسوی چارہ نبود زیرا کہ در ولایت گرفتاری بظلال است و ظلال آنقدر قوت ندارد کہ با وجود باخبری ماسوی محبت ماسوی فراموش گردد۔

مکاتیب ۳۰۷، ۳۰۸ و ۳۰۹ و ۳۱۰ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب سی صد و یازدہم

تبصرہ: قرار ملاحظہ مکاتیب ۶ حصہ ششم و ۹۳، ۹۴ حصہ نہم و ۴۷ حصہ ہفتم کہ باین مکتوب ارتباط داشتہ است در این مکتوب شریف غلطی ہاے مطبعہ موجود است بنابران اولاً متن عبارات را بطور صحیح نوشتہ و بعد ازان بشرح آن می پردازیم۔

بہ مخدوم زادگی مظہر فیض الٰہی و منظر اسرار نامتناہی خواجہ محمد سعید سلمہ اللہ تعالیٰ صدور یافت در بیان اسرار غامضہ و حقایق نادرہ بطریق رمز و اشارت این اسرار تعلق بہ حروف مقطعات دارد کہ از متشابہات قرآنی است کہ علماے راسخین را از تاویل آن اطلاع دادہ اند۔

حضرت امام میفرمایند ھاے دو چشمی است عربی ماہیچو الف رب حبیب خدا، لام مربی خلیل اللہ است میم زند بیر کلیم آگہ است مبدا کاروبار حضرت کلیم علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام حقیقت فوق الف است، و مبدا معاملہ این حقیر نیز بہ تبعیت و وراثت ہمان حقیقت فوقانی الف است لیکن بازگشت حضرت کلیم بہ حقیقت میم است و بازگشت این حقیر بہ حقیقت ہاے دو چشمی است و مبدا کاروبار حضرت خاتم الرسل حقیقتی است کہ فوق حقیقت الف است و مبدا حضرت خلیل حقیقت الف است۔

غایت ما فی الباب حقیقت مبدا حضرت خاتم الرسل اجمال آن حقیقت است و حقیقت مبدا حضرت خلیل تفصیل آن حقیقت است و بازگشت حضرت خاتم الرسل حقیقت الف است و بازگشت حضرت خلیل لام است۔

این بود اصل متن مکتوب شریف ولی در خود کتاب بطور غلط طبع گردیده است که در خود کتاب می خوانید۔ سوال این مکتوب را حضرت خواجہ محمد سعید و حضرت خواجہ محمد معصوم نائبان اکمل حضرت امام چرا صحت نکردہ اند۔ جواب بہ فکر ناقص این حقیر مکتوبات قدسی آیات دراں وقت طبع نشدہ بود۔

شرح این مکتوب شریف قرار ذیل است۔

حقیقت الف عبارت از اجمال و مرکز جمال ذاتی است و مرتبہ فوق آن یک سر از اسرار ذات مقدس است کہ در مرکز جمال ذاتی گذاشتہ شدہ۔ مبدأ ولایت سرداردوعالم ہمان سر است کہ در مرکز جمال ذاتی قرار دارد و تفصیل معارف آن سر ذاتی مبارک مبدأ ولایت موسوی است بازگشت سرداردوعالم ﷺ اجمال جمال ذاتی کہ بوحدت مناسبت دارد و بازگشت حضرت خلیل تفصیل جمال ذاتی است کہ بکثرت مناسبت دارد و بازگشت حضرت کلیم تفصیل دائرہ آن سر ذات مقدس است کہ در مرکز جمال ذاتی قرار دارد۔ پس مبدأ ولایت حضرت خلیل خود جمال ذاتی و بازگشت شان تفصیل جمال ذاتی است کہ بکثرت مناسبت دارد، مبدأ ولایت آنحضرت ﷺ آن سر ذات مقدس است کہ در مرکز جمال ذاتی قرار دارد و بازگشت شان خود جمال ذاتی است کہ بوحدت مناسبت دارد۔ پس بازگشت بہ نسبت مبدأ پائین تر است، و تا بہ ہزار سال معاملہ سرداردوعالم با مرکز جمال ذاتی بودہ و بعد از مرور ہزار سال معاملہ سرداردوعالم ﷺ متعلق باں سر گردیدہ کہ در مرکز جمال ذاتی نہادہ شدہ است۔

سرداردوعالم در زمان حیات مبارک شان مظہر جمال ذاتی بودہ اند و بعد از مرور ہزار سال مظہر آن سر مقدس گردیدہ اند و مراد از رجل مومن کہ در متن اصل مکتوب شریف است اجمال آن مقام قرب است، و مراد از "ایمان ساحران فرعون" تفصیل معارف ولایت موسوی است این است تشریح این مکتوب شریف تا جائے کہ بعلم این کمینہ گنجیدہ بود۔ اما در مطبعہ غلطی ہائے بسیار است کہ در این مکتوب شریف طبع شدہ است تفصیل این موضوع در مکتوب نود و چہارم دفتر سوم موجود است۔ نا گفتہ نماند کہ مراد حضرت امام را خود حضرت امام می فہمند حضرت مولانائے روم میفرماید۔

در نیابد حال پختہ ہیچ خام پس سخن کوتاہ باید والسلام

مکتوب سی صد و دوازدہم و سیزدہم

این مکتوب شریف چون جنبہ تصوفی نداشتہ صرف در اطراف عدم اشارۂ سبابہ بیانات مفصلی دادہ شدہ است و رسالہ حضرت خواجہ محمد سعید نیز مؤید عدم اشارہ است۔

اے عزیز! بخواندن چند حدیث مغرور نشوی و فرمودۂ حضرت امام ربانی اہمیت خیال نہ کنی آن حدیث را کہ تو خواندۂ حضرت امام آنرا خوب دیدہ و مطالعہ کردہ است و بہ کتاب ہاے کہ حضرت امام حوالہ دادہ است ہیچ یکے آنہا را تو نہ دیدہ و دلیل علمی حضرت امام را کہ بحدیث مضطرب عمل نمی شود جواب نداری۔ بنا بران بہ بزرگان گمان خطا نکنی مصرع

خطاے بزرگان گرفتن خطاست

تبصرہ: ہمہ میدانند کہ درود شریف گفتن سبب برکات عظیمہ می باشد علماے کرام میدانند کہ بہ گفتن یک درود شریف دہ درجہ بلند و دہ سیئہ محو میگردند علی الخصوص این درود شریف کہ بسیار مختصر بودہا از زبان مبارک مخدومۂ تمام اسلام یعنی حضرت بی بی فاطمہؓ ظاہر گردیدہ حضرت شیخ عبد العزیز دباغ در کتاب خود می نویسد کہ دیوان صالحین کہ اکثر در غار حرا منعقد می شود و دران مجلس عالی اولیاے زندہ و مردہ تشریف داشتہ می باشند، در بعض اوقات سردار دو عالمؐ نیز دران مجلس تشریف فرما می شوند و در بعض احیان بی بی ہاے مبارکہ نیز بمعیت آنحضرت تشریف فرما می شوند۔ علامہ عبد العزیز مذکور می نویسد کہ حضرت فاطمہ زہراؓ در آن مجلس مبارک این درود شریف را تکرار می کردند، "اللھم صل علی من ھو امام النبیین" اے عزیز! تمام درودہا مبارک است اما این درود کہ از زبان مخدومۂ تمام عالم ظاہر گردیدہ مبارک تر است۔

تبصرہ دوم: علامہ کشف الظنون در کتاب خود میفرماید کہ تصوف امر حادث بودہ بلکہ غفلت و معصیت و ترک عبادت و ارتکاب ذلت حادث بودہ در زمانہ آنحضرتؐ تمام صحابہ کرامؓ صوفی بودند زیرا کہ تصوف عبارت از تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس و اخلاص دائمی می باشد۔ تمام صحابۂ کرام باین صفات حسنہ موصوف بودند، بعد از زمانۂ صحابۂ عظام و تابعین کرام کہ

بدعت وغفلت شائع گشت تصوف نام جداگانہ یافت۔

تبصرہ سوم: اگر تصوف نمی بود فرمودہ این بزرگ حل نمی شد۔ بیت

اے دل صبور باش کہ در راہِ عاشقی ہر کس کہ جان نداد بجانان نمی رسد

اشکال این بدون تصوف حل نمی گردد۔ زیرا کسے کہ جان براد و معدوم گشت باز چگونہ بجانان رسیدہ می تواند۔ این اسرار را صوفیہ کرام میدانند کہ بعد از فنائے وجود بشری بوجود موہوبی جانان را می یابد۔

تبصرہ چھارم: سردار دو عالم میفرمایند کہ قرآن دارائے ظاہر و باطن می باشد و باطن قرآن را بدون صوفیائے کرام نمی دانند پس بہ نزد دیگران نصف قرآن موجود بودہ و بہ نزد صوفیہ کرام تمام قرآن موجود است۔ کشف اسرار قرآنی مربوط بہ تصوف می باشد۔ بیت

عروس معلٰے قرآن حجاب آنگہ براندازد کہ دارالملک ایمان مجرد بیند از غوغا

دارالملک ایمان عبارت از قلب و بدن انسان می باشد۔ اے

نصر اللہ ہر چہ شدی مدرس شدی و معلم شدی و مصنف شدی اما بندہ صالح نہ شدی

از صحبت قطب ارشاد وقت حضرت نورالمشائخ ہیچ فائدہ نگرفتی۔ شعر افغانی

سابق مے نہ زلزلہ وس تر ا رم لما قوت شوی دی قدسی عالی قصو

نورالمشائخ قطب ارشاد دو حاصل می نکڑہ ورنہ شہ شہ کمالونہ

ضیا مشائخ عمر ڈیر شی کہ ورنہ زدہ کڑ و بعضی شہ شہ خصلتونہ

تبصرہ پنجم: اے عزیز بحضور مشائخ کرام تحریر بیشود کہ حقایق و معارف آگاہ اما نوشتہ نمی داند کہ حقایق عبارت از چہ چیز است و معارف کدام است۔ اے عزیز کشف یک حال و یک مقام حقیقت است و علم آن معرفت است۔

تبصرہ ششم: اے عزیز حضرت امام مجدد الف ثانی مقتدائے اولیائے الف ثانی می باشد کمالات اولیائے الف ثانی بکمالات او برابری کردہ نمیتوانند، کمالات او کمالات حضرات انبیائے عظام است۔ اے عزیز منصب نبوت ختم گردیدہ اما کمالات آن در تابعان کامل آنحضرت ﷺ تا قیامت باقی می باشد و ظہور کمالات نبوت منافی ختم نبوت نمی باشد۔ اما معاملہ حضرت عیسیٰ ؑ حضرت مہدی معاملہ دیگر است

تبصرہ ھفتم: اے عزیز! ہدایہ شریف و بزدوی بیان ظاہر قرآن می باشد و کتب صوفیہ محققین بیان باطن قرآن است و صوفیہ کرام جامع صورت و حقیقت شریعت می باشد۔ چنانچہ مکتوبات قدسی آیات دریں بارہ تصریحات فرمودہ۔ مکتوبات حضرت عروۃ الوثقی و کشف محجوب داتا گنج بخش مبین ظاہر و مظہر اسرار باطن قرآن کریم می باشند۔ اے عزیز! اخلاص دائمی منوط بہ تصوف است کہ وقت تزکیۂ نفس و تصفیہ قلب است و قبل از تزکیۂ نفس اخلاص دائمی وجود نداشتہ بلکہ اخلاص تکلفی می باشد، افسوس از حال بعضے ملاہاے وہابی نما کہ تصوف را بہ بدعت منسوب ساختہ و جہل خود را علم دانستہ اند۔ بیت

چوں آن کرمے کہ در سنگ نہان است زمین و آسمان او ہمان است

درست است، انسان دشمن آن چیز است کہ آن را نمی داند۔ بعض علماے دیگر اگرچہ تصوف را بدعت نمی دانند اما قدر و کمال تصوف را ہم خبر ندارند و شریعت را در صورت محصور دانستہ و ہدایہ و بزدوی را متکفل تمام شریعت دانستہ اند۔ اے عزیز اسرار قرآن کریم و اسرار متشابہات قرآنی و احادیث نبوی کہ از علوم حضرات انبیاے عظام است ازاں غافل ماندہ اند۔ اے عزیز سفیان ثوری و حسن بصری و حبیب عجمی و سلطان العارفین بایزید بسطامی و حضرت خواجہ انصار ہروی کہ سی ہزار حدیث بیاد او بودہ فراموش کردہ اند۔ خواجہ انصار با آن علم کہ داشتہ مرید ابوالحسن خرقانی شدہ است کہ آن قدر حدیث یاد نداشت۔ اے غافل حضرت مولاناے روم در علم ظاہر بہ نسبت حضرت شمس تبریز کلاں تر بودہ معلوم است کہ علم ظاہری حضرت شمس بمولانا نمی رسید با آن حضرت مولانا میفرماید۔ بیت

ہیچ مولانا نشد ملاے روم تا غلام شمس تبریزی نشد

اے عزیز از حال اساتذۂ خود عبرت بگیرید مولانا عبدالرحمن جامی با علم کلاں صوفی بودہ و مولانا عبدالغفور لاری با آن علم بزرگ مرید حضرت مولانا بودہ و در زیر پاے او دفن است۔ شیخ عبدالحق دہلوی استاد محدثین خلیفہ حضرت خواجہ باقی باللہ بودہ استاد ہند حضرت شاہ ولی اللہ از منتسبین حضرت امام ربانی بودہ و مولانا عبدالحکیم سیالکوٹی خلیفہ حضرت امام ربانی است۔ افسوس کہ از حال اساتذۂ خود عبرت نمی گیرید و بے خبر می باشید۔ اگر خبر شوید خواہید گفت کہ عمر گذشتہ ما کہ بیرون محبت حق سبحانہ گذشتہ جاے افسوس است و خواہید گفت۔ بیت

بیت

بے غم و درد تو حیف است زعمرکہ گذشت | پیش ازین کاش گرفتار غمت می بودم
عمر ہمان ست کہ با یار بسر را | باقی ہمہ بے حاصلی و بے خبری بود

افغانی

کہ گناہ گاریم توبہ گاریم | د مغفرت امید لرم کہ مغفور شمہ
بخپل کرم کرا ترا شے | د گناہ پیٹی لدر للو پانکڑمہ
ستا د کرم پہ امید نا ستیم | زما عمل بخجالت لری باروتہ
دلتا رحمت نہ پے کمیژی | زما بہ فخر پدار نو باندلیشمہ

بیت

ازان طرف نہ پذیرد کمال تو نقصان | ازین طرف شرف روزگار من باشد

تبصرہ ہشتم: غلطی ہاے کہ در طبع مکتوبات قدسی آیات طبع گردیدہ قرار ذیل است۔ میخواہیم کہ غلطی ہاے مطابع را کہ مکتوبات شریف تحریر نمودہ تا یک اندازہ شان بدہیم تا براے مطالعہ کنندگان یک اندازہ کمک کردہ باشیم بنا بران قرار ذیل توضیح دادہ میشود۔

(۱) در مکتوب ۱۸ صفحہ ۴۳ الف تحریر است: از عنایات مبدا آن توجہ عالی ست غلط۔ از عنایات توجہ آن مبدا عالی ست صحیح۔

(۲) در مکتوب ۱۶۰ حصہ سوم شخصی کہ اوصاف و کمالات خود را وہمی میداند مطبعہ این شخص را شخص دومی طائفہ اول طبع کردہ است وحالانکہ این شخص شخصی دوم طائفہ دوم است نہ شخص دوم طائفہ اول۔ زیرا کہ طائفہ اول ممکنات را موجود خارجی میدانند و طائفہ دوم ممکنات را موجود ظلی میدانند و این شخص ممکنات را موجود وہمی میداند پس این شخص بہ نسبت طائفہ دوم پس تراست زیرا کہ خارجی ظلی گفتن بہ نسبت وہمی دانستن بظاہر شریعت نزدیک تراست و این شخص بہ نسبت طائفہ دوم ہم بعید تر است پس شخص فرد دوم طائفہ دوم شدہ می تواند اما فرد دوم طائفہ اول شدہ نمی تواند و مطبعہ کہ اورا فرد دوم طائفہ اول دانستہ غلطی کردہ۔

(۳) مکتوب ۳۰ حصہ ہشتم صفحہ ۵، این مضمون مغشوش است و خواندہ نمی شود بنا بران آنرا واضح مینویسم و آن این است اصول بہ این کثرت و بہ این رفعت اجزاے او خواہند گشت و قطرہ را در با خواہند ساخت۔

(۴) مکتوب ۹۰ حصہ نہم صفحہ ۱۴ ولو بالنقص غلط۔ ولو بالفرض صحیح۔

(۵) مکتوب ۱۰۰ حصہ نہم صفحہ ۱۱۱ بے اتحادو بے اثنینیت غلط و با اثنینیت صحیح۔

(۶) مکتوب ۱۹۸ حصہ پنجم مذ تہا کہ سیر در ظلال داشت اصول بظل راعین حصول می یافت غلط۔ مذ تہا کہ سیر در ظلال داشت اصول بہ ظل راعین وصول می یافت صحیح۔

(۷) مکتوب ۳۱۱ حصہ پنجم کہ طور غلط در کتاب موجود است وطور صحیح قرار ذیل تحریر میشود۔ مبدأ کاروبار حضرت کلیم حقیقت فوقانی الف است ومبدأ معاملہ این حقیر نیز بہ تبعیت ووراثت ہمان حقیقت فوقانی الف است لیکن بازگشت حضرت کلیم بہ حقیقت میم است و بازگشت این حقیر بہ حقیقت ھادو چشمی است ومبدأ کاروبار حضرت خاتم الرسل حقیقت الف است و بازگشت حضرت خلیل حقیقت لام۔

(۸) مکتوب ۷۶ حصہ ہفتم صفحہ ۴۷ مجموع انسان کہ آنرا عالم صغیر نامند ہر چند مرکب از عالم خلق وعالم امر ست اما آنرا ہیئت وحدانی حقیقی حاصل است غلط۔ مجموع عالم خلق وعالم امر ہر چند مرکب از عالم خلق وعالم امر است اما آنرا ہیئت وحدانی حاصل نیست برخلاف انسان کہ این اجزاء عالم خلق وعالم امر در وجود انسان ہیئت وحدانی یافتہ است صحیح۔

(۹) مکتوب ۷۷ دفتر سوم حصہ نہم لفظ در کہ بہ نسبت اصل الاصل کائن است غلط کہ بہ نسبت اصل الاصل کائن است صحیح یعنی لفظ در در این جا غلط است۔

(۱۰) مکتوب ۱۲۴ حصہ نہم صفحہ ۱۴۷ کہ گردی از ظہور وظلیب باوراء نیافتہ است غلط۔ کہ گردی از ظہور وظلیت باوراء نیافتہ است صحیح۔

(۱۱) در مکتوبی کہ از حضرت مولانا روم حکایت مبقر باید کہ فرمودہ آن نازنین کہ در برمی بودہ ونیز در مکتوب ۷۷ حصہ نہم نوشتہ عبادت ومعبود دانستن غلط عابد ومعبود دانستن صحیح الخ حال تمامی گردد غلط۔ حال تمامیگردد صحیح —— (۱۲) در مکتوب تجلی کوہ طور مطبوعہ غلطی کردہ بدون اینکہ تجلی شود غلط بدون اینکہ متجلی شود صحیح وفرق معنی این دو تحریر قرار ذیل است۔ معنا بدون اینکہ تجلی شود آنست کہ تجلی در کوہ طور نشدہ واین غلط است۔ زیرا کہ تجلی کوہ طور بہ آیت کریمہ ثابت است ومعنی بدون اینکہ متجلی شود این است کہ حق تعالی متجلی نشدہ یعنی تجلی ذاتی نشدہ بلکہ تجلی صفاتی بودہ چنانچہ در مدح سرار دو عالم گفتہ اند۔

بیت۔ موسیٰ ز ہوش رفت بہ یک پرتو صفات تو عین ذات می نگری در تبسمی

نت کرکہ: بدون اینکہ تجلی شود ہم بتوجہ ذیل صحت پیدا میکند وآن قرار ذیل است وبدون اینکہ تجلی شود

یعنی بہ حضرت موسیٰؑ وآن تجلی بالاے کوہ طور بودہ نہ بالاے حضرت موسیٰؑ۔

(۱۳) مکتوب ۲۹۴ حصہ پنجم غلطی آن در مکتوبات موجود است وطور صحت قرار ذیل تحریر میشود (سوال) در مراتب عروج از مرتبہ صفت ایمان نیز نصیب کمل ہست یا نہ، گویم کہ ہست اگر گویند کہ در بالا مذکور شدہ کہ در نہایت این صفت را اضمحلال وتلاشی است در حضرت ذات تعالی وتقدس پس نصیب کمال از مقام محو وتلاشی چہ خواہد بود۔ (جواب) در بالا گفتہ شدہ کہ تعینات خلائق را اضمحلال عینی نیست اگر ہست نظری است کہ اضمحلال عینی بہ الحاد وزندقہ میرساند (سوال) درصورتیکہ اضمحلال عینی نیست حجاب موجود است وباوجود حجاب اصول کامل نیست (جواب) اضمحلال عینی چہ درکار واضمحلال نظری کافی است۔

(۱۴) مکتوب ۲۹۵ حصہ پنجم، اگر مراد آنست کہ قدم باید کہ از نظر تخلف نماید بنوعیکہ در ہیچ وقت از اوقات بمقام نظر نرسد نیک است غلط۔ اگر مراد آنست کہ قدم باید کہ از نظر تخلف نہ نماید بنوعیکہ در وقتے از اوقات بمقام نظر برسد نہ نیک است صحیح — (۱۵) مکتوب ۸۰ حصہ نہم ص۱۸ منتہی بذات مجرد مقدس خواہد بود غلط۔ منتہی بذات مجرد مقدس نہ خواہد بود صحیح۔

این بود غلطی ہاے مطابع کہ در طبع مکتوبات قدسی آیات واقع شدہ است۔

خداوندا بہ طفیل دوستان خود این قاصر غافل را در جملہ عاصیان مرحوم بداری۔ مصرع

بداں را بہ نیکیاں بہ بخشد خدای

افغانی کہ گنہ گار یم امید وار یم ستا د کرم امید لرم چہ مغفور شمہ

ستا د کرم شمال دراشی چہ منخرق شی زما د ذلڑ تول حجا بونہ

ستا د رحمت باران دی وشی چہ پہ او بہ شی زما د ذلڑ سوی باغونہ

جوانی می صرف پہ معصیت شو اوس پہ پیری کہ توبہ گار رغلی یمہ

مصرع اوس پہ پیری کہ پشیمان رغلی یمہ

وصلی اللہ علی سیدنا ومولانا رحمۃ للعالمین

وعلی آلہ واصحابہ واتباعہ وعلینا معہم اجمعین

تمت